

B
5?
100

1e jaargang

januari/februari 1972

1 Politiek perspectief

In dit nummer onder meer:

M. A. M. Klompé

In memoriam mr. J. Cals

W. K. N. Schmelzer

Dr. C. P. M. Romme, minister van
staat

D. de Zeeuw

Naar een nieuwe volkspartij?

J. van Beekum

Overheid - maatschappij - burger

P. H. Gommers

Ecologisch evenwicht en planning

J. A. Mommersteeg

Bangla Desj - een bloedige geboorte

Boeken & brochures

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Centrum voor Staatkundige Vorming

Politiek perspectief

1e jaargang nr. 1
januari/februari 1972

tweemaandelijks tijdschrift van
het Centrum voor Staatkundi-
ge Vorming (wetenschappelijk
instituut voor de Katholieke
Volkspartij)

Redactie (ad interim)

Mr. Frank A. Bibo, H. G. Cloudt

Redactiesecretaris

H. G. Cloudt, p/a Mauritskade 25,
Den Haag; tel. (070) 65 39 34 *

Kopij

Reacties en andere spontane bijdragen
zijn welkom. Gaarne vooraf overleg
met de redactiesecretaris.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 20,—
per jaar.

Nieuwe abonnementen gaan — tenzij
anders wordt gewenst — onmiddellijk
in. Men gelieve met betalen te wacht-
ten totdat men een acceptgirokaart
ontvangt.

Opzegging is alleen mogelijk per 1
januari.

Losse nummers

f 5,— per exemplaar.

Advertentietarieven

per plaatsing:

1x 1/1 pag. f 150,—; 1/2 pag. f 90,—

3x 1/1 pag. f 125,—; 1/2 pag. f 75,—

6x 1/1 pag. f 110,—; 1/2 pag. f 65,—

advertenties op omslag: 20 % toeslag.

Administratie

Partijbureau KVP, Mauritskade 25,
Den Haag; tel. (070) 65 39 34 *

Druk

Corn. Paap, Spui 165, Den Haag;
tel. (070) 11 74 10 *

Auteursrechten voorbehouden

Inhoud

Dr. M. A. M. Klompé

3 In memoriam mr. J. Cals

Drs. W. K. N. Schmelzer

7 Dr. C. P. M. Romme, minister van staat

Dr. ir. D. de Zeeuw

11 Naar een nieuwe volkspartij?

Drs. J. van Beekum

21 Overheid - maatschappij - burger

Drs. P. H. Gommers

35 Ecologisch evenwicht en planning

Dr. S. W. Couwenberg

43 Subsidie- en cultuurbeleid - zwakke stee in het Nederlandse bestuur

Mr. J. A. Mommersteeg

48 Bangla Desj - een bloedige geboorte

Commissie Defensiebeleid

57 Memorandum betreffende hoofdpunten van het defensiebeleid

Mr. Frank A. Bibo

64 Centrum voor Staatkundige Vorming - heden en verleden

Respons

Drs. P. H. Gommers

72 Een andere interpretatie van polarisatie

Boeken & brochures

Dr. S. W. Couwenberg

74 Inzake rechts - doctorstitel op een koopje (dissertatie van Jan Sizoo)

Inhoud (vervolg)

Th. M. Hazekamp

79 Consumentenbeleid in een consumptiemaatschappij (rapport Centrum voor Staatkundige Vorming)

Th. W. Westerwoudt

82 Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek („De man met de witte das” van Godfried Bomans)

In memoriam mr. J. Cals

Marga Klompé

Op 30 december 1971 stierf *mr. Jozef Maria Laurens Theo Cals*, minister van staat, 57 jaar oud. Met hem ging een christen-staatsman heen die een grote invloed heeft gehad in ons politieke leven en die dan ook door zijn daden zal voortleven in onze samenleving.

Geboren in 1914 in Roermond, bezocht hij na het gebruikelijke vooronderwijs het Bisschoppelijk College in zijn geboortestad. Degenen die daar zijn medeleerlingen waren, vertellen dat hij op school een lastpak was. Beweeglijk van geest en vitaal ging het hem allemaal te langzaam. De leerling *Cals* voelde zich teveel in een keurslijf: is de school er voor het kind of omgekeerd? Later zou hij bij de beantwoording van deze vraag de jonge mens centraal stellen, maar daarover straks.

Zijn „lastpak“-activiteiten zullen hem overigens van pas gekomen zijn, toen hij les ging geven aan hetzelfde College. Wie zelf lastig en beweeglijk was, kan veel van de leerlingen verdragen; daar weet schrijfster dezès uit ondervinding van mee te spreken.

Maar voor het zo ver was, had hij na zijn eindexamen eerst in Rolduc filosofie gestudeerd en kwam hij in 1935 aan in Nijmegen, waar hij aan het begin van de oorlog afstudeerde in de rechten. Al vanaf 1932 was hij actief in de jeugdbeweging (hij was o.a. de oprichter en eerste voorzitter van de Katholieke Jeugdraad van Nederland). Na de oorlog begon zijn politieke carrière.

Advocaat in Nijmegen werd hij in 1945 voorzitter van de KVP-fractie in de gemeenteraad van deze stad. En toen ging het snel. In 1948 werd hij lid van de Tweede Kamer, toen *mr. J. van Schaik* in het kabinet kwam. Anderhalf jaar later werd hij door *prof. Rutten*, toenmalig minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, uitgenodigd staatssecretaris te worden voor Culturele Zaken. In 1952 volgt hij *Rutten* op als minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hij zou dit blijven tot 1963, toen hij zich om gezondheidsredenen niet meer beschikbaar mocht stellen voor een ministerspost en terugkeerde naar de Tweede Kamer. In 1965 door Hare Majesteit de koningin geroepen om een kabinet te formeren, aanvaardde hij deze opdracht slechts met de grootste aarzelings. Eenmaal aan het werk, boeide de opgave hem zozeer, dat hij ten slotte *con amore* minister-president werd.

In oktober 1966 kwam zijn kabinet ten val in de „nacht van *Schmelzer*“. *Cals* trok zich terug uit het politieke leven, hoewel hij daarna nog twee

opdrachten met een politiek karakter in het algemeen belang aanvaardde. Hij was samen met *mr. Donner* voorzitter van de staatscommissie die voorstellen moest doen ter herziening van de Grondwet, en hij was commissaris-generaal van de Nederlandse inzending naar de Wereldtentoonstelling te Osaka in Japan, die alom als een zeer goede, originele, moderne presentatie van Nederland werd geprezen.

Cals, de vechter en vernieuwer

Vanaf zijn eigen ervaring als jonge mens in het onderwijs stond centraal in zijn denken: de noodzaak een zodanig systeem van onderwijs en vorming te creëren, dat ieder mens, naar de gaven hem door God gegeven, optimale ontplooiingskansen zou kunnen krijgen.

Dat speelde door in zijn werk in de jeugdbeweging — bleef hij niet altijd iets houden van de onverschrokken padvinder in onze warrige samenleving? —, het kwam tot duidelijke resultaten in zijn wetgevende arbeid als minister van O, K & W.

Het is onmogelijk alles te memoreren wat hij in dit ambt tot stand heeft gebracht. Maar in het kort toch dit:

Onder zijn bestuur kwamen er twee nieuwe technische hogescholen tot stand (Eindhoven en Enschedé). In de wijziging van de toenmalige Wet op het Hoger Onderwijs, waarbij de totstandkoming van de hogeschool in Eindhoven mede werd vastgelegd, was er zijnerzijds een voorstel, de hogeschool bevoegdheid te geven om studenten in de eerste twee jaar weg te sturen indien zij te lang over hun examens deden. De Kamer verwierp deze gedachte, na felle reacties van de Delftse studenten. Na afloop was hij daar op de sociëteit in Delft, om aanwezig te zijn bij hun overwinningsfeest. Dit typeerde *Cals*: „good loser” en gevoel voor relativiteit van de zaken.

Maar hij kwam met deze gedachte terug in zijn grote voorstel van Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs (in het beroemde of beruchte artikel 60). Dit typeert zijn mentaliteit van vechter voor een zaak waarvan hij overtuigd was. Hij kon verliezen maar toch terugkomen. Ook toen werd het voorstel weer door de Kamer verworpen. En vandaag is de meerderheid toch wel van mening, dat zijn gedachtengang zinnig was en doorgevoerd moet worden...

Hij was altijd zijn tijd vooruit. Hij overzag de problematiek van het gehele onderwijs, bracht de Wet op het Kleuteronderwijs in het Staatsblad en zocht daarnaast naar mogelijkheden, via verschillende nota's, om een zinnige onderwijssituatie te scheppen tussen lager en wetenschappelijk onderwijs. Als vader van de Mammoetwet zal hij waarschijnlijk het duidelijkst de geschiedenis ingaan. Met grote kundigheid en scherpe geest heeft hij dit ontwerp in het parlement verdedigd. Zijn uitgangspunt was ook hier: geef de jonge mens de kans, naar zijn gaven een vorming te krijgen via doorstroming van het ene schooltype naar het andere en via keuzepakketten in het schooltype dat men kiest.

Hij verloor in de Tweede Kamer wat betreft zijn voorstel om de maatschappelijke organisaties van ouders en onderwijsorganisaties een rol te doen vervullen in het geheel. Hij nam zijn verlies, maar de ontwikkeling sindsdien heeft al getoond, dat hij het met zijn voorstel bij het rechte eind had.

Als hij nu nog de kans zou hebben zelf te reageren, zou hij begrip opbrengen voor het feit, dat de wet die hij met zoveel felheid heeft verdedigd, in sommige opzichten al weer verouderd is en dat vernieuwing en wijziging noodzakelijk is. Hij zou de eerste zijn om dit toe te geven.

Cals, de verzoener

Op het eerste gezicht was *Cals* niet bepaald de man die verzoenend optrad. Hij kon fel zijn, zocht als advocaat de zwakheid in de redenering van zijn tegenstander en prikte er dan fel, ook met humor, midden in. Toch heeft hij in zijn politieke carrière getoond, dat hij openstond voor het zoeken naar een oplossing wanneer tegengestelde kampen problemen schiepen. Dat heeft hij gepresteerd in zijn vele besprekingen over de Mammoetwet, als minister-president in zijn kabinet en ook daarna, toen de radicalen in de KVP opstandig werden. Samen met *Romme*, *Jan Maenen* en *Van Rijckevorsel* vormde hij de groep van wijze mannen die nagingen of er een oplossing was te vinden in het conflict tussen de KVP en deze groep, waarmee *Cals* zich zeer verwant voelde. De commissie boekte geen resultaat, een deel van de radicale groep scheidde zich af. *Cals* schaarde zich ten slotte niet aan de zijde van hen die uit de KVP traden. Voor zover ik het kan beoordelen, kwam dit voort uit een mengsel van trouw aan de KVP en van staatsmansinzicht en vechtlust, d.w.z. zijn inzicht, dat het land meer gediend was met vechten en verbeteren *binnen* de partij dan met erbuiten gaan staan. De „nacht van *Schmelzer*“ had hem zwaar aangegrepen en met bitterheid vervuld. Maar degenen die beweren, dat hij daarna toch in de KVP bleef omdat hij daarin voor zijn eigen toekomst meer kansen zag, zijn ernaast. Daarvoor was hij teveel een idealist en had hij ook teveel gevoel voor de relativiteit van het politieke gebeuren.

Het is onmogelijk in dit korte bestek alles weer te geven wat hij heeft gedaan. Toch heeft hij recht op een woord over zijn activiteiten nadat hij was afgetreden als minister-president. Twee ervan memoreerde ik reeds: de Grondwet en Osaka. Daarnaast heeft hij echter vanuit zijn visie en idealisme nog veel gedaan als bestuurder op verschillende terreinen.

Hij was voorzitter van de NOVIB, van „De jonge onderzoekers“, van CEBEMO (de katholieke „Centrale voor bemiddeling bij medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's“) en daarnaast van verschillende organisaties op cultureel terrein. Zijn geëngageerdheid met de problematiek

en zijn bekwaamheid waren de reden, dat men hem graag als voorzitter zag. Ik weet vanuit het Centraal Missiecommissariaat, dat hij met grote inzet geholpen heeft aan projecten van ontwikkelingssamenwerking, ook door zijn reizen naar de Filippijnen en Latijns Amerika. Deze activiteit is niet zozeer naar voren gekomen in de herdenkingen door politieke voormannen. *Cals* heeft er toch recht op, dat dit vermeld wordt.

Tot slot

Cals was briljant en hij wist het. Hij was de geestige advocaat, die scherp procedeerde en fel reageerde. *Schelfhout*, een grote vriend van de familie, heeft in zijn *In memoriam* in het personeelsblad van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen terecht gesteld, dat weinigen zich realiseren, dat briljante eigenschappen een mens plezier maar ook verdriet kunnen bezorgen. Beide zijn *Jo Cals'* deel geweest.

Hij heeft verdriet gehad van zijn weten, dat zijn wezen-van-zijn hem bij velen niet populair maakte omdat zij bang waren voor hem. Maar hij heeft plezier beleefd aan het ervaren, dat hij medewerkers kon opwerken tot prestaties waartoe zij zichzelf niet in staat hadden geacht. Dat kon hij, en daar hebben velen dankbare herinneringen aan.

De laatste maanden van zijn leven zijn misschien de allerbelangrijkste geweest. Hij wist al heel tijdig, dat het einde naderbij kwam. In mijn *In memoriam* voor de televisie op 31 december heb ik daarover het volgende gezegd:

„Wij, zijn vrienden en kennissen, staan beschroomd bij het mysterie van de dood, de dood die behoort bij het leven en die geen einde betekent maar een opgaan in het licht van de Allerhoogste. De dood, die de meest persoonlijke beleving is die een mens doormaakt als het hem gegeven is bewust dit gebeuren te beleven. En dit heeft *Cals*, samen met zijn vrouw en kinderen, gedaan.

„Het weten dat hij uit zijn lijden is, en nu mag zijn in Gods licht, en dat er velen zijn die vandaag met hen verdriet hebben en een leegte voelen, moge hen, hoop ik, troosten en de Allerhoogste moge hen sterken.”

Op 4 januari hebben wij van *Jo Cals* in een troostende, verkondigende liturgie — bijgewoond door zeer velen van hoog tot laag, uit allerlei groepen van de samenleving — afscheid genomen en hem begraven.

Dr. C. P. M. Romme, minister van staat

W. K. N. Schmelzer

„Het zij mij veroorloofd, de gelegenheid te benutten om uiting te geven aan mijn grote dankbaarheid voor alles wat ik in de tijd van mijn Kamerlidmaatschap heb geleerd en ondervonden”.

Zo besloot de man, die vijftien jaar lang de onbetwiste leider van zijn fractie en partij was geweest en zijn onuitwisbare stempel had gedrukt op de Nederlandse politiek, op 17 februari 1961 zijn simpele brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waarbij hij zijn Kamerlidmaatschap beëindigde. De doktoren hadden hem met klem geraden, zich voortaan te beperken tot een normale dagtaak en *Romme* had de overtuiging, dat het werk van fractievoorzitter deze grens te buiten gaat en moet gaan.

De gevoelens die dit besluit in ons land ocriep, de verslagenheid, vooral onder zijn vrienden en medestanders, zullen wel zijn overtroffen door wat in de grootmeester zelf was omgegaan. Hij had er geen behoefte aan, dit publiekelijk tot uitdrukking te brengen.

Maar zoals steeds hadden zijn overwegingen hem tot een overtuiging gebracht die tot een vaste lijn voor de toekomst leidde. De in het naoorlogse Nederland onovertroffen politieke leider werd gewoon lid van een team: hij ging zijn gaven in dienst stellen van de Raad van State. Wel droeg hij in 1963 als informateur nog zijn nauwgezet geconstrueerde bouwstenen aan voor de vorming van een kabinet, wel gaf hij in 1968 gehoor aan het beroep dat de partij op hem deed om in een commissie van goede diensten mee te helpen de binnen de partij gerezen problemen op te lossen, maar de actieve politieke functies wenste hij nadrukkelijk aan een jongere generatie over te laten.

De dag voor zijn 75ste verjaardag, in december 1971, toen hij zijn lidmaatschap van de Raad van State beëindigde, ontving Hare Majesteit de koningin *Romme* en deelde hem zijn benoeming tot minister van staat mee. Een illustere bekroning van vijftig jaar intense, creatieve en inspirerende dienstbaarheid aan de publieke zaak!

Carl, ook vanuit *Politiek perspectief* nogmaals een hartelijke en oprechte gelukwens, gedragen door je zo talrijke vrienden en leerlingen.

Want het moge zo zijn, dat *Romme* gedurende vijftig jaar forse weerstanden heeft ondervonden, kritiek, wanbegrip en verguizing heeft moeten ondergaan, te midden van dit alles heeft hij in groeiende mate respect, vertrouwen en vriendschap opgebouwd: in de periode van

zijn lidmaatschap (van 1921-1937) en fractievoorzitterschap (na 1925) in de Amsterdamse gemeenteraad, in de tijd (1935-1937) dat hij als hoogleraar in Tilburg doceerde, gedurende zijn ministerschap van Sociale Zaken (1937-1939) waarin hij zich vooral inzette voor werkgelegenheid en sociale zekerheid, gedurende zijn fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer (1946-1961) en zijn lidmaatschap van de Raad van State (1962-1971).

Waarop waren het door hem verworven respect en vertrouwen en de vriendschap van zo velen gebaseerd? Het is hachelijk zelfs maar een poging te wagen om in heel kort bestek daarvoor simpele verklaringen te vinden. Toch wil ik iets van die poging wagen, om daarmee de hartelijkheid van de gelukwens te motiveren en tevens voor de wat jongere generatie, die *Romme* in mindere mate persoonlijk heeft gekend, iets van de achtergrond te belichten van hem die naar buiten toe zo vaak ongenaakbaar, ontoegankelijk, super-slim en raadselachtig leek te zijn. Wellicht zijn twee, overigens moeilijk geheel te scheiden factoren van doorslaggevende betekenis geweest: allereerst een combinatie van principiële visie op mens en samenleving als gelovig christen met zijn continue en stuwende arbeid om te trachten zoveel mogelijk van die principiële visie in de staatkunde concreet gestalte te geven. En daarnaast zijn persoonlijke trouw aan mensen, in voor- en tegenspoed.

Romme's maatschappijvisie

Zie ik het wel, dan werd *Romme's* maatschappijvisie in sterke mate gedragen door twee uitgangspunten: subsidiariteit en solidariteit, nationaal en internationaal. Zij werkten door in zijn visie op en activiteiten voor opbouw en uitbouw van de sociale zekerheid, in zijn beleid ten aanzien van en zijn denken over werkgelegenheid, en heel nadrukkelijk ook bij zijn aanpak van een tweetal structurele vraagstukken die hem meer en meer zijn gaan boeien: het scheppen van evenwichtige verhoudingen in de uitoefening van macht en zeggenschap en in de vermogensverhoudingen.

Hij zag heel scherp de in de sociaal-economische ontwikkeling immanente tendenties naar concentratie van macht en van vermogen. Zijn antwoord was niet de klassenstrijd, het conflict, de polarisatie; zijn antwoord was niet: de zeggenschap en de vermogensfunctie allereerst in handen van de staat te leggen. Hij opereerde vanuit een groot vertrouwen in de mens om persoonlijke en medemenselijke verantwoordelijkheid waar te maken, zeker ook in het sociaal-economisch bestel, op nationaal niveau, op het niveau van de bedrijfstak en op het vlak van de onderneming. Geen klassenstrijd maar samenwerking en gezonde participatie van onderop in de beslissingen op hoger niveau; waarvoor overigens de overheid in zijn opvatting een stimulerende en stuwende taak toekwam.

Hij koos daarmee geen goedkope en gemakkelijke oplossing in een

weerbarstige materie. Maar hij koos wel een fundamenteel humane weg, juist in een wereld waarin wij allen elkaar meer en meer nodig hebben en meer en meer afhankelijk van elkaar worden. Zijn visie, zijn geschriften en zijn daden hebben mede in 1962 erkenning gevonden in een eredoctoraat van de Katholieke Hogeschool te Tilburg. In een artikel dat professor *Van der Grinten* toen over hem schreef in de *Volkskrant*, aarzelde deze niet hem op sociaal-economisch terrein op één lijn te stellen met mensen als *Poels*, *Ariëns* en *Aalberse* en op politiek terrein met *Schaepman* en *Nolens*.

Europees politicus

Minder bekend is, hoe *Romme* zijn staatkundige en maatschappelijke visie ook op het Europese vlak doortrok. Hij was een krachtige voorvechter voor de Europese verdragen en was zijn geestverwante Europese parlementariërs tot grote morele en politieke steun. Al in de jaren vijftig behoorde hij tot de ijverars voor een krachtig Europees Parlement en daarna voor de uitbouw van de bevoegdheden daarvan, want als ras-democraat wenste hij verminderende mogelijkheden tot beïnvloeding door nationale parlementen opgevangen te zien door een uitgebreide controle op Europees niveau. In het Europees Parlement zag hij ook een potentiële motor voor verdere Europese verdieping. *Jean Monnet* heeft mij eens gezegd, dat hij *Romme* beschouwde als een van de meest waardevolle leden van zijn Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa, waarvan *Romme* vele jaren deel uitmaakte.

Christen-democraat

Terwijl *Romme* in 1954 nog zijn boek *Katholieke politiek* schreef, werd hij in latere jaren meer en meer tot een van de grote voorstanders van christen-democratische samenwerking in nationaal en internationaal verband. In het krachtenveld van liberalisme, socialisme, pragmatisme en communisme was en bleef hij diep overtuigd van de noodzaak van een eigen inbreng der christen-democraten in het politieke bestel ter verbetering van de menselijke samenleving. Toen de samenwerking hem te langzaam voortschreed, begaf hij zich, nog kort voor zijn aftreden als fractievoorzitter, naar een conferentie van de jongeren van ARP, CHU en KVP en riep hij hen op, in het proces van samenwerking de leiding te nemen door het tot stand brengen van een christen-democratisch werkprogram.

Brabantse Amsterdammer

„The political pope of the Dutch catholics” (zoals hij in 1957 in een Engelse publikatie werd bestempeld), de man die harde beslissingen kon en durfde nemen, de „sfinx van Overveen” is voor hen die met hem mochten samenwerken en die het voorrecht hadden met hem bevriend te geraken, die in de schaarse uren dat hij niet werkte, voluit familieman kon zijn, kon genieten van zijn kleinkinderen en van samen-

zijn aan een goed diner met opgewekte vrienden, door zijn vrouw geregisseerd in bijzondere stijl en esprit.

Over haar werd niet geschreven. Maar ik ben ervan overtuigd, dat zijn werken en leven niet mogelijk zou zijn geweest zonder haar geestkracht en solidariteit, zonder haar offerbereidheid en opvang. Hoezeer heeft zij ook door haar voorbeeld en raad tot steun kunnen zijn voor de vrouwen van andere politici!

Sinds de politieke leider van de KVP tien jaar geleden zijn simpele afscheidsbrief aan de Kamervoorzitter schreef, bleef de vriendschap leven en ontvingen politieke vrienden zijn raad — desgevraagd! —, maar dan ook principieel, gedegen, lucide.

Carl en Ton Romme: ad multos annos!

Naar een nieuwe volkspartij?

D. de Zeeuw*

De katholieke partij is, zoals dat voor vrijwel alle Nederlandse katholieke organisaties geldt, ontstaan als instrument in het emancipatieproces dat zich in de negentiende en twintigste eeuw heeft voltrokken. In dit proces zijn de gestelde maatschappelijke doeleinden goeddeels verwezenlijkt. Moet de partij nu als specifiek katholieke, respectievelijk christelijke organisatie verdwijnen?

Wüst¹⁾ stelt m.i. terecht, dat bij de bezinning op deze vraag de beleidsbeslissingen niet uitsluitend genomen moeten worden op grond van de uitkomsten van een historisch-sociologische studie van het emancipatieproces, maar *mede en vooral* op grond van een diagnose van een *veel diepergaand veranderingsproces* waarin de wereld thans is betrokken. Een proces waarin de mens zich niet meer primair ervaart als bewoner van een wereld met vaststaande, hem overheersende „goddelijke” natuurordeningen, maar als deelhebber aan een ontstane, door hem doelgericht te manipuleren wereld. Dit proces is volgens velen niet toevallig in het door het christendom gevormde Westen ontstaan. Nee, het is in diepste wezen juist door het evangelie mogelijk gemaakt. Met andere woorden, de mensheid is een nieuwe fase ingegaan, die het heden en het verleden onder het primaat van de toekomst stelt. Een fase waarin op basis van dit nieuwe bewustzijn de mensen zelf gestalte kunnen geven aan de samenleving, waarin de toekomst mede een produkt wordt van menselijke creativiteit, van prognose en van planning. Met andere woorden, politiek wordt primair hoe langer hoe meer het streven naar doelbewuste vormgeving van de toekomstige samenleving, in plaats van de zorg om het behoud van de bestaande orde.

Dit betekent ten eerste, dat de wereld voor de mens beschikbaar komt en hem daardoor vrij maakt. Ten tweede, dat de toenemende manipuleringsmogelijkheid van de hem omringende natuur en van zijn medemens kan leiden tot een toenemende dehumanisering, vooral wanneer deze ontwikkelingen zouden ontsnappen aan een totaal-inzicht en aan geestelijke controle van de mens. Ten derde, dat het juist voor de

* Dr. ir. D. de Zeeuw, voorzitter van de KVP sinds 27 november 1971 en lid van de Eerste Kamer, is directeur van het Instituut voor toepassing van atoomenergie in de landbouw te Wageningen. Hij is gepromoveerd in de landbouwwetenschap en heeft enkele jaren biochemie en biofysica gestudeerd aan verschillende universiteiten in de Verenigde Staten.

¹⁾ Mr. L. B. M. Wüst: „KRO, de toekomst als uitdaging”, uitg. KRO, Hilversum; 1969; pag. 7.

gelovige — die weet dat dit bouwen aan de toekomst geen menselijk waagstuk is, maar een geïnspireerde opdracht — is weggelegd initiatieven te nemen en leiding te geven. Ten vierde, dat dit anticiperen een gezamenlijke verantwoordelijkheid is van diegenen die een menswaardige ordening van de samenleving willen verzekeren².

Wanneer dan maatschappelijke planning en de daarmee samenhangende politieke beslissingen thans en in de toekomst mede op grond van objectieve *wetenschappelijke analyse* van de maatschappij en van een interpretatie daarvan tot stand komen, zal de vorming van politieke partijen meer dan vroeger primair moeten plaatsvinden op basis van een *politieke filosofie* (ideologie) waarin de *prioriteiten* voor de maatschappelijke doeleinden duidelijk worden aangegeven, en die richting geeft aan de ontwikkeling van de maatschappij zoals de partij die voorstaat.

Ik wil dan ook allereerst proberen een aantal handreikingen te geven voor de politieke filosofie waarin zo'n op de toekomst gerichte partij haar grondslag zou moeten vinden.

Politieke filosofie

Een politieke partij is een middel om politieke doeleinden te helpen verwezenlijken. Deze doeleinden moeten in het perspectief staan van een mens- en maatschappijbeeld. De christen-democratische partijvorming is indertijd ontstaan als een reactie op de maatschappijvisie van liberalen en socialisten. De christen-democratie is in de 20ste eeuw uitgegroeid tot een van de belangrijkste politiek-sociale bewegingen in West-Europa. Wat echter onvolledig tot zijn recht is gekomen, is het leiderschap van de christen-democratische partijen in politiek-ideologische zin. Zij hebben m.i. nog te veel een defensieve en reactieve instelling. Zij maken in hun optreden nog te veel de indruk van wat *Houben*, de toenmalige secretaris-generaal van de Belgische Christelijke Volkspartij, een combinatie heeft genoemd van theologie en filosofie enerzijds en een program van actie anderzijds. Met andere woorden, onze politieke filosofie is gebrekkig ontwikkeld, ofschoon in het denken en handelen van onze politici wel degelijk de bouwstenen voor een consistente politieke filosofie aanwezig zijn. Zelfs zodanige, actuele bouwstenen, dat ik ervan overtuigd ben, dat na het liberaal-democratische (19e eeuw) en het sociaal-democratische tijdperk nu een periode is aangebroken waarin juist de communautaire democratie die de christen-democraten voorstaan, haar kansen krijgt. Laten we daarom onze politiek-ideologische functie meer inhoud gaan geven, in de overtuiging dat haar belangrijkste kenmerken — solidariteit en universaliteit — de beste waarborgen zijn voor een verantwoorde ontwikkeling van mens en maatschappij.

² Vgl. paus Johannes XXIII in zijn encycliek „*Pacem in terris*” (1963).

Als bouwstenen voor deze politieke filosofie zou ik de volgende willen noemen³:

— Met als vertrekpunt haar geestelijke en ethische inspiratie richt de filosofie van de partij zich allereerst op de *eerbied voor de menselijke waardigheid*. Zij is *personalistisch*. Dit houdt in, dat de democratie die wij voorstaan, de beste waarborgen biedt voor de vrije ontwikkeling van de mens in de maatschappij. Cultureel betekent dit, dat ieder mens in zijn gerichtheid op transcendente waarden vrij moet zijn. Daarin ligt de beste waarborg, dat zijn mens-zijn volledig tot ontwikkeling kan komen. Sociaal-economisch betekent dit, dat het kapitalisme en het collectivistisch socialisme in hun orthodoxe verschijning verworpen worden omdat beide systemen structuren ontwikkelen die de vrije ontplooiing van de menselijke persoon remmen, beperken of uitsluiten.

— Dit personalisme is op de gemeenschap gericht. Dat betekent, dat het politieke engagement leidt tot een zich medeverantwoordelijk voelen voor de gemeenschap, tot een *solidair* zijn met de zwakke in kleine zowel als in grote kring, nationaal zowel als internationaal. Voor een juiste ordening van deze *communautaire gerichtheid* is het *subsidiariteitsbeginsel*⁴ van groot belang, alhoewel de problemen van de moderne industriële en massamaatschappij meer dan vroeger om een centrale leiding vragen. Deze leiding mag echter nooit onbeperkt, ongecontroleerd of exclusief zijn. De communautaire gerichtheid verplicht verder tot een niet aflatende inspanning voor een vreedzame, vrije en *rechtvaardige gemeenschap van de volkeren*, voor een duurzame vrede, voor een internationale rechtsorde die conflicten voorkomt en die de internationale sociale rechtvaardigheid waarborgt. Deze gerichtheid vormt dan ook de morele basis voor de ontwikkelingssamenwerking.

— De eerbied voor de menselijke waardigheid en de keuze voor de democratie moeten leiden tot een *pluralistische samenleving*. De vrije keuze dwingt tot tolerantie, wederzijds begrip, faire wedijver (rivaliteit) en voortdurende kritiek. Dit alles echter in het kader van het algemeen welzijn, met inachtneming van de waarden en rechten van iedere burger en van iedere gemeenschap. Verder leidt deze keuze tot een werkelijke *participatie* van individuen, groepen en lokale gemeenschappen met betrekking tot de voorbereiding en uitvoering van beslissingen op politiek, sociaal, cultureel, economisch en technisch gebied.

³ Met dank aan dr. K. J. Hahn, met wie ik hierover een vruchtbaar gesprek heb gehad.

⁴ Het subsidiariteitsbeginsel behelst in de woorden van prof. dr. J. H. Walgrave O.P., „dat bij de organische uitbouw van de gemeenschap zowel aan de kleinere particuliere gemeenschappen als aan de individuele personen zoveel vrijheid zou worden toegestaan als het algemeen welzijn kan toelaten“ („Welvaart, welzijn en geluk; een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving“; 5 dln., onder redactie van dr. J. A. Ponsioen, dr. G. M. J. Veldkamp en drs. W. K. N. Schmelzer; uitg. Paul Brand, Hilversum/Antwerpen; 1960-1963; deel I, pag. 113). (Red.)

— Deze politieke filosofie is *dynamisch* en *open*; zij is op de toekomst en op ontwikkeling gericht. Niet om wille van de verandering zelf, maar om wille van een voortdurende verbetering van het mens-zijn en van de samenleving. Hiervoor is niet alleen een juist politiek inzicht en bestuurlijk vooruitzien nodig, maar ook een historische visie op het werkelijke gebeuren in de maatschappij. Dit vereist een exacte kennis van de werkelijkheid van vandaag en een anticiperend gericht zijn op de toekomst. De partij dient haar denken en handelen dicht bij de werkelijkheid te brengen en dient in haar plannen de toekomst te verdisconteren.

Daarmee is het verleden niet afgeschreven. Integendeel, een exacte kennis van het verleden zal aantonen waarom ook continuïteit nodig is. Hedendaagse revolutionaire denkers waarschuwen niet voor niets voor een lichtzinnig breken met de traditie (*Kolakowski*).

— De partij mag er verder niet op uit zijn, de belangen van een club van gelijkgezinden te behartigen. *Dienstbetoon staat boven machtsverovering*. Macht is geoorloofd en nodig voor zover zij de dienst aan allen mogelijk maakt.

— De partij is dus *progressief*, doordat zij op de toekomst gericht staat. Zij doet dit door een zodanige humane ordening van de maatschappij te bevorderen, dat de mens enerzijds niet beklemd raakt in doctrinaire schema's en bureaucratische structuren, en anderzijds niet verloren raakt in een maatschappij waarin het recht van de sterkste geldt.

Tekortkomingen bestrijden

Wanneer we de maatschappij van vandaag zo goed mogelijk analyseren en de resultaten van deze analyse toetsen aan bovengenoemde waarden, constateren we een aantal tekortkomingen die via politieke handelingen op langere termijn ongedaan zouden moeten worden gemaakt.

Deze tekortkomingen zijn bijvoorbeeld:

— dat de mens gereduceerd dreigt te worden tot grondstof voor de economie;

— dat het vergaren van wetenschappelijke en technische kennis sneller gaat dan het verwerken en toepassen ervan, waardoor het onkritisch gebruik ervan wordt gestimuleerd;

— dat veel macht anoniem is;

— dat inkomens en vermogens niet rechtvaardig verdeeld zijn;

— dat de mens door bestaande hiërarchische structuren niet deelneemt aan het tot stand komen van fundamentele keuzes;

— dat de mens vereenzaamt in een vervuilende, materiële consumptie-maatschappij;

— dat er geen rechtvaardige volkerengemeenschap is: de kloof tussen rijk en arm wordt steeds groter; met andere woorden, er is geen redelijke verdeling over de wereld van rijkdommen en arbeid;

— dat oorlog blijft dreigen en dat de Europese integratie stagneert.

Welke politieke handelingen op langere termijn zouden deze tekortkomingen ongedaan kunnen maken? Daarover zullen we ons zowel afzonderlijk — in de Beleidscommissies van KVP, ARP en CHU — als gezamenlijk (in de Contactraad) intensief moeten beraden. Belangrijke bouwstenen zijn m.i. te vinden in de *Blauwdruk voor de zeventiger jaren*⁵, de *rapporten van de commissies-Duidelijkheid*⁶, de *rapporten van de Groep van achttien*⁷ en — last but not least — in het programma *Steenkamp* en het *Gemeenschappelijk Urgentieprogramma*.

Persoonlijk zou ik graag een hoge prioriteit willen geven aan de democratisering van de samenleving, o.a. door middel van:

- een steeds grotere inspanning op het gebied van vorming en onderwijs;
- verschuiving van bevoegdheid naar de basis en doorbreken van hiërarchische structuren;
- erkenning van de gelijkheid van mensen, o.a. door een rechtvaardige inkomens- en vermogensverdeling;
- bevordering van een internationale rechtsorde met voldoende uitvoerende macht, en van een verregaande Europese integratie;
- controle op de besturing van wetenschappelijke en technische ontwikkelingen, zodat onkritisch gebruik ervan (vervuiling van het milieu, verminking van de mens) wordt voorkomen.

Het bovenstaande maakt duidelijk, dat ik de politiek-filosofische basis als bindmiddel, d.w.z. om enerzijds de leden en de aanhang te inspireren en om anderzijds de nodige consistentie in het politieke handelen te waarborgen, absoluut noodzakelijk vind.

Deze filosofie is duidelijk een uitbouwen van de christen-democratische grondbeginselen solidariteit, subsidiariteit en rivaliteit zoals zij bijvoorbeeld door de auteurs van *Welvaart, welzijn en geluk*⁸ zijn vermeld. Ik zeg uitbouwen, omdat noch deze grondbeginselen, noch de ideologische uitspraken in het rapport van de zgn. Structuurcommissie over *Grondslag en karakter van de KVP* (1966) en in de *Arnhemse resolutie* (1967), noch de *Principiële uitgangspunten van de Groep van achttien*⁹ voldoende recht doen aan de elders gegroeide inzichten over de chris-

⁵ „Blauwdruk voor de zeventiger jaren; schets van het beleid dat de KVP vanuit haar christelijke visie op mens en samenleving wil voeren”; uitg. KVP, Den Haag; 1969.

⁶ Uitgebracht door commissies van de Groep van achttien resp. de KVP in 1969; verkrijgbaar bij het bureau van de KVP. (Red.).

⁷ De rapporten van de Groep van achttien, gepubliceerd in 1968 en 1969, zijn herdrukt in een brochure die het KVP-bureau in 1971 heeft uitgegeven; 36 pag.; f 2,—. (Red.).

⁸ Zie „Welvaart, welzijn en geluk”, deel I, afd. I (Verantwoording en uitbouw van een katholiek-personalistische gemeenschapsleer, door prof. dr. J. H. Walgrave O.P.), pag. 11 - 131; deel III, algemeen deel, hfdst. I (Inleiding op beschouwingen over „Christelijke economische politiek”), pag. 19 - 33. (Red.).

⁹ Zie voor de tekst van deze stukken de documentatie „Grondslag en karakter”; uitg. KVP, Den Haag; 1971, 24 pag.; f 1,25. (Red.).

ten-democratie als politiek-sociale beweging. (Met name geldt dit voor de opmerkingen over participatie, openheid en communautaire gerichtheid in het voorafgaande).

Het bijzonder hechten aan een politieke filosofie als grondslag voor de partij is verder ingegeven door de noodzaak om in de gesprekken met onze zusterpartijen ARP en CHU een gemeenschappelijke grondslag te formuleren. Principiële overeenstemming met ARP en CHU op basis van een gemoderniseerde christen-democratische conceptie acht ik niet alleen noodzakelijk, maar ook — gezien de recente ontwikkelingen in de samenwerking — haalbaar. Alleen wanneer de KVP haar wezen, doel en beginselen heeft gedefinieerd kan zij verantwoord kiezen vóór of tegen verdere integratie met ARP en CHU, en vóór of tegen polarisatie. Alleen op deze basis kan de partij zich verder „politiseren” of, zoals *Cloudt*¹⁰ het stelt, zich ontdoen van confessionalistische restanten en van regionalistische tendenties.

Confessioneel?

Dit brengt me op het al of niet confessionele karakter van de partij. De haast babylonische spraakverwarring rondom de begrippen christelijk, christelijk geïnspireerd, algemeen-christelijk, confessioneel, evangelisch enz. veroorzaakt veel onduidelijkheid, en verder ergernis bij diegenen die er — overigens dikwijls ten onrechte — een exclusieve pretentie uit aflezen.

Men vergeet hierbij vaak, dat de democratische gedachte is geconcipieerd in een van het christendom doordrongen intellectueel en spiritueel klimaat. De democratische partijen erkennen allen de heilzame invloed van het christendom op de menselijke beschaving. Verder ontkenen niemand, dat er een zeer positieve relatie bestaat tussen geloven en politiek handelen; met andere woorden, dat christelijke politici legitiem een beroep moeten kunnen doen op de goddelijke openbaring.

Maar daarmee is nog niet geraakt aan het hart van de zaak, namelijk of christenen zich moeten verenigen in een confessionele partij, d.w.z. een organisatie van mensen die omdat ze lid zijn van een christelijke kerk, lid zijn van deze partij.

In de oprichtingsresolutie (1945)¹¹ heeft de KVP zich volledig gedistantieerd van dit relatiepatroon: „Onze partij is niet een kerkelijke partij, maar men behoort tot haar toe te treden op grond van aanvaarding van haar program, zodat ook voor niet-katholieken toetreding mogelijk moet zijn”. En verderop excuseert men zich in die resolutie voor de naam *Katholieke Volkspartij* als het ware bij gebrek aan beter. In de

¹⁰ H. G. Cloudt: „De stand van zaken”, inleiding tot het themanummer van „Politiek perspectief” over de koers van de KVP, september - oktober 1971.

¹¹ Zie „Grondslag en karakter”, pag. 17.

na-oorlogse jaren is, met name door de secularisering, dit niet-confessionele karakter van de KVP verder versterkt. Dat betekent, dat de KVP het als een eigen taak van mensen en groepen ziet, tot partijkeuze en partijvorming te geraken.

Openheid

Voortgaande op deze weg zou ik dan ook de voorwaarden willen scheppen waardoor werkelijk gestalte kan worden gegeven aan dat deel van de oprichtingsresolutie waarin gesteld is, dat niet-katholieken op grond van instemming met het program lid moeten kunnen worden van onze partij. Daarmee kom ik op één van de kernpunten in de huidige discussie, namelijk de openheid van de (nieuwe) partij.

Zoals blijkt uit de passage in de resolutie van 1945 die ik juist heb aangehaald, is de KVP van het begin af aan open geweest, althans in principe. In dit open karakter van de partij, dat in de resolutie van Arnhem is bevestigd, is theoretisch verdisconteerd, dat er geen beperkingen waren en zijn ten aanzien van de deelname van niet-katholieken in partij- en vertegenwoordigende organen. Tegelijkertijd houden deze resoluties in, dat wanneer niet-christenen op basis van instemming met de politieke beginselen en met het program tot de partij toetreden, zij uiteraard geïnspireerde mensen moeten zijn en dat zij niet rechtstreeks maar wel impliciet de christelijke inspiratie erkennen.

Ik zou dan ook in het uitgangspunt van de partij niet allerlei andere inspiratiebronnen apart willen vermelden. Men kan bijv. denken aan de volgende formulering: „In de partij verenigen zich diegenen die in hun mens- en maatschappijbeeld, dat hun politiek handelen leidt, uitgaan van de Openbaring, alsmede diegenen die daarbij uitgaan van overeenkomstige zedelijke beginselen. In de partij vertalen de leden deze beginselen in een basisprogram, waarin zij elkaar herkennen. Dit basisprogram is dynamisch, voortdurend in ontwikkeling en onder kritiek”.

We moeten er natuurlijk voor waken, dat — hoe dan ook — een soort tweederangs-partijlidmaatschap wordt gecreëerd voor niet-christenen.

Samenvattend zou ik willen stellen, dat in de open volkspartij die mij voor ogen staat, de leden:

— zich primair herkennen in de boven omschreven politieke filosofie (basisprogram),

— zich geïnspireerd weten door de Openbaring, of door andere inspiratiebronnen die tot dezelfde politieke filosofie leiden,

— zonder ballotage, ondertekening van grondslagen of gewetensonderzoek kandidaat kunnen zijn voor leidende en vertegenwoordigende functies.

Dit is tevens mijn antwoord op de vragen van *Tilanus* in zijn artikel in

*De Nederlander*¹². Dat artikel geeft mij op mijn beurt aanleiding tot het stellen van enkele vragen:

— Wat bedoelt *Tilanus* met de zin: „Er werd niet naar gevraagd en er zullen ook steeds wel buitenkerkelijke leden geweest zijn, zonder dat we het wisten en zonder dat we bezwaar maakten”?

Betekent dat, dat de buitenkerkelijken alleen maar oogluikend werden en nog worden toegelaten? (Ik denk hierbij aan de kritiek die loskwam toen een remonstrant — *Udink* — kandidaat werd gesteld voor het lijsttrekkerschap van de CHU bij de verkiezingen van 1971). Dus toch eventueel een tweederangs-lidmaatschap voor buitenkerkelijken?

— Wanneer mijn interpretatie, dat *Tilanus* buitenkerkelijke leden moeilijk kan accepteren in leidinggevende of vertegenwoordigende functies, juist is, hoe kan dan zoiets voorkomen worden zonder gewetensonderzoek of ondertekening van grondslagen?

— Is zijn „zoekende buitenkerkelijke” identiek met mijn geïnspireerde niet-christen? Zo ja, dan moeten we elkaar daarop kunnen vinden.

Waar staat zo'n partij?

Regelmatig is en wordt de christen-democratische partijen verweten, dat zij als centrumpartijen niet (kunnen of willen) kiezen, dat zij links praten en rechts doen, en dat zij daardoor de effectiviteit van het Nederlandse politieke systeem belemmeren.

Tilanus zegt in zijn eerder genoemde artikel terecht, dat er verschillende betekenissen voor „links” en „rechts” zijn. Voor mij zijn deze begrippen primair de namen van krachten die het groeiproces van de samenleving bepalen. Links is creatief en chaotisch, rechts rationeel en ordenend. Samen vormen ze de creatieve kracht van de samenleving.

Verder wijs ik de betekenis van links/rechts in de zin van socialistisch/liberaal af, omdat daarin geen plaats zou zijn voor een christen-democratische of communautaire democratie als zelfstandige politieke ideologie. Reeds eerder heb ik ervoor gepleit¹³ de begrippen links/rechts in de betekenis van progressief/conservatief niet meer als etiketten op partijen te plakken. Vooruitstrevend zijn bijna alle serieuze partijen in Nederland. Zij streven praktisch allemaal naar een program gericht op de vooruitgang van de maatschappij. Dit kan omdat in onze tijd de mens over de middelen beschikt om aan de toekomstige samenleving doelbewust vorm te geven. Veel belangrijker is de vraag, hoe deze samenleving er uit moet gaan zien. Daarin kunnen politieke partijen wel degelijk verschillen.

Wat ik in interviews met behulp van de in het spraakgebruik helaas

¹² In een artikel in „*De Nederlander*”, het ledenblad van de CHU, van 21 januari jl. heeft het Tweede-Kamerlid drs. A. D. W. Tilanus, oud-voorzitter van de CHU, zich publiekelijk afgevraagd „wat De Zeeuw eigenlijk bedoelt” met „een open, gedeconfessionaliseerde partij samen met humanisten, links van het midden”. (Red.).

¹³ In een artikel getiteld „Wat is onze ideologie?” in „*Stakkato*”, het voormalige tijdschrift van de Christelijk-historische Jongerenorganisatie, oktober 1971.

ingeburgerde terminologie links/midden/rechts heb bedoeld met „links van het midden”, is, historisch gezien, niets anders dan een op de toekomst gericht beleid met behoud van de continuïteit.

Het voorgaande betekent, dat ik polarisatie in de zin van een keuze tussen uitsluitend liberalisme en socialisme en een daarop gebaseerd tweepartijstelsel afwijst. Dit geldt ook voor polarisatie in zoverre die als doel heeft de maatschappelijke tegenstellingen te verscherpen. De democratische politiek zet het conflict om in een dialoog ten einde zodoende te kunnen bepalen wie werkelijk de zwakken en de nergens-vertegenwoordigden zijn, zodat een verantwoorde keuze in hun belang kan worden gedaan.

Indien onze nieuwe partij geen meerderheid kan behalen — zoals in ieder geval voorshands te verwachten valt —, zal zij evenwel vóór de verkiezingen op basis van o.a. programvergelijking de kiezer duidelijk moeten vertellen, met welke partner(s) het eigen program het best kan worden gerealiseerd. Men zal ook moeten overwegen of zo'n bondgenootschap niet langer zou moeten kunnen duren dan vier jaar, tenminste als de kiezer vindt dat de coalitie het goed doet. Vier jaar is immers erg kort voor het realiseren van een eigen beleid.

Europese samenwerking

Ook aan de positie van deze partij in het Europese vlak moet de nodige aandacht worden besteed, met name in verband met de steeds toenemende behoefte aan een krachtige politieke beïnvloeding van en controle op de Westeuropese integratie en aan democratisering van de beleidsvorming in de Europese Gemeenschappen. In recente contacten met de leiding van de *Europese Unie van Christen-democraten* (EUCD) heb ik niet alleen de opvattingen van een werkgroep van deze unie over „De koers van de christen-democratie in de moderne samenleving”¹⁴ onderschreven, maar ook gepleit voor het nemen van initiatieven om tot Europese partijvorming te geraken. Deze partij zou, zoals hierboven omschreven, gebaseerd moeten zijn op een grondslag met personalisme en participatie als kernpunten. De werkgroep van de EUCD stelt verder, dat de openheid zodanig bevorderd moet worden, dat het toetreden van burgers van verschillende denkrichtingen wordt vergemakkelijkt. Zij geeft daartoe in overweging, de aanduiding „christelijk” te laten vallen.

Hoe dit ook zij, in de gehele EUCD breekt hoe langer hoe meer het inzicht door, dat de christen-democratie een nieuw imago behoeft, een imago van openheid, personalisme en participatie. Hieruit moeten de KVP, de ARP en de CHU m.i. de consequentie trekken, dat hun eigen, door de Nederlandse verhoudingen geconditioneerde inzichten niet

¹⁴ In Nederlandse vertaling is dit rapport afgedrukt in „Politiek perspectief”, september-oktober 1971, pag. 71 vv. (Red.)

alleen-bepalend mogen zijn voor de uiteindelijke vormgeving van de nieuwe partij.

Niets nieuws

In een artikel in *Accent* (14 januari 1972) onder de titel „Waarom paniek om oud nieuws van *dr. De Zeeuw?*” is terecht geschreven, dat ik in al mijn in het recente verleden gedane uitspraken in feite niets nieuws heb gezegd. Dat is juist. Ik heb mij als voorzitter geschaard in de rijen van mijn voorgangers en heb de door *Van der Stee* ingeslagen weg verder gevolgd. Ik heb alleen — en dat is, hoop ik, uit het voorgaande duidelijk gebleken — de consequenties getrokken uit de partijraads-resoluties van 1945 en 1967 en uit het vooruitstrevende program-*Steenkamp*. Dat heb ik gedaan omdat ik ervan overtuigd ben, dat zij het karakter van onze partij in wezen bepalen én dat dit de kiezers vorig jaar niet duidelijk voor ogen heeft gestaan.

In het partijpolitieke gehakketak van de laatste jaren zijn veel goede zaken bedolven onder het zinloze gedoe van gelijkhebbij en betweterigheid. Hieraan moet m.i. een einde komen. Slechts wanneer er normale partijpolitieke verhoudingen heersen, kunnen de werkelijke verschillen in ideologie, leiderschap en program naar voren komen. Alleen dan kan de kiezer een echte keuze maken. Maar dat betekent, dat *alle* partijen naast hun programma's en hun leiders ook hun eigentijdse ideologie en hun plannen voor herstructurering van de samenleving duidelijk aan de kiezer moeten presenteren.

Overheid - maatschappij - burger

J. van Beekum *

1. INLEIDING

De hierboven vermelde woorden zijn bedoeld als een soort drieliuk van aspecten van menselijk samenzijn en samendoen. Ook kan men deze woorden aanmerken als kengetallen van een op de mens geënte en gerichte bestuursfilosofie. Kwalijk zou het zijn als zij uitdrukking waren van respectievelijk ondergeschikte zelfstandigheden. Zelfs zouden wij er bezwaar tegen hebben als zij slechts een nevenschikking zouden aanduiden. Wij hopen dit duidelijk te maken.

De begrippen maatschappij en burger worden soms gemakkelijk gehanteerd als weergaven van twee zelfstandige, op zijn best nevengeschikte, grootheden.

Ook is men geneigd de begrippen overheid en maatschappij als antipoden te verzelfstandigen en geïsoleerd te verstaan.

Velen zijn bereid de combinatie overheid-maatschappij-burger idealiter te zien als een symbiose, een soort ideaal in de verte van vreedzaam bijeen zijn. Sommigen hebben nog altijd last van de soevereiniteitsidee, hetzij die van de overheid, hetzij die der eigen kring.

Dat de overheid strikt tot de maatschappij behoort, zelfs uitdrukking is van de omstandigheid, dat er hier en nu een maatschappij, een samenleving van mensen aanwijsbaar is, schijnt velen te ontgaan.

Dat de maatschappij als zodanig meer is dan de som der delen, de som van daarin levende personen, wordt wel door eenieder beleden, maar vaak allerminst beleefd.

Het denken in breukvorm over de relatie van mens en maatschappij en over die tussen overheid en maatschappij heeft te lang de meningen bepaald. Negentiende-eeuwse theorieën, ontleend aan Griekse en oud-Romeinse patronen, handhaafden een atomische beschouwingwijze aangaande het geheel en de delen, en zijn daarom — maar ook overigens — niet in staat de conceptie van een nieuwe maatschappijstructuur te leveren.

Het inzicht zal moeten doordringen, dat het vergeefs werk betekent, te sleutelen aan verouderde spelregels; alsof wij met de restauraties

* Drs. J. van Beekum is afdelingschef ter griffie van de provincie Overijssel en docent bestuurskunde. Van zijn hand zijn artikelen over vraagstukken van bestuursrechtelijke en bestuurskundige aard gepubliceerd in verschillende tijdschriften.

ervan verderop zouden kunnen komen. Wij kunnen onze honger van vandaag niet stillen met de maaltijd van gisteren. Vandaar.

In de studie *Plaats en taak* (1961) hebben Gedeputeerde Staten van Overijssel in het hoofdstuk „Bestuurlijke maatregelen” enige passages opgenomen die sedertdien in tal van publikaties zijn geciteerd. Zij luiden:

„Nog op een geheel andere wijze moet het bestuur naar mogelijkheden zoeken zijn inzichten, wensen en regelingen kenbaar te maken aan het publiek. Dat ieder wordt geacht de wet te kennen, is niet alleen een fictie, de uitspraak is ook fataal. Zij betekent dat het uitgevaardigd voorschrift de enige representatie van de mening van de overheid zou zijn, welke moet worden gekend. Niets is minder waar, omdat de bestuurskracht de belangwekkendste zijde is van de overheid en samenvalt met de bereidheid zich verstaanbaar, begrijpelijk te maken en daardoor te worden gevolgd. Alleen het gezag waarvan men begrijpt waarom bepaalde maatregelen juist zó worden verlangd, heeft kans te worden geëerbiedigd.

Een gezag dat meent dat het wordt geëerbiedigd, omdat het heeft gesproken, mist aansluiting; het zou voorbijgaan aan een belangrijk aspect van gezag, namelijk de relatie”.

„Het is”, zo schreven Gedeputeerde Staten voorts, „van het grootste gewicht, dat de maatschappij met de groei van inzichten bij het bestuur gelijk leert optrekken, en omgekeerd.

Heroriëntatie van het bestuur en van de maatschappij in Overijssel op de toekomstige samenleving in deze streken vraagt, met name van de lokale bestuursorganen op de onderscheiden niveaus, bezinning op hun taak”.

Sindsdien is er veel gebeurd, zowel intern als extern.

De overheid heeft door een verbetering van het voorlichtingsbeleid en andere maatregelen van interne aard, uitdrukking gegeven aan de voortdurende wil bezig te zijn, niet in zelfheerlijkheid maar in het besef een dienende taak te vervullen. Het belangrijkste is, dat bij de overheid het besef doordringt, dat besturen niet een louter juridische, maar in de eerste plaats sociologische categorie is.

Extern is intussen een lawine van onbehagen losgebroken. De periode van inertie die tot dan niet het minst brede lagen van intellectuelen kenmerkte, sloeg om naar gevoelens van weerzin tegen de gevestigde orde, en zulks over een breed front van adolescenten. Het terechte geroep om inspraak is, als gevolg daarvan, algemeen geworden, niet alleen vanuit de maatschappij, maar ook in lagere bestuurskringen ten opzichte van de hogere en — wat democratisch gezien bijzonder opvallend, zo niet triest is — de vraag om inspraak vanuit de wetgevende (de volksvertegenwoordigingen) ten opzichte van de uitvoerende macht (het bestuur).

Rapporten en andere geschriften wedijveren in omvang en felheid, hoe openbaar het openbaar bestuur wel zou moeten zijn. Tal van interne gedachten en probeersels op het stuk van de reformatie van het bestuur, die echter veelal het kiesrecht en de noodzakelijke herverdeling van

taken van de onderscheiden bestuursorganen onverlet laten, zijn gepubliceerd. Niemand, ook de vakman niet, heeft de reeksen publikaties die overheid, maatschappij en burger tot onderwerp hebben, in zijn hoofd. Niemand, ook de vakman niet, ziet het allemaal geordend vóór zich.

Intussen blijven velen — grimmig, inert of in weerzin — thuis zo vaak men wordt geroepen tot de kleurloze en onduidelijke staatsrechtelijke taak het kiesrecht uit te oefenen. De gevoelens van onbehagen worden luid beleden. De traagheid om tot waarachtige vernieuwing te geraken, heeft ertoe geleid, dat velen tot nihilisme komen, neerzittend om te eten, opstaand nog slechts om te spelen.

In dit opstel wordt bezinning gevraagd op de mens in de hem omringende wereld, op plaats en taak van het openbaar bestuur te midden daarvan. Pas als hieromtrent meer duidelijkheid zou bestaan, is de opbouw van een visie op de gewenste inrichting van het openbaar bestuur en een daarmee verband houdende herverkaveling van bestuurstaken mogelijk.

2. MISVERSTANDEN OMTRENT VERANTWOORDELIJKHEID

Een oudere opvatting omtrent de zorg voor goede maatschappelijke verhoudingen, dat wil zeggen voor het algemeen welzijn, heeft ons inziens te veel aandacht gehad voor de zienswijze, dat de zorg voor het algemeen welzijn uitsluitend aan de overheid zou toevallen. Deze opvatting is betrekkelijk hardnekkig en geeft nog steeds voedsel aan de opvatting, dat het individu dan ook zou zijn gehouden uitsluitend zijn eigen belangen te behartigen.

Deze zienswijze is niet verenigbaar met de verantwoordelijkheid van de mens, zowel individueel als in groepsverband, voor het goed zijn van de samenleving. Omdat het zijn van mens een mede-zijn is, moet zijn medeverantwoordelijkheid voor een gezonde samenleving worden aanvaard, gerespecteerd en mogelijk gemaakt.

Het zogenaamde vrije maatschappelijk verkeer werd goddeels beheerst door een denken waaraan de medeverantwoordelijkheid voor het algemeen belang wezenlijk vreemd was. Wij bedoelen hiermee niet te zeggen, dat de welvaart hierbij niet zeer betekenend ten goede betrokken is geweest. Dit was evenwel slechts gevolgelijk, zoals het uiterst gebrek van velen tevens als begeleidend verschijnsel werd geaccepteerd. In zoverre er echter niet per se naar werd gestreefd in feite tot goede maatschappelijke verhoudingen te komen, moet worden gesteld, dat het algemeen belang als zodanig niet in het oog werd gevat.

Deze houding van eigenrichting was een parallelverschijnsel van de autoriteit, de eigenrichting die door de overheid werd opgeëist.

Op alle niveaus werd dan ook de soevereiniteit der eigen kring beleden, in de kring van de overheid, in die van maatschappelijke verbanden

(bedrijfsleven en andere maatschappelijke instellingen) en in de puur individuele sfeer.

Met te stellen dat deze opvatting tot de voltooid verleden tijd zou behoren, zijn wij er nog allerminst. Telkens zien wij immers randbewegingen rondom de soevereine opvatting, die erop duiden, dat er nog veel tijd en mankracht wordt verspild door het centraal stellen van het eigenbelang, van het belang van de groep, van de wil van de overheid. De omstandigheid dat extreme krachten werkzaam zijn, ten detrimente vaak van het werk van hen die hun verantwoordelijkheid — waar dan ook — positief beleven, behoeft ook weer niet als een uitsluitend negatief gebeuren te worden gezien. Extreme belijdenissen zullen immers bij voortduring tot een aangepast antwoord nopen. Het antwoord zal dan ook telkens en telkens opnieuw de revisie kunnen verkrijgen die de samenleving op dat moment behoeft.

Erger is het gesteld met de inerten en met hen die, telkens kiezend tussen de beet van de hond of de kat, zich blijvend zullen laten leiden door de opportuniteit van het eigen, casu quo groepsbelang, door het gunstige moment van ambtelijke machtsbevrindiging, of door de geborneerdheid van pure baatzucht. Van hen is geen bijdrage, positief opbouwend dan wel kritisch en bijgevolg opbouwend, te verwachten. Zij behoren, samen met andere onaangepasten, tot de zorggevallen.

Mens en samenleving

Aller bezigheid moet erop zijn gericht, dat deze in goede relatie staat tot het algemeen belang. Deze gerichtheid is voorwaarde voor de beoefening van sociale actie, gestoeld op de rechtvaardigheid. Hieraan mag geen individu, geen maatschappelijke groep, geen overheid zich onttrekken. In dit opzicht is er geen verschil in optreden van wie of wat ook binnen de maatschappelijke betrekkingen. In die zin staat ook de individuele mens geheel binnen de samenleving. Hij maakt er deel van uit als persoon. Dat legt verplichtingen op, naast de rechten die hij aan het feit van deze deelneming ontleent. Plichten en rechten zijn omkeerbaar. Dit duidt op vrijheid in gebondenheid. De vrijheid is immers geen doel op zichzelf; zij is een vermogen. Het vermogen tot vrijheid mag niet worden verward met vrijdom van ordening.

De hoge waarde van de menselijke persoon is vrijwel steeds geïsoleerd opgevat, waardoor deze sterk op het hebben werd gericht. Zijn betrekking tot de samenleving werd in een breuk-verhouding weergegeven; een breuk waarvan de teller (het individu) 10 was, de noemer (de rest: staat en volk) 1. De marxistische en fascistische reacties op de oud-liberale opvatting keerden wel de verhoudingen om, maar handhaafden de breuk, die dan met 1/10 kan worden aangegeven. Het zwaartepunt berust dan eenzijdig op staat en volk, waaraan het individu en de individuele belangen ondergeschikt worden gemaakt. Tal van ismen zaten tussen 10/1 en 1/10, met breuken van variërende waarden, naar-

gelang hun geest hen ingaf. Tot welk een laag peil dit breukdenken heeft kunnen leiden, toont ons de 19e eeuwse staatsonthouding. En thans doen ons de linkse en rechtse dictaturen verzuchten: „Wat kan de blinde staatszucht brouwen”.

Als wij denken over een nieuwe samenleving, die radikaal breekt met het denken in breukverhoudingen, dan moeten wij stellen, dat de mense-lijke persoon van ongekend hoge waard is, uniek en nimmer repeteerbaar. Zijn hoge waarde garandeert hem rechten, veel rechten. Rechten zijn echter omkeerbaar tot plichten. Deze laatste vormen het antwoord van het individu aan de hem omringende wereld.

De hem omringende wereld, de samenleving heeft eveneens aanspraak op rechten en daaraan corresponderende plichten. Bij nakoming van de plichten door het individu zijn de rechten van de samenleving veilig; bij nakoming van de plichten door de samenleving zijn de rechten van het individu veilig.

Het is duidelijk, dat bij het vooropstellen van het menselijk zijn als samenzijn, de existentie van de mens is: het bestaan in de wereld. Hierdoor wordt hij met de wereld vertrouwd. Zonder deze vertrouwdheid zou het leven onleefbaar zijn.

Door de taal, het spreken, het denken, de wetenschap, staat de mens voortdurend in de dialoog. Taal, spreken, denken, wetenschap zijn dan ook bij uitstek sociaal. Dit is niet nieuw, in zoverre *Jacques van Ginneken* en *Paul Scholten* reeds lang geleden, respectievelijk in *Onze taaltuin* (1932) en in *De structuur der rechtswetenschappen* (1945), uiting hebben gegeven aan de opvatting, dat het taaldenken en het rechtsdenken sociale categorieën zijn. Hun voor die tijd provocerende meningen worden door de jongste doorbraken in de wijsbegeerte van de samenleving bevestigd.

Als het menselijk bestaan onder alle opzichten een samen-zijn is, dan is de miskennis van dat samen-zijn, van de medeverantwoordelijkheid, ten diepste een verloochening van onze menselijkheid. Wij menen dan ook, dat niemand — geen mens — zich aan zijn medeverantwoordelijkheid mag onttrekken. Deze medeverantwoordelijkheid maakt geen halt als de mens institutioneel handelt. Zij maakt geen halt voor de maatschappelijke verbanden; zij maakt derhalve ook geen halt voor de overheid.

Wat dit betekent voor de delen van het drieluk: overheid-maatschappij-burger, zullen wij in de volgende paragrafen nagaan.

3. GEZAG IN DE SAMENLEVING

De oude opvatting, dat slechts de overheid tot taak zou hebben het algemeen belang te onderkennen en te bezorgen, heeft er zeer toe bijgedragen, dat controversiële verhoudingen ontstonden. Het openbaar bestuur werd dan ook vaak ervaren als de broodwinning van juristen, de ergernis van het bedrijfsleven, de wanhoop van de burger.

Dat de overheid tot het enge standpunt aangaande haar uitsluitende verantwoordelijkheid is kunnen komen, had alles te maken met de zienswijze aangaande gezag.

Hoewel het een hachelijke onderneming schijnt in deze tijd over gezag in de samenleving te schrijven, nu velen er de spot mee drijven, nu het gezag dikwijls met zich laat spotten, mag dit niet worden nagelaten. Terwijl gezag een samenlevingsverschijnsel is, hebben wij in het verleden het gezag vrijwel uitsluitend vanuit juridische denkvormen gecontrueerd. De theorie van de godssoevereiniteit, die van de staatssoevereiniteit, die van de volkssoevereiniteit en die van de rechtssoevereiniteit hebben overigens niets omtrent het wezenlijke van het gezag duidelijk gemaakt. Dat kon ook niet omdat deze theorieën elk één facet van het gezag hebben gemaakt tot enige en uitsluitende rechtsgrond daarvan. Het is mede daarom, dat zij aan het verschijnsel gezag als zodanig nimmer konden toekomen. Het kan uiteraard niet de bedoeling zijn in dit kader de vier gezagstheorieën te ontleden. Slechts een enkele aantekening.

Het misverstand aangaande *Romeinen XIII*: „Eenieder zij het hem gestelde gezag onderdanig want alle gezag komt van God”, heeft het gezag uit de samenleving geëxtrapoleerd. Het was uit de dwaling, als zou het gezag een van bovenaf gedropte aangelegenheid zijn, dat ook de staatssoevereiniteit, van origine een droit divin, werd gevoed; wederom als een opgelegde toevoeging aan de samenleving, waaraan deze niets kon toe- of afdoen.

Belijdenissen van staatssoeverein denken vonden parallellen in de opvatting aangaande het gezag in de onderneming en in andere verbanden van menselijk samenzijn. Allemaal soevereinen in eigen kring. Dat reacties in de zin van volkssoevereiniteit en rechtssoevereiniteit gelding verkregen en bestrijding ondervonden, vormt op zichzelf gezien niet het eigenlijke probleem. Het gaat er om, dat telkens het begrip soevereiniteit werd geïntroduceerd en opgeëist, en daarenboven vanuit een partieel gegeven. Een deelgoed werd, tot allesbeheersend en alles overheersend, uitgeheven boven de relativiteit die een deelgoed uiteraard heeft.

De proclamatie van de integrale onafhankelijkheid van zodanig goed voerde in de sfeer van de overheid tot taakoverspanning, tot overschrijding van de bestuurschaal, gebaseerd op een beweerde uitsluitende verantwoordelijkheid.

Aan de gezagstheorieën lag, zoals gezegd, overwaardering van één aspect ten grondslag. Het aspect werd albehalvend, waardoor andere waarden binnen de samenleving werden versluierd. Dit leidde tot verschraling van de mens tot object van macht, tot beheerd object. Leiding werd tot macht, tot manipulatietechniek. De gezagstheorieën hebben geleid tot verwijzing van de fundamentele medeverantwoordelijkheid van groepen en individuen naar het diensthuis. Het diensthuis was

aanvankelijk gedwee, daarna werd er gemurmureerd; thans is het in opstand. Wat inzake de depreciatie van het overheidsgezag thans aan de orde is, vindt wederom parallellen in vrijwel alle verbanden van samenwerkende en samenlevende mensen.

En het gezag? Wat deden personen en organen met gezag bekleed toen de kritiek losbarstte? Zij stonden vaak met lege handen, omdat de vertrouwde juridische constructies waarop het gezagshuis was gebouwd, niet houdbaar waren gebleken. Als de eeuwenoude fundamentele vergissing aangaande *Romeinen XIII* geen kansen had gekregen, zaten wij nu niet met de scherven.

Samenlevingscategorie

Het leven in de gemeenschap is voor de mens letterlijk van vitaal belang. Het behoort tot zijn mens-zijn. Zo gezien kan het gezag niet worden opgevat als een soort specialisme, van buitenaf toegevoegd. Wij kunnen namelijk empirisch vaststellen, dat gezag er is zodra mensen met elkaar een doel willen bereiken. Dan is het fenomeen leiding, bestuur, gezag steeds waarneembaar.

Als men stelt, dat God de mens heeft geschapen, kan worden volgehouden, dat het gezag van God komt, omdat Hij de mens de aanleg heeft gegeven die hem kenmerkt, zijn mede-zijn met anderen. Gezag is dan een scheppingsgegeven of, hetgeen hetzelfde is, een samenlevingsgegeven, kengetal van mensen-bijeen.

De opvatting, dat de bindende kracht van het gezag op een daartoe strekkend bijzonder raadsbesluit van God zou berusten, berust nergens op. Zij spant God voor een karretje, zoals wij dat overigens in de menselijke geschiedenis zo vaak hebben durven doen om ons een alibi voor machtswellust te verschaffen.

De verklaring van gezag als een tot de samenleving behorende categorie verklaart de oorsprong van het gezag, waarmee enige pretentie van niet-rekenplichtigheid aan die samenleving vervalt.

Het gezag is in de meest volstreekte zin gebonden aan het samenlevingspatroon, is daarom bepaald en beperkt tot de binnen de kring van zijn verantwoordelijkheid vallende taakvervulling, ten behoeve van het goed zijn van de verhoudingen binnen de samenleving.

Gezag impliceert invloed ten goede; geen geweld. Geweld behoort in beginsel niet tot de samenleving en dus ook niet tot het gezag. „Dwanc heeft niet aan 't gemoed”.

Wij spreken, wat de huidige situatie betreft, dan ook niet over een crisis van gezag, omdat een crisis een dieptepunt is in een situatie die zich na enige tijd weer op de oude voet zal herstellen. Wij menen, dat de huidige situatie van het gezag — wonderlijk om te zeggen — „geweld lijdt” zolang wij nog blijven treuren om een verloren paradijs, zolang wij gezag niet zien en in praktijk brengen als relatie, die openheid veronderstelt, afgeslotenheid uitsluit. De ivoren toren moet geslecht.

Het gezag behoort beneden, midden in de samenleving. Daar staat zijn huis. Wie daaraan twijfelt, blijft een eenzame op zijn minaret.

Gezag is relatie. Het fundament van de relatie is de liefde. Deze vormt haar merg en haar hoogste bestaanswijze. De liefde is dan ook de hoogste bestaanswijze van gezag, doet er niet toe binnen welk verband van mensen het wordt uitgeoefend.

Er is zoveel misverstand omtrent gezag, dat het welhaast tot schuttingwoord is gedegradeerd, omdat bij de verklaring en uitoefening ervan de relatie tot de samenlevende mens werd ontkend, miskend, althans onvoldoende onderkend. Even vaak heeft het gezag zelf zijn legitimiteit aangetast, zijn voedingsbron verdroogd. De legitimiteit van het gezag is geen juridische categorie, maar een sociologische. Gezag behoort tot de schaal van de mens.

4. LEIDING IN DE SAMENLEVING

Voor veel leidinggevendenden geldt: „de mens, die onbekende”. *Teilhard de Chardin* vroeg daarom aandacht voor „de mens, de sleutel van alles wat wij kunnen kennen”.

Als de mens sleutel is, als het zijn van mens medezijn impliceert, derhalve tevens medeverantwoordelijkheid voor het welzijn van de samenleving, dan moet ook de gezagsdrager die sleutel hanteren. Hij moet zich voortdurend bewust zijn, dat hij de medeverantwoordelijkheid van het individu niet in de weg moet staan, maar deze moet bevorderen en daarop moet inspelen.

De mens is de vormende oorzaak van de samenleving. Het gezag moet dat begrijpen. Dat behoedt het gezag voor overschrijding van zijn gezagskring; door dat te doen stelt het gezag zichzelf immers buiten de orde.

De mens neemt deel aan onderscheiden gemeenschappen. Een gemeenschap dient daarom het individu de vrijheid en de mogelijkheid te laten, tevens deel te nemen aan het leven in andere groepen. „No society can survive without coördination of basic valuations”.

Wij hebben de meest fundamentele daarvan reeds weergegeven. De idee van ordening komt hierbij vanzelfsprekend mee naar voren, omdat het onvermijdelijk is, dat de verhoudingen tussen de groepen onderling en tussen de individuen enigermate worden gestructureerd.

Wij hebben duidelijk gemaakt, dat de individuele mens noch geheel onderworpen, noch geheel onafhankelijk is ten opzichte van de samenleving. Dit geldt ook voor de bestuursorganen in de samenleving, zodat deze noch geheel onderworpen zijn aan, noch geheel onafhankelijk zijn van de hogere.

Voor de individuele mens betekent dit, dat zijn vrijheid gebonden is en slechts kan worden beleefd in zoverre zijn vrijheid niet die van anderen aantast. Dit betekent, dat hij zijn medeverantwoordelijkheid moet waarmaken, kennis moet nemen van wat in de samenleving —

derhalve ook bij de overheid — gaande is, om daarop te kunnen reageren met inzicht in de situatie.

Dat betekent, dat hij niet alleen bij verkiezingen aangepast moet reageren, maar voortdurend, binnen de structuren, of zo nodig daarbuiten, maar altijd gericht op en gedragen door zijn medeverantwoordelijkheid. Onder omstandigheden zou dit kunnen meebrengen, dat hij geen genoegen neemt met verwijzing van het kastje naar de muur of met het kluitje in het riet. Goed gerichte acties, gedragen door groepswerk en samenlevingsopbouwkundigen, zouden in sommige gevallen, zelfs nog zonder direct nodige verandering van structuren, de mentaliteit van bestuurders en ambtenaren kunnen omvormen tot het besef dienstbaar te moeten zijn; het volk ten goede.

Voor de overheid betekent dit, dat haar vrijheid gebonden is, dat zij rekening heeft te houden met de inzichten die haar van binnen of van buiten de structuren bereiken. De structuren zijn immers slechts middel, nooit doel op zichzelf. Dit zou o.a. betekenen, dat een verklaring van de minister van Binnenlandse Zaken, dat de Kieswet en andere organieke wetten niet wezenlijk dienen te worden gewijzigd, een verklaring buiten de orde is, als men tenminste onder orde iets anders wil verstaan dan de structuren.

De wet, de vorm, is slechts een tijdelijke stelling van de orde. De vorm moet, om de orde blijvend te herscheppen, telkens worden aangepast. De vorm krampachtig handhaven, stimuleert de kritiek, dat het gezag slechts op handhaving van de „bestaande orde” uit is. Voortdurend (her-)scheppen van de orde is de taak van de overheid. Handhaving daarvan, terwijl die orde zou zijn uitgehold, maakt de overheid tot minaretfiguur. Haar bazuin is in het tumult onhoorbaar.

Van individuen, van groepen, van volksvertegenwoordigers — binnen welk kader dan ook —, van bestuurders en hun adviseurs, in welke kring van verantwoordelijkheid dan ook, vraagt dit om kritische bezinning op wat men aan het doen is. Men verneemt te vaak, dat daarvoor geen tijd zou zijn. Zonde van de tijd! Wie moet zeggen geen tijd te hebben om te denken, vooral om vóór-te-denken en ná-te-denken, zit wel helemaal buiten de orde van de menselijke schaal!

Het einde van de autonomie

Als waar is, dat de bestuursorganen noch geheel afhankelijk, noch geheel onafhankelijk zijn ten opzichte van elkaar, dan betekent dit het einde van de nog altijd krampachtig gekoesterde autonomie, restant uit een ver verleden van ommuurde steden en vrijgevochten standen (staten) der provincies. Het betekent, dat het bestuur van de lagere organen in een klein land, en in een tijd waarin alles met alles samenhangt, moet openstaan voor bestuur in parallelle wilsbouw. Dit geldt tevens voor het rijksbestuur. Parallel bestuur vraagt om grondige decen-

tralisatie van rijkstaken naar de provincie en van provinciale taken naar de (komende) gewesten.

Het schijnt echter voor de hand te liggen, dat deze decentralisatie wordt uitgeoefend in een gedeconcentreerde conceptie, dat wil zeggen mede op basis van door het rijk, casu quo de provincie, voorgehouden testbeelden.

Ook dat gaat tegen de bestaande structuren in.

Wie, aan Babels stromen gezeten, gaat treuren om zoveel verwoesting, doet beter geen electorale of bestuursverantwoordelijkheid voor de reeds begonnen toekomst te aanvaarden.

Als de verantwoordelijke bestuursorganen, op welk niveau dan ook — en dit geldt evenzeer voor de overheid in een publiekrechtelijk kader als voor overheden in andere samenlevingsverbanden —, niet in principe bereid zijn zelf de koevoet onder al te lang gekoesterde structuren te wrikken, dan geven zij vrijblijvende antwoorden, wellicht géén antwoorden aan de samenleving en aan de burgers die de huidige structuren fundamenteel afwijzen. Men ruilt immers de vorm graag voor het wezen.

In een samenleving die de laatste tien jaar radicaler is veranderd dan gedurende de laatste drie eeuwen, is het een legitieme vraag, of de in de ordening gestolde gedachten aangaande een samenleving die fundamenteel verschilt van een decennium terug nog traditioneel was en als zodanig werd aanvaard, plaats moeten maken voor nieuwe geordende vormen van samenspel.

Democratie

Democratie. Deze is altijdig! Maar de vormen van democratie kunnen naar tijd en plaats verschillen.

Vraag is op elk bestuursniveau of wij kunnen volstaan met het werpen van wat los geld tussen de menigte, door toe geven aan schijn gestalten van inspraak en grotere openbaarheid, bijvoorbeeld door afschaffing van een de verantwoordingsplicht aan de legislatieve belemmerend wetsartikel. Aan de orde is veel meer dan law and order. Aan de orde is een mentaliteit of men hier en nu democratie wil veiligstellen.

De geschikte mentaliteit voegt zich naar de orde als hierboven bedoeld, zij kiest de beweeglijkheid vóór de gevestigde orde. De ongeschikte mentaliteit sleutelt wat aan de wetten, maar stelt zich intussen buiten de orde.

Als men niet meer kan geloven in het recht om te kiezen, omdat de gerechte overtuiging leeft, dat men niet kiest, maar er slechts toe bijdraagt, dat een aantal van de daartoe op een ander niveau uitgezochte personen in de volksvertegenwoordiging terecht komt, dan is het kiesrecht als zodanig aan de orde. Dan moet een ander kiessysteem garanderen, dat de overtuiging gemeengoed wordt, dat van een werkelijke staatsrechtelijke keuze sprake kan zijn.

Dit zou dan mogelijk kunnen betekenen, dat zo'n systeem het niet langer uithoudt dan een afzienbare termijn van, zeg vijftien jaar. Maar is het systeem van 1917, ruim een halve eeuw later, mede gezien de absentie, nog adequaat?

Een wet is maar een tijdelijk stolsel van een overtuiging, een tijdelijke vorm en daarom geen onwrikbare grootheid. Men kan in de geschriften van Thorbecke herhaaldelijk uitspraken van deze strekking vinden. De vorm moet het wezen vangen. Als de vorm daartoe ongeschikt is geworden, dient deze ijlings te worden veranderd.

5. DE BURGER IN DE SAMENLEVING

Bij het denken over een aanvaardbaar leefmilieu is het onrechtvaardig alles van verandering van de mentaliteit binnen het establishment en dus ook van de structuren te verwachten. Bij het denken over het toekomstig leefmilieu behoort met name tevens het besef, dat de burger niet aan de kant mag blijven staan, maar zich bewust van zijn verantwoordelijkheid gedraagt. Ook dat is meer een kwestie van mentaliteit dan van structuren.

De periode van de kreten moet nu eindelijk eens worden afgesloten. Met zijn allen zullen wij de spanten moeten gaan stellen van een nieuw framework van samenzijn in een technische wereld. De technische wereld heeft te lang het „hebben” vooropgesteld en het „zijn” veronachtzaamd. Een technische wereld die welvaart bracht en een stapel rechten, moet thans waarmaken, dat zij ook het welzijn kan bevorderen door bewustwording van de plichten.

In dit opstel kan niet een kant-en-klare nieuwe maatschappij worden aangeboden. Daar moet aan worden gewerkt, niet alleen door de overheid maar met name tevens door de maatschappelijke verbanden en door de individuele burger. Deze omvorming is, hoezeer deze belangrijk zou zijn als kernprogram van politieke partijen en volksvertegenwoordigingen, niet een louter politiek vraagstuk.

Het gaat op alle niveaus — van de enkele mens af en via de verbanden waarin hij is opgenomen, naar de leidinggevendende in de samenleving — om een bewustwording van de idee der medeverantwoordelijkheid.

Het gaat om ons allen en om onze persoonlijke bestaanswijze. Het gaat om een omkering van mentaliteit, om een begeren de veranderingen in vormen van democratische invloed vast te leggen in nieuwe tijdelijke structuren — wat ons betreft in weggooi-structuren —, dat wil zeggen om schema's die bij tijd en wijle rijp zijn voor vervanging.

Met weggooi-structuren wordt niet bedoeld — wie ons tot dusverre heeft gevolgd zal dit begrijpen —, dat daarin leiding, bestuur, gezag in de door ons bedoelde zin en daaruit voortspruitende bevoegdheden afwezig zouden kunnen zijn. Integendeel! Wel wordt bedoeld, dat structuren die de organen van de staat aangaan — dit zijn de organieke structuren, dat wil zeggen de wetten die taak en bevoegdheden van

de organen in de staat bepalen en die reeds langer dan een eeuw gelden —, aan een grondige toetsing aan de situatie van heden toe zijn. Een verandering daarvan zou niet voor de komende eeuw toereikend zijn, maar slechts voor hier en nu. In die structuren zouden ontsnapingsmogelijkheden dienen te worden ingebouwd, waardoor het inspelen op nieuwe situaties snel en doeltreffend mogelijk wordt.

Dit vraagt van de burger, waar dan ook, dat hij meedenkt, meewerkt en meebeweegt. Dat vraagt, dat hij het hebben durft om te vormen tot het zijn. Het vergt, dat hij beseft, dat de mens niet louter stapelplaats is van rechten, maar uitdeelpunt van plichten. Dit vraagt een reële en opbouwende bijdrage om de wereld, dat wil zeggen zichzelf en ons allemaal, veilig te stellen voor democratie. Dit betekent, dat hij bereid moet zijn tijd, mankracht en — als hij dat heeft — geld te spenderen voor meedenken en meedoen op eigen niveau. Meedoen aan groepen die, samen met de officiële verbanden van en in de samenleving, denken over veranderingen; niet over wijzigingen die het wezen niet raken, maar over veranderingen die de vormen dwingen tot modellen welke passen binnen een orde die mensen van nu, voor een samenleving van nu en straks, geboden achten.

Als een loondebat ons allen geïnteresseerd bezig kan houden, omdat het heeft te maken met ons hebben, dan zou het een kwalijke zaak zijn als de dingen die met ons zijn hebben te maken, worden verwaarloosd. Wie een alibi vindt in de zorg voor de milieuhygiëne, die overigens een haalbare zaak is als wij bereid zijn „het hebben” in te nemen, is niet klaar als hij de rest slechts een aangelegenheid vindt die de ongrijpbare „ze” zou aangaan.

Sociale verbanden

Het voorafgaande betekent, dat de burgers de plicht hebben hun sociale verbanden kritisch te bezien, en dat zij hun clubs, verenigingen, organen en instellingen niet bij voortduring overlaten aan kleine groepen van altijd weer dezelfde mensen. Velen hebben destijds vanuit hun verantwoordelijkheid bestuursfuncties aanvaard. Velen blijven deze, vaak bij ontstentenis van jongeren die een stuk verantwoordelijkheid willen dragen, vervullen — soms lang nadat zij de kwaliteit daartoe hebben verloren. Anderen blijven vastgeankerd zitten en zijn moeilijk te bewegen tot heengaan.

De kritiekloosheid waarmee steeds opnieuw bestuursleden bij acclamatie worden herkozen, verbaast velen. Binnen maatschappelijke organen — of zij die vrijetijdsbesteding, sport, cultuur of welke maatschappelijk activiteit dan ook zijn gericht — is als gevolg van gebrek aan interesse en door gedwee meelopen van leden daardoor feitelijk een dictatuur gaande, waar men zich dan nog gemakkelijk naar voegt. Het „rule is rule” wordt binnen de zogenaamde vrije maatschappij vaak grimmiger gehanteerd dan een democratische overheid zich zou durven

veroorloven. De eisen om inspraak en grotere openheid ten opzichte van die overheid schijnen daarmee in lijnrechte tegenspraak. Het opmerkelijke verschijnsel doet zich overigens voor, dat waar en wanneer die overheid openbaar is, in de meest toegankelijke situatie die men zich zou wensen, de afwezigheid van de bezwaarden steeds weer frappeert.

Wij hebben voldoende duidelijk gemaakt, dat wij openheid en inspraak serieus nemen. Toch zouden wij de aandacht wel eens willen vestigen op de verstarde verenigingen en instellingen voor dit of voor dat, die — als je er in prikt — niets inhouden dan bestuursleden die praten zonder achterban, of namens een achterban die niet weet wat het bestuur doet of zegt.

De overheid spreekt en overlegt met zo'n bestuur, maar de leden aan de voet hebben daar vaak geen weet van en als de belangen hen wel interesseren, beginnen zij een alternatieve groep. De chaos is daardoor algemeen geworden. En het zijn heus niet alleen de contesterende groepen die zich over die chaos bezorgd maken. Vaak ook steken de hoogste gezagsdragers bij de overheid hun armen omhoog als zij de miljarden die tal van instellingen (veelal personeelslasten) aan subsidie ontvangen, vergelijken met het maatschappelijk tastbaar rendement.

Als de burger duidelijker zou deelhebben aan bedoelde verbanden van de samenleving, zou hij zichtbaar bezig zijn aan de verbetering van het leefmilieu.

De overheid heeft in haar dagelijkse bestuursbezigheid veel met organen en instituten van de samenleving te doen, niet alleen vanwege de enorme subsidies. Zij wil tijdens dat overleg ook vernemen wat kan strekken tot revisie, tot hernieuwde bepaling van haar beleid. Daarom schijnt ons de eerste trap om te komen tot inspraak en openheid, dat de leden nagaan welke de handel en wandel is van hun eigen maatschappelijke verbanden. Het openbreken daarvan, gedragen door besef van medeverantwoordelijkheid van de leden of de aangeslotenen, schijnt een eerste vereiste.

Het zal de burger duidelijk zijn, dat de democratie tegenwoordig niet kan worden bedreven door openbare bijeenkomsten op de markt, of onder de Wodanseik. De samenleving is te omvangrijk, de problemen zijn te complex geworden om aldus een zindelijke behartiging te garanderen. De burger zal moeten inzien, dat hij op directe en indirecte wijze zijn steentje zal kunnen bijdragen. Direct zal dit kunnen door bewuste deelneming aan bestuur en beleid van de groepen waarbij hij is aangesloten, en door acties zoals wij hiervoren hebben aangeduid. Indirect zal dit kunnen door gebruik te maken van staatkundige bevoegdheden; toegegeven dat het huidige electoraal systeem daartoe weinig uitnodigend is. Maar dit is een vraagstuk dat afzonderlijke behandeling vraagt.

Overheid en particulier initiatief

De overheid zal haar taak in het gewone doen van dagelijkse besturen die bezig zijn met de samenleving, slechts kunnen uitoefenen als zij zich kan refereren aan een uitnemende volksvertegenwoordiging en aan een goede vertegenwoordiging van instellingen en groepen die weten waar zij over praten en die kunnen spreken vanuit een geïnteresseerde achterban. *Gedeputeerde Staten van Overijssel* hebben hun visie inzake het samenspel met de samenleving neergelegd in de *Nota Welzijnsbeleid* van 1969:

„De overheid is hoedster van het algemeen belang. Het is haar taak binnen het kader der rechtsorde te waken voor een zodanige belangenbehartiging, dat eenieder evenredig deel heeft aan het totale voorzieningsniveau op het terrein van het welzijn.

„De omstandigheid dat het particulier initiatief op dit stuk verantwoordelijkheid draagt, ontslaat de overheid er dan ook niet van, de vinger aan de pols te houden van het maatschappelijk gebeuren, te stimuleren daar waar stimulansen binnen de staatsvrije sfeer noodzakelijk zijn (subsidiebeleid), en zelf te verrichten wat wordt verwaarloosd of waarvoor geen particuliere initiatieven aanwezig zijn, casu quo worden verwacht.

„Wij zijn van oordeel, dat er een synthese dient te bestaan tussen de sfeer van het particulier initiatief en die van de overheid.

„Ervan uitgaande, dat op het veld van de welzijnszorg duidelijk eigen verantwoordelijkheden liggen van zowel het particulier initiatief als van de overheid, ligt het dan ook voor de hand, dat voor een goede welzijnszorg gezamenlijk beraad van overheid en organen van particulier initiatief noodzakelijk is. Dit veronderstelt een beter besef van de verantwoordelijkheid in beide sferen voor de totale problematiek. Derhalve kan er slechts door onderlinge afstemming van het beleid in beide kaders sprake zijn van een goed doordacht welzijnsbeleid.

„De behoefte aan een weldoordachte, op langere termijn gerichte beleidsvoering maakt een regelmatig en, voor zoveel nodig, geïnstitutionaliseerd overleg tussen de beleidsvoerende organen van overheid en particuliere instanties gewenst.”

Als het gaat om de inrichting van het leefmilieu, dan zijn de staatsrechtelijke, de ruimtelijke, economische, culturele en sociale implicaties belangrijk.

In dit opstel is getracht de wezenlijke trekken van het leefmilieu aan te stippen. De uitwerking daarvan is een belangrijke en concrete zaak. Zij eist een nadere overweging van het zijn van mens in de samenleving en van het zijn van het openbaar bestuur te midden daarvan.

Gemakkelijker is het aandacht te vragen voor de inrichting van het leefmilieu als deze van doen heeft met materiële zaken; met ons hebben en houwen. Moeilijker is het de aandacht te vestigen op de inrichting van het leefmilieu, in zoverre dat te doen heeft met immateriële zaken, met ons „zijn” in de samenleving.

Wij hopen niettemin de overtuiging te hebben bijgebracht, dat het een niet kan worden achtergesteld bij het ander.

Ecologisch evenwicht en planning

P. H. Gommers*

De sinds een honderd jaar voortdurende acceleratie van het technische ontwikkelingsproces blijkt steeds opnieuw voor veel mensen moeilijk te verwerken. De gevoelens van wanhoop en pessimisme die het toenemend technisch kunnen deze mensen inboezemt, komen duidelijk tot uitdrukking in de talloze publikaties die de meest beangstigende toekomstbeelden voorspellen en beschrijven. De techniek wordt hierin als oorzaak afgeschilderd van een uiteindelijke dehumanisering of zelfs totale vernietiging van de maatschappij. Beschrijvingen van alles vernietigende oorlogen met gifgassen, ziektebacillen en sinds 1946 atombommen worden afgewisseld door schilderingen van een technocratische maatschappij-organisatie die het individu zijn persoonlijkheid, zijn vrijheid ontnemt, zo hij al niet geheel door robots wordt vervangen.

De laatste jaren hebben deze toekomstvoorspellingen een veel directere en daarmee veel onheilspellender betekenis gekregen. De hedendaagse ondergangstheorieën berusten nauwelijks meer op speculatie en/of interpretatie. Zij kunnen onmiddellijk worden afgeleid uit de bestaande ontwikkeling; alleen al een voortzetting van dit proces is meer dan voldoende om de meest onheilspellende gevolgen over ons af te roepen. Aan den lijve ondervinden wij dat de toepassingen van de hedendaagse techniek ernstig afbreuk doen aan ons leefmilieu. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat de op deze wijze beïnvloede natuurlijke kringloopprocessen bij continuering voor de mensheid niet alleen catastrofale gevolgen kunnen maar zullen hebben. Studies van nog recentere datum wijzen bovendien op de snel afnemende voorraden van essentiële natuurlijke grondstoffen zoals metalen en andere mineralen¹. Zelfs als de welvaarts-groei zou worden stopgezet, zouden de minerale grondstoffen door het toenemende verbruik van een snel stijgende wereldbevolking binnen de honderd jaar volledig zijn uitgeput, indien de milieueverslechtering niet reeds eerder tot een mondiale catastrofe heeft geleid.

* Drs. P. Gommers is coördinator middellange-termijn-planning bij het Centraal Planbureau en was voor de KVP kandidaat bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

¹ Paul R. & Anne H. Ehrlich: "Population — Resources — Environment; Issues in Human Ecology"; uitg. Freeman, San Francisco, 1970; pag. 58 (Nederlandse vertaling: „Bevolkings-explosie“; uitg. Elsevier, Amsterdam; 1971). Voorpublicatie over het rapport van de Club van Rome: "Project on the Predicament of Mankind", uitgevoerd door de System Dynamics Group, the Massachusetts Institute of Technology, Cambridge USA; 1971.

Terecht reden voor paniek. Hoe kan de maatschappij weer in de juiste koers worden gebracht?

Een zekere mate van paniek zal inderdaad nuttig blijken om een algemene bereidheid te krijgen tot wijziging van onze maatschappelijke organisatie. Maar paniek zal nooit ten grondslag mogen liggen aan de maatregelen die ter correctie genomen zullen moeten worden om aan de catastrofale ontwikkelingen het hoofd te bieden.

Het is opmerkelijk dat men met name in socialistische en zogenoemd pragmatische kringen onmiddellijk terugvalt op een statische verdeel-politiek, volledig voorbijgaand aan de dynamiek van wetenschap en techniek, de drang van de mens de natuur te willen doorgronden en te beheersen. De paniek-conclusies die vanuit een statische maatschappij-conceptie worden getrokken, lopen onvermijdelijk uit op een stopzetten van de welvaartsgroei, en — als gevolg van de grote achterstand in welvaart tussen de geïndustrialiseerde en de ontwikkelingslanden — op een verlaging van de welvaart in de Westerse wereld ten gunste van de ontwikkelingsgebieden². Het trieste van deze simplistische oplossingen is, dat daarbij zonder meer wordt afgezien van verdere mogelijkheden om het welzijn van de mens te vergroten — mogelijkheden van meer vrije tijd, grotere lichamelijke en geestelijke ontplooiing, het streven naar een toenemende beheersing van de natuur.

Feiten en consequenties

Wat zijn de feiten? De mens heeft in zijn streven naar beheersing van de natuur levensgevaarlijke fouten gemaakt, maakt ze nog dagelijks en zal in de toekomst opnieuw met eigen fouten worden geconfronteerd. Een feit is ook, dat gehele categorieën van wetenschappelijke „break-throughs” vóór het einde van deze eeuw kunnen worden verwacht³. De gevolgtrekking die gemaakt moet worden, is dan ook, hoe — met inachtneming van de wetenschappelijke ontwikkeling en mogelijkheden — het ontwikkelingsproces na koersverandering opnieuw kan worden gelanceerd. Slechts op deze wijze zal de voortdurende uitdaging waarvoor de schepping de menselijke geest stelt, kunnen worden beantwoord. De christen-democratische partijen kiezen in de uitwerking van hun maatschappijvisie doelbewust voor een organisatie waarin het menselijk kunnen zich dynamisch en ten volle kan blijven ontplooiën. Dit is geen simpele opgave. Hoe kan aan de maatschappelijke ontwikkeling richting worden gegeven zonder de dynamiek van de uitdaging, van

² Vgl. Sir G. Vickers: "The productivity of the post-industrial era as I believe will have to be reduced increasingly and by deliberate choice to meet the demands of the ecological order"; in: "Freedom in a Rocking Boat"; uitg. Allen Lane, the Penguin Press, Londen, 1970; pag. 161.

³ Toepassingen van laser- en maserstralen voor tasten, meten, communicatie, verhitten, verlichten, enz.; nieuwe en verbeterde superhoogwaardige materialen; verhoogde levenskansen; gebruik van elektromagnetische velden voor grondtransport, enz. enz. Vgl. H. Kahn & A. J. Wiener: "The Year 2000"; uitg. Macmillan, Toronto; 1967; pag. 51. (Nederlandse vertaling: „Het jaar 2000"; uitg. Kluwer, Deventer; 1971).

de vrije keuze te belemmeren? In de christen-democratische maatschappij-opvatting wordt deze tegenstelling overbrugd door regelingen die de richting en de prioriteit van de produktie via de door de overheid uitgeoefende (collectieve) vraag bepalen⁴. Hierdoor wordt het produktieproces in de gewenste banen geleid en tegelijkertijd zijn dynamische ontwikkeling gewaarborgd door de handhaving van het vrije initiatief van de ondernemingsgewijze produktie. Tevens worden daardoor pragmatische grenzen gesteld aan de collectieve vraag en wordt een maximale vrijheid gelaten aan de particuliere vraag. De collectieve vraag kan tot uitdrukking komen in de directe aankopen van de overheid voor eigen gebruik (bv. computers), door opdrachten voor nieuwe produkten (bv. vliegtuigen), door opdrachten voor nieuwe gerichte research (bv. maanproject), door het verlenen van gerichte subsidies (bv. woningbouw), door richtlijnen, verboden en geboden uit te vaardigen ten aanzien van produkten en produktieprocessen (bv. milieuvoorschriften). In een dergelijke dynamische, participerende maatschappij wordt een additionele stimulus verkregen door deze vormen van zowel gebondenheid als vrije ontplooiing te stoelen op voorwaardelijke planning. De christen-democraten hebben — de socialistische doelplanning afwijzend — de voorwaardelijke planning, die „if..., then planning”⁵ gestimuleerd en bevordert⁶. De vrije keuze, de mogelijkheden van inspraak worden vergroot door de gevolgen op langere termijn van nu te nemen beslissingen doorzichtig te maken. Deze planning geeft aan, waar en wanneer de vraag naar goederen en diensten collectief dan wel particulier moet, resp. kan worden bepaald. Zij geeft richting aan wetenschap en research door mogelijke knelpunten aan te duiden.

De problemen die de snel stijgende wereldbevolking en welvaart hebben opgeroepen, zijn door de bestaande planning-media niet of onvoldoende onderkend. De planning besloeg slechts bepaalde deelterreinen en was dan nog in het algemeen op een te korte periode gericht. Beslissingen die thans worden genomen, hebben in toenemende mate consequenties op langere termijn en verkleinen daardoor de keuze-opties in volgende jaren.

Het welslagen van de vereiste koerswijziging in het ontwikkelingsproces zal dan ook in belangrijke mate afhangen van het succes waarmee de voorwaardelijke planning op alle leef- en organisatieniveaus kan worden geïntroduceerd; zowel op het niveau van het gezin, de wijk, de gemeente en het gewest, als op nationaal en internationaal niveau. Door mogelijkheden van voorwaardelijke planning op alle niveaus te verwezenlijken kan de vrije keus worden hersteld en kan de eigen inspraak en verantwoordelijkheid van het maatschappelijk gebeuren weer worden beleefd.

⁴ Vgl. mijn artikel: „De actualiteit van de christen-democratische maatschappijvisie”, in „Politiek perspectief”, september - oktober 1971.

⁵ Vgl. „25 Jaar Centraal Planbureau”, monografie nr. 12 van het Centraal Planbureau; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1970.

⁶ Vgl. Harvey Cox: „On not leaving it to the snake”; uitg. SCMP, Londen.

Planning op gezinsniveau

Het gezin draagt in de samenleving de meest essentiële verantwoordelijkheid: het scheppen van nieuw leven. Om deze verantwoordelijkheid bewust te kunnen beleven zal het gezin niet alleen een inzicht in eigen mogelijkheden moeten hebben, maar óók in de bredere consequenties van zijn beslissingen voor zijn medemens in de samenleving van nu en van de toekomst. Het recht op leven van ieder schepsel wordt ten aanzien van de geconcipeerde maar nog niet geboren mens door de christenen met nadruk gesteld. De consequenties van dit recht voor degenen die geboren *zijn*, blijken tot nu toe echter in onvoldoende mate te worden onderkend. In verschillende delen van de wereld worden de levenskansen van grote groepen bedreigd door de toenevende bevolkingsaanwas. Daarnaast zal ook ten aanzien van de nog niet geconcipeerde mens de verantwoordelijkheid moeten worden doorgetrokken.

In het licht van de genoemde problematiek van grondstoffenuitputting en milieubeheer komt onze verantwoordelijkheid voor een zo goed mogelijk waarborgen van de continuïteit van het leven van toekomstige generaties wel scherp tot uitdrukking. Deze bredere consequenties van gezinsbeslissingen kunnen door het gezin alleen dan worden overzien als de gevolgen van zijn beslissingen op de andere organisatieniveaus duidelijk worden aangegeven.

Planning op het niveau van wijk, gemeente en gewest

De taken van de lagere overheidsorganen hebben een ambivalent karakter. In de eerste plaats zijn zij gericht op het verschaffen van voorzieningen voor een stimulerend leef- en werkmilieu. Hoewel deze taken voor een aanzienlijk deel zijn uitgehold tot een uitvoering van op nationaal niveau genomen beslissingen (onderwijs, woningbouw, sociale voorzieningen), blijven nog aanzienlijke delen van hun activiteiten voor hun eigen verantwoordelijkheid. Daarbij moeten de lagere organen zich er rekenschap van geven, en kunnen geven, dat hun activiteiten binnen het nationaal mogelijke blijven.

Dit is op basis van de huidige jaarlijkse begrotingen niet mogelijk. Beslissingen op bv. gemeentelijk niveau genomen, brengen voor vele jaren consequenties met zich mee. Planning voor lichamen als gemeenten e.d. behoort te worden gereflecteerd in meerjarenbegrotingen. Het is noodzakelijk, dat de financiële ruimte, in beslag genomen door besluiten van vorige jaren, niet wordt verdrongen door latere maatregelen op andere gebieden. Anders wordt niet alleen een behoorlijke uitvoering van beide maatregelen belet, het leidt tevens tot een opeenstapeling van frustraties en tot verdrukking van het verantwoordelijkheidsbesef. In de meerjarenbegrotingen kunnen de financiële ruimten worden vertaald in alternatieve toepassingen — zoals voor verkeer,

sport, wonen, culturele en sociale faciliteiten —, opgebouwd uit bestemmingsplannen en andere deelplannen.

Een dergelijke planning is uiteraard voor de gemiddelde Nederlandse gemeente niet uitvoerbaar. Een herverdeling van de taken van gemeenten, wijken en gewesten is dan ook dringend nodig. Het subsidiariteitsbeginsel geeft voorrang aan de lagere lichamen, zodat de meest betrokkenen de verantwoordelijkheid voor het nemen van beslissingen wordt gelaten. De organisatievorm moet dan wel zodanig zijn gekozen, dat men ten aanzien van de betreffende sector ook tot zinvolle beslissingen kan komen. In het algemeen kan gesteld worden, dat structurele maatregelen die een uniforme en consistente regeling vereisen op gewestelijk niveau, ook op dat niveau moeten worden genomen. Dit wil niet zeggen, dat ieder gewest noodzakelijk eenzelfde pakket van bestuursmogelijkheden zou moeten hebben. Maatregelen die het dagelijkse intermenselijke verkeer betreffen en die binnen het structurele gewestelijke gegeven om nadere uitwerking vragen, zullen zoveel mogelijk op wijkniveau moeten worden behandeld.

Planning op nationaal niveau

Voor een evenwichtige ontwikkeling van de maatschappij is het vooral op nationaal niveau een dringende eis, dat de gemeenschap het kader en de richting waarin deze ontwikkeling zal moeten plaatsvinden, duidelijk kan aangeven. Dit dringt te meer nu het aantal opties sterk wordt gelimiteerd door de desastreuze gevolgen van de milieuvervuiling en de uitputting van de aardse bodemschatten. Een partiële benadering van de planning-systematiek is voor dit doel echter te enenmale onvoldoende. De institutionele organisatie van de planning in Nederland vertoont in dit opzicht nog teveel lacunes. Onze gecompliceerde maatschappij kent vele sectoren (onderwijs, volksgezondheid, sport en cultuur, wegennet, watervoorzieningen, energievoorziening, woningbouw, enz.). Deze sectoren worden in hun ontwikkelingsmogelijkheden gestimuleerd en gelimiteerd door de verschillende facetten waarmee de maatschappij en haar sectoren worden geconfronteerd (internationale betrekkingen en economische, maatschappelijke, technisch-wetenschappelijke, milieu- en ruimtelijke-orderingsaspecten).

De *facet-planning* kent in economisch opzicht het *Centraal Planbureau*. De ruimtelijke ordening wordt gecoördineerd door de *Rijksplanologische Dienst*. Voor de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling is de *Raad van advies voor het wetenschapsbeleid* ingesteld. Het milieu krijgt een meer gecoördineerde aanpak binnen het *ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne*. Wel zal naarmate de milieuproblematiek alle sectoren van de maatschappij doortrekt, naast een beleidsinstantie een instituut voor planning van beleidsalternatieven wenselijk worden. Ten aanzien van de internationale betrekkingen bestaan een aantal wetenschappelijke organen, die echter geen directe relaties hebben met beleidsinstanties.

Ten slotte ontbreken een research- en beleidsvoorbereidingsinstantie voor de maatschappelijke facetten van de samenleving en een organisatie die al deze facetten kan coördineren en de interdisciplinaire aanpak van de problemen kan verzekeren⁷.

De *sector-planning* kent vele beleidsvoorstellen en plannen, zoals het Rijkswegenplan, de plannen voor drinkwatervoorziening, het Deltaplan, enz. Het geheel blijft echter te incidenteel van opzet. Het zou aanzienlijk verbeterd kunnen worden wanneer de sector-planning verwerkt zou worden in een systeem van meerjarenbegrotingen⁸. Dan kan de sector-planning systematisch worden aangepakt en voortdurend met de wensen van de gemeenschap worden geconfronteerd. De zo noodzakelijke coördinatie van deze deelplannen met de facet-plannen, en vice versa, zal dan uiteindelijk mogelijk worden.

De aandacht die hier aan de institutionele opzet van het planning-mechanisme op landelijk niveau is gegeven, is uitsluitend bedoeld om op de ontbrekende schakels daarin te wijzen. De feitelijke organisatorische uitwerking is van minder belang. Belangrijk is, dat plan-alternatieven op tafel komen waaruit conclusies kunnen worden getrokken, niet alleen op nationaal maar ook op gewestelijk, gemeentelijk en gezinsniveau, en waarbij internationale repercussies van beslissingen op nationaal niveau kunnen worden overzien.

Planning op internationaal niveau

Planning op internationaal niveau lijkt in eerste instantie een nogal „weltfremde” gedachte. Niettemin zijn er voorbeelden te vinden van voorwaardelijke plannen, opgesteld door internationale organisaties of conferenties, die in de beleidssfeer een rol spelen. Zo bestaan reeds jaren met wisselend succes enkele internationale grondstoffenovereenkomsten (o.a. voor suiker en koffie). Veel bekendheid kreeg de door de *Verenigde Naties* ontwikkelde indicatieve planning voor het *Tweede ontwikkelingsdecennium*⁹. Ook kunnen de prognoses ten aanzien van de wereldhandel en prijzen worden genoemd, die ten grondslag liggen aan de bepaling van de jaarlijkse som van uit te geven speciale trekingsrechten (papieren goud) door het *Internationale Monetaire Fonds*. Planning op internationaal niveau moge dan nog in de kinderschoenen staan, er is een duidelijk, zij het aarzelend begin gemaakt. De belangrijke problematiek van het milieu zal zonder twijfel eveneens internationaal moeten worden aangepakt. Op het beleidsterrein neemt het overleg

⁷ Vgl. het rapport van de commissie „Voorbereiding onderzoek toekomstige maatschappij-structuur”; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1970.

⁸ De introductie van een "Planning-Programming-Budgeting System" (PPBS) kan vele jaren vergen indien de hiervoor nodige groep experts uitsluitend door de ministeries uit de bestaande formaties mag worden vrijgemaakt. De vorming van een groep experts op basis van een tijdelijke aanstelling, gecombineerd met een aantal vrijgestelde ambtelijke experts, lijkt een aantrekkelijke oplossing.

⁹ "Towards accelerated development"; uitg. United Nations, New York; 1970.

hierover snel toe. Maar ook hier zal planning, voorafgegaan door registratie en meting, steeds noodzakelijker worden. Het is merkwaardig te moeten constateren dat de milieuverontreiniging, veroorzaakt door de huidige stand van de Westerse techniek, ook alleen bij dit technische ontwikkelingsniveau op de vereiste schaal kan worden aangepakt (dankzij computertechnieken en moderne communicatiemiddelen).

Maar niet alleen een continue internationale inventarisatie van milieuverontreiniging wordt noodzakelijk, ook het gebruik van niet-vervangbare grondstoffen zal centraal op internationaal niveau moeten worden geregistreerd en er zullen prognoses moeten worden opgesteld over het toekomstige verloop daarvan. Alternatieven zullen moeten worden aangegeven wat betreft de richting van de selectie van consumptiegoederen en de samenstelling ervan. Zo is een oorlog met zijn versneld verbruik van militaire goederen, die bovendien een hoog mineraalgehalte hebben, een wel uiterst verkwistende wijze van „leven”. Hoelang de wereldvoorraad mineralen nog zal strekken, hangt geheel af van ons gedrag, van onze consumptiegewoonten. Onontkoombaar is echter de conclusie, dat bij het huidige consumptiepatroon deze voorraden eindig zijn, en wel binnen het gezichtsveld van onze kinderen of kleinkinderen.

Zowel op nationaal als op internationaal niveau zullen maatregelen moeten worden genomen die de research bevorderen in de richting van de ontwikkeling van kunstmatige stoffen die het gebruik van mineralen zo niet overbodig maken dan toch minimaliseren. Het onderzoek zal ook moeten aangeven, voor welke mineralen vervangende kunststoffen het meest dringend zijn. In het nu wel bekende rapport van de *Club van Rome* werden een aantal beleidsmaatregelen geanalyseerd waaruit blijkt, dat het probleem met succes kan worden aangepakt indien verschillende soorten maatregelen¹⁰ in combinatie zouden worden genomen. Het pakket maatregelen houdt onder meer in: belastingheffing op grondstoffengebruik, subsidiëring van het terugwinnen van gebruikte mineralen („recycling”), verlenging van de levensduur van artikelen waarbij het aandeel verwerkte mineralen niet evenredig wordt vergroot. Sommige van deze maatregelen zullen op nationaal niveau moeten worden geïntroduceerd, sommige zullen met meer profijt op internationaal niveau kunnen worden genomen. Bij internationale overeenkomst zou bijvoorbeeld een uniforme verbruiksbelasting, bij grondstoffenverwerkers te heffen, kunnen worden ingesteld. De belasting zou dan door de *Verenigde Naties* kunnen worden geheven en geïnd. De opbrengsten ervan zouden dan ten goede moeten komen van de ontwikkelingslanden en

¹⁰ Deze conclusie geldt voor bijna ieder gecompliceerd vraagstuk, met name ook voor onze binnenlandse financieel-economische moeilijkheden. Ondanks de charme van simpele eenduidige oplossingen blijkt uit de ervaring, dat complexe vraagstukken alleen door een complex van maatregelen kunnen worden beheerst. Eenduidige oplossingen zoals „verlaging van de overheidsuitgaven”, door sommige partijen gepropageerd, komen vooral voor bij groepen die de problemen niet meer kunnen overzien en als gevolg daarvan zich emotioneel aan een simpele oplossing vastklampen.

met name van die landen die met weinig minerale grondstoffen zijn gezegend.

Conclusies

Samengevat: de internationale planning zal de consequenties moeten aangeven van huidige groeitrends, van de bevolkingsaanwas, de technische ontwikkeling, de welvaartsstijging, het milieu en andere ecologische processen. Deze informatie zal op nationaal niveau moeten worden vertaald, zodat het individu en het gezin met behulp van deze essentiële informatie hun verantwoordelijkheid meer ten volle kunnen beleven en hun persoonlijkheid verder kunnen uitbouwen. Bewust van zijn daden en van de consequenties daarvan zal het individu voor zichzelf en als collectief een vraag naar goederen uitoefenen die de continuïteit van de maatschappij waarborgt. De ondernemingsgewijze produktie zal op die vraag dynamisch kunnen reageren met toepassing van de nieuwste vindingen op wetenschappelijk en technisch gebied, waarbij een ecologisch evenwicht niet alleen wordt teruggevonden maar wordt voortgestuwd naar een steeds hoger niveau.

Subsidie- en cultuurbeleid- zwakke stee in het Nederlandse bestuur

S. W. Couwenberg*

De bezuinigingspolitiek van de regering-Biesheuvel laat het subsidiebeleid uiteraard niet onberoerd. Zij leidt tot allerlei onaangename verrassingen voor mensen, groepen en instituten die van subsidie afhankelijk zijn. Tijdens de partijraadsvergadering van 27 november jl. heb ik hierover enige kritische opmerkingen gemaakt, waarop de — toen nog waarnemend — fractievoorzitter, de heer *Andriessen*, nauwelijks heeft gereageerd. Daarom zou ik op deze zaak nog eens willen terugkomen, gezien de betekenis die ik eraan meen te moeten toekennen.

Periodieke herwaardering

De huidige regering is begonnen met een herwaardering van het subsidiebeleid. Hiertegen is op zichzelf geen enkel bezwaar. Integendeel. Wat wel bedenkelijk is, is dat deze herwaardering min of meer toevallig en zonder enige visie gebeurt, louter en alleen omdat er plotseling bezuinigd moet worden. Subsidies zijn in onze welvaartsstaat tot een van de belangrijkste bestuursinstrumenten geworden en bij een departement als CRM is subsidieverlening zelfs het belangrijkste bestuursinstrument. Gegeven deze situatie ligt het voor de hand, dat de wijze waarop dit bestuursinstrument wordt gehanteerd, periodiek dient te worden geëvalueerd op (politieke en zakelijke) doelmatigheid, en niet alleen als er toevallig bezuinigd moet worden.

Ik heb de gedachte van een periodieke evaluatie enige jaren geleden reeds naar voren gebracht bij een bespreking van het subsidiebeleid in de Rotterdamse kunstsector. De bestuurders van de Rotterdamse Kunststichting waren hierover zeer verrast en wisten met dit denkbeeld geen raad. We missen de criteria om een dergelijke evaluatie uit te voeren, was het enige verweer. Uit het oogpunt van bestuurskunde kan met dit brevet van onvermogen uiteraard geen genoegen worden genomen. Met het oog op een verantwoord bestuur dient men zijn best te doen om dergelijke criteria op te stellen. Dat gaat natuurlijk niet zomaar een-twee-drie, maar zal meestal een zeker groeiproces vergen. Laat men dit na, dan krijgt men toestanden als nu, waarin plotseling aan de rem moet worden getrokken, wegens de noodzaak van bezui-

* Dr. S. W. Couwenberg, adjunct-directeur van het Oost-West-instituut en redacteur van het maandblad „Civis mundi”, promoveerde in 1953 te Leiden op een dissertatie over „Het particuliere stelsel — de behartiging van publieke belangen door particuliere lichamen”.

niging, waarbij de subsidie-ontvangers geheel overgeleverd zijn aan het subjectieve inzicht en het „freies Ermessen" van de op dat moment toevallig bevoegde instanties, met alle willekeur en irritaties van dien.

Ver beneden de bestuurlijke maat

Afgezien van bepaalde wettelijk behoorlijk geregelde sectoren is het subsidiebeleid van de Nederlandse overheden nog veel te weinig een goed doordacht en gecontroleerd beleid. Het gaat nog altijd mank aan een zekere ambtelijke en politieke willekeur. Het is teveel een produkt van min of meer toevallige pressies, politieke invloeden en modes, te weinig het resultaat van een rationeel gefundeerd en periodiek terugkerend proces van belangenafweging.

Opvallend is, zoals ik uit eigen ervaring weet, dat de overheid vaak niet eens de moeite neemt een afwijzende beslissing behoorlijk te motiveren, hoewel dit toch een van de meest elementaire normen van behoorlijk bestuur is. Zij kan zich een dergelijk gedrag veroorloven, omdat bij de Wet Beroep Administratieve Beschikkingen de beschikkingen ten aanzien van subsidie-aanvragen uitdrukkelijk onttrokken zijn aan de in deze wet geregelde beroepsmogelijkheid, zodat de overheidswillekeur zich op dit terrein, voor zover niet wettelijk geregeld, ongehind kan uitleven.

Een andere regel van behoorlijk bestuur is, dat gelijke gevallen gelijk behandeld dienen te worden. Als men het subsidiebeleid aan deze regel gaat toetsen, blijkt opnieuw, dat dit beleid vaak ver beneden de maat is. Wanneer men eenmaal na veel gezwoeg en gemanipuleer een plaatsje op de subsidielijst veroverd heeft, moet men het anderzijds wel heel bont maken voordat er ingegrepen wordt.

Weinig begrip voor CRM-beleid

Het ministerie van CRM heeft met zijn herwaardering van het subsidiebeleid wel de meeste kritiek opgeroepen. En dit is niet verwonderlijk. Men had hiertegen veel sterker gestaan, als deze herwaardering was verricht op basis van een samenhangende conceptie van cultuur- en welzijnsbeleid, met duidelijke maatstaven en prioriteiten, die een optimale aanwending van de beperkte financiële middelen beogen. Bij ontstentenis hiervan geschiedt deze herwaardering nu vanuit de kille bezuinigings sfeer die over het huidige regeringsbeleid ligt. Het gevolg hiervan is, dat deze louter door bezuinigingsoverwegingen ingegeven herwaardering een averechts effect sorteert, weinig begrip ontmoet en de regeringspartijen die deze operatie steunen, de naam bezorgt (te) weinig voor cultuur- en welzijnsbeleid over te hebben.

Voor de KVP is dit, gelet op haar *Kernprogram 1971-1975*, wel bijzonder pijnlijk, en in het bijzonder voor een van de schaarse cultuurpolitieke apostelen in de KVP, *Paul Beugels*, die in 1970 nog hoopvol te kennen gaf, dat via de KVP van *Veringa* en *Steenkamp* de ontwikkeling van

een echte cultuurpolitiek op gang gebracht zou kunnen worden¹. Op de laatste partijraadsvergadering heeft *Beugels* dan ook van zijn diepe teleurstelling over de huidige gang van zaken blijk gegeven.

Cultuurpolitieke bewustwording genegeerd

Dit alles is te meer te betreuren omdat er de laatste jaren iets begon te dagen van een cultuurpolitieke bewustwording, tot uiting komend in het streven naar een consistente cultuurpolitiek die gelijkwaardig is aan het financiële en sociaal-economische beleid, en de grenzen van het traditionele kunstbeleid wezenlijk doorbreekt. Vooral allerlei kunstenaars waren in dit bewustwordingsproces vrij plotseling bijzonder actief geworden en verzetten zich terecht tegen de traditionele vereenzelviging van cultuurpolitiek met kunstbeleid. Een klare conceptie van de totale cultuurpolitiek die zij eisten, hadden zij echter niet. Maar er is geen reden om hen hierover erg hard te vallen.

In de eerste plaats is de uitwerking hiervan immers een taak voor de politieke partijen. Na de voltooiing van de sociaal-economische grondslagen van de welvaartsstaat lag hier een boeiend werkterrein, waarop de politieke partijen zich opnieuw waar hadden kunnen maken. Zij hadden hiermee een antwoord kunnen geven op het groeiende verlangen naar meer systematische beleidsaandacht voor de immateriële aspecten des levens in de te materialistisch georiënteerde welvaartsstaat; een verlangen dat tot uitdrukking werd gebracht in de roep om een totale cultuurpolitiek, een geïntegreerd welzijnsbeleid e.d.

Vooral de christen-democratische partijen, die zich lange tijd hebben afgezet tegen de materialistische oriëntatie die kapitalisme en (marxistisch) socialisme met elkaar gemeen hebben, hadden zich aan deze nieuwe uitdaging kunnen optrekken. Maar zij zijn evenmin als de andere partijen toegekomen aan een fundamentele beleidsvormende discussie en bezinning, gericht op de formulering van een consistente cultuurpolitiek, die aan de materialistisch georiënteerde welvaartsstaat een nieuwe, noodzakelijke dimensie zou toevoegen.

Alleen enkele politieke vernieuwingsbewegingen hebben op dit punt iets gepresteerd. Ik verwijs naar de *Nieuw-Links*-publikatie *De meeste mensen willen meer* (1967), met tien opstellen over cultuurpolitiek, en de DCN-publikatie *Naar nieuwe politieke verhoudingen* (1967), waarin het laatste hoofdstuk (pag. 108-138) is gewijd aan onderwijs en cultuurbeleid. Een lofwaardige poging is ook gedaan in het *Cultuur*nummer van *Maatschappelijk welzijn*, in het bijzonder in het inleidende artikel van drs. A. J. van der Staay, directeur van de Rotterdamse Kunststichting, die hierin een voortreffelijke analyse geeft van de structuur van een cultuurpolitiek, maar bij het operationeel maken ervan toch weer terugvalt op de beperkte betekenis van cultuurpolitiek als kunstpolitiek.

¹ Zie P. Beugels: „Signalen voor een echte cultuurpolitiek”, in: „Beleid voor de zeventiger jaren”, samengesteld door P. J. A. Idenburg en P. Beugels: uitg. Kok, Kampen; 1970.

Nieuwe hoop kon echter geput worden uit verschillende verkiezingsprogramma's bij de laatste verkiezingen, vooral uit het *Kernprogram* van de grootste regeringspartij, de KVP, waarin o.a. gestipuleerd werd, dat het kunstbeleid — in samenspraak met kunstenaars en burgerij — omgezet moet worden in een systematisch cultuurbeleid ten behoeve van de sociale en culturele bewustwording van zoveel mogelijk mensen, en waarin voorts een herstructurering van het subsidiebeleid werd geëist, gericht op harmonisering (zie de punten 87 en 88).

Hoopgevend was ook de ontwikkeling van een nieuw cultuurpolitiek beginsel. Naast het na de oorlog algemeen erkende principe van (verticale en horizontale) cultuurspreiding als richtsnoer van beleid trad de laatste jaren de idee van permanente educatie meer en meer als nieuwe integrerende doelstelling van cultuurpolitiek naar voren. Onder minister *Klompé* toonde CRM hiervoor grote belangstelling. Deze minister heeft trouwens veel gedaan om het proces van cultuurpolitieke bewustwording te stimuleren.

In het kader van deze bewustwording zou ik nog twee hoopgevende tendenties willen signaleren. In de eerste plaats het opkomende besef, dat cultuurpolitiek tevens gemaakt dient te worden tot een instrument van maatschappij- en cultuurvernieuwing. En, in nauwe samenhang hiermee, het streven om creativiteitsbevordering voorrang te geven boven overdracht van gevestigde cultuurwaarden². Ik verwijs hiervoor o.a. naar het *Kernprogram* van de KVP, dat zich duidelijk uitspreekt voor deze voorrang (punt 88).

In plaats van in de formulering en presentatie van het beleid hierop voort te bouwen binnen het kader van de gegeven financiële mogelijkheden, is het CRM-beleid geheel ondergeschikt gemaakt aan de bezuinigingsdrang van de regering en roept het daardoor allerlei onnodige weerstanden op. Dat bezuinigingsstreven had overigens in belangrijke mate voorkomen kunnen worden als het regeringsbeleid in de afgelopen jaren doeltreffender geïntegreerd en gecoördineerd was geweest; als onze regeerders over een meer vooruitziende blik hadden beschikt (*gouverner, c'est prévoir!*); en als men het hele uitgavenbeleid regelmatig aan een kritische herwaardering had onderworpen op basis van politieke en zakelijke doelmatigheidsnormen.

Dit laatste behoort wezenlijk tot de controlerende taak van het parlement, dat op dit essentiële punt ernstig tekort geschoten is.

Conclusie

Terugkerend tot het subsidiebeleid, dat een steeds belangrijker onderdeel van het uitgavenbeleid is geworden, moet tot slot vastgesteld worden, dat dit onderdeel, uit bestuurskundig oogpunt bezien, een achtergebleven gebied in het Nederlandse bestuur is. De kritiek op dit beleid, die

² Zie o.a. P. Beugels, o.c.

in het bovenstaande nog eens kort is samengevat, is niet van vandaag of gisteren. Al sinds het begin van de jaren '50 is hieraan uiting gegeven³.

Resumerend zou ik op grond van de principes van de rechtsstaat opnieuw willen pleiten voor een subsidiebeleid dat *over de hele linie* omringd wordt met behoorlijke formele en judiciële (beroepsrecht) waarborgen, dat bepaald wordt aan de hand van duidelijke en openbare beleidsnormen, en dat onderworpen wordt aan een periodieke evaluatie, zoals in het bovenstaande is uiteengezet.

---

³ Zie o.a. van schrijver dezes: „Het particuliere stelsel — de behartiging van publieke belangen door particuliere lichamen”; 1953.

Bangla Desj - een bloedige geboorte

J. A. Mommersteeg*

In december 1970 leek Pakistan — sedert oktober 1958 onder militair bewind — opnieuw te gaan experimenteren met de parlementaire democratie: er werden toen namelijk vrije verkiezingen gehouden voor een constituerende vergadering. Het resultaat van die verkiezingen was echter niet naar de zin van generaal *Jasja Khan*, die in 1968 het dictatorschap had overgenomen van maarschalk *Ajoeb Khan*. De grote overwinnaar in deze verkiezingen was de Awami-liga en haar leider sjeik *Moedjiboer Rahman*. Deze naar autonomie van Oost-Pakistan (Oost-Bengalen) strevende groepering behaalde de meerderheid in de Constituante. Het lag in de lijn der verwachting, dat *Moedjiboer Rahman* het premierschap op zich zou nemen. *Jasja Khan* en ook de concurrent van *Moedjiboer Rahman*, *Zoelfikar Ali Bhoetto* — tot 1965 steunpilaar van het militaire bewind, sinds 1967 leider van de door hem opgerichte socialistisch georiënteerde Volkspartij, die bij de verkiezingen massale steun had gekregen in West-Pakistan, en in Pakistan als geheel genomen steeds tweede was geworden — wist dit te verhinderen.

Bhoetto verwierp het autonomieprogram van *Moedjiboer Rahman*. Volgens hem zou een constitutie volgens dat program praktisch neerkomen op het uiteenvallen van Pakistan in twee soevereine staten. Tot aan de verkiezingen heeft *Bhoetto* zich in het openbaar nooit vijandig uitgelaten over zijn politieke concurrent. En hij gaf toe, dat Oost-Bengalen was uitgebuit en in armoede gehouden door West-Pakistan. Zijn rol na december 1970 is verre van duidelijk. Met name valt moeilijk vast te stellen of hij al dan niet *Jasja Khan* voortdurend heeft aangespoord — zoals in India wordt beweerd — met geweld op te treden tegen de Bengaalse autonomie-beweging.

Het is ook een niet te beantwoorden vraag, of *Jasja Khan* er wel een ogenblik aan heeft gedacht, het roer over te geven aan *Moedjiboer Rahman*. De snelheid en heftigheid van het Westpakistaanse militaire ingrijpen, onder leiding van generaal *Tikka Khan*, in Oost-Pakistan maken

* Mr. J. A. Mommersteeg is sedert 1963 voor de KVP lid van de Tweede Kamer. Hij is voorzitter van de Vaste Commissie voor Ontwikkelingssamenwerking en van de fractiecommissie voor Buitenlandse Zaken, en lid van het Europees Parlement en de Noordatlantische Assemblée. Laatstelijk was hij in 1971 adviseur van de Nederlandse delegatie naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.

het meer dan waarschijnlijk, dat ook de besprekingen die *Jasja Khan* in de tweede helft van maart in de Oostpakistaanse hoofdstad Dacca met *Moedjiboer Rahman* voerde, gediend hebben als camouflage van militaire voorbereidingen.

De hierop volgende gebeurtenissen liggen nog vers in het geheugen:

- de arrestatie en wegvoering naar West-Pakistan van de sjeik, het geheime proces tegen hem, uitlopend op een doodvonnis;
- massale arrestaties en moordpartijen, en ondanks toezeggingen van *Jasja Khan* inzake herstel van het politieke en sociale leven, maandenlang voortgezette terreur (waarbij ook de tegenstelling moslem-hindoe een rol heeft gespeeld);
- een exodus van vele miljoenen Oostpakistani (aanvankelijk overwegend hindoes) naar India;
- groeiende sabotage en gewapend verzet van Bengaalse nationalisten, die op 17 april de onafhankelijke republiek Bangla Desj hadden uitgeroepen, met een in India gevestigde voorlopige regering;
- toenemende spanning tussen India en Pakistan met schermutseringen aan de grenzen;
- machteloosheid van Veiligheidsraad en Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, zowel tegenover de voortgezette massale schending van mensenrechten in Oost-Pakistan als tegenover het groeiend gevaar van oorlog;
- door India gelanceerde bliksemoorlog, capitulatie van het Westpakistaanse leger, vrijlating en terugkeer van *Moedjiboer Rahman* en ongewoon snelle internationale erkenning van de nieuwe staat Bangla Desj.

Tien miljoen vluchtelingen

Aan de vooravond van de oorlog werd het aantal in India (West-Bengalen) verblijvende vluchtelingen geschat op meer dan tien miljoen, bijna evenveel als in 1947, bij de bloedige deling van Brits Indië in India en Pakistan, in totaal naar beide zijden was gevlucht.

De kosten van minimale verzorging werden voor de periode september 1971 tot maart 1972 geraamd op 750 miljoen dollar, meer dan de netto ontwikkelingshulp die India in 1971 uit het buitenland ontving. *J. K. Galbraith*, oud-ambassadeur van de Verenigde Staten in New Delhi, die in oktober enige van de meer dan duizend — grotendeels voor buitenstaanders gesloten verklaarde — vluchtelingenkampen bezocht, gaf een treffende beschrijving van de deplorabele toestand van de vluchtelingen. Hij had daarbij veel lof voor de wijze waarop Indiase functionarissen, onder wie zich heel wat oud-legerofficieren bevonden, improviserend met een minimum aan middelen de opvang hadden georganiseerd. Hij vermeldde ook, dat zich in de kampen geen enkele jonge man en nauwelijks mannen van middelbare leeftijd bevonden.

Niemand maakte er een geheim van: zij werden getraind — in India — voor het bevrijdingsleger voor Bangla Desj.

Het is zonder meer duidelijk, dat zo'n steeds maar voortdurende vluchtelingenstroom een enorme druk legde op de gedurende enige jaren toch al zwaar getroffen Indiase economie en een ernstige terugslag teweeg bracht op het sociaal-economisch ontwikkelingsprogramma.

West-Bengalen is bovendien een van de armste streken van India. Het is een sociaal-economisch en politiek instabiel gebied, waar extremismen welig plegen te tieren. Hoewel de extremisten (zoals naxalieten en maoïsten) door de overweldigende verkiezingsoverwinning van mevrouw *Indira Gandhi* op de achtergrond waren gedrongen, leefde in New Delhi toch sterk de vrees voor een heropleving, als gevolg van de ontevredenheid van een groot deel van de massa, die zich door de zorg voor de vluchtelingen (hoe miniem de hulp feitelijk ook kon zijn) achtergesteld voelde.

Als India de vluchtelingenstroom al zou hebben aangemoedigd, zoals van Pakistaanse zijde werd beweerd, om druk op de internationale publieke opinie uit te oefenen en via deze Pakistan, om toe te geven aan de Oostbengaalse autonomie-beweging — dan had India er in ieder geval o.m. om bovenstaande redenen groot belang bij, dat de vluchtelingen zo spoedig mogelijk weer huiswaarts zouden keren.

Humanitaire hulp

Er kwam hulp van buiten, via de Verenigde Naties. De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen fungeerde en fungeert als „focal point” voor alle hulp aan de vluchtelingen in India. Naar Oost-Bengalen werd een VN-coördinator gezonden, optredend namens de secretaris-generaal. Hoewel India de bemoeiingen van de Hoge Commissaris formeel had aanvaard, hadden zijn vertegenwoordigers slechts een beperkte bewegingsvrijheid. Ook zij hadden geen toegang tot het merendeel van de vluchtelingenkampen. Formeel werd alle hulp door India verstrekt.

Wat Oost-Pakistan zelf betreft bestond nog geen formele overeenkomst tussen de Verenigde Naties en Pakistan over de status van de VN-coördinator en zijn medewerkers. Niettemin genoten zij grotere bewegingsvrijheid. Dit is vooral te verklaren uit het feit, dat de VN-vertegenwoordigers¹ met succes begonnen waren weer een civiel transport- en distributiesysteem op te zetten, dat mede als gevolg van de guerrilla praktisch volledig was ingestort. De Pakistaanse autoriteiten hoopten, dat hierdoor ook de bestuurlijke „normalisatie” in hun voordeel zou worden bevorderd. Blijkbaar om dezelfde reden hebben vrijheidsstrijders verschillende malen aanslagen op VN-transportmiddelen gepleegd, die

¹ De coördinatie werd gerealiseerd in de United Nations East Pakistan Relief Operation (UNEPRO), waarin o.m. vertegenwoordigers van het VN-kinderfonds (UNICEF), het Ontwikkelingsprogram van de VN (UNDP), de Wereldvoedsel- en landbouworganisatie (FAO) en de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) onder de feitelijke leiding van de VN-coördinator samenwerkten; een zeer bijzonder voorbeeld van operationele VN-coördinatie van humanitaire actie.

voor *Oe Thant* aanleiding waren te waarschuwen, dat de hulp zou worden gestaakt.

In het licht van de geweldige omvang van de nood bleef de feitelijke hulp beperkt, al leek het desbetreffende VN-fonds op papier niet gering — zestien landen zegden samen ongeveer 95 miljoen dollar toe, maar volgens *The Guardian* van 29 januari jl. is hiervan slechts 38 % gerealiseerd.

Politiek machteloze Verenigde Naties

Inmiddels werden aan beide zijden van de Indiaas-Pakistaanse grens steeds meer troepen geconcentreerd. Bangla Desj-strijders, ten dele in India geoefend en van wapens voorzien, werden driester in hun optreden. Ook de schermutselingen tussen Indiase en Pakistaanse legereenheden namen in frequentie toe.

Ondanks het groeiend gevaar van oorlog bleken de Verenigde Naties machteloos. Om de beschuldiging van inmenging in binnenlandse aangelegenheden te vermijden, nam men in New York evenmin stelling inzake het basisconflict: de onderdrukking van een volk dat zich in vrije verkiezingen had uitgesproken.

Ook al ligt het voor de hand, dat veel regeringen geneigd waren en zijn, in te stemmen met de stelling van Islamabad, dat de integriteit van de staat diende te worden gehandhaafd, stond tegenover deze legitimiteit de onrechtmatigheid van het middel: voortgezette terreur en schending van mensenrechten op grote schaal. Ook volkenrechtelijk is niet vol te houden, dat zo'n schending onder de „domestic jurisdiction” zou vallen. Dit neemt niet weg, dat met een beroep op het verbod van inmenging in de interne aangelegenheden van een soevereine staat iedere VN-actie tegen een dergelijke schending wordt verhinderd.

Secretaris-generaal *Thant* deed in brieven aan New Delhi en Islamabad het voorstel, waarnemers aan de grenzen te detacheren, waarop alleen Pakistan — kennelijk vanwege het status-quo-effect — positief reageerde. Hij bood aan, tussen India en Pakistan te bemiddelen, maar eveneens zonder succes. New Delhi stelde zich op het standpunt, dat eerst in Oost-Pakistan de (politieke) voorwaarden dienden te worden geschapen voor de terugkeer van de vluchtelingen.

In deze steeds kritieker wordende situatie is er van verschillende zijden op aangedrongen, dat de Veiligheidsraad zich met deze zaak zou bezig houden. Tevergeefs.

Artikel 34 van het Handvest zegt: „De Veiligheidsraad kan ieder geschil of iedere toestand, die tot internationale wrijving zou kunnen leiden of tot een geschil aanleiding zou kunnen geven, onderzoeken, ten einde vast te stellen, of het voortduren van het geschil of van de toestand waarschijnlijk de handhaving van internationale vrede en veiligheid in gevaar zal brengen”.

Het was eind oktober, zo niet eerder, volkomen duidelijk, dat de gang

van zaken in Oost-Pakistan — met zijn „uitstraling” naar India in de vorm van miljoenen vluchtelingen, de steun van India aan de guerrilla in Oost-Pakistan en wederzijdse militaire maatregelen en incidenten tussen India en Pakistan, die toch het gevaar van een internationaal conflict met de mogelijkheid van verdere internationale escalatie naderbij brachten — zoal niet een geschil in formele zin, dan toch zeker een „toestand” in de zin van artikel 34 vormde.

Hoewel artikel 35 van het Handvest ieder VN-lid het recht geeft zo'n „toestand” rechtstreeks onder de aandacht van de Veiligheidsraad te brengen en ook de Algemene Vergadering zulks op grond van artikel 11 sub 3 mag doen, gebeurde er niets van dien aard en bleef de aandrang tot het bijeenroepen van de Veiligheidsraad van informele aard. Een onderzoek in de zin van het Handvest bleef uit. Van objectiverende „fact finding”, die mogelijk aanknopingspunten zou hebben opgeleverd voor een vreedzame oplossing, was geen sprake.

Nederlands initiatief

Een Nederlands-Nieuwzeelands initiatief (in de eerste helft van november) om bij de behandeling van het rapport van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen in de Sociale Commissie van de Algemene Vergadering een impuls te doen uitgaan tot oplossing van het basisprobleem — de situatie in Oost-Pakistan — vond weinig weerklank. De ontwerp-resolutie — waarin men tijdens het vooroverleg reeds rekening had moeten houden met tal van gevoeligheden — werd tijdens het debat door amendering nog sterk afgezwakt. De met grote volharding en bekwaamheid gevoerde Nederlandse diplomatieke actie leverde uiteindelijk niet meer op dan een hernieuwde aansporing tot humanitaire hulpverlening en een weinigzeggend beroep op alle landen, gunstige condities voor terugkeer van de vluchtelingen te bevorderen.

Hiermee is deze actie geenszins veroordeeld, maar is wel de beperktheid van de mogelijkheden aangeduid voor individuele VN-leden om in een zaak als deze een wending ten goede te bevorderen. Ook bij een zo objectief mogelijke presentatie kan men niet alleen in een verhit debat terecht komen (waarvan de openbaarheid eerder verhardend zal werken), maar ook in een moeilijke positie tussen twee strijdende partijen. Verwerping van een resolutie is niet dienstig aan het doel. De na te streven grote meerderheid of unanimititeit voor een ontwerp-resolutie leidt ertoe, dat steeds meer water in de diplomatieke wijn moet worden gedaan, of door anderen wordt gedaan.

De realisten, die zeiden dat ook een behandeling door de Veiligheidsraad niet tot resultaat kon leiden, vanwege de tegengestelde belangen van de Raadsleden en met name vanwege het relatiepatroon van de permanente leden — als hoedanig ook de Chinese Volksrepubliek zo juist was erkend — met resp. India en Pakistan, hadden natuurlijk gelijk. Dat bleek duidelijk, toen de oorlog ook werkelijk een feit was

geworden en de Veiligheidsraad er zich mee bezig moest houden: elke besluitvorming werd toen immers door het om uiteenlopende redenen toegepast vetorecht geblokkeerd.

De zaak werd teruggespeeld naar de Algemene Vergadering, die slechts in de vorm van een aanbeveling kon oproepen tot een bestand.

De afscheiding een feit

De Sowjetunie (die kort tevoren een vriendschapsverdrag met India had gesloten) en de Verenigde Staten — waarvan de relaties met Pakistan goed waren, die met India echter op een dieptepunt verkeerden — hebben weliswaar in New Delhi en Islamabad aangedrongen op zelfbeheersing, maar zij ondernamen geen krachtige pogingen tot oplossing van het hierboven aangeduide basisprobleem.

De regering van de Verenigde Staten, furieus over de Indiase militaire actie, verklaarde, dat zij juist pogingen in het werk stelde om een vergelijk tot stand te brengen. Wat er van Amerikaanse zijde feitelijk in deze richting is gedaan, is nog allesbehalve duidelijk. In ieder geval kan gezegd worden, dat de Amerikaanse politieke actie pas laat van de grond kwam.

De Chinese Volksrepubliek — vijandig tegenover India, maar goede relaties onderhoudend met Pakistan — demonstreerde verbaal haar sympathie voor, en bereidheid tot hulp aan Pakistan, maar schijnt toch ook in Islamabad te hebben aangedrongen op matiging. In het verdere beloop is trouwens van daadwerkelijke steun van Peking aan Pakistan weinig gebleken.

Premier *Gandhi* heeft lange tijd vermeden, zich in het openbaar vast te leggen op een harde lijn. Krijgshaftige uitspraken, zoals van de Indiase minister van Defensie, toonden echter aan, dat zij al vóór haar bezoek aan een aantal Westelijke hoofdsteden, waaronder Washington (oktober), onder zeer grote druk stond. Men mag aannemen, dat voor vele Indiërs (nog afgezien van de gevolgen van de vluchtelingenstroom) in een toenemend emotionele sfeer de verleiding groot was, van een militair sterk geachte positie gebruik te maken om eens en vooral af te rekenen met Pakistan en deze traditionele vijand door zijn staat te doen uiteenvallen definitief te verzwakken.

Vanaf de verdeling van Brits Indië in 1947 in twee onafhankelijke staten India en Pakistan — die eveneens gepaard ging met een bloedbad en een volksverhuizing van dramatische omvang — zijn hun onderlinge betrekkingen slecht geweest. En dit niet alleen vanwege de strijd om Kasjmir, maar ook omdat de opvatting van de heersende Indiase Congrespartij steeds is geweest, dat de verdeling onjuist was en het fundament van de staat Pakistan — de islam — verwerpelijk was en niet bestendig kon zijn.

Tegenover de Pakistaanse staatsopvatting heeft de regering van India steeds vastgehouden aan de pluralistische, laïcistische staatsidee. Niet

altijd met volledig succes heeft zij zich toch voortdurend verzet tegen het drijven van de rechtse Mahasabha naar anti-islamitische discriminatie in een land waar ongeveer een tiende deel van de bevolking — in grote meerderheid hindoe — de islamitische godsdienst belijdt.

Het is moeilijk te zeggen, welke motieven ten slotte de doorslag hebben gegeven bij het Indiase besluit, door middel van oorlog de afscheiding van Oost-Bengalen geforceerd tot een voldongen feit te maken. Het feit ligt er.

Ik twijfel er overigens niet aan, dat óók als India zich was blijven beperken tot hulp aan de Bangla Desj-strijders in de vorm van training, wapenhulp en uitwijkplaatsen, op langere termijn de secessie eveneens geslaagd zou zijn. Ik meen dat niet zozeer omdat de onverzettelijkheid van een professor *Chowdurry* — thans president van Bangla Desj — een grote indruk op mij heeft gemaakt, toen hij mij in juni van het vorige jaar bezocht. Mijn overtuiging in dezen werd vooral gevestigd tijdens een briefing van *Van den Doel* en schrijver dezes, medio oktober, in het New-Yorkse bureau van de uitstekend geïnformeerde VN-coördinator voor Oost-Pakistan, waarbij duidelijk bleek, dat praktisch de gehele bevolking van Oost-Pakistan ($\pm$ 75 miljoen) pro Bangla Desj was en de guerrilla steunde en dat de geografische positie de secessiebeweging ten zeerste begunstigde.

De relaties tussen de twee geografisch zo ver van elkaar verwijderde delen van Pakistan zijn vanaf 1947 herhaaldelijk gespannen geweest. Er waren en zijn de verschillen van „raciale”, taalkundige en culturele aard. Trouwens, het is aanvankelijk de vraag geweest of Oost-Bengalen destijds zou opgaan in Pakistan. Na 1947 heeft de voortdurende uitbuiting door West-Pakistan steeds meer kwaad bloed gezet. Na de slachtpartijen en terreur, waarmee het Westpakistaanse militaire ingrijpen gepaard is gegaan, kon elk beroep van Islamabad op moslem-solidariteit niet anders dan hypocriet en ongeloofwaardig klinken.

In een van zijn eerste verklaringen proclameerde *Moedjiboer Rahman* dan ook het secularisme tot een van de fundamenteën van de nieuwe staat. Ook dit aspect van de secessie zou wel eens voorbeeldwerking kunnen hebben op andere provincies in westelijk Pakistan (de Pathanen in het noordwesten en Beloedsjistan).

Ongewoon snelle erkenning

De snelheid waarmee een reeks van landen is overgegaan tot officiële erkenning van de door afscheiding tot stand gekomen nieuwe staat, is volkenrechtelijk gezien ongewoon, te meer daar deze afscheiding is geforceerd door rechtstreeks militair ingrijpen van een vreemde mogendheid, waarvan de troepen zich nog in het land bevinden en er nog in aanzienlijke mate de feitelijke macht uitoefenen, althans uitoefenden toen de erkenningsgolf begon.

Het Handvest van de Verenigde Naties erkent het „beginsel van zelf-

beschikking" ². Maar, zoals *Tammes* ³ zegt, „bevat het volkenrecht geen algemene regels, waarin dit beginsel, met het oog op de toepassing in de praktijk, wordt uitgewerkt. Het is derhalve, uit een internationaal-rechtelijk oogpunt, aan het vrije spel der politieke krachten overgelaten, of volken zich uit een staatsverband kunnen afscheiden (-)”. Ook al kunnen — als in het geval van Bangla Desj — met recht geografische gescheidenheid, economische factoren, raciale, culturele en linguïstieke verscheidenheid als argumenten worden aangevoerd.

De Verklaring van de Algemene Vergadering der Verenigde Naties van 24 oktober 1970 spreekt van de plicht van iedere staat om de verwezenlijking van het „recht van zelfbeschikking” te begunstigen. Maar men zal daarbij moeten bedenken, dat het geweldsverbod een fundamenteel beginsel van het geldende volkenrecht is. Bedreiging met of gebruik van geweld tegen de *territoriale integriteit* en politieke onafhankelijkheid van enige staat is volgens het Handvest der Verenigde Naties verboden; trouwens ook volgens de eerder geciteerde Verklaring. Wat betreft de erkenning van een nieuwe staat vereist het volkenrecht stabiliteit — die overigens pas op langere termijn zal blijken — en feitelijke machtsuitoefening door de regering van de nieuwe staat op haar grondgebied. Voorbarige erkenning wordt zelfs als een onrechtmatige daad van interventie ten opzichte van het moederland beschouwd ⁴. Het is duidelijk, dat het ontstaan en de erkenning van de staat Bangla Desj juridisch een gecompliceerde zaak is, die volkenrechtsgeleerden nog lang bezig zal houden. Uit de feitelijke gang van zaken blijkt toch wel, dat bij de erkenning door een reeks van staten — India eerst, vervolgens een aantal communistische staten, waaronder de Sowjetunie, en enige tijd later een reeks van Westelijke landen — uiteenlopende politieke (en economische) overwegingen de doorslag hebben gegeven, niet juridische.

Aan Westelijke zijde zat men bij het afwegingsproces ongetwijfeld aan te kijken tegen de onrechtmatigheid van het Indiase optreden („agressie”) en wenste men ongetwijfeld ook rekening te houden met de moeilijke situatie waarin *Bhoetto* in (West-)Pakistan verkeerde.

Daar stond onder meer tegenover, dat:

— het optreden van Islamabad in Oost-Pakistan, dat een volksverhuizing naar India had veroorzaakt en op dat land een enorme economische en politieke last had gelegd, moeilijk als rechtmatig beschouwd kon worden;

— de feitelijke situatie niet zou zijn terug te draaien;

— het optreden van premier *Moedjiboer Rahman* het vertrouwen gaf van groeiende gezagsuitoefening (inlevering wapens) en stabiliteit;

² Beltherroubi memoreerde in *Le Monde* (1 januari 1972), dat het een „gevaarlijk beginsel” is, „gevaarlijk voor de stabiliteit van staten en daardoor voor de internationale vrede; een geluid dat ook ten tijde van de kwestie-Biafra veelvuldig werd gehoord.

³ Prof. mr. A. J. P. Tammes: „Internationaal publiek recht”; Haarlem; 1966; pag. 117.

⁴ Tammes, o.c., pag. 121.

- het kennelijk de wens van de premier is, een democratisch bewind tot stand te brengen en niet geheel afhankelijk te zijn van de steun van India en de communistische landen;
- erkenning en hulpverlening bij de opbouw van de voor enorme moeilijkheden staande nieuwe staat bevorderlijk zouden kunnen zijn voor de stabiliteit niet alleen van Bangla Desj, maar van het gehele subcontinent.

Uitdaging

Laten de erkennende landen, waaronder Nederland, het niet bij een formele erkenning laten, maar zich inzetten voor een intensieve hulpactie op korte en lange termijn. Want de situatie waarin de nieuwe staat geboren is, lijkt in niets op het „gouden Bengalen” waarvan het volkslied zingt. Hulp (internationale consortia) ook voor India en Pakistan — voor heel het subcontinent — een enorme uitdaging!

Memorandum betreffende hoofdpunten van het defensiebeleid*

A. UITGANGSPUNTEN

1) De politiek-militaire functies van het Atlantisch bondgenootschap, te weten het voorkomen van oorlog en het nastreven van ontspanning, vereisen een Nederlands aandeel in de gezamenlijke defensie dat bijdraagt tot afschrikking van een eventuele tegenstander en crisisbeheersing.

Bovendien zal Nederland eenheden beschikbaar moeten blijven houden voor vredes machten van de Verenigde Naties en zorg moeten blijven dragen voor de verdediging van Suriname en de Nederlandse Antillen, zolang het Koninkrijksstatuut van kracht blijft.

2) Gezien de wenselijkheid en eventuele mogelijkheid van wederzijdse, evenwichtige verminderingen van strijdkrachten (MBFR: Mutual Balanced Forces Reductions) tussen Oost en West is het ongewenst, dat een of meer lid-staten van de NAVO overgaan tot eenzijdige substantiële vermindering van hun strijdkrachten. Dit geldt uiteraard niet alleen voor Nederland, maar met name ook voor de Verenigde Staten wat hun strijdkrachten in West-Europa betreft.

3) Indien in de toekomst onverhoopt maatregelen nodig zouden zijn om een eventuele substantiële vermindering van de Amerikaanse strijdkrachten in West-Europa te voorkomen, valt te denken aan:

- a. een in kwalitatief opzicht en eventueel ook in omvang versterkte bijdrage van Europese zijde aan de NAVO-strijdkrachten;
- b. een grotere Europese bijdrage in geld, voor nader te bepalen doeleinden, ter ontlasting van de Amerikaanse betalingsbalans;
- c. een combinatie van a en b.

4) De eventuele noodzaak van compensatie in verband met (het dreigen van) terugtrekking van Amerikaanse strijdkrachten uit West-Europa im-

* Dit memorandum is opgesteld door de Commissie Defensiebeleid van het Centrum voor Staatkundige Vorming — onder voorzitterschap van luitenant-generaal b.d. Th. E. E. H. Mathon —, vooruitlopend op het rapport dat zij binnen enkele maanden hoopt uit te brengen aan het bestuur van het Centrum. Het memorandum is op 14 januari 1972 aangeboden aan de Commissie-Van Rijckevorsel. De stellingen en aanbevelingen van de commissie zijn uiteraard niet bindend voor het partijbestuur van de KVP of voor haar Tweede-Kamerfractie, en voorshands evenmin voor het bestuur van het Centrum. Het memorandum van de Defensiecommissie beoogt niet meer en niet minder dan een bijdrage te leveren tot de menings- en besluitvorming over het Nederlandse defensiebeleid, in de eerste plaats binnen de KVP.

pliceert niet per se, dat Nederland dan geroepen is een groter aandeel te leveren in de strijdkrachten van het bondgenootschap.

Bij een herziening van de lasten („burden sharing”) die elke lid-staat van de NAVO draagt of zou moeten dragen, is het percentage van het bruto nationaal produkt dat elk land besteedt aan defensie, alierminst de enige maatstaf. Maar zelfs als men alleen met dit gegeven rekening zou houden, komt Nederland, dat zich sinds jaar en dag met zijn defensiebijdrage verhoudingsgewijs, zowel in financieel als in personeel opzicht, in de voorhoede van de NAVO-landen bevindt¹, zeker niet in de eerste plaats in aanmerking om zijn defensie-inspanning te vergroten. Tenslotte lijkt het niet juist, in het kader van de lastenverdeling in het bondgenootschap alleen de defensie-uitgaven in ogenschouw te nemen ook andere internationale lasten van de lid-staten zouden moeten worden bezien.

5) Het getuigt niet van politieke realiteitszin, gezien de prioriteiten die binnen het kader van de overheidsuitgaven moeten worden gesteld, wanneer men procentueel hogere uitgaven voor de Nederlandse defensie bepleit dan het percentage van het netto nationaal inkomen dat daarvoor thans beschikbaar is (3,9 % tegen marktprijzen)². Met de beschikbare middelen zal Nederland meer nadruk moeten leggen op de kwaliteit van zijn defensie-inspanning dan op de kwantiteit daarvan.

6) De doelmatigheid van de defensie moet zowel in internationaal als in nationaal verband worden bevorderd.

Maatregelen om in het kader van de bondgenootschappelijke defensie tot een grotere doelmatigheid te komen kosten, wegens de noodzaak van multilateraal overleg, de nodige tijd — reden te meer om er zo spoedig mogelijk en met kracht mee te beginnen. Uiteraard kunnen dergelijke maatregelen pas na verloop van een paar jaar financieel soelaas bieden.

B. HOOFDLINIEN VAN HET BELEID

7) De NAVO-strategie van het aangepaste antwoord („flexible response”) vergt verscheidene politieke en militaire middelen. De laatste moeten een flexibele inzetbaarheid — naar tijd, plaats en omstandigheden — mogelijk maken.

¹ Blijkens "The Military Balance 1971-1972" (een publikatie van het gerenommeerde International Institute for Strategic Studies te Londen) beliepen de defensie-uitgaven van de met Nederland min of meer vergelijkbare NAVO-landen bijv. in 1970 onderstaande percentages van het bruto nationaal produkt (tegen marktprijzen): Nederland 3,5; Noorwegen 2,9; België 2,8; Italië 2,8; Canada 2,5; Denemarken 2,3 %. Hierbij kan worden aangetekend, dat Nederland relatief ook meer aan zijn defensie besteedt dan de Bondsrepubliek Duitsland (3,3 %). Wat de nucleaire NAVO-mogelijkheden betreft, bedroeg het percentage in 1970: Verenigde Staten 7,8, Groot-Brittannië 4,9, Frankrijk 4,0% ("The Military Balance, 1971 - 1972", pag. 60 - 61).

² In dit verband kan herinnerd worden aan punt 158 van het Kernprogram van de KVP: „Zolang geen wederzijdse maatregelen worden genomen tot wapenvermindering: handhaving van de huidige defensieinspanning — onvoorziene ontwikkelingen voorbehouden—, waarbij alleen rekening wordt gehouden met de stijging van de desbetreffende lonen en prijzen (...)".

8) Een krijgsmacht van hoge kwaliteit is van grote politieke waarde, hetgeen betekent dat de gevechtskracht en de inzetbaarheid van de Nederlandse strijdkrachten dienen te worden verbeterd waar dat nodig is. Gelet op de beschikbare financiële middelen moet dit doel worden bereikt door besparingen binnen het defensie-apparaat en zo nodig door het aantal taken te besnoeien.

De noodzakelijke besparingen en eventuele besnoeiingen hoeven niet evenredig over de drie krijgsmachtdelen gespreid te worden. Bezwaar moet worden gemaakt tegen maatregelen waardoor een of meer krijgsmachtdelen zouden worden teruggebracht tot een restant zonder wezenlijke gevechtskracht. Met inachtneming van dit uitgangspunt zullen besparingen en besnoeiingen wat betreft de krijgsmachtdelen in de eerste plaats moeten worden gezocht in de landmacht. (Zie ook punt 13).

Landmacht

9) De thans bestaande inzetbaarheid is onvoldoende. Een kwalitatieve verbetering is nodig.

a. Daartoe is een reorganisatie van de landmacht nodig die personeel bespaart, een homogene samenstelling van de brigades verzekert en een hogere graad van inzetbaarheid en daardoor een grotere politieke waarde oplevert.

b. Wat de samenstelling van de brigades betreft dient Nederland zich te richten naar het Westduitse organisatiepatroon met uitsluitend brigades die bestaan uit drie bataljons³. Voorts kan een belangrijke personele besparing worden bereikt door de vorming van rompbregades, grotendeels samengesteld uit klein-verlofgangers, waarin tegelijkertijd de eerste opleiding plaatsvindt⁴.

c. Op basis van deze overwegingen wordt de volgende samenstelling en opstelling van de landmacht in brigades van drie bataljons aanbevolen⁵:

— legering van twee goed geofende, praktisch volledige brigades zo mogelijk in de Bondsrepubliek Duitsland;

— opstelling van twee inzetbare brigades in Nederland, waaruit moet kunnen worden geput voor:

de ACE Mobile Force en andere „brandweer“-eenheden („contingency forces“) van de NAVO;

vredesmachten van de Verenigde Naties) eventueel samen met
de vervulling van de Koninkrijkstaken) mariniers.

— vorming van twee rompbregades;

— ten slotte vier mobilisabele brigades.

³ D.w.z. één bataljon minder dan de meeste Nederlandse brigades tellen.

⁴ De hierbij ingedeelde officieren, onderofficieren en specialisten vervullen gelijktijdig een vredes- en een oorlogstaak.

⁵ Een lid van de commissie maakt een voorbehoud ten aanzien van deze aanbeveling.

- d. Een homogene samenstelling van de brigades wordt verkegen door ze te formeren uit personeel van dezelfde lichten.
- e. In Nederland moeten de logistieke ondersteuning en de territoriale verdediging verzekerd zijn.
- f. *Besparingen* zijn verder mogelijk door vermindering van het aantal mobilisabele brigades en/of rompbriades.

10) De flexible inzetbaarheid zal worden verbeterd als:

- a. het aantal vrijwilligers in alle onderdelen zodanig kan worden ver groot, dat de functies waarvoor een intensieve opleiding nodig is en die nu door dienstplichtigen worden vervuld, door vrijwilligers kunnen worden overgenomen;
- b. paraatheidsoefeningen voor klein-verlofgangers worden gehouden tot in het derde jaar van hun diensttijd;
- c. in de te vormen rompbriades de eerste opleiding plaatsvindt, terwijl het op te leiden personeel in voorkomend geval het inzetbaar en mobilisabel maken van alle brigades kan versnellen;
- d. oefenterreinen, buiten Nederland dan wel ten dele in Nederland (grensoverschrijdend), met andere landen samen kunnen worden gevonden.

Marine

- 11) a. De bestaande inzetbaarheid is met het oog op de crisisbeheersing toereikend. Handhaving hiervan is echter in toenemende mate afhankelijk van tijdige vervanging van een groot aantal door leeftijd en intensief gebruik min of meer versleten en/of door de snelle ontwikkeling van de wapentechnologie verouderde schepen en vliegtuigen.
- b. In concreto is binnen vijf jaar vervanging nodig van de vier Holland-klasse-jagers en vervolgens van de acht Friesland-klasse-jagers en van de zes Wolf-klasse-fregatten. Ook een groot deel van de mijnenbestrijdingsvloot komt vóór 1980 in aanmerking voor vervanging. Hetzelfde geldt voor een deel van het vliegtuigenbestand van de Marine-luchtvaartdienst.
- c. Het gaat er bij de vervanging niet om, het hele huidige bestand schepen en vliegtuigen per type één op één te vervangen, maar wel de huidige gevechtswaarde op peil te houden.
- d. *Besparingen* zijn mogelijk door:
  - inkrimping van de mijnenbestrijdingsvloot;
  - het vervroegd afstoten van oudere schepen en vliegtuigen.

Luchtmacht

- 12) a. De bestaande inzetbaarheid is met het oog op de crisisbeheersing toereikend. Aangezien de reactietijd tegenwoordig vooral voor

luchtstrijdkrachten bijzonder kort is, kan een direct inzetbare luchtmacht een hoge politieke waarde vertegenwoordigen.

b. Een vereiste is, dat het gehele materieel in vreedestijd in gebruik is.

c. Bestaande tekortkomingen en de kosten van vervanging van materieel kunnen worden opgevangen bij handhaving van het budget waarover de luchtmacht thans beschikt, indien de volgende *besparingen* tot stand worden gebracht:

- overdracht van de taak van het luchtmachtbewakingskorps aan de landmacht;
- vermindering van het aantal squadrons geleide wapens;
- het afstoten van het transportsquadron.

Algemene besparingen

13) In belangrijke mate zullen de noodzakelijke besparingen moeten worden gezocht in integratie (zowel nationaal als internationaal), bezuiniging op „overhead“-kosten en in een aanzienlijke vermindering van het militaire en civiele personeel.

Reeds dit jaar zal moeten worden begonnen met de voorbereiding van de daarvoor nodige maatregelen om in 1973 te kunnen beginnen met een jaarlijks afnemend personeelsplafond, zowel voor de militaire als voor de civiele sector.

Diensttijd

14) De diensttijd kan worden verkort tot 12 maanden, en wel door:

- het aantal vrijwilligers op te voeren;
- in minder gevallen uitstel (dat vaak tot vrijstelling leidt) te verlenen;
- paraatheidsoefeningen voor klein-verlofgangers te houden tot in het derde jaar van hun diensttijd.

C. INTERNATIONALE INTEGRATIE

15) In de NAVO zal een — mede door Nederland te ondersteunen — initiatief nodig zijn om de bijdragen van de verschillende lid-staten overeenkomstig de resolutie van de Noordatlantische Assemblee te Ottawa (1971) te baseren op:

- een gemeenschappelijk, evenwichtig plan;
- een gezamenlijk bewapenings-, research- en produktieprogramma, en
- gezamenlijke financiering.

Hierbij moet ervan worden uitgegaan, dat het ene land met betrekking tot een geheel krijgsmachtdeel niet afhankelijk dient te zijn van een ander land. Wel kunnen taken van verschillende krijgsmacht delen door andere landen worden overgenomen.

16) Dergelijke gezamenlijke ondernemingen vereisen een moeilijk en langdurig overleg. Bovendien zal hierbij met een eventuele MBFR rekening moeten worden gehouden. De uitvoering, die geleidelijk dient te verlopen, zou in 1974 moeten kunnen aanvangen.

17) Van Nederlandse zijde zullen prioriteiten moeten worden gesteld; hetgeen eveneens beperkingen zal inhouden. De regering zal aan het NAVO-overleg moeten deelnemen met als doelstelling een Nederlandse bijdrage:

- waarbij de kwaliteit voorrang heeft op de kwantiteit,
- die het voortbestaan van ons volk en de integriteit van ons grondgebied zo goed mogelijk verzekert,
- rekening houdend met onze aard en militaire bekwaamheid en met onze geografische ligging en gesteldheid,
- die qua financiële en personele inspanning evenredig is aan die van onze bondgenoten, en
- op industrieel gebied onze belangen niet schaadt.

D. NATIONALE INTEGRATIE

18) De defensie in bondgenootschappelijk verband vereist Nederlandse strijdkrachten die onder verschillende NAVO-opperbevelhebbers hun oorlogstaken moeten kunnen uitvoeren. Een volledige integratie is daarom niet mogelijk. Wel moet zij uit doelmatigheidsoogpunt (staf, personeel, materieel en financiën) zoveel mogelijk nagestreefd en geleidelijk tot uitvoering gebracht worden.

19) Verschillende diensten in en buiten het ministerie van Defensie moeten voor de drie krijgsmachtdelen worden geïntegreerd dan wel ten behoeve van twee of drie krijgsmachtdelen bij één krijgsmachtdeel worden ingedeeld (voorlichting, juridische zaken, administratie, geestelijke en geneeskundige verzorging, de daarvoor in aanmerking komende opleidings- en vormingstaken, enz.).

E. DEFENSIEBELEID - KABINETSBELEID

20) Het defensiebeleid is uiteraard kabinetsbeleid in de zin dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid berust bij de gehele regering en dat het defensiebeleid verband houdt met andere delen van het regeringsbeleid.

21) Om het verband van het defensiebeleid met andere delen van het regeringsbeleid tot uiting te brengen en de defensie te doen berusten op het vertrouwen en de steun van het grootste deel van het Nederlandse volk dient een Nationale Adviesraad voor de Defensie te worden ingesteld — met soortgelijke bevoegdheden als aan de Commissie-Van Rijkevorsel zijn toegekend —, die gevraagd en ongevraagd advies kan uitbrengen aan regering en parlement. Leden van deze raad zullen moeten zijn personen met kennis en ervaring op internationaal-politiek,

militair, wetenschappelijk, sociaal, financieel, economisch en bestuursgebied.

22) Ten einde het inzicht in, en de kennis van vraagstukken op het gebied van de defensie als onderdeel van het gehele regeringsbeleid te vergroten zullen niet alleen officieren van de drie krijgsmachtdelen, maar ook civiele ambtenaren van alle ministeries en andere daarvoor in aanmerking komende civiele personen in het Defensiestudiecentrum geschoold moeten kunnen worden in de veiligheids- en defensieproblemen.

Centrum voor Staatkundige Vormingen en verleden

Frank A. Bibo*

In juli 1969 is het *Centrum voor Staatkundige Vorming*, het wetenschappelijk instituut voor de *Katholieke Volkspartij*, in een nieuwe opzet van start gegaan.

Deze heroprichting was het resultaat van uitvoerig overleg tussen het „oude” Centrum, de KVP en de Tweede-Kamerfractie van deze partij. De steeds groeiende behoefte aan wetenschappelijke begeleiding van het politieke werk en de beperkte financiële mogelijkheden daartoe vormden de aanleiding tot dit gezamenlijk beraad. De drie gesprekspartners waren ervan overtuigd, dat het dringend noodzakelijk was de mogelijkheden van coördinatie te bezien ten einde versnippering te voorkomen en een zo groot mogelijke bundeling van krachten te verkrijgen. Was er dus sprake van een gemeenschappelijke intentie om te komen tot één studie-apparaat, de eisen die door Centrum, partij en fractie aan een dergelijk apparaat werden gesteld waren duidelijk verschillend.

Het *Centrum voor Staatskundige Vorming*, in 1945 opgericht als onafhankelijk instituut, zag zich door het vertrek van *Jacques Aarden*, de directeur-secretaris, en door de toenemende financiële moeilijkheden genoopt tot een bezinning op de toekomst als politiek-wetenschappelijk instituut dat — hoewel zelfstandig werkzaam — georiënteerd was op de KVP en door de buitenwacht min of meer met die partij werd vereenzelvigd. Rapporten van het Centrum werden gepubliceerd onder eigen verantwoordelijkheid en door het bestuur van de partij voor kennisgeving aangenomen, zonder dat de partij — en hetzelfde geldt uiteraard voor de fractie — zich gebonden hoefde te achten aan de aanbevelingen en conclusies van deze rapporten. Naar buiten werden deze gescheiden verantwoordelijkheden evenwel niet altijd als het toppunt van duidelijkheid ervaren.

Dit „oude” Centrum stelde zich tot taak door commissies studies te doen verrichten over problemen die op langere termijn actueel zouden gaan worden. Men wilde zich daarbij niet a priori binden aan een concreet beleid van partij of fractie. De onafhankelijkheid stond voorop. Onderwerpen voor studie-opdrachten werden door het Centrum zelf gekozen. Plaatselijke centra werden bij het commissiewerk ingeschakeld;

* Mr. Frank A. Bibo is directeur van het Centrum voor Staatkundige Vorming.

de aard van de ondernomen studies noodzaakte meestal niet tot een snelle afronding van de werkzaamheden.

Behoeften van partij en fractie

De KVP kon sedert een tiental jaren beschikken over een bescheiden eigen „studiedienst”. Als politieke beweging wenste de partij gerichte studies te laten verrichten met betrekking tot de inhoud van partij-programma's; zij moest tevens de beschikking hebben over notities ter voorbereiding van standpuntbepalingen over actuele kwesties.

Naast de inbreng van de werkgroepen, als belangrijk middel om de mening van geïnteresseerde partijleden te leren kennen, groeide de behoefte aan wetenschappelijk gefundeerde standpunten, uitgewerkt in rapporten van commissies, bestaande uit deskundige partijleden.

In tegenstelling tot de werkzaamheden van het Centrum waren de activiteiten van deze partijcommissies in hoofdzaak gericht op kortetermijn-problemen, al was — uiteraard — de scheiding tussen de werkzaamheden in dit opzicht niet altijd even consequent.

Rapporten van commissies — waarin steeds fractieleden zitting hadden — werden door het partijbestuur besproken en, na goedkeuring, gepubliceerd als rapporten van de partij. Met name op het terrein van de buitenlandse politiek en in de sociaal-economische sector is gedurende vele jaren vruchtbaar gewerkt. De partij deed zelden een vergeefs beroep op de medewerking van deskundige partijleden. Diverse rapporten werden voorbereid, ontwerpen voor programma's geleverd, studiedagen georganiseerd, documentaties samengesteld. Snelheid van handelen was bijna steeds geboden.

Maar ook andere dan de genoemde terreinen van overheidsbeleid vroegen om regelmatige bestudering. De beschikbare mankracht stond slechts een min of meer incidentele aandacht voor deze niet minder belangrijke vraagstukken toe. Uitbreiding van het studiewerk binnen het kader van de partij was dringend gewenst, de financiën lieten helaas een verdere groei niet toe.

Hoewel de rapporten van partijcommissies veelal betrekking hadden op onderwerpen waarover ook de fractie in de Tweede Kamer zich een mening diende te vormen, leefde in die kring toch de behoefte aan een meer gerichte wetenschappelijke begeleiding. De dagelijkse politiek wordt steeds ingewikkelder, meer specialistisch, ondoorzichtiger. De fractie wenste assistentie bij de beleidsvoorbereiding ter fundering van het te voeren beleid.

Met betrekking tot de fractie deed zich het verheugende verschijnsel voor, dat de mogelijkheden tot financiering van deze begeleiding in toenemende mate aanwezig waren.

In de gevoerde besprekingen is men erin geslaagd oplossingen te vinden voor de moeilijkheden, veroorzaakt door het feit dat de drie participanten zulke uiteenlopende eisen stelden aan één instituut. De wens en even-

zeer de noodzaak om de beschikbare middelen zo doelmatig mogelijk aan te wenden heeft gezegevierd. Tevens bleek, dat men prijs stelde op het behoud van het Centrum als onafhankelijke instelling.

Onafhankelijk

De zelfstandigheid van het Centrum, en daarmee de verhouding tussen partij en Centrum, is vanaf de oprichting in 1945 regelmatig ter discussie geweest. Op een bepaald moment bestond zelfs de vrees voor het ontstaan van een partij in de partij!

De onafhankelijke positie van het Centrum werd steeds verdedigd door te stellen, dat voorkomen moest worden dat het wetenschappelijk-constructieve werk in het gedrang zou komen bij het overigens niet minder nuttige partij-organisatorische werk. Voorts bleek het gemakkelijker uit alle katholieke kringen deskundige medewerkers aan te trekken voor activiteiten van het Centrum. Niet ieder was bereid aan het werk van de partij zelf deel te nemen. Ten slotte werd de onafhankelijkheid raadzaam geacht omdat in die structuur ideeën konden worden uitgewerkt zonder dat partij of fractie gebonden waren. De verantwoordelijkheid voor rapporten kan gemakkelijker worden gedragen door een zelfstandig instituut dat de praktische verwezenlijking aan de daartoe bevoegde instanties overlaat. Een verantwoordelijkheid die moeilijker kan worden gedragen door de partij, die niet onverschillig kan blijven ten aanzien van de uitvoering van door haar voorgestane ideeën.

Deze argumenten, het ene misschien meer dan het andere, gelden nog steeds, zij het dat er in de nieuwe opzet een grotere betrokkenheid bestaat met partij en fractie, hetgeen onder meer in de bestuursamenstelling tot uitdrukking komt.

Het beraad tussen Centrum-oude-stijl, partij en fractie heeft ten slotte geleid tot opheffing van het „oude” Centrum en gelijktijdige oprichting van een nieuwe stichting onder dezelfde naam.

Men zou kunnen stellen dat een andere naam de relatie met de KVP duidelijker had kunnen demonstreren, zoals dat bij zusterinstellingen het geval is. De naam werd echter gehandhaafd, enerzijds om verwarring te voorkomen en anderzijds omdat het Centrum zich in de loop der jaren een voortreffelijke reputatie verworven had.

Oorsprong

Het bouwen aan die naam begon al direct bij de oprichting¹ in de eerste maanden na de bevrijding, een tijdsbestek dat in een aantal opzichten een opmerkelijke gelijkenis vertoont met de periode waarin het nieuwe Centrum van start gaat.

¹ Zie voor de eerste jaren van het Centrum: prof. dr. A. F. Manning, „Geen doorbraak van de oude structuren; de confessionele partijen na 1945”, in „De confessionelen; ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen”, uitg. Ambo, Utrecht, 1968; mag. dr. S. Stokman OFM, „Het Centrum voor Staatkundige Vorming en de partij” in „Katholiek Staatkundig Maandschrift”, jrg. 3, nr. 1, maart 1949, pag. 412 vv.

Omstreeks het einde van de Tweede Wereldoorlog pleitten radicale jongeren voor het doorbreken van de oude, vooroorlogse partijformaties. Op basis van de eensgezindheid van het Nederlandse volk tijdens de bezetting diende er — zo meenden zij — een samenwerkingsverband te komen van mensen met verschillende levens- en wereldbeschouwing. Zo ooit, dan waren op dat moment de kansen aanwezig voor beëindiging van oude politieke tegenstellingen tussen protestant, katholiek, socialist, enz.

Ook in het katholieke kamp bestond bij de jongeren een gevoel van onbehagen ten opzichte van de *Rooms-katholieke Staatspartij*. Zij vonden dat de partij niet of onvoldoende geslaagd was in het voeren van een christelijk-radicalen, sociale politiek. De partij ademde te zeer een conservatieve geest. Zij voelden zich in die partij niet thuis.

Een aanzienlijk aantal van hen ontmoette elkaar na de oorlog in de *Nederlandse Volksbeweging*. Deze NVB, met begrippen als saamhorigheid en eenheid in het vaandel, beoogde een „geestelijke vernieuwing“, wilde zelf geen politieke partij zijn maar propageerde wel de vorming van een middenpartij, gebaseerd op beginselen van christendom en humanisme. Jonge katholieken onderschreven het program van de Volksbeweging; zij waren tegen een herstel van de oude partijen en toonden zich voorstanders van een vooruitstrevende partij, waarin katholieken en niet-katholieken zouden samenwerken.

Anderen — voornamelijk vooroorlogse prominenten uit de RKSP — werkten intussen aan de heropbouw van de eigen politieke organisatie. Toen het westen van het land nog niet bevrijd was, leefden in Brabant, Limburg en Zeeland reeds ideeën over heroprichting van de Staatspartij. Gediscussieerd werd over de vraag of de omstandigheden van het moment aanleiding gaven tot een afzonderlijke groepering van katholieken in de politiek. De opstelling van andere vooroorlogse politieke partijen speelde bij deze meningsvorming mede een rol.

Er was in die tijd veel in beweging. Zo werd de mogelijkheid van één christelijk-nationale volkspartij besproken, maar een nauwere samenwerking tussen ARP en CHU kwam niet van de grond. Het bleek moeilijk de oude tegenstellingen te overbruggen; de oude organisaties keerden terug, zo ook de Staatspartij. Eind mei 1945 bereikte een aantal bestuursleden uit de RKSP overeenstemming over de opvatting dat er een eigen politieke partij diende te komen, open voor nieuwe ideeën en onder leiding van een directorium van vertrouwensmannen.

Aan de wieg van de KVP

Een breuk tussen de twee groepen was geenszins denkbeeldig. Er waren grote meningsverschillen. Daarom ontstond er behoefte aan een discussie-organ.

Zo werd het *Centrum voor Staatkundige Vorming* opgericht — een nieuwe naam voor het directorium van vertrouwensmannen — als ont-

moetingsplaats voor katholieken die verschillend dachten over hun staatkundige organisatie. De samenstelling van het Centrum werd breed opgezet met het doel zoveel mogelijk deskundigen te betrekken bij de studie van staatkundige vraagstukken. Deze vraagstukken betroffen zowel het te voeren beleid als het electorale optreden van de katholieken bij de verkiezingen.

Met betrekking tot dit electoraal optreden adviseerde het Centrum destijds o.a. dat:

- gezamenlijk zelfstandig optreden van de katholieke Nederlanders, gezien de onoverzichtelijke omstandigheden, geboden was;
- verjonging en vernieuwing van de bestaande partij met kracht diende te worden nagestreefd;
- samenwerking op basis van een gemeenschappelijk urgentieprogramma met andere groeperingen, wier houding en programma daartoe aanleiding gaven, gewenst was.

Mede op basis van dit advies van het Centrum is de KVP opgericht als opvolger van de RKSP. In de Partijraadsresolutie van december 1945 werd gesteld dat de naam Christelijke Volkspartij op praktische gronden geen aanbeveling verdiende; het lidmaatschap van de nieuwe partij diende evenwel voor niet-katholieken open te staan. Een openheid waarvan overigens slechts spaarzaam gebruik is gemaakt.

Taken van toen en nu

Speelde het Centrum derhalve een belangrijke rol bij het ontstaan van de KVP, in de komende tijd zal het „nieuwe” Centrum hopelijk een constructieve bijdrage kunnen leveren aan de meningsvorming rond de verdere samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. De partijpolitieke constellatie staat immers weer, of nog steeds, in het middelpunt van de belangstelling.

Tijdens de eerste — ongetwijfeld historische — bijeenkomst van de dagelijkse besturen van de drie christen-democratische partijen op 22 oktober jl. bleek duidelijk dat aan de wetenschappelijke instituten, verbonden aan deze partijen, bij het verder overleg een niet onbelangrijke taak wordt toegedacht.

Niet slechts met betrekking tot het vraagstuk van de partijvorming werden in de aanvang activiteiten ontplooid, op ander terrein leverde het Centrum — met *Romme* als eerste voorzitter — eveneens belangrijk werk. Zo werd in 1945 een *Staatkundig urgentieprogramma*, met hoofdpunten van het te voeren beleid, ontworpen. Ook op dit punt kan de vergelijking worden doorgetrokken. In 1970 werd vanuit het Centrum intensief meegewerkt aan de opstelling van het *KVP-kernprogramma* en later het *Gemeenschappelijk urgentieprogramma*. Een programma waarvan de naam reeds in 1945 werd aangeduid.

In de loop der jaren liet het „oude” Centrum een respectabel aantal

(bijna 150) rapporten² verschijnen, waardoor een stimulerende bijdrage werd geleverd aan de politieke meningsvorming. Onder verantwoordelijkheid van het „nieuwe” Centrum verschenen tot op heden vier rapporten: *Europese veiligheid*, *De Duitse kwestie*, *Internationaal cultureel beleid* en *Consumentenbeleid*. Deze rapporten werden aanvaard door het bestuur van de KVP.

Doelstelling

Door het uitgeven van rapporten en geschriften betreffende staatkundige vraagstukken in de ruimste zin hoopt het *Centrum voor Staatkundige Vorming* bij te dragen tot standpuntbepalingen van de KVP en haar fracties in vertegenwoordigende organen. Het Centrum stelt zich ten doel de meningsvorming in staatkundig relevante zaken wetenschappelijk voor te bereiden en te begeleiden. Materiaal voor ideeënvorming zal worden aangedragen, het Centrum zal zorg dragen voor een toetsing van de praktische politiek.

Een veelomvattende, grootse taak. Een uitdaging tevens. Het aantal onderwerpen, nieuwe maar ook oude, dat om bestudering vraagt, is groot. De snelle ontwikkelingen in onze samenleving roepen voortdurend nieuwe vraagstukken op en dwingen tot een welhaast permanente bezinning op de inhoud van het te voeren beleid.

Een deel van de werkzaamheden van het Centrum zal gericht zijn op de begeleiding van de dagelijkse politieke arbeid, beleidsvoorbereidende assistentie van partijbestuur en fractie inzake kwesties die op korte termijn een beslissing vereisen. Daarnaast is er ruimte voor de zo noodzakelijke bezinning op de toekomst, voor langere-termijn-activiteiten, d.w.z. het in commissieverband bestuderen van en rapporteren over onderwerpen die nu al op ons afstorten en binnen afzienbare tijd actueel gaan worden.

Bestuur

Het bestuur van het Centrum bestaat uit zeven leden. Het partijbestuur van de KVP en de fractie in de Tweede Kamer benoemen uit hun midden elk twee leden. De overige drie leden, waaronder de voorzitter, worden door het bestuur zelf benoemd; zij mogen geen lid zijn van partijbestuur of fractie. De huidige minister van justitie, *Van Agt*, nam als eerste het voorzitterschap op zijn schouders. Hij heeft een belangrijk aandeel gehad in de opbouw van het opnieuw geformeerde Centrum.

Secties

Onder leiding van het bestuur zijn een vijftal sturgroepen werkzaam in evenveel sectoren:

— staatkundige en bestuurlijke vraagstukken en justitie;

² De volledige lijst van publikaties van het „oude” Centrum is verkrijgbaar bij het bureau, Mauritskade 25, Den Haag.

- internationale politiek en defensie;
- sociaal-economische en financiële vraagstukken;
- onderwijs en wetenschappen;
- welzijn.

Reeds in 1946 kende het Centrum een aantal organisatiecommissies, vergelijkbaar met de stuurgroepen van nu, die op dezelfde terreinen van overheidsbeleid actief waren. Bezieet men bovendien de onderwerpen die toen in studie werden genomen, dan blijkt dat dit nog immer actuele vraagstukken zijn: tweekamerstelsel, samenwerking van gemeenten, echtscheiding, bestrijding openbare onzedelijkheid, bezitsspreiding, ouderdomsverzekering, cultuurpolitiek, herziening van de organisatie van de politie, enz.

Door de samenwerking van partij en fractie, daarbij gesteund door de subsidie³ van de overheid, is het mogelijk geworden voor elke sector een wetenschappelijk medewerker aan te trekken.

Zodra de middelen het toelaten, zullen meer secties worden ingesteld. Immers, ook buiten het directe kader van de bestaande secties is er een groot aantal onderwerpen dat sterk in de belangstelling staat en waarover het Centrum zich een mening moet en wil vormen. Ook nu al gaan er commissies aan het werk die niet in het geschetste kader passen, zoals bijvoorbeeld een commissie die zich gaat bezighouden met ethische vraagstukken. Het Centrum dient namelijk van het verhelderen en het concretiseren van de verbinding geloof-politiek een centraal punt van zijn werkzaamheden als wetenschappelijk vorming-instituut te maken.

Stuurgroepen

De taak van een stuurgroep is het verrichten van studies ten dienste van het beleid, zowel op korte als op langere termijn, te bevorderen. Aan een stuurgroep wordt gevraagd op te treden als insprator en stimulator. Een stuurgroep kan commissies-ad-hoc en werkgroepen instellen en bemannen, en is attent op de voortgang van het werk. Zij zorgt mede voor de planning van het studiewerk in commissieverband en van studiedagen, selecteert de te bestuderen onderwerpen en bepaalt prioriteiten. Een en ander steeds in nauw overleg met het Centrum-bestuur. Tot de taak van een stuurgroep behoort tevens de beoordeling van door commissies vervaardigde rapporten. De eindverantwoordelijkheid voor publicatie van rapporten berust bij het bestuur van het Centrum.

Opdat een stuurgroep zo doelmatig mogelijk kan functioneren, wordt getracht de samenstelling zodanig te doen zijn, dat er deskundigen zitting in hebben die gezamenlijk het gehele terrein dat de sectie geacht wordt te bestrijken, kunnen overzien.

³ In het november-decembernummer van dit blad is in de rubriek „Centrum” een artikel van schrijver dezes opgenomen over de subsidiëring van politiek-wetenschappelijke instituten.

Zo omvat de sector „Welzijn" in eerste aanzet bij voorbeeld de deel-terreinen: milieubeheer, cultuur, recreatie, sport, maatschappelijke dienstverlening, jeugdbeleid, bejaardenbeleid en communicatiemedia. Stuk voor stuk belangrijke onderwerpen, die binnen de sectie om voorrang van behandeling zullen smeken. In overleg met het Centrumbestuur zal steeds moeten worden afgewogen welke studies ondernomen kunnen worden, wat de prioriteiten zijn.

De fractie zal in elke stuurgroep vertegenwoordigd zijn, evenals — ter wille van de coördinatie — het bestuur van het Centrum. Als secretaris van de stuurgroep hebben de medewerkers een belangrijk aandeel in de voorbereiding van de te nemen besluiten; de uitvoering van die besluiten zal eveneens veel tijd en inspanning vragen.

Kerngroepen en geïnteresseerden

Het streven is erop gericht zoveel mogelijk deskundigen te betrekken bij de activiteiten van de secties van het Centrum. Deze „sectie-leden", die samen een kerngroep vormen, zullen regelmatig worden geïnformeerd over de stand van zaken binnen de sectie. Wanneer nieuwe commissies worden ingesteld, zal hun medewerking in de eerste plaats worden ingeroepen. Hun zal worden verzocht een inbreng te leveren en te overleggen inzake de voorbereiding van de behandeling van wetsontwerpen, de samenstelling van partijprogramma's e.d.

Daarnaast is het de bedoeling een bestand op te bouwen van geïnteresseerden in conferenties en publikaties van het Centrum. Dit alles behoort dan al tot dat vele — vaak moeilijk te omschrijven — belangrijke, maar ook tijdrovende werk dat in de statuten zo simpel omschreven staat als: „...voorts al datgene te doen dat aan de doelstelling dienstbaar is".

Daartoe behoren documentatiewerkzaamheden, daartoe behoort ook de uitgave van *Politiek perspectief* en van het documentaire maandblad *Politiek overzicht*, dat met ingang van 1 januari 1972 als gezamenlijke uitgave van Centrum, *Kuyperstichting* (ARP) en *Lohmanstichting* (CHU) verschijnt. Deze gezamenlijke uitgave — nuttig voor allen die wensen te beschikken over een beknopt overzicht van het politiek gebeuren — is het resultaat van een sinds korte tijd regelmatig plaatsvindend overleg tussen de drie politiek-wetenschappelijke instituten.

Daartoe behoort meer. Het Centrum wil o.a. ook aandacht gaan wijden aan vraagstukken die aan de orde zijn op provinciaal en gemeentelijk niveau.

Een nieuwe start is mede door overheidssubsidie mogelijk gemaakt. Het Centrum zal graag een bijdrage leveren aan de zo belangrijk geachte politieke meningsvorming. De medewerking van vele deskundigen en geïnteresseerden is daarbij onontbeerlijk.

Respons

Ingezonden stukken

Een andere interpretatie van polarisatie

Het heldere en sterk actueel gerichte artikel van *Westerwoudt*¹ geeft wellicht juist daardoor aanleiding tot enige opmerkingen.

Dit geldt in de eerste plaats zijn interpretatie van de polarisatiegedachte; deze blijft geheel binnen de beperkingen die de actualiteit eraan heeft gegeven. De actuele betekenis van polarisatie is niet een zonder meer tegenover elkaar stellen van afwijkende meningen, maar het aangeven van bepaalde, specifieke tegenstellingen, zoals progressief versus conservatief, werknemers- versus werkgeversbelangen, revolutie versus evolutie. Het streven naar een op deze wijze geïnterpreteerde polarisatie, gepropageerd door de linkse partijen, bedoelt niettemin een harmonische maatschappij te scheppen, al dan niet gebaseerd op de leer van de oude *Marx* of op die van de nieuwe verlosser. In tegenstelling met hetgeen *Westerwoudt* in zijn artikel suggereert, ben ik in mijn beschouwing² eveneens uitgegaan van een polarisatiegedachte. Een polarisatie, niet opgedrongen door welke oppositiepartij dan ook, maar bepaald door een, van de oppositie duidelijk verschillende, maatschappijopvatting. Het is mijn overtuiging, dat in de komende jaren de polarisatie

zich in toenemende mate zal richten op de vraag hoe de maatschappij zal moeten worden ingericht om aan de huidige en snel op ons afkomende moeilijkheden het hoofd te kunnen bieden. Hierbij tekenen zich twee ideeën-stromingen af wat de maatschappelijke organisatie betreft, waarvan de essentie is terug te voeren op de wijze waarop de inkomensvorming in de maatschappij in de toekomst zal plaatsvinden.

Het is niet toevallig, dat de vraag naar een inkomenspolitiek steeds opnieuw wordt gesteld. Bij de eerste vage uitwerkingen daarvan komen de verschillen in inzicht al naar voren. De wijze waarop de maatschappelijke organisatie van de inkomensvorming zal plaatsvinden, zal bepalend zijn voor het antwoord op de vraag of de maatschappelijke ontwikkeling een dynamisch ontplooiende of een statisch, mechanisch verdelende zal zijn. Dit komt reeds sterk tot uitdrukking in de aanpak van de grote problemen van vandaag en morgen. Een opvallend voorbeeld hiervan zijn de suggesties voor de oplossing van de problemen, gesteld door de *Club van Rome*. De linkse groeperingen stoppen de ontwikkeling af, gaan herverdelen en stellen, dat ons welvaarts-

¹ Th. W. Westerwoudt: „Polarisatie, en de lering voor de KVP”, in: „Politiek perspectief”, november-december 1971.

² P. H. Gommers: „De actualiteit van de christen-democratische maatschappijvisie”, in: „Politiek perspectief”, september-oktober 1971.

niveau weer omlaag moet³. Hiertegenover staat de dynamische aanpak om door een gerichte ontwikkeling van het menselijk kunnen de problemen, die inderdaad levensgroot zijn, te leren beheersen. Dus wel polarisatie, maar een polarisatie die gericht is op de wijze van oplossing van de problemen van nu en niet een polarisatie gebaseerd op de ideeën van een door eigen aanhangers verloochende profeet.⁴

Mijn tweede opmerking betreft het al dan niet grotere belang van de maatschappijvisie voor de lange termijn of van het vierjarige verkiezingsprogramma. Tijdens spreekbeurten in de verkiezingstijd is mij meermalen gebleken, dat met name bij de studenten de vraag welk type maatschappij onze partij voorstaat, voor hen belangrijker was dan de hoogte van de voorgestelde belastingdruk of andere verkiezingspunten. Daarbij komt, dat vele korte-termijn-problemen, bij rationele benadering, naar eenzelfde oplossing tenderen. Dit blijkt trouwens overtuigend uit de grote gelijkenis van de programma's van de KVP en van links. Deze programma's boden vele kiezers weinig keuze, en zeker geen polarisatie. Het is natuurlijk mogelijk, dat in een verkiezingsprogramma voorgestelde maatregelen op den duur tot een gewijzigde maatschappij - organisatie

leiden. Dergelijke maatregelen zijn in een vierjarige periode echter te weinig omvattend om de polarisatie daarmee duidelijk af te tekenen. Een goed voorbeeld hiervan zijn de aangekondigde maatregelen t.a.v. de democratisering van de onderneming. Deze worden door velen als weinig spectaculair ondervonden, maar toch zullen zij bij verdere uitwerking op den duur tot een essentieel verschillende maatschappij-organisatie leiden.

Het is daarom noodzakelijk, dat de maatregelen die in een verkiezingsprogramma zijn samengevat, een onderdeel vormen van een totaal ideaalbeeld van de maatschappij. Slechts op basis van een totale maatschappijvisie kunnen de problemen van iedere dag beoordeeld en becommentarieerd worden, zoals dit op uitgekookte en niet aflatende wijze dag in dag uit gebeurt in linkse pers, radio en televisie. Wel moet ik *Westerwoudt* volledig toegeven, dat een maatschappijvisie die geen weerklank vindt in de verkiezingsprogramma's, niet alleen zinloos maar ook zelfvernietigend is. Samen vattend: een verkiezingsprogramma moet zijn geënt op een maatschappijvisie, en een maatschappijvisie moet haar uitwerking vinden in het verkiezingsprogramma.

P. H. Gommers
Den Haag

³ Zie bijvoorbeeld „HP”, 19 januari 1972: „De wereld moet blijven”.

⁴ Zie ook het artikel van de heer Gommers elders in dit nummer. (Red.).

Boeken & brochures

Recensies

Inzake rechts - doctorstitel op een koopje

S. W. Couwenberg * *bespreekt de dissertatie „Inzake rechts” van dr. Jan Sizoo; uitg. Boom, Meppel; 1971; f 19,50.*

In de na-oorlogse discussies over de politieke indelingen links-rechts, progressief-conservatief klinken telkens opnieuw stemmen op die zich zeer sceptisch uitlaten over de bruikbaarheid ervan als criteria van politieke indeling. Zij bezitten, zo wordt o.a. gesteld, een veelheid van uiteenlopende betekenissen, die door elkaar worden gebruikt; zij worden ook maar al te vaak gehanteerd als wapens in de politieke strijd, waarin men zich niet primair bekommert om politieke waarheid, maar om politiek succes; zij zijn in feite veeleer een bron van politieke onduidelijkheid dan een bijdrage tot politieke verheldering. Bovendien is de tweedeling die erdoor wordt aangeduid, veel te ongenueanceerd om er de rijk geschakeerde politieke werkelijkheid van politieke attitudes in te kunnen vangen. In deze jarenlange discussies was het met name de KVP die op een partijcongres in 1955 in een resolutie deze „valse tegenstelling” volstrekt afwees. Enkele jaren geleden was het *dr. I. Lipschits* die zich keerde tegen het hanteren van het begrippenpaar links-rechts in de politieke discussie en strijd¹.

Deze en andere afwijzende stemmen sorteren echter geen enkel effect. Het politieke spraakgebruik trekt er zich niets van aan. Men blijft elkaar indelen naar deze criteria. Het enige wat er te doen valt, is derhalve, dat we ons best doen om tot een zo duidelijk mogelijke begripsbepaling te komen ten aanzien van deze criteria van politieke indeling. Vanuit de politieke wetenschap kan hiertoe een wezenlijke bijdrage worden geleverd. Door een goed gefundeerde wetenschappelijke doorlichting van deze politieke indelingen zou de discussie over politieke strevingen en bewegingen veel zinderlijker en zinniger worden. Aan de schaarse politiek-wetenschappelijke literatuur in Nederland over deze problematiek is onlangs een dissertatie toegevoegd, getiteld *Inzake rechts* van de hand van *Jan Sizoo*. Daar deze problematiek mij al jarenlang bezighoudt, ben ik met bijzondere belangstelling aan de lezing van dit boek begonnen, in de hoop dat het de weinig bevredigende na-oorlogse discussie een stap verder zou brengen. Ik moet helaas zeggen, dat het op een diepe teleurstelling is uitgelopen.

* Dr. S. W. Couwenberg, adjunct-directeur van het Oost-West-Instituut en redacteur van "Civis mundi", lid van het partijbestuur van de KVP, auteur van o.a.: „De strijd tussen progressiviteit en conservatisme" (1959).

¹ Dr. I. Lipschits: „Links en rechts in de politiek", 1969.

De schrijver begint met een uiterst simpele probleemstelling: wat wil rechts? Hij gaat dan heel oppervlakkig nader in op enkele betekenissen die men gemeenlijk aan rechts toeschrijft. Op grond hiervan komt hij tot de conclusie, dat er geen duidelijk criterium is met behulp waarvan links en rechts van elkaar onderscheiden kunnen worden. Toch meent hij, dat er een linkse en rechtse gedachtenwereld is, waarvan de inhoud kan worden vastgesteld. Hij stelt zich vervolgens tot taak, de rechtse gedachtenwereld te verkennen en bloot te leggen. Hij doet dit door de geschriften te analyseren van een viertal auteurs, die in verschillende landen bewegingen op gang hebben gebracht die als rechts bekend staan. Hij analyseert het denken van deze auteurs aan de hand van een vooraf als hypothese opgesteld schema van de rechtse gedachtenwereld. Hij komt hierbij tot de conclusie, dat de opvattingen van deze auteurs inderdaad beantwoorden aan dit schema. Er is een rechtse gedachtenwereld, waarin de volgende thema's min of meer centraal staan: de woongemeenschap, de familie, de arbeidsgemeenschap, de transcendentale norm en de natuurlijke elite. Vervolgens worden de programma's van de Nederlandse politieke partijen sinds 1900 getoetst aan de thema's van de rechtse gedachtenwereld. Dit onderzoek levert als conclusie op, dat de rechtse gedachtenwereld in sterkere mate terug te vinden is in de programma's van partijen die als rechts bekend staan. In een slot hoofdstuk wordt op de belangrijkste thema's van de rechtse gedachtenwereld nog nader ingegaan, waarbij bijzonder aandacht wordt geschonken aan uiterst rechtse groeperingen, zulks om aan te tonen hoezeer deze voorkomen uit een rechtse gedachtenwereld.

Volledig gebrek aan historisch-sociologisch inzicht

Uit bovenstaande analyse van de opbouw dezer dissertatie blijkt al, dat dit als wetenschappelijk gepresenteerde onderzoek nauwelijks iets om het lijf heeft. De opzet ervan is uitermate pover en aanvechtbaar en getuigt van een vergaand gebrek aan originaliteit en creativiteit. Het onderzoek voegt dan ook niets toe aan de bestaande kennis van zaken en leidt evenmin tot enig nieuw of dieper inzicht in de problematiek in kwestie. Met de wijze waarop de schrijver tot zijn eerste conclusie komt (de afwezigheid van een duidelijk criterium ter onderscheiding van links en rechts), begint de ellende al. Dit gebeurt zo ontstellend oppervlakkig en zo weinig systematisch, dat het hele onderzoek daarmee reeds in de lucht komt te hangen. De schrijver had minstens moeten beginnen met een summier systematisch onderzoek naar de ontwikkeling van de tegenstelling links-rechts en de criteria die daarin naar voren zijn gekomen. En hiermee komen we meteen aan onze meest fundamentele kritiek.

De schrijver heeft helemaal niet begrepen, dat het begrippenpaar links-rechts, dat in tegenstelling tot wat hij stelt, in oorsprong wel degelijk identiek was aan de tweedeling progressief-conservatief, historisch-sociologische categorieën vormt die alleen langs de weg van een historisch-sociologische analyse adequaat benaderd en omlind kunnen worden. De schrijver heeft daardoor ook niet begrepen, dat hun inhoud wisselt met de maatschappelijke ontwikkeling. En vandaar dat hij volkomen ten onrechte „de rechtse gedachtenwereld” als een statische grootheid opvat, die geen ontwikkeling kent (zie pag. 209). Bij een historisch-sociologische analyse zou hem gebleken zijn, dat de tegen-

stelling in kwestie een produkt is van de cultuurhistorische overgang van het traditioneel gebonden agrarische naar het moderne industrieel-technische cultuurpatroon. De verdere ontwikkeling ervan dient dan ook gezien te worden als een aspect van de opbouw van het moderne cultuurpatroon, en de inhoud ervan wordt hierdoor bepaald. Psychologische factoren spelen hierbij ook een rol, maar de wezenlijk bepalende factoren liggen primair in de historisch-sociologische sfeer². Er is overigens wel een verzachtende omstandigheid aan te voeren. De gangbare politicologie en sociologie mist nl. in sterke mate een historische dimensie. De historische benadering en methodiek zijn in deze disciplines sterk onderontwikkeld. Zij hebben hierin geen of nauwelijks functionele betekenis met alle schadelijke gevolgen van dien³. Zelfs een politicoloog die nu geschiedenis doceert, *prof. dr. I. Lipschits*, verzuisde in zijn reeds genoemde studie over *Links en rechts in de politiek* de historisch-sociologische methode in zijn analyse te betrekken, waardoor hij niet tot de ontdekking kwam, dat het begrippenpaar links-rechts oorspronkelijk identiek was met de tweedeling progressief-conservatief en met die tussen anti-klerikaal (niet confessioneel) en klerikaal (confessioneel) en samenviel met het grote historische geschilpunt: vóór of tegen de beginselen van de Franse Revolutie.

De enige zinvolle manier om de begrippen links/progressief en rechts/conservatief te analyseren en er een politiek relevante inhoud aan te geven, is door hen te benaderen binnen het kader van een historisch-sociologische theorie van politiek-sociale verande-

ring (ontwikkeling), die thans tevens op vruchtbare wijze kan aanknopen bij de nieuwe wetenschap van de agologie. Als de schrijver dit had gedaan, waren we ongetwijfeld een stuk wijzer geworden. Aan een dergelijke theorievorming is thans grote behoefte. Alleen langs deze weg kunnen we namelijk een greep krijgen op de totaliteit van de politieke en maatschappelijke ontwikkeling, en daar ontbreekt het nu op benauwende wijze aan, mede door het sterke verval van de oude politieke ideologieën.

De schrijver houdt in tegenstelling met *Lipschits* vast aan de controversale links-rechts, maar erkent niet in staat te zijn aan te geven waarin beide wezenlijk verschillen. Daarom beperkt hij zich maar tot een beschrijving van de rechtse gedachtenwereld. Maar deze laatste is alleen relevant als antipode van een linkse gedachtenwereld. Dat de schrijver op dit punt volledig faalt, komt weer door zijn gebrek aan historisch-sociologische visie. Anders had hij begrepen, dat de rechtse, conservatieve gedachtenwereld in oorsprong de bewustwording was van de traditionele levenswaarden en -vormen van het traditioneel-agrarische cultuurpatroon, die door de geboorte van de idee der progressiviteit als geestelijke en maatschappelijke kracht voor het eerst in de geschiedenis fundamenteel werden uitgedaagd en van de ondergang werden gered doordat zij nu bewust geformuleerd worden tegenover de vloedgolf van moderne progressieve ideeën. Zij veranderen hierdoor van karakter daar zij nu niet meer de natuurlijke, algemeen aanvaarde levensoriëntatie en -stijl belichamen, zoals voorheen, maar het karakter krijgen van een bewuste

² Zie hiervoor nader van schrijver dezes: „De strijd tussen progressiviteit en conservatisme”, 1959.

³ Zie hiervoor nader L. Turksma: „Socioloog en geschiedenis”, 1969; en drs. J. J. P. de Jong: „Sociale wetenschappen en ontwikkelingspolitiek”, in: „Internationale Spectator”, 22 februari 1971.

levens- en maatschappijbeschouwing en van een daarop gebaseerd politiek-sociaal program.

De rechtse gedachtenwereld is met andere woorden alleen te begrijpen als reactie op het politiek-sociale veranderingsproces dat door linkse, progressieve krachten op gang wordt gebracht.

Verdere gebreken

In plaats van de ontwikkeling van deze rechtse, conservatieve tegenstrooming te schetsen, beperkt de schrijver zich tot de analyse van de geschriften van een viertal auteurs die gezien worden als leiders van rechtse bewegingen, t.w. Edmund Burke, L. G. A. de Bonald, Groen van Prinsterer en José Antonio Primo de Rivera. De enige „wetenschappelijke” verantwoording van deze selectie is, dat de schrijver deze auteurs interessant vond, omdat zij onafhankelijk van elkaar directe invloed hebben gehad op het rechtse denken van hun tijd. Een dergelijke verantwoording is zo ver beneden de maat van wetenschappelijk onderzoek, dat het eenvoudig gênant is. Het is overigens ook niet juist, dat deze auteurs hun ideeën *onafhankelijk* van elkaar geformuleerd hebben, zoals hij stelt. Tot het elementaire inzicht, dat het rechtse denken het produkt is van een complex van sociologische (maatschappelijke en economische) en geestelijke factoren, die in hun onderlinge wisselwerking moeten worden geanalyseerd, is hij niet eens kunnen doordringen. Hij mist kennelijk een behoorlijke sociologische scholing.

Hij pretendeert inzicht te verschaffen in de rechtse gedachtenwereld zoals die ook nu nog bestaat. Maar een naoorlogse rechtse denker van hetzelfde formaat als de andere ontbreekt in zijn analyse. Die heb ik niet kunnen vinden, zo is zijn enig verweer. Is dit niet merkwaardig? Hoe komt dit? Aan deze voor de hand liggende vraag

komt de schrijver niet toe. Daardoor komt hij ook niet tot de ontdekking, dat de oorspronkelijke, rond de beginselen van de Franse Revolutie gegroeide tegenstelling links-rechts, waarmee de door hem bedoelde rechtse gedachtenwereld nauw is gelieerd, volkomen verouderd is. De divergentie der meningen op dit punt is de laatste decennia uitgemond in een convergentie, culminerend in de *Universele verklaring van de rechten van de mens* van 1948 en de juridische uitwerkingen hiervan op mondiaal en regionaal (Westeupees) niveau.

De geschriften van de vier reeds genoemde auteurs worden door de schrijver geanalyseerd aan de hand van een schema van „de” rechtse gedachtenwereld. Hoe hij tot dit schema is gekomen, wordt op geen enkele wijze verantwoord. Hoe is dit in 's hemelsnaam mogelijk in een geschrift met een wetenschappelijke pretentie? De schrijver wekt de indruk, dat hij dit schema heeft opgesteld in aansluiting aan het bestuderen van de auteurs in kwestie. De belangrijkste conclusie van dit onderzoek, dat zij inderdaad aan dit schema beantwoorden geschiedt overigens ook weer heel oppervlakkig en levert geen enkel nieuw inzicht op. Het rechtse gedachtencomplex dat hier wordt geschetst, is sterk verouderd en speelt in de huidige politieke strijd nauwelijks nog een rol. Alleen in uiterst rechtse kringen werkt het nog door.

Kenmerkend voor de rechtse tegenstrooming in haar oorspronkelijke, romantische verschijningsvorm was met name de fundamentele kritiek op het moderne, op wetenschap en techniek gebaseerde vooruitgangsgeloof en -optimisme. Dit belangrijkste aspect komt in het onderzoek van de schrijver veel te weinig aan bod. Opvallend is, dat deze, oorspronkelijk typisch rechtse kritiek in de jaren '60 plotse-ling een linkse signatuur krijgt en een

van de grote thema's van de nieuwe links-radicalen protestbewegingen wordt, die de negatieve aspecten van de autonome wetenschappelijk-technische ontwikkeling centraal gaan stellen. Op dit soort opvallende verschuivingen in de cultuurkritiek van rechts naar links heeft de schrijver geen enkele kijk, al weer door zijn gebrek aan historisch-sociologische visie.

Waarom hij hierna de programma's van de Nederlandse partijen sinds 1900 aan de thema's van de door hem geschetste rechtse gedachtenwereld toetst, is volkomen onbegrijpelijk. Iedere motivering voor dit onderzoek ontbreekt. Met zijn conclusie, dat de rechtse gedachtenwereld, voor zover hij die heeft omlijnd, in sterkere mate te vinden is bij de partijen die als rechts bekend staan, trapt hij alleen maar een open deur in. Bovendien beperkt hij zich tot een vluchtig onderzoek van beginselprogramma's, terwijl deze slechts één van de uitingsvormen zijn van de politieke opstelling van partijen. Van evenveel belang is de wijze waarop beginselprogramma's operationeel worden gemaakt in verkiezingsprogramma's, politiek beleid en leiderschap. De wijze waarop de partijen worden ingedeeld, geschiedt ook weer zonder enige wetenschappelijke verantwoording. Bij de behandeling van KVP, ARP en CHU wordt de ontwikkeling sinds 1967, zoals deze tot uiting komt in de rapporten van de Groep van achttien, geheel over het hoofd gezien.

Beschamend

Het slothoofdstuk, waarin de schrijver aantoonst hoezeer extreem rechtse groeperingen voortkomen uit een rechtse gedachtenwereld, is uit wetenschappelijk oogpunt even waardeeloos als wat eraan voorafgaat. Op de literatuurlijst valt ook nog het een en ander aan te merken. Zowel hieruit als uit het onderzoek zelf krijgt men sterk de indruk, dat de schrijver weinig op de hoogte is van de naoorlogse discussie over links/rechts resp. progressief/conservatief⁴. Ook dit is een ernstige leemte. Wij wijzen o.a. op de sociologische discussie over het conservatieve denken, die is vastgelegd in het *Sociologisch jaarboek* deel V, 1951. Naar deze en andere relevante publicaties zoekt men vergeefs in de literatuurlijst.

Mijn conclusie kan helaas niet anders zijn dan dat de schrijver een volstrekt overbodige dissertatie heeft geschreven, die in geen enkel opzicht beantwoordt aan de wetenschappelijke eisen die hieraan moeten worden gesteld. Hij heeft zich van zijn proefschrift met een Jantje van Leiden afgemaakt. Dat de schrijver voor dit gebrekkige werkstuk een doctorstitel heeft gekregen, is beschamend voor de universiteit die hiervoor verantwoordelijk is. Dit valt te meer te betreuren omdat men uit recensies van andere recente dissertaties die door dezelfde universiteit zijn goedgekeurd, de indruk krijgt, dat deze evenzeer beneden de maat zijn.

S. W. Couwenberg

⁴ Zie voor een overzicht hiervan van schrijver dezes: „Progressief en conservatief”, I, in: „Intermediair”, 23 april 1971.

Consumentenbeleid in een consumptiemaatschappij

Th. M. Hazekamp * bespreekt het rapport „Consumentenbeleid” van de commissie-Snijders van het Centrum voor Staatkundige Vorming; Den Haag, 1971; 50 pag.; f 2,90.

Wie mocht denken, dat bij een nadere beschouwing van wat de inhoud van een consumentenbeleid zou moeten zijn, eerst is nagegaan in hoeverre de huidige kritiek op onze consumptiemaatschappij gerechtvaardigd is, komt bedrogen uit. In het *Ten Geleide* van het rapport wordt reeds gesteld, dat „geheel voorbijgegaan wordt aan de plaats van de consumptie als zodanig en aan de plaats die deze zou behoren in te nemen”. Het bestuur van het Centrum acht nadere bezinning hierop echter wel geboden.

Het rapport beperkt zich, conform de opdracht, tot de meer praktische en actuele consumentenproblematiek, met name: de consumenteninformatie, de bescherming van de consument vóór en na de koop, het mededingingsbeleid, consumentenorganisatie en -opvoeding tot bewust consument zijn, de inspraak van de consument, en de situatie in de EEG. Alles bijeen een respectabel aantal onderwerpen.

Hoewel deze gescheiden aanpak, gezien de omvang van de problematiek, wel begrijpelijk is, moet toch worden geconstateerd, dat — uiteraard — een fundamenteel standpunt doorwerkt in de praktische benadering. Dat — niet geformuleerde — uitgangspunt schijnt te zijn de stimulering, op zijn minst de acceptatie van de consumptiemaatschappij met in principe:

- volledige consumptie- en productiviteit,
- stijgende welvaartsconsumptie,
- een zo groot mogelijk individueel consumptie effect door bewuste bestedingskeuze,
- vrije mededinging, waarbij concu-

rentie beperkende private regelingen in principe nadelig zijn voor de concurrent.

Indien bij nadere bezinning op de voor- en nadelen van onze consumptiemaatschappij op dit uitgangspunt zou moeten worden afgedongen, zal dit consequenties hebben voor sommige in het rapport gedane aanbevelingen voor het praktische beleid.

Om een voor de hand liggend — in het rapport niet aangesneden — onderwerp te noemen wijs ik op de milieu aantastende effecten van productie en/of consumptie van een aantal welvaartsgoederen. Wat bijv. de consumenteninformatie, de reclame en de Warenwet betreft, zouden in dit opzicht wat aanvullende regelingen en aanbevelingen mogelijk zijn. Maar moet niet nog verder worden ingegrepen?

Invloed en inspraak

De commissie onderscheidt twee soorten consumentenbelangen, t.w. belangen met betrekking tot de doelmatigheid van consumptief handelen en belangen in verband met de verhouding van inkomsten tot bestedingsmogelijkheden. Wat de tweede categorie belangen betreft, wordt terecht gewezen op de invloed van machtsverhoudingen op vraag en aanbod. De consumentenorganisaties worden hier een nuttig tegenwicht genoemd tegen de vele georganiseerde groepen in het sociaal-economisch bestel, alsmede tegenover de overheid. Dit uiteraard onder de voorwaarde, dat wordt gezorgd voor de nodige deskundigheid op sociaal-economisch gebied, aan

* Th. M. Hazekamp is voor de KVP lid van de Tweede Kamer.

welke voorwaarde volgens de commissie wel is voldaan.

Het is jammer, dat op deze theorie van het machtsevenwicht niet wat dieper is ingegaan. Producenten en handelaars hebben als groep directe beïnvloedingsmogelijkheden. Ook de werknemers beseffen hun groepsmogelijkheden. Beide groeperingen ontleen hun invloed aan de machtspositie die zij op grond van hun functie kunnen effectueren. Maar in welke positie bevinden zich de consumenten? Individueel is er nauwelijks sprake van invloed, anders dan op basis van structurele verhoudingen in een bedrijfstak of een toevallige positie van de lokale onderneming. Wat het optreden als groep betreft loopt de invloed via de „in serie geschakelde” opmerkingen van individuele consumenten of via marktonderzoek. Echte groepsvorming is dan niet aanwezig, ook al worden door de producent of door de handel wel het gedrag en de wensen van de groep consumenten tot uitgangspunt en doel van actie genomen. Incidenteel treden consumenten als groep rechtstreeks op de markt op. De consumentenorganisaties functioneren meer in het structurele vlak als belangenbehartiger. Zij zijn echter geen „economische partij”. Hun macht reikt niet verder dan via bestuurlijke kanalen is te realiseren. Inderdaad moet dan de deskundigheid bij hun optreden als „insprekende” groep de doorslag geven.

Als men uitgaat van dit recht op inspraak bij formulering en uitvoering van het consumentenbeleid, rijst de vraag tot hoever deze inspraak zich moet uitstrekken. Moeten we ook denken aan de terreinen van loonvorming, sociale verzekering, indirecte belasting en algemeen economisch beleid? Als voorbeelden voor inspraak bij overheidsmaatregelen worden in het rapport genoemd die maatregelen die leiden tot duurdere produkten, zo-

als het landbouwbeleid en het aardgasbeleid. Maar zou de inspraak dan ook niet moeten gelden ten aanzien van prijsdrukkende maatregelen zoals bijv. calculatie van overheidsbedrijven op basis van historische kostprijs en soms beneden de integrale kostprijs, subsidies voor het openbaar vervoer, voor woningbouw, recreatieve voorzieningen, enz.? Moeten we ook denken aan de discontopolitiek van de Nederlandsche Bank en aan inspraak bij internationale handelsovereenkomsten? Ook deze laatste zijn bepaald van invloed op de prijs. We raken dan wel dicht bij het algemene inspraakprobleem, waarbij we m.i. moeten zoeken naar geheel nieuwe bestuursstructuren.

Ten aanzien van de inspraak bij PBO-organen en in de EEG e.d. is er dus niet direct bezwaar, maar het terrein van belangenbehartiging zou een wat nadere aanduiding en omschrijving behoeven.

Summiere argumentatie

Een probleem bij het beoordelen van het rapport is m.i., dat de veelheid van problemen ten behoeve van praktische aanbevelingen geheel moest worden verwerkt, maar dat de behandeling in zo'n kort bestek moest geschieden, dat de argumentatie zeer summier is en soms zelfs vrijwel achterwege is gebleven. Indien de lezer nu een aanbeveling niet zou onderschrijven, zal de argumentatie hem niet tot een andere overtuiging brengen. Dat neemt niet weg, dat de gegroepede behandeling van de bij een concreet consumentenbeleid aan de orde komende vraagstukken een goed inzicht en overzicht geeft van de problematiek waar het om gaat.

De meeste aanbevelingen vloeien logisch voort uit het streven naar verbetering van het marktinzicht van de individuele consument (warenonderzoek, prijsinformatie, prijs- en kwali-

teitsaanduiding, etikettering) en bescherming van de positie van de koper (gebruiksvoorschriften en -waarschuwingen, maatregelen tegen agressieve verkoopmethodieken, mogelijkheid van groepsactie door consumentenorganisaties tegen bedrog en misleiding bij aanbiedingen en reclame, e.d.). Deze beide doeleinden zijn gericht op de individuele consument. Financieel zou de rijksoverheid hierbij ondersteunend werkzaam kunnen zijn.

Als basis wordt terecht mede aandacht gegeven aan de algemene vorming tot volwassen consument. Voorgesteld wordt de consumentenvraagstukken bij het vak maatschappijleer op te nemen. Met onderwijskringen zou dit eens door te nemen zijn. De Raad van Europa heeft inmiddels een plan ontworpen om het consumentenonderwijs te integreren in diverse vakken. Dit lijkt wel moeilijker te realiseren. Men heeft voorbeelden gegeven voor vakken als wiskunde (vroeger rekenen geheten), aardrijkskunde, scheikunde, talen, natuurwetenschappen, huishoudkunde en recht, onder welk laatste vak men tevens economie schijnt te doceren.

Vergelijkend onderzoek en prijsvergelijking

Hoewel ik de aanbevelingen ten aanzien van vergelijkend warenonderzoek en prijsinformatie en -vergelijking wel onderschrijf, heb ik toch wat relativerende opmerkingen in het rapport gemist. In tegenstelling tot de (overigens ook moeilijke) informatieve etikettering, prijs-, kwaliteits-, en gebruiksaanduiding komen de resultaten van vergelijkend onderzoek niet ter beschikking van de consument op het moment van de koop. Het vereist dus een afzonderlijke, bewuste, koopvoorbereidende handeling. Daarbij komt, dat bij vergelijkend warenonderzoek van de hele range merken en soorten van een produkt slechts en-

kele (primair de bekende) merken in het onderzoek kunnen worden opgenomen. Het „slechte„ produkt zal door de producent na het onderzoek gewijzigd of uit de markt genomen worden. (Dat is uiteraard een groot, positief effect). Bij het huidige tempo van slechts enkele onderzoekingsresultaten per maand komt bij de grote verscheidenheid van artikelen — ook al beperkt men zich tot de duurzame goederen, de investeringsgoederen voor het gezin — elk artikel slechts om de zoveel jaar aan de beurt. Terecht wordt nu in het rapport gesteld, dat de onderzoekingsresultaten snel verouderen. Het nuttig effect ligt dan ook sterk bij de bewustmakende, kritisch opvoedende werking van deze onderzoeken.

Bij de prijsinformatie en de prijsvergelijking is dit m.i. nog sterker het geval. Bij vrije prijzen is er in principe per winkel een andere prijs mogelijk (tot grote ergernis van vele huisvrouwen). Prijsvergelijking met landelijke publiciteit heeft dan als vaste basis de prijzen van de warenhuizen en grote filiaalbedrijven. Voor het overige is het slechts een zeer beperkte greep uit de mogelijke prijzen. Het doel, de consument prijsbewust te maken, is bepaald het nastreven waard, waarbij de beperkingen van de methodiek wel dienen te worden vermeld (als kwaliteitsbeoordeling van de verkregen informatie).

Verticale prijsbinding

De hierboven gegeven relativering van de prijsvergelijking zou in het rapport niet hebben bestaan, omdat de commissie zich uitspreekt voor een verbod van verticale prijsbinding. Dit algemeen verbod is een uitzondering op de algemene stelling, dat ten aanzien van de mededingingsregelingen het misbruikstelsel gehandhaafd dient te blijven, welke conclusie getrokken wordt nadat als principe is geformu-

leerd, dat afspraken en regelingen van ondernemingen die beperkingen van de concurrentie teweegbrengen, noodzakelijkerwijs consumentenbelangen benadelen. Ook hier wreekt zich de beknoptheid van de argumentatie, want vanzelf komt dan de vraag op, hoe de consument moet staan tegenover concern vorming, fusies geïntegreerde bedrijven e.d., waarbij veel grotere beperkingen van de concurrentie kunnen optreden dan bijv. bij de samenwerkingsregelingen tussen vele kleine bedrijven. Bij deze laatste regelingen gaat uiteraard een deel van de concurrentiemogelijkheid verloren, waarbij echter maatschappelijke winst wordt geboekt door verhoging van de structurele stabiliteit en de concurrentie op langere termijn.

Het is hier niet de plaats om de jarenlange discussie over het voor en tegen van verticale prijsbinding op te halen. De beknopte en m.i. wat eenzijdige argumentatie van de commis-

sie zal op dit terrein ook wel geen „bekeringsen” maken.

Ik wil in dit verband echter wel wijzen op een wat merkwaardig politiek gebeuren. Men zou de neiging hebben te veronderstellen, dat ondernemers en liberalen zich vóór de vrijheid in het economisch verkeer en dus tegen verticale prijsbindingen zouden uitspreken. Evenzo lijkt het begrijpelijk, dat de consument meer houvast bij de prijsvergelijking en dus vaste prijzen wenst, terwijl de socialist de verticale prijsbinding als prachtig en praktisch middel zou willen gebruiken om een groot deel van het bedrijfsleven op het gebied van prijscalculatie in de controlegreep te kunnen nemen. Toch neigt de liberaal en de ondernemersgroep meer naar de binding, terwijl de socialist en de consumentengroep meer naar de vrijheid lonkt. Is rechts dan toch links en links rechts?

Th. M. Hazekamp

Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek

Th. W. Westerwoudt * bespreekt „*De man met de witte das; spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek*” van wijlen Godfried Bomans; uitg. Elsevier, Amsterdam/Brussel; 1971; 127 pag.; f 7,90.

Onmiskenbaar jeugdsentiment, een haat-liefdeverhouding ten opzichte van personen en situaties uit de tijd van het „rijke Roomsche leven”, bijtende satire op het hedendaagse politieke gebeuren en de partijleiders, en toch vaak een begripvolle houding tegenover hen, vanwege de immens moeilijke opgave waarvoor zij staan.

Zo kan in het kort de inhoud van dit boekje worden weergegeven, dat de Nederlandse beroepsverteller, de prominente schrijver, of zoals *Trouw* onlangs in een herdenkingsartikel schreef — „ons nationaal communicatiemedium” ons enige maanden voor

zijn onverwachte dood heeft nagelaten.

We kennen de zeer leesbaar en amusante beschouwingen die *Bomans* tijdens de laatste verkiezingscampagne vanuit een aantal rokerige zaaltjes waar de lijstaanvoeders optraden, voor *Elseviers Magazine* had geschreven. In dit boekje staan ze allemaal afgedrukt, voorafgegaan door een boeiend hoofdstuk waarin *Bomans* de verkiezings sfeer van de jaren '20 beschreef, en in het bijzonder het optreden van zijn vader, de man met de witte das, *mr. J. B. Bomans*, die toen lijstaanvoerder was van de *Rooms-*

* Th. W. Westerwoudt is politiek redacteur van NRC/Handelsblad.

katholieke Staatspartij in het kiesdistrict Haarlem. In dat optreden blijkt de nadruk te vallen op de pathetiek, de retoriek en het gebruik van oratische hulpmiddelen zoals de officiersmantel van *Bomans'* vader, waarvan deze volgens de schrijver „een aan misbruik grenzend gebruik maakte”. Bezat men deze eigenschappen en voorzieningen, dan was het in die tijd niet moeilijk veel indruk op de kiezersmassa te maken.

Bomans had niet alleen bewondering voor zijn vader. De inhoud van diens redevoeringen was „niet veel zaaks”, vond hij. Gezeten op zijn hurken zag *Godfried* hem opnieuw voor zich als „iemand met uitzonderlijke gaven”, maar ook met „in opvallende, zelfs schrikbaarjagende mate” wat men een indrukwekkende persoonlijkheid noemt. Zoals vele politici vocht *Bomans sr.* met de spanning tussen wat hij wenste en wat hij zag gebeuren. Humor had die spanning kunnen overbruggen, maar die moest hij missen. „Ik heb hem nooit echt zien lachen. Hij had geen olie in zijn machine. Hierdoor werd de kortsluiting tussen hem en zijn kiezers, wat het onderwerp voor een blijspel had kunnen zijn, tot een tragedie”, aldus *Bomans jr.* De teleurstelling van de lijststaanvoerder uitte zich in geregeld absentisme in de vergaderingen der Tweede Kamer, tot hij zich in 1929 terugtrok.

Weinig echt waarderende woorden heeft *Bomans* in zijn serie beschouwingen gewijd aan de lijsttrekkers van

1971. Echte politieke redenaars zijn er in Nederland niet, is zijn conclusie. Maar in zijn *Terugblik* op de verkiezingsstrijd in dit boekje, heeft hij erop gewezen, dat ze eigenlijk voor een onmogelijke opgave staan. Hij meende, dat zijn vader aan het „blijkbaar bevroren bouwpakket, het eveneens verstijfde bejaardenprobleem en het moeizaam te ontdoeien minimumloon” (om maar eens een paar politieke problemen van 1971 te noemen) nooit zou zijn begonnen. De „warboel” van de Nederlandse verkiezingsstrijd (de partijverhoudingen), zowel als de problemen van de overbevolking, onleefbaarheid, verkeersdrukte, waterverontreiniging en druggebruik zijn door de kiezers zelf veroorzaakt, de partijen en hun leiders zitten ermee. „Het is goed zich daarvan rekenschap te geven, vóór men over de 'onmacht' van de Nederlandse politici begint te praten”. En: „De neiging om de rommel die wij zelf veroorzaakt hebben, in de prullemand van de 'verantwoordelijke overheid' te werpen en dan schamper toe te zien hoe die er geen raad mee weet, is een Nederlandse trek die voortdurend sterker wordt (—)”.

Een gave conclusie, dunkt mij, die een beetje afwijkt van de luim en de rake, vaak ironische situatietekeningen in dit boekje, maar die evenzeer kan bijdragen tot de bedoeling van het geheel: de politiek wat dichter bij de Nederlandse burger te brengen.

Th. W. Westerwoudt

Europese veiligheid

rapport over het Europese veiligheidsoverleg, met lijst van documenten en literatuuropgave

„Een nuttig overzicht van het vraagstuk van de Europese veiligheid (—) met (—) een voorzichtige conclusie en een goede literatuurlijst”

(PRISMA-lectuurvoorlichting)

35 blz., f 2,50

De Duitse kwestie

rapport over de verschillende aspecten van het Duitse vraagstuk, met bijlagen, literatuurlijst en 2 kaarten; beschouwingen en informatie over o.a. de verhouding tussen West- en Oost-Duitsland, hun positie tussen Oost en West, de „Ostpolitik”, Berlijn, erkenning DDR enz.

51 blz., f 2,75

Te bestellen door overmaking op giro 37 93 33 van penningmeester KVP, Den Haag, met de aantekening: „Verzoeke toezending ..... ex. van ..... (titels)”; of via de boekhandel.

Inhoud

- Mr. P. J. M. Aalberse*
3 In memoriam dr. L. A. H. Albering
- Mr. F. H. J. J. Andriessen*
6 Kanttekeningen bij de politieke situatie
- Prof. dr. E. C. F. A. Schillebeeckx o.p.*
19 De christen en zijn politieke partijkeuze
- Drs. L. P. J. de Bruyn*
34 Politisering gevraagd — Nationaal verkiezingsonderzoek 1971
- Mr. C. A. J. M. Kortmann*
49 Rechtsbescherming zonder vierde macht
- Mr. J. M. Reijntjes*
59 Een modern tuchtrecht voor militairen?
- Drs. P. H. Gommers*
69 Bijzondere trekkingsrechten voor de ontwikkelingslanden
- Dr. K. J. Hahn*
73 Vervroegde verkiezingen in Italië
- Drs. W. L. M. Adriaansen*
77 Naar een horizontale volkspartij
- Boeken & brochures
- Drs. J. J. M. van Soest*
84 Naar nieuwe verhoudingen (rapport van de Kuyperstichting)
- Drs. J. Janmaat*
87 De Nederlandse kiezer '71
(eerste verslag van de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971)
- Th. W. Westerwoudt*
88 Politiek in beweging (opstellen van prof. ir. A. Hoogerwerf)
- Mr. J. H. A. G. van Maasakkers*
90 Wijkraden (rapport van de Wiardi-Beckmanstichting)

In memoriam dr. L. A. H. Albering

P. J. M. Aalberse

1904-1972 — een lange periode met vaak stormachtige en onverwachte ontwikkelingen op maatschappelijk en politiek terrein, maar ook in het leven van de op 7 april overleden *Leo Albering*.

Dit leven leek aanvankelijk langs een duidelijk te volgen lijn te gaan verlopen. Geboren in Groningen ging hij als student naar de universiteit in zijn geboortestad en promoveerde hij in 1934 tot doctor in de letteren en wijsbegeerte op een proefschrift dat bepaald niet wees in de richting van een politiek-maatschappelijke loopbaan: „Syntactisch-stilistische studie van den Reinout en het Volksboek der vier Heemskinderen”. Geheel in de lijn werd hij leraar Nederlands en geschiedenis te Breda. Zijn maatschappelijke en organisatorische kwaliteiten bewees hij echter toen reeds als voorzitter en secretaris van verschillende organisaties. Mijn eerste contact met *Albering* dateert van 1939, toen ik landelijk secretaris was van de St.-Adelbertvereniging en *Albering* secretaris in het bisdom Breda.

De oorlogsjaren onderbraken deze contacten en ik zag hem na de bevrijding terug in de rang van majoor als gewestelijk commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten en als hoofd-verbindingsofficier, verbonden aan de staf van prins *Bernhard*.

In het eerder bevrijde zuidelijk deel van ons land wijdde men zich terstond aan de reactivering van het politieke leven, hetgeen zou leiden tot de oprichting van de Katholieke Volkspartij. De organisatorische kwaliteiten van *Albering* waren in die jaren naar voren gekomen en toen gezocht werd naar een secretaris, viel de keuze op hem.

Dit was het definitieve keerpunt in zijn leven. De partij mag degenen die hem destijds hebben uitgekozen, dankbaar zijn, want een betere keuze was niet denkbaar geweest. Met een enorme toewijding wijdde hij zich aan de vele taken die moesten worden vervuld. Daarbij bleek, dat verschillende eigenschappen die hij in de voorafgaande jaren had ontwikkeld en de situatie waarin hij had verkeerd, ook in deze functie bijzonder van pas kwamen: de gelijkmoedigheid en de nuchterheid van de Groninger waren gecombineerd met een beetje zuidelijke inslag. Zijn didactische gaven kwamen volop tot uiting in zijn talloze uiteenzettingen op vergaderingen en in bijeenkomsten van zeer verschillend karakter. In dit kader past ook geheel zijn activiteit bij de oprichting

en het werken van het Vormingsinstituut in Baarn, waarvan hij ook enkele jaren directeur was.

In 1956 werd hij lid van de Tweede Kamer als kandidaat op de „Noordelijke lijst“. Maar het lag voor de hand, dat hij zich niet zou beperken tot het zijn van regionaal vertegenwoordiger, maar dat hij tevens specialist werd voor onderwijszaken, terwijl ook Binnenlandse Zaken zijn bijzondere belangstelling had.

Zijn „syntactisch-stilistische“ kwaliteiten, waarvan hij in zijn proefschrift blijkt had gegeven, kon hij aanwenden voor tal van artikelen, beschouwingen en analyses, vooral in het *Katholiek Staatkundig Maandschrift*.

Enorm veel werk verzet

Uiteraard was mijn contact met *Albering* gedurende de jaren van mijn partijvoorzitterschap en als collega in de Tweede Kamer zeer intensief. Vooral toen heb ik mij vele malen afgevraagd, hoe het mogelijk was, dat hij met een zo grote mate van uiterlijke rust zo enorm veel werk kon verzetten. Nooit heb ik meegemaakt, dat op hem een beroep werd gedaan en dat zijn reactie negatief was. Hij zag altijd kans in zijn overvolle agenda nog een mogelijkheid te vinden. Er is vrijwel geen stad of dorp in Nederland te noemen waar *Albering* niet heeft gesproken en vergaderd of... conflicten opgelost. Deze doen zich nu eenmaal voor waar mensen samenwerken. Dan was *Albering* de aangewezen man. Hij kende de partij en de mensen als geen ander, hij kon luisteren en verzoenen.

Aan dit alles terugdenkend stelt men zich dan de beklemmende vraag: is het niet te veel geweest? De buitenstaander heeft er geen idee van, wat het betekent functies als die van *Albering* te vervullen. Bepaald onmogelijk zou dit zijn geweest als hij zich niet gesteund had geweten door zijn vrouw en kinderen. Altijd reisde hij per trein, altijd met de laatste trein terug naar Breda, maar ook altijd stond daar zijn vrouw met het DAF-je om hem naar Rijsbergen te brengen.

In een lovende beschouwing in *De Tijd* van 30 juni 1958, toen *Albering* 12½ jaar partijsecretaris was, werden antwoorden vermeld op vragen die men zijn kinderen had gesteld. De oudste zoon, toen 24 jaar, zei: „Wij zien hem soms dagenlang niet. Zijn dag begint even vroeg als de onze, maar eindigt meestal ergens in Nederland achter een groene tafel of op een spreekgestoelte. Maar zaterdags is hij bij ons en dan is het of hij er iedere dag is geweest“. De gezinsband was sterk en bleef dit, ondanks de vele afwezigheid van de vader.

Maar dit rijke leven is vooral toch mogelijk geweest doordat alles wat hij deed, geschiedde tegen de achtergrond van een diepe overtuiging. Hij was het voorbeeld van een wijs man, die wist dat een dienende functie een groot goed kan zijn, die voor zichzelf niets eiste. Ook zijn onwrikbare overtuiging wat betreft de principiële grondslag van de

partij, waaraan een zo groot deel van zijn werk was gewijd, kwam voort uit dezelfde geestesgesteldheid.

Toen wij hem op 11 april ten grave droegen, overheerste bij ons allen een gevoel van dankbaarheid, dat wij hem mochten kennen en met hem mochten werken. Hij moge thans in vrede de eeuwige rust genieten.

Kanttekeningen bij de politieke situatie

F. H. J. J. Andriessen*

Het politieke bedrijf heeft geen al te beste reputatie. Velen halen niet alleen de neus op voor de wijze waarop het bedrijf functioneert, maar ook wordt de klacht, dat het aan zijn eigenlijke taak niet toekomt, alsmear sterker. Er zijn vele beschouwingen over de „crisis van het (ons) politieke systeem”, over de vervreemding tussen kiezers en gekozenen, en vanzelfsprekend ontbreken ook de aanbevelingen voor een vernieuwing niet.

Wanneer men de resultaten van het *Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971*¹ beziet, wordt men in deze gedachte slechts gesterkt. Dit onderzoek had alleen maar betrekking op de landelijke verkiezingen in een bepaald jaar en men kan er derhalve geen definitieve betekenis aan toekennen, maar het geeft duidelijke aanwijzingen, dat er een grote afstand bestaat tussen het functioneren van het politieke systeem en datgene wat vele kiezers ervan verwachten. Duidelijk is ook, dat velen meer direct bij de beslissingen betrokken willen zijn. „Wanneer 69 % vindt dat de kiezers veel invloed behoren uit te oefenen op belangrijke beslissingen in Nederland en slechts 9 % dat dit ook werkelijk gebeurt, kan men spreken van een grote discrepantie tussen de gewenste en de waargenomen situatie”².

Tevens blijkt echter, dat het allerminst eenvoudig is aan te geven, hoe hieraan tegemoet te komen. Nieuwe partijen blijken niet zonder meer aan te duiden als een indicatie voor een groeiend gevoel van politiek onbehagen. Ook andere factoren spelen daarbij een rol.

Kiezers hebben slechts een zeer beperkt beeld van de beleidsterreinen die door bepaalde partijen speciaal tot object van politieke activiteit worden gemaakt. Het onderzoek sluit echter niet uit, dat meerdere kiezers wel een vage, niet specifieke beeldvorming van de inhoudelijke opstelling van enkele partijen hebben. Men kan hieraan de vraag verbinden, wat de betekenis is van de programmatische opstelling, resp. de feitelijke politieke opstelling van de partijen en hun vertegenwoordigers in het

---

* Mr. F. H. J. J. Andriessen, sinds 1 januari jl. fractievoorzitter van de KVP, maakt sedert 1967 deel uit van de Tweede Kamer. Tot voor kort was hij directeur van het Katholiek Instituut voor Volkshuisvesting en bestuurslid van het Centrum voor Staatkundige Vorming.

¹ „De Nederlandse kiezer 1971; een eerste verslag door de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971”; uitg. Boom, Meppel; 1972.

Zie ook het artikel van drs. L. P. J. de Bruyn in dit nummer. (Red.)

² „De Nederlandse kiezer '71”, o.c., pag. 76.

parlement. In dit verband is het met name voor de christen-democratische partijen overigens wel relevant, dat slechts een zeer gering aantal kiezers bij hen een bijzondere inspanning constateert op bepaalde beleidsterreinen. Op dat punt kom ik in het vervolg van deze beschouwingen nog terug.

De behoefte aan verantwoordelijkheid

Wij kunnen niet voorbij aan het feit, dat de besluitvormingsprocessen in de samenleving op het politieke terrein geen adequaat antwoord meer vormen op de behoefte aan verantwoordelijkheid nemen voor eigen zaak, zoals die zich heeft ontwikkeld. Dat dit fenomeen zich niet beperkt tot het terrein van de politiek, maar allereerst wordt geconstateerd, versterkt alleen maar de noodzaak om er een meer aangepast antwoord op te formuleren.

Naar mijn mening vormt dit een van de grootste uitdagingen van het komende decennium, omdat het een van de grondvoorwaarden vormt voor de vrijheidsbeleving in een sterk verbureaucratiseerde maatschappij. Die maatschappij valt als systeem niet meer weg te denken. Dit betekent niet, dat ook onze bureaucratie niet aan voortdurende herwaardering onderworpen dient te worden, maar als systeem is zij een kenmerk van de moderne technische maatschappij.

Het MIT-rapport en de in het algemeen met de hoofdconclusies daarvan instemmende reacties van het uitvoerend comité van de *Club van Rome*³ hebben duidelijk gemaakt, dat de beperkte mogelijkheden van onze planeet ertoe zullen leiden, dat wij individueel en in ons deel van de wereld ook collectief minder zullen „mogen” en meer zullen „moeten”. Daarvoor zullen maatschappelijke en politieke systemen onmisbaar zijn. Bureaucratie en overdracht van bevoegdheden zijn daaraan onlosmakelijk verbonden. Dat maakt dan weer een goed functionerende verantwoording én een meer betrokken zijn van degenen die onder de invloed van die systemen staan, noodzakelijk. Indirecte invloed via vertegenwoordiging blijkt nu reeds dikwijls als te zeer vrijheidsbeperkend te worden ervaren. Dat zal nog meer het geval zijn als de aard van de beslissingen die vanuit de collectiviteit (niet altijd de overheid) worden genomen, ingrijpender is.

Wanneer de veiligstelling van de gemeenschapsvoorzieningen, die vooral noodzakelijk zijn voor de zwakkeren in de samenleving, matiging vraagt van rendement over geïnvesteerd kapitaal of van de loonontwikkeling, zal het bedrijfsleven, waaraan de realisering van een dergelijke doelstelling wordt gevraagd, zich in grote lijnen moeten kunnen vinden in de aard en de omvang van die voorzieningen. Als de toestroming van stu-

³ „Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei”; rapport van de System Dynamics Group o.l.v. prof. Meadows, van het Massachusetts Institute of Technology (MIT), Boston (USA), met commentaar van de Club van Rome; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen; 1972.

denten naar het wetenschappelijk onderwijs moet worden beperkt, omdat de mogelijkheden van opname niet kunnen worden uitgebreid, dienen controleerbare en ook beïnvloedbare pogingen te worden gedaan om de bestaande faciliteiten zo efficiënt mogelijk te benutten. Deze voorbeelden kunnen eindeloos worden uitgebreid.

Vindt men voor deze problemen geen adequate oplossingen binnen het besluitvormingsproces, dan ontstaan frustraties en verzet tegen wat als een niet gemotiveerde inbreuk op de vrijheid wordt ervaren. En het is nu juist die vrijheid van levensconcept en levensontplooiing waarop onze voorzieningenmaatschappij heet te zijn gericht.

Een meer directe democratie

Ik heb geen oplossing voor deze geweldige uitdaging, die ongetwijfeld om meer directe vormen van democratie in de verschillende sectoren vraagt, maar hoe langer hoe minder ook de indirecte democratie via vertegenwoordiging zal kunnen ontberen. Wanneer wij discussiëren over de organisatie van het lokale en gewestelijke bestuur en — vanuit de democratie aan de voet — een vierde bestuurslaag twijfelachtig stellen, moeten wij ons realiseren, dat de telling van de bestuurslagen niet ophoudt bij de nationale bestuursorganen. Een Europese en een mondiale „bestuurslaag” zullen er tenminste nog bij moeten. Het is duidelijk, dat de democratie op deze laatste niveaus slechts op vertegenwoordiging kan berusten, en er zou al heel veel gewonnen zijn als die vertegenwoordiging direct gekozen zou worden. Zelfs in de Europese Gemeenschap zijn wij daaraan nog lang niet toe, hoezeer ook in het Verdrag van Rome de mogelijkheid daartoe is geopend.

Het vorenstaande betekent in ieder geval, dat wij ons hebben te beijeren om ons politiek-democratische bestel zo goed mogelijk te doen functioneren en daarbij nieuwe typen van beleidsvorming, in samenspraak zowel tussen de betrokkenen onderling als tussen de overheid en de betrokken groepen uit de samenleving, tot stand te brengen, resp. in het politieke besluitvormingsproces te integreren.

Dat vele vormen van poging tot inspraak — van adressen tot fel provocerende actiegroepen toe — dikwijls nog zo weinig effect hebben, moet wellicht mede worden toegeschreven aan het feit, dat deze pogingen slechts kunnen worden ondernomen vanuit een visie op een wenselijk geachte beslissing, maar niet vanuit het dragen van de verantwoordelijkheid voor die beslissing. Vanzelfsprekend is het dikwijls onmogelijk om beide te combineren, maar als het gaat om beslissingen die de directe leefwereld raken en binnen bereik liggen, zou daaraan veel meer kunnen worden gedaan. Vooral in de sfeer van het lokale bestuur zijn hiervan vele voorbeelden te vinden, bijv. op het terrein van buurt- en wijkvoorzieningen, bij stadssanering, bij onderwijsvoorzieningen e.d.

Ook op het vlak van de eigenlijke politiek blijkt de behoefte aan meer rechtstreeks meepraten. Zo blijkt uit het eerder aangehaalde verkie-

zingsonderzoek, dat de meerderheid van de kiezers vindt, dat Kamerleden moeten stemmen overeenkomstig de mening van de kiezers. Deze gedachte lijkt op zijn minst op gespannen voet te staan met de grondwettelijke regel, dat Kamerleden stemmen zonder last of ruggespraak. Interessant is daarbij de vraag, hoe Kamerleden dan de mening van de kiezers zouden kunnen (moeten) kennen.

Wel wordt weer de vraag actueel, in hoeverre aan de gebleken behoefte aan inspraak in belangrijke zaken zou kunnen worden voldaan door een rechtstreekse volksraadpleging. Men kan uiteraard stellen, dat een dergelijk systeem de betekenis van de gekozen volksvertegenwoordiging relativeert, en dat men dat zeker niet moet doen onder omstandigheden waarin als gevolg van internationale ontwikkelingen die betekenis toch al onder druk staat. Daar staat tegenover, dat in zaken van werkelijk groot nationaal belang een duidelijke rechtstreekse uitspraak van de kiezers, pro of contra, op het democratische gebeuren grote invloed zou kunnen uitoefenen. Iets van de referendumgedachte zit ten slotte ook in de tweede lezing van de Grondwet na verkiezingen, al heeft de politieke praktijk de tweede lezing vrijwel altijd gekoppeld aan normale verkiezingen. Men zou zich uiteraard een dergelijke procedure ook in het lokale bestuur kunnen denken als het gaat over beslissingen die van essentiële betekenis zijn, bijv. met betrekking tot verdere industrialisatie en de in het kader van milieubescherming te stellen condities. Het gaat er vooral om, vormen te vinden van een zo direct mogelijke democratie om de burger zijn eigen verantwoordelijkheid invoelbaar te maken.

Politieke hervormingen

Hiermee raak ik aan de vele suggesties die de laatste jaren zijn gedaan om het bestaande politieke systeem te hervormen. Die suggesties concentreren zich in belangrijke mate rond het begrip duidelijkheid:

- in het kiesstelsel door een of andere vorm van districtenstelsel;
- bij de kabinetsformatie door stembusakkoorden e.d.;
- bij de aanwijzing van de regeringsleider door de gekozen minister-president of formateur;
- door aanbeveling van formateur of informateur door de Tweede Kamer;
- door partijvernieuwing langs lijnen van polarisatie en politieke tweedeling.

Veel resultaten zijn tot dusver niet geboekt. De staatscommissie-Cals/Donner eindigde met een krap meerderheidscompromis, dat zelf weinig politieke duidelijkheid vertoonde (een gekozen formateur en een zeer gematigd districtenstelsel). De partijvernieuwing leverde wel nieuwe partijen op, maar leidde nog niet tot het verdwijnen van reeds bestaande. De Tweede Kamer startte na de verkiezingen van 1971 met een aantal

fracties dat slechts éénmaal in de parlementaire geschiedenis is overtroffen. De regeringscoalitie bestond uit nog één partij meer dan die van het kabinet-De Jong. Een poging tot een vorm van stembusakkoord tussen de drie christen-democratische partijen en de zgn. progressieve drie mislukte ten slotte op procedurele gronden. Deze vorm van het scheppen van duidelijkheid werd overigens door veel critici als een monster gebrandmerkt, omdat een meerderheid voor die combinatie bij voorbaat vaststond, zodat er eigenlijk niets meer te kiezen was. Overleg van de drie christen-democratische partijen met de VVD mislukte op zakelijke grond, terwijl deze partijen na de verkiezingen toch gingen samenwerken. Een bescheiden poging om althans enige ordening in het parlement te brengen via een kiesdrempel van helemaal 3 zetels moest bij de formatie tot een vrije kwestie worden gemaakt.

Vernieuwingsstreven is er genoeg in de vaderlandse politiek, maar het is zoals zoveel in onze politiek te pluriform om tot simpele meerderheden te kunnen leiden. En dat is een realiteit die vele vernieuwers schijnen te vergeten. Als men die realiteit een euvel wil noemen dat kleeft aan ons bestel, dan is dat een gevolg van het feit, dat wij een uiterst pluriform denkend volkje zijn. Ook de grote voorstanders van partijpolitieke vernieuwing ter linkerzijde die het alternatieve kabinet vormden, zijn er na het gemeenschappelijke karwei van de verkiezingen niet in geslaagd werkelijke vooruitgang te boeken, en het lijkt niet uitgesloten, dat de gemeenschappelijke poging die door de commissie-Mansholt is ondernomen⁴, vanuit een gemene visie op de analyse zal leiden tot verdere verdeeldheid als het gaat om de antwoorden op de gestelde vragen van onze tijd.

Samenwerking ARP, CHU en KVP

Wat de christen-democratische partijen betreft constateren wij een groeiende samenwerking op het parlementaire vlak, die nog maar moeizaam onderbouwd lijkt te kunnen worden door samenwerking van de partijen zelf. De discussie over karakter en grondslag, die vooral in de KVP telkens weer oplaait, lijkt daarvan evenzeer een oorzaak als het gebrek aan beweging in het denken terzake dat binnen de ARP aanwezig schijnt.

Toch wijst het verkiezingsonderzoek ook hier een weg. Vooreerst blijkt de meerderheid van de aanhang van de drie vóór een samengaan van de drie partijen te zijn. Vervolgens zijn alle drie aan slijtage onderhevig, die verband houdt met het losser worden van de band tussen religie en politieke keuze. In de derde plaats is er veel minder politieke identificatie van hun kiezers dan bij andere, van oudsher meer programmatisch ingestelde partijen. Opvallend is ook, dat veel niet-kerkse katholieken zich blijkbaar niet meer aangetrokken voelen tot de KVP, maar ander-

⁴ „Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR"; 1972.

zijds nog niet toe zijn aan een keuze voor een andere partij. Voor de ARP en de CHU ontbreekt een dergelijk gegeven.

De conclusie ligt m.i. voor de hand. De christen-democratische partijen leveren geen bijdrage aan verbetering van het democratisch bestel door op welke manier dan ook de politieke tweedeling te helpen bevorderen. Denkbaar is een bijdrage ad hoc door verkiezingssamenwerking met andere partijen, waarover hieronder meer. Wel moeten zij een bijdrage leveren aan partijpolitieke vernieuwing door de reeds bestaande samenwerking verder uit te bouwen en vanuit een duidelijk herkenbare conceptie bij de volgende verkiezingen aan de kiezers te presenteren. Die conceptie zal aantrekkelijk moeten zijn voor de traditionele aanhang, die nog altijd goed is voor 58 Kamerzetels, en voor degenen die niet meer op ons stemden, maar nog geen andere keuze maakten, én voor degenen die zich overigens aangesproken voelen door de waarden die wij willen verdedigen of vestigen en door het program dat wij met het oog daarop voorstaan.

Ideële grondslag onontbeerlijk

Daarvoor is een open opstelling nodig, die niet tot verwatering van het ideële uitgangspunt hoeft te leiden. Massabewegingen — en dat beogen wij toch te zijn in het verband van politieke machtsvorming — kunnen een ideële grondslag in het huidige cultuurpatroon m.i. niet ontberen. In elk geval ben ik van mening, dat dat vandaag voor Nederland geldt. Het is volstrekt duidelijk, dat ook de PvdA van die sociale realiteit overtuigd is, en de VVD en DS '70 al evenzeer. Men ontleent uiteindelijk zijn identiteit niet alleen, misschien zelfs niet in de eerste plaats aan grote politieke issues of aan een politieke basisfilosofie, hoe belangrijk die ook zijn om groepen tot daadwerkelijke politieke activiteit te brengen. Eerder in deze beschouwingen is op dat aspect reeds ge-
wezen.

Juist in het Nederlandse partijpolitieke systeem, waarin rond wat men dan wel „het midden” noemt vele partijen dringen om de kiezersgunst, is er die behoefte aan *eigen identiteit*, die voor velen wellicht programma-
tisch, maar voor tenminste evenveel anderen ideëel wordt bepaald.

Nevenschikking inspiratiebronnen: identiteitsverlies

Het gaat ten slotte om de idee: waar wil men met de menselijke samenleving en de menselijke ontplooiingskansen naar toe? Daarover wordt in de godsdiensten en in de geestelijke stromingen veel gezegd én veel zich telkens ontwikkelend nieuw inzicht gevormd. Die ideeënwerelden hebben altijd grote groepen aangesproken en doen dat nog. Dat geldt uiteraard in het bijzonder voor christenen, die in het evangelie waarden van boventijdelijke aard zien en daaraan een eigen inspiratie menen te kunnen ontleen, niet alleen voor het persoonlijk leven, maar juist ook voor het „leven” van de samenleving.

Dat wij de volle rijkdom van die inspiratie slechts moeizaam en onvolledig ontdekken, moge reden te over zijn voor bescheidenheid en voor de erkenning dat wij die inspiratie niet mogen monopoliseren, het is allerminst een reden om niet — mede vanuit de historische ontwikkeling en wellicht ook vanuit historisch perspectief — met alle kracht naar verdere ontdekking en realisering te streven. Het is evenmin reden om niet hiér een herkenningspunt te willen vinden, al zullen daarin voortdurend andere trekken beklemtoond worden en wellicht — eventueel wisselende — overeenkomsten met aspecten van andere inspiraties naar voren komen. Dat is dan nog geen reden om die inspiraties in nevenschikking naast de eigen op te nemen.

Men kan in dit opzicht de situatie in België niet zonder meer ten voorbeeld stellen. De Belgische Christelijke Volkspartij omschrijft haar ideële grondslag heel duidelijk in termen van christelijke én aan het humanisme ontleende waarden. In het Belgische politieke systeem hield en houdt deze formulering geen verlies aan identiteit in, in het Nederlandse zou dat wel degelijk het geval kunnen zijn, gezien de omstandigheden waarop is gewezen.

Men kan naar mijn mening de waarde van de humanistische inspiratie ten volle erkennen zonder haar in de grondslag van de partij in nevenschikking met de evangelische inspiratie te plaatsen. Nevenschikking van inspiratiebronnen staat in feite gelijk met het opgeven van inspiratiebronnen als dragende grond voor een partij als collectiviteit. Men valt dan terug op *inspiraties van hen die zich in partijen verenigen*. Dat is uiteraard een mogelijkheid, maar zij is verschillend van wat wij tot dusver in onze partijen hebben gedaan. En tot nu toe hebben partijen die het zonder ideële grondslag meenden te kunnen stellen, in ons land niet een werkelijke machtspositie weten te bereiken. De toekomst van D '66 meen ik in dit verband eveneens als onzeker te moeten aanmerken. Naar mijn mening hangt dit verschijnsel niet alleen samen met onze volksaard, maar ook met ons *kiesstelsel*. Het is vermoedelijk geen toeval, dat wij zo ongeveer het meest perfecte evenredige kiesstelsel ter wereld hebben en dat bij ons dit stelsel er ook toe leidt, dat ons parlement een „afspiegelingscollege” van het kiezersvolk is. Het is evenmin toevallig, dat zelfs zeer bescheiden pogingen om daaraan iets te doen, op heftig verzet stuiten en dat een parlementaire meerderheid daarvoor allerminst verzekerd lijkt.

Kiesstelsels die zich veel meer concentreren rond de persoon van de te kiezen vertegenwoordiger, met een veel sterkere persoonlijke inslag derhalve, kennen traditioneel een grotere „floating vote” en hebben ook minder behoefte aan ideologieën als grondslag voor partijvorming. In een stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waarin men meer georiënteerd is op groepen, programma's of ideeën, is die behoefte veel sterker.

Politieke visie opnieuw formuleren

Maar dat houdt in, dat dergelijke groeperingen er dan ook ernst mee moeten maken, zich vanuit hun inspiratie herkenbaar te doen zijn. Voor de christen-democratische partijen betekent dit een duidelijke uitdaging om telkens opnieuw hun politieke visie te herformuleren aan de hand van ontwikkelingen die gaande zijnde moeten worden begeleid dan wel in gang dienen te worden gezet.

Ik acht het van bijzonder grote betekenis, dat thans in de *Contactraad* van ARP, CHU en KVP voor het eerst een poging wordt ondernomen om gezamenlijk een politieke strategie van de drie christen-democratische partijen te ontwerpen. Ook de *Groep van achttien* heeft destijds in werkgroepen aspecten daarvan doen ontwikkelen⁵, maar thans gaat het om een basisconcept als zodanig, dat vanuit de Contactraad naar de drie Begeleidingscommissies zal gaan.

Ik ga op deze politieke strategie op zichzelf in deze beschouwing niet diep in. Daarover is reeds veel gepubliceerd en zal nog veel gediscussieerd worden naar aanleiding van de gedachtenvorming binnen de Contactraad en de Begeleidingscommissies.

Voor mij blijft de *solidariteitsgedachte* de kerngedachte die aan de evangelische boodschap te ontlenuen valt. Die solidariteit vraagt om verscheidenheid van lading in verscheidenheid van omstandigheden. Duidelijk is, dat wat de verdeling van inkomens en vermogens betreft, de accenten moeten vallen op de internationale solidariteit en op een betere nationale verdeling, te meer nu de groeimogelijkheden beperkt moeten worden of via een andere internationale verdeling aan anderen ten goede moeten komen.

Eerder heb ik er al op gewezen, dat door een verdergaande *democratisering* de beleving van solidariteit ten opzichte van anderen voor steeds grotere groepen invoelbaar moet worden gemaakt.

Een derde punt is de *relativering van groepsbelangen*, die in een zich meer en meer polariserende samenleving heel nadrukkelijk opnieuw moet worden gestipuleerd. Het gevaar van de polarisatiegedachte is, dat zij al te gemakkelijk kan leiden tot groepsegoïsme, of dat zich nu uit in onverantwoord eenzijdig dingen naar kiezersgunst dan wel in het trachten te verwerven van een zo groot mogelijk deel van de economische koek.

Geen polarisatie

Polarisatie is principiële meer verwant met revolutie dan met evolutie, die meer verwant is met het harmoniemodel. Ik ontken, dat de politieke keuze een keuze vanuit polarisatie zou moeten zijn, zoals tegenwoordig nogal eens wordt gesuggereerd. Dat is een simplificatie, die eigenlijk onrecht doet aan het selectieniveau waartoe voorstanders van de polari-

⁵ „De rapporten van de Groep van achttien“; herdruk, uitg. KVP-bureau, Den Haag; 1971.

satietheorie de kiezers nadrukkelijk in staat achten. Polarisatie is ook moeilijk te rijmen met solidariteit. Deze sluit vanzelfsprekend krachtig ingrijpen in onjuist geachte structuren niet uit. Integendeel, juist als deze structuren de solidariteit geweld aandoen, zal zij daartoe dwingen. Solidariteitspolitiek kant zich echter tegen de eenzijdigheid van de oplossing die de polarisatiegedachte principieel voorstaat dan wel feitelijk tot gevolg heeft.

Ik kan het moeilijk anders zien dan dat de polarisatie — in dit geval ten aanzien van het streven naar staatkundige vernieuwing, zoals gezien door de alternatieve drie — heeft geleid tot de eenzijdigheid van het politieke isolement van bijv. een PvdA. Een isolement dat bovendien moeilijk kan worden opgeheven, omdat men meent weinig anders te kunnen doen dan in de aangenomen houding te volharden. (Men zou wellicht in hedendaagse termen mogen stellen, dat er iets exponentieels in zit.) Het feit, dat een PvdA tegen een begroting van Onderwijs en Wetenschappen stemt, ofschoon men er voor minder dan f 200 miljoen aan had willen toevoegen, lijkt mij een schoolvoorbeeld van slechte polarisatie, die — zoals *Den Uyl* opmerkte in *De Groene Amsterdammer* van 2 oktober 1971 — leidt tot verscherping of onnodig oproepen van tegenstellingen en die bovendien een hernieuwde deelname aan een regering bemoeilijkt.

Het valt te begrijpen, dat meer extreme politieke stromingen behoefte hebben aan polariseren. Zij bestaan bij de gratie van het zich afzetten tegen anderen. Realistische politieke bewegingen daarentegen weten — behoren althans te weten —, dat in onze samenleving veranderingen in geleidelijkheid tot stand dienen te komen om duurzaam te zijn. Geleidelijkheid is uiteraard minder spectaculair en minder gemakkelijk te verkopen. Toch getuigt het van méér moed, de kiezers tegemoet te treden met de realiteit van de geleidelijkheid dan met de schone schijn van het revolutionaire. Men zou dat een vorm van solidariteit met de kiezers kunnen noemen, die er recht op hebben realistische alternatieven voorgelegd te krijgen.

Politieke topografie

Met de solidariteitsfilosofie is de plaats van een partij nog niet aangeduid. Ook een PvdA in haar constructieve dagen was een partij van de geleidelijkheid, al verzuimde zij niet haar visie op de toekomst te geven. En ook de VVD staat op het standpunt van de geleidelijkheid. Er zijn desondanks duidelijke verschillen. „Links van het midden” of „in het midden” zijn uitdrukkingen die opgeld doen. En men kan niet ontkennen, dat er rond „het midden” het nodige gedrang is. Ik kan met die aanduidingen niet uit de voeten.

Als ik voorstander ben van een — desnoods wettelijke — matiging van hoge inkomens ten gunste van een betere verdeling, sta ik dan al links van het midden of ben ik dan nog maar net op weg naar het midden toe,

omdat er „iets fundamenteel mis is“ met inkomens boven f 30000⁶. Waar sta ik als ik met het oog op het veilig stellen van collectieve voorzieningen een drastische matiging van de reële loonstijging zou voorstaan? Als ik blijf geloven, dat mensen ertoe gebracht kunnen worden in eigen verantwoordelijkheid zorg te dragen voor de aarde die ons is toevertrouwd, en dat een bureaucratische orderings- en planmaatschappij niet de enige oplossing is voor de uitdaging van onze tijd, hoe verhoud ik mij dan tot het midden? Als ik erken, dat de individuele bereidheid om privé middelen voor collectieve doelen af te staan een grens heeft — getuige de massale afwenteling van lasten die wij geacht worden voor de collectieve voorzieningen te dragen —, en als ik dan herwaardering vraag van het bestaande pakket met de bereidheid ook nuttige bestaande voorzieningen in te ruilen voor nog nuttiger nieuwe, aan welke zijde van het midden bevind ik mij dan?

Ik heb daarom geen behoefte aan de schijn duidelijkheid van een soort van partijpolitieke topografie, die uitgaat van een simplificatie en in feite geen inhoud heeft.

Als men vraagt waar een partij staat of waar de partij staat die ik graag met de christen-democraten uit andere partijen én anderen tot stand zou willen brengen, dan moet men vragen hoe die partij denkt over de fundamentele uitdagingen van onze tijd; waar zij staat bij haar antwoord op de uitwerking van de persoonlijke verantwoordelijkheid in onze tijd, het veilig stellen van basiswaarden als vrijheid, verantwoordelijkheid, menselijke ontplooiing, vrede en mondiale solidariteit, ombuiging van welvaart naar welzijn. Het gaat er niet om, of men links of rechts van deze vragen staat. Het gaat er om, hoe ver men van elkaar afstaat als het er om gaat ze werkelijk aan te pakken, hoe ver men er in door wil dringen en welke wegen men daartoe wil bewandelen.

Verhouding tot andere partijen

En als men dan een topografische aanduiding wil, dan meen ik, dat die nieuwe partij heel nadrukkelijk een eigen plaats heeft ten opzichte van een PvdA en een VVD. Ik zeg niet, dat wij ertussen staan; dat is mij te veel vanuit een lijn gedacht. Het is niet zo, dat men gaande van de VVD naar de PvdA op zijn weg die partij tegenkomt. PvdA en VVD polariseren elkaar. Onze nieuwe partij staat met beide in dialoog, mits er bereidheid tot dialoog is, zonder een soort van trefpunt te zijn waar zij elkaar kunnen ontmoeten.

Die dialoog ontspringt niet aan gebrek aan karakter of identiteit, maar aan de bereidheid om vanuit een eigen opstelling ten aanzien van de wezenlijke opgaven met anderen tot een politieke aanpak te komen. Dat is misschien niet helemaal duidelijk vanuit een gesimplificeerd politiek

⁶ Aldus NVV-voorzitter drs. Ter Heide in Elseviers Weekblad, 29 januari 1972. Letterlijk zei hij: „Ik zou zeggen dat tussen de tienduizend en de dertigduizend gulden de inkomensverdeling wel goed zit, maar daarboven en daaronder is er iets fundamenteel mis“.

alternatief, het is heel duidelijk vanuit de centrale visie die tracht te verbinden zolang aspecten van een inhoudsvolle solidariteit kunnen worden waargemaakt. Daar ligt ook de grens van de dialoog, voor zover die is gericht op praktisch-politieke samenwerking.

Die bereidheid tot dialoog heeft niet alleen de principiële kant die ik hierboven heb aangeduid. Zij heeft ook een zeer praktische kant, nl. dat er in onze politieke constellatie nu eenmaal geen groepering is die op eigen kracht de meerderheid kan halen.

Dat wisten de drie van het alternatieve kabinet, en zij wisten dus ook, dat dit alternatieve kabinet nimmer zou regeren. Zij wisten evenzeer, dat zij voor de oppositie kozen toen zij stelden, dat zij niet met andere partijen zouden samenwerken na de verkiezingen indien er geen — zelfs gedetailleerde — afspraak vóór de verkiezingen werd gemaakt. Dat is wel een bepaalde vorm van duidelijkheid, maar vanuit een simplificatie. Dat blijkt uit het verkiezingsonderzoek, waarbij een duidelijke meerderheid voor een samenwerking tussen PvdA en KVP naar voren is gekomen.

Naar mijn mening gaat men te ver als men tracht in een kiessysteem dat bepaald niet is ontworpen om een politieke tweedeling teweeg te brengen, én nadat het parlement een poging om een systeem in te voeren dat daartoe wel stimulansen bevat, heeft afgewezen, via partijpolitieke manoeuvres die tweedeling te bevorderen, en nog wel op zodanige wijze, dat men zich bij voorbaat buiten spel zet als die poging niet lukt.

Ik ontken uiteraard niet het recht om dat te doen, maar ik acht het wel een miskennis van de Nederlandse situatie en een negatie, zoals gebleken, van wat de kiezer wil. Zo ver mag men m.i. partijpolitieke doelstellingen niet drijven. Dit blijkt ook duidelijk hieruit, dat het land in feite per definitie op een minderheidsregering aangewezen zou zijn indien als gevolg van verschillende polariseringen over en weer ten slotte slechts elkaar uitsluitende minderheden uit de verkiezingen te voorschijn zouden kunnen komen. Dat nu zou ik een onaanvaardbaar element bij verkiezingen vinden.

Stembusakkoorden?

Ik ga daarbij niet voorbij aan het feit, dat de kiezers meer invloed willen uitoefenen op de samenstelling van de regering, zoals uit het verkiezingsonderzoek blijkt. Die gedachte is echter moeilijk te realiseren.

Ik ben geen principieel tegenstander van stembusakkoorden. Integendeel, ik ben er zelfs principieel voorstander van geweest. Toch heb ik, mede op grond van de ervaringen van 1971, zodanige aarzelingen, dat ik tegen dogmatisering — en de daaraan te verbinden consequenties — van die gedachte wel bezwaren heb.

Vooreerst is er de reeds geschetste gedachte, dat gebrek aan mogelijkheden om tot een akkoord te komen, tot uitsluitend minder-

heidskabinetten en derhalve snelle nieuwe verkiezingen zou kunnen leiden.

Vervolgens is er het bezwaar, dat een stembusakkoord een situatie suggereert die er in feite niet is. Men kiest immers voor een hoofdlijnenprogram — en eventueel voor mensen die dat zullen uitvoeren — van een combinatie waarvan allerminst vaststaat, dat zij zich als zodanig weer voor de kiezers zal verantwoorden. Er kunnen zich immers omstandigheden voordoen die leiden tot een uiteengaan van de gevormde combinatie, niet op grond van hetgeen was voorzien in het akkoord, maar op grond van hetgeen niet kon worden voorzien. Dit heeft zich herhaalde malen voorgedaan bij ná verkiezingen gevormde combinaties. Stembusafspraken binnen districten, die leiden tot de keuze van één persoon met de stemmen van verschillende partijen, hebben dit mankement niet. De betrokkene zal zich bij volgende verkiezingen in zijn district hebben te verantwoorden. Stembusafspraken die zouden leiden tot rechtstreekse aanwijzing van de minister-president hebben dat bezwaar ook niet — wèl andere bezwaren, in ons systeem — omdat in zo'n geval de regeringsleider een eigen legitimatie heeft en derhalve bij een conflict met het parlement niet hoeft te wijken. Maar stembusakkoorden die worden aangegaan tussen partijen die dingen naar de gunst van in belangrijke mate dezelfde kiezers, waarvan de onderlinge krachtsverhoudingen pas na de verkiezingen vaststaan, en derhalve ook de relatieve sterkte binnen een te vormen regering, en die bovendien de aangeduide risico's met zich meebrengen, zijn een politieke wenselijkheid, waarvan de meerderheidsvorming na verkiezingen echter niet a priori afhankelijk mag worden gesteld.

Het meest ideale surrogaat van een ander kiesstelsel, wat men eigenlijk wil, mag niet leiden tot gevolgen die ten diepste in strijd zijn met het kiesstelsel dat men wellicht onjuist acht, maar waaronder men staat zolang men geen meerderheid heeft om het te veranderen. Men zou de politiek in ons land enorm verstarren als men deze vorm van partijpolitieke polarisatie tot dogma zou verheffen. Er kunnen omstandigheden zijn — en die moeten er ook kunnen zijn — waarin stembusakkoorden niet tot stand kunnen komen en waarin constructieve partijen bereid moeten zijn tot samenwerking te komen wanneer de kiezers hebben gesproken.

Conclusie

Het politieke bedrijf heeft geen al te beste reputatie. Dat heeft te maken met de ontoereikende mogelijkheid om eigen verantwoordelijkheid te beleven en wellicht ook om gevoel voor die verantwoordelijkheid over te dragen. Het heeft ongetwijfeld ook te maken met gebrek aan inspiratie. De grenzen van de welvaart komen in zicht, maar zij begrenzen nog lang niet de dimensie van het welzijn waaraan wij broodnodig moeten toekomen.

Dezer dagen wordt de schijnwerper scherp op deze vraagstukken gericht, en wel in hun mondiale dimensie. Dat is buitengewoon belangrijk. In het licht van die schijnwerpers wordt tegelijkertijd ook weer zichtbaar de verscheidenheid van de therapieën die de onderscheiden groepen willen ontwikkelen om de gezondheidstoestand van de patiënt te verbeteren of om zijn kwalen te bestrijden. In de benadering van de groep *Mansholt* zit mij te veel pessimisme, misschien een fundamenteel gebrek aan vertrouwen in het creatieve van de eigen private verantwoordelijkheid, te weinig hoop ook dat zonder vervanging van het ene „systeem” door het andere van de dirigistische planmaatschappij oplossingen onbereikbaar zijn.

Oplossingen zullen moeilijk zijn in onze zeer pluriforme maatschappij, waarin met kracht voor eigen overtuiging wordt geijverd en veel te eenzijdig groepsbelangen worden nagejaagd. Daar staat echter tegenover, dat onze mogelijkheden tot beheersing van processen, maar ook tot overdracht van kennis én inspiratie nimmer zo groot zijn geweest. Daar zal in het politieke bedrijf dan ook veel meer ruimte voor moeten komen. Daarvoor is nodig: vernieuwing en verdere democratisering van het onderwijs (dat is ook mogelijk bij een andere lastenverdeling tussen de overheid en de onderscheiden bevolkingsgroepen), culturele bewustwording met oog voor werkelijke waarden, en beleidsvorming in samenspraak juist waar beperking als gevolg van de grens van de groei moet worden aanvaard. Als aan die voorwaarden kan worden voldaan, zal het gemakkelijker zijn systemen te ontwerpen waarin de wereldwelvaart anders wordt verdeeld, inkomens- en vermogensverschillen worden verkleind, de mens processen beheerst en de processen niet hem.

De politiek begint bij de mens en richt zich vervolgens op de structuren. De grote opgave lijkt mij de mens zodanig te motiveren, dat de structuren onder kritiek kunnen komen en vanuit een fundamentele solidariteit kunnen worden omgevormd. Met „structuren” is hier dan de veelheid van systemen — economische macht, gevestigde sociale verhoudingen, internationaal-politieke systemen e.d. — aangeduid die slechts onder effectieve kritiek kunnen komen als die kritiek door een meerderheid wordt gedragen. Dat betekent een beleid dat voor die ideeënvorming de voorwaarden schept, én het streven naar politieke machtsvorming om de meerderheid te organiseren die tot politieke daden leidt.

Voor de verwezenlijking van deze beide doelstellingen zal in de Nederlandse politiek in de komende jaren een christen-democratische partij een belangrijke bijdrage kunnen leveren.

De christen en zijn politieke partijkeuze

E. C. F. A. Schillebeeckx*

Ontledingen van de motieven die een partijkeuze bepalen, laten zien dat sociale kenmerken de politieke voorkeur grotelijks bepalen en dat het zgn. „levensbeschouwelijke” aspect bij de politieke partijkeuze daardoor al duidelijk gerelativeerd wordt.

Anderzijds werden de laatste jaren in de katholieke en reformatische theologie geluiden gehoord waardoor een nieuwe bezinning op de politieke relevantie van het christelijk geloof, in positieve of afwijzende zin, allerwegen op gang is gekomen. Binnen deze hernieuwde probleemstelling wil ik enige kanttekeningen maken bij het feit van bestaande „confessionele partijen”.

1. CHRISTENDOM EN BEVRIJDINGSPOLITIEK

1) *Progressieve politiek*

Door politicologen wordt politiek bepaald als „het streven naar doelbewuste vormgeving aan de toekomstige samenleving bij middel van machtsuitoefening” (prof. dr. A. Hoogerwerf). Politiek impliceert aldus „een verwijzing ook naar het overheidsbeleid en naar de totstandkoming en effecten daarvan”.

Onder „politisering” wordt dan bedoeld het huidige toenemen van een doelbewuste vormgeving van de komende samenleving, „enerzijds door de groeiende omvang van het overheidsbeleid, anderzijds door een evenzeer toenemend streven van de burgers om de inhoud en totstandkoming van het beleid te beïnvloeden, alsmede de streving naar vergroting van de effectiviteit van het overheidsbeleid”. In dit perspectief

---

* Prof. dr. E. C. F. A. Schillebeeckx o.p. is sinds 1957 als hoogleraar verbonden aan de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Tevoren doceerde hij theologie aan o.a. de Katholieke Universiteit te Leuven. Hij studeerde o.m. aan de Sorbonne te Parijs en in Le Saulchoir, waar hij in 1951 promoveerde.

Deze bijdrage is de integrale, definitieve versie van de inleiding die de auteur op 6 november 1971 te Driebergen heeft gehouden voor de Werkgemeenschappen in de PvdA. De tekst is in deze vorm eerder gepubliceerd in „Archief van de kerken”, 29 februari jl. De redactie is prof. Schillebeeckx en de uitgever van „Archief van de kerken”, De Horstink in Amersfoort, erkentelijk voor hun welwillende toestemming tot overname van deze fundamentele beschouwing. Het leek de redactie dienstig de complete tekst door publikatie in „Politiek perspectief” speciaal onder de aandacht van geïnteresseerde KVP-leden te brengen. Bovendien zal in het mei-juni-nummer van dit tijdschrift een artikel worden gepubliceerd naar aanleiding van dit referaat van prof. Schillebeeckx. Volledigheidshalve vermelden we nog, dat een vroegere versie van deze inleiding onder de titel „De progressieve christen en zijn politieke partijkeuze” is gepubliceerd in „Socialisme en democratie”, februari 1972. (Red.)

heeft binnen het politieke ethos van een democratisch bestel en binnen het maatschappelijke pluralisme de politieke partijvorming inderdaad de betekenis van een concentratie van macht, die — zoals elke menselijke heerschappij — zich evenwel zal moeten legitimeren in het licht van democratische criteria, van de politiek-vrijmakende relevantie van haar inhoud en van het kwetsende en kneuzende lijden dat zij anderen kan bezorgen.

Progressieve politisering is slechts mogelijk doordat en in zover het besef aanwezig is, dat de mensen zelf vanuit een politiek toekomst-project metterdaad gestalte kunnen geven aan een toekomstige samenleving, m.a.w. wanneer onder de mensen het bewustzijn is gegroeid, dat — tot op zekere, steeds betrekkelijke hoogte — de toekomst ook een produkt is van menselijke creativiteit, een menselijk maaksel: resultaat van menselijke *prognose*, van een politiek *toekomstproject* en van concrete *planning*. Pas op de basis van dit — historisch nieuwe — bewustzijn is progressieve politiek mogelijk.

Dat bewustzijn ontbrak vroeger. Vanuit de klassieke cultuur zag men voorheen de bestaande „orde” (zowel in de natuur als) in de maatschappelijke ordening, hetzij vanuit de normatieve waarde van de aartsvaderlijke overleveringen (of van de klassieke cultuur), hetzij later, binnen een godsdienstige interpretatie *in* zulk een patriarchale of op de klassieke cultuur gebouwde samenleving, vanuit God-gegeven wetten. (Al konden intussen keizers, feodale heren en koningen op hun manier de toekomst aardig „manipuleren”, ondanks het statische maatschappijbeeld). Als de grondpijlers van deze statische politiek kunnen, in een kleine handgreep, genoemd worden: de bepaalde woongemeenschappen, zoals de clan, later de steden en naties met hun eigen waarden en rechten waarvan de eenheid bewaard moet worden, — het gezin als de kern van die maatschappelijke ordening, — de arbeidsgemeenschap als een organisch verband waarin werkgevers en werknemers samenwerken, — de machthebbers in de staat als een natuurlijke elite geroepen om leiding te geven, — ten slotte de overgeleverde cultuurwaarden die als normatief werden beschouwd: in de kunst (de onsterfelijke Griekse artefacta), in het filosofisch denken (*philosophia perennis*), in de Grieks-Romeinse juristiek en maatschappelijke structurering, die werden gezien als een opslagplaats en erfpaad van menselijke prudentie en wijsheid, exemplarisch voor alle volken. Deze statische cultuur en politiek hadden bijgevolg een pretentie van universaliteit en, ondanks alle beweeglijkheid rond een vaste kern, ook van onveranderlijkheid.

Deze visie kreeg een fikse deuk toen door het moedig experiment van de mens zelf, door wetenschap en techniek, gebleken was dat de wereld, de samenleving en de toekomst grotelijks ook culturele gegevens zijn, door mensenhanden gemaakt, derhalve door mensen zelf te „ontmaken”: deze structuren kunnen veranderd worden. Zo was het inzicht geboren, dat een komende samenleving tot op een zekere hoogte kan

geprojecteerd worden op basis van diagnose, prognose en planning. Daarom kan men van *conservatieve* politiek pas spreken vanaf het ogenblik, dat de concrete mogelijkheid van ook fundamentele veranderingen als realiteit in het vizier komt; conservatief betekent dan: een neén op de uitdaging van de mogelijkheid van structuurveranderingen. Anders gezegd: conservatisme en progressiviteit zijn *beide* moderne categorieën. Er was een tijd, dat men politiek conservatisme geen naam kon geven „not because there was none but because there was nothing else” (*H. Cecil*, „Conservatism”; Londen, 1912; pag. 25).

Naarmate iemand alleen denkt aan bestendinging van de overgeleverde waarden en structuren, kan men hem, globaal genomen, „conservatief”, behoudsgezind, noemen. Naarmate hij denkt aan en handelt voor de creatieve uitbouw van een komende, betere wereld en samenleving, kan men hem, globaal genomen, „progressief” noemen. De toenemende politisering is dus een onderdeel van het brede proces van menselijke rationalisering van de cultuur — ook wel eens, zij het in een meer ideologisch perspectief, seculariseringsproces genoemd.

Opmerkelijk daarbij is, dat progressieve politiek wezenlijk tevens de *verwetenschappelijking* van de politiek impliceert, in deze zin althans dat de politiek steeds meer wetenschap en technologie zal moeten inschakelen, zonder zich nochtans te *laten leiden* door het primaat van wetenschap en technologische economie.

Moderne politiek is dus progressief van *structuur* en *doelstelling*. Daarmee is evenwel nog niets gezegd over het bevrijdend karakter van haar antropologische inhoud. Alvorens dit te ontleden wil ik spreken over de politieke relevantie van het christelijk geloof.

2) *Politieke relevantie van het christelijk geloof*

Het christelijk geloof in het heil en de bevrijding door God in Christus toegezegd aan álle mensen, met een kennelijke voorkeur voor de armen, ontrenten en verdrukten, zet de christenen uiteraard aan tot solidariteit met alle mensen, en onder hen eveneens in het bijzonder met de ontrenten en armen, met allen die geen stem hebben en nergens zijn vertegenwoordigd. Over menselijke bevrijding en ontwikkeling spreken is daarom uiteraard ook een zaak van christelijk geloof: het is spreken over de betekenis en relevantie van het christelijk geloof voor de samenleving en over de zending van de kerk in de wereld. Wat christenen ertoe beweegt actief deel te nemen aan de pogingen van alle goed- en vooruitwillenden tot de bevrijding van de mens uit alle sociale en politieke vervreemding, is de christelijke overtuiging, dat de Blijde Boodschap van de evangelische bevrijding in strijd is met onderdrukking en kwetsende vervreemdingen in onze samenleving, hetzij door personen, hetzij door structuren van het bestel. (*Nota*. — Ik heb het hier alleen over het christelijk geloof in zijn *politiek relevante* aspecten. Hiermee is niet gezegd, dat de opdracht van de kerken *samenvalt* met

het belang van het geloof voor het politieke handelen. Bovendien is met de uitdrukking „sociaal-politiek bedrukten" en „armen" — over wie het hier, in politicis, gaat — niets gezegd over wie wezenlijk de arme is; rijken en machtigen dezer wereld kunnen in geestelijk-religieus opzicht de armsten aller zijn. Maar dan spreken wij over de pastorale taak van de kerk, niet over haar bijdrage tot het politieke handelen. Ten slotte: ik heb het hier in eerste instantie over de politieke relevantie van het *christelijk geloof*. Dat de *kerk*, in zover zij ook een maatschappelijke groot-macht is, een politieke betekenis heeft (die als zodanig niet op de politieke relevantie van het *geloof* steunt en deze in concreto zelfs kan tegenspreken), moge ik hier vooronderstellen. — Dit alles om alle misverstand te vermijden).

De politieke relevantie van het christelijk geloof impliceert allereerst, dat de kerk, als levend uit het Evangelie, steeds een actieve en constante zorg zal moeten hebben voor de gaafheid van het politieke ethos — een zorg overigens die zij gemeen heeft met alle goedwillenden. Maar het betekent vooral, en specifiek, dat de kerk, als draagster van de evangelische boodschap, in politicis een tot handelen stimulerende, profetisch-kritische functie heeft die, vanuit haar geloof in de profetie van de volkomen „nieuwe aarde en nieuwe hemel" (het Rijk Gods, d.i. Godsgemeenschap die de sjaloom, de vrede en gerechtigheid, de eenheid onder alle mensen, tot innerlijke consequentie heeft) kritiek uitoefent op elke maatschappelijk bereikte status die de ongerechtigheden en onvrede van het bestel dreigt te bestendigen. In die zin brengt de Kerk de maatschappelijke status quo onder kritiek, *in zover* deze slechts zoveel aan nieuwe humaniteit en bevrijding van allen toelaat als passend blijkt om „eigen belang" in nieuwe omstandigheden doelmatig te kunnen prolongeren. Vanuit de evangelische profetie dienen de kerken derhalve te functioneren als een *profetisch-kritische* en *ideologie-kritische* kracht ten aanzien van de polis en haar politiek. Zij daagt alle machten, heerschappijen en structuren uit, zich te verantwoorden in het licht van *door hen* veroorzaakt lijden en verknechting *van anderen*. In haar kritische functie is zij praktisch-kritisch, d.i. een profetische kritiek die tot *handelen* aanzet.

Voor de christelijke geloofsovertuiging is het immers wezenlijk, te geloven in de reële mogelijkheid van een betere toekomst voor alle mensen, in hun persoonlijke en maatschappelijke dimensie — in een radicaal-betere toekomst die weliswaar gave Gods is, maar als gave tevens opgave, een opdracht om reeds nu, in de historische afmetingen van onze maatschappelijke geschiedenis, vrede, gerechtigheid en menselijke eenheid te realiseren. Dit christelijk geloof in het menselijk-onmogelijke, nl. in een radicaal-nieuwe wereldverbetering, drijft de christen vanzelf ook tot een zeer bepaald politiek handelen. Want de bekering van het hart, waarop het christelijk geloof zo de nadruk legt, is mede geconditioneerd door de maatschappelijke structuren waarin de menselijke

vrijheid staat, en — op haar beurt — beïnvloeden de boze intenties van 's mensen hart deze structuren. Er is een *dialectische* verhouding tussen „omkeer van het hart” en de „omkeer van maatschappelijke structuren”, ofschoon bij optimale structuren het menselijke hart nog on-vrede en ongerechtigheid kan stichten en ofschoon in onrechtvaardige structuren de mens persoonlijk tot de hoogste menswaardigheid kan uitgroeien. Dit laatste neemt niet weg, dat de ethische imperatief om onrechtvaardige structuren ten goede te keren, een nooit gedispenseerde ethisch-politieke eis blijft, mede geïnspireerd door het Evangelie van de bevrijdingsboodschap. Met andere woorden, het Evangelie inspireert de christen tot een bepaald *politiek handelen*, het is sociaal-politiek relevant.

3) *Noodzakelijkheid van een analyse en interpretatie van menselijke, maatschappelijke contrast-ervaringen, als bemiddeling tussen geloof en politiek handelen*

Ondanks zijn sociaal-politieke relevantie kan het Evangelie of het christelijk geloof uit zichzelf ons *direct* geen enkel concreet politiek actieprogramma aanreiken. De stuwkracht en inspiratie, alsook een zekere oriëntatie (door afsluiten van bepaalde richtingen; zie daarover verderop in de slotparagraaf), welke vanuit het Evangelie uitgaan op het politieke project, op de programmering van de politieke actie en ten slotte op de politieke praxis zelf, verlopen daarom dialectisch, indirect: via contrast-ervaringen enerzijds en, anderzijds, via de bemiddeling van een (wetenschappelijke) *analyse* van de maatschappelijke structuren en een (hermeneutische) *interpretatie* daarvan.

Vaak wordt politiek handelen onmiddellijk ingegeven door contrast-ervaringen. Spartacus voelde aan den lijve het mens-onwaardige van de slavernij en ging over tot de politieke daad van de bevrijding. De contrast-ervaring dicteerde hem hier en nu de politieke imperatief. Dit geldt ook voor de gelovige. Een eerste (blijvende) bemiddeling tussen het geloof en het concreet politieke handelen is de concrete *menselijke ervaring* in en aan de samenleving: concrete ervaringen van onvrijheid en onrecht. Zonder de bemiddeling van de concreet gesitueerde ervaring blijft de bijbelse inspiratie in het luchtledige hangen. (De bijbelse profeten, vooral Jezus, beginnen dan ook met scherpe aanklachten op concrete verknechtingen).

Van deze maatschappelijke ervaringen is de wetenschappelijke analyse en de interpretatie van het geanalyseerde slechts de noodzakelijke, *moderne* verlenging. Daarom is zonder de bemiddeling van de analyse én interpretatie van deze ervaringen en van de samenleving, waar zij ontstonden, de stuwkracht of inspiratie van het Evangelie politiek krachteloos en zonder betekenis. Dan is er immers een vacuüm tussen de eisen van het politiek relevante Evangelie van bevrijding en de eis tot concrete inhoudsbepaling van het politieke handelen. Tekenend is wel, dat het ten slotte geen christenen zijn geweest die vanuit hun caritas of christe-

lijke zorg voor de medemens het eerst en massaal de mensheid attent hebben gemaakt op de institutionele en persoonlijke verdrukking van de proletariërs, ofschoon deze zorg toch de innerlijke eis van de christelijke caritas is. Al hebben, toen en voorheen, vooral en nagenoeg uitsluitend de christenen vanuit hun zorgende caritas voor de mens er veel toe bijgedragen om de verdrukten althans sociaal-therapeutisch op te vangen, zij werden niet onmiddellijk ertoe gedreven de structuren zelf, oorzaak van dit lijden, transformerend aan te grijpen. Dit laatste vooronderstelt immers het parate inzicht, dat deze structuren veranderd kunnen worden, en dit besef veronderstelt een analyse ervan, welke laat zien hoe deze bepaalde structuren op een historische wijze tot stand zijn gekomen, zich anders hadden kunnen ontwikkelen en dus ook veranderd kunnen worden. Dit gegeven laat duidelijk zien, dat de christelijke caritas (naast haar eveneens zinvolle interpersoonlijke efficiëntie) niettemin pas ten volle doelmatig wordt door de bemiddeling van het politieke handelen, waartoe de imperatieve worden gegeven vanuit de concrete empirische ervaringen van de mens. Een rationeel verantwoord politiek project zal dus moeten worden opgebouwd vanuit de analyse én interpretatie van onze samenlevingsstructuren.

De conclusie blijkt klemmend: het christelijk geloof met zijn caritas-inspiratie is pas dan concreet politiek relevant en actief, wanneer door de analyse en interpretatie van 's mensen ervaring en van de samenlevingsstructuren (en dus ook op grond van politieke deskundigheid en prospectieve verbeeldingskracht bij de programmering van een project voor de komende samenleving) de *bemiddeling* is gelegd tussen geloof en politiek handelen. De bemiddeling van de politieke fantasie, van de wetenschappelijke tijds- en maatschappij-analyse en de interpretatie daarvan, en ten slotte van het ethos is nodig om het geloof in het Rijk Gods concreet te ontwikkelen op het register van de menselijke, maatschappelijke en politieke geschiedenis. Zonder deze eigen, zelfstandige bemiddeling ontstaan de gevaarlijkste en naïefste kortsluitingen.

Toch mag men hierbij niet vergeten, dat het aanwenden van analyse-instrumenten niet een „neutrale” onderneming is. Bewust of onbewust ligt er tussen het geloof en het aanwenden van analyse-technieken (of bij niet-gelovigen: bij de analyse zelf) reeds een politieke optie. Vraag is immers, wát en met het oog waarop men gaat onderzoeken. Wil men, met het oog op reële vrijheid voor allen, de machtsverhoudingen, die het conflictueuze in onze maatschappelijke samenhangen oproepen, opsporen? Of gaat men, vanuit een abstract begrip van „algemeen welzijn”, de samenlevingsstructuren ontleden, waarbij dan wordt voorbijgegaan aan conflictsituaties en eigenbelang zich moet onderwerpen aan het zgn. „algemeen welzijn” — wat, in feite, vaak niets anders betekent als een ánder „eigenbelang” naar voren brengen onder de dekmantel van „algemeen belang”? In dit laatste geval heeft men, vóór de analyse, in feite al de beslissing genomen voor een „gematigd progres-

sieve" politiek, die evenwel als zodanig noch door het geloof, noch door de wetenschappelijke analyse wordt ingegeven. In het eerste geval is er de beslissing voor progressieve politiek zonder meer.

Uit dit alles blijkt, dat de onmiddellijke basis van een efficiënte politiek is gelegen in een *politiek toekomstontwerp*, waarover een vrije consensus van velen verkregen kan worden. Dit politieke ontwerp zal zich *bedienen van* wetenschap en technologie zonder zich evenwel on-kritisch aan de zgn. (in feite vermeende) dwangen en wetmatigheden van de technologische en economische processen over te leveren.

De consequentie daarvan is, dat de *onmiddellijke* basis van een politiek toekomst-ontwerp met ethische prioriteiten niet het christelijk geloof als zodanig kan zijn. Het geloof is zelfs dan feitelijk niet de directe basis van haar bepaalde politiek wanneer een partij zich toch confessioneel zou opstellen. Want ook in dát geval berust zulk een partij in politicis op criteria die niet uit de christelijke godsdienst als zodanig direct voortvloeien. Het christen-zijn op zichzelf functioneert zelfs dan niet als criterium van de politieke keuze. Dan is er, op de naad ontleed, politiek en religieus gezien eigenlijk geen directe binding tussen de (confessionele) partij en het christelijk geloof, wel tussen deze partij en een bepaalde sociale grootheid waaruit men concreet recruteert: katholieken of christenen (niet: het katholiek geloven of het christelijk geloven). Een theoloog moet zich dan ook meestal gek zoeken om in een christelijk of katholiek partijprogramma iets authentiek-christelijks te vinden. (Wat daar soms voor doorgaat, is meestal een, vanuit een reeds gegeven politieke keuze, conservatieve interpretatie van een geloofsinhoud). Daaruit blijkt, dat de grondslag zelfs van een confessionele partij feitelijk niet een godsdienstige maar een politieke consensus is, m.a.w. niet-confessioneel (al zal ik het feit niet loochenen, dat menig katholiek of reformatorisch christen zonder veel nadenken a priori op „zijn confessionele partij” stemt, ongeacht haar politieke programma).

Een confessionele partij bezit als *politieke* partij historisch slechts een bestaansgrond in situaties waarin een deficiënte politieke constellatie een normale politieke bestaansontplooiing van bepaalde burgers, nl. de christenen als staatsburgers, niet tot hun volle recht laat komen; met andere woorden, waar het politieke bestel zelf al fout zit. De zgn. confessionaliteit van een politieke partij is daarom nooit een principiekwestie maar een historische opportuniteitskwestie. En daartoe bestonden in het verleden inderdaad redenen. Grond van heel dit betoog blijft: de slechts indirecte, dialectische, politieke relevantie van het christelijk geloof en dus de noodzaak van de *bemiddeling* van de analyse en interpretatie van niet-theologische factoren. Op de analyse (vanuit een bepaalde invalshoek) en de interpretatie van de samenlevingsstructuren berust immers de directe aanzet voor een concreet politiek actiepro-

gramma. En over die invalshoek en de *interpretatie*, basis van de politieke keuze, wordt ook onder christenen feitelijk uiteenlopend geoordeeld.

Het teruglopen van de confessionele partijen (nu de achterstand der christenen is ingelopen) wijst er op, dat een partij op basis van een gemeenschappelijk godsdienstige overtuiging politiek niet efficiënt blijkt. Men kan met andere woorden een politieke consensus niet direct op een religieuze consensus bouwen (tenzij in een fundamentalistisch en biblicistisch opgevat christendom dat zijn politiek actieprogramma rechtstreeks uit de Bijbel meent te kunnen putten; dezen zijn inderdaad politiek consequent). De geschiedenis leert dan ook, dat een politieke partij, gebaseerd op een min of meer gemeenschappelijk godsdienstige geloofsovertuiging in haar politiek stellingnemen 1) enerzijds inhoudelijk soms minder christelijk van inspiratie kan zijn dan niet-confessionele partijen, 2) anderzijds gedwongen wordt om in haar programma en politieke praxis vaak een zekere terughoudendheid in acht te nemen vanwege de feitelijke afwezigheid van een politieke consensus onder de christenen, onder wie zulk een partij in hoofdzaak toch zal recruter.

Het groeiend besef dat *politieke* criteria tot de keuzebepaling van een partij leiden, wordt dus manifest in het teruglopen van de aanhang van confessionele partijen. Derhalve: wie een partij wil vormen die althans over de fundamentele sociaal-politieke kwesties politiek eensgezind denkt (en dus effectief kan werken), zal zijn leden niet recruter op basis van een nagenoeg gemeenschappelijk godsdienstige overtuiging, maar op basis van een *gemeenschappelijke politieke* overtuiging, en deze kan dwars door alle christelijke confessies en niet-christenen heen gaan. De innerlijke consequentie van confessionele partijen in de huidige omstandigheden zou, bij handhaven van het confessionele beginsel door al hun leden, inderdaad zijn: een rechts én links uiteenvallen in telkens twee confessionele partijen: een gematigde KVP en een open KVP en zo ook voor ARP, enz. — een innerlijke dynamiek die men in Nederland vaak door het „centrum“-idee meent te kunnen ondervangen. In een centrum-partij zou het polarisatieproces worden afgeremd en een gezonde koers zijn gewaarborgd. Wat daarvan in een abstract-bespiegelende theorie ook waar moge zijn, de harde feiten van de geschiedenis van centrum-partijen laten steeds een ander beeld zien: een centrum-partij is praktisch hetzij rechts met een malcontente linkse minderheid, hetzij links met een even ontevreden rechtse minderheid; haar politiek heeft geen reliëf — tot de „spanningseenheid“ springt. De eerste progressieve confessionele partij moet in elk geval nog opgericht worden.

4) *Conclusie*

Uit het voorafgaande kom ik tot een eerste conclusie. *Enerzijds* vanuit de erkenning van de politieke relevantie van het christelijk geloof, *anderzijds* vanuit het theologisch inzicht dat deze relevantie politiek

slechts indirect werkzaam is, nl. door de bemiddeling van een analyse én interpretatie van de samenleving, welke ten slotte bij velen tot een vrije eensgezinde politieke optie leiden, zie ik de volgende formule *theologisch* zowel als *politiek*, op het ogenblik het zuiverst verantwoord:

a) *van de ene kant*: een politiek relevante of politiek actieve kerk of geloofsgemeenschap, die vrij, niet gebonden aan een politiek systeem of politieke partij, zich als kerk profetisch-kritisch én ideologie-kritisch opstelt als kritisch bewustzijn van de maatschappij en van al haar politieke partijen (omdat het kritisch zich opstellen van de kerken meer direct zal zijn gesteund op concrete contrast-ervaringen dan op wetenschap, schuilt daarin tegelijk een gevaar van pseudo-profetie of van profetisme „aan het verkeerde adres”);

b) *van de andere kant*: christenen verenigen zich met anderen die gezamenlijk (fundamenteel) eenzelfde *politieke consensus* delen met betrekking tot een politiek toekomst-ontwerp; met andere woorden, christenen verenigen zich politiek niet op basis van een katholieke of christelijke min of meer gemeenschappelijke geloofsovertuiging, maar op basis van een gemeenschappelijk politieke overtuiging.

Uit het voorafgaande blijkt, dat — politiek gezien — een zgn. „confessionele partij” feitelijk niet-confessioneel is. Het probleem van *deconfessionalisering* is daarom een secundaire kwestie. *Deconfessionalisering* maar mét behoud van eenzelfde, concreet politiek toekomst-ontwerp en met hetzelfde actieprogramma is een louter semantische operatie zonder enige concrete, politieke relevantie. *Deconfessionalisering* kan alleen betekenis hebben wanneer een nieuwe bezinning plaatsvindt op het politieke toekomst-ontwerp, op de prioriteiten daarin, en men een consequente bevrijdingspolitiek voert ten voordele van allen. Daarbij kan het christelijk geloof, dat een oproerige herinnering is aan de lijdensgeschiedenis van het mensdom (vooral nog in het licht van de „*memoria passionis Jesu Christi*”), een inspirerende rol vervullen bij het vaststellen van ethische prioriteiten.

2. DE STAP NAAR EEN CONCRETE PARTIJKEUZE

1) *Solidariteit der christenen met een bevrijdende partijpolitiek*

Vaticanum II heeft enerzijds de legitimiteit van een politiek pluralisme onder christenen erkend. Feitelijk was dit een vooruitgang op de voordien monolitische of uniforme politiek die de christenen voorheen was opgelegd. Anderzijds ligt daarin een gevaar voor politiek liberalisme, in deze zin dat christenen zouden denken, dat gelijk welke politieke optie overeenkomt met het christelijk geloof. Toch volgt uit het christelijk geloof, dat bepaalde (hetzij rechtse, hetzij linkse) politieke opties wel degelijk strijdig kunnen zijn met het Evangelie en dat — wil het algemene inzicht in de politieke relevantie van het geloof nog enige

reële zin behouden — een *minimale consensus* op politiek gebied uiteraard een gevolg is van gemeenschappelijk geloof in het Evangelie, dat een blijde boodschap van *bevrijding* voor *allen* is (zonder dat deze geloofsconsensus een basis kan vormen voor een confessionele partij, *tenzij* deze consensus in de concrete politieke constellatie op geen andere wijze efficiënt aan bod kan komen). Alleen, deze vrije consensus kan niet eenzijdig van boven worden opgelegd en zal gezamenlijk verworven moeten worden. Christenen mogen daarom, vanuit het Evangelie, door hun bepaalde politieke keuze — zij het door neutraliteit — geen partij trekken voor een politiek waarin door structurele of persoonlijke dwangen zwakkeren worden opgeofferd en ongerechtigheid wordt bestendigd.

In die zin heeft het christelijk geloof wel degelijk een innerlijke verwantschap met een progressieve, d.i. bevrijdende politiek. In de Pastorale Constitutie *Gaudium et Spes* heeft het *Tweede Vaticaans Concilie* duidelijk in die richting gewezen (nrs. 25 t/m 31 en nrs. 34-35). Christendom heeft wezenlijk te maken met progressieve bevrijding van alle mensen. Vanuit de Evangelische invalshoek moeten de christenen partijgangers en pleitbezorgers zijn van de armen, de ontrechten, de nergens vertegenwoordigenden. Een politieke partij die deze voorkeur in haar programma concrete gestalte geeft, zal dan ook in aanmerking komen als een der eerste mogelijkheden voor de partijkeuze van de christen. Vanuit een christelijke inspiratie, maar op de directe basis van een inzicht in de concrete samenlevingsstructuren, steunen daarom bv. vele priesters in Chili kritisch *Allende's* politiek. Vanuit het Evangelie wordt de christen opgeroepen om kritisch solidair te zijn met het historische bevrijdingsproces van het mensdom en gaat zijn voorkeur uit naar politieke partijen die elke discriminatie en verknechting, elke persoonlijke of institutionele uitbuiting uit de wereld willen verwijderen door een situationeel verantwoord, politiek toekomst-project. Al is dit nog algemeen, een eerste oriëntatie is daarin niettemin reeds gegeven.

2) *Ambigüiteit van de term „progressief”*

Uit het voorafgaande volgt niet onmiddellijk, dat de christen in Nederland dús de stap zal doen naar één van de concreet bestaande, zich progressief noemende Nederlandse politieke partijen. Progressiviteit als zodanig is immers een tamelijk leeg en formeel begrip. Er is onkritische progressiviteit en er is kritische progressiviteit.

Sinds 1789 hebben begrippen als *rechts* en *links*, in de zin van behoudsgezind en progressief, een functie in het politieke leven van haast alle landen. Maar sinds enkele jaren is men tot het inzicht gekomen, dat de identificatie van links met progressief, van rechts met conservatief, een wat eenvoudige voorstelling van zaken is. Rechtse partijen in sommige landen kunnen bovendien progressiever zijn dan linkse partijen in andere landen. Het onderscheid tussen „rechts” en „links” steunt op de nog

conservatieve opvattingen betreffende „rechts“- en „links“-handigen. Sociaal-psychologisch betekent „rechts“ dan het gewende handelingspatroon, „links“ het onwennige, het uit de toon vallende: de kritische vraagstelling. Het begrip „linkse intellectuelen“ is historisch een conservatieve bourgeoisie-tautologie, en is slechts daar zinvol waar de „gewenning“ dictatoriaal regeert.

Het andere dan men heeft, „het nieuwe“ hoeft bovendien per se nog niet het betere, en in die zin progressief te zijn. Er is ook verandering, vernieuwing mogelijk door terugval beneden het reeds bereikte niveau. Al ben ik, laat ik zeggen zowel op grond van enige historische kennis als vooral op grond van mijn christelijk geloof-in-de-mens ondanks alles, er persoonlijk wel van overtuigd, dat de geschiedenis van het mensdom in zijn geheel, globaal genomen, veeleer een progressief proces te zien geeft, toch zijn deelmomenten van regressie en terugval inderdaad mogelijk en vaak een feit. Als dus het woord „verandering“ valt, eist het menselijk realisme, dat we ons de vraag stellen, of we met een *progressieve* dan wel met een *regressieve* verandering worden geconfronteerd. Tegenover het reeds bereikte is regressie inderdaad ook „iets nieuws“, maar geen progressiviteit.

3) *Project van een komende samenleving en mensbeeld*

Een christen voor wie de profetische bevrijdingsboodschap van het Evangelie ernst is, kan in concreet gegeven, zich progressief noemende partijen evenwel allerlei elementen ontdekken die hij niet als progressief kan erkennen. Of hij kan kiezen voor andere middelen tot, en wegen naar een niettemin zelfde progressief project. Want er kunnen nu eenmaal diverse alternatieven bestaan, en de christen, mede op grond van de eigen aard van zijn christelijk geloof, kan een voorkeur-verwantschap bezitten bij de keuze tussen alternatieven (bv. violence of non-violence). Ten slotte is er de mensvisie, de kijk op de mens, het antwoord op de vraag: „voor welke wijze van menszijn kiés je ten slotte?“, „welk idee vormen mensen zich van een 'goed leven'?“. Dit is een vraag waarop — uitdrukkelijk of onuitgesproken, maar toch onvermijdelijk — het antwoord gestalte krijgt in de concrete maatschappelijke samenhangen van de samenleving die de mens zelf in het leven roept.

Het gehanteerde mensbeeld kan dus een fundamentele reden zijn waarom christenen niet toetreden tot zich progressief noemende partijen.

Een bewust of onbewust mensbeeld ligt immers steeds ten grondslag aan de concrete organisatie of articulatie van een maatschappij, in welke tijd dan ook, en aan alle instituties daarvan. Door een gegeven maatschappij te analyseren kan men het daarin model staande mensbeeld inderdaad achterhalen en zo kan men de beperktheden en onvrijheden van gegeven sociale formaties en instituties ontmaskeren. Dit analytisch en interpreterend onthullen van het althans aanvankelijk vaak onbewuste mensbeeld dat ten grondslag ligt aan de geledingen van grote sociale

samenhangen, is zelfs een noodzakelijke voorwaarde om de beperktheden en onvrijheden van een gevestigde orde te kunnen overstijgen naar een betere toekomst toe.

Welnu, het bewust of onbewust maar niettemin metterdaad gehanteerde mensbeeld in een bepaalde, partijpolitieke programmering van een toekomstige, in die zin progressieve samenleving kan voor de appreciatie van een niettemin progressieve christen inderdaad een torso lijken waarop hij een komende samenleving echt niet bouwen wil. Hier blijkt hoe, na de analyse van de samenlevingsstructuren, in de *interpretatie* daarvan (als basis voor het overstijgen van de status quo naar een betere toekomst) fundamentele verschillen kunnen rijzen. Daarin spelen antropologische visies, mens-ontwerpen wezenlijk een rol. Een greep uit voorbeelden moge hier volstaan.

Voor de christen is de mens niet alleen een persoon, maar wezenlijk ook sociaal; niet alleen wezenlijk sociaal, maar ook een onaantastbaar persoon. Daardoor worden voor hem, als mens en gelovige, zowel individualisme en liberalisme als totalitarisme politiek niet acceptabel, ook wanneer deze zich in een veeleer progressieve gestalte zouden aanbieden. Bovendien is de mens niet alleen een „homo oeconomicus”, maar ook een „homo faber”; niet alleen een „homo ludens”, maar ook een denker en vorser; „homo philosophicus” en wetenschapsmens; niet alleen een „homo eroticus”, maar ook een „homo contemplativus”, een „homo ethicus” en vaak ook een homo religiosus”, enz. Daarom kan men inderdaad een torso van een mensbeeld gestalte geven in een politiek partijprogramma. Vraag voor de christen, zowel als voor het politieke ethos zelf, is daarbij bovendien, welke waarden *prioriteit* bekomen in het programma — een prioriteit niet volgens een abstracte waarden-scala van hoog naar laag, maar als humane eis van de concrete menselijke noodsituaties (zo kan bv. de materiële woningnood concreet een eis tot hoge prioriteit stellen). Men kan bovendien de mens ook volkomen „functionaliseren”, hem reduceren tot een toekomst-project van wetenschappelijke en technologische planning, en deze wetenschappelijke en technocratie onkritisch zonder meer progressief noemen, terwijl deze technologische een-dimensionaliteit niettemin een gevaarlijke bedreiging van ons mens-zijn betekent.

De vraag inzake de bestaande Nederlandse partijen lijkt me niet, of een of andere partij een torso van mensbeeld hanteert — dat zie ik niet —, wel *welke prioriteiten* men vaststelt en of nog aanwezig menselijk lijden en achterstelling als criterium geldt voor een politiek van prioriteiten.

Ik wil er dus andermaal op insisteren, dat de (in het politieke actieprogramma feitelijk beantwoorde) vraag: „hoe wil je ten slotte je mens-zijn beleven?”, een ethische eindvraag is die wezenlijk ook te maken heeft met de gerichtheid van het christelijk geloof. Natuurlijk is het zo, dat we het antwoord op hier en nu aanwezige ethische uitdagingen

niet kunnen uitstellen totdat alle of vele mensen tot een eensgezinde opvatting zijn gekomen inzake de uiteindelijke zin van 's mensen leven. In die zin heeft in de politiek m.i. het ethos prioriteit op de godsdienst. Ondanks levensbeschouwelijk pluralisme moet immers hier en nu geantwoord worden op concrete noden. De situatie zelf stelt me concreet voor een ethische eis, of ik christen ben, boeddhist of wat dan ook. Het historisch-concrete uitgangspunt van de ethiek is niet een voor gegeven orde die niet gekrenkt mag worden, maar de concrete (door individuele personen en gewelddadige structuren) *rééds gekrenkte mens* die hulp nodig heeft. Men kan christen of boeddhist, mohammedaan, humanist of atheïst zijn, zonder dat daarbij de wereld zichtbaar in haar voegen wordt geschokt. Maar het ethische (zij het binnen zeer vloeiende, historische grenzen) kan niet *aan willekeur* worden overgelaten, zonder dat daardoor de wereld op haar grondvesten gaat trillen. Want hier is de vraag in hett geding, of de mens het recht en de plicht heeft ten slotte niet te leven als een hond (zoals *E. Bloch* terecht zei).

De bedreiging van het Humanum en de wil om dit Humanum te realiseren zal voor een christen een criterium blijven op grond waarvan hij zijn partijkeuze doet. En als ik goed toezie, is dit alles bij de kiezers niet alleen afhankelijk van het partijprogramma als zodanig, maar ook van heel het image waarin de partij zich samen met allerlei formele, niet-formele, quasi-officiële en ten slotte zelfs zelfstandige organisaties (met een enigszins zelfde partij-gezindheid) presenteert aan de openbaarheid. Hier spelen sociaal-psychologische factoren kennelijk een niet steeds onbegrijpelijke rol.

4) *Fundamenteel voorbehoud van de christen tegenover elke theoretische of praktische (rechtse of linkse) politieke ideologie die pretendeert de sleutel van de geschiedenis te bezitten*

In het verzet tegen mens-onwaardige situaties met het oog op een betere samenleving manifesteert zich — zij het alleen op negatieve en indirecte wijze, maar reëel — een vaag *weet hebben* van wat menswaardigheid hier en nu positief betekenen moet. Maar in de *identificatie* van dit positieve, van wat het Humanum uiteindelijk is, blijft er bij de christen een constitutieve huiver voor, en afwijzing van, elk theoretisch systeem of elk actieprogramma dat het Humanum voortijdig zou identificeren en dit geïdentificeerde dan tot doel en inhoud zou maken van alle politieke handelen (al zijn in de geschiedenis ook kerkelijken niet vrijgebleven van dit totalitarisme). Dit christelijk geloofsinzicht stelt, dat er geen binnen-historische universeel subject van de geschiedenis is. Dit inzicht is slechts een nieuwe articulatie van een oude geloofswaardigheid, namelijk: individu, noch gemeenschap, noch de gehele mensengeschiedenis hebben hun uiteindelijke zin *in en uit* zichzelf, maar uit God. Hoezeer de christen inziet, dat de individuele mensen met anderen samen hun lot en toekomst effectiever in de hand kunnen nemen dan

vroeger, het benoemen van „de mensheid” tot universeel subject van de geschiedenis kan hij slechts als fictieve abstractie veroordelen (dit werd de laatste jaren vooral door *P. Ricoeur* en *W. Pannenberg* ontleed).

De cultuurfilosoof kan bovendien aantonen, dat overal waar men *theoretisch* of *praktisch* zulk een bevoorrecht universeel subject *binnen* onze mensengeschiedenis identificeert — hetzij het individu, hetzij de maatschappij, hetzij een deel van de maatschappij: een partij, een ras, het proletariaat, of de bezittende klasse — en vanuit deze identificatie zijn politieke praxis laat bepalen, de politiek onvermijdelijk ideologisch en totalitair wordt. De christen weigert elk hegeliaans totalitair „theoretisch systeem”, alsook (zij het tevens dankbaar o.m. voor de analyse-media die *K. Marx* hem aan de hand deed) marxistisch-leninistische opvattingen betreffende een *sociaal* of *politiek* aanwijsbare en historische identificeerbare drager van de zin van de universele geschiedenis. Eenvoudiger gezegd: elke — theoretische of praktische — politieke ideologie die pretendeert de sleutel van de geschiedenis te bezitten, maakt de mensen tot slaaf, en wordt door de christen verworpen. Want dan ligt het gevaar voor de hand, dat de mensheid inderdaad een torso wordt en metterdaad gekrenkt: hetzij de persoon, hetzij déze generatie die opgeofferd wordt aan een komende betere generatie, hetzij één deel van het volk dat opgeofferd wordt aan een ander deel. Dit geldt evenzeer waar geen „theoretisch systeem” wordt gehuldigd, maar men in het politieke handelen zelf er feitelijk van getuigt, dat men alle anderen ondergeschikt maakt aan de bezittende klassen en déze derhalve *praktisch* bejegend als de eigenlijke drager van de zin der geschiedenis.

Om de sociaal-politieke niet-identificeerbaarheid van de zin van de universele geschiedenis kan de gelovige de reële bevrijding van het mensdom dan ook niet *vereenzelvigen* met wat, met wetenschappelijke en technische hulp, de politiek daarvan in onze geschiedenis kan realiseren. Deze totaal-bevrijding impliceert weliswaar dit politieke handelen, maar overstijgt het tegelijkertijd. Daarvandaan: de profetisch-kritische functie van het christelijk geloof t.a.v. de polis en haar politiek. Maar deze functie van het christelijk geloof, dat ons rechtstreeks geen politieke theorie, geen concreet politiek actieprogramma aan de hand kan doen, is anderzijds ook niet slechts een vage, algemene en ongerichte inspiratie, welke men dan ook even goed zou kunnen inruilen tegen een of andere, een vage, bv. humanitaire utopie. *Christelijke identiteit* impliceert *menselijke integriteit* en oriënteert daarom, vanuit de grondvisie van het Evangelie op het komen van het Rijk Gods (zoals dit in het leven en de dood van Jezus zichtbaar werd), in een *bepaalde richting*: door in elk geval macht, ideologie en verheffing van enige wereldlijke factor tot alomvattende zin van de geschiedenis, uit te sluiten. Door afsluiting van al deze richtingen wordt door het geloof inderdaad ook *in een bepaalde richting* gewezen voor de politiek — al zal alleen ervaring, analyse en interpretatie deze richting telkens kunnen invullen en con-

cretiseren. Dit is een bescheiden, maar tegelijk beslissende functie van het christelijk geloof ten aanzien van het politieke handelen der politieke partijen. Want op grond daarvan zal het christelijk geloof voor de mens vrijheden kunnen opeisen waaraan (ook confessionele) politieke partijen wegens hun eendimensionale gerichtheid niet eens denken.

Omdat het christelijk geloof het heil en de bevrijding van *allen* wil, stuwt het bovendien het politieke handelen bij voorkeur naar dezulken toe die het meest van heil en bevrijding verstoken blijven: de mensen zonder stem, de gekrenkten, de ontrechten, de achtergestelden, de verdoemden dézer wereld. Dit mogen dan ook modewoorden zijn geworden, daarmee kan evenwel het feit van het reële lijden van deze mensen niet worden afgedaan. Om — na alwat gezegd is — het paradoxaal uit te drukken: indien ooit een christelijke politieke partij wegens contingente historische omstandigheden nodig mocht blijken, dan zou het juist hier kunnen zijn: om een machtige stem te verheffen ten voordele van hen die nergens een stem hebben in onze samenleving.

Politisering gevraagd - Nationaal verkiezingsonderzoek 1971

L. P. J. de Bruyn*

Het *Nationaal verkiezingsonderzoek 1971*¹ heeft een reeks van hoogst interessante eerste resultaten opgeleverd.

Mét de redactie van *Politiek perspectief* ben ik van mening, dat deze onderzoeksgegevens de aandacht verdienen van al degenen die zich met de vorming van het overheidsbeleid bezig houden. In het bijzonder de leiders van de politieke partijen, de parlementariërs en de geïnteresseerden in de partijpolitiek zullen — m.i. — consequenties moeten trekken uit de indicaties voor een bedenkelijke ontwikkeling van het huidige Nederlandse politieke bedrijf die in het voorlopige onderzoeksverslag gesignaleerd worden. In dit artikel vat ik enkele onderzoeksgegevens samen die speciaal van belang zijn voor de KVP en voor de ontwikkeling van de grote christelijke partijen.

Dit overzicht kan beschouwd worden als een vervolg op een eerdere bijdrage in dit tijdschrift, waarin eveneens onderzoeksgegevens aangedragen werden en gepleit werd voor een KVP-koers op empirische basis.²

1. CRISIS VAN DE PARTIÏEN-DEMOCRATIE

Sinds 1966 heeft nagenoeg elk politicologisch onderzoek een schrikbarend onbehagen met ons politiek systeem blootgelegd. De Nederlandse kiezer van 1971 blijkt nog steeds, of steeds meer, deze onvrede te verwoorden. Meer nog dan voorheen kampt hij met een intens gevoel van politieke machteloosheid. De verschillende artikelen in het eerste onderzoeksverslag demonstreren op vele plaatsen de scepsis die de Nederlander aan de dag legt met betrekking tot zijn eigen effectiviteit in de

* Drs. L. P. J. de Bruyn, wetenschappelijk medewerker aan het Politicologisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, is lid van het partijbestuur en de Begeleidingscommissie van de KVP, alsmede van de Contactraad van de christen-democratische partijen. In 1971 schreef hij „Partij kiezen“, was hij kandidaat bij de Tweede-Kamerverkiezingen en nam hij deel aan het Nationaal Verkiezingsonderzoek. In deze bijdrage releveert hij een aantal belangwekkende (voorlopige) resultaten van dit onderzoek — vooral met het oog op de positie van de KVP en van de christen-democratische partijen gezamenlijk. De schrijver heeft voor dit artikel geput uit het eerste verslag van het onderzoek, waarvan hijzelf twee hoofdstukken voor zijn rekening heeft genomen (o.m. „Verzuiling en politieke deconfessionalisering“). Zie ook de rubriek „Boeken & brochures“ voor een korte bespreking van het verslag. (Red.)

¹ „De Nederlandse kiezer 1971; een eerste verslag door de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971“; uitg. Boom Meppel, 1972; ook verschenen als speciaal nummer van „Acta Politica“, januari 1972.

² Zie mijn artikel „KVP-koers op empirische basis“, in: „Politiek perspectief“, nr. 1, 1971.

politiek. Niet meer dan 9 % van ons volk denkt, dat de kiezers bij belangrijke beslissingen in Nederland veel te zeggen hebben. Des te schrijnender wordt dit percentage waar blijkt, dat 69 % van de ondervraagden meent, dat juist de kiezers veel invloed zouden moeten hebben in belangrijke zaken. 48 % van de ondervraagden is de overtuiging toegedaan, dat de Kamerleden zich niet veel bekommeren om de mening van de mensen; volgens 59 % van de respondenten zijn de politieke partijen alleen geïnteresseerd in hun stem en niet in hun mening; 56 % van hen veronderstelt, dat zij geen enkele invloed op de regeringspolitiek hebben.

Op de vraag „Vindt u, dat de kiezers in Nederland in feite veel invloed uitoefenen op de samenstelling van de regering?“, antwoordt 20 % „veel“, 51 % „weinig“ en 21 % „geen“. Vooral op het punt van de regeringsvorming is het gevoel van onmacht gegroeid: waar nu slechts 20 % der kiezers van mening was veel invloed op de samenstelling van de regering te hebben, bedroeg dit percentage in 1967 nog 48 %, overigens dus toen al een minderheid!

Tegenover dit idee van machteloosheid staat een groeiend verlangen naar politieke democratisering, tot uiting komend in de toename van het aantal uitgesproken voorstanders van de gekozen minister-president en burgemeester.

Deze cijfers zijn slechts gegeven als indicaties, niet als op zich alleszeggende feiten. Ze wijzen — juist door hun samenhang — op het slecht functioneren van ons huidige politieke systeem, de partijen-democratie. Niet alleen de KVP, noch de christelijke partijen, maar alle politieke groeperingen in ons land — en in elke andere geïndustrialiseerde welvaartsstaat! — zullen de primaire uitdaging moeten beantwoorden, het vertrouwen in ons politieke stelsel te herstellen. Vooralsnog worden vrij algemeen de pogingen daartoe gezocht in een continuering van een — gereconstrueerd — systeem van de partijstaat. Zolang niet alle hoop op het welslagen van dat streven is opgegeven en zolang geen beter alternatief voorhanden is, lijkt dat een verkieslijke weg.

Hieronder volgen enkele onderzoeksresultaten, die bij het uitstippelen van die route hulp kunnen bieden.

2. WEGLOPERS EN NIEUWKOMERS

De forse verkiezingsnederlaag die de KVP in 1971 geleden heeft, moet eerst verklaard worden om vervolgens een meer succesvolle koers voor de toekomst te kunnen uitstippelen. Misschien kan een zeer gedeeltelijke verklaring gevonden worden in het stemgedrag van de kiezers die tevoren nog op de KVP stemden maar in 1971 daarvan zijn weggelopen. Van de KVP-aanhang uit 1967 blijkt 78,9 % de partij in 1971 trouw te zijn gebleven. Ruim 21 % is dus verdwenen. Dit kan geen groot verlies genoemd worden in vergelijking met de PvdA en D '66, wier harde kern kleiner of veel kleiner is met 71,6 % en 47 %.

De PvdA en D '66 hebben echter tegenover deze grote afval een grotere winst geboekt. Bij de KVP ligt het andersom: weinig nieuwkomers, waardoor het verhoudingsgewijs geringe verlies toch ingrijpende gevolgen heeft.

De weglopers van de KVP spreidden zich in 1971 over de alternatieven als aangegeven in tabel 1.

TABEL 1: *Percentage van KVP-kiezers in 1967 die in 1971 een andere keus deden*

niet-stemmers	7,7 %	
PvdA	3,8 %	)
PPR	2,5 %	) 8,4 %
D '66	2,1 %	)
DS '70	2,3 %	) 4,3 %
VVD	2,0 %	)
overige keuzen	0,7 %	)
	<hr/>	
Totaal verlies	21,1 %	

In tabel 2 wordt de verdeling gegeven van de kiezers die in 1971 wel op de KVP stemden en in 1967 niet, naar hun vroeger stemgedrag.

TABEL 2: *Percentages van KVP-kiezers in 1971 die in 1967 een andere keus deden*

niet gestemd in 1967	3,6 %
mocht nog niet stemmen in 1967	3,6 %
ARP	0,2 %
CHU	0,2 %
PvdA	2,0 %
D '66	1,6 %
VVD	2,0 %
Boerenpartij	0,5 %
	<hr/>
Totale winst	13,6 %

Deze stromen in en uit de KVP geven geen duidelijke verklaring van de reactie door de kiezers op het beleid, de presentatie en het overkomen der leiders van de KVP. Daarvoor verdwijnen de weglopers naar te veel verschillende partijen en komen de nieuwe KVP-stemmers uit te veel onderscheidene richtingen. Wel valt het verschil op in de omvang van het verlies aan de „progressieve concentratie”, vergeleken met wat de KVP verloren heeft aan DS '70 en VVD samen. Bijna twee keer zoveel kiezers zijn vanuit de KVP naar links afgezwaid als naar rechts! Ruim de helft van de winst is gerecruteerd uit de groepen die in 1967 niet gestemd hebben of niet mochten stemmen. De laatste categorie is natuurlijk van bijzonder belang: het zijn de jonge kiesgerechtigden

die in 1971 voor de eerste maal aan de Kamerverkiezingen deelnamen. Bij hen is de KVP flink onder de maat gebleven: slechts een tiende van deze groep stemde op de KVP. Mede daardoor is de leeftijdsopbouw van de KVP-aanhang, die tot 1971 steeds parallel bleek te lopen met de leeftijdsverdeling van het totale kiezerskorps, scheef getrokken. De KVP telde in 1971 relatief weinig kiezers onder de 30 jaar en nog minder onder de 21-25-jarigen. De verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van 21 naar 18 jaar, die bij de volgende verkiezingen tot uiting zal komen, houdt daarom een extra bedreiging in, dat de KVP — en dit geldt blijkens de cijfers *niet* voor de ARP en in veel mindere mate voor de CHU! — verzijzende partij zal worden.

3. ONTZUILING³

Een van de belangrijkste verklaringen voor de recente verschuivingen in de partijpolitieke krachtsverhoudingen in ons land wordt vaak gezocht in de ontzuiling. Onder „verzuiling” versta ik hier: het verschijnsel dat mensen die een bepaalde godsdienst of levensbeschouwing aanhangen, zich wat hun deelneming in allerlei samenlevingsgebieden betreft, van hoog tot laag in eigen organisaties terugtrekken, zodat er een aantal zuilen ontstaat. In deze beschouwing beperk ik me tot de op een godsdienst gebaseerde zuilen en daarbinnen tot de betrokken, grootste politieke organisaties, nl. de ARP, CHU en KVP. — Ontzuiling is de afbraak van het verzuilingsverschijnsel, waarvoor overigens verschillende definities gehanteerd worden.

Allereerst kan men onder politieke ontzuiling verstaan het in omvang afnemen van de kiezersaanhang der zgn. grote christelijke (confessionele) partijen. Waar KVP, ARP en CHU samen in 1971 bij de verkiezingen 7,7 % minder stemmen behaalden dan in 1967, is binnen deze definitie zonder meer sprake van ontzuiling.

In de tweede plaats wordt politieke ontzuiling omschreven als de terugloop van het aantal leden van een zuil dat op de partij van die zuil stemt. Het nationale kiezeronderzoek van de Vrije Universiteit van 1967⁴ maakt een vergelijking op dit punt tussen 1967 en 1971 mogelijk. Het percentage katholieken dat in 1971 zijn stem aan de KVP gegeven heeft (51 %), blijkt sterk gedaald te zijn vergeleken met 1967 (67 %), evenals het aantal ARP-stemmers onder de gereformeerden (61 % in 1971 tegenover 82 % in 1967). De binding van de hervormden aan de CHU is veel geringer in omvang: in 1971 stemde 22 % van hen op de CHU, hetgeen nagenoeg in even grote mate gebeurde in 1967 (24 %). Het aantal ARP-stemmers onder de hervormden en dat der CHU-kiezers onder de gereformeerden is te klein om uit de vergelijking der cijfers verant-

³ Deze en de volgende paragraaf zijn een enigszins uitgewerkte versie van mijn bijdrage in „De Nederlandse kiezer 1971”, onder de titel: „Verzuiling en politieke deconfessionalisering”; pag. 42 - 47.

⁴ Afdeling Politicologie van de Vrije Universiteit: „De Nederlandse kiezer in 1967”; Amsterdam/Brussel, 1967.

woorde conclusies te kunnen trekken. Ook binnen de tweede begrips-afbakening van ontzuiling moet geconcludeerd worden, dat onder de katholieken en gereformeerden politieke deconfessionalisering plaatsvindt.

a. Kerkelijke participatie en politiek conservatisme?

Tot de katholieken, gereformeerden en hervormden zijn hierboven gerekend diegenen die zich in antwoord op de vraag „Behoort u volgens uzelf tot een bepaalde godsdienst of gezindte?“, bij de desbetreffende categorie indeelden. Het spreekt voor zich, dat binnen elke kerkelijke gezindte vele variaties aangebracht kunnen worden naar de mate waarin de leden ervan betrokken zijn op hun godsdienst. Deze variaties kunnen de relatie tussen het lidmaatschap van een kerkelijke gezindte en stemgedrag verfijnen. De frequentie van het kerkbezoek is een van de indicatoren voor de mate van binding aan de kerkelijke gemeenschap, hetgeen verschillend kan liggen binnen de diverse kerkelijke gezindten. Het blijkt, dat degenen die elke week naar de kerk gaan (= kerksen), in veel groteren getale op de betrokken confessionele partij stemmen dan de leden van dezelfde kerkelijke gezindte die minder dikwijls of nooit kerkbezoek afleggen (= niet-kerksen).

TABEL 3: *Kerkelijke gezindte, kerkgang en partijkeuze*

	1971	1967*
KVP-stemmers onder kerkse katholieken	70	77
KVP-stemmers onder niet-kerkse katholieken	25	37
ARP-stemmers onder kerkse gereformeerden	67	88
ARP-stemmers onder niet-kerkse gereformeerden	40	58
CHU-stemmers onder kerkse hervormden	50	54
CHU-stemmers onder niet-kerkse hervormden	11	14

* Cijfers uit het VU-kiezersonderzoek 1967, verwerkt in de doctoraalscriptie van C. van Hoegee, 1969.

Vooraf bij de katholieken en hervormden treden grote verschillen tussen kerksen en niet-kerksen op ten aanzien van de KVP-, resp. CHU-stemmers (resp. 70 % en 25 % voor de katholieken; 50 % en 11 % bij de hervormden). Ook onder de gereformeerden komt een duidelijk uiteenlopende steun aan de ARP naar voren (67 % onder de kerksen tegenover 40 % onder de niet-kerksen). Een vergelijking met de VU-cijfers van 1967 toont bovendien aan, dat binnen elke categorie de steun aan de betrokken partij teruggelopen is. Bij de katholieken zijn vooral de niet-kerksen minder op de KVP gaan stemmen (in 1971 25 % en in 1967 nog 37 %); bij de gereformeerden daalde het aantal ARP-stemmers sterk, zowel onder de kerksen als onder de niet-kerksen, terwijl de verhouding bij de hervormden in 1971 nagenoeg gelijk bleef ten opzichte van 1967.

Reeds eerder is in diverse landen een samenhang vastgesteld tussen de mate van kerkbezoek en partijkeuze. Anglicaanse arbeiders die

minstens eenmaal per maand naar de kerk gingen, bleken bijvoorbeeld vaker op de Conservatieve Partij te stemmen dan anglicaanse arbeiders die minder kerks waren⁵. In Nederland is al in de jaren '50 geconstateerd, dat rooms-katholieken, hervormden en gereformeerden die in de laatste week naar de kerk waren geweest, vaker op de confessionele partijen stemden dan die leden van hun kerk die in de laatste week niet naar de kerk waren geweest⁶.

Deze relatie tussen frequent kerkbezoek en het stemmen op de betrokken confessionele partij — een samenhang die in 1967 en 1971 bevestigd bleek — wijst in de richting van een verwevenheid tussen de christelijke partijen en de geïnstitutionaliseerde kerk, ondanks alle pogingen van de christelijke partijen los te komen van hun vroegere kerkelijke karakter. Daardoor lijkt de toekomst van de huidige christelijke partijen sterk verbonden met de ontwikkelingen in de kerken. Met name voor de KVP betekent dit een onzeker perspectief: verengt de institutionele katholieke kerk in Nederland zich tot een afbrokkelende groep van kerkelijk-orthodoxen? Gaat er een polarisatie plaatsvinden tussen enerzijds deze „institutionelen” en anderzijds de katholieken-naar-de-geest, die hun kerklid-zijn minder „vormelijk”, meer open, samen met ieder ander, van welke kerk of levensbeschouwing dan ook, willen beleven? Het lijkt verre van uitgesloten, dat een katholieke of uitgesproken christelijke partij in de toekomst haar achterban slechts kan recrutereren uit de lidmaten van een naar orthodoxie neigende kerk. Zo'n ontwikkeling zou zich niet verdragen met de openheid die is doorgebroken in het Tweede Vaticaans Concilie en het moderne christelijke denken.

Nu niet sprekend als politicoloog maar als partij- en kerklid meen ik, dat alleen al om die reden een dergelijk proces voorkomen moet worden. Een tweede argument dat pleit voor het vermijden van zo'n ontwikkeling, ligt op het politieke vlak. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur wordt nogal eens een verband verondersteld tussen verschijnselen als interne integratie en geslotenheid enerzijds en politiek conservatisme anderzijds⁷. Het gaat om de vraag, in hoeverre er een samenhang bestaat tussen kerkelijke orthodoxie en politiek conservatisme. De socioloog *Gadourek* concludeerde op grond van een lokaal onderzoek, dat personen die vaak naar de kerk gingen, verhoudingsgewijs vaker conservatief waren dan anderen⁸, maar in een eveneens lokaal onderzoek van *Hoogerwerf* bleek deze veronderstelde relatie niet te bestaan⁹. *Lange* demonstreert in zijn recente dissertatie met behulp van een reeks onderzoeksdata die op geavanceerde wijze geanalyseerd zijn, dat progressiviteit ten aanzien van het sociaal-economisch beleid en van de

⁵ A. H. Birch: "Small-town Politics"; 1959; pag. 112.

⁶ J. J. de Jong: „Overheid en onderdaan”; 1956; pag. 182.

⁷ Zie A. Hoogerwerf: „Protestantisme en progressiviteit”; Meppel, 1964; pag. 205 - 234.

⁸ I. Gadourek: "A. Dutch Community"; 1956; pag. 316 en pag. 436 - 438.

⁹ A. Hoogerwerf, o.c., pag. 224.

sexualiteit negatief samenhangt met religieuze participatie¹⁰. Deze onderzoeksgegevens houden een waarschuwing in: indien de KVP en haar christelijke zusterpartijen vooral aangewezen raken op de kerkelijk-orthodoxen, dan zouden die partijen daardoor een sterk behoudend karakter kunnen krijgen. De discussie over de grondslag van de confessionele partijen mag niet losgemaakt worden van hun politieke plaatsbepaling!

b. Alternatieven

Bij de constatering, dat een kleiner deel van de leden der kerkelijke gezindten op de respectieve confessionele partijen stemt dan voorheen, rijst onmiddellijk de vraag naar de alternatieven waarvoor deze kiezers zich uitspreken. In dit kader zijn de katholieken die niet zijn gaan stemmen, bijzonder interessant. Het percentage niet-stemmers onder de katholieken wijkt niet af van het gemiddelde in de totale steekproef: 14 %. Binnen deze groep doen zich echter grote verschillen naar kerkgang voor. Van alle kerkse katholieken is slechts 8 % van de stembus weggebleven, terwijl dit percentage als volgt oploopt: onder hen die alleen op hoogtijdagen naar de kerk gaan, stemde 17 % niet; van hen die een paar maal per jaar de kerk bezoeken, 29 %; en van degenen die nooit naar de kerk gaan, bleef 39 % bij de verkiezingen thuis. Deze duidelijke reeks is afwezig bij de gereformeerden en hervormden, gesplitst naar kerkgang.

De samenhang die zich bij de katholieken voordoet tussen kerkelijke en partijpolitieke non-participatie, kan worden geïnterpreteerd als een indicatie van de desintegratie van de katholieke zuil in de Nederlandse samenleving: tot de traditionele partij, de KVP, voelen vele niet-kerkse katholieken zich niet meer aangetrokken, terwijl zij evenmin „toe zijn” aan een keuze voor een andere politieke partij en zich bijgevolg uit het dilemma redden door in zekere zin uit het systeem te retireren¹¹.

Vermeldenswaard is nog, dat de katholieken die op de PPR gestemd hebben (2 % van alle katholieken in de steekproef), zich vrij gelijkmatig spreiden over de categorieën van kerkgang. Ruim de helft van deze kiezers gaat iedere week naar de kerk, daarmee politieke deconfessionalisering parend aan intensieve deelname aan het kerkelijk leven. Dit laatste geldt overigens ook voor een derde tot de helft van de katholieke aanhang van D '66, DS '70, PvdA en VVD. Nadere analyse is gewenst om na te gaan, in hoeverre deze feiten in strijd zijn met de hypothese omtrent een relatie tussen kerkelijke participatie en politiek conservatisme. Ik sluit uiteraard niet uit, dat een aantal kiezers die in feite conservatief zijn, om welke reden dan ook stemmen op zich progressief noemende partijen.

¹⁰ A. Lange: „De autoritaire persoonlijkheid en zijn godsdienstige wereld”; Assen, 1971; pag. 129 - 130.

¹¹ Vgl. ook het in noot 2 genoemde artikel.

c. *Geloof en politiek*

Een derde omschrijving van deconfessionalisering is het losser worden van de band tussen het belijden van een bepaalde geloofsovertuiging en het zich rekenen tot, en steun verlenen aan een daarmee corresponderende confessionele politieke partij op godsdienstige gronden. Anders gezegd: deconfessionalisering houdt ook in, dat men als katholiek, gereformeerde en hervormde niet meer om „godsdienstige” redenen stemt op KVP, ARP en CHU. Het onderzoek naar de vraag, of er sprake is van deconfessionalisering in deze zin, moet nog verricht worden. Daartoe is een diepgaande analyse nodig van de motieven van stemgedrag in samenhang met velerlei factoren, zoals beleidsoriëntaties, opvattingen over partijen en politieke leiders, e.d. De relatie die respondenten leggen tussen geloof en politiek, wordt weergegeven in tabel 4. De KVP-, ARP- en CHU-stemmers gezamenlijk blijken het in veel grotere mate eens te zijn met de stelling „Het geloof is voor de politiek een goede wegwijzer” (nl. 64 %) dan de overige respondenten in de steekproef, waarvan 23 % zich achter deze uitspraak schaarde.

Binnen de aanhang van de grote christelijke partijen treden overigens belangrijke verschillen op in de mate waarin deze stelling wordt onderschreven. Terwijl van de ARP-kiezers 83 % verklaart het eens te zijn met de geciteerde uitspraak en van de CHU-stemmers 71 % dat standpunt inneemt, kiest van de KVP-ers slechts iets meer dan de helft voor deze zienswijze. De deconfessionalisering binnen de KVP in de derde gehanteerde betekenis blijkt uit het feit, dat ruim een derde der KVP-stemmers het geloof niet ziet als een goede wegwijzer voor de politiek. Opgemerkt moet worden, dat de gebezigde formulering in het midden laat of het geloof — indien men het al als een wegwijzer voor politiek handelen ziet! — als basis voor partijformatie moet dienen. De kiezers der niet-confessionele partijen die instemmen met de uitspraak, zijn vermoedelijk de mening toegedaan, dat het geloof niet als grondslag voor partijformatie behoort te gelden.

TABEL 4: *Partijkeus en de relatie tussen geloof en politiek*

Het geloof is voor de politiek een goede wegwijzer:

	partijkeus 1971				totaal
	KVP	ARP	CHU	ov.	
eens	55	83	71	23	36
oneens	34	14	15	62	50
weet niet/geen antwoord	11	3	14	15	14
Totaal	100	100	100	100	100

4. *DE TOEKOMST DER CONFESSIELE PARTIJEN*

Een van de centrale vragen die de confessionele partijen op korte termijn moeten beantwoorden, is de kwestie of zij het geloof nog als hun

organisatieprincipe willen laten gelden. De traditionele verzuiling in de vorm van afzonderlijke katholieke en protestants-christelijke partijen wordt blijkbaar door betrekkelijk weinig mensen nog ideaal geacht: slechts 10 % van de KVP-stemmers, 14 % van de ARP-achterban en een kwart(!) van de CHU-kiezers spreekt zich uit voor een dergelijke afzonderlijke katholieke en protestantse partijvorming (tabel 5).

TABEL 5: *Partijkeus en houding t.a.v. de godsdienst als basis voor partijvorming en scholenorganisatie*

PARTIJVORMING	partijkeuze 1971			totaal
	KVP	ARP	CHU	
vóór afzonderlijke katholieke en protestants-christelijke partijen	10	14	25	11
vóór opname van die afzonderlijke partijen in een algemeen-christelijk verband	59	69	57	43
vóór het standpunt dat politieke partijen onafhankelijk t.a.v. de godsdienst moeten staan	22	15	15	37
weet niet/geen antwoord	9	2	3	8
Totaal	100	100	100	100
SCHOLENORGANISATIE				
vóór afzonderlijke katholieke en protestants-christelijke scholen	25	28	39	21
vóór opname van die afzonderlijke scholen in een algemeen-christelijk verband	48	52	42	36
vóór het standpunt dat scholen onafhankelijk t.a.v. de godsdienst moeten staan	21	17	17	36
weet niet/geen antwoord	6	3	2	7
Totaal	100	100	100	100

De opname van die aparte partijen in een algemeen-christelijk verband heeft de instemming van het merendeel der KVP-, ARP- en CHU-stemmers (resp. 59 %, 69 % en 57 %). Het losser worden van de relatie tussen geloof en politiek handelen vindt uitdrukking in het aanhangen van het standpunt, dat politieke partijen onafhankelijk ten aanzien van de godsdienst moeten staan. De KVP-ers lijken in dit opzicht in wat grotere mate gedeconfessionaliseerd te zijn dan de aanhangers der twee grote protestants-christelijke partijen, want 22 % der KVP-ers kiest voor die onafhankelijkheid tegenover 15 % van de aanhang van ARP en CHU. Zoals op grond van eerdere onderzoeken te verwachten was, is de ontzuiling op het punt van het bijzonder onderwijs minder ver voortgeschreden: ruim een kwart van de KVP- en ARP-kiezers en 39 % van de CHU-stemmers wil de bestaande scheiding tussen katholieke en protestantse scholen behouden. Het aantal voorstanders van t.a.v. de godsdienst onafhankelijke scholen is nagenoeg gelijk aan het aantal pleitbezorgers van gedeconfessionaliseerde politieke partijen.

Wat betekenen de cijfers uit het bovenste deel van tabel 5 nu voor de meningsvorming binnen de christelijke partijen over hun onderlinge samenwerking en hun partijgrondslag? De nagestreefde samenwerking lijkt de instemming te verkrijgen van de meerderheid van hun aanhang. Is de omvang van die categorieën nu het resultaat van een jarenlange gestage groei in een periode waarin ARP, CHU en KVP nader tot elkaar gekomen zijn? Andere onderzoeksgegevens tonen aan, dat er geen sprake is van een duidelijke dynamiek. NIPO-enquêtes hebben sinds 1966 nauwelijks wijzigingen onder de kiezers op dit punt kunnen registreren (tabel 6)¹². Nadat kennelijk tussen 1964 en 1966 de mogelijkheid van een „grote christelijke partij, waarin ARP, CHU en KVP zouden opgaan” is gaan leven, heeft sindsdien een bijna constante meerderheid van de kiezers van ieder van die partijen zich uitgesproken vóór zo'n samengaan. Met de nodige voorzichtigheid zou men hoogstens kunnen zeggen, dat in de loop van 1971 het aantal tegenstanders van zo'n grote christelijke volkspartij onder de ARP- en CHU-stemmers is toegenomen.

TABEL 6: *Houdingen t.a.v. samengaan KVP, ARP en CHU in een grote christelijke partij, naar partijkeuze (in procenten)*

	KVP- kiezers	ARP- kiezers	CHU- kiezers
VÓÓR SAMENGAAN:			
in 1964	48	15	32
in 1966	84	62	70
in 1970	78	70	69
mei 1971	75	75	77
december 1971	73	67	62
TEGEN SAMENGAAN:			
in 1964	8	64	46
in 1966	11	35	21
in 1970	12	26	24
mei 1971	14	17	18
december 1971	15	30	29
GEEN OORDEEL:			
in 1964	44	21	22
in 1966	5	3	9
in 1970	10	4	7
mei 1971	11	8	5
december 1971	12	3	9

¹² Gegevens van 1964: NIPO-bericht nr. 1000 (29 juni 1964). De cijfers zijn bewerkt ter vergelijking met die van 1966.

Data van 1966: „Politiek in Nederland”, in: „Revu”, 14 december 1966. Zie ook het artikel van schrijver dezès: „Partijen: verbonden delen”, een onderzoek naar relaties tussen de aanhang van diverse partijen, in „Politiek”, maart 1969, pag. 83.

Data van 1970 en 1971: NIPO-bericht nr. 1483 (20 januari 1972). De verschillen met de cijfers uit tabel 5 zijn te verklaren uit het verschil in vraagstelling. Voor tabel 6 is vooral de vergelijking der percentages in de tijd van belang.

Als de kiezer ogenschijnlijk nagenoeg niet reageert op de processen die metterdaad hebben plaatsgevonden tussen de confessionele partijen, wat voor betekenis moeten we dan toekennen aan deze uitspraken? Zou het kunnen zijn, dat de idee van een verhoopde samensmelting van de christelijke partijen een eigen leven is gaan leiden, los van de politieke praktijk, verwelkomd in een uit zijn proporties groeiend partij-systeem, terwijl bovendien het gescheiden optrekken van christenen onder de banier van het evangelie hoe langer hoe ongeloofwaardiger wordt? Met deze positieve houding ten aanzien van een samenwerking of fusie ging in ieder geval een grote dosis scepsis omtrent de realiseringkansen ervan gepaard: in 1968 verwachtten slechts 14 % van de kiezers een samengaan van ARP, CHU en KVP vóór de volgende verkiezingen¹³.

Deze vragen lijken wel de stelling te rechtvaardigen, dat onzeker blijft hoe de kiezers zullen reageren op een eventueel opgaan van de confessionele partijen in één gezamenlijk verband. Dat voorbehoud wordt ook ingegeven door de constatering, dat de katholieke partij enerzijds en de twee protestants-christelijke partijen samen anderzijds wat de kerkelijke gezindte van hun achterban betreft nog als twee volledig gesloten zuilen tegenover elkaar staan. Van de KVP-stemmers is 95 % katholiek, van de ARP- en CHU-kiezers is een nog groter percentage gereformeerd of hervormd. De bereidheid tot samenwerking tussen de partijen die hun toppen demonstrenen en hun achterbannen suggereren, gaat gepaard met een wederzijds isolement: een moeilijke barrière.

Eerder heb ik in dit tijdschrift gepleit voor het creëren van een empirische basis voor het nemen van beslissingen omtrent de koers van de KVP¹⁴. De boven aangedragen gegevens kunnen die basis nog niet verschaffen. Met name het effect van een reëel „open” maken der partij en van een eventuele pluriformiteit van haar grondslag is thans nog niet te voorspellen. Verdere uitdieping van de data van het *Nationaal verkiezingsonderzoek* en vermoedelijk nog te verrichten nieuwe research zijn daarvoor nodig. Problematisch daarbij is, dat dergelijk onderzoek pas betrouwbaar ondernomen kan worden wanneer voor de kiezer de alternatieven waarover zijn mening wordt gevraagd, enigszins duidelijk zijn gemaakt en niet meer strikt hypothetisch zijn. Daarom moet een project omtrent deze vraagstelling nog op zich laten wachten.

Bij alle onzekerheid staat één conclusie vast: de ontzuiling is voortgeschreden, ten koste van de christelijke partijen. Er valt niet te voorspellen, dat die ontzuiling doorgaat, maar zeker ontbreekt elke aanwijzing, dat de ontzuiling tot stilstand is gekomen of gaat afnemen. Bijgevolg ligt verdergaande ontzuiling eerder in de lijn der ontwikkeling dan een ombuiging van dat proces. Vasthouden aan het exclusief con-

¹³ Artikel in noot 12 genoemd, pag. 87.

¹⁴ Zie de beschouwing genoemd in noot 2.

fessionele karakter van de KVP of van de christelijke partijen gezamenlijk zou daarom waarschijnlijk een blijvende afbrokkeling van die partijen impliceren.

5. BELEIDSVOORKEUREN VAN CONFESSIELE KIEZERS

In het eerste verslag van het *Nationaal verkiezingsonderzoek 1971* heb ik geprobeerd een globale schets te geven van de beleidsvoorkeuren van de kiezers (hoofdstuk „Beleidsoriëntatie en partijkeus”).

Slechts betrekkelijk weinig kiezers blijken een partij te willen of te kunnen aanwijzen in antwoord op de vraag, of er bepaalde politieke partijen zijn die zich bijzonder inspannen voor de welvaartsbevordering, voor het onderwijs, voor de woningnoodbestrijding en voor de inflatiebeheersing. Met andere woorden: partijbeelden met betrekking tot concrete beleidsterreinen lijken erg vaag te zijn. Tussen de partijen bestaat groot verschil in de mate waarin kiezers hun een bijzondere inspanning voor de genoemde beleidsaspecten toedichten (zie tabel 7).

TABEL 7: *Perceptie van taakvervulling door partijen*

	„Welke partij spant zich bijzonder in voor...?”			
	welvaarts- bevordering	inflatie- beheersing	woningnood- bestrijding	onderwijs- bevordering
geen partij	24	13	17	16
weet niet/geen antwoord	40	59	58	64
CPN	1	—	1	—
PSP	—	—	—	—
PvdA	16	6	16	8
D '66	2	1	1	1
PPR	—	—	—	—
KVP	3	3	2	6
ARP	2	1	1	—
CHU	—	—	—	1
DS '70	3	10	1	1
VVD	5	6	1	2
GPV	—	—	—	—
SGP	—	—	—	—
overige	1	—	—	—
Totaal	100	100	100	100

Wanneer we het commentaar op deze cijfers beperken tot de confessionele partijen, valt het geringe aantal kiezers op dat bij ARP, CHU en KVP een bijzondere inspanning constateert. Een verklaring voor deze beeldvorming zou gevonden kunnen worden in de depolitisering van de partijpolitiek die de confessionele partijen lange tijd nagestreefd hebben¹⁵. Deze depolitisering houdt verband met het centrumkarakter van

¹⁵Vgl. A. Lijphart: „Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek”; De Bussy, Amsterdam; 1968; pag. 127.

de christelijke partijen — samenhangend met de sociaal-economische samenstelling van hun achterban — en hun langdurige deelname aan de regering met alle compromissen van dien. Bij een verdere politisering van de kiezers kan deze beeldvorming van partijen een belangrijke rol gaan spelen, waarbij de confessionele partijen in een verre van aantrekkelijke uitgangssituatie verkeren.

De depolitisering van de christelijke partijen blijkt ook uit het feit, dat de aanhangers van ARP, CHU en KVP hun eigen partij minder vaak dan het gemiddelde noemen als een partij die zich bijzonder inspant op de betrokken beleidspunten. Alleen met betrekking tot het onderwijs-beleid noemen de KVP-kiezers hun partij vaker dan het gemiddelde.

De eventuele relatie tussen beleidsvoorkeuren van de kiezer en zijn stemgedrag hebben we onderzocht aan de hand van dertien beleidspunten.

Kortheidshalve zij hier slechts de conclusie uit die analyse vermeld, op het gevaar af te sterk te comprimeren.

De wens tot uitbreiding van de overheidsactiviteiten en tot een grotere gelijkheid en vrijheid bevordert het stemmen op partijen die vaak als „links” worden aangeduid (PvdA, D '66, PSP en CPN). De neiging naar een minder actief overheidsbeleid en een vermindering van de bestaande gelijkheid en vrijheid bevordert het stemmen op KVP, ARP, CHU, VVD en SGP. Misschien nog het meest veelzeggend is de constatering, dat de grote confessionele partijen aldus samen met de zogeheten „rechtse” partijen in één categorie vallen. De door de partijleidingen nagestreefde centrumpositie van de christen-democratische partijen lijkt niet bevestigd te worden door hun achterban. Sterker nog: het totale Nederlandse kiezerskorps lijkt zich te polariseren, waarbij minderheden binnen ARP, CHU en KVP hun partijen in de rechtse helft van deze tweedeling plaatsen.

6. POLITISERING VAN DE KVP

De discussie binnen de KVP over de verhouding tussen partij en fractie is sinds kort weer wat opgeleefd. Centraal staat daarbij de vraag, in hoeverre de partij zeggenschap heeft over de politieke lijn die de KVP-fractie in het parlement uitdraagt. Of andersom: tot op welke hoogte heeft de fractie een eigen verantwoordelijkheid voor de stellingname in het parlement? In het geding zijn hier twee rolopvattingen ten aanzien van de parlementariër:

- de volksvertegenwoordiger als *gevolmachtigde*, die bij het vormen van besluiten afgaat op zijn eigen oordeel;
- de volksvertegenwoordiger als *lasthebber*, die de instructies van zijn kiezers en/of zijn partij opvolgt.

Uit onderzoek is gebleken, dat de parlementariërs zich in overwegende mate de rol van gevolmachtigde toedenken. Alleen binnen de fracties

van PvdA en ARP waren in 1968 wat meer Kamerleden die zich primair als lasthebber definieerden.

In het *Nationaal verkiezingsonderzoek 1971* is nagegaan, welke rol de kiezers aan hun vertegenwoordigers willen toebedelen. Daartoe werden o.m. de volgende vragen gesteld, waarop de antwoorden zich in onderstaande percentages spreidden.

1 *Een lid van de Tweede Kamer moet vaak over bepaalde kwesties stemmen. Als een Kamerlid meent dat de meeste van de kiezers op zijn partij een andere mening hebben dan hijzelf, vindt u dan dat hij in de Kamer zou moeten stemmen volgens de mening van de kiezers of volgens zijn eigen mening?*

mening kiezers	65 %
eigen mening	25 %
weet niet/geen antwoord	10 %
	<hr/>
Totaal	100 %

2 *En als nu een Tweede-Kamerlid bijvoorbeeld een andere mening heeft dan zijn partij in de Kamer, vindt u dan dat hij zou moeten stemmen zoals zijn partij erover denkt of volgens zijn eigen mening?*

mening partij	52 %
eigen mening	35 %
weet niet/geen antwoord	13 %
	<hr/>
Totaal	100 %

3 *En als nu een Kamerlid merkt dat zijn partij in de Tweede Kamer een andere mening over iets heeft dan de meeste kiezers op zijn partij, vindt u dan dat hij in de Kamer moet stemmen volgens de mening van zijn partij of volgens de mening van de kiezers op zijn partij?*

mening kiezers	58 %
mening partij	23 %
weet niet/geen antwoord	19 %
	<hr/>
Totaal	100 %

Een nadere analyse wijst uit, dat deze opvattingen nauwelijks uiteenlopen binnen de aanhang van ieder der partijen. De grote meerderheid van de kiezers van elke partij ziet de rol van de parlementariërs als de uitvoerders van de wil van de kiezers. Een wat kleinere meerderheid van de aanhang van elke partij — uitgezonderd de PPR — beschouwt de Kamerleden als lasthebbers van hun partij.

De tegenstelling tussen de opvatting van de parlementariërs zelf en de zienswijze van de kiezers met betrekking tot hun volksvertegenwoordigers vraagt om een open en gedegen discussie binnen de partijen. Een politiserende KVP weet wat haar te doen staat!

7. PvdA ALS REGERINGSPARTNER

Als laatste onderdeel van deze selectie van onderzoeksresultaten wil ik kort de gevonden voorkeuren voor regeringscoalities aanstippen. Twee partijen zijn de favoriete regeringspartijen in ons land: op de vraag welke partijen men het liefst in de regering zag, scoorden KVP en PvdA het hoogst (55 % en 57 %).

De ondervraagden spraken in groteren getale een voorkeur uit voor een coalitie tussen de christelijke partijen en de PvdA dan voor een samenwerking van KVP, ARP en CHU met de VVD. In de laatste weken vóór de verkiezingen verkoos 53 % de eerste coalitie boven de tweede en 23 % de tweede boven de eerste. Omdat de vraagstelling vrij lang vóór het tijdstip van interviewen moest worden vastgesteld, kon helaas niet de populariteit worden gepeild van het laat geboren regeerakkoord van PvdA, D '66 en PPR. De tevoren nog wel bepleite en inmiddels achterhaalde coalitie van deze „progressieve drie” mét de PSP werd in ieder geval matig ontvangen: slechts 35 % verkoos deze combinatie boven het kabinet-De Jong, terwijl 45 % — voor dezelfde keus gesteld — liever de laatste regeringssamenstelling had. Het tamelijk geringe enthousiasme voor een linkse coalitie van PvdA, D '66, PPR en PSP blijkt eveneens als men de keuze heeft tussen de samenwerking van PvdA, KVP, ARP en CHU resp. deze linkse combinatie: 51 % preferert dan de eerste en 27 % de tweede.

Een coalitie van PvdA samen met de grote christelijke partijen krijgt dus steeds een meerderheid, onafhankelijk van de alternatieven waarmee zij wordt geconfronteerd.

Mijn pleidooi voor een „KVP-koers op empirische basis” heb ik indertijd afgesloten met de stelling, dat een beleid mede gegrond op indicaties van sociaal-wetenschappelijk onderzoek „democratie op empirische basis” kan heten¹⁶. Ook op het punt van de toekomstige kabinetsformatie kan „De Nederlandse kiezer 1971” zijn bijdrage aan de democratie leveren.

¹⁶ Artikel in noot 2 genoemd, pag. 25.

Rechtsbescherming zonder vierde macht

C. A. J. M. Kortmann*

1

Stellen dat de trias politica een belemmering vormt voor de oplossing van de machtenproblematiek¹, lijkt op het intrappen van een open deur. Een extreme doorvoering van de tria-leer zou als consequentie hebben: geen wetgevingsinitiatief bij de Kroon, strenge doorvoering van incompatibiliteiten, verbod van een bestuursbesluit in wetsvorm, geen wantrouwenstem, geen delegatie van wetgeving, geen ontbinding van het parlement door de Kroon, onafhankelijkheid en onafzetbaarheid van de rechters, geen aparte administratieve rechtspraak, instelling van instanties voor competentiegeschillen, geen rechterlijke bevoegdheden voor de wetgever, geen rechterlijke toetsing van wetten².

Nadere beschouwing van het bovenstaande leert, dat een zodanige extreme trias in ons land en in andere staten waar deze leer een der constitutionele pijlers is (geweest), nimmer volledig is doorgevoerd. De „Staatenpraxis (-) änderte die Idee Montesquieus grundlegend (-)“³. Niettemin vindt men in de huidige Grondwet een aantal elementen van de trias terug. Men denke aan de artikelen 56, 106, 119 en 180.

2

Maar wat men vooral terugvindt — en het lijkt hierom te gaan, niet om de trias *an sich* —, is de waarborg van het constitutionele recht voor een balans tussen de verschillende machten. De in de formele constitutie neergelegde trias vervult hierin een rol. Direct betreft deze leer slechts de formele en niet de materiële staatsfuncties. Aan de vervulling hiervan nemen de formele machten in verschillende combinaties deel. Maar de machtenscheiding moet in zoverre vanuit het standpunt der materiële functies gezien worden, zo lijkt het, als zij de vervulling van deze functie regelt en tevens een grens stelt aan het uitoefenen er-

* Mr. C. A. J. M. Kortmann is wetenschappelijk medewerker (staatsrecht) aan de Juridische Faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, waar hij in 1971 promoveerde op het proefschrift „Egalité“ en „Défense“, een rechtsvergelijkend onderzoek naar enige algemene rechtsbeginselen¹. Dit artikel is geschreven naar aanleiding van de publikatie „De vierde macht“ van mr. R. Crinice le Roy. (Red.)

¹R. Crinice le Roy: „De vierde macht“; uitg. Wereldvenster, Baarn; 1971; 104 pag.; f 10,50; zie pag. 34.

²Vgl. Ermacora: „Allgemeine Staatslehre“; Berlijn, 1970; pag. 616.

³Ermacora, a.w., pag. 613.

van ⁴. Maar al te vaak is en wordt uit het oog verloren, dat het probleem van de balans der machten — trias of niet — voorop stond, óók in *Montesquieu's* ogen. De eigenlijke zin van het principe is „die Förderung der Verteilung und Mässigung der Staatsmacht(—)“ ⁵. De organisatie van de machten volgens de extreme trias is in de meeste grondwetten, ter wille van de balans, verlaten. Schema's die men nu tegenkomt, zijn grosso modo: initiatiefrecht bij regering en parlement, de mogelijkheid van een wantrouwensvotum, een twee-kamersstelsel, medewerking van de executieve aan de wetgeving, ministeriële verantwoordelijkheid, benoemingsrecht bij het staatshoofd, het bestaan van administratieve rechters, de mogelijkheid van toetsing van wetten. Het merendeel van deze mogelijkheden tot balansvorming is in Nederland door de Grondwet gerealiseerd en vindt daarnaast in het ongeschreven constitutionele recht een waarborg. Men denke o.a. aan de normen van het parlementair stelsel.

3

De vraag die nu echter rijst, is deze: welke zijn de machten waartussen een balans grondwettelijk gewaarborgd dient te zijn? *Crinice le Roy* stelt, dat er naast de drie bekende machten een aantal andere, met een eigen functie, zijn opgedoemd; een in zijn betoog merkwaardige stelling nadat hij heeft opgemerkt, dat eenstemmigheid over de typische staatsfuncties niet bestaat. Wat is dan wel het typische van die nieuw opgedoemde machten? Wat moet worden verstaan onder een macht? Dit lijkt een der kernvragen voor de oplossing van het balansprobleem.

Onder de „machten“ rekent *Crinice le Roy*: het staatshoofd, het kiezerskorps, de politieke partijen, de ministers, de Kamers der Staten-Generaal, de instanties met beslissing van geschillen belast en het ambtenarenkorps. Niet dus: de wetgever, de uitvoerende macht.

Een dergelijke benadering doet een aantal vragen rijzen. Wordt macht niet met invloed verward? ⁷ Beide zijn middelen om doeleinden te bereiken; de macht echter onderscheidt zich doordat daarbij het sanctieaspect aanwezig is. Macht is bindend, invloed niet ⁸. Indien het onderscheid tussen macht en invloed niet wordt gemaakt, kan men naast de door *Crinice le Roy* genoemde machten een groot aantal andere bedenken: het bedrijfsleven, het leger, het vrouwengilde, de kerken, de NVSH, de pers. Ook deze vormen „beslissingscentra in de staat“ ⁹ en zouden dan in een geformaliseerd machtenpatroon moeten worden op-

⁴ Vgl. Ehmke: „Grenzen der Verfassungsänderung“; Berlijn, 1953; pag. 120.

⁵ Scheuner: „Der Bereich der Regierung“; Göttingen, 1951; pag. 267. Zie ook: *Crinice le Roy*, a.w., pag. 33 en 75; Schindler: „Verfassungsrecht und soziale Struktur“; Zürich, 1967; pag. 127; Vile: „Constitutionalism and the separation of powers“; Oxford, 1967; pag. 14 - 19.

⁶ *Crinice le Roy*, a.w., pag. 34.

⁷ *Crinice le Roy* spreekt op pag. 41 over **invloed** van het kiezerskorps!

⁸ Vgl. Ellemers in: „Verkenningen in de politiek“; Alphen a/d Rijn, 1971; deel I, pag. 27.

⁹ *Crinice le Roy*, a.w., pag. 43.

genomen¹⁰, hetgeen alleen al praktisch onmogelijk lijkt. Bovendien moet men zich afvragen, of deze machten wel naast elkaar mogen worden geplaatst. Van Wijk wees er reeds op, dat het electoraat, de politieke partijen, de beide Kamers der Staten-Generaal in serie geschakelde „machten” zijn¹¹. Men zou hier beter van spreiding dan van scheiding van machten kunnen spreken.

Het lijkt noodzakelijk, dat men, wil men een systeem van *checks and balances* construeren, weet welke complexen als machten, als staatsrechtelijk relevante machten zijn te beschouwen. Gesteld moet worden, dat „macht” slechts in zoverre relevant is voor het staatsrecht, als deze macht een rechtvaardiging, een legitimatie vindt in het recht en omgekeerd het recht door de macht wordt beschermd¹². Laat men dit verband los, richt men slechts de aandacht op factische macht in het sociale leven, dan is de macht geenszins typerend voor het staatsrecht, voor de staat. Indien men geen ander criterium kan vinden dan dat daar macht is waar in de realiteit beslissingen vallen, dan krijg je de situatie, dat „day-to-day experience becomes the only guide for action, and few people would be prepared to admit that expediency alone should determine the organisation and powers of government”¹³. Het is noodzakelijk criteria aan te geven voor de vraag, welke machten men al dan niet in een balansenspatroon dient te betrekken.

4

De Grondwet heeft niet slechts een beschrijvende functie. Zij bepaalt, afgezien van andere constitutionele normen, welke feitelijkheden rechtens relevant zijn¹⁴. In deze zin is de Grondwet normatief, zoals het gehele staatsrecht slechts vanuit een normatief begrip verstaan kan worden¹⁵. Dit houdt in, dat wat zich in de „realiteit” als macht voordoe, niet vanzelfsprekend als recht of voor rechtsbeschrijving vatbare materie dient te worden beschouwd.

De Grondwet nu stelt, dat er drie machten zijn: wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht¹⁶. Is deze normering nu onbruikbaar voor de huidige machtenproblematiek? Het schijnt niet zo te zijn. De Grondwet dient hier immers niet als limitatief te worden beschouwd, in deze zin dat alleen bij de genoemde drie instanties beslissingen mogen vallen. Ook elders kan staatsrechtelijke macht aanwezig zijn, geregeerd door bijvoorbeeld ongeschreven recht. Zodra „macht” met geschreven of ongeschreven publiek recht is verbonden, is zij staatsrechtelijk — hoewel

¹⁰ Crinice le Roy, a.w., pag. 43.

¹¹ Van Wijk in: „Anti-revolutionaire Staatkunde”, 1970, pag. 292.

¹² Schindler, a.w., pag. 20 en 104.

¹³ Vile, a.w., pag. 237.

¹⁴ Vgl. Duynstee, in: „Rechtsgeleerd Magazijn Themis”, 1959, pag. 309.

¹⁵ Vgl. Meuwissen: „Rechtsvinding en staatsrecht”; Zwolle, 1971; pag. 10. Zie „Proeve van een nieuwe Grondwet”; Den Haag, 1966; pag. 35.

¹⁶ I.p.v. uitvoering hanteer ik liever „bestuur”.

niet immer grondwettelijk —, forméél-juridisch, relevant. De Grondwet stelt slechts een aantal specifieke machten, die zich onderling onderscheiden, voorop.

Mag men wel stellen, dat de drie machten niets specifiek hebben? Kan men stellen: „Intussen is de benaming die men aan een overheids-handeling geeft, in wezen niet meer dan een juridisch etiket”?¹⁷ Het lijkt niet juist. Immers, zelfs als men aanneemt, dat de trias-functies alle volgens hetzelfde beslissingspatroon verlopen, betekent dit geenszins, dat de resultaten van dat proces naar hun inhoud dezelfde zijn. Het lijkt mogelijk wetgeving, bestuur en rechtspraak te onderscheiden, naar hun aard, naar hun wijze van totstandkoming (vorm), alsmede — en dit vooral — naar hun rechtsgevolg. Waarom immers zou men aan een bepaald besluit een eigen naam geven? Doet men dit zomaar? De kwalificatie dient toch op enige grondslag te berusten?¹⁸ Naar de aard is een daad van wetgeving het geven van een abstracte regel, zelfs al is er sprake van een détail-regeling¹⁹. *Rousseau* stelde dit reeds²⁰. Ook *Montesquieu* achtte individuele besluiten in wetsvorm slechts in uitzonderingsgevallen geoorloofd²¹. Het is een eis van de rechtsstaat, en zo geldt de trias ook tegen de wetgever. Hij mag slechts algemene regels stellen.

Let men op de procedure, dan ziet men ook verschillen. Bij de wetgeving — hogere en lagere — is in principe een zeker democratisch element betrokken. Men denke aan de Staten-Generaal, de Raad, B. en W., Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten. Zelfs in het geval van delegatie is de band met een volksvertegenwoordiging niet geheel doorgesneden (artikel 57 van de Grondwet). Zo kan ook de vorm een waarborg zijn voor de „richtigheid van het recht”²².

Let men op het rechtsgevolg van de verschillende besluiten, dan wordt de zinvolheid van een trias, hoezeer ook doorbroken, nog duidelijker. Grondrechten kunnen slechts beperkt worden door de wet, tegen regelingen is geen beroep mogelijk, de rechter kan ze slechts onverbindend verklaren, toetsing van regelingen aan ongeschreven recht geschiedt niet — althans zeker niet door de Hoge Raad²³. Tegen beschikkingen is in het algemeen wel beroep mogelijk; de rechter kan deze veelal vernietigen; toetsing aan ongeschreven recht geschiedt hier wel.

5

Uitgaande van het bovenstaande vraagt men zich af, welke dan wel

¹⁷ *Crinice le Roy*, a.w., pag. 35 en 36.

¹⁸ Vgl. *Meuwissen*, a.w., noot 103.

¹⁹ Vgl. *Schindler*, a.w., pag. 49.

²⁰ *Livre II*, ch. 4.

²¹ *Livre XII*, ch. 19.

²² *Meuwissen*, a.w., pag. 5.

²³ Hoge Raad (HR), 18 april 1967; *Administratieve en Rechterlijke Beschikkingen (ARB)*, 1968, pag. 67; „*Ars Aequi*”, XVII, pag. 229; vgl. mijn dissertatie „*Egalité en Défense*”; *Alphen a/d Rijn*, 1971; pag. 85.

de typische macht is van het door *Crince le Roy* ten tonele gevoerde ambtenarenkorps. Hebben de eventuele besluiten van deze „macht” een rechtskarakter of rechtsgevolgen die niet onder een der trias-functies te vangen zouden zijn? Wat zijn dat dan voor besluiten, zou gevraagd moeten worden, indien het antwoord positief luidt.

De essentie van het probleem lijkt hierin te bestaan, dat het ambtenarenkorps besluiten neemt die niet aan bepaalde procedures voldoen dan wel aan onvoldoende controle onderworpen zijn. Daar komt *Crince le Roy's* aap uit de mouw²⁴. Wat men daarvan moge denken — waarover hieronder —, een vierde macht hoeft men er niet voor te construeren. Uitbreiding van controle hoeft nog niet in te houden, dat men hiervoor de Grondwet wijzigt, waarmee men een macht introduceert waarvan de besluiten geen enkel specifiek karakter dragen.

6

Een van de veelgehoorde bezwaren tegen de trias-leer is, dat men hiermee de feitelijke beslissingsmacht van de ambtenaren versluiert: formeel is er sprake van een mandaat waarbij de verantwoordelijkheid van de minister zou blijven bestaan, terwijl materieel gezien de minister(s) niet meer zou(den) weten wat binnen het apparaat gebeurt²⁵. Zelfs al is dit geheel of ten dele waar, dan nog kan men zich afvragen, of de formele aanduiding van de machthebber wel zo'n bezwaar is. Wil men immers een gecompliceerd machtscomplex als dat van de overheid nader aanduiden, dan is men wel gedwongen het formeel te simplificeren, hetgeen geenszins inhoudt, dat de materiële rechtsregels dan ook meteen niet meer zouden bestaan. Ook de „Proeve van een nieuwe Grondwet” kent dit verschijnsel. Artikel 32 stelt, dat de Koning de ministers aanwijst. Iedereen die enigszins op de hoogte is van de formatie, weet echter, dat materieelrechtelijk de fracties de grootste vinger in de pap hebben²⁶. In feite berust het gehele parlementaire stelsel op materiële normen die niet, geformaliseerd, in de Grondwet zijn te vinden. Een dergelijke simplificatie maakt het functioneren van de „machten” alleen maar helderder voor de toeschouwer²⁷. Juist een zeer precieze aanduiding van alle beslissende instanties zou de gehele materie versluiëren. Een herkenbaar en eenvoudig criterium — etiket — lijkt noodzakelijk om de staatsmachten ook maar enigszins begrijpelijk aan te duiden. De trias is zo'n etiket.

7

Uit het bovenstaande leide men niet af, dat de beslissingsmacht die bij het ambtenarenkorps berust, irrelevant zou zijn. Zonder twijfel is

²⁴ Vgl. Van Wijk, a.a., pag. 292.

²⁵ Vgl. *Crince le Roy*, a.w., pag. 74 en 75.

²⁶ Vgl. Ringnalda in „Verkenningen in de politiek”, I, pag. 132 vv.

²⁷ Vgl. Gemeentestem 6098: „De vierde macht”.

deze „macht”, vooral na de Tweede Wereldoorlog, sterk toegenomen, hetgeen niet anders kón: „Het is een vaststaand feit, dat besluiten in grote organisaties niet door enkelingen (bv. de ministers; C.K.) worden genomen maar meestal groeien onder invloed van een groot aantal medewerkers binnen en buiten de organisatie. De kwaliteit van de besluiten neemt op deze wijze toe”²⁸. Het lijkt onmogelijk de werkzaamheden van de ambtenaren aan een gedetailleerd complex van regels te binden, waaraan een controle-instantie ze zou moeten toetsen. Dit zou de noodzakelijke souplesse niet verdragen. Maar even „onnozel is (het) te denken dat een ambtenaar zijn taak uitoefent zonder eigen belangen te behartigen, zodat door opvoering van deskundigheid en loyaliteit het probleem uit de wereld zou zijn”²⁹. Het gaat erom, de beslissingsmacht van de overheidsadministratie in zodanige banen te leiden, dat het risico van willekeur zo klein mogelijk is, zonder de noodzakelijke slagvaardigheid van het bestuur aan te tasten. Dit is, buiten de gehele trias-problematiek om, een van de vragen die een oplossing behoeven. Uit dit oogpunt is *Crinice le Roy's* paperback de aandacht waard.

8

In het hoofdstuk „Controle op de vierde macht” doet hij een aantal voorstellen die zouden moeten leiden tot doeltreffende controle. Lezen wij goed, dan worden voorgesteld: constitutionele vastlegging van openbaarheid, wettelijk geregeld toezicht van parlement en regering op de overheidsadministratie, een grondwettelijk recht der Kamers om ambtenaren voor zich te doen verschijnen en te horen, eventueel de instelling van een *Administrative Management Agency* om controle door de regering te vergemakkelijken, een ombudsman en een soort *Administrative Procedure Act*. Voorwaar een stelsel van controle dat er niet om liegt. Men kan zich afvragen, of een dergelijke combinatie en cumulatie van controlemiddelen wel nodig én gewenst is.

Allereerst iets over de *openbaarheid*. Gesteld kan worden, dat de wens tot openbaarheid gegronnd is op twee basiselementen: een gebrek aan vertrouwen in de besluitvormende instantie en het inzicht, dat er anders dan door openbaarheid niet of niet voldoende wordt gecontroleerd, waarbij dan nog een wisselwerking kan bestaan tussen de onvoldoende controle en het wantrouwen³⁰. Een van de redenen waarom rechtspraak en wetgeving in het openbaar geschieden, is dat op beide geen controle door een andere instantie plaatsvindt. Zou een dergelijke controle wel bestaan, dan kan men openbaarheid minder noodzakelijk achten.

Stelt men voor, zoals *Crinice le Roy* doet, parlement én regering een geïnstitutionaliseerde controle te laten uitoefenen, dan lijkt de eis van openbaarheid aan belang in te boeten, daar de kiezer wél regering en

²⁸ Brasz in „Verkenningen in de politiek”, I, pag. 161.

²⁹ Brasz, a.a., pag. 162.

³⁰ Vgl. Van Putten in „Verkenningen in de politiek”, I, pag. 225 en 226.

parlement kan „controleren“, bij gelegenheid van verkiezingen. Aan de openbaarheid *an sich* kleven echter al bezwaren. Reeds *Schindler* merkte op, dat radicale democratische regels eerder een conservatieve dan progressieve politiek ten gevolge hebben. Waar het volk de kans krijgt in alles zijn invloed te laten gelden, wordt het steeds terughoudender in zijn eventuele beslissingen³¹.

Een tweede opmerking zij deze: indien de openbaarheid wordt doorgevoerd, zal deze vooral de pers en de politieke partijen interesseren, daar juist zij beiden de schakel vormen tussen de overheid en de burger, die zelf onmogelijk in staat is alle eventueel gegeven informatie te verwerken. Licht het dan niet voor de hand, dat men ertoe overgaat deze pakhuizen vol informatie ook eens aan een inspectie te onderwerpen, een inspectie berustend op wettelijke regelen? *Ehmke* stelt, zij het dan slechts ten aanzien van de politieke partijen: „Das Bestreben die Parteien in das öffentliche Recht einzuführen, ist überhaupt einer der charakteristischen Züge der heutigen Entwicklung des Staats- und Verfassungsrecht“³². Van Tweeën een: óf men limiteert het recht op informatie — waardoor pers en politieke partijen geen „machten“ worden — óf men geeft hun informatie en past ze daarmee in het machtenspel in, waardoor men vanzelf gedwongen wordt controle te gaan uitoefenen. De eerste oplossing moet voor degene die voorstander is van autonome partijen en een vrije pers, verre de voorkeur genieten.

Tegen een apart geregelde *controle* door parlement en regering zijn ook bezwaren aan te voeren. Het parlement de bevoegdheid verlenen ambtenaren te horen, betekent dat men hen erkent, óók juridisch, als een macht³³. De ambtenaar wordt een zelfstandige politieke figuur³⁴. Een secundair probleem hierbij is nog, dat men met deze controle het parlement nog zwaarder belast dan het nu al lijkt te zijn. Ook controle door een apart bureau ten behoeve van de regering lijkt bezwaarlijk. Immers, wordt dit bureau ook zelf niet weer een macht? Bestaat het zelf niet uit ambtenaren, en: door wie wordt dit bureau dan weer gecontroleerd? Het antwoord dat de regering gaf naar aanleiding van vragen over een dergelijk bureau, lijkt alleszins redelijk³⁵.

Over het voor en tegen van een *ombudsman* bestaan vele opvattingen. Hierop kan nu niet uitvoerig worden ingegaan. Wel kan gesteld worden, „dat het verlangen in Nederland een ombudsman te introduceren niet wijst op een groot vertrouwen in de mogelijkheid om door wetgeving en rechtspraak de verhouding burger—overheid te beheersen“³⁶.

³¹ *Schindler*, a.w., pag. 146.

³² *Ehmke*, a.w., pag. 113.

³³ Vgl. Gemeentestem 6098.

³⁴ Vgl. Kan, in: „Nederlands Juristenblad“, 1970, pag. 156.

³⁵ Aanhangel Handelingen Tweede Kamer, zitting 1969-1970, pag. 599.

³⁶ Van der Burg in de bundel „Rechtsvinding“; Deventer, 1970; pag. 62.

Ondanks bovenstaand commentaar zij toegegeven, dat de overheids-administratie een steeds geprononceerder rol speelt in het besluitvormingsproces, vooral daar waar geen sprake is van wetgeving doch van bestuur³⁷. Een sterkere controle dan tot op heden bestaat, lijkt wenselijk. Twee vormen hiervan lijken het meest aantrekkelijk; vormen waardoor men de normatieve kracht van de huidige constitutie geen geweld aandoet, noch komt tot de instelling van diverse nieuwe instanties. Het gevaar van de creatie van nieuwe instellingen is, dat men de ermee samenhangende consequenties veelal niet kan overzien. „Aber nicht selten werden Gesetze erlassen, welche das Gegenteil dessen bewirken, was hätte erreicht werden sollen, häufig solche, die etwas anderes bewirken als angenommen wurde, und zahllos sind diejenigen, die eine Nebenwirkung erzeugen, die dem Hauptzweck zuwiderläuft“³⁸. Men denke slechts aan de neveneffecten die de evenredige vertegenwoordiging heeft veroorzaakt, om niet te spreken van die der sociale verzekeringswetten. Het lijkt verstandig, zoveel mogelijk oplossingen te zoeken binnen bestaande structuren.

Hierbij zij allereerst gedacht aan verhoging van de *rechtsbescherming door de (administratieve) rechter*. De Wet Administratieve Rechtspraak Overheidsbeschikkingen is een stap in de goede richting. De toetsing van toepassing van pseudo-wetgeving aan beginselen van behoorlijk bestuur³⁹, de roep om uitbreiding van het beschikkingsbegrip zoals te horen was op de vergadering van de Vereniging voor Administratief Recht d.d. 22 januari 1972, de steeds frequenter toepassing van artikel 1401 van het Burgerlijk Wetboek op overheidshandelen — materiële wetgeving niet uitgesloten⁴⁰ — wijzen alle in de richting, dat hier nog voldoende mogelijkheden bestaan. Men zou zelfs kunnen denken aan de mogelijkheid van beroep tegen algemeen verbindende voorschriften zoals dit in de — „oude“ — EG-landen, behoudens in Duitsland en Nederland, bestaat⁴¹. De verhouding tussen interne en externe voorschriften ware in dit verband nader te bezien. De rechter zou meer aandacht kunnen besteden aan de wijze waarop besluiten tot stand zijn gekomen, en kunnen toetsen aan beginselen van behoorlijk bestuur, zoals de hoorplicht, de motiveringsplicht en de eis van een nauwkeurig onderzoek naar de feiten. Wettelijke regelen, zoals een *Administrative Procedure Act*, lijken voor een vergaande controle geenszins onmisbaar. De rechtspraak van de Franse *Conseil d'Etat* geeft hiervoor wel zeer duidelijke bewijzen.

³⁷ Van der Burg, a.a., pag. 63.

³⁸ Schindler, a.w., pag. 66 en 67.

³⁹ HR, 7 januari 1970; ARB, 1970, pag. 130, noot J. P.; HR, 14 oktober 1970; Beslissingen Nederlandse Belastingzaken (BNB), 1971, 3.

⁴⁰ HR, 24 januari 1969; Nederlandse Jurisprudentie, 1969, 36.

⁴¹ Vgl. mijn dissertatie, hoofdstuk III.

Rechtsbescherming door de rechter betekent, dat de burger rechtstreeks wordt beschermd, zonder tussenkomst van een management-bureau, parlement of ombudsman. Bescherming door de rechter betekent bescherming die niet beïnvloed is door meerderheids- en minderheidsvorming, door politieke partijen en pressiegroepen⁴², welke neutrale positie een uitvloeisel is van de trias.

Een tweede mogelijkheid dient gezocht te worden *binnen de structuur van de overheidsadministratie* zelf. Een goed benoemingsbeleid is een niet te onderschatten waarborg voor een rechtmatig functioneren van de overheidsadministratie. De nodige aandacht zal moeten worden besteed aan de loyaliteit van de ambtenaar⁴³. Men krijgt wel eens de indruk, dat hierin de laatste jaren een regressie optreedt. Tevens zal het beleid erop gericht dienen te zijn, dat er tussen de ambtenaren onderling een zekere concurrentiepositie gewaarborgd blijft door een selectief verplaatsen en bevorderen. Aanbevelenswaardig lijkt bovendien, externe adviescolleges ad hoc, die minder in een „politieke” structuur gevangen zijn, regelmatig aan de besluitvorming te laten deelnemen⁴⁴. Hierdoor kan de soms wat al te zeer op doelmatigheid gerichte blik van de ambtenaren op rechtmatigheidsaspecten attent gemaakt worden.

Ook ware een zekere mate van *deconcentratie van de overheidsdiensten* overweging waard. Hierdoor immers wordt het apparaat kleiner en daardoor voor de formeel verantwoordelijke overzichtelijker.

Maar de belangrijkste waarborg voor een afdoende interne controle lijkt de *kwaliteit van de minister(-sploeg)* te zijn. Niet zozeer de eis dat hij geen amateur meer dient te zijn, daar hij anders de taal van zijn veelal gespecialiseerde ondergeschikten niet meer verstaat, als wel de eis dat het kabinet homogeen is, lijkt beslissend. Een van de meest opvallende aspecten van de technestructuur is de wijze waarop de leiders ervan elkaar steunen. Een tegenwicht hiertegen lijkt slechts vindbaar in een even sterke of sterkere homogeniteit van het kabinet⁴⁵.

Het vigerende *kiesstelsel* staat de vorming van een zodanig kabinet in de weg. Het stelsel der evenredige vertegenwoordiging heeft meer dan voldoende feilen vertoond, waarvan niet het geringste is het bestaan van een zeer groot aantal politieke partijen, hetgeen op zich nog geen bezwaar is, als zij maar niet allen in de Kamer komen. Nu dit wél gebeurt, leidt dit tot in het algemeen uitermate moeizaam verloopende formaties, waarna men in het merendeel der gevallen nóg zit met een verdeelde meerderheid in de Kamer, waarop vanzelfsprekend geen homogeen kabinet steunen kan, en met een nog verdeelder oppositie. Wil men echt homogene kabinetten realiseren, dan is een onmisken-

⁴² Vgl. Ehmke, a.w., pag. 122.

⁴³ Vgl. Ermacora, a.w., pag. 939; Kan, in: „Nederlandse Juristenblad”, 1970, pag. 156.

⁴⁴ Vgl. Ermacora, a.w., pag. 497.

⁴⁵ Vgl. Ermacora, a.w., pag. 497.

⁴⁶ Vgl. Hauriou: „Droit Constitutionnel”; Parijs, 1970; pag. 642.

bare voorwaarde coalitievorming vóór de verkiezingen. Het huidige kiesstelsel — dat wijst de ervaring uit — werkt dit bepaald niet in de hand. Een meerderheidsstelsel, of een sterk daarop gelijkend stelsel, lijkt aantrekkelijk, zo niet noodzakelijk.

Maar uiteindelijk zal alles afhangen van de concrete mens in het systeem⁴⁷.

---

⁴⁷ Vgl. Schindler, a.w., pag. 130.

Een modern tuchtrecht voor militairen?

J. M. Reijntjes*

1

„Hier wint de geest het van de materie. Geen discipline die distancieert en geen tucht die verbittert. Maar discipline die opvoedt en tucht die staalt. Alleen daardoor worden mannen gemaakt.”. Deze ontboezeming ontvloede in 1946 de pen van onze toenmalige minister van Oorlog, *mr. J. Meynen*¹. Zij geeft nauwkeurig weer, wat men vroeger (en soms ook nu nog) met het militaire tuchtrecht beoogde: naast waarborging van een ordelijke gang van zaken bij de troep, een methode van opvoeden tot goed soldaat. „De militaire tucht is een wijze van denken en handelen welke elk individu en elke troep er toe aanzet zijn driften te beheersen en zijn instincten te beteugelen en zich volledig aan het welslagen van zijn opdracht te wijden”, schrijft de Belgische generaal *Van Rolleghem*². In deze geest kwam de nu geldende, in 1922 in werking getreden maar in essentie al van 1891 daterende regeling van het Nederlandse militaire tuchtrecht tot stand. Zij is te vinden in de *Wet op de Krijgstucht* (WK) en het *Reglement betreffende de Krijgstucht* (RK). Dat RK bevat de intussen klassieke passages: „Daar de godsdienst de bron is van alle geluk, deugd en ware moed (—)” (artikel 1a) en „De ondergeschiktheid is de ziel van de militaire dienst” (artikel 2). Op deze grondslag wordt in vele kazernes nog steeds de tucht gehandhaafd — voor zover de betrokken commandant althans niet heeft ingezien, dat niet alleen kanonnen, maar ook reglementen verouderen.

2

De theoretische grondslag voor dat inzicht werd verschaft door een aantal, meest Amerikaanse onderzoekers die nauwkeurig verslag uitbrachten over het gedrag van de soldaat in diverse gevechtssituaties, voornamelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook in Korea en de Sinai. Zij poogden dat gedrag te verklaren; ongewild kwam daarbij de

* Mr. J. M. Reijntjes is oud-voorzitter van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) en lid van de Juridische Studiecommissie van deze vereniging. Dit artikel is geschreven naar aanleiding van de publikatie van de Regeringsnota inzake de herziening van het militair tuchtrecht. (Red.)

¹ In: Van Voorst Evekink, Kruls en Berger: „De praktijk van het militaire tuchtrecht”, 3e druk, 1964, deel I, pag. 3.

² In: „Reglement op de Militaire Tucht”, uitgave 1959, begeleidend schrijven.

onhoudbaarheid van de oude conceptie, dat een goed gedrild soldaat vrijwel per axioma ook goed vecht, op onbarmhartige wijze aan het licht. Van uitstekend getrainde eenheden bleek nog geen 15 % der manschappen actief aan de gevechtshandelingen te hebben deelgenomen; de overigen hadden zich beperkt tot het zoeken van dekking. De beste soldaten beschikten vaak tegelijkertijd over de langste straflijst. Dit soort feiten leidde tot de conclusie, dat veelal niet discipline en angst voor straf doorslaggevend waren voor de mate van inzet, maar de kwaliteit van de binding binnen de kleine groep, waarin de man opereerde. Let wel: de oude discipline bleek niet waardeloos (zoals tegenwoordig ook wel eens beweerd wordt); het is slechts duidelijk geworden, dat zij altijd schromelijk is overschat, dat daarnaast minstens zo belangrijke factoren een rol spelen: kort gezegd de sociale vormgeving van de eenheid.

Het is de verdienste van de Zwitserse journalist *Bigler* geweest, de resultaten van de hier bedoelde onderzoeken uit hun vakjargon te hebben gelicht en samengevat in een begrijpelijke (en bovendien goed leesbare) vorm³. Zijn felle aanval op de commandanten naar klassiek Pruisisch model („Ze bedoelen krijgstucht, zeggen discipline en vergeven zich met dressuur”, a.w., pag. 165) klonk ook in ons land door.

3

Mede als gevolg daarvan kreeg in 1967 een commissie, naar haar voorzitter genoemd de commissie-*Lagerwerff*, de opdracht verslag uit te brengen over de vraag, in welke richting een herziening van het tuchtrecht zou moeten gaan. Zij trachtte drie jaar lang tevergeefs tot eenstemmigheid te komen. Ten slotte bracht men in juli 1970 een rapport tot stand dat kan bogen op een vrijwel onverdeeld ongunstige kritiek.

Op dat moment was de discussie ook elders in volle gang. De *Nationale Raad Welzijn Militairen* bracht al in 1966 een nota uit — een tweede zou volgen in 1971 (beide stukken zijn nog steeds geheim) — en in maart 1970 publiceerde de *Vereniging van Dienstplichtige Militairen* (VVDM) haar door een groep dienstplichtige juristen opgestelde nota „Tuchtrecht”. Het rapport-*Lagerwerff* leidde spoedig tot een standpuntbepaling van de overige personeelsorganisaties; als hekkesluiters kwamen de *gezamenlijke officiersverenigingen* (GOV) in december 1971 met een interim-rapport. Ook in het *Militair Rechtelijk Tijdschrift* (MRT) klinkt zo nu en dan de discussie door (redacteur *mr. W. H. Vermeer*: „(—) Ik ben er van overtuigd, dat — uiteindelijk — de ondergeschiktheid de ziel van de militaire dienst is en moet blijven (—). Anders wordt het een janboel”) ⁴.

³ Rolf R. Bigler: „Der einsame Soldat”; eine soziologische Deutung der militärischen Organisation”, 1963; geciteerd uit de Nederlandse vertaling: „De naamloze soldaat”, 1966.

⁴ „Militair tuchtrecht in de branding”, in: MRT, 1968; pag. 461.

De naar voren gekomen standpunten bleken soms ver uiteen te liggen. Aan de behoudende kant vinden we de meerderheid van de commissie-*Lagerwerff*, die eigenlijk niet veel meer wil dan de oude teksten herschrijven. Iets verder gaat de minderheid binnen die commissie. Beider standpunt staat vaak bijna diametraal tegenover dat van de *VVDM* en dat van de *Vereniging van katholieke onderofficieren „Sint Martinus“*.

4

Als overall in het strafrecht moet een onderscheid gemaakt worden tussen materieel tuchtrecht (de vaststelling van wat mag en wat niet mag) en formeel tuchtrecht (tuchtprocesrecht). De twistpunten liggen op beide gebieden. Noodgedwongen zal ik op eerstgenoemd terrein slechts enige feiten van de huidige regeling aanstippen — op het tuchtprocesrecht hoop ik aanstonds dieper in te gaan.

Door het scheppen van een militair tuchtrecht naast het commune strafrecht — hetgeen zuiver op grond van doelmatigheid geschiedde — heeft men ten aanzien van de krijgsmacht ongewild tweeërlei soort „orde“ gecreëerd: een externe, te handhaven door het commune strafrecht, en een interne. Logisch — en bovendien meer in overeenstemming met het beginsel van de gelijkheid voor de wet en met de gangbare opvattingen omtrent aard en wezen van tuchtrecht: zie sub 6 — zou zijn geweest wanneer dat tuchtrecht zich had beperkt tot de handhaving van die interne orde. De gedachte, dat tucht niet alleen moet ordenen, maar ook dient op te voeden, heeft het echter doen uitdijen naar allerlei andere gebieden, waar het helemaal niet thuis hoort. Zo komen we tot de volgende bezwaren:

1. het geeft te weinig concrete normen;
2. het begeeft zich op het gebied van de externe orde, a) door vermenging met het commune strafrecht („oneigenlijke krijgstuuchtelijke delicten”), b) door het stellen van alleen voor militaire geldende externe normen (het gebied van het *Wetboek van Militaire Strafrecht*, *WMS*)⁵;
3. het moraliseert⁶.

Vrijwel geen enkele van de thans geldende bepalingen verdient ongewijzigd te worden gehandhaafd. De meeste wrevel wekt wel het artikel waarmee elke vrije meningsuiting kan worden afgesnoerd: artikel 20 RK, dat de militair verbiedt „zich onvergenoegd te betonen”.

5

Ook in het tuchtprocesrecht heeft de oude opvatting haar sporen nagelaten. Zij leidde ertoe, dat men de meeste van de in het commune strafrecht bekende normen opofferde ter wille van noties als „snelle afhandeling”, „eenvoudige procedures”, enz.

⁵Bv. in artt. 17, 22 en 23 RK.

⁶Zie bijv. artt. 1a, 7, 8, 8a en 9 RK.

Het militaire tuchtrecht is een van die stelsels wier gezicht in veel mindere mate wordt bepaald door de inhoud van de materiële rechtsregels dan door de wijze waarop die regels worden toegepast. Het gevolg is, dat de tegenstelling tussen „moderneren” en „antiekere” zich juist hier toespitst. Centraal staat de vraag: *wie mag welke straffen opleggen?* Thans komt de strafbevoegdheid toe aan de commandant (artt. 39 t/m 43 WK). Hem staat een pakket, vaak in hoge mate vrijheidsberovende sancties ter beschikking: tuchtklasse (van 3 tot maximaal 6 maanden), streng, verzwaard en licht arrest, een aantal uren voor het appèl binnen zijn, strafdienst en berisping. Hiertegen wordt door velen bezwaar gemaakt. Het zwaarste geschut dat zij in stelling brachten, is het *Verdrag van Rome* van 1950 („ter bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden”). Dit geeft in zijn artikel 6 een aantal garanties voor een eerlijke berechting, zoals: een onafhankelijke en onpartijdige rechter, openbaarheid, recht op verdediging, recht op het horen van getuigen — evenzovele voorwaarden waaraan het militaire tuchtrecht niet voldoet. Bovendien eist artikel 5 van het verdrag voor het opleggen van vrijheidsstraffen een daartoe volgens het verdrag bevoegde (en krachtens artikel 6 dus onafhankelijke) rechter. Hieraan is de volgende stelling te ontleen: de commandant is *niet* tot straffen bevoegd en zelfs wanneer hij dat *wel* was, dan mocht hij *nog* geen vrijheidsstraffen opleggen.

6

Er is echter een moeilijkheid. Artikel 6 van het verdrag is, voor zover hier van belang, alleen van toepassing op strafvervolgingen. Is in dit verband ook een tuchtrechtelijke procedure als zodanig te beschouwen? Ja, stelt o.m. de nota van de VVDM, met redenen omkleed⁷. Nee, zeggen regering en Hoog Militair Gerechtshof. Vier soldaten, een sergeant en een majoor hebben intussen klachten ingediend bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, terwijl de regering het advies vroeg van het Comité van ministers (een advies dat haar, gezien de tekst van het verdrag met bijbehorende protocollen, wel niet zal worden gegeven)⁸.

De VVDM grondt haar „ja” op de stelling, dat militair tuchtrecht eigenlijk helemaal geen tuchtrecht is, maar strafrecht. Echt tuchtrecht (zoals dat bijv. geldt voor artsen en advocaten) zou aan een aantal vereisten moeten voldoen: er moet een hechte groep met een sterk groepsbewustzijn aanwezig zijn, met daaraan gekoppeld het besef, dat de groep als geheel een bepaald normenstelsel, dat boven het gewone uitgaat, moet handhaven, waardoor die normen gewoonlijk ook uit die groep zelf afkomstig zullen zijn. Hierbij wordt verwezen naar geschriften van o.m.

⁷ Zie ook mr. E. A. Alkema: „Het militaire tuchtrecht en de rechten van de mens”; in: MRT, 1970, pag. 454 v.v.

⁸ Id. mr. F. Kuitenbrouwer in NRC/Handelsblad.

Röling⁹ en Van Binsbergen. In essentie komt de opvatting van de VVDM hierop neer, dat steeds een basis van vrijwilligheid aanwezig moet zijn bij degenen die aan het desbetreffende tuchtrecht onderworpen zijn. Door de aanwezigheid van dienstplichtigen kan de militaire groep aan deze eis niet voldoen. Als consequentie hiervan wil men de door het militaire tuchtrecht bestreken materie geheel brengen onder boek III WMS: „Overtredingen”.

7

Welke de merites van deze redenatie overigens ook mogen zijn, naar mijn mening is zij te eenzijdig, te dogmatisch. Er is een andere benaderingswijze mogelijk¹⁰. De Nederlandse strafwetgeving biedt de burger een aantal waarborgen voor een eerlijke en gedegen procesvoering. Zij zijn al eerder genoemd: een onpartijdige en onafhankelijke rechter, openbaarheid, rechtsbijstand, het horen van getuigen, enz. Ten dele vindt men ze reeds in de Grondwet¹¹, terwijl men ze ook in vele andere wetten kan aantreffen; zij worden nog eens bevestigd in het Verdrag van Rome. Op die „grondregels van strafprocesrecht” zijn voor bepaalde gevallen uitzonderingen mogelijk (zo is bijv. niet elk proces openbaar). De vraag van belang lijkt mij nu: is het acceptabel voor een gehele categorie Nederlanders dergelijke uitzonderingen te maken en, zo ja, hoe ver mag men daarmee gaan?

Met deze algemene vraagstelling komen we ook uit de moeilijkheden ten aanzien van het *Verdrag van Rome*. Het is hoogst waarschijnlijk, dat de „Hoge Verdragsluitende Partijen” in 1950 helemaal niet aan het militaire tuchtrecht hebben gedacht. Dan moeten we ook niet proberen het via een achterdeurtje „hinein zu interpreteren”, maar ons de vraag stellen: wat is, gezien de geest van het verdrag, de meest acceptabele oplossing? Daarmee is de vraagstelling geheel parallel komen te liggen aan die ten aanzien van de doorwerking van de in het commune Nederlandse strafrecht neergelegde normen.

Het antwoord op de vraag nu zal moeten luiden: of er op een bepaalde grondregel inbreuk mag worden gemaakt, is per regel te beoordelen; wanneer men tot inbreuk besluit, dient deze niet verder te gaan dan strikt noodzakelijk is, gegeven het te bereiken doel.

8

Tot welk resultaat voert deze zienswijze? Laten we ons beperken tot het meest omstreden punt: de *strafbevoegdheid*. De garantie van een onafhankelijke en onpartijdige rechter acht ik een zo fundamentele, dat

⁹ Prof. mr. B. V. A. Röling, preadvies voor de Nederlandse Juristenvereniging, 1936.

¹⁰ Via een derde methode, die van de wetshistorische interpretatie, bereikt men een soortgelijk resultaat, zoals aangetoond door Ivan Roggen: „Une doctrine de la justice militaire Belge”; in: „Revue de Droit pénale militaire et de Droit de la Guerre”, 1966, pag. 307 vv.

¹¹ Zie artt. 175 en 180.

daarop niet zonder toedoen van de justitiabele zelf (of van de groep waartoe hij behoort) af te dingen is. Van een dergelijk eigen toedoen kan bij artsen en advocaten wel gesproken worden, niet bij militairen (zeker niet zolang de dienstplicht bestaat).

De commandant komt derhalve niet als rechter in aanmerking. Een ander systeem verdient de voorkeur; dat voorgesteld in de nota van de VVDM lijkt in dit geval het meest praktisch. Het geeft de berechting van militairen in handen van een onafhankelijke militaire kantonrechter, die eens per een à twee weken de onderdelen in zijn ambtsgebied bezoekt en er alle daarvoor in aanmerking komende zaken afdoet, met de mogelijkheid van hoger beroep op de krijgsraad (zolang die nog bestaat; dat is echter een heel ander chapter). Of de strafbepalingen aan de hand waarvan recht wordt gesproken, staan in WK of WMS, lijkt dan minder belangrijk. Tegen plaatsing als overtreding in het derde boek van het WMS is wel aangevoerd, dat dit in feite „criminalisering” zou betekenen¹². Theoretisch is dat misschien wel juist, voor de mensen die het aangaat maakt het echter geen enkel verschil (mits dat WMS aan de gewijzigde situatie wordt aangepast). Handhaving van WK en RK lijkt onder de huidige omstandigheden doelmatiger.

9

Onverkort doorvoeren van deze regeling zou onvermijdelijk leiden tot overbelasting van de militaire kantonrechters. Het is ook niet nodig; wanneer de justitiabele zelf van bepaalde hem toekomende waarborgen afstand wil doen (en hij zijn keuze in vrijheid, met voldoende kennis van zaken, kan maken), zijn zij overbodig. Het is dan ook gewenst, de commandant (de vervolgende instantie) de bevoegdheid te geven tot *schikking* (transactie), evenals een agent van politie. Men vergelijkte: burger A rijdt 's nachts zonder licht en wordt betrapt; hij kan kiezen tussen het betalen van tien gulden boete, direct te voldoen, of behandeling van de zaak voor een onafhankelijke rechter — soldaat B komt een kwartier te laat binnen: alles gaat net zo; het enige verschil is, dat de commandant ook zou mogen transigeren ten aanzien van vrijheidsstraffen. Naar de verwachting zal de militair in het algemeen, net als de burger, de voorkeur geven aan een transactie. Alleen wanneer er sprake is van werkelijk geschil, zal hij naar de rechter stappen; ook alleen in dat geval heeft hij de onafhankelijkheid c.a. van die rechter nodig¹³.

10

De tegen de strafmeerdere aangevoerde bezwaren zijn mutatis mutandis van toepassing op de beklagmeerdere: de hoger geplaatste commandant

¹² Mr. D. J. van der Meulen in De Tijd, 4 februari 1972.

¹³ Een soortgelijk systeem werd voorgesteld door prof. mr. H. H. A. de Graaff, doch slechts voor de oneigenlijke krijgstuchtelijke delicten; in: „Een grensverkenning”, rede 1971, pag. 34 en 35.

bij wie men in beklag kan gaan tegen een strafoplegging. De *beklag-procedure* heeft bovendien nóg een kwaal: beklag schort de tenuitvoerlegging van de straf niet op. Gevolg is, dat maar weinigen vertrouwen hebben in deze procedure: wanneer je gelijk krijgt, heb je je straf toch al ondergaan. Zo wordt het beklag tot een wassen neus¹⁴.

11

Intussen hebben we ongemerkt het gebied betreden van de *straffen* zelf. Ook hier liggen punten van geschil.

Het huidige strafstelsel is ondoelmatig en onrechtvaardig. Ondoelmatig omdat bepaalde straffen ofwel nauwelijks effect hebben (degradatie) en dan ook vrijwel nooit opgelegd worden, ofwel hun doel ver voorbij schieten (tuchtklasse)¹⁵. Onrechtvaardig o.m. omdat vrije dagen en werkdagen over één kam geschoren worden. De man die op de dag voordat hij met vakantieverlof zal gaan, vergeet zijn kast af te sluiten, krijgt in principe een even zware arreststraf (evenveel dagen) als zijn maat die hetzelfde vergrijp pleegt op de maandagochtend. Met andere woorden: de een zit een aantal vakantiedagen (of een weekend) binnen de kazerne, de ander verliest slechts een paar vrije avonden.

Er dient onderscheid gemaakt te worden tussen arreststraffen vallend op vrije dagen, en idem vallend op werkdagen. Pas dan is een redelijk zuivere straftoemeting mogelijk. Overigens dient men ernstig in overweging te nemen, de vrijheidsstraf geheel uit het tuchtrecht te bannen, niet alleen wegens de strijd met het Verdrag van Rome¹⁶, maar ook om de redenen onlangs genoemd door het Kamerlid *Walburg* (ARP): „Straffen van vrijheidsberoving en douwen — vooral in het weekeinde — leiden meestal tot nog meer haat en wrok. Zij passen dan ook naar mijn mening niet meer in deze tijd”¹⁷.

Het straffenpakket is daarnaast veel efficiëntiever te maken door het uit te breiden met de geldboete.

12

Laten we na deze uitweiding de draad der historie weer opnemen. Na het échec van de commissie-*Lagerwerff* sloegen nieuwe werkgroepen aan de arbeid. Een voorproefje van het gerecht dat zij zullen bereiden, geeft de in januari jl. door de ministers *De Koster* en *Van Agt* aan de Tweede Kamer aangeboden *Nota inzake de herziening van het militaire tuchtrecht*^{17a}.

¹⁴ Idem: J. van Elsen: „Geen oorlogsstraffen in vredesleger”, in: KVP-maandblad, september 1971.

¹⁵ Zie de nota „Nieuwersluis”, uitgave VVDM; 1971.

¹⁶ Vgl. Int. kol. mr. S. van der Ploeg: „Het militaire tuchtrecht van de toekomst”; in: MRT; pag. 564 en 569.

¹⁷ Handelingen Tweede Kamer, 1971 - 1972; pag. 1530.

^{17a} Tweede-Kamerstuk, zitting 1971 - 1972, 11689, nrs. 1 t/m 4, d.d. 27 januari 1972. (Red.)

Het tot standbrengen van een wetswijziging van enige omvang is in elke parlementaire democratie een zwaar karwei — niet zozeer door de voortdurende bemoeiingen van het parlement (dat meestal eerder een teveel aan passiviteit verweten moet worden) alswel door het ontbreken van een charismatisch leider die zegt: zo moet het, en niet anders. Werkgrepen en commissies zitten jarenlang gebogen over technische problemen, waar het eigenlijk slechts geldt een politieke beslissing te nemen. Bij het oplossen van de hier besproken problematiek is dat heel duidelijk het geval. Wat ons bij het opslaan van de nota dan ook aller-eerst interesseert, is de keuze die de ministers hebben gedaan.

13

Het blijkt, dat de nota eigenlijk in twee gedeelten uiteenvalt. Nadat in de inleiding gewezen is op de „zeer verschillende opvattingen” over „aard en functie die een nieuw militair tuchtrecht zou moeten hebben” (pag. 3)¹⁸, zetten de ministers in de tweede paragraaf hun *koers* uit. Voorop staat de doelmatigheid: een zo goed mogelijke krijgsmacht tegen zo weinig mogelijk offers. „Verplichtingen die aan de militairen worden opgelegd, moeten functioneel voor de organisatie zijn en als zodanig verantwoord kunnen worden” (pag. 6). Er wordt later met nadruk gesproken over „de ontwikkeling van de krijgsmacht als samenlevingsverband”; „de nieuwe inzichten vanuit de gedragswetenschappen en vanuit de praktijk van de krijgsmacht en andere organisaties tonen aan, dat realisering van organisatiedoelinden en persoonlijkheidsontplooiing vaak niet alleen verzoenbaar zijn, maar elkaar zelfs vooronderstellen” (pag. 5). De opvoedingsgedachte wordt duidelijk afgewezen: „De sancties van het militaire tuchtrecht zullen slechts de marginale functie hebben om ongewenst gedrag te corrigeren, waar andere middelen gefaald hebben” (pag. 7). Men stelt vast: „Een krijgsmacht die normen creëert of handhaaft, die er uitsluitend op zijn gericht om de organisatie een eigen status te verschaffen (—) past in geen enkel opzicht in democratische verhoudingen” (pag. 6/7). Dat is ferme taal.

14

Het tweede gedeelte van de nota geeft een overzicht van de *wijzigingen* die de bewindslieden in WK en RK beogen aan te brengen. Op materieelrechtelijk gebied zal ik mij opnieuw beperken tot een opsomming:

1. afschaffing van de oneigenlijke krijgstuchtelijke delicten;
2. beperking (maar geen afschaffing) van de werking van de krijgstucht buiten de „interne orde” (waarnaar wel expliciet verwezen wordt; pag. 21);
3. decriminalisering (i.c. overbrenging naar WK) van een aantal nu in het WMS omschreven delicten; genoemd wordt opzettelijke ongehoor-

¹⁸ Er wordt geciteerd uit de interne uitgave van het ministerie van Defensie.

zaamheid (waarmee een tweede zaak-*Wehrmann* onmogelijk wordt);
4. nieuwe formulering van gedragsregels, waarbij bepalingen die beperking van fundamentele rechten en vrijheden inhouden, bij formele wet zullen worden vastgesteld.

Het is duidelijk: aan de eerder genoemde wensen wordt in aanzienlijke mate tegemoetgekomen.

15

Op het gebied van het *tuchtprocesrecht* zijn de toezeggingen daarentegen aan de magere kant gebleven. Het sanctiestelsel zal in zoverre worden herzien, dat tuchtklasse en degradatie verdwijnen en de geldboete (tot maximaal f 100 of 10 % van de bruto-maandwedde) wordt ingevoerd. Een ontwerp van wet tot afschaffing van het streng arrest is al bij de Kamer ahangig.

De strijd met het Verdrag van Rome wordt hiermee niet geheel weggenomen. Bovendien wordt er nog steeds geen onderscheid gemaakt tussen arrest op vrije en op werkdagen. Wel verdwijnt het krijgstuchtelijk voorarrest.

De straffende commandant daarentegen blijft. De ministers lijken op dit punt overigens niet zo zeker van hun zaak. Zij stellen: „De rechtszekerheid van elke militair (—) dient met zorgvuldig gekozen garanties omgeven te worden”, en „afwijkingen van het strafprocesrecht (—) komen de ondergetekenden — en dan alleen op praktische argumenten — alleen aanvaardbaar voor (—) (pag. 28), enz.; en als dan puntje bij paaltje komt en de grote stap genomen moet worden, blijken zij „om uitsluitend praktische redenen” (pag. 24) (zelfs de spelling is hier anders!) toch de strafbevoegdheid van de commandant te willen handhaven (al wordt dáár dan weer haastig aan toegevoegd: de ministers zullen onderzoeken of „het hiërarchische niveau van deze strafbevoegdheid kan worden verhoogd”; pag. 25).

Dit alles zou nog aanvaardbaar zijn wanneer tegelijkertijd een effectieve *beklagprocedure* werd geschapen; dat is niet gebeurd. Weliswaar wordt beroep op de krijgsraad in het vooruitzicht gesteld, maar dit beroep blijft evenzeer een wassen neus als het huidige beklag, zolang dat beroep geen opschortende werking heeft. Bovendien rijst de vraag: waarom is een tuchtprocedure voor de krijgsraad wel doelmatig, en een voor een militaire kantonrechter niet? De gedachte aan een compromis dringt zich op.

16

In het militaire wereldje — en ook in kringen van geïnteresseerde buitenstaanders — is een geleidelijke, maar toch duidelijk waarneembare verschuiving in opvattingen waarneembaar. De kring van wie *Bigler* de „formelen” noemt, wordt steeds kleiner. Waar tot voor kort de tuchtklasse voor „de” officier bijna heilig was — „we kunnen er absoluut

niet zonder" —, bepleit het GOV-rapport afschaffing. Zo zijn meer voorbeelden te geven.

De ministers *De Koster* en *Van Agt* hebben laten weten, dat zij een nieuwe, op moderne leest geschoeide regeling tot stand willen brengen. Is dat niet in lijnrechte tegenspraak met het zoeken naar een compromis tussen de partijen in hun *huidige* krachtsverhoudingen?

Wat door de bewindslieden als wenselijk naar voren is gebracht, lijkt nu redelijk vooruitstrevend — zouden we echter niet met enige grond mogen vrezen, dat dezelfde voorstellen over vijf jaar (de termijn waarbinnen men ze verwezenlijkt hoopt te hebben) al weer achterhaald zullen zijn? Wie een moderne wetgeving wil scheppen, moet zich niet laten verleiden tot onnodige compromissen; hij moet zijn ontwerpen vrijhouden van relictten van door hemzelf eerder verworpen opvattingen. Het militaire tuchtrecht zal naar verwachting in september van dit jaar onderwerp van bespreking uitmaken in de Tweede Kamer. Mogelijk dat men dan ten volle de consequenties zal weten te trekken uit de door de ministers in het algemeen-beschouwend gedeelte van hun nota ontwikkelde visie. Een werkelijk modern tuchtrecht ligt dan binnen ons bereik.

Bijzondere trekkingsrechten voor de ontwikkelingslanden

P. H. Gommers*

De ontwikkelingslanden hebben tijdens een conferentie te Lima in oktober vorig jaar ter voorbereiding van de derde wereldconferentie in het kader van de *United Nations Conference on Trade and Development* (UNCTAD III), die momenteel in Santiago (Chili) wordt gehouden, voorstellen geformuleerd ter verbetering van hun mogelijkheden van economische groei. Een van de belangrijkste voorstellen betrof het leggen van een verbinding tussen de *bijzondere trekkingsrechten* van het Internationale Monetaire Fonds (IMF) en additionele middelen voor ontwikkelingsfinanciering¹. Dit komt neer op het verlenen van een grotere prioriteit aan de ontwikkelingslanden bij de verdeling van deze trekkingsrechten².

De Nederlandse regering heeft ten aanzien van deze voorstellen nog geen definitief standpunt bepaald. Een nadere bestudering van deze mogelijkheid door het IMF wordt afgewacht. Ook binnen de Groep van tien (geïndustrialiseerde landen) is de discussie hierover opnieuw op gang gekomen.

De bijzondere trekkingsrechten van het IMF vormen een internationale valuta, waarvan het gebruik aan bepaalde voorwaarden is gebonden. Landen die lid zijn van het IMF, kunnen deelnemen aan de trekkingsrechten-regeling. Jaarlijks wordt aan de deelnemende landen een bepaalde hoeveelheid trekkingsrechten toegekend, afhankelijk van de kapitaaldeelname van elk land in het IMF. De kapitaaldeelname is gebaseerd op de relatieve omvang en de economische kracht van een land.

Het scheppen van een nieuwe internationale valuta naast het goud en de dollar werd enkele jaren geleden algemeen noodzakelijk geacht om een afglijden naar een wereldwijde depressie te voorkomen. Een gezamenlijk streven van alle geïndustrialiseerde landen naar vergroting van hun deviezenvoorraad zou namelijk onvermijdelijk leiden tot recessieve

* Drs. P. H. Gommers is coördinator middellange-termijn-planning bij het Centraal Planbureau. Van 1963 t/m 1967 was hij werkzaam bij het Internationale Monetaire Fonds.

¹ „The declaration and principles of the action programme of Lima”, document MM/77/11/11 d.d. 9 november 1971.

² De gezochte relatie zou ook als een losser verband kunnen worden opgevat. In dat geval is er echter geen essentieel verschil met de huidige VN-ontwikkelingsstrategie, die de ontwikkelingshulp in de vorm van leningen en schenkingen relateert aan de groei van het nationale produkt van de geïndustrialiseerde landen.

economische politiek en „beggar your neighbour policies”. Door het scheppen van een internationale valuta kunnen de deviezenvoorraden van de lid-staten met de groei van de internationale handel worden vergroot, zonder dat ieder lid behoeft te streven naar een overschot op de betalingsbalans.

Vele voorstellen en mogelijkheden ten aanzien van de organisatie en de verdeling van een papieren internationale valuta werden bestudeerd voordat de huidige regeling werd vastgesteld. Een van de voorstellen, afkomstig van *Sir Maxwell Stamp*³, beoogde deze valuta uitsluitend ten goede te laten komen aan de ontwikkelingslanden. Aangenomen werd, dat de ontwikkelingslanden deze valuta volledig voor aankopen in de geïndustrialiseerde landen zouden aanwenden. De geïndustrialiseerde landen, die hun deviezenvoorraad wensen op te voeren, zouden nu bij een adequate economische politiek hiertoe in staat zijn, zonder dat op een algemene economische recessie zou worden aangestuurd.

Dit voorstel werd niet aanvaard. Twee belangrijke overwegingen gaven hierbij de doorslag. De introductie van een internationale papieren valuta zou alleen met succes kunnen plaatsvinden indien zij als een volwaardige valuta naast het goud en de dollar zou worden geaccepteerd. Dit vereiste een voorzichtige introductie en een gelijktijdige aanvaarding van de nieuwe valuta door alle lid-staten, en met name de geïndustrialiseerde landen. Nauw verbonden hiermee was de overweging, dat met het creëren van deze nieuwe valuta geen wereldwijde inflatie mocht worden ontketend, waardoor het vertrouwen in de nieuwe papieren valuta prompt en voor lange tijd zou worden vernietigd.

Na enige jaren ervaring met de bijzondere trekkingsrechten kan worden gesteld, dat deze valuta internationaal vertrouwen heeft gewonnen. Om deze reden zou dan ook overwogen kunnen worden, eventueel geleidelijk, een groter deel van de jaarlijks uit te geven trekkingsrechten aan de ontwikkelingslanden te doen toekomen. Daarbij zullen dan gelijktijdig de huidige bepalingen omtrent de aanwendingsmogelijkheden van deze valuta moeten worden aangepast, zodat de ontwikkelingslanden hun trekkingsrechten volledig als betalingsmiddel kunnen aanwenden, en niet — althans voor een deel — uitsluitend om tijdelijke betalingsbalanstekorten te overbruggen.

Inflatoire impuls?

Blijft echter de mogelijkheid, dat de ontwikkelingslanden door de vergrote financieringscapaciteit van hun invoer een excessieve vraag naar goederen bij de geïndustrialiseerde landen oproepen, wanneer de laatste in onvoldoende mate deze grotere vraag door middel van hun economische politiek zouden opvangen. Een verschuiving in de verdeling van de trekkingsrechten ten gunste van de ontwikkelingslanden betekent in

³ Hearings of May/June 1961 of the Subcommittee on International Exchange and Payments of the Joint Economic Committee; US Government Printing Office, Washington, 1961.

wezen, dat de geïndustrialiseerde landen de groei van hun binnenlandse bestedingen afremmen ten gunste van hun uitvoer naar die landen. Hierdoor zal een bedrag gelijk aan de vergrote uitvoer, aan de deviezenvoorraad worden toegevoegd. Alleen op deze wijze zouden inflatoire ontwikkelingen in de industriële landen kunnen worden opgevangen. Vertaald in economisch-politieke maatregelen impliceert een afremming van de binnenlandse bestedingen bijna onvermijdelijk een verhoging van de belastingen, die dan niet voor collectieve uitgaven mogen worden aangewend. Met andere woorden: het financieringstekort van de overheid moet met een bedrag gelijk aan de vermindering van de binnenlandse bestedingen worden verlaagd, waarbij dan is afgezien van optredende secundaire effecten.

Helaas moet worden geconstateerd, dat de geïndustrialiseerde landen ook zonder een extra inflatoire impuls van de ontwikkelingslanden op het ogenblik niet in staat zijn optredende prijsinflatie te bedwingen. Als de inflatoire ontwikkelingen alleen de geïndustrialiseerde landen zelf zouden benadelen, zou dit nauwelijks een argument vormen tegen een groter aandeel van de ontwikkelingslanden in de te verdelende trekkingsrechten. Prijsinflatie in de geïndustrialiseerde landen beïnvloedt echter ook de ontwikkelingslanden nadelig; zij moeten steeds hogere prijzen betalen voor hun invoer uit de geïndustrialiseerde landen, terwijl hun uitvoerprijzen grotendeels fluctueren op de wereldmarkt. Dit is de veelbesproken verslechtering van de ruilvoet van de ontwikkelingslanden. Hierbij moet bedacht worden, dat de verhoogde invoerprijzen op de gehele invoer van de ontwikkelingslanden gaan drukken.

De mate waarin een grotere prioriteit voor de ontwikkelingslanden bij de verdeling van de bijzondere trekkingsrechten een inflatoire impuls uitoefent, is geheel afhankelijk van de hoeveelheid jaarlijks te verstrekken trekkingsrechten en het aandeel van de ontwikkelingslanden daarin. Het IMF-programma voor 1970-1972 voorziet in een jaarlijkse creatie van bijzondere trekkingsrechten ter waarde van 3,5 miljard dollar (waarde 1970). Hiervan komt ongeveer 27 % of 1 miljard dollar ten goede aan de ontwikkelingslanden. Voor de komende jaren is er geen reden om a priori aan te nemen, dat deze bedragen aanzienlijk zullen worden verhoogd. Indien nu de 2,5 miljard trekkingsrechten i.p.v. rechtstreeks aan de geïndustrialiseerde landen in eerste instantie aan de ontwikkelingslanden ter beschikking zouden worden gesteld, zou dit een potentiële versterking van de jaarlijkse stijging van de vraag naar goederen en diensten geproduceerd door de geïndustrialiseerde landen, betekenen van 12 %. Met andere woorden: de uitvoer van de desbetreffende landen, die in 1970 met globaal 9 % steeg, zou in dat geval met ruim 10 % toegenomen kunnen zijn. Dit zijn geen indrukwekkende verschillen, alhoewel in een oververhitte economie de effecten van additionele inflatoire impulsen van relatief kleine omvang aanzienlijk groter kunnen zijn.

Daarnaast moet overwogen worden, dat de eisen die aan de Westerse

economieën nog steeds worden gesteld — zoals ten aanzien van woningbouw, milieubeheer, pensioenvoorzieningen, enz. — zo hoog zijn, dat inflatoire spanningen nog wel vele jaren zullen blijven bestaan. Een begunstiging van de ontwikkelingslanden zou dan nog lange tijd moeten worden uitgesteld. De huidige inflatoire situatie in de meeste geïndustrialiseerde landen wordt bovendien voornamelijk bepaald door kostenontwikkelingen en niet door een excessieve vraag naar goederen en diensten.

Het lijkt daarom niet het slechtste moment om een begin te maken met een groter deel van de bijzondere trekkingsrechten aan de ontwikkelingslanden toe te wijzen en hen in staat te stellen deze voor de volle 100 % te gebruiken voor hun economische groei.

De bijzondere trekkingsrechten zullen echter nooit meer mogen bedragen dan de lid-staten aan additionele deviezenvoorraad wensen aan te houden. Met andere woorden: de bijzondere trekkingsrechten van het IMF mogen geen goedkoop alternatief zijn voor het verstrekken van ontwikkelingshulp, in de vorm van leningen, schenkingen, tariefpreferenties of welke andere vorm dan ook.

Vervroegde verkiezingen in Italië

K. J. Hahn*

De overgang van het kabinet-Colombo naar de drieëndertigste regering van de Italiaanse Republiek — sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog dus — vormt voor de buitenstaander een wonderlijk schouwspel dat ondoorzichtig en paradoxaal lijkt. Een regering die nooit in het parlement verslagen werd, moet op een gegeven ogenblik terugtreden en zij wordt opgevolgd door een regering waarvan verwacht, ja gehoopt wordt, dat zij in het parlement geen meerderheid zal halen. Zij moet daarom meteen haar ontslag indienen, met het gevolg dat het staats-hoofd onmiddellijk overgaat tot ontbinding van de Kamer en tot het uitschrijven van nieuwe verkiezingen. Deze zullen overeenkomstig de Grondwet zeventig dagen later moeten plaatsvinden — in casu op 7 mei, één jaar voor het einde van de legislatuurperiode.

Hoe is dit te verklaren en welke kansen hopen de partijen in deze onvoorziene wedstrijd te hebben? Het loont de moeite hierover eens na te denken, omdat de interpretatie van deze merkwaardige kentering in de binnenlandse politiek tot zeer uiteenlopende resultaten heeft geleid, en vooral omdat Italië inderdaad een periode doormaakt die voor de naaste en verdere toekomst van niet geringe betekenis zal zijn. Allereerst moet worden vastgesteld, dat in Italië, zoals overigens ook dikwijls gebeurde in de Franse Vierde Republiek, regeringen zeer vaak op grond van een besluit van de partijleidingen zijn afgetreden, zonder in het parlement verslagen te zijn. Daarom hebben de partijen die niet (meer) in de regering vertegenwoordigd zijn, een zeer gematigde oppositie gevoerd tegen de *Democrazia Cristiana*, die voor deze operatie geheel en al de verantwoordelijkheid droeg en ook de regeringsformatie op zich nam.

Aan de andere kant is het verbazingwekkend, met welke consequentie en snelheid de partijleiding van de *Democrazia Cristiana* — met haar 38 % van de stemmen nog steeds de grootste partij in het land — medio februari met 30 tegen 10 stemmen het besluit nam de tienjarige coalitie van centrum-links (bestaande uit christen-democraten, socialisten, sociaal-democraten en de links-liberale Republikeinen) te beëindigen of tenminste te onderbreken en alléén een regering te vormen, met het doel

* Dr. K. J. Hahn, voormalig internationaal-secretaris van de KVP en lid van de partijraad, is directeur van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum te Rome en correspondent van De Tijd.

tot onmiddellijke verkiezingen te komen. Daarbij is het niet minder verrassend, dat de acht à negen stromingen in de partij het in één week erover eens konden worden al hun leidende persoonlijkheden in de regering te laten plaatsnemen, zodat eerbiedwaardige figuren, die sinds jaren een meer meditatief leven in de Senaat hadden geleid, zoals oud-premier *Pella*, onverwachts weer sleutelposities in het kabinet gingen bezetten — in het onderhavige geval als minister van Financiën.

Stromingen

De stromingen in de Democrazia Cristiana hebben altijd een relatieve waarde gehad, hetgeen in tijden van grote verwarring of ernstige crisis telkens weer bleek, want dan werd de partijleiding het steeds toch betrekkelijk gauw in meerderheid eens. Dit was zo in de zomer van 1969 na de splitsing van de socialistische partij en het gebeurde prompt ook nu. In ieder geval zijn de tegenstellingen binnen de partij natuurlijk wezenlijk eenvoudiger dan die onder de socialisten, die nu al in drie partijen verdeeld zijn, en ook de communisten zagen een groep — rond *Manifesto* — als splinterpartij van dissidenten aan hun zijde ontstaan. Nu vraagt het natuurlijk nog steeds een verklaring, waarom de christen-democraten zo hardhandig tegenover hun eigen coalitie-partners optraden — en waarom deze, onverwachts buiten de regering, zo mild op deze operatie reageerden, zodat de socialisten zich na de regeringsverklaring van de nieuwe premier, *Andreotti*, zelfs haastten te verklaren, dat zij op een terugkeer van de coalitie van centrum-links na de verkiezingen hoopten. Zij herhaalden bij deze gelegenheid opnieuw, dat zonder een samenwerking van socialisten en christen-democraten de democratie in Italië niet behouden kon blijven.

Chronisch socialistisch conflict

De Democrazia Cristiana gebruikte deze vrijheid van handelen tegenover de coalitie-partners omdat de op een na sterkste regeringspartij — de socialisten — sinds drie jaar stelselmatig naar samenwerking met de communisten streeft in de gewesten, de provincies, de gemeenten waar dit nodig en mogelijk lijkt, en ook in de vakbeweging. Dit heeft het werk van de coalitie ernstig bemoeilijkt — hoewel enkele wetten hierdoor gemakkelijker het parlement konden passeren, aangezien de communisten in sommige gevallen door de socialisten konden worden gekalmeerd —, en met name geleid tot de splitsing van de socialistische partij en tot een voortdurend chronisch conflict tussen de vijandige socialistische broeders in de regering.

Als bijzonder naar moest wel worden ervaren, dat de socialisten een maand vóór de presidentsverkiezingen plotseling bekend maakten, dat zij samen met de communisten op een eigen socialistische kandidaat, *De Martino*, zouden stemmen. Dit akkoord met de communisten werd zonder voorafgaand overleg met, of voorafgaande informatie van de

overige coalitie-partners gesloten. Dat was voldoende reden om met de stemmen van de twee overige coalitie-partners en van de liberale oppositie een andere, christen-democratische kandidaat te kiezen. Het betekende echter een eerste duidelijke breuk in de coalitie, die reeds vele malen ernstig bedreigd was.

Naar rechts

Daarachter gaan evenwel nog dieper liggende overwegingen schuil. Bij de — gedeeltelijke — provinciale en gemeenteraadsverkiezingen van 13 juni 1971 was duidelijk gebleken, dat een deel van het traditionele kiezerscorps van de middenpartijen naar rechts was afgevoerd en zo een, zij het dan relatieve en plaatselijk beperkte, maar toch zeer verontrustende winst voor de neofascisten tot stand had gebracht. Het zorgwekkende hieraan was juist het feit, dat het niet om echte neofascisten, maar om kleine zakenlieden, winkeliers, ambtenaren, boeren en ambachtslieden ging, die bang waren geworden van de vele stakingen, de protest-acties op de universiteiten, de opstanden in de steden, en ten slotte de merkwaardige vrijage van de socialisten van *De Martino* (PSI) met de communisten. Daarvoor hebben de communisten tussen haakjes de bijna ridicule term „meer vooruitgeschoven evenwichten” gevonden. Een en ander wil zeggen, dat de socialisten gingen streven naar een politiek van centrum-links die het accent meer naar links verplaatst en rekening en contact houdt met de communisten. Dit alles schiep samen met de achteruitgang van de produktie en de export en met de stijging van de prijzen een wijd verspreid gevoel van onzekerheid, dat velen bewoog het politieke heil weer meer aan de rechterkant te zoeken.

Socialistische ambiguïteit

Deze tendens zou zich waarschijnlijk hebben voortgezet tot de komende verkiezingen, die oorspronkelijk zouden worden gehouden in 1973. Dan zou de winst aan de rechterkant vermoedelijk nog groter zijn geweest. Om dit te voorkomen zijn de vervroegde verkiezingen inderdaad een mogelijke uitweg. Om dezelfde redenen leek het de *Democrazia Cristiana* juist, afstand te nemen van de overige regeringspartijen, om aan te tonen dat zij niet genegen is tegenover de socialisten een al te toegeevende houding aan te nemen. Want in wezen hadden de socialisten van *De Martino* — in open conflict met de sterk anti-communistische sociaal-democraten van *Saragat* — een positie gekozen die zich tegelijk binnen de regering en binnen de oppositie bevond, een ambiguïteit die natuurlijk niet in alle eeuwigheid kon voortduren en waarvan de gevolgen verleden jaar op 13 juni duidelijk te voelen waren.

Daarom ook heeft *Andreotti* als formateur voor het eerst na tien jaar wederom de liberalen geconsulteerd, niet met de bedoeling hen in de regering op te nemen, maar om aan de socialisten te laten zien, dat de

christen-democraten natuurlijk volledig het recht hebben met een rechtse democratische partij te spreken als de socialisten met een niet-democratische linkse partij willen samenwerken. Deze geste werd dan ook begrepen en de socialisten hebben zich na het debat over de regeringsverklaring van *Andreotti* uitdrukkelijk bereid verklaard na de verkiezingen weer met de christen-democraten samen te werken. Zoals gezegd hebben zij ook herhaald wat een kenmerkend feit van de Italiaanse politieke situatie is: er is geen democratisch alternatief voor de christen-democratische deelneming aan de regering. Sinds de oorlog heeft de *Democrazia Cristiana* nooit de gelegenheid gehad zich in de oppositie te herstellen van de moeite, de zorgen en de fouten van haar eigen beleid. En in crisistijden als de onderhavige moet zij een bijzonder aandeel in de regeringsverantwoordelijkheid op zich nemen.

Dit komt in de christen-democratische minderheidsregering juist vóór de verkiezingen tot uitdrukking. De opstelling is goed, in het kabinet zitten belangrijke figuren uit de rechtervleugel, uit het midden en uit de onrustige, soms zelfs opstandige linkervleugel van de partij. Of daarmee voldoende duidelijkheid, profiel en kracht gewonnen is om het vertrouwen van de zwevende en aarzelende groepen onder de kiezers in een moeilijke periode van onzekerheid en spanning terug te krijgen, zal op 7 mei wel blijken. Pas dan kan worden uitgemaakt, of het decennium van centrum-links — logischerwijs de enig mogelijke politieke formule — een voortzetting kan vinden. Een andere oplossing zou de polarisatie tussen rechts en links vergroten en daarmee vermoedelijk een brede socialistisch-communistische oppositie creëren, wat voor het land funest zou kunnen worden.

Naar een horizontale volkspartij

W. L. M. Adriaansen*

„Zolang de confessie in het vaandel van de partij staat of als grondslag functioneert, vraag ik me af of niet-christenen daarbij zullen komen”. Deze woorden van professor Schillebeeckx aan het slot van een vraaggesprek met hem en met KVP-voorzitter De Zeeuw in *De Tijd*¹ schetsen precies het probleem waarmee de confessionele partijen reeds geruime tijd worstelen. Het is immers bekend, dat de KVP, die openstaat voor niet-katholieken, naar buiten weinig aantrekkingskracht heeft. Het is in de praktijk niet meer dan wat men wel een papieren openheid noemt, een loze letter in een resolutie van een vergadering van de partijraad.

Het is een buitenstaander onvoldoende bekend, dat de partij zich niet wil beperken tot uitsluitend katholieken, en hij kan zich dat ook moeilijk voorstellen, en terecht. Zevenentwintig jaar onafgebroken regeren ten spijt valt bij de KVP de nadruk teveel op het katholieke uitgangspunt van de partij en nauwelijks op het program en de daarachter liggende visie. Om soortgelijke redenen kunnen ook de ARP en de CHU zich niet verheugen in een grote belangstelling van niet-protestantse zijde.

De confessionele partijen zullen tot een duidelijker maatschappelijk-politieke opstelling moeten komen. Dat betekent, dat een keuze zal moeten worden gedaan, niet alleen om de aanhang te verruimen onder niet-christenen en om een verder verlies van kiezers tegen te gaan als gevolg van de deconfessionalisering, maar vooral om haar pretentie van politieke partij bij de kiezers waar te maken.

Deconfessionalisering

Enkele interessante cijfers en conclusies over de gevolgen van de deconfessionalisering gaf *De Bruyn* eerder in dit blad². Opvallend was daarbij, dat de aanhang van KVP, ARP en CHU bij de Kamerverkiezingen

* Drs. W. L. M. Adriaansen, werkzaam op het Directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken, lid van de partijraad en van het bestuur van de KVP-kring Den Haag, heeft ons dit artikel aangeboden als bijdrage tot de discussie in dit tijdschrift over de grondslag en de koers van de KVP. (Red.)

¹ „De progressieve christen en zijn politieke partijkeuze”; *De Tijd*, 31 december 1971. (Zie ook het artikel van prof. Schillebeeckx in dit nummer; red.)

² L. P. J. de Bruyn: „KVP-koers op empirische basis”; in: „Politiek perspectief”, september/oktober 1971, pag. 16 vv.

Zie ook het artikel van drs. De Bruyn in dit nummer naar aanleiding van „De Nederlandse kiezer '71”. Beide publikaties zijn verschenen na het schrijven van deze bijdrage. (Red.)

van vorig jaar het meest stabiel is gebleven. Dat duidt op een vaste kern van kiezers, waarschijnlijk oudere kiezers. Vergelijkende cijfers over de stabiliteit bij eerdere verkiezingen ontbreken helaas, zodat men dit gegeven met de nodige voorzichtigheid zal moeten hanteren. Er is wel een duidelijke teruggang in het aantal uitgebrachte stemmen op de confessionele partijen. Recente NIPO-cijfers tonen thans een stabiele positie voor de KVP en een verdere teruggang voor ARP en CHU — gegevens waaraan men overigens niet teveel waarde mag hechten. Tot nu toe werd aangenomen, dat een groot deel van de vaste kern zijn stem uitbracht op grond van confessionele en traditionele overwegingen. Daarnaast zullen er mensen zijn die hun stem niet of juist wel aan een partij geven vanwege het program, het gevoerde beleid of onderdelen daarvan, of de personen die het beleid uitvoeren. Het zou interessant zijn daarover wat meer gegevens te hebben, vooral over gedeconfessionaliseerden die op een confessionele partij stemmen, maar helaas ontbreken die gegevens.

Onder deconfessionalisering wordt hier verstaan, dat kiezers zich niet langer gehouden achten om hun stem uit te brengen op een bepaalde politieke partij, alleen op grond van hun geloof. *Krajenbrink*³ gebruikt de term deinstitutionalisering, waaronder hij verstaat, dat men weliswaar is overtuigd van de betekenis van het christelijk geloof voor het politieke handelen, maar daaraan niet langs de weg van de christelijke organisatie gestalte wil geven. Daarnaast onderscheidt hij het begrip declericalisering als het losmaken van de band tussen kerk (clerus) en politieke partij, welk proces zich volgens hem met name in de KVP voltrekt. Dit onderscheid is niet juist. Declericalisering veronderstelt een directe band tussen een bepaald kerkgenootschap en een bepaalde politieke partij, die de KVP en de twee grootste protestants-christelijke partijen niet kennen, hoewel de meeste leden van deze partijen wel tot hetzelfde kerkgenootschap behoren.

Deconfessionalisering of deinstitutionalisering betekent, dat een zeker automatisme in het stemgedrag vervalst. De keuze voor een christelijke partij of de partij waarin deze in de toekomst zal opgaan of zich eventueel zal omvormen, zal een meer bewuste keuze zijn dan vroeger het geval was. Daarbij zullen ongetwijfeld de resultaten van het beleid en de eerlijke pogingen om tot resultaat te komen, belangrijker zijn dan alle fraaie volzinnen in een program en alle retoriek in verkiezingstoespraken.

In vervolg op een kort ingezonden stuk in het eerste nummer van dit blad⁴ wil ik proberen in deze bijdrage uitwerking te geven aan de gedachte van een volkspartij in verticale resp. horizontale zin en de noodzaak om te komen tot een brede volkspartij.

³ J. G. H. Krajenbrink: „De drie in gesprek”, in: „Anti-revolutionaire Staatkunde”, januari 1972, pag. 6 en 7.

⁴ „Waarheen met de KVP?”, in: „Politiek perspectief”, september/oktober 1971, pag. 65-66.

Verticale volkspartij

Na het mislukken van de „doorbraak” na de Tweede Wereldoorlog werd de Rooms-katholieke Staatspartij opgevolgd door de Katholieke Volkspartij. Men zou de KVP een volkspartij kunnen noemen in verticale zin. Dat wil zeggen: een partij die katholieken uit alle maatschappijgeledingen omvat, die samen, vanuit hun confessie, de maatschappelijke problemen benaderen.

Dat betekent het verwerpen van de polarisatiegedachte en van het conflictmodel. Dat is een afwijzing van de gedachte, dat men in geval van verschil van inzicht een kwestie tot een conflict moet laten komen om een oplossing te bereiken die dan, naar men aanneemt, beter is dan een die men door overleg zou kunnen bereiken⁵. Tegenover het conflictmodel staat het harmoniemodel, dat inhoudt, dat tegenstellingen binnen een partij kunnen worden overbrugd op basis van onderlinge solidariteit. In een dergelijk model wordt het algemeen belang gesteld boven het groepsbelang.

Gommers⁶ noemt als alternatief voor het kapitalistische marktstelsel en de gesocialiseerde eenheidsstaat de christen-democratische visie van de organisch gestructureerde maatschappij, die is gebaseerd op een zodanige reglementering van de samenleving, dat iedereen er volwaardig aan kan deelnemen. Deze visie zou een antwoord kunnen geven op een aantal hedendaagse problemen en verdient zeker een nadere actualisering.

Vanzelfsprekend moet deze maatschappijvisie worden gerealiseerd in een werkprogram, dat in wezen een momentopname is en een — meestal onvolledige — samenvatting van actiepunten voor een periode van vier jaar.

Het huidige beeld

Wanneer we de politieke kaart van ons land bezien, kunnen we, de kleinere partijen buiten beschouwing latend, een tweedeling maken.

Aan de ene zijde staan de grote confessionele partijen, die op basis van harmonie en solidariteit een eenheid tot stand trachten te brengen tussen verschillende geledingen van de maatschappij. De leden van deze partijen zijn mensen met verschillende belangen, die echter bereid zijn het eigenbelang, wanneer dat nodig is, ondergeschikt te maken aan het belang van de gemeenschap.

Aan de andere zijde staan de niet-confessionele partijen. We zien daar

⁵ Men mag deze tegenstelling niet te absoluut zien. In „Socialisme Nu”, een recente brochure van de PvdA, wordt opgemerkt: „(—) Dat wil overigens niet zeggen, dat het conflict altijd en overal de vlugste weg is naar het verkrijgen van de macht (—) en ook niet dat het de enige weg is. Een afweging van de voor- en nadelen van hetzij samenwerking, hetzij conflict, hetzij iets dat daartussen ligt, zal altijd moeten plaatsvinden, juist uit het oogpunt van: hoe kan ik m'n doelen het beste bereiken. Met andere woorden: het lijkt onjuist om deze machtsmiddelen dogmatisch en star te hanteren” (pag. 36).

⁶ P. H. Gommers: „De actualiteit van de christen-democratische maatschappijvisie”; in: „Politiek perspectief”, september/oktober 1971, pag. 52 vv.

een belangentegenstelling tussen verschillende groepen van onze maatschappij, die tot uiting komt in verschillende partijen. Het is niet verwonderlijk, dat juist vanuit deze hoek aan de confessionele partijen het verwijt wordt gemaakt, dat zij „het onverzoenlijke trachten te verzoenen” of dat zij „een wig trachten te drijven tussen mensen en groepen van mensen die eigenlijk bij elkaar horen”. Een verwijt dat voortkomt uit een eenzijdige en statische maatschappijvisie.

Veranderend maatschappijbeeld

De RK Staatspartij werd indertijd opgericht om de katholieke bevolkingsgroep uit haar politieke isolement te halen en een tegenwicht te vormen tegen zowel de liberale als de socialistische maatschappij-ideeën. Het feit dat de katholieken één lijn konden trekken, bijvoorbeeld in de schoolstrijd, vormde de kracht van de partij, maar was tevens ook haar zwakte. Dat heeft men van katholieke zijde zeker onderkend. Gedurende en vlak na de oorlogsjaren is er een discussie geweest over de vraag, of er nog wel plaats was voor een katholieke partij. De doorbraakgedachte, hoe interessant op zich ook, is toen niet gerealiseerd.

In de daarop volgende periode heeft zich een aantal ontwikkelingen voorgedaan die een grote invloed hebben gehad op de partijvorming in ons land. In de eerste plaats was er de drang naar grotere openheid. Het gezichtsveld van de mens is door de massacommunicatiemiddelen, vooral door de televisie, ruimer geworden. Men raakte meer en eerder betrokken bij allerlei gebeurtenissen, waar ook ter wereld. De televisiecamera toonde de eerste stappen van de mens op de maan, de ellende in Vietnam, Biafra en andere delen van deze wereld, maar ook het gewone alledaagse leven. De welvaart nam sprongsgewijze toe. Het toerisme nam zowel in eigen land als daarbuiten een grote vlucht. Dit alles toonde de betrekkelijkheid van een aantal tot dan dogmatisch en traditioneel bepaalde inzichten.

De scheidslijnen tussen de politieke partijen in ons land werden vager, doordat men wederzijds meer inzicht en begrip voor elkaar ging krijgen en doordat men over meer en betere informatie kon beschikken. Dit vervagen van de tegenstellingen en het betere onderlinge begrip zijn verschijnselen die niet direct tenderen naar een polarisatie in de politiek.

Veranderingen op kerkelijk gebied

Paus *Joannes XXIII* riep het Tweede Vaticaans Concilie bijeen, dat in ons land werd gevolgd door het Pastorale Concilie van Noordwijkerhout. Beide bijeenkomsten zijn van grote invloed geweest op het katholieke denken in ons land. Aan tal van zekerheden kwam een eind, en de persoonlijke benadering van allerlei belangrijke vraagstukken werd meer centraal gesteld. De vanzelfsprekendheid waarmee voorheen bepaalde waarheden werden aanvaard, verdween evenals de vanzelfsprekendheid dat men lid was van één vakbond en één omroepvereniging,

zich op slechts enkele kranten kon abonneren en lid van één politieke partij.

Aan de geïsoleerde maatschappelijke positie van de katholieken in ons land kwam een einde. De tijd van het Mandement was definitief voorbij. Politieke scheidslijnen vervaagden. Een proces van zoeken naar nieuwe wegen kwam op gang.

Naast dit proces in de katholieke wereld kan een gelijksoortige ontwikkeling worden geconstateerd in het protestants-christelijk denken. De oecumene-gedachte groeide, zij het dat beide groeperingen aan het begrip oecumene een andere definitie geven. In de protestantse zienswijze is het een naar elkaar toegroeien van christenen. De katholieken verstaan er een de gehele wereld omvattende beweging onder. De katholieke definitie is dus ruimer dan de protestantse.

De Groep van achttien

KVP, ARP en CHU begonnen een gesprek in de *Groep van achttien*, waarvan het resultaat duidelijk is achtergebleven bij de verwachtingen die bij de kiezer bestonden of waren opgeroepen.

Het is thans zaak, dat de confessionele partijen haast maken met de samenwerking. De vraag is daarbij, of een verticale groepering, ook op één christelijke basis, nog politiek levensvatbaar is. Met andere woorden: is een dergelijke partij in staat in belangrijke mate invloed uit te oefenen — en zal zij dat kunnen blijven doen — op maatschappelijke beslissingen?

De horizontale benadering

Na de Kamerverkiezingen van vorig jaar is er opnieuw een gesprek op gang gekomen tussen ARP, CHU en KVP over een mogelijke samenwerking, die er overigens reeds is tussen de fracties van de drie partijen in een aantal vertegenwoordigende organen. Hoe zal het samenwerkingsverband tussen de partijen zelf eruit moeten zien?

Er zou een duidelijke keuze kunnen worden gemaakt voor een christelijk uitgangspunt, bijvoorbeeld door een federatie of een samengaan van deze partijen in een grote partij op uitsluitend christelijke grondslag. Dan heeft men een exclusieve partij, die niet wezenlijk bijdraagt tot een vernieuwing van het Nederlandse partijstelsel. Op grond van electorale overwegingen zou op dit moment een dergelijke partij wellicht de voorkeur kunnen krijgen, maar het is de vraag of die partij voldoende aantrekkingskracht zal hebben voor jonge kiezers.

Een ernstiger bezwaar is, dat van de confessionele partijen nog dikwijls de indruk bestaat, dat zij „het christelijke uitgangspunt” in de politiek zouden willen monopoliseren. Dat is onjuist, evenals het onjuist is wanneer bijvoorbeeld zou worden gesuggereerd, dat sociale beweging identiek is met socialisme. Om het woord progressief nog maar niet te gebruiken.

Dit bezwaar zou enigszins kunnen worden ondervangen door te spreken van een christen-democratische partij. Daarbij zou men dan duidelijk moeten laten uitkomen, dat het een partij van christenen betreft en dat men niet pretendeert de christelijke wijsheid in pacht te hebben. Men mag hier niet te lichtvaardig over denken.

De andere mogelijkheid is, dat de confessionele partijen zich gaan ontwikkelen tot een volkspartij in horizontale zin d.w.z. een partij die alle maatschappij-geledingen omvat en zich richt op de gehele bevolking. Voor de KVP zou dat een logisch vervolg zijn op de keuze voor een volkspartij in verticale zin vlak na de oorlog.

Een probleem dat zich daarbij voordoet, is dat het begrip volkspartij in strijd is met de begrippen katholiek of christelijk, omdat het een beperking inhoudt tot een bepaalde bevolkingsgroep. Ook dat maakt een keuze noodzakelijk.

De keuze voor een brede, horizontale volkspartij biedt in het licht van de recente veranderingen op maatschappelijk en kerkelijk gebied meer perspectief. Het moet een partij zijn die zich niet rechts of links van het midden opstelt, om maar eens een paar modewoorden te gebruiken⁷, maar die op basis van een eigen visie op mens en maatschappij een eigen koers vaart, die een betere mogelijkheid biedt voor de totstandkoming van een maatschappelijke democratie⁸.

Benadrukt men de volkspartijgedachte, dan kiest men voor een open partij; d.w.z. een partij waarvan iedereen lid kan worden die het eens is met de visie op mens en maatschappij van die partij, ongeacht zijn principiële uitgangspunt. Vanuit zijn uitgangspunt — of dit een christelijk, humanistisch of een ander uitgangspunt is — komt men tot een bepaalde maatschappijvisie. Hoewel uitgangspunt en maatschappijvisie vaak niet van elkaar kunnen worden gescheiden, is een onderscheid zinvol omdat eenzelfde uitgangspunt niet noodzakelijkerwijs leidt tot eenzelfde maatschappijvisie. De maatschappijvisie is de basis voor een politieke partij, niet het uitgangspunt.

De maatschappijvisie moet zodanig onder woorden worden gebracht, dat ook mensen die zich niet christelijk noemen, maar uit humanistische of uit andere overwegingen tot eenzelfde maatschappelijke opstelling komen, zich erin kunnen terugvinden. Er is bovendien pas sprake van een open partij wanneer iedereen die lid van die partij is geworden, ongeacht zijn motivering, elke bestuursfunctie of vertegenwoordigende functie kan vervullen.

Het werkprogram van een partij is gebaseerd op de maatschappijvisie en geldt slechts voor een beperkte periode, gewoonlijk de periode

⁷ Dat betekent een verwerping van de mening van prof. Albeda, waar hij stelt dat het gebrek aan een eigen samenhangende doctrine en een eigen consistent maatschappijbeeld gemakkelijk kan leiden tot een wat kleurloze middenpositie, waarbij de grenzen liggen daar waar men uit de middenpositie geraakt. (Prof. dr. W. Albeda: „De toekomst van de christen-democratische partijen“; in: „Anti-revolutionaire Staatskunde“, oktober 1971, pag. 344).

⁸ Gommers, t.a.p., pag. 54.

tussen twee opeenvolgende verkiezingen. Het is een misvatting, dat voorstanders van een open partij het werkprogram centraal zouden stellen⁹. Beide zijn belangrijk en kunnen niet los van elkaar worden gezien.

De partij, zoals die hiervoor werd geschetst, richt zich op de leden en de kiezers van de huidige confessionele partijen die de maatschappijvisie van hun partij tenminste even belangrijk vinden als het program en die in deze partijen pleitbezorgers zien voor belangrijke christelijke normen en waarden in de politiek, en op mensen die dezelfde waarden en normen uit andere overwegingen centraal willen stellen.

Belangrijk is de visie, niet de partij. Een politieke partij kan niet meer zijn dan een middel om een bepaald doel te bereiken, te weten het goed doen functioneren van de maatschappij.

⁹ Krajenbrink, t.a.p., pag. 9; Th. W. Westerwoudt: „Polarisatie, en de lering voor de KVP”; in: „Politiek perspectief”, november/december 1971, pag. 38.

Boeken & brochures

Recensies

Naar nieuwe verhoudingen

J. J. M. van Soest * bespreekt het rapport „Naar nieuwe verhoudingen; de staatkundige toekomst van Suriname en de Nederlandse Antillen” van de Kuyperstichting (wetenschappelijk instituut van de ARP); 1971; 51 pag.; f 2,50. Dit rapport, dat eerder is gepubliceerd in „Antirevolutionaire Staatskunde”, december 1971, is verkrijgbaar bij het ARP-bureau, Dr. Kuyperstraat 3, Den Haag.

Bij het lezen van dit rapport heb ik me afgevraagd, of er ook een KVP-standpunt over de toekomst van Suriname en de Antillen bestaat. Ja, natuurlijk weet ik wat in de verschillende verkiezingsprogramma's staat, wat de Regeringsverklaring vermeldde, wat in de Kamers is gezegd. Maar een KVP-standpunt van recente datum dat qua expliciete stellingname maar enigszins in de buurt van dit rapport kan staan, is me niet bekend. Dat is van één kant helemaal niet zo erg natuurlijk, want er zijn rapporten die meer invloed hebben tijdens hun verborgen leven dan tijdens hun openbare leven. Dat lijkt ook te gelden voor het hier te bespreken rapport, dat vóór zijn publikatie op 9 november 1971 al in concept meegereisd schijnt¹ te zijn met de parlementaire delegatie die in augustus/ september 1971 onze eilanden bezocht.

Grondig

Toch is het rapport door de snelle ontwikkelingen van de laatste maanden niet achterhaald en zal het nog wel geruime tijd actualiteitswaarde be-

houden. Dat is dan niet alleen te danken aan het onderwerp. De grondigheid waarmee de samenstellende commissie een veelzijdige documentatie over „de West” heeft doorgenomen en verwerkt, blijkt op bijna elke van de 45 pagina's tekst. De groep heeft moeite gedaan om door de folkloristische gemeenplaatsen heen te breken die in Nederland zoveel gesprekken over het Statuut schijnen te beheersen, en heeft in een goed geordend betoog zowel de historische als de actuele, de sociale en de economische, de culturele en de politieke factoren elk de hun toekomende plaats proberen te geven. Daarin is de commissie heel behoorlijk geslaagd, al zullen de samenstellers de laatste zijn om zich te verbazen over eventuele kritiek. Zij weten immers van nabij, hoe uitgebreid en ingewikkeld de materie in kwestie is.

Voorzichtig

Is de grote verdienste van de studie gelegen in haar nuchtere aanpak, de kritiek op het rapport als geheel vindt op datzelfde punt zijn start.

* Drs. J. J. M. van Soest is leraar geschiedenis en staatsinrichting aan een middelbare school op Curaçao.

¹ Trouw, 9 november 1971.

Laten we beginnen met het meest vage en ongrijpbare, de toonaard waarin het is geschreven. Het is geen politiek pamflet geworden, gelukkig niet, en ook de paternalistische toon die altijd op de loer ligt, is goed ingehouden². Maar uit angst voor holle frasen is de commissie mijns inziens iets te ver naar de zakelijke kant doorgeslagen. Het is verbazingwekkend, dat men in 1971 over warme landen nog zo koud kan schrijven, over levende mensen zo'n dode ambtelijke volzinnen kan formuleren.

Daar komt bij, dat dit soort volzinnen, ondanks eeuwenlange culturele assimilatie, onleesbaar is voor de gemiddelde Antilliaanse politicus. Dat is geen verwijt aan de commissie, want het rapport is primair voor Nederlandse gebruikers bedoeld; maar als de Kuyperstichting ruimere bekendheid aan haar mening wil geven in de andere rijkdelen, is een „vertaling” wel wenselijk.

De hoofdstukken I tot en met V, en ook de eerste paragrafen van hoofdstuk VI, bevatten een aantal feitelijke gegevens en analyses over verleden en heden, op basis waarvan in de rest van hoofdstuk VI en in hoofdstuk VII vooruitgezien wordt. Zoals al opgemerkt, heeft de commissie haar best gedaan zakelijk te blijven en is zij hierin iets te goed geslaagd. Dat geldt niet alleen voor de toonaard van het stuk. Ook de selectie van de feiten, en de analyses die hierop worden gebouwd, zijn iets té „nuchter” en „objectief” gebleven. Uit angst voor de kritische sfeer (zij blijven hun anti-revolutionaire naam eer aandoen) hebben de commissieleden gestreefd naar het samenbrengen van feitelijke gegevens waarover de waarde-oordelen niet (kunnen) verschillen. Alle omstreden feiten, alles

wat voor meer dan één interpretatie vatbaar is, is weggelaten. De commissie houdt zich aan de waarheid, maar aan slechts een deel van de waarheid (straks zal ik met een voorbeeld aangeven wat ik bedoel). Die gedeeltelijke waarheid wordt dan nog gewateteerd alvorens te worden gepresenteerd, opdat vooral niemand zich eraan stote: „Wij bedoelen ons dan ook niet af te zetten tegen het beleid van vorige regeringen (—), niet een oordeel (te geven) over het verleden (—)” (pag. 450).

Hoe kan iemand zonder evaluatie van het verleden en heden een lijn voor de toekomst uitzetten?

Conclusies

Komen we tot de kern van het rapport, dan bestaat die niet zozeer uit de probleemstelling als wel uit de gesuggereerde oplossingen. Het vinden van de conclusies en aanbevelingen vereist enig zoeken, want ze zijn verdekt opgesteld in de tekst. Dat heeft natuurlijk wel het voordeel dat ze staan waar ze thuishoren, elke conclusie bij haar eigen redenering.

— Van de voornaamste conclusies is de eerste, vrij vertaald, ongeveer de volgende: Nederland moet het initiatief nemen tot opheffing van het Statuut (pag. 440).

Dat was op de afsluitingsdatum van het rapport (25 oktober 1971) al gebeurd; alle argumenten die tot deze conclusie leiden, krijgen hierdoor het karakter van een rechtvaardiging-achteraf.

— Doel van de herziening moet zijn (ik spreek nu verder alleen over de Nederlandse Antillen) „het wederzijds aangaan van *andere banden*” (pag. 441).

Dus banden, hoe dan ook? Mogen we

² De moraliserende toon van de twaalf eerste regels van pag. 451 (de schrijver citeert uit de publikatie in „Anti-revolutionaire Staatkunde”; red.) is irritant, te meer daar de hele passage op Nederland van toepassing is als je „onafhankelijkheid” vervangt door „communistiche dreiging” o.i.d.

³ Alle cursiveringen in citaten zijn van mij.

niet helemaal los? Maakt Nederland zoiets uit?

— Deze achterdocht wordt versterkt als we lezen, dat de commissie met veel klem verklaart, dat „welke ook de staatkundige verhouding tussen de drie koninkrijkspartners in de toekomst zal zijn, Nederland zijn hulp dient te continueren” (pag. 443).

Het lijkt erop, dat Nederland bij ons wil blijven horen, ongeacht of wij dat willen, en ons wil blijven helpen, ongeacht of wij dat vragen. Hiermee is een groot stuk paternalisme, hoe goed ook verstoppt, aan het daglicht getreden.

— De kern van het rapport, althans voor zover het de politieke conclusies betreft, is voor de Nederlandse Antillen gelegen in twee fraaie, maar zeer gevaarlijke volzinnen (pag. 442), die volledige aanhaling verdienen: „Gezien de geografische spreiding van de eilandgebieden lijkt het niet onmogelijk dat van één onafhankelijke staat bestaande uit de benedenwindse en bovenwindse eilanden op langere termijn geen sprake kan zijn.

In dat geval zou gedacht kunnen worden aan aansluiting bij andere soevereine staten, waarbij een 'koninkrijk nieuwe stijl' slechts een der mogelijkheden en zeker niet de meest voor de hand liggende zou kunnen zijn”.

De cursief gedrukte passage komt wél voor op pagina 31 van de gestencilde versie van het rapport zoals dat op 9 november werd vrijgegeven, maar is zonder enige verklaring of aantekening achterwege gebleven in de gedrukte versie in *Anti-revolutionaire Staatkunde* van december 1971.

Het is veelzeggend, dat deze passage tussen 25 oktober (afsluiting van het rapport) en 9 november (eerste publicatie) wel kon blijven staan, maar ergens tussen 9 november en december moest worden weggemoffeld. Gaf de gestencilde versie de indruk dat men

ook in ARP-kringen niet afkerig was van „uitverkoop” aan Venezuela (een houding waarvan velen hier de heer Biesheuvel verdenken), kwade geruchten en politieke belangen (welke? van wie?) hebben de Kuypersstichting er kennelijk toe gebracht deze woorden te „vergeten”. Of hiermee een politieke opvatting alleen is verhold of ook gewijzigd, zal de toekomst moeten uitwijzen.

In ieder geval is dit tweetal zinnen, in beide edities, voor de Antilliaan reden genoeg om de ARP en haar premier met enige achterdocht te bezien. Bij deze achterdocht vallen alle kleinere punten van kritiek op details van het rapport weg.

Referendum

Kritiek is gemakkelijk, constructieve kritiek veel moeilijker. Toch wil ik aan het slot van deze bespreking een poging doen om een enkel historisch-actueel punt nog eens op een andere manier te bekijken. Niet ter verbetering van het rapport, want dit punt komt er niet in voor; bovendien zijn mijn uitgangspunten andere en mijn formuleringen zeker minder stijlvol. Nee, het is meer mijn bedoeling om naast de koude methode van het rapport een methode te plaatsen die minder steriel maar daarom niet minder waardevol is.

De redevoering van koningin *Wilhelmina* van 1942 bevatte al de kern van wat later „de grote leugen van het Statuut”⁴ zou gaan heten. Want „zonder vooruit te lopen op de adviezen der rijksconferentie” zei H.M. toch maar alvast, dat zij van mening was, dat er „een rijksverband waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tesamen deel zullen hebben”, zou komen. Bij voorbaat lag dus vast, dat we bij elkaar zouden blijven, en van vrije keuze tot samenwerking vanuit gelijkwaardige posities als onafhanke-

⁴ Het Antilliaanse Statenlid Evertsz en de Nederlandse senator Broeksz op 31 augustus 1971 te Willemstad; Handelingen Tweede Kamer, zitting 1970 - 1971, stuk 11569, pag. 8 en 9.

lijke staten was geen sprake. Toch zegt koningin *Wilhelmina*, dat zij „weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de *vrijwillige* aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij”. Maar geen volksstemming of zo is nodig om aan die *vrijwilligheid* uitdrukking te geven, want — zegt H.M. — „*de laatste jaren hebben aangetoond* dat in beide volken de wil en het vermogen tot harmonisch en *vrijwillig* samengaan aanwezig zijn”.

Nederland bepaalde dus, dat de rijkdelen bijeen zouden blijven in een of andere band — en dat lijkt veel op de conclusie die het rapport van de *Kuyperstichting* anno 1971 weer trekt, zoals we boven zagen. En Nederland bepaalde, zonder dit te toetsen, enkel op basis van geschiedenis-interpretatie, dat de rijkdelen *vrijwillig* de nieuwe relatie aangingen. Dat lijkt veel op de

uitspraak van minister *Nelissen*⁵, dat er geen referendum kan plaatsvinden, en op de uitspraak van minister *Schmelzer*⁶, dat als er toch een referendum zou plaatsvinden, de Nederlandse publieke opinie en het Nederlandse parlement een oordeel mogen geven over de vraag, in hoeverre men het referendum al dan niet representatief vindt. Ook nu weer houdt men zich aan wat „*de laatste jaren hebben aangetoond*”, en wil men niet toetsen of de Nederlandse interpretatie van de recente ontwikkelingen in overeenstemming is met de feiten.

Het is duidelijk: zowel ARP als KVP zijn althans op één punt bezig een gedachtengang uit de jaren '40, die door henzelf achterhaald genoemd wordt, te continueren.

Jaap van Soest

⁵ Op 23 november 1971 in de Tweede Kamer: Handelingen, zitting 1971-1972, pag. 1233, rechter kolom.

⁶ Geciteerd door Mommersteeg in de Leidsche Courant, 16 november 1971.

Aankondigingen

De Nederlandse kiezer

„*De Nederlandse kiezer '71; een eerste verslag door de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971*” uitg. Boom, Meppel; 1972; 153 pag.; f 16,-. Dit verslag is oorspronkelijk gepubliceerd in „*Acta politica*”, kwartaaltijdschrift voor *politicologie*, 1972, nr. 1. Zie ook het artikel van drs. L. P. J. de Bruyn in dit nummer van „*Politiek perspectief*”.

In januari jl. is het boekje *De Nederlandse kiezer '71* van de persen gerold. Deze publikatie bevat het voorlopig verslag van een inter-universitair verkiezingsonderzoek, gehouden omstreeks 28 april 1971. Voor de a-select getrokken steekproef zijn 1980 personen, wonend in 396 gemeenten, zowel vóór als ná de verkiezingen mondeling ondervraagd. De desbetreffende vragenlijsten zijn in de bijlage afgedrukt. De opzet en het accent zijn in dit on-

derzoek verlegd van een politicologisch verkiezingsonderzoek, dat een direct verband met de verkiezingen en hun resultaten beoogt, naar een veel bredere aanpak van meer algemene en dieper inzicht verstreckende feiten die onder andere tot uitdrukking komen in het stemgedrag. Hierdoor is een schat van gegevens vrij gekomen die mogelijk kunnen leiden tot een antwoord op vele actuele politieke problemen. Een antwoord althans van de zijde van de Nederlandse kiezer.

De brede opzet vindt zijn oorzaak in, en heeft mede tot doel het bevredigen van uiteenlopende interesses. Aan zo'n benadering kleven enige nadelen. Men kan de respondenten niet onbepert ondervragen. Hun belangstelling neemt na een bepaald punt af en de antwoorden worden dan minder juist. De gecompliceerde vragenlijst heeft dan

noodgedwongen voor sommige aspecten te weinig aandacht, waardoor voor die aspecten een te klein aantal indicatoren is onderzocht, zodat zij onvolledig zijn. Daarenboven kunnen in dit kader niet alle problemen van onze gecompliceerde samenleving worden onderzocht en niet alle indicatoren van het kiesgedrag worden geregistreerd. Aan een nauwkeurige verklaring van het kiesgedrag zullen de onderzoekers derhalve niet toekomen. Het denken van de kiezer over de belangrijkste politieke problemen is intussen zeker vastgelegd.

Eén van de belangrijkste dimensies van dit onderzoek is m.i. het vermogen door de tijd heen te werken, d.w.z. dat het aansluit bij reeds verricht onderzoek en dat het in de toekomst kan worden herhaald. Daardoor kunnen niet alleen belangrijke gegevens worden geregistreerd, en derhalve momentopnamen worden gemaakt, maar zijn ook trends in een bepaalde periode waar te nemen, waardoor een proces kan worden (h)erkend. Dit verhoogt de wetenschappelijke waarde en vergroot de praktische toepassing.

Zoals reeds is opgemerkt, is deze publikatie slechts een begin van de uitwerkingen. Daarom is zij niet minder interessant, maar de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat na de volledige analyse enige tussenconclusies worden teruggenomen. Of, om het in de meest besproken tak van de sport te zeggen: de Engelsman die Arsenal met 0—1 van Ajax heeft zien winnen in Amsterdam, moet zijn tv na een kwartier hebben uitgezet of het stadion hebben verlaten. Hij mist de juiste visie door gebrek aan kennis van het geheel.

Politiek in beweging

„Politiek in beweging”, een bundel politologische schetsen van prof. dr. A. Hoogerwerf uitg. Samsom, Alphen aan den Rijn; 1971; 160 pag.; f 14,90.

Deze publikatie is in feite een bundel met bijdragen van diverse medewerkers aan het onderzoek. *Roschar* tekent het profiel van de kiezer. De veranderingen in opvattingen van de kiezers sinds 1967 worden geschetst door *Noordzij*. Hun ontevredenheid over hun invloed op de politiek blijkt vooral uit het artikel van *Noldus*. De verkregen gegevens omtrent constante kiezers, wisselaars en thuisblijvers heeft prof. *Daudt* samengevat. De relatie tussen de beleidsoriëntatie van de partijen en de keuze van de kiezers komt aan de orde in een bijdrage van *drs. L. P. J. de Bruyn*, die ook het hoofdstuk „deconfessionalisering” voor zijn rekening heeft genomen. De belangrijkste „issues” van deze verkiezingen — woningnood en milieuvervuiling — worden behandeld door *prof. Mokken* en *drs. Stokman*. Aansluitend beantwoordt *Molleman* de vraag, wie actie voeren. De opvattingen van de kiezers over de rol van hun vertegenwoordigers worden uiteengezet door *Thomassen*. Ten slotte verstrekt *Van Staden* informatie over de oordelen die de kiezers hebben over Nederlands buitenlands beleid, terwijl *Schennink* en *Bartels* de gebleken opvattingen over de mogelijkheid dit beleid te beïnvloeden, weergeven. Het verslag van de *Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971* maakt een wetenschappelijke aanpak van de problemen betreffende de koers van onze partij zeker mogelijk. Met die restrictie dan weer dat deze benadering alleen van de kant der kiezers wordt ondernomen. Dat zijn wél de mensen die de partij kunnen maken en de laatste jaren bezig zijn te breken.

J. Janmaat

en middelen. Dit geldt waarschijnlijk ook voor kiezers".

Enkele zinnen uit het hoofdstuk „Democratisering, rationalisering en revolutie" van deze bundel politicologische schetsen van prof. Hoogerwerf, die hij de laatste jaren her en der had gepubliceerd. De beschouwingen zijn bij elkaar gebracht, om door de samenhang van de verschillende problemen in gegroepede hoofdstukken „enig inzicht" te krijgen in de „wezenlijke kenmerken" van de „schijnbaar zo chaotisch verlopende politieke veranderingen".

Hoewel uiteraard onvolledig, geeft de bundel haarscherp de politiek-theoretische achtergronden weer van o.a. het in gang zijnde proces van ontideologisering, en daartegenover de ideologisering in sommige kleinere groeperingen binnen het Nederlandse partijstelsel, en de eveneens toenemende politisering.

In een korte weergave nemen we deze onderwerpen er even uit, omdat ze actueel zijn. De analyse van Hoogerwerf kan trouwens ook veel hulp bieden bij de praktische discussie over politieke vernieuwing in de christen-democratische partijen, en eveneens in de andere grote Nederlandse partijen die zich trachten te heroriënteren.

Hoogerwerf behandelt ook uitvoerig de begrippen conservatief, progressief en reactionair, gelijkheid en ongelijkheid (ook een centraal thema in de politieke vernieuwing voor de komende jaren, naar het zich laat aanzien), partijen en belangengroepen, de rol van het parlementslid en van de volksvertegenwoordiging, de bureaucratisering van een parlement (een onderzoek naar het functioneren van het Amerikaanse Congres; Hoogerwerf is van mening, dat aan de bewerktuiging van onze Tweede Kamer nog veel aandacht moet worden besteed, maar een staf als die van het Congres vindt hij niet zonder meer aanbevelenswaardig) en politiek en politicologie.

De schrijver signaleert in onze tijd een streven om het accent in de politiek te verleggen van de beginselen naar de doeleinden. Hij noemt een voorbeeld: de naamsverandering in 1964 van *Katholiek Staatkundig Maandschrift* naar *Politiek*, de voorloper van *Politiek perspectief*, zij het dat de beide eerste tijdschriften rechtstreeks door de KVP werden uitgegeven. Nader onderzoek zou volgens Hoogerwerf moeten uitwijzen of deze verandering minder samenhang tussen beginselen en doeleinden betekende, of het uitwerken van beginselen in concrete doeleinden.

Vandaag zijn er heel wat sterker aanwijzingen te geven voor het eerdergenoemde streven. *Mansholt* vindt het socialisme als ideologie nauwelijks nog interessant, het gaat hem inderdaad primair om vrij radicale doeleinden. Trouwens, het socialisme wordt ook door de PvdA-leiding ter discussie gesteld omdat men streeft naar een progressieve volkspartij, die natuurlijk altijd minder socialistisch zal zijn dan de SDAP of de PvdA. En *Mertens*, de voorzitter van het NKV, is het met *De Zeeuw* eens, dat de christelijke inspiratie niet langer organisatiecriterium moet zijn voor een moderne politieke partij. Waarschijnlijk zal Hoogerwerf ons de betekenis van dit soort „symptomen" binnen enkele jaren voorhouden in een nieuwe wetenschappelijke analyse. Tegen die tijd is er waarschijnlijk meer materiaal voorhanden. Wanneer immers ooit politici vragen voor de toekomst moeten beantwoorden, dan is het nu. Met duizelingwekkende snelheid dringen zich nieuwe vraagstukken aan de politieke besluitvorming op. Als we de *Club van Rome* ook maar voor de helft van haar conclusies geloven, kan onze welvaart zó niet meer zo lang aanhouden. En het wordt hoog tijd, dat het onderzoek in Nederland ter hand wordt genomen.

Wie zal, als er niet tijdig wordt ingegrepen, het eerst de dupe worden, de vertrapte in het arme deel van de we-

reld of wij? Als het ooit gaat om nieuwe doeleinden in de politiek — opnieuw —, is het nu. Zijn die nieuwe doeleinden nog in te passen in, of af te leiden van onze ideologieën? De vraag lijkt in relatie tot de gestelde problemen nauwelijks relevant, maar zij zal niettemin snel beantwoord moeten worden. Want wil de wereld, willen politici deze vraagstukken de baas worden, dan zal het aankomen op machtsvorming, sa-

menwerking en brede steun voor een beleid dat bijna revolutionaire veranderingen brengt. Christen-democratische partijen kunnen het zich niet veroorloven daarbij achteraan te lopen. Wie hun ideologie bestudeert, los van de dagelijkse praktijk, kan niet anders concluderen dan dat ze haantje de voorste moeten zijn.

Th. W. Westerwoudt

Wijkraden

J. G. Boomhof, N. F. Roest, P. R. Stoffelen en G. J. Heyne den Bak: „Wijkraden”; rapport van de Wiardi-Beckmansstichting (wetenschappelijk instituut van de PvdA); uitg. Kluwer, Deventer; 1971; 83 pag.; f 8,50.

De roep om herziening van de bestuurlijke organisatie in ons land wordt alomt luid. Enerzijds wordt hij gekenmerkt door een streven naar schaalvergroting, met name uit een oogpunt van bestuurlijke efficiency, anderzijds door het verlangen naar schaalverkleining als waarborg voor behoud of verbetering van het directe contact overheid-burger. Aan eerstgenoemd streven wordt in de bestuurlijke praktijk tot nog toe voldaan door een onoverzienbare reeks van gemeentelijke samenwerkingsvormen, soms gestalte krijsend in zgn. gewesten. Bij het parlement is op dit ogenblik een wetsontwerp in behandeling dat die bestuurlijke behoefte formeel gestalte wil geven.

Het streven naar schaalverkleining heeft tot nog toe in de bestuurlijke praktijk weinig aandacht gehad. Hoewel de wetgever binnengemeentelijke decentralisatie reeds in 1964 mogelijk maakte, is tot nu toe slechts in geringe mate van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Ook in de literatuur is tot dusver weinig aandacht besteed aan het probleem van de bestuurlijke organisatie op het allerlaagste niveau. Deze bij mijn weten eerste studie over

de wijkraden begint met vanuit de formele wettelijke bepalingen een inventarisatie op te maken van de bestaande wijkraden, al of niet publiekrechtelijk. Daaruit wordt de conclusie getrokken, dat in Nederland weinig wijkraden bevredigend functioneren. In de twee volgende hoofdstukken wordt een analyse gemaakt van de oorzaken van deze situatie. Als voornaamste en algemene oorzaak wordt geconstateerd, dat de wijkraden niet blijken te passen in het bestaande beleidsvormingsproces van de gemeenten. Ook bij de centrale overheid is tot voor kort, aldus het rapport, van een duidelijke onderwaardering sprake. Daarna formuleert het rapport een aantal voorwaarden waaraan moet zijn voldaan wil een wijkraad zinvol kunnen functioneren, en gaat het in op de aan de wijkraad toe te kennen adviserende en eventueel bestuurlijke bevoegdheden.

Ten slotte wordt geconstateerd, dat de wijkraad geen middel is dat in alle situaties toepasbaar is, noch een middel tegen alle feilen in het lokale bestuur, maar dat wellicht van grote betekenis is voor die gedeelten van gemeenten, die door specifieke problemen worden gekenmerkt, zoals bijv. sanerings- en nieuwbouwwijken en afgelegen dorpen.

Het rapport heeft beknopt en duidelijk de problematiek van de gemeentelijke

democratie aan de orde gesteld. Het heeft weer de aandacht gevestigd op de tweepoligheid van het bestuurlijke vraagstuk. Hoe het streven naar schaalverkleining in onze bestuurlijke organisatie zijn precieze vorm zal vinden, is nog onzeker. De wijkraad verdient stellig een belangrijker plaats dan tot

nog toe. De grootste verdienste van deze studie lijkt mij echter gelegen in het feit, dat zij weer eens heeft gewezen op het belang van een democratisch functioneren van het bestuur aan de voet.

J. H. A. G. van Maasackers

Europese veiligheid

rapport over het Europese veiligheidsoverleg, met lijst van documenten en literatuuropgave

„Een nuttig overzicht van het vraagstuk van de Europese veiligheid (—) met (—) een voorzichtige conclusie en een goede literatuurlijst”

(PRISMA-lectuurvoorlichting)

35 blz., f 2,50

De Duitse kwestie

rapport over de verschillende aspecten van het Duitse vraagstuk, met bijlagen, literatuurlijst en 2 kaarten; beschouwingen en informatie over o.a. de verhouding tussen West- en Oost-Duitsland, hun positie tussen Oost en West, de „Ostpolitik”, Berlijn, erkenning DDR enz.

51 blz., f 2,75

Te bestellen door overmaking op giro 23 73 39 van Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, met de aantekening: „Verzoeken toezending ..... ex. van ..... (titels)”; of via de boekhandel.

Inhoud

Prof. mr. D. H. M. Meuwissen

3 Confessionele partijvorming en de KVP

Dr. G. M. J. Veldkamp

21 Moderne sociale politiek

Dr. P. G. J. Zelissen

30 Van diagnose naar therapie — de politieke conceptie van de KVP

Drs. J. van Beekum

36 Heeft politiek nog perspectief?

Stuurgroep Welzijn

47 Memorandum inzake welzijnsbeleid — aanwijzingen voor de CRM-begroting 1973

Dr. G. J. van der Top

58 Het lot van het welzijnsbeleid — toelichting op memorandum

Mr. J. B. A. Hoyinck

71 Verhoging college- en inschrijfgelden

C. P. A. Bakker

81 Nieuwe middelen voor nieuwe taken

Mr. J. P. van Iersel

87 De Europese Gemeenschap — ontwikkeling in verscheidenheid

Mededeling

Wegens het grote aanbod aan artikelen moet de rubriek „Boeken & brochures” in dit nummer helaas vervallen. (Red.)

Confessionele partijvorming en de KVP

D. H. M. Meuwissen*

I. Inleiding

In en rond de KVP is beweging. Twee factoren kunnen worden aangegeven. In de eerste plaats een hernieuwde discussie over de grondslag van de partij en over de zin van christelijke politiek en confessionele partijvorming. Het is de bijzondere verdienste van KVP-voorzitter *De Zeeuw*, dat hij deze discussie — mede — op gang heeft gebracht. In de tweede plaats een oprechte bekommernis omtrent de eindigheid van deze wereld en de toekomst van ons bestaan. Weliswaar heeft de KVP zich te dezer zake (nog?) geen enkele verdienste verworven — de noodzakelijke initiatieven die met het eminente belang van het werk van de *Club van Rome* samenhangen, zijn immers genomen door PvdA, D '66 en PPR —, niettemin is ook bij velen binnen de KVP omtrent deze vraagstukken een heilzame onrust en bezorgdheid gewekt.

Het is de plicht van iedere politieke partij zich (opnieuw) te bezinnen omtrent haar koers en politiek, wanneer zich nieuwe ontwikkelingen voordoen. Dat geldt ook wanneer een politieke partij regeringspartij is en zich bovendien nog waagt in delicate onderhandelingen met verwante groeperingen. De positie van een regering, noch ook de samenwerking tussen politieke partijen onderling, kunnen ooit *op zich* een argument opleveren tegen het tot ontwikkeling brengen van een beleid dat men op inhoudelijke gronden noodzakelijk acht. Regering en partijvorming zijn *middelen* (en als zodanig noodzakelijke middelen: de best denkbare middelen namelijk) om een beleid te realiseren. Voor zover regering en partijvorming noodzakelijk zijn om een beleid tot stand te brengen, zijn zij tevens *doel* (anders kan een vrije samenleving inderdaad niet worden gerealiseerd¹, maar een doel dat toch een *betrekkelijke* betekenis heeft. Men moet waken tegen verabsoluteringen op dit terrein.

In dit artikel zou ik aandacht willen besteden aan koers en politiek van

*Mr. D. H. M. Meuwissen, tot voor kort lid van de partijraad van de KVP, is hoogleraar staatsrecht aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij publiceerde: „De Europese Conventie en het Nederlandse recht” (dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1968) en „Rechtsvinding en staatsrecht” (inaugurale rede, Rijksuniversiteit Groningen, 1971).

¹De kritiek die door Van Maarseveen bij zijn uitreden uit de KVP op de politieke partijen überhaupt werd uitgebracht, is dan ook volstrekt onjuist. Vgl. ook „Politiek en geloof”, essays van Paul Ricoeur; uitg. Ambo, Utrecht; 1968; pag. 83 en 84.

de KVP, met geen andere pretentie dan een bescheiden bijdrage te leveren aan een discussie die — gelukkig — langzamerhand op gang komt. Ik zal achtereenvolgens aandacht besteden aan de eigen aard van het politieke (II), aan de verhouding tussen godsdienst en politiek (III), aan het vraagstuk van de confessionele partijvorming (IV) en ten slotte aan consequenties uit dit alles voor de positie van de KVP (V).

II. De eigen aard van het politieke

III/1

Politiek is handelen gericht op de inrichting van de samenleving. De Rijk zegt het uitvoeriger: „de kunde, vaardigheid of kunst van het bereiken op een overzienbare termijn van een beter geachte ordening van de samenleving, te bewerken o.a. door wetten en tractaten en — in het algemeen gesproken — beleidsbeslissingen, zulks met gebruikmaking van alle geoorloofde middelen”². Deze kunde-om-iets-te-bereiken geschiedt vanuit een inzicht in (te realiseren) beginselen, het is een visie hebben én haar belijden³. Het politieke handelen heeft een eigen aard, het is nl. gericht op het haalbare of mogelijke; maar ook de beginselen waarvan het uitgaat, zijn specifiek: zij hebben nl. betrekking op de ideaal geachte inrichting van de samenleving. Dit zijn dus normatieve beginselen, die inhoudelijk geladen zijn. Politiek, als de kunst de polis in te richten, is dus een vorm van praktische filosofie⁴. Inzicht, vaardigheid, kunde, prudentia en topica spelen daarbij een rol.

Hieraan moet nog iets worden toegevoegd. Naar aanleiding van de opkomst van de (natuur-) wetenschappen in de Nieuwe Tijd wilde men ook de menselijke samenleving op wetenschappelijke wijze inrichten. De opvattingen van *Hobbes* zijn daarvan een duidelijk voorbeeld⁵. Maar ook heden ten dage ziet men in, dat de wetenschap ten volle bij de inrichting van de samenleving moet worden ingeschakeld. Daarbij denkt men vooral aan het hanteren van de wetenschappen (de exacte wetenschappen én de empirische mens- en gedragswetenschappen) als *instrument of hulpmiddel* bij het politieke bedrijf. Daartegen bestaat ook weinig bezwaar, mits men de eigen aard van de wetenschap én van de politiek goed in het oog houdt en zich niet overlevert aan irrationele verwachtingen omtrent een waardenvrije wetenschap⁶. De deskundige die de politici bijstaat, kan geen waardenvrije figuur zijn; het is wél van belang de waarde-oordelen en vooronderstellingen waarvan hij uitgaat, expliciet te maken. Het wordt echter gevaarlijk wanneer de politiek zelf

² L. M. de Rijk: „Een kritische reflectie op het verschijnsel politiek”; in „Tijdschrift voor filosofie”, 1969, pag. 63.

³ Vgl. De Rijk, a.a., pag. 64.

⁴ J. Habermas: „Theorie und Praxis”, nieuwe uitgave, 1971, pag. 48 en 49. Vgl. over dit alles ook Ricoeur, a.w., pag. 34 e.v.

⁵ Habermas, a.w., pag. 67 e.v.

⁶ O. D. Duintjer: „Moderne wetenschap en waardevreijheid”; in „Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte”, 1970, pag. 27 e.v.

een wetenschappelijk karakter gaat dragen, zulks niet in die zin dat de wetenschap wordt aangewend als een middel om een beleid te realiseren, maar dat men ook de *doelstellingen*, waarop het beleid is gericht, uit de wetenschap afleidt en door de wetenschap laat bepalen. Het eigen karakter van vrije mensen en van een (mogelijke) vrije samenleving wordt dan miskend; de mensen worden gereduceerd tot object van empirische wetenschappelijk onderzoek, hun onderlinge betrekkingen worden volledig geoperationaliseerd, en rationalisering en bureaucrativering worden verabsoluteerd. Dit gevaar is intussen reeds door velen gesignaleerd⁷. Het is dan ook zaak, niet al te zeer van de toenemende rationalisering van mens en samenleving onder de indruk te geraken en vast te houden aan het eigen karakter van het menselijk handelen en van de politiek.

III/2

We kunnen stellen dat door het denken dat aan de Franse Revolutie ten grondslag ligt en dat in de 19e eeuw nader is verwoord, de moderne inzichten inzake het politieke voor het eerst tot uitdrukking zijn gebracht. De mens heeft zichzelf, zijn evolutie en samenleving in de hand genomen juist om een volledige menswording tot stand te brengen en zijn zelfzijn in de samenleving tot uitdrukking te brengen⁸. Juist doordat de mensen zich tot een *corpus politicum* constitueren (*acte d'association*), eigenen zij zich de politieke dimensie van hun bestaan uitdrukkelijk toe en realiseren zij zich daarin als vrije objecten in een samenleving. Van nu af aan is politieke onmondigheid beknotting van de menselijke vrijheid en democratisering verwezenlijking van hét politieke. Anders gezegd: de samenleving moet humaan zijn en zulks moet door redelijke mensen op redelijke wijze tot stand worden gebracht⁹. Schillebeeckx stelt in dit verband, dat een „nieuwe cultuur” in het vizier komt en dat eerst nu de onderscheiding conservatief-progressief enige zin krijgt. Progressieve politiek gaat dan inhouden: handelen waarbij de mens zich losrukt uit bestaande kluisters (als kern, stand, gezin, theocratie), zich op de toekomst richt en de toekomst in de hand gaat nemen¹⁰. In de meest oorspronkelijke zin is progressieve politiek dan *bevrijdende politiek*, d.w.z. een bevrijden van klemmende structuren en vrij maken tot en open stellen voor de toekomst¹¹.

⁷ Men kan wijzen op de vele publikaties van de Frankfurter Schule; zie bijv. de bijdragen van Adorno in „Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie”, 1969. Zie verder Duintjer, a.a., pag. 37; E. Schillebeeckx: „Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek”, in „Tijdschrift voor theologie”, 1968, pag. 49; Ricoeur, a.w., pag. 75.

⁸ Ricoeur, a.w., pag. 37 e.v.; B. J. de Clercq O. P.: „Godsdienst en ideologie in de politiek”; uitg. Lannoo, Tielt, 1966; vooral hoofdstuk II, pag. 15 e.v.

⁹ Ricoeur, a.w., pag. 47: „(—) het politieke als menselijke redelijkheid in wording (—)”. A. J. Hoekema: „Vertrouwen in de justitie”, 1971; vooral hoofdstuk III, pag. 51 e.v.

¹⁰ In „Tijdschrift voor theologie”, 1968, pag. 50 e.v.

¹¹ Schillebeeckx: „De christen en zijn politieke partijkeuze”; in „Politiek perspectief”, maart-april 1972, pag. 19 e.v., vooral het eerste hoofdstuk: „Christendom en bevrijdingspolitiek”. In dit verband wordt ook de term „secularisering” gebruikt.

Deze opvatting is van belang voor het inzicht in de aard van het politieke handelen. Zij impliceert immers, dat politiek (handelen) een theorie-praxis-verhouding realiseert, en wel in die zin dat het gaat om inzicht in beginselen (theorie) en om verwerkelijking van die beginselen (praxis), vanuit dat inzicht. Het (vrije) theoretische inzicht staat daarbij primair, zodat politiek wel praxis is, maar praxis op basis van de theorie: *Theoretische praxis*. Politiek handelen is dus een *verwerkelijking* van de beginselen of een *verbijzondering* van het algemene (d.i. het bijzondere vatten *als verbijzondering* van het algemene). Tussen beginsel en verwerkelijking bestaat derhalve evenzeer een wederkerige verhouding als zulks bij de rechtsvinding het geval is¹². In beide gevallen is sprake van een cirkelgang, en voorts kan men stellen dat in beide gevallen toepassing van politieke programma's resp. rechtsregels méér is dan een louter mechanische bezigheid, nl. een creatieve activiteit impliceert waarin vanuit de concrete situatie iets (betrekkelijk) nieuws wordt gesteld. Er wordt als het ware een *sensus plenior* gerealiseerd¹³. Verwerkelijking van de beginselen vanuit de beginselen in het politieke handelen is een menselijk wilsbesluit, dat juist als deze (vorm van) verwerkelijking een novum stelt.

Nadere opheldering van de inhoud van die (politieke) beginselen moet hier achterwege blijven. De menselijke vrijheid staat daarbij centraal. Het politieke handelen is er steeds op gericht, de menselijke vrijheid (het zelfzijn als zelfzijn) tot uitdrukking te brengen, en wel zó, dat een vrije samenleving tot stand komt. Iedere politieke visie op de (wenselijke) inrichting van de samenleving is een nadere concretisering van de eisen die de verwerkelijking van de menselijke vrijheid stelt. Hierin vindt ook het recht zijn oorsprong¹⁴. Wanneer recht de verwerkelijking van de menselijke vrijheid is¹⁵, kan inderdaad worden gesteld, dat politiek de constante inspanning is, uit te maken wát recht en redelijk is, en dit inzicht daadwerkelijk te realiseren. „Politiek is het in-en-door-elkaar van recht en macht, recht dat de macht legitimeert en macht die het recht vestigt”¹⁶.

We kunnen nu terugkeren tot de weergave van de opvatting van *De Rijk* aan het begin van dit artikel: politiek is een visie hebben én haar belijden. Anders gezegd; politiek is het realiseren van beginselen vanuit een inzicht in die beginselen. Hieruit volgt tweemaal. Ten eerste dat politiek handelen steeds dient plaats te vinden vanuit een visie, een

¹² D. H. M. Meuwissen: „Rechtsvinding en staatsrecht”, 1971; pag. 15 e.v.

¹³ J. Plat: „Interpretatie van teksten volgens Gadamer”, in „Annalen van het Thijmgenootschap”, december 1969, pag. 10 en 11.

¹⁴ J. H. A. Hofflak: „Recht en macht”, in „Wijsgerig perspectief”, 1971, pag. 317.

¹⁵ Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts”, par. 29: „Diess, dass ein Daseyn überhaupt, Daseyn des freien Willens ist, ist das Recht. — Es ist somit überhaupt die Freiheit als Idee”.

¹⁶ De Clercq, a.w., pag. 58 en 59. Vgl. ook D. Schindler: „Verfassungsrecht und soziale Struktur”, 1950; pag. 18 e.v.

politiek programma op korte én lange termijn. Wanneer zulks niet het geval is en voorts wanneer men niet over een verantwoorde strategie beschikt, wordt er pragmatisch maar wat aan gerommeld. Ten tweede, politiek handelen is iets anders (en iets méér) dan het *zonder meer* stellen van beginselen (bijv. van christelijke beginselen). Het stellen en belijden van beginselen en het van daaruit *zonder meer* concluderen tot *specifieke* vormen van verwerkelijking ervan is gevaarlijk en hypocriet. De beginselen kunnen dan immers worden gebruikt als dekmantel voor ondoorzichtige of dictatoriale praktijken¹⁷. Bovendien kunnen bepaalde politieke oplossingen dan worden overgoten met het sausje van de „beginselvastheid”, zodat een onbevooroordeelde beoordeling van die oplossingen wel bijzonder moeilijk wordt. We moeten goed vasthouden aan hetgeen boven reeds is gesteld: politiek handelen is een *verwerkelijking* van beginselen, en dat houdt in een *vertaling* van die beginselen in de concrete situatie of, zo men wil, een *bemiddeling* tussen algemeen en bijzonder. Dit betekent dat bij het concrete politieke handelen niet alleen de beginselen (in abstracto) een rol spelen, maar vooral ook een analyse en waardering vanuit de concrete situatie waarin die beginselen concreet moeten worden¹⁸. Het is immers niet zo, dat een beginsel slechts op één wijze kan worden verwerkelijkt: juist voorzover het een *beginssel* is, zijn velerlei vormen van realisatie denkbaar en legitiem. Er zijn afhankelijk van de situatie verschillende mogelijkheden, en daaruit moet worden gekozen. *Op de keuze komt het aan*. Het belang van deze keuze wordt weliswaar vanuit de beginselen zichtbaar gemaakt, de keuze zelf is een wilsbesluit waarin zich *dit* theoretische inzicht, nader geconcretiseerd in een inzicht in de concrete situatie, dóórzet¹⁹. Dit alles leidt tot de conclusie, dat politiek handelen alleen dán fair en aanvaardbaar is wanneer enerzijds worden aangegeven de beginselen waarvan men uitgaat, en anderzijds min of meer concreet wordt aangeduid *hoe* deze beginselen in concreto moeten worden gerealiseerd. Slechts in de *eenheid* van deze beide momenten ligt de specifieke identiteit van een bepaalde politiek of van bepaalde politieke partijen. Wanneer men één van beide momenten uitlicht en op zichzelf stelt, miskent men het eigene van het politieke en brengt men de mensen in verwarring²⁰.

¹⁷ Franz Neumann: "The Democratic and the Authoritarian State", 1964; pag. 29.

¹⁸ Schillebeeckx: „Theologische draagwijdte van het magisteriële spreken over sociaal-politieke kwesties”, in „Concilium”, 1968, vooral pag. 25 e.v. („De bijzondere structuur van feitelijke ethische beslissingen”). Zie ook „Politiek perspectief”, maart-april 1972, pag. 23 e.v.

¹⁹ Hegel: „Rechtsphilosophie”, paragraaf 4.

²⁰ Dit is het geval met het artikel van F. H. J. J. Andriessen: „Kanttekeningen bij de politieke situatie”, in „Politiek perspectief”, maart-april 1972, pag. 6 e.v.

III. De verhouding tussen godsdienst en politiek

III/1

Het feit dat sinds de moderne tijd de mens zich de politieke dimensie van zijn bestaan uitdrukkelijk toeëigent, impliceert dat de *verhouding* tussen godsdienst en politiek primair tot een *politieke* kwestie is geworden. Vanuit de aandacht gericht op het politieke (als poging om een vrije samenleving te realiseren) doordent de moderne mens wat de godsdienst daarbij voor hem (en de samenleving) kan betekenen. Er is een cultuuromslag geweest, en *vanuit de nieuwe cultuur* ontstaan een nieuw Godsbeeld en nieuwe mogelijkheden om onze geschiedenis tot heilsgeschiedenis te maken²¹. Dit alles betekent, dat godsdienst en politiek zich van elkaar hebben bevrijd, vrij tegenover elkaar zijn komen te staan en aldus — ieder vanuit zijn eigen sfeer — in een vrije verhouding tot elkaar kunnen geraken.

Dat ook de rol van het christendom in de politiek moet worden begrepen vanuit een inzicht in de eigen aard van het politieke, blijkt ook uit moderne christelijk-theologische inzichten. Daarbij wordt er sterk de nadruk op gelegd, dat het christendom ons géén concreet politiek actieprogramma aan de hand doet²². *Plattel* wijst er bovendien op, dat ook de zgn. politieke theologie moet worden afgewezen²³. Daarin worden christelijke beginselen immers evenzeer toegespitst tot concrete politieke handelingen als in de traditionele christelijke politiek het geval was (en is). Men versta ons goed: het bezwaar luidt *niet*, dát christelijke beginselen — überhaupt — worden toegespitst tot concrete handelingen. Integendeel, enige vorm van toespitsing is — juist vanuit de christelijke beginselen — noodzakelijk! Het bezwaar houdt echter in, dat een *specifieke vorm van toespitsing* (van christelijke beginselen) in een politieke theologie *als christelijk* wordt gepresenteerd. Die toespitsing zelf is immers een *politiek* gegeven, een bemiddeling tussen algemeen en bijzonder vanuit de concrete situatie. Deze bemiddeling heeft steeds een (betrekkelijk) contingent karakter; verschil van (politiek) inzicht daaromtrent is dan ook steeds mogelijk. Misschien kan men het als volgt formuleren: politieke theologie is een goede vorm van politiek, maar een slechte vorm van theologie. We moeten beide sferen uit elkaar houden.

III/2

De betekenis van het christendom voor de politiek bestaat dáárin, dat het de *beginselen* aangeeft, die in de politiek moeten worden verwerkt. Het christendom impliceert een visie op mens en samen-

²¹ Schillebeeckx, in „Tijdschrift voor theologie”, 1968, pag. 50 e.v.

²² Schillebeeckx, in „Tijdschrift voor theologie”, 1968, pag. 61; in „Concilium”, 1968, pag. 2. De Clercq, a.w., pag. 28. Ricoeur, a.w., pag. 82.

²³ Martin Plattel: „Utopie en kritisch denken”, 1970; pag. 134 e.v.

leving, vanuit een geloof in God en Christus. In dit geloof vindt de christen een inspiratie en aansporing om — onder meer in het politieke handelen — aan de slag te gaan. Bovendien mag hij hopen, dat hij zal slagen: Christus heeft immers een belofte gedaan. Intussen weten wij, dat het politieke handelen méér inhoudt dan alleen maar het verkondigen van (christelijke) beginselen: de beginselen moeten worden vertaald, bemiddeld, verwerkelijkt, verbijzonderd, geconcretiseerd. Maar juist omdat en voorzover het christendom *slechts beginselen* stelt (en géén realisaties daarvan!), is deze vertaling of bemiddeling géén specifiek christelijke, maar juist een *politieke* aangelegenheid. Het christendom zegt wel, dát we de christelijke beginselen moeten realiseren, maar zegt niet hóe we dat moeten doen. Dat wordt overgelaten aan de eigen verantwoordelijkheid van de vrije mens. Ricoeur wijst — zeer verhelderend — op Max Webers onderscheid tussen *Gesinnungsethik* en *Verantwortungsethik*²⁴. Inderdaad heeft het christendom een inwerking op de politiek *via de ethiek*²⁵. Dit betekent, dat het specifieke van de ethische ervaring — zoals door Schillebeeckx beschreven²⁶ — daarbij een beslissende rol speelt: de historische menselijke realiteit fungeert vanuit een wetenschappelijke analyse en opheldering daarvan, als een soort tussenschakel tussen christelijke boodschap en concrete werkelijkheid. Als christenen hebben wij iets te *doen* (opgave) *gekregen* (gave): wij moeten heilsgeschiedenis *maken*.

III/3

Dit alles kan nog iets nader worden uitgewerkt. In de eerste plaats ten aanzien van de inhoud van de christelijke beginselen en ten tweede ten aanzien van het inzicht in de noodzakelijke verwerkelijking ervan. Wat de inhoud van de christelijke beginselen betreft, staan twee beginselen centraal. Ten eerste caritas (of naastenliefde), in de zin van een reële en onzelfzuchtige solidariteit van mensen met elkaar, en ten tweede de vrijheid: de mens is een vrij subject dat zelfstandig en in eigen verantwoordelijkheid zijn beslissingen neemt en dat daartoe ook — wat met name de materiële condities betreft — in staat behoort te worden gesteld. Dit (christelijke) vrijheidsbeginsel is vooral sinds de Franse Revolutie tot algemeen beginsel van het *politieke* handelen gesteld²⁷. Van daaruit kon dan ook — zoals wij zagen — de eigenheid van de sfeer van de godsdienst en van de politiek worden gesteld. Wat nu de Nederlandse — en de Westeuropese — cultuurkring betreft, kan men opmerken dat deze beide (christelijke) beginselen algemeen door de verschillende politieke stromingen worden aanvaard. Er zullen

²⁴ Ricoeur, a.w., pag. 71 en 72.

²⁵ De Clercq, a.w., pag. 29.

²⁶ Bijv. in „Concilium”, 1968, pag. 25 e.v.

²⁷ Vgl. Hegel: „Rechtsphilosophie”, paragraaf 124, Anmerkung, m.n. tweede zin (Diess Recht enz.).

weinig socialisten, liberalen of humanisten te vinden zijn die niet uitgaan van de menselijke vrijheid en de solidariteit van de mensen met elkaar. Dit is ook begrijpelijk, juist omdat deze (van oorsprong) christelijke beginselen zich *politiek* hebben geconcretiseerd en deel zijn gaan uitmaken van onze inzichten omtrent democratie en menswaardig bestaan, en als zodanig ook in politieke structuren tot uitdrukking zijn gekomen. Wanneer christelijke partijen zich dus op deze beginselen beroepen (en daarin hun identiteit zoeken), verschillen zij *juist wat deze beginselen betreft* in *praktisch niets* van partijen als de PvdA of de VVD. Het verschil ligt *uitsluitend* (en kan ook slechts liggen) in de *vertaling* van deze beginselen in concrete politiek. Wanneer christelijke partijen überhaupt enige identiteit bezitten, dan is deze gelegen *in hun politieke stellingname* (of onthouding daarvan) en nergens anders.

Voor de Nederlandse situatie impliceert dit, dat iedere poging om de identiteit van de christelijke partijen met name te funderen op het eigene van de christelijke beginselen, bij voorbaat én op theoretische én op praktische gronden tot mislukking is gedoemd. Dit geldt bijv. voor het betoog van *Goudzwaard*, die zonder enige motivering van de „diepste religieuze positiekeuze“ overspringt naar de noodzaak van christelijke partijen. Door het beslissende moment te plaatsen in de sfeer van het religieuze, miskent *Goudzwaard* de eigen aard van het politieke en de steeds noodzakelijke bemiddeling en vertaling van het religieuze vanuit de concrete situatie²⁸. Eenzelfde soort onkritisch betoog vinden wij bij *Hoogendijk*: enerzijds wordt in een inleiding een meeslepend radicaal maatschappijbeeld geschilderd, anderzijds wordt daaruit — op uiterst verwarrende wijze — tot christelijke partijpolitiek geconcludeerd²⁹. De grootste verwarring wordt echter geschapen door het artikel van *Andriessen*, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de KVP³⁰. Het zou interessant zijn dit betoog eens aan close-reading te onderwerpen, maar ik beperk mij nu tot de uiteenzettingen over de ideële grondslag, de nevenschikking van de inspiratiebronnen en het identiteitssverlies³¹. *Andriessen* heeft gelijk wanneer hij stelt, dat partijen een ideële grondslag behoeven, maar hij heeft het mis wanneer hij meent, dat deze grondslag *op zich* de identiteit van een partij zou kunnen bepalen. Zoals boven reeds werd uiteengezet, wordt de identiteit van een politieke partij *uitsluitend* bepaald door de *eenheid* van ideële grondslag én verwerkelijking ervan. Het is dus steriel en uitermate verwarrend wanneer *Andriessen* wijst op het grote belang (voor die identiteit) van de evangelische inspiratie, juist in onderscheid van de

²⁸ „Het christelijke in de politiek“, uitg. ARP, 1971, bevat de toespraken van Veerman, Rothuizen en Goudzwaard tijdens de partijraad van de ARP op 13 november 1971. Zie vooral pag. 29 en 30.

²⁹ Zie de Discussiebijdrage n.a.v. het concept-strategienota dd. 4 april 1972 van de hand van Hoogdijk. Verwarrend is ook de bijdrage van W. K. N. Schmelzer: „De eigen visie van de christen-democraten“, in „Politiek perspectief“, september-oktober 1971, pag. 48 e.v.

³⁰ In „Politiek perspectief“, maart-april 1972, pag. 6 e.v.

³¹ N.a., pag. 11 en 12.

humanistische inspiratie. Wat dit belang in feite inhoudt, kan alleen *blijken* uit de concrete politieke oplossingen waartoe die verschillende inspiraties leiden. Alleen dááruit kan de identiteit van een politieke partij worden afgelezen. *Andriessen* verzuimt hoe dan ook aan te geven, in welke mate *nevenschikking* van evangelische en humanistische inspiratie tot politieke oplossingen voert die voor een evangelisch geïnspireerd iemand onaanvaardbaar zouden zijn. Het zou intussen ook bijzonder moeilijk zijn dit (vermeende) verschil duidelijk te maken: de beginselen die *Andriessen* zelf noemt — solidariteitsgedachte, verdergaande democratisering en relativering van groepsbelangen (op pag. 13) — zullen toch ook voor iedere humanist vanzelfsprekend zijn (zoals trouwens ook voor iedere socialist en liberaal). Daaruit valt derhalve in geen enkel opzicht af te leiden, waarom en in welke mate de politiek die *Andriessen* wil voeren en die hij op deze beginselen baseert, enig specifiek *christelijk* karakter draagt.

Ook *De Zeeuw* heeft enige beginselen gesteld die hij ten grondslag zou willen leggen aan een nieuwe open partij, t.w. personalisme gericht op de eerbied voor de menselijke waardigheid en op de gemeenschap, subsidiariteitsbeginsel, pluralistische samenleving, dynamisch, open, dienstbetoon, progressief³². *Op zich* zeggen deze beginselen evenmin erg veel: velen — christenen en niet-christenen, socialisten en liberalen — zullen er zich in herkennen³³. Ook hier is weer de vraag, welke politieke consequenties uit de beginselen worden getrokken. Het grote verschil tussen *Andriessen* en *De Zeeuw* is, dat de eerste uit (vermeende) christelijke beginselen *zonder enige nadere motivering en analyse* besluit tot een christelijk samenwerkingsverband (en daarmee het moment van de bemiddeling en verbijzondering miskent), terwijl *De Zeeuw* deze (ondoordachte en ongemotiveerde) sprong *niet* maakt, maar vanuit de bestaande KVP wil evolueren naar een open partijformatie, waarbij andere partijen en groeperingen (zoals ARP en CHU, maar ook anderen) die een verwante politiek voorstaan, tot samenwerking komen. Zonder nu te willen stellen, dat hiermee alles is gezegd en dat de éinig denkbare (politieke) stellingname zou zijn, meen ik toch, dat dit — gelet op de bestaande concrete situatie en vanuit een analyse daarvan — *De Zeeuw's* opvatting méér recht doet aan de open dynamiek en bevrijdende stimulans die in de beginselen is gelegen, dan bij *Andriessen* het geval is. *Andriessen* monopoliseert bepaalde beginselen, legt zich vast op een bepaalde interpretatie daarvan en bouwt daarop een — statische — partijstructuur. Een dergelijke gedachtengang is, juist omdat zij gesloten en sluitend is, in wezen conservatief. Hij kan

³² D. de Zeeuw: „Naar een nieuwe volkspartij?“, in „Politiek perspectief“, januari-februari 1972, pag. 13 en 14.

³³ Veel van wat *De Zeeuw* wil, vind ik terug bij — de protestantse (!) filosoof — Ricoeur, a.w., vooral in de eerste 115 pagina's. Is dit een (gelukkig) toeval of iets méér dan dat? Wij zouden dan wel erg op dezelfde noemer zitten.

dan ook *moelijk* tot een bevrijdende politiek leiden (als is zulks uiteraard *niet* dwingend uitgesloten!). De gedachtengang van *De Zeeuw* gaat echter uit van de dynamiek van de beginselen zelf, maakt ernst met het beweeglijke en concrete van de politieke sfeer en kan zich in de huidige verfijnde partijverhoudingen in Nederland dan ook niet anders dan *principeel open*, als het ware met een permanent aanbod tot dialoog, opstellen.

III/4

We moeten nu nog een opmerking maken over de vraag, hoe wij nader inzicht winnen in de concrete *verwerkelijking* van de (christelijke) beginselen. Het feit dat de beginselen moeten worden verwerkelijkt (en dan in feite *werken*), impliceert dat er een *verband* moet zijn tussen die beginselen én de situatie. Ik zou menen, dat *Schillebeeckx* ons ook hier weer op weg helpt. In een cultuurkring (zoals de Nederlandse) waarin genoemde beginselen praktisch algemeen zijn aanvaard, geven deze beginselen *niet positief* aan, wat *hic et nunc* politiek dient te geschieden. In culturen waarin vrijheid en menswaardig bestaan *niet* als criteria voor de inrichting van de samenleving worden aanvaard, kunnen de christelijke beginselen uiteraard wél de richting wijzen waarin men moet gaan. Naarmate de cultuurkring waarin de christelijke beginselen fungeren, verder van die beginselen is verwijderd, kunnen zij inderdaad een sterkere positieve invloed uitoefenen. Voor onze situatie geldt dit intussen niet. *Schillebeeckx* merkt op, dat de eisen die door de christelijke beginselen worden gesteld, als het ware oplichten in de concrete situatie waarin onrecht wordt ervaren. Hij spreekt van een *contrast-ervaring* of *negatieve ervaring*, waarin — vanuit de utopie, vanuit het evangelie — zichtbaar wordt voor het geweten, *dat iets zó niet meer kan*³⁴. De christelijke beginselen oefenen dus een soort „permanente kritiek” uit, waarin verzet wordt aangetekend tegen iedere structuur en samenlevingsvorm, d.w.z. tegen iedere verabsolutering van een bepaalde vorm van concretisering van die beginselen. Juist in naam van de solidariteit en de vrijheid moeten christenen zich permanent distancieren van welke realisering van die beginselen ook³⁵. Niet omdat die realisering (als poging) niet goed zou zijn, maar omdat *iedere* realisering maar een *eindige* realisering (of bemiddeling) blijft, die alleen daarom noodzakelijk is, omdat wij eindige lichamelijke geesten zijn³⁶. Vanuit de christelijke visie kan de mens nooit opgaan in zijn verwerkelijking (op aarde), is zijn vrijheid altijd transcendent en zal iedere politieke oplossing of structuur steeds opnieuw in discussie moeten worden gesteld. Het evangelie is dus eigenlijk in tweeërlei zin politiek relevant. In de eerste

³⁴ Schillebeeckx, in „Concilium”, 1968, pag. 33 en 34. Hierbij moet men wel sterk denken aan de beschouwingen over „de” (negatieve) ervaring (o.a. ook bij Hegel te vinden) in Gadamer: „Wahrheit und Methode”, 2e uitgave, 1965, pag. 336 e.v.

³⁵ Vgl. Ricoeur, a.w., pag. 29.

³⁶ Hollak, a.w., pag. 314.

plaats appelleert het aan de menselijke vrijheid, zich in te zetten en te handelen; ten tweede relativeert het dit handelen (en het resultaat daarvan) tegelijkertijd: er is iets méér nog dan dat.

Wanneer dit alles juist is, wordt hiermee het wezenlijke belang (voor de verwerkelijking van de beginselen) van het adequate inzicht in de concrete situatie nog benadrukt. Ethische contrast-ervaringen zijn juist gebonden aan die situatie, en het formuleren van politieke oplossingen kan dan ook uitsluitend vanuit een nadere analyse en waardering van die situatie plaatsvinden. Daarbij komen verschillende mogelijkheden in het vizier, waaruit een keuze moet worden gemaakt. Deze keuze moet worden gemaakt door verantwoordelijke mensen, die in vrijheid met elkaar daaromtrent in overleg treden. In deze vrije discussie kristalliseren zich de verschillende politieke richtingen uit: niet de beginselen, maar de *uitwerking* daarvan is daarvoor dus beslissend. Hier ligt ook de diepere zin van een *méér-partijen-systeem*.

IV. Confessionele partijvorming

IV/1

Confessionele partijen zijn evenzeer politieke partijen als andere partijen dat zijn. Het specifieke ervan ligt niet zozeer in het feit, dat zij zich op christelijke beginselen baseren (dat doen andere partijen ook wel), maar dat zij stellen, dat deze beginselen aan de ene kant *christelijke* partijvorming noodzakelijk of gewenst maken en aan de andere kant leiden tot specifiek *christelijke* oplossingen voor allerlei concrete problemen. Omdat zij gewoon politieke partijen zijn, die opereren in de sfeer van het politieke, moeten én hun feitelijk bestaan (niet hun *bestaansrecht* — dat wordt door géén zinnig mens betwist!) én hun concrete politiek ook vanuit *politieke* overwegingen worden geëvalueerd. Dit houdt in, dat men de confessionele partijen moet beoordelen vanuit de door hen bepleite én gerealiseerde verwerkelijkingen van de christelijke beginselen en met name vanuit de kernvraag, wat nu het *specifiek christelijke* is in hetgeen de confessionele partijen voorstaan en tot stand brengen. Men spreekt immers gaarne van christelijke politiek, van een eigen christen-democratische maatschappijvisie³⁷, of van een christelijk geïnspireerde politiek, die een betere dienst aan het algemeen belang zou kunnen leveren dan andere politieke groeperingen³⁸. Wat is dat nu precies? Wat is er voor specifiek christelijks aan de politieke oplossingen die onder dergelijke etiketten worden voorgedragen?

IV/2

Naar het mij voorkomt, is dit *specifiek christelijke* niet aan te wijzen. het gaat immers om bepaalde realiseringen van de beginselen vrijheid

³⁷ P. H. Gommers: „De actualiteit van de christen-democratische maatschappijvisie“, in „Politiek perspectief“, september-oktober 1971, pag. 52.

³⁸ Schmelzer, a.a., pag. 48.

en solidariteit, met bepaalde consequenties op met name sociaal-economisch en cultureel vlak. Dit zijn echter nooit de enige mogelijke of denkbare vormen van realisering van die beginselen: andere partijen en groeperingen (ook andere *christelijke* partijen en groeperingen!) zullen vanuit dezelfde beginselen (vrijheid en solidariteit) andere politieke oplossingen bepleiten. *Hier* ligt juist — zoals wij zagen — het onderscheid in identiteit van de verschillende groeperingen. *Hier* ligt dus ook — en *niet* in de gestelde beginselen — het politieke relevante onderscheid tussen confessionele partijen en andere. In een cultuurkring zoals Nederland, waarin men praktisch niet van mening verschilt omtrent de eminente waarde van de beginselen solidariteit en vrijheid, gaat de politieke discussie — voor zover zij wérkelijk relevant is en effect heeft — in feite uitsluitend over de sociaal-economische en culturele implicaties en consequenties van de realisatie van die beginselen. Op dit terrein, en uitsluitend op dit terrein, liggen de (politiek-relevante) verschillen tussen de politici, tussen de verschillende regeringen én... tussen de christenen onderling. Wanneer confessionele partijen het nu doen voorkomen (let wel: in de Nederlandse situatie!) dat het anders zou zijn, dat specifieke politieke standpunten een specifiek christelijk karakter dragen, handelen zij, dunkt me, in strijd met dit inzicht en daardoor verwarrend en enigszins onwaarachtig.

Dit betekent uiteraard niet, dat christelijke partijvorming onder bepaalde omstandigheden op politieke gronden niet uiterst gewenst, zo niet noodzakelijk zou kunnen zijn. Daarbij moet men dan denken aan gevallen waarin christenen in de politieke sfeer bijv. onvoldoende als volwaardige staatsburgers worden gerespecteerd of waarin onvoldoende vrijheid van godsdienst of geloofsovertuiging én -belijdenis aanwezig zou zijn. Aan gevallen dus, waarin inderdaad de wezenlijke (christelijke) beginselen vrijheid en solidariteit onvoldoende of in het geheel niet worden gerealiseerd. Dergelijke situaties kunnen zich voordoen (men denke aan bepaalde staten elders in de wereld, en ook wel aan bepaalde fasen in onze eigen geschiedenis); een dergelijke situatie doet zich in het huidige Nederland echter *niet* voor. Er mag verschil van opvatting bestaan over echtscheiding, abortus, drugs en zedelijkheidswetgeving, in feite zijn in al deze gevallen verschillende politieke oplossingen mogelijk (en deze worden in feite ook bepleit), ten aanzien waarvan in praktisch geen enkel geval vanuit een negatieve contrast-ervaring de christen-politicus het „non possumus” zou moeten doen klinken. Natuurlijk, er zijn grenzen. Grenzen die een christen-politicus in geweten niet mag overschrijden, grenzen ook die een democraat *überhaupt* zal stellen aan welke overheid ook. Revolutie, verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid, het zijn fundamentele vraagstukken die bij iedere vorm van gezagsuitoefening weer opduiken. En het zijn waarlijk niet alleen specifiek christelijke denkers, die over deze zaken hebben nagedacht en uitspraken hebben gedaan. Maar deze grenzen zijn, naar het mij voor-

komt, in het huidige Nederland *niet aan de orde*. Wij bezitten een democratie (een sociale rechtsstaat) die in feite is gebaseerd op, en gedacht vanuit de beginselen vrijheid en solidariteit, er is geen sprake (meer) van achterstelling van christelijke staatsburgers en het is onjuist ervan uit te gaan, dat de bestaande politieke partijen bij het formuleren van hun beleid niet van deze beginselen zouden uitgaan. Het grote aantal politieke partijen in Nederland suggereert dan ook een politieke verdeeldheid die er in feite *niet* in die mate is.

Mijn conclusie op dit punt is derhalve, dat in het huidige Nederland geen *politieke* argumenten zijn aan te voeren voor christelijke partijvorming. Ik zou niet weten waar ik die argumenten zou moeten zoeken en vinden: ik lees ze niet in het *Kernprogram* van de KVP, ik lees ze niet in het *Gemeenschappelijk urgentieprogram* van KVP, ARP en CHU, ik vind ze niet bij *Andriessen*, noch bij *Goudzwaard*, en ik ondervind ze ook niet in de huidige regeringspolitiek.

IV/3

Ik zou ten slotte over dit onderwerp nog een drietal opmerkingen willen maken. De eerste opmerking is deze. Er wordt vaak als argument vóór het bestaan en functioneren van confessionele partijen aangevoerd, dat er nu eenmaal vele gelovige christenen zijn die graag samen politiek bedrijven, en dat op deze manier bovendien aan minder geïnteresseerde of politiek minder ontwikkelde christenen toch een politiek huis wordt geboden. In zou menen, dat dit geen principiële argument is, maar een overweging die aansluit bij de traditionele Nederlandse verzuiling en verdeeldheid: ieder lekker in zijn eigen groepje en afblijven van elkaar! Natuurlijk is dit een sociologisch belangrijke factor, die niet kan worden genegeerd (politiek moet wél *Realpolitik* blijven!). De vraag moet echter worden gesteld, of de politiek die in een dergelijk verzuild verband wordt bedreven, een werkelijk goede en rechtvaardige politiek is. Christelijke partijen hebben immers *in feite* veelal conservatieve politiek gevoerd³⁹. Bovendien: wanneer men ernst maakt met de ontwikkeling en emancipatie van bepaalde bevolkingsgroepen en -lagen, dan lijkt het dubieus, of betrekkelijke afzondering in eigen groepsverband nog wel de meest aangewezen methode is om zulks te bereiken. Misschien is dit in het verleden wél (eens) het geval geweest. Voor het heden staat het echter nog te bezien.

De tweede opmerking is, dat het toekennen van een christelijk predikaat aan specifieke politieke oplossingen in onze cultuurkring nogal verwarrend is. Het gevaar bestaat dan, dat de gelovige een dergelijke oplossing gaat steunen (bijv. door op confessionele partijen te stemmen), *niet* omdat hij dat de beste *politieke* concretisering van het christelijk

³⁹ De Clercq, a.w., pag. 82.

beginsel vindt, maar gewoon omdat hij zich bij de neus laat nemen door het christelijk etiket. Dit is reeds vaak gezegd, maar het kan niet genoeg worden herhaald. Het christelijk predikaat mag in politicus alleen dán worden toegekend wanneer de beginselen *wérvkelijk* op het spel staan (en dat is in Nederland, zoals gezegd, niet het geval): dan, ja dan móet de christen in de politiek vuile handen maken en zich organiseren en zich daarmee ook noodzakelijkerwijs compromitteren.

De derde opmerking ten slotte is deze. Op het ogenblik worden door de KVP, ARP en CHU in de zgn. *Contactraad* pogingen ondernomen om tot een zekere overeenstemming te komen. Deze poging kán zinvol zijn, maar zij kan ook een heilloze onderneming zijn. De poging is zinvol wanneer de drie partijen zouden trachten vanuit de open en bevrijdende dynamiek van hun (christelijke) beginselen te komen tot een programatische stellingname (op korte en langere termijn), waarin men iets terugvindt van het inspirerende moment dat van deze beginselen kan uitgaan. De beginselen zouden dan worden vertaald in een politieke stellingname, en dáár gaat het ten slotte om. De *Contactraad* zou de politieke moed moeten opbrengen zich *wérvkelijk* aan het politieke front op te stellen. Intussen, wil een dergelijke opstelling geloofwaardig zijn, dan zou zij openheid moeten impliceren, niet alleen inzake de structuur van de eigen partijen (of van hun onderlinge verhouding), maar vooral ook tegenover *andere* partijen of groeperingen die tot een bevrijdende politiek willen komen. Voor enigerlei vorm van exclusiviteit is immers geen enkele reden. Het zou kunnen zijn, dat de regeringssamenwerking daardoor in gevaar komt. Dan zal men moeten afwegen — en dat is de politieke bezigheid bij uitstek — wat belangrijker is: het tot stand brengen van méér open en gezonde politieke verhoudingen (en dús ook van regeringen die kunnen steunen op een bredere basis) of het vasthouden aan een kabinet, d.w.z. aan korte-termijn-politiek, ten koste van beginselen en van een politiek waarvoor men zegt te staan?

Het overleg in de *Contactraad* zou echter een heilloze onderneming worden wanneer men zich vrijwel uitsluitend zou bezighouden met discussies over grondslagen of uitgangspunten. Dergelijke discussies zijn politiek irrelevant en een fraaie vorm van tijd verknoeien. Om twee redenen. In de eerste plaats reeds omdat de identiteit van partijen (of van hun samenwerking) *niet* wordt bepaald door hun grondslagen of uitgangspunten, maar *door de politieke vertaling* van die uitgangspunten. Dit hebben wij boven uitvoerig uitgewerkt. Wanneer men de discussies tóch op die uitgangspunten concentreert (en daarover allerlei nota's produceert), is dat derhalve een voor de politiek volmaakt oninteressante bezigheid en dus een slechte vorm van politiek bedrijven. In de tweede plaats omdat nauwelijks valt aan te nemen, dat met name KVP en ARP het over die uitgangspunten en vooral omtrent de betekenis van de christelijke beginselen voor de politiek eens kunnen worden. Een grotere kloof als die tussen de denkbeelden van *De Zeeuw* en *Steen-*

kamp⁴⁰ enerzijds en die van mensen als Goudzwaard en Hoogendijk⁴¹ anderzijds is nauwelijks denkbaar. Iedere poging om die kloof te dichten door de standpunten te verzoenen in een of andere compromis-formule is onwaarschijnlijk en tot mislukking gedoemd. *Andriessen* heeft het geprobeerd door — in feite — voor de visie van de ARP door de knieën te gaan (de bijval van de Arjos voor *Andriessens* artikel is daarvoor een zeer duidelijke indicatie). In de concept-strategie-nota van de *Contactraad* van 29 maart jl. heeft men een soort verzoening geschilderd, waarin iedereen zich zou kunnen terugvinden. Een vager en verwarrender stuk is nauwelijks denkbaar. Het is bijzonder teleurstellend te zien in welke mate groeperingen die zich zo beroepen op hun beginselvastheid, bereid zijn deze beginselen te degraderen tot allerlei warrige frasen. Het moet maar eens duidelijk worden gesteld: tussen beide genoemde opvattingen is géén compromis mogelijk. De politieke waarachtigheid en (christelijke!) eerlijkheid gebiedt *zulks te erkennen!* Laat de *Contactraad* maar duidelijk constateren, dat *dit aspect* van het overleg is mislukt (ja, móest mislukken).

Wat zouden daarvan de consequenties zijn? Uiteraard *niet*, dat de invloed (in de politiek) van de christelijke beginselen is afgewezen (zoals sommigen wel weer zullen denken), maar wel het inzicht dat hun politieke relevantie *in een politieke vertaling* (en uitsluitend dáárin) tot uitdrukking dient te komen. Dán eerst kunnen het overleg en de samenwerking tussen de drie partijen (waarmee nu eenmaal een begin is gemaakt) goed op gang komen en komt een open en bevrijdende politiek in het vizier! KVP, ARP en CHU kunnen toch ook best politiek samenwerken zónder het eens te zijn over de uitgangspunten en zónder steeds, op onwaarschijnlijke wijze, te schermen met christelijke beginselen. De politieke werkelijkheid en actualiteit tonen voldoende aan, dat de samenwerking tussen KVP, ARP en CHU met een *specifiek christelijke* realisatie van christelijke beginselen waarlijk niets te maken heeft.

Samenvattend zou ik menen, dat de *Contactraad* zou moeten uitspreken, dat men het *niet* eens kan worden over de fundamentele uitgangspunten, dat men zich niettemin tóch heeft kunnen vinden op een bevrijdend politiek program op kortere en langere termijn en dat men bereid is, ten slotte, dit programma in te brengen in een open discussie met andere

⁴⁰ „Mijn standpunt is nu, dat onze nieuwe partij open moet staan voor deze mensen en dat wij bij hun toetreding niet om een evangelisch paspoort moeten vragen (—). Als ik mijn zin krijg, wordt de KVP opgeheven, maar ik wil wel graag weten waar onze mensen dan terechtkomen (—). Ik herhaal echter, dat eenieder die achter onze leiding, strategie en programma staat, mee moet kunnen doen en welkom is. Als dat juist is, dan moet de nieuwe partij in dezen ook alle belemmeringen wegnemen, d.w.z. dat de nieuwe partij moet erkennen, dat er leden zijn die met ons tezamen politiek willen werken vanuit een andere levenshouding dan de evangelische (—). Openheid betekent dus in mijn ogen: a. dat iedereen welkom is die zich politiek bij ons thuisvoelt, en b. dat geen belemmeringen worden aangebracht waarbij aan anderen een christelijke levensovertuiging wordt opgedrongen”. Aldus Steenkamp in een inleiding op 20 maart 1972 voor de Adelbertvereniging te Venlo. Citaten uit het verslag, KVP-stuk nr. G/MV/406 dd. 17 april 1972. Duidelijker kan het niet.

⁴¹ Zie zijn nota.

partijen, die zich eveneens bezorgd maken over de toekomst van de mens en de aarde. Misschien dat intussen binnen de ARP de discussie iets op gang komt en het besef doorbreekt, dat men de invloed van het christendom juist vergroot door het *niet* te politiseren. De christenen hebben zich té lang ermee beziggehouden hun beginselen te interpreteren; het komt er nu op aan, dat zij hun eigen houding en daarmee de wereld gaan veranderen.

V. De positie van de KVP

V/1

Mijn opvatting over positie en toekomst van de KVP wordt uiteraard bepaald door hetgeen in dit artikel is uiteengezet. In de huidige omstandigheden in Nederland zou ik oprichting of handhaving van een katholieke partij *zonder meer* een zinloze bezigheid vinden. Voor zover de katholieke partij ooit emancipatiepartij is geweest⁴², is deze emancipatie nu wel voltooid. Niettemin, de politieke realiteit laat zien, dat de KVP bestaat, dat zij de op één na grootste partij is en dat zij beschikt over een invloedrijk machtsapparaat. Zij is in Nederland nog steeds een factor van grote betekenis. Nu kunnen zich verschillende situaties voordoen. Wanneer de KVP zich zou presenteren als een principiële katholieke of christelijke partij, waarin een traditioneel confessionele politiek een statisch-dogmatisch gedragspatroon te zien zou geven, waarin weinig beweging zit, dan zal ik van een dergelijke partij moeilijk lid kunnen zijn. Een dergelijke partij is voltooid verleden tijd, en het is zeer betreurenswaardig, dat een man als *Andriessen* tóch weer eens probeert de klok terug te draaien. Er bestaat echter ook een andere mogelijkheid, en die doet zich naar het mij voorkomt in feite voor. Die mogelijkheid is, dat men tracht de bestaande partij en het haar ter beschikking staande machtsapparaat te dynamiseren en open te breken, dat men tracht ernst te maken met christelijke beginselen, in dié zin dat men deze op politieke relevante wijze gaat vertalen en deze vertaling inbrengt in een groter verband, met andere partijen die soortgelijke politieke oplossingen voorstaan. Kortom, *in de KVP liggen mogelijkheden*. De beweging, de onrust en heilzame discussies zijn er de verheugende illustraties van. De KVP kan nu haar bestaan uitsluitend legitimeren en waarmaken *door deze mogelijkheden aan te grijpen* en zich om te vormen tot een open partij. Belangrijk daarbij is niet, of men de „K” nu moet schrappen of vervangen: dat is een steriel semantisch probleem. Belangrijk is echter wél, dat aan deze eis van openheid wordt vastgehouden, dat mensen als *De Zeeuw* en *Steenkamp* zich niet laten verleiden tot een compromis met mensen als *Goudswaard* en *Andriessen*. De duidelijkheid en de openheid: het is een *to be or not to be* voor de KVP.

⁴² D. A. Th. van Ooijen: „Historische kanttekeningen bij het katholieke in de Nederlandse politiek”, in „Socialisme en democratie”, 1972, pag. 177 e.v.

V/2

Wanneer de KVP werkelijk tot een open partij zou worden, impliceert zulks voor de *Contactraad*, dat de (steriele) discussie over de uitgangspunten wordt beëindigd en dat het overleg verder uitsluitend zal worden gevoerd over de opzet van een bevrijdende politiek. Het zou tevens impliceren, dat althans de KVP bereid is overleg te voeren met andere partijen die een verwante politiek zouden willen voeren. Daarbij is het irrelevant, of deze partijen regeringspartijen zijn of niet. Onze toekomst staat immers op het spel.

V/3

Een open partij impliceert, dat binnen de partij open discussies kunnen worden gevoerd. In het verleden is dit niet altijd mogelijk gebleken: ook op dit punt lijkt echter veel veranderd. Mensen met zo sterk verschillende opvattingen als *Andriessen* en *De Zeeuw* krijgen ieder hun kans en zij zijn nog bereid naar elkaar te luisteren ook! Ik waardeer ook de duidelijke stellingname van *Andriessen*, hoewel ik het met praktisch geen letter in zijn artikel eens kan zijn. Niettemin zal ik graag naar zijn antwoord luisteren, en ik ben ook bereid mij te laten overtuigen.

V/4

Een belangrijke slotopmerking. Het gaat ons in de KVP niet alleen om het realiseren van een juist inzicht in de aard van confessionele partijvorming: er is méér aan de hand. De *Club van Rome* heeft een rapport uitgebracht over de toekomst van de aarde⁴³, de *commissie-Mansholt* heeft daarop een eerste reactie geformuleerd⁴⁴. De KVP heeft over deze zaak nog weinig laten horen, hoewel men toch zou kunnen menen, dat niet alleen socialisten en democraten, maar ook christen-democraten verantwoordelijk zijn voor de toekomst van onze wereld! De enige reacties die ik ken, waren nogal kritisch van toon: *De Zeeuw* schreef, dat *Mansholt* vergeet de mens in te schakelen⁴⁵, en *Andriessen* is van mening, dat in de benadering van de *groep-Mansholt* te veel pessimisme zit⁴⁶. Hierover twee opmerkingen. In de eerste plaats geven *De Zeeuw* noch *Andriessen* een nadere motivering van hun kritiek. Ik ben bijv. zeer benieuwd te vernemen, waarop *Andriessen* zijn kennelijk optimisme fundeert. In de tweede plaats is kritiek in een materie als de onderhavige alleen dán op haar plaats wanneer men tevens serieus ingaat op het positieve dat toch ook in de beide rapporten is verwoord. Dit vind ik enigszins bij *De Zeeuw*, maar — wederom — in het geheel

⁴³ „Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei“; uitg. Het Spectrum (Aula-recks), Utrecht/Antwerpen; 1972. (Red.)

⁴⁴ „Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van de PvdA, D'66 en PPR“; 1972. (Red.)

⁴⁵ Zie „KVP '72“, aprilnummer, pag. 3.

⁴⁶ In „Politiek perspectief“, maart-april 1972, pag. 18.

niet bij *Andriessen*. Men kan verschillend denken over de politieke consequenties die door de groep-*Mansholt* uit het rapport van de *Club van Rome* worden getrokken. Maar men mag — gelet op de ernst van de zaak — niet hún suggesties afwijzen, zónder tegelijkertijd alternatieve (en betere!) oplossingen voor te stellen! Het is duidelijk: de KVP staat (nog?) met lege handen en heeft gewoon geen antwoord (gereed). Het is een dwingende eis, dat daarin ten spoedigste verandering komt en dat men binnen de partij — bijv. in een afzonderlijk congres of door middel van de werkgroepen ⁴⁷ — eens ernst maakt met de bestudering van de problematiek én met het uitdenken van het meest adequate (politieke) antwoord daarop!

⁴⁷ Inmiddels is de werkgroepen een werkstuk over deze problemen voorgelegd. — Zie ook de artikelen van dr. Veldkamp en dr. Zelissen in dit nummer. (Red.)

Moderne sociale politiek

G. M. J. Veldkamp*

In het kader van de door mij toegespitste probleemstelling zie ik de sociale politiek als centraal thema. Daarbij neem ik het begrip sociale politiek in een zeer ruime betekenis, nl. al die activiteiten die gericht zijn op optimale bestaans- en ontwikkelingsvoorwaarden voor de gehele bevolking. De term bevolking neem ik daarbij zowel in nationale, internationale als supernationale betekenis. Tot de bestaans- en ontwikkelingsvoorwaarden van de gehele bevolking reken is drie belangrijke dingen: a) de leefbaarheid van het milieu, b) een evenwichtige economische groei, en c) een rechtvaardige welvaarts- en welzijnverdeling.

Leefbaar milieu

Dat de leefbaarheid van het milieu een van de meest centrale doelstellingen is van een ruim opgevatte sociale politiek, behoeft na de alledaagse waarneming van iedere mens en na de indringende beschouwingen in het rapport van de *Club van Rome*¹ nauwelijks enig betoog. Er is geen mens — laat staan een politicus — die zich aan de verantwoordelijkheid voor deze problematiek mag onttrekken. En als bijbelse inspiratie voor christen-democratische partijen nog altijd van belang is, dan dacht ik dat het Schriftwoord dat zegt: „Onderwerp de aarde en maak haar bewoonbaar”, in de volle zin van het woord geldt voor de leefbaarheid van het milieu.

In de achter ons liggende eeuw, die zich heeft gekenmerkt door een aantal in toenemende mate versnelde industriële revoluties, hebben wij geprobeerd de nadelige invloeden van het productieproces op degenen die aan de productie meewerken, zoveel mogelijk weg te werken door arbeids- en veiligheidsvoorschriften. Wij hebben dat ook gedaan

* Dr. G. M. J. Veldkamp, oud-staatssecretaris van Economische Zaken (1952-1961) en oud-minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid (1961-1967), is belast met de vereenvoudiging en codificatie van het sociale zekerheidsrecht en is voorzitter van de desbetreffende staatscommissie. Hij was voorzitter van de commissies „Duidelijkheid” van de Groep van achttien en van de KVP. Dr. Veldkamp redigeerde samen met dr. Ponsioen en drs. Schmelzer „Welvaart, welzijn en geluk; een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving” (5 dln.; 1960-1963) en publiceerde diverse boeken over sociaal-economische onderwerpen. Deze bijdrage is de tekst van een rede die de auteur op 14 april 1972 te Graz heeft gehouden voor een kadercongres van de Oostenrijkse Volkspartij, die hem had gevraagd te spreken over „Moderne christlich-demokratische Programmatiek in holländischer und internationaler Sicht”. Dr. Veldkamp beperkte zich tot enkele punten die „representatief zijn voor een moderne politieke benadering”. De tussenkopjes zijn door ons aangebracht. (Red.)

¹ „Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei”; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen; 1972.

bij de ontwikkeling van het verkeer en ten slotte *ad hoc* voor het leefbaar maken van woningen, recreatieruimten e.d. Wij hebben echter niet gezien, dat wij daarmee allen bezig waren te *kurieren am Symptom* en dat wij geen oog hadden voor de structurele componenten van ons leven en werken. De invloed van die structurele componenten is geleidelijk aan zo groot geworden, dat van een fundamentele verstoring van het biologisch evenwicht, dat een *conditio sine qua non* voor het leven is, kan worden gesproken. Uit dien hoofde maakt de doelstelling van een leefbaar milieu aanspraak op de hoogste prioriteit in het kader van iedere politieke programmering.

Evenwichtige economische groei

Alhoewel men uit veel moderne politieke beschouwingen — vooral die welke op een polarisatiemodel gebaseerd zijn — de indruk zou kunnen krijgen, dat het bijna onzinnelijk is de economische groei als een wenselijke sociaal-politieke doelstelling naar voren te brengen, aarzel ik toch niet dat te doen. Ik spreek van de noodzaak van een voortgezette evenwichtige economische groei als centrale doelstelling voor de sociale politiek. Waarom? Ben ik mij niet bewust van de nadelige invloed die van de economische groei — bij handhaving van de bestaande produktiemethoden, met inbegrip van de energiebenutting — in samenhang met de bevolkingsgroei uitgaat? Ik ben mij daarvan terdege bewust, maar het niet nastreven van een evenwichtige economische groei op dit ogenblik is hetzelfde als het niet blussen van een brand omdat men door het spuiten schade toebrengt aan de belendende percelen.

De wereldbevolking heeft nu eenmaal een bepaalde omvang en vereist een bepaald niveau van consumptiemogelijkheden. Die mogelijkheden zijn voor sommigen klein of te klein en voor anderen groot, zeer groot tot te groot. Maar al het water van de zee wast niet af, dat zelfs bij een zekere egalisatie is van de consumptiemogelijkheden voor de huidige wereldbevolking de som der consumptiemogelijkheden nauwelijks voldoende kan worden genoemd. En zelfs als wij morgen aan een drastische bevolkingspolitiek op mondiaal niveau zouden beginnen, zullen wij voor de komende decennia nog een belangrijke uitbreiding van de consumptiemogelijkheden nodig hebben. En hoe men daar ook over moge denken, dit kan technisch niet anders dan door een belangrijke economische groei.

Dit is een groot dilemma voor de politiek. Vandaar dat ik met het oog op de politieke programmering hieraan heb toegevoegd, dat de economische groei evenwichtig moet zijn. Die evenwichtigheid moet gemeten worden naar twee criteria: zij moet in de eerste plaats worden afgestemd op de leefbaarheid van het milieu — ik kom daarop nog terug — en in de tweede plaats op een zo evenwichtig mogelijk verloop van de economische kringloop, opdat er zo weinig mogelijk inzinkingen van

conjuncturele en structurele aard, met alle sociale en economische consequenties van dien, optreden.

Rechtvaardige welvaarts- en welzijnsverdeling

De doelstelling van de rechtvaardige welvaarts- en welzijnsverdeling behoeft nauwelijks betoog. Toch teken ik aan, dat wij in het verleden geneigd waren deze doelstelling veel enger te formuleren. Wij spraken van een rechtvaardige inkomensverdeling, van een rechtvaardige inkomens- en vermogensverdeling of, als wij heel modern wilden zijn, van een rechtvaardige welvaartsverdeling. Gedurende de laatste decennia zijn wij echter steeds meer gaan zien, dat de stoffelijke welvaartspolitiek alleen zinvol is als zij strekt tot betere welzijnsverhoudingen. De welvaart is niet meer dan een functie van het welzijn, en welvaart en welzijn samen behoren een functie te zijn van het menselijk geluk. En gelukkig heeft de politiek gedurende de laatste decennia steeds meer oog gekregen voor de welzijnsaspecten in onze samenleving.

Het is moeilijk daarop in het kader van een korte beschouwing uitputtend in te gaan. Als ik voor dit aspect van de sociale politiek een thema mee zou mogen geven dat tegelijk diep christelijk en diep humanistisch is, dan is het dat een welvaarts- en welzijnsverdeling alleen dan rechtvaardig is wanneer zij optimale voorwaarden schept voor de verwezenlijking van gelijkheid van kansen. Die gelijkheid van kansen heeft eigenlijk betrekking op alle aspecten van de menselijke ontplooiing in de samenleving. Zonder aanspraak te maken op uitputtendheid noem ik daarvoor: onderwijs, werk, inkomen, gezondheid, sociale geborgenheid, wonen en recreatie.

Spanning milieubeheer - economische bestaanszekerheid

De meest centrale problematiek van dit ogenblik wordt gevormd door de spanning die bestaat tussen de eisen die moeten worden gesteld uit een oogpunt van leefbaarheid van het milieu, om de wereld voor een totale ondergang te behoeden, en de eisen die gesteld moeten worden ten einde een harmonische economische groei te verwezenlijken, die nodig is om de bestaanszekerheid te garanderen van de wereldbevolking in haar actuele en in de komende jaren nog te verwachten omvang.

Het rapport van de *Club van Rome* moet naar mijn mening politiek zo ernstig mogelijk worden genomen. Wij hebben dit rapport — tenzij betere analyses beschikbaar komen — te accepteren als een datum voor de nationale en internationale politiek. Hoe moeilijk dat is, blijkt duidelijk wanneer men bedenkt, dat consequente uitvoering van gedachten die op het rapport gebaseerd zijn, met zich brengt, dat ingrijpende maatregelen moeten worden getroffen op het stuk van inkomens- en vermogensverdeling, structuurpolitiek en bevolkingspolitiek. De eerste reacties uit de wereld van de vakorganisaties hebben al geleerd, dat

voor ingrijpende maatregelen op het terrein van de inkomens- en vermogenspolitiek alleen plaats is wanneer die beperkingen zo drastisch zijn, dat alle lagen van de bevolking daarvan de invloed ondergaan. De grote moeilijkheid lijkt mij, dat er enerzijds op dit stuk geen geïnstitutionaliseerd overleg bestaat, en anderzijds dat ieder overleg volstrekt sanctie-loos is. Tenzij op wereldniveau en op nationaal niveau vrij ingrijpende wetgevingen zouden worden ontwikkeld waarvan men ook de redelijke verwachting kan hebben, dat zij werkelijk effectief zullen zijn, kan aan het geïnstitutionaliseerd overleg weinig betekenis worden toegekend.

Bevolkingspolitiek

Geldt dit voor de inkomens, en vermogenspolitiek, alsmede voor de structuurpolitiek, hoeveel te meer is dit niet van toepassing op de bevolkingspolitiek. Tot dusver hebben wij in de Westerse wereld het principe gehanteerd, dat de gezinsomvang in beginsel tot de uitsluitende verantwoordelijkheid van de ouders behoort. In andere delen van de wereld is onder invloed van resoluties van de Verenigde Naties een actieve bevolkingspolitiek in gang gezet, met alle middelen die de medische wetenschap vandaag beschikbaar heeft.

Tot op dit ogenblik wordt het oordeel van de kerken pijnlijk gemist. Het gaat niet aan, dat de grootste deskundigen in de wereld ons duidelijk maken, dat een bevolkingsgroei in een tempo zoals wij dat nu kennen, en zelfs van belangrijk mindere grootte, tot de ondergang van het menselijk bestaan zal leiden, terwijl anderzijds veel kerken nog altijd leren, dat de gezinsomvang — en daarmee per definitie de bevolkingsgroei — een individuele aangelegenheid is. Mij lijkt deze houding van de kerken in volstrekte tegenspraak met de evangelische uitspraak: „Ik heb medelijden met de schare”. Het wordt de hoogste tijd, dat er samenspraak komt niet alleen tussen de kerken onderling, maar ook tussen kerken en vertegenwoordigers van alle maatschappelijke geledingen in de wereld — en met name met deskundigen zoals die welke behoren tot de *Club van Rome* —, ten einde te komen tot een heroriëntatie van het christelijk denken over de gezinsplanning.

Als de kerken nalaten op dit beslissende punt die verstandige woorden te spreken die passen bij de noden van deze tijd, scheppen zij een spiritueel en vertrouwensvacuüm, dat hun geloofwaardigheid in belangrijke mate zal ondermijnen. Het zou een repetitie kunnen worden van een *Galilei*-oordeel, maar dan aan de vooravond van de 21e eeuw.

Wat willen christen-democraten doen met dit soort vraagstukken, als de kerken zwijgen? Het rapport van de *Club van Rome* vormt een uitdaging voor politici. Die uitdaging is door sommige politieke partijen reeds beantwoord. Voor hen die zich uitsluitend op een pragmatisch humanitaire grondslag willen stellen, is dat ook mogelijk. Voor hen die fundamentele beginselen, waar zij jaren voor gevochten hebben, moeten

opgeven, is een ruggesteun nodig vanuit de achtergrond waartegen hun politiek altijd geprojecteerd is geweest. Als die achtergrond zwijgt, rest er slechts de mogelijkheid van het pragmatisch humanitaire handelen, maar de christelijke partijen verdienen beter.

Europese benadering

Bij de discussie over deze ingrijpende vraagstukken mogen wij de problemen van alle dag niet vergeten. Het zijn die problemen, die ik in het voorgaande heb aangeduid met de problematiek van een rechtvaardige welvaarts- en welzijnsverdeling. Als norm voor een daarop gebaseerd beleid heb ik in het voorgaande de gelijkheid van kansen genoemd. Onderwijs, werkgelegenheid (structureel en regionaal), inkomens- en vermogensverdeling en ontwikkelingsstrategie spelen daarin een belangrijke rol. Hoe ver kunnen wij daarmee internationaal komen? Menigeen kijkt daarvoor met grote belangstelling naar de Europese politiek. Maar wat kan die Europese politiek? De Europese Gemeenschappen zijn primair opgezet als een douane-unie en de meeste activiteiten van de Europese Gemeenschappen zijn daarop gericht. Ik noem de gemeenschappelijke landbouwpolitiek en de gemeenschappelijke vervoerspolitiek. Een fundamentele benadering vanuit andere gezichtshoeken stuit op grote moeilijkheden.

Op dit ogenblik wordt de *economische en monetaire unie* terecht beschouwd als een kernstuk van de Europese eenmaking in de komende tien jaar en als een voorloper van de politieke eenmaking. Maar de economische en monetaire unie kan niet in een luchtledig tot stand komen. Zij veronderstelt een Europees beleid op het gebied van milieubeheer, ruimtelijke ordening, structurele en regionale werkgelegenheidspolitiek, ontwikkelingsstrategie en een *overall* sociaal beleid. Een economische en monetaire unie heeft immers slechts zin als zij een bijdrage levert tot de grote sociale doelstellingen van volledige en betere werkgelegenheid, een meer rechtvaardige verdeling van inkomens en vermogens, een beter arbeids- en leefmilieu en een grotere democratisering van het economisch leven in al zijn geledingen. Eerst dan zal de economische en monetaire unie worden gedragen door de grote massa, met name de arbeidersmassa, de studenten en de jeugd in het algemeen. Zij verlangen immers, dat in de toekomst een nieuwe maatschappij tot stand komt, die zo goed mogelijk aan hun aspiraties en behoeften beantwoordt. Zij verlangen bovendien, dat zij actief aan de opbouw van die nieuwe samenleving kunnen deelnemen. Het moet uiteindelijk gaan om een humaan, sociaal georiënteerd, democratisch en open Europa.

Positie sociale partners

In dit kader zou ik erop willen wijzen, dat zuiver economisch en monetair gezien een economische en monetaire unie niet tot stand kan komen als

niet naast een discipline van de publieke autoriteiten (ter coördinatie van de algemene economische politiek van de betrokken regering) en naast een discipline van de monetaire autoriteiten (ter coördinatie van het monetaire beleid van de nationale banken) er een discipline komt van de sociale partners.

Dat zou moeten betekenen samenwerking in vrijheid tussen de sociale partners enerzijds en tussen de Europese organen en de sociale partners anderzijds. Ik acht dit een van de grote prioriteiten voor het sociale beleid. Daaraan heeft tot dusver nog veel ontbroken. Van een echte strategie ten opzichte van de sociale partners kon tot op dit ogenblik in Europees verband nauwelijks worden gesproken. Het beleid was steeds een beleid *ad hoc*. Dat heeft ertoe geleid, dat de sociale partners — en in het bijzonder de vakorganisaties — zich in een vacuüm voelen. Dat bergt grote gevaren in zich. Het zou te betreuren zijn, wanneer zij zich bij gebrek aan bewegingsruimte van de Europese Gemeenschappen zouden afwenden.

Geldt dit reeds in het Europa van de Zes, het geldt *a fortiori* voor het Europa van de Tien, omdat met name de vakorganisaties in Groot-Brittannië en Ierland en in Denemarken en Noorwegen op dit punt zeer fel zijn. Dat zij dat zijn, is zeer begrijpelijk. Wie de sociale kaart van Europa overziet, zal aanmerkelijke verschillen in sociaal niveau onderkennen. Wanneer de doelstelling van de Europese Gemeenschap een hoog niveau van economische ontwikkeling is, met het daaraan verbonden welvaartsniveau, dan is het begrijpelijk, dat allen daaraan moeten deelhebben.

Sociale harmonisatie

Er wordt in dit verband krachtig gepleit voor een sociale harmonisatie. Ik acht dat wel begrijpelijk. Toch moet men met de interpretatie van het begrip harmonisatie heel voorzichtig zijn. Sommigen nemen dit begrip in een zeer stringente betekenis, nl. van egalisatie. Wie in Europa sociale harmonisatie zou willen nastreven in de betekenis van sociale egalisatie, zou ik willen verwijzen naar het luilekkerland van de sociale romantiek. Sociale harmonisatie is zeker belangrijk, maar men kan haar niet realiseren zonder te steunen op een deugdelijke economische grondslag. Zou men sociale harmonisatie in de zin van sociale egalisatie willen realiseren, dan zou daaraan een deugdelijke economische grondslag ontbreken. Wanneer men bijv. kijkt naar de stelsels van sociale zekerheid van het Europa van de Zes, dan ziet men dat in de loop van de achter ons liggende jaren de totale kosten van de sociale zekerheid in de landen van de Zes steeds meer naar elkaar zijn toegegroeid. Analyseert men echter waaraan die kosten moeten worden toegerekend, dan valt het op, dat het patroon van sociale zekerheid in de verschillende landen zeer afwijkend is. Geen enkel land in Europa — noch dat van de Zes, noch dat van de Tien — heeft bijv. een stelsel van kinderbij-

slagen zoals in Frankrijk, dat in beginsel beoogde een actieve bevolkingspolitiek te ondersteunen. Sociale egalisatie zou betekenen, dat ófwel alle landen de beste regelingen van de andere landen zouden moeten overnemen, dan wel dat landen die op een bepaald terrein voor sommige zaken hogere prioriteiten hebben aangelegd dan voor andere zaken, van hun eigen nationale prioriteiten zouden moeten afstappen. Maar wanneer men dan weer bedenkt, welke sociaal-politieke strijd daar dikwijls achter gelegen heeft, is het duidelijk, dat reeds dáárom sociale harmonisatie in de zin van sociale egalisatie onmogelijk is. Daarenboven zou van een dergelijke sociale egalisatie een zodanige opwaartse druk op de sociale kosten uitgaan, dat zij economisch niet te realiseren zou zijn.

Nederlandse voorbeelden

Sociale harmonisatie zal men dan ook in een andere betekenis moeten nemen. Ik denk daarbij aan het realiseren van gelijke rechtsbeginselen, gelijke behandeling voor onderdanen van de verschillende landen als zij in andere landen vertoeven, en in álle landen de realisatie van zekere minimumstandaarden. Laat ik een voorbeeld geven: in Nederland hebben we in de achter ons liggende jaren een stelsel van sociale zekerheid tot ontwikkeling gebracht waarbij we een ruime plaats hebben ingeruimd voor algemene of volksverzekeringen, naast de bestaande werknemersverzekeringen. Zo kennen wij een algemene ouderdomsverzekering, een algemene weduwen- en wezenverzekering, een algemene kinderbijslagverzekering, een algemene verzekering voor zware geneeskundige risico's, en binnenkort zal een algemene verzekering tegen inkomensderving bij arbeidsongeschiktheid tot stand worden gebracht. In tegenstelling tot de werknemersverzekeringen garanderen deze algemene verzekeringen vaste uitkeringen die zoveel mogelijk op een minimuminkomen zijn afgestemd, terwijl we bewerkstelligen, dat iedere Nederlander een minimaal gegarandeerd inkomen heeft. Welnu, ik zou mij kunnen voorstellen — zonder dat daarvoor het niveau van het Nederlandse stelsel maatstaf zou hoeven te zijn —, dat in het verband van de Europese Gemeenschappen zou worden gestreefd naar een dergelijke minimale garantie. Dat zou ik een belangrijk stuk sociale harmonisatie vinden.

Betekent dit, dat de verschillende landen het daarbij moeten laten? Als men de resultaten bekijkt van het Nederlandse sociaal-politieke beleid — een beleid waarin de KVP een belangrijk aandeel heeft gehad —, zal het duidelijk zijn, dat dat niet onze en mijn opvatting is. Laat ik enkele cijfers noemen:

— Op het terrein van het onderwijs ligt het Nederlandse niveau zeer hoog. Wij geven $7\frac{1}{2}$ % van ons nationale inkomen uit voor onderwijs.

— Op het terrein van de sociale zekerheid ligt Nederland aan de top van de landen van de Europese Gemeenschappen, zowel de Zes als de

Tien. Binnen de Zes variëren de uitgaven thans tussen 20,3 % en 23,5 % van het nationale inkomen, terwijl de nieuwe leden alle beneden de 20 % blijven. Het niveau van Nederland is 23½ %.

— De loonkosten per man per uur in de verwerkende industrieën liggen in Nederland hoger dan in alle andere landen van de uitgebreide EG, met uitzondering van Duitsland.

— De arbeidsduur per week, zoals die is voorzien in de collectieve arbeidsovereenkomsten, ligt in vergelijking met alle andere landen gunstig. Hij is alleen in Duitsland korter, nl. praktisch 40 uur per week.

— In alle zes landen van de niet uitgebreide Europese Gemeenschap kent men drie à vier weken jaarlijkse vakantie, waarbij in twee van de zes landen een dubbele betaling bestaat, nl. in België een dubbele betaling van de eerste drie weken en in Nederland 6 % vakantiegeld, dat gelijk is aan drie weken extra.

— In Nederland bestaat een minimum-inkomen, dat verhoudingsgewijs zeer hoog ligt, in ieder geval veel hoger dan in andere landen waar een minimumloon bestaat, zoals Frankrijk en Luxemburg.

Het zou weinig moeite kosten deze voorbeelden nog met tal van andere aan te vullen, maar het lijkt mij voldoende om duidelijk te maken, dat de Nederlandse politiek, en met name de christelijke component erin, ruime aandacht heeft geschonken aan een krachtige sociale politiek. In het algemeen zou nog kunnen worden gesteld, dat Nederland in vele opzichten een sociaal-economische filosofie kent die ligt tussen de meer Latijns georiënteerde economieën en de meer noordelijk georiënteerde stelsels. Daarin schuilt voor de verdere ontwikkeling van een sociaal georiënteerd Europa voor Nederland een katalyserende functie, waardoor mogelijke tegenstellingen zouden kunnen worden opgelost.

Politieke samenwerking

Wij staan voor grote nieuwe ontwikkelingen in de wereld. Sedert kort maakt de Volksrepubliek China deel uit van de Verenigde Naties en geleidelijk aan ook van de VN-organisaties; dit kan een belangrijke stempel gaan drukken op de wereldpolitiek. Op regionaal gebied zien we belangrijke integratieverschijnselen. We zien dat in West-Europa heel duidelijk door de uitbreiding van de Europese Gemeenschap, maar we zien het ook in andere delen van de wereld. Buiten deze politieke ontwikkelingen zien we machtige tekenen van technische samenwerking in de wereld, zowel — alhoewel nog beslist ontoereikend — tussen hoog ontwikkelde landen en ontwikkelingslanden als tussen hoog ontwikkelde landen onderling, terwijl er ook intens wordt samengewerkt op het gebied van het denken, kritisch denken over de wereld van morgen. Ik geloof dat dit voor ons politici betekent, dat we ons volledig zullen moeten heroriënteren op de politiek van morgen. Tal van gevestigde posities zullen we moeten verlaten en we zullen moeten openstaan voor nieuwe vormen van denken, voor nieuwe vormen van han-

delen, voor nieuwe vormen van harmonisch menselijk samenleven. Voor politieke partijen lijkt mij dit op nationaal niveau nauwelijks mogelijk. Er zou veel grotere samenwerking moeten komen tussen de gelijk georiënteerde politieke partijen in de wereld. Samenwerkingsvormen die verder zullen moeten gaan dan alleen een soort federatie. Misschien zullen we Europese politieke partijen moeten gaan krijgen die nationale partijen overkoepelen. Het is onmogelijk om daar op dit moment een volledige uitspraak over te doen, maar er ligt een inspiratieve uitdaging voor ons. Ik hoop, dat wij de tekenen van de tijd mogen verstaan en het juiste antwoord zullen weten te vinden op de beslissende vragen ten einde onze noodzakelijke bijdragen te kunnen geven aan een leefbare wereld.

Van diagnose naar therapie— de politieke conceptie van de KVP

P. G. J. Zelissen*

Er gaat geen week voorbij waarin niet een of andere gebeurtenis wordt gemeld die de ziekteverschijnselen van onze maatschappij blootlegt. Overal groeit de kritiek op het functioneren van de samenleving en op het vigerende economische systeem. Wijst dit op een ernstige en duurzame verwording van onze maatschappij? Dat wil ik voorlopig niet aannemen. Wel is het zo, dat zich immense problemen aan ons voordoen, die een wijziging in ons gehele cultuurpatroon eisen. Dat zal aanleiding geven tot botsingen. In tegenstelling tot de autoritair geregeerde naties, waar kritiek zich ophoopt totdat de dammen breken, kunnen in ons democratisch systeem veranderingen en vernieuwingen in een proces van permanente evolutie optreden. Maar dan zal er wel hard (harder dan in het verleden) aan getrokken dienen te worden, om deze veranderingen en vernieuwingen zich langs evolutionaire weg te laten ontwikkelen. Er zal met veel energie gewerkt moeten worden aan een beleid op lange termijn; een beleid waarvan de lijnen snel dienen te worden uitgezet. Iedereen die geen vreemde is in het politieke Jeruzalem, weet dat in de komende jaren het partijpolitieke krachtenveld danig zal moeten worden geherstructureerd, opdat eindelijk de grote problemen die aan de orde zijn of komen, fundamenteel worden aangepakt.

Op dit moment stoeien we maar wat rond de kleine stukjes die van onze nationale koek overblijven. Wanneer men de in negatieve richting tenderende resultaten beschouwt, kan men vaststellen, dat we partijpolitiek gezien *kurieren am Symptom*. Als men de ontwikkelingen beziet, is men eerder geneigd te denken, dat er gebouwd wordt aan een nieuwe toren van Babel. Het gekissebis tussen de (te) vele partijen leidt ons af van de werkelijke problemen die onze aandacht zouden moeten vragen. Met name de jongerenorganisatie zou zich onbevangen en met grote gretigheid op de vraag dienen te storten: wat gaan we doen? Zij zal mede de richting dienen aan te geven waarin de maat-

* Dr. P. G. J. Zelissen maakt sedert mei 1971 deel uit van de KVP-fractie in de Tweede Kamer. Tevoren was hij leraar Duits aan een middelbare school in Oss. In 1969 promoveerde hij aan de faculteit der taal- en letterkunde van de Katholieke Universiteit te Nijmegen op een vergelijkende studie over een aspect van de Duitse taalkunde. Deze bijdrage is de tekst van een „nota” die de schrijver op 14 maart 1972 heeft gericht aan de jongeren in de KVP. Integrale publikatie van deze beschouwing leek ons van belang omdat zij ingaat op een aantal, meer programmatische aspecten die in de discussie over de grondslag en de koers van de KVP tot nu toe weinig aandacht hebben gekregen. In de tekst zijn door de schrijver op ondergeschikte punten enige wijzigingen aangebracht. (Red.)

schappij zich zal moeten ontwikkelen. Het is juist deze richting bepalende keus, die voor elke partij van vitaal belang zal zijn. Het gaat om vragen van oorlog en vrede, ontwikkelingssamenwerking, economische macht, inkomensverdeling, milieubeheer en technologie, enz.

Wij hebben ons de vraag te stellen, of wij zo doorgaande onze Kafka-achtige, door de bureaucratie beheerste maatschappij niet kapot rationaliseren en vertechnocratiseren, zodat de meest wezenlijke eigenschappen van de mens in het gedrang komen. Het wordt tijd, al onze aandacht te wijden aan de humanisering van de samenleving.

Het is een goede zaak, dat met de komst van *De Zeeuw* als partijvoorzitter, de nodige discussies zijn losgebrand. Of je het over de grondslag van de partij met hem eens kunt zijn of niet, iedereen zal moeten toegeven, dat hij meer heeft losgewoeld dan alleen het *item* van de deconfessionalisering. Nu kan men aanvoeren, dat er onderhand eens rust moet komen in de partij, maar dan zou ik de rust eerder willen laten slaan op de discussies over grondslag en karakter. Wanneer namelijk de rust ook op het terrein van de politieke ideeënvorming en het praktisch politiek handelen terugkeert, dan zullen er een heleboel vragen in het perspectief van de toekomst onbeantwoord blijven en zijn we verder van huis. Wij zullen van de huidige onrust gebruik moeten maken om tegelijk onze houding te bepalen tegenover de niet erg rooskleurige toekomst.

Daarom is het *in se* niet belangrijk, of de partij nu christelijk of open zal zijn (het streven naar een open partij is een kwestie van tempo), maar wat de inhoud van het basisprogram en het daaruit afgeleide program van actie zal zijn. Sommigen worden moe van het discussiëren over de grondslag en dreigen weer in het defensief te raken — een positie waarin de christen-democratische partijen te lang hebben verkeer —, anderen gebruiken bewust of onbewust de discussie over de grondslag als bliksemafleider voor het doen van een politieke keuze.

Politieke conceptie

Al onze energie zullen we moeten aanwenden om tot een filosofie te komen op basis waarvan wij de problemen die ons te wachten staan, te lijf kunnen gaan. Daarom zal de jongerenorganisatie niet zozeer een spiegelbeeld moeten zijn van de senioren, maar dient zij zich op haar eigen wijze in te zetten voor de in de toekomst belangrijke politieke *issues*.

Het concipiëren van een daaraan inherente beleidsvisie is geen eenvoudige zaak. Hierin zou wel eens de oorzaak van de crisis van de parlementaire democratie kunnen liggen. De grote frustratie van het parlement, zoals ik die op het moment taxeer, is dat elke partij weet, dat het anders moet, maar dat men op grond van historisch gegroeide verhoudingen niet die *move* kan maken waardoor de partijen boven zichzelf uitstijgen. Doordat de sociaal-economische aspecten van onze

samenleving zijn gaan prevaleren, kan alleen maar een politiek *ad hoc* gevoerd worden.

Terugkerend tot de KVP moet ik zeggen, dat men *De Zeeuw* bepaald tekort doet wanneer men hem alleen beoordeelt op zijn „deconfessionaliseringstoer”. Hij doet namelijk meer, veel meer. Hij is bezig aan de hand van een politieke filosofie de KVP een nieuw profiel te geven. Hij is een offensief begonnen tot vernieuwing van onze partij, omdat de KVP te defensief en te gouvernementeel is ingesteld. En wanneer het waar is, wat sommigen zeggen, dat bij een deconfessionalisering van de KVP haar kiezers zullen uitzwermen naar de PvdA, VVD enz., dan zijn we een slechte partij en moet er nodig wat veranderen. Als het gezicht van de KVP alleen wordt bepaald door het woord „katholiek” of „christelijk” en de partij niet wordt gedreven door innerlijke overtuiging, dan zijn we niet waard voort te bestaan.

Duidelijker gezegd, in het *Urgentieprogram* van KVP, ARP en CHU staat de volgende doelstelling: „het bewaren van Gods schepping voor vernietiging en het voorkomen, dat de mens een speelbal wordt van economische of politieke macht, een willoos voorwerp van wetenschap en techniek”. Dat is nogal wat. En nu doet *De Zeeuw* niets anders dan deze fraaie woorden vertalen in een conceptie. Hij wil komen tot een inhoudelijke politieke discussie, zodat we niet steeds achter de feiten hoeven aan te lopen.

Dat is iets heel anders dan van vandaag op morgen de K of de C afschaffen. Nuchter sociologisch geredeneerd zou het ook niet verstandig zijn, omdat er bij de katholieken in Nederland nog een betrekkelijk grote groepscohesie is. Kan die groepscohesie ook praktisch benut worden, dan moet je die niet zomaar weggooien (met hetzelfde probleem zitten de socialisten). Maar het is een even groot sociologisch gegeven, dat we afkalven. Daarom ligt het voor de hand, dat we inhoudelijk politiek meer gaan presteren, oftewel dat we meer politiseren. In *Politiek perspectief* van januari/februari heeft *De Zeeuw* datgene concreetiseerd wat allang had moeten zijn neergelegd in een nieuw basis- of beginselprogramma.

Na deze algemene opmerkingen en uitgaande van de conceptie die *De Zeeuw* heeft ontvouwd, wil ik enkele politieke issues aansnijden die, naar ik meen, van groot belang zijn in verband met de politieke keuze die we zullen moeten doen om de op ons afstormende problemen het hoofd te kunnen bieden.

Onderwijs en cultuur

In de punten 87 en 88 van het *Kernprogram* van de KVP staat onomwonden, dat de cultuurpolitiek zal moeten worden gemaakt tot instrument van maatschappij- en cultuurvernieuwing. Hiermee hangt nauw samen, dat we meer dienen te streven naar creativiteitsbevordering dan naar overdracht van gevestigde culturele waarden. Willen we de ver-

vreemding van de mens niet verder in de hand werken, dan zullen we een consequente cultuurpolitiek moeten bedrijven. Deze vervreemding vindt namelijk haar oorzaak in de materialistisch georiënteerde welvaartsstaat.

Juist voor een partij als de onze moet het een dwingende noodzaak zijn, ons te oriënteren op een totale cultuurpolitiek en een geïntegreerd welzijnsbeleid. We moeten toe naar een vreedzame welzijnsrevolutie, zodat meer mensen meer mogelijkheden tot meer levensvoldoening krijgen. De daarmee gepaard gaande mentaliteitsverandering zal noodzakelijk zijn om tekorten in de mensvorming niet nog groter te laten worden. Wanneer er niet meer in de mens wordt geïnvesteerd, zullen de psychosomatische problemen alleen maar toenemen.

De maatschappelijke en culturele vorming op de scholen zal moeten leiden tot een totale hervorming van ons onderwijssysteem. In de vorige eeuw was het voortgezet onderwijs voornamelijk literair, na 1900 wiskundig en nu zijn we aan de sociale dimensie toe. Maar dat is niet vreemd in een steeds meer gedehumaniseerde samenleving. Het dient te gaan om vorming, en in mindere mate om kennis. De kennis, die via los van elkaar staande onderwijsvormen en via op zichzelf staande vakken niet geïntegreerd wordt overgebracht, is na tien jaar verouderd. Wanneer de maatschappij snel verandert, dan zal het onderwijs zo moeten anticiperen, dat de flexibiliteit en de creativiteit de voornaamste onderwijsdoelen worden. Wanneer we een open oog hebben voor de belangrijkheid van de intermenselijke relaties, juist in deze vertechnocratiseerde maatschappij, dan zullen we moeten appelleren aan de belangstellingssfeer en de ervaringswereld van de leerlingen.

Economie - techniek - milieubeheer

De industriële maatschappij heeft de mens veranderd. Zij heeft een nieuwe mens doen ontstaan, die aangepast is aan de machine. Die machine is de mens gaan beheersen. In alle banen ter wereld gaat het om aangeleerde bekwaamheden, om organisatietalent, snelheid en soepelheid, maar de menselijke waarden worden op zijn minst als meegenomen beschouwd. In onze steeds ingewikkelder en bureaucratischer wordende maatschappij komt het menszijn steeds meer in de verdrukking, omdat de mens een produkt is geworden van het systeem. De mens moet aan de reeks nuttigheidseisen voldoen. Een „mooi” voorbeeld daarvan is het fenomeen advertentie. Adverteren heeft de bedoeling behoeften te wekken die er niet zijn, om dingen te verkopen waaraan behoefte wordt gesuggereerd. Maar door meer te beloven dan er in werkelijkheid kan worden vervuld, ontstaat er een ontevredenheid die de mens steeds meer ontvankelijk maakt voor nieuwe behoeften.

Is dit al reden genoeg om de gehele technologische ontwikkeling, zoals die in versneld tempo doorzet, kritisch te bezien, de groeiende kloof tussen arm en rijk, de bevolkingsgroei, de milieuvervuiling, de uitputting

van de grondstoffen en de voortspiralende bewapeningswedloop zijn tevens aanwijzingen, dat de ontwikkeling omgebogen en teruggedraaid zal moeten worden. Er zal moeten worden gewerkt aan een verbetering van de kwaliteit van de samenleving. Hierbij gaat het niet meer aan, te proberen alleen de techniek te verbeteren. Met verfijningsinstrumenten als rationalisatie, mechanisatie en automatisering alleen komen we er niet. Het knelpunt is allang verlegd naar de botsing tussen techniek en samenleving.

„Minder groei voor schonere groei”

Wanneer een man als *ir. A. Stikker*, lid van de raad van bestuur van het Akzo-concern, al zegt, dat het tijdperk van gemakkelijk verkregen inkomensgroei bezig is ten einde te lopen en dat vergroting van de produktie-eenheden niet waarschijnlijk is, dan geeft dat wel te denken. Overschatting van economie en techniek, de vrijwel ongebreidelde drang naar welvaarts- en inkomensvermeerdering zijn als verleiders die de mensheid naar de ondergang voeren. Het feitenmateriaal dat door de *Club van Rome* is aangedragen¹, is belangrijk genoeg om in het partijpolitieke vlak en in het parlement uitvoerig en indringend te behandelen. Onze fractievoorzitter, *Andriessen*, heeft bij de Algemene Beschouwingen al opgeroepen tot een herbezinning op de huidige sociaal-economische verhoudingen. Zijn parool was „minder groei voor schonere groei”. Het zou te ver voeren om *in extenso* de hele problematiek van de economische groei, de bevolkingsaanwas, de uitputting van de grondstoffen, de milieu-aantasting, enz. hier breed uit te meten, te meer daar de commissie-*Mansholt* hierover onlangs een rapport heeft uitgebracht². Het zou aanbeveling verdienen wanneer ook in de federatie van jonge christen-democraten dit rapport, waarin ongeveer alles bij elkaar staat wat de laatste jaren over deze materie gezegd en geschreven is, aan de orde zou worden gesteld, want het rapport van de commissie-*Mansholt* vraagt om een verdere, politiek bruikbare uitwerking.

Maar zelfs daarmee zijn we er niet. Want wanneer al deze zaken slechts in de politieke topkaders worden bediscussieerd en niet worden teruggekoppeld aan de achterban, hoeven we er niet eens aan te beginnen. Vooral een forse aanpak van een nieuwe onderwijs- en cultuurpolitiek zal hier uitkomst kunnen bieden, om het broodnodige bewustmakingsproces op gang te brengen. De economische creativiteit zal gedeeltelijk plaats moeten maken voor een culturele creativiteit. De primair economisch gerichte politiek maakt zich alsmaar ongelooftwaardiger door de toenemende armoede in de wereld, terwijl honderden miljarden worden

¹ „Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei”; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen. 1972. (Red.)

² „Advies van de 'commissie van zes' aan het parlement overlegorgaan van PvdA, D '66 en PPR; 1972. (Red.)

verkwist aan militaire, bureaucratische enz. zaken. Als de huidige opvattingen van macht, bezit en orde slechts tot onmacht, armoede en wanorde kunnen leiden, dan moeten we gaan nadenken over de geneesmethode.

De toekomst leek gericht te zijn op toenemende onafhankelijkheid van de materie en van milieufactoren. Maar evolutie in 1972 betekent: kijken waar we staan, rekening houden met onze afhankelijkheid van het milieu, en van daaruit beslissen welke richting de mensheid wil of zal inslaan.

Heeft politiek nog perspectief?

J. van Beekum*

No society can survive without coordination of basic valuations. (Michael P. Fogarty: „Programme for social action”; pag. 105).

Het begrip macht bezit alles om tot slagwoord te worden en nagenoeg niets om als wetenschappelijk werktuig te dienen. (J. A. A. van Doorn, in: „Sociologisch Jaarboek”, XI; pag. 73).

1. INLEIDING

Het is in een tijd waarin de kreten het schijnen te winnen van het denken, een hachelijke onderneming aandacht te vragen voor de basiswaarden voor de samenleving van nu en van de toekomst.

Bestaan-in-menselijk-bijeen-zijn, d.w.z. menselijk bestaan, is ondenkbaar als de ene mens de ander een wolft blijft; als gezag leiding en bestuur worden gezien als muilkorven, die zorgen dat de een de ander niet in zijn bed vermoordt.

De van stonde af, door ongecontroleerd-op-macht-belusten, verkeerd geïnterpreteerde woorden, dat alle gezag van God komt, hebben in de geschiedenis van het staatsleven — gesteund door *Augustinus'* woorden, dat de staat een chirurgisch verband zou zijn, aangelegd om het doodbloeden van bijtlustigen tegen te gaan — het denken over overheid, maatschappij en burger als een onverbreekelijke eenheid verijdeld. In het denken over de staat en het gezag in de staat zijn wij niet veel verder gekomen dan gezagstheorieën, juridische denkmaaksels, die niets wezenlijks hebben verklaard omtrent het gezag als zodanig.

Gezag als scheppingsgegeven, als openbaring van mensen aan elkaar, als zekerstelling van relatie, heeft noch in de theorie, noch in de praktijk kansen gekregen. Altijd weer overheerst de idee van macht over anderen, de macht tot dwingen, tot het muilkorven van wolven.

Gezag werd synoniem van macht, waarmee het gezag zichzelf denatureerde en zich onmogelijk maakte.

* Drs. J. van Beekum is afdelingschef ter griffie van de provincie Overijssel en docent bestuurskunde. Van zijn hand zijn artikelen over vraagstukken van bestuursrechtelijke en bestuurskundige aard gepubliceerd in verschillende tijdschriften. Deze bijdrage is een vervolg op zijn beschouwing „Overheid - maatschappij - burger”, gepubliceerd in „Politiek perspectief”, januari/februari 1972. (Red.)

Met inspraak en vormen van openbaarheid sleutelen wij aan een motor die nooit op zijn juiste toerental heeft gedraaid.

Gezagsdragers die tien jaar geleden nog hun sterkte zagen in praten over gehoorzaamheid, laten het thans afweten, tonen vandaag geen gezag, omdat zij geen raad weten met hun positie. Alsof gezag een vies woord zou zijn! Zij hebben, toen en nu, niets omtrent gezag begrepen en zijn de kwalijke mening toegedaan, dat gezag niet voelbaar mag zijn. Als de vraag of politiek nog perspectief heeft, een positief antwoord wil krijgen, dan zullen wij moeten vernemen of wij dan praten over politieke tinnegieterij of over staatkunde.

Het is een machtig vraagstuk.

Deze bijdrage bedoelt alleen het denken los te maken en wij menen, dat daartoe kan worden volstaan met enige termen en begrippen te verklaren. Wij achten het weinig zinvol daaronder de termen inspraak en openbaarheid mede te begrijpen, want daar is al oeverloos over gesproken en geschreven.

Wie gezag als relatie definieert, beleeft en praktiseert, heeft een mentaliteit die voor openheid en inspraak ontvankelijk is. Wie nolens volens toegevend aan eisen nochtans blijft kniezen om het verloren paradijs van machtsbevreddiging, zal het nooit leren en zou er voor zichzelf en voor anderen beter aan doen uit de politiek te gaan.

2. BESTUUR, POLITIEK, STAATKUNDE

Allereerst dient men *bestuur* en *politiek* te onderscheiden. De praktijk van het bestuur, het bestuursbeleid wordt nogal eens aangeduid met politiek. Dit gebruik is het gevolg van een al te letterlijke vertaling van „policy”. Hoewel dit woord het voordeel heeft, dat het — hoezeer onnederlands — verwarring met het Nederlandse begrip politiek-in-engerezin kan voorkomen, zouden wij voor een kritiekloos gebruik ervan niettemin willen waarschuwen. Moge dan al, blijkens het sterk anglicistisch spraakgebruik, vooral onder sociologen, maar tevens van andere specialisten, de „rachitis” zeer besmettelijk om zich heen hebben gegrepen, dan vormt deze omstandigheid allerminst een titel om het foutieve woord „policy” te hanteren nu het goed-Nederlandse *beleid* voorhanden is en veel preciezer in de sfeer van het besturen past.

Erger wordt het als de begrippen bestuur en politiek worden gesubstitueerd.

Donner onderscheidt terecht het vlak van de doel- of van de taakstelling enerzijds en het vlak van de doelverwezenlijking of taakvervulling anderzijds. Deze vlakken corresponderen met de twee fasen waarin zich de overheidsactiviteit afspeelt. In de eerste fase wordt bepaald, welke de richting zal zijn die het staatsleven heeft te nemen. De tweede fase is die van de tenuitvoerlegging van de in het politieke vlak genomen beslissingen. Hoewel wij het woord „tenuitvoerlegging” in dit verband vrij steriel achten, gelet op de „pouvoir discrétionnaire” die elk bestuur

moet hanteren bij de vertaling van hetgeen in de eerste fase is bepaald, kunnen wij ons in grote lijnen met deze omschrijving verenigen, vooral ook omdat *Donner* zelf opmerkt, dat het bestuur bij die tenuitvoerlegging niet aan handen en voeten is gebonden.

Wij onderscheiden voorts de *staatkunde* en de *bestuurskunde*. Wij kunnen — menen wij — stellen, dat de kunde zowel bij de politiek als bij het bestuur een zeer belangrijk element is in de praktijk van het openbare leven. Wij menen echter tevens, dat zowel de staatkunde als de bestuurskunde eerst goed tot haar recht kunnen komen als zij op wetenschappelijke fundamenten rusten. De staatkunde veronderstelt inzicht in de onderscheiden wetenschappen die voor het staatsleven van betekenis zijn. Bezinning erop is noodzakelijk omdat ontkenning of verwaarlozing de staatkunde ten slotte verarmt tot het opportunisme van de vandaag-haalbare-trek, die dan als werkelijkheidspolitiek de schijn van een mooie naam meekrijgt.

Maatschappij en politiek

Het zou belangwekkend zijn na te gaan, in hoeverre de electorale wijzigingen na 1917, niet alleen bij velen uit het bedrijfsleven, maar ook bij vele boefenaren van de wetenschap de belangstelling voor het politieke bedrijf hebben doen dalen; of het wáár is dat, toen iedereen het gestoelte der ere kon bezetten, velen voor de eer bedankten. Daarbij moet in ieder geval toch wel worden aangenomen, dat de werkzaamheden van de managers uit het bedrijfsleven zoveel zijn, dat bijna kan worden verwacht, dat zij — gesteld dat zij het zouden begeren — geen tijd kunnen vinden voor een electorale functie. Naast de groei van het bedrijfsleven constateren wij bovendien sedert 1918 het ontstaan van tal van vrije maatschappelijke verbanden. In versterkte mate is dit verschijnsel het laatste decennium toegenomen. Evenals veel managers geen tijd en gelegenheid hebben voor een politieke functie, is dat het geval met tal van bestuurders van een onvoorstelbaar aantal instellingen. Wat er van zij, vastgesteld moet worden, dat er te veel bekwame, goedwillende en bruikbare krachten uit het maatschappelijk leven aan de kant staan. Hun deskundigheid komt in de organen van staat, provincie en gemeente niet tot uitdrukking.

Naast dit electorale aspect, dat op zichzelf reeds een bezinning op een op de staatkunde gebaseerd kiesrecht noodzakelijk maakt, kan men vaststellen, dat veler maatschappelijke en wetenschappelijke deskundigheid nochtans via commissies, raden en stichtingen het openbaar bestuur ten goede komt.

Omdat in de praktijk de interdependentie van de vraagstukken waarvoor de overheid staat, werd onderkend, stelden de bestuursorganen buitenwettelijke commissies in. Tientallen, honderdtallen. Met alle onvolkomenheden en inconsequenties aan opportunisme eigen. De provincies kennen vele commissies waarin de medewerking van de maatschappij

ten behoeve van de meningsvorming van het provinciaal bestuur wordt gerealiseerd. Het totaal aantal gevallen van deze en dergelijke soorten van commissoriale arbeid en coöperatie in de elf provincies is — benaderend — minstens op 1100 te stellen. Het aantal coöperaties van deze soort in de gemeenten is groot. Is het wellicht aan de lage kant deze op gemiddeld 15 te stellen, dan betekent dit toch, dat in $\pm$ 10.000 lokale verbanden wordt gedacht en meegewerkt ten behoeve van het plaatselijk bestuur. Dit alles houdt in, dat in provincies en gemeenten in ongeveer 11.000 coöperaties wordt gepoogd, buiten de wet om, de relatie tussen overheid en maatschappij te onderhouden. Bij het Rijk is het niet anders.

De voordelen van dit systeem zijn duidelijk. Nadelen schijnen: accentverlegging van het bestuur naar de commissies en het gevaar van een vertragende verwarring. Het feit alleen van de aanwezigheid van zoveel commissies en organen houdt veel mankracht gevangen. Daarbij hoeft men nog niet te denken aan competentiekwesties en lengten van tenen. Nochtans is de vraag gerechtvaardigd, of wij met het systeem op de goede weg zijn. Staatsrechtelijk is het vis noch vlees! Het stelsel heeft het nadeel, dat de verantwoordelijke personen al deze commissies, hun bevoegdheden en bevindingen niet meer in het hoofd hebben. Het leidt tot een verschuiving van de plaats waar de beslissingen materieel gezien vallen.

Het staatsrecht is overwegend staatsinrichtingsrecht; het duidt aan, waar formeel de beslissingen vallen. Het bestuur tracht zich eraan te ontworstelen. Nochtans legt men bij de dosering van het recht van het bestuur nog een zeer zwaar accent op het inrichtingsrecht, terwijl er overigens tendenties zijn te bespeuren om van het bestuursrecht een formaliteitenrecht te maken. Intussen moet, hoewel het zoveel mogelijk betrekken van de maatschappij bij het doen en laten van de overheid het wezen der democratie uitmaakt, de vorm ons niet onverschillig laten, want de oligarchische wijze waarop deze commissoriale en andere verbanden bij overheid en maatschappij tot stand komen, heeft met de formele democratie weinig te maken.

Beginnelsen en pragmatisme

Het is aan de politieke organen, de politiek, d.w.z. de staatkunde, wederom haar oerbetekenis te hergeven, namelijk datgene wat op de integratie van overheid en volk in één staat betrekking heeft. Daartoe zijn twee dingen noodzakelijk.

De electorale organen dienen zich bij hun legislatieve arbeid te realiseren, dat het wenselijk is onder hun wetgevende produkten preliminairen te schuiven; beter: de beginselen aan te geven die eraan ten grondslag liggen. De vertegenwoordigende organen blijken hiertoe nauwelijks in staat, mede omdat de politiek als wetenschap onvoldoende tot ontwikkeling is gekomen. De andere maatschappijwetenschappen schijnen

meer bij de tijd. Politici zijn praktische mensen; zij moeten niet verdrinken in de theorie. Gaarne akkoord.

Maar dat neemt niet weg, dat de politiek te weinig wetenschappelijke schering, te veel opportunistische inslag heeft. Men roept om werkelijkheidspolitiek. Deze spreekt eensdeels wel aan. Anderdeels blijkt er uit, dat men de bezinning op wat men bedrijft, schuwt. De staatkunde werd verengd tot een korte-baan politiek, terwijl staatkunde juist het lange-baan-zicht impliceert. Wij menen, dat mede wegens deze opvatting van politiek-als-korte-baan-bezigheid vragen aangaande deconfessionalisering daarvan niet van de lucht zijn. Dat is begrijpelijk. Als het zicht op de staatkunde verengt, versluiert ook het zicht op de rechtvaardiging daarvan vanuit de christelijke inspiratie. Christelijk geïnspireerde staatkunde veronderstelt, dat men de wijsbegeerte serieus neemt, maar tevens de maatschappijwetenschappen, die informatie verschaffen omtrent mens en maatschappij. Waar en zo vaak deze infrastructuur de praktische politieke bedrijvigheid onvoldoende ondersteunt, doemen de vragen op naar de rechtvaardiging van een christelijke staatkunde.

Wij menen, dat juist in de pragmatische bestaanswijze van christelijke partijen aangrijpingspunten worden gevonden om hun bestaansrechtvaardiging in twijfel te trekken. Doet de kreet om deconfessionalisering agio, de vraag naar deliberalisering en desocialisering wordt nauwelijks gesteld. Dit is op zichzelf gezien verbazingwekkend als men naar een staatkunde zegt te willen streven die berust op een eigentijdse visie op mens en maatschappij, terwijl liberalisme en socialisme typisch 19e-eeuwse categorieën zijn, niet gebaseerd op de nieuwe mens in zijn medemenselijke bestaanswijze, maar op zijn Hobbesiaanse status, namelijk wolf voor de ander te zijn.

Wetenschap en politiek

Vormt de huidige bestaanswijze aanleiding tot het presenteren van de rekening, de oorzaken van het echec liggen dieper. De staatkunde heeft te diep gebogen voor de kunst van pragmatisch handelen, door een fatale scheiding tussen wetenschap en politiek. De wezenlijke veranderingen in de opvattingen over de geldingswijze en de geldingsgrond van het gezag, de wijzigingen in de werkwijzen van het bestuur — vaak contrair aan de gecodificeerde inrichting daarvan — hebben de politici er niet toe gebracht althans de hoofdlijnen ervan in het electoraal systeem te introduceren. Pas in de latere jaren stijgt de aandacht voor de wetenschap der staatkunde. Te lang heeft niet de mensbeschouwing in de aandacht gestaan, maar het getalscriterium. Wordt de vrijheid door het getal bepaald, wordt deze vrijheid tot het wezen der democratie verheven, dan wordt democratie de moeder van de tirannie.

De ontwikkeling van de bestuurswetenschap is veel meer geïntegreerd in de wetenschappen die haar hulpwetenschappen zijn. Het is alleen te betreuren, dat vrijwel uitsluitend bestuurswetenschappers en weten-

schappelijk geschoolde bestuursambtenaren daaraan deel hebben. Te weinig bestuurders nemen deel aan de activiteiten van het Instituut voor Bestuurswetenschappen en van de Vereniging voor Administratief Recht. Deze verbanden vinden geen parallel in een algemeen instituut voor wetenschappelijke bezinning op de staatkunde. De in het algemeen betrekkelijk jonge wetenschappelijke instituten ten dienste van de politieke partijen maken het moeilijk te erkennen, dat de wetenschap der staatkunde als zodanig geheel eigenstandig en geobjectiveerd tot ontwikkeling kan komen. Zo krijgt de staatkunde als wetenschap wellicht ongewild het odium, te worden tot wetenschap ter ondersteuning van de politiek, in plaats van wetenschap der politiek.

Wie kennis neemt van geschriften uit dictatoriale landen van staats- en bestuurswetenschappelijke aard, ziet wetenschap gedenatureerd tot steunpilaar voor de ideologie. Behoeft bestaat aan staatkundige wetenschap. Het gevaar is levensgroot, dat de politicologie en de politicologen, op de tweesprong tussen politieke wetenschap en wetenschap der staatkunde, al een eind op weg zijn op het eerste pad. Het zal daarom zaak zijn van beoefenaren van het staatsrecht, van staatkundig geïnteresseerde wetenschapsbeoefenaren en wetenschappelijk geïnteresseerde politici, te komen tot een vereniging voor staatkunde.

De staatkunde als wetenschap heeft momenteel te weinig reikwijdte om als tweelingzuster van de bestuurswetenschap samen in relatie tot andere maatschappijwetenschappen het gesprek aan te gaan omtrent de maatschappelijke herstructurering en de daarop aansluitende modellen voor de staats- (en bestuurs-)inrichting. Daarbij zal ook blijken, hoe wezenlijk ondemocratische de vrije maatschappij zelf is „geordend”¹. Democratie is namelijk geen monopoly-spel voor de overheid, maar een gegeven dat de gehele maatschappij in al haar geledingen raakt.

3. INERTIE, ONBEHAGEN, KENTERING

In zijn rede voor de jaarvergadering van het Departement Limburg van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, kort weergegeven in *Maatschappijbelangen* (april 1958), wees *Van Spaendonck* erop, dat het moeilijk, en dikwijls onmogelijk is representanten uit de verantwoordelijke leiding van het bedrijfsleven beschikbaar te krijgen voor allerlei belangrijke functies in het openbare leven. Hij noemt dit een lacune. Wil, zo zegt *Van Spaendonck*, het bedrijfsleven inderdaad die invloed uitoefenen waarop het recht heeft, dan zal het daartoe de „ranpower” moeten opbrengen. Op welke wijze? Het bedrijfsleven zal naast het „management” iemand beschikbaar moeten stellen die als directeur algemene zaken de onderneming naar buiten kan representeren in de besturen van organisaties, in het politieke vlak en in andere

¹ Zie van schrijver dezès: „Overheid - maatschappij - burger”, in: „Politiek perspectief”, januari/februari 1972.

instellingen, die ten slotte toch ook voor het bedrijfsleven grote en goede dingen kunnen opleveren. Wat zich voorts afspeelt binnen de internationale economische samenwerking, maakt het evident, dat men wanneer men de gelegenheid krijgt aan die tafel te zitten, niet verstek moet laten gaan. *Van Spaendonck* geeft in overweging, bij opzet en organisatie van de ondernemingsleiding zich van deze lacune rekenschap te geven en aan dit facet bijzondere aandacht te schenken.

Hebben wij de indruk dat *Van Spaendonck* dit probleem aanroerde om wille van het bedrijfsleven — in de trant van: „zorg dat je erbij komt” —, *Delprat* heeft blijkens hetzelfde nummer van *Maatschappijbelangen* het vraagstuk op een ander niveau geplaatst. Hij deed dit als voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam ter gelegenheid van het 180-jarig bestaan van het Departement Amsterdam van de Nederlandse Maatschappij voor Handel en Nijverheid. *Delprat* wees erop, dat ook het bedrijfsleven als geheel zich zal moeten aanpassen aan de steeds hogere eisen die het bewaren van de samenhang in een expanderende gemeenschap, ook in economisch opzicht gaat stellen. Hij acht het niet de sterkste zijde van de Amsterdamse ondernemer, zich te realiseren wat het gevolg van zijn daden is voor de Amsterdamse economie. Het besef van de onderlinge afhankelijkheid vormt de grote opgave. Wees *prof. Brugmans* in „Opkomst en bloei van Amsterdam” ten aanzien van de situatie rond 1790 erop, dat de burgerij liever op kantoor zat dan in een politieke vergadering, dan brengt *Delprat* in herinnering, hoe in de afgelopen jaren vele malen door een hooggeplaatst Amsterdammer is gemaand als ondernemers in de een of andere vorm actief te gaan deelnemen aan het bestuur van de hoofdstad.

Thans wordt vernomen, dat het bedrijfsleven het doen en laten van de overheid in een ijzeren greep heeft en dat de vrije marge van die overheid uiterst gering is!

Het wezen der democratie

De vraag is, hoe democratisch onze democratie is. Juist omdat, jammer genoeg, is geprobeerd het begrip democratie te dwingen in het keurslijf van een juridische constructie, is — mede ten gevolge van de idee, dat de wereld van het recht en de verantwoordelijkheid voor de juiste verhoudingen in de maatschappij uitsluitend de overheid zouden regaderen — de zorg voor democratie te veel als een aangelegenheid van de overheid gezien.

Het kan ook onder orthodoxe democraten betekenis hebben, zich te bezinnen op het wezen der democratie. Immers, wil men de wereld ontvankelijk maken en veilig stellen voor democratie, dan moet dit ideaal in de werkelijkheid zijn gegrondvest, dan moet het tastbaar zijn. Wie democratie poogt te benaderen door de vertaling van het woord, komt

niet ver. Zeggend dat de regeermacht berust bij het volk, heeft men het bestaan de massa de dictatuur als democratisch ideaal voor te houden, en zelfs met succes! Het woord volksdemocratie is de meest horribele verschijning daarvan. Als elke dictatuur, van welke signatuur dan ook, vreest zij de ontmoeting met de burger, de erkenning van diens staatsvrije sfeer.

Democratie heeft twee kanten, een staatsrechtelijke en een maatschappelijke. Staatsrechtelijk is democratie een vorm van bestuur, gebaseerd op de vrije keuze van het volk, op vrije vertegenwoordiging en op verantwoordelijkheid van de bestuursorganen aan de vertegenwoordigers van het volk. De maatschappelijke kant van de democratie is de aanvaarding van de vrije, zelfstandige medewerking van de bevolking, zowel van personen als van de in de bevolking levende belangen, zich bovenal uitend in gelijke rechten op leven, vrijheid van het lichaam, vrijheid van het geweten. Democratie onderstelt mensen, geen massa. In een volk dat de naam volk waardig is, ontwaart de burger in zichzelf het bewustzijn van zijn persoonlijkheid, van zijn plichten en van zijn rechten, van zijn eigen vrijheid, verbonden met de eerbied voor de vrijheid en de waardigheid van anderen.

Willen wij iets dat wij nastreven, in de werkelijkheid bereiken, dan mogen wij de doelvraag niet schuwen. Aangezien de democratie, als staatsvorm, middel is, kan het dus niet juist zijn haar als de slechts enig mogelijke vorm aan te merken. Dit zou vermenging van middel en doel zijn. Onze bestuursinrichting garandeert formeel de democratie, maar alleen op de formele bestuursorganisatie aangewezen is de mogelijkheid tot werkelijk bestuur uitgesloten. Het commissie-systeem is een formeel gezien ondemocratisch, immers in feite oligarchisch middel, dat nochtans de materiële democratie wil vrijmaken.

In het positivisme was er alleen maar belangstelling voor de staatsrechtelijke kant van de democratie, voor de regeringsvorm. De maatschappelijke kant van de democratie ligt nog te ver buiten de enge cirkel van het positief-rechtelijk rechtsdenken, dat allesbehalve gemeenschapsdenken is gebleven.

„Wie de groei van het hedendaagsche verlangen naar synthese onderzoekt, komt tot de conclusie, dat het een reactie is op een levensstijl van eeuwen. Wij kunnen er niet aan denken den stamboom gedetailleerd na te gaan. Wij noemen slechts de Hervorming met haar dogma van het vrije onderzoek; de Fransche revolutie, met hare individualistische leuze van: gelijkheid, vrijheid en broederschap; het Liberalisme met zijn beginsel van een autonome wetenschap en van de individuele vrijheid zonder gebondenheid; het Socialisme, dat als „omgekeerd Liberalisme” de vrijheid, door het Liberalisme gepredikt, heeft toegekend niet aan enkele bevoorrechten, maar aan allen en zo het liberale individualisme nog verder doortrok.

Hierop is in de latere jaren en bovenal in de laatste jaren een reactie ontstaan. Is er dan geen aanleiding te veronderstellen, dat deze reactie, gericht tot een

in hare laatste consequenties doorgevoerde en daarom uitgebloeide actie, meer is dan een voorbijgaand gebeuren?

Is er aanleiding tot de veronderstelling, dat het gevoel, in allerlei kringen, ook van het 'gewone volk' levend, dat onze tijd een afrekening met oude opvattingen is, een zoo principiële afrekening, als de menscheidsgeschiedenis er slechts enkele kent, dat dit gevoel later zal blijken niet een autosuggestie, maar feilloos reagerend instinct te zijn geweest? Het zou niet de eerste maal zijn, dat de stem van het volk de stem der geschiedenis was.

Zo zijn wij overtuigd, dat de noodkreet: synthese, niet meer zal verklinken. Maar zal hij worden verhoord? Zal de ware totaliteit, de ware synthese, de harmonische eenheid worden gevonden en dus de eenige grondslag voor de ware democratie tenslotte worden bereikt? Want dat zij wel het doel, doch nog niet het bezit van het huidig geslacht is, getuigt de realiteit van het individuele leven, van het nationale en internationale leven, waarin spanning, tegenstelling en conflict heerschen in plaats van vrede, harmonie en eenheid".

Een lang citaat van *Cornelissen*², maar wel boeiend en dwingend precies voor de situatie van vandaag, terwijl hij dit in 1946 schreef. Zijn generatie heeft hem uitermate slecht begrepen.

De werkelijkheid

Bertrand Russell heeft er in een beschrijving van de democratie in de politieke werkelijkheid terecht op gewezen, dat het compromis niet is te omzeilen. „The difficulty of democracy, as a form of government, is that it demands a readiness for compromise". Maar hij voegt er aan toe, dat het openstaan voor het compromis impliceert, zowel voor minderheden als voor de meerderheid, respect voor elkaar. „This requires practice, respect for the law, and the habit of believing that opinions other than one's own may not be a proof of wickedness".

Vervolgens belicht hij nog een ander aspect rond de werkelijkheid van de democratie als hij de huidige bestaanswijze ervan vergelijkt met de antieke democratie, toen de burgers invloed en verantwoordelijkheid rechtstreeks tot gelding brachten op de markt en op het forum. In het oude Rome konden slechts de Romeinse burgers feitelijk hun wil verklaren. Hij wijst erop, dat tot het jongste verleden de reële invloed van de in de moderne staat verspreid levende kiezers op de vertegenwoordigers betrekkelijk gering was, waardoor deze zich betrekkelijk onafhankelijk konden voelen. „Now however, owing to broadcasting, rapid mobility, newspapers, etc., large countries have become more and like the City States of antiquity; there is more personal contact (of a sort) between men at the centre and voters at a distance (—). The result has been to diminish the importance of the representative and increase that of the leader. Parliaments are no longer effective intermediaries between voters and governments (—). The Greek City State, with its demagogues, tyrants, body-guards, and exiles, has revived because its methods of propaganda have again become available".

² Dr. A. J. M. Cornelissen: „De strijd om de moderne staatsidee"; 1946.

Hetgeen *Russell* in 1938 als mogelijkheid van ontwikkeling aangaf, wordt in onze tijd nog versterkt door de televisie, met name wegens de kansen van serieuze bespelers daarvan, maar ook van medewerkers aan vaste programma's, die minder belemmerd schijnen naarmate zij door gebrek aan verantwoordelijkheid de vraagstukken versimpelen en als een orakel de kijkende massa beïnvloeden met hun privé opvattingen. Met name dit medium is indrukwekkend; gevaarlijk als het slecht, belangrijk als het verstandig wordt bespeeld. Dat het een stuk maatschappelijke en politieke inertie heeft weten te doorbreken, is verheugend. Dat het talent zich voor dit medium te kunnen verkopen belangrijker invloed heeft dan de inhoudelijkheid van wat men zegt, wekt verontrusting.

Dat deze nieuwe dimensie in het contact overheid-maatschappij-burger de leidinggevendenden in beide sferen ertoe moet brengen verstarde dogmatische instituten te herijken op wat vandaag voor zinnig wordt gehouden, is duidelijk. Moed en overtuigingskracht zal het kosten, daarbij niet te vervlakken tot de waan van de dag. Ware wijsheid zal een vaste ijk hanteren en niet de gewichtloosheid van oppervlakkige overdrijving, die weliswaar is bestemd over te drijven, maar nochtans veel verwarring en onzekerheid kan stichten.

Ieders taak

De wereld geschikt doen zijn en veilig te stellen voor democratie, is taak voor eenieder. De medewerking aan de vorm daarvan die vandaag wordt gezien als een belangrijk medium, namelijk het voor-denken van de vraagstukken ten behoeve van de organen die het beschreven inrichtingsrecht van staat en onderneming kent, schijnt een betekenisvolle zaak, die zij die met leiding zijn belast, ernstig hebben te nemen.

Het onbehagen ten aanzien van de democratie heeft naar onze wijze van zien alles te maken met de onjuiste opvatting van gezag als een toevoegsel van buitenaf. Een bewust beleefde democratie heeft alles van doen met de opvatting van gezag als relatie, met de zienswijze dat elk lid van een gemeenschap deelhebber is in het gezag, in zoverre zijn medeverantwoordelijkheid reikt. Deze medeverantwoordelijkheid blijkt reeds uit het recht een goede inrichting van het bestuur zoveel als kan te bewerken, zodat de mate van de machtsuitoefening kan worden gereguleerd. De medeverantwoordelijkheid sluit tevens de plicht in, het feitelijk handelen van het bestuur loyaal te aanvaarden, zolang het bestuur geen grensoverschrijdingen pleegt.

Het is, denken wij, de tragiek van de democratie, dat men haar aanwezigheid alleen gegarandeerd acht via de electorale kanalen, terwijl onvoldoende wordt nagegaan of deze kanalen wel de juiste zijn, c.q. wel eens verstopt zouden kunnen zijn, c.q. verdroogd. Er is het verstoppingsgevaar: omdat de betekenis van de legislatieve voor het bestuursbeleid sterk is verminderd ten opzichte van die van de bestuursorganen; omdat die kanalen eerder de vaargeulen zijn van de politieke partijen,

van de enkelen die het voor het zeggen hebben, dan van de „volonté générale”. Immers, binnen de politieke partijen zelf is de doorstroming van boven naar beneden, maar vooral omgekeerd, dermate gering, dat de samenstelling van legislatieve organen, en mitsgaders de door deze gekozen besturen, meer het resultaat is van de politieke activiteit van enkelen dan van de wil van allen. De kanalen verdrogen voorts door een vaak vertoond gemis aan legislatieve durf en een op een visie gestoelde bestuurskracht.

Als gezag een menselijk gegeven is, zo men wil scheppingsordonnantie, zodat gezag het kengetal-van-mensen-bijeen is en niets in de weg staat om gezag te omschrijven, te bedrijven en te ervaren als relatie, dan vindt men democratie op deze zelfde golflengte.

De democratie zal dan ook alleen kunnen worden hersteld binnen een goed begrip (besef) van gezag. Daartoe is veel nodig, maar bovenal zal het nodig zijn de kanalen der democratie meer bevaarbaar te maken en sommige keersluizen af te breken.

Hieraan kan een nieuwe electorale praktijk, gebaseerd op een meer personalistisch kiesstelsel, dienstbaar worden gemaakt. Kiezen is delen, maar om dat te doen moet je het gevoel van zekerheid hebben, dat je met je stem iets zinnigs doet. Hoe dit te bereiken vereist afzonderlijke behandeling.

Memorandum inzake welzijnsbeleid - aanwijzingen voor de CRM-begroting 1973*

1. INLEIDING

In de nieuwe opzet van het Centrum voor Staatkundige Vorming is plaats gemaakt voor een aantal „stuurgroepen”, die — ieder op hun eigen terrein — mede verantwoordelijkheid dragen voor de keuze van de studie-onderwerpen, de eventuele uitbesteding ervan aan commissies en de beoordeling van de resultaten.

Voor het terrein van het welzijn is ook een stuurgroep werkzaam, waarvan de samenstelling is vermeld op de titelpagina van dit memorandum. Aangezien de behandeling van de begroting 1972 van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk nogal wat stof heeft doen opwaaien in den lande en deze begroting duidelijk sporen van bezuiniging vertoont, die onrust hebben veroorzaakt, meent de Stuurgroep Welzijn er goed aan te doen, met het oog op de voorbereiding van de begroting 1973 haar opvattingen omtrent het sociaal en cultureel welzijnsbeleid — zoals die ook leven in KVP-kring — kenbaar te maken.

De stuurgroep stelt zich voor, in een later stadium fundamenteeler en uitvoeriger op deze materie in te gaan en verwijst voor de achter dit memorandum liggende gedachtengang naar het rapport *Welzijnsbeleid van de Groep van achttien*, dat door de partijraad van de KVP in november 1969 is aanvaard¹.

2. ENKELE UITGANGSPUNTEN

Welzijnsbeleid: veranderingsbeleid

Het welzijn en het welzijnsbeleid kunnen naar inhoud en strekking op twee manieren worden geïnterpreteerd.

Als men ervan uitgaat, dat inrichting en werking van onze huidige maat-

* Dit memorandum is opgesteld door de Stuurgroep Welzijn van het Centrum voor Staatkundige Vorming. De tekst is vastgesteld op 13 april en — met medeweten, maar buiten verantwoordelijkheid van het Centrum-bestuur — gepubliceerd op 21 april 1972. Het memorandum is aangeboden aan het kabinet, de KVP-fracties in de Eerste en Tweede Kamer en het partijbestuur van de KVP. De samenstelling van de stuurgroep is als volgt: mej. G. S. H. M. Kok (voorzitster), P. J. Beugels, mr. G. Ph. Brockx, drs. A. M. A. J. Janssen, H. A. A. Mourits, H. A. J. A. Peters, drs. C. J. P. Steijger en dr. G. J. van der Top (leden), C. F. Kleisterlee (adviserend lid), mr. J. Chr. G. Fijen (secretaris). Zie ook de artikelen van dr. Van der Top en van het Tweede-Kamerlid Zelissen elders in dit nummer. (Red.)

¹ Zie „De rapporten van de Groep van achttien”, herdruk; uitg. KVP-bureau, Mauritskade 25, Den Haag; 1971. (Red.)

schappij goed zijn en dat zij praktisch ongewijzigd gehandhaafd dienen te blijven, leidt dit tot een welzijnsbeleid dat er voornamelijk op gericht is eventuele nadelige gevolgen voor individuen, voor groepen of voor de samenleving als geheel op te vangen en zoveel mogelijk weg te poetsen door middel van zogenaamde welzijnsinstituten. Dit behelst globaal: helpen in nood, verhinderen van storingen in het leefmilieu, wegnemen van sociale en culturele drempels — het is werken in de marge van de samenleving.

In de tweede interpretatie gaat men ervan uit, dat de samenleving gewikkeld is in een voortdurend proces van verandering. De richting van dit proces (met zijn technologische, sociale, culturele en bestuurlijke facetten), bepalen wij tot op grote hoogte zelf. De vraag is, of wij bereid zijn die processen te sturen via een werkelijke maatschappelijke en bestuurlijke democratisering, waarbij het gaat om het bereiken van een evenwicht tussen enerzijds de maatschappelijke en culturele componenten in onze samenleving en anderzijds de ver vooruitgeschreden technologisch-economische ontwikkeling. In de naaste toekomst zal een realisering van dit evenwicht moeten worden bereikt door meer dan evenredige nadruk te leggen op de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, zelfs als daarvoor een vertraging in, of stabilisering van de welvaarts-groei noodzakelijk zou zijn.

In het kader van deze laatste zienswijze vormt het welzijnsbeleid een belangrijk element in het sociale en culturele opbouwproces van onze samenleving. Een dergelijk beleid is creatief en veranderend, opent naast datgene wat reeds is bereikt nieuwe mogelijkheden, streeft naar een samenleving waarin belemmeringen worden afgebroken, opdat elk individu zijn plaats kan innemen naar voorkeur en capaciteiten. Deze open samenleving veronderstelt tevens, dat de mensen zelf in staat zijn, en worden gesteld, tot individuele en maatschappelijke creativiteit. Welzijnsvoorzieningen functioneren in deze samenhang — naast andere — als vernieuwingsfactoren in het proces van maatschappelijke en culturele ontwikkeling.

Het spreekt vanzelf, dat ook in deze opvatting de meeste bestaande welzijnsvoorzieningen zich mede als taak kunnen blijven stellen het helpen van mensen. De hulpverlening wordt dan echter geplaatst en gerealiseerd in het perspectief van een breder werkterrein en van het doel de samenleving op langere termijn te veranderen.

De stuurgroep kiest unaniem voor de tweede opvatting; enerzijds op basis van haar zienswijze met betrekking tot de voornaamste knelpunten in de huidige maatschappelijke ontwikkeling, anderzijds op basis van haar overtuiging omtrent de grondslagen van de menselijke waardigheid in onze tijd. Doelstelling van het maatschappelijk en cultureel welzijnsbeleid is individuele en collectieve emancipatie en democratisering; dat wil zeggen: ieder moet een kans krijgen zichzelf te ontplooien, om meer te kunnen doen dan hij op het ogenblik doet. Het

beleid zal voorwaarden moeten scheppen voor deelname van iedereen aan de vormgeving van de samenleving en de cultuur, nu en in de toekomst. De ontwikkeling van ieders eigen creativiteit dient daarbij een bijzonder accent te krijgen.

Een belangrijk middel om een dergelijk beleid inhoud en betekenis te geven is een bewust nagestreefde democratisering, met als drijfveren een voortgezette sociaal-culturele emancipatie en een permanente educatie.

In het bijzonder vestigt de stuurgroep de aandacht op de zgn. „kansarme groepen” in onze samenleving. Weliswaar dient de samenleving zodanig te zijn en te worden ingericht, dat het bestaan en ontstaan van deze groepen zoveel mogelijk wordt voorkomen, maar er dient rekening mee te worden gehouden, dat helaas bij elke samenlevingsinrichting personen en groepen kunnen achterblijven. Voor hen dienen aanvullende voorzieningen te worden getroffen.

Politieke onderbouw

Deze beknopte formulering van uitgangspunten van beleid, die de stuurgroep in haar verdere werkzaamheid wil verdiepen, steunt op opvattingen die binnen de KVP steeds een belangrijke rol hebben gespeeld in de politieke opstelling. Met name in het *Kernprogram 1971-1975* wordt naar de letter en de geest duidelijk, wat wij onder sociaal en cultureel welzijn hebben te verstaan. Uitvoering van dit program zou het beoogde welzijnsbeleid veel betere kansen bieden dan nu het geval is. Er zijn tal van concrete punten in aan te wijzen die rechtstreeks betrekking hebben op het beleid zoals dat door KVP-ministers is en wordt gevoerd op het centrum van het maatschappelijk en cultureel welzijnsbeleid, het ministerie van CRM.

Vele ervan zijn terug te vinden in het *Regeerakkoord*. Met name op een ervan wil de stuurgroep grote nadruk leggen, aldus geformuleerd in de *Regeringsverklaring*: „De regering ziet het als een belangrijke opdracht om in nauw overleg met alle betrokkenen een cultuurbeleid te voeren dat zich richt op sociale en culturele bewustwording van de burgers en met name de eigen creativiteit bevordert”.

Het is goed te beseffen, dat deze opvatting voortkomt uit een program dat gedragen wordt door de KVP, en waarvan de stuurgroep meent dat zij nu ook dient te leiden tot de nodige consequenties. Kiezen voor een beleid dat zich richt op sociale en culturele bewustwording, houdt in, dat het welzijnsbeleid c.q. cultuurbeleid een veranderend, stimulerend, sterk dynamiserend karakter zal hebben; van een beleid in de marge van de samenleving kan dan geen sprake zijn.

Over het doel van het beleid kan, met het Kernprogram van de KVP, het Urgentieprogram van ARP, CHU en KVP en het Regeerakkoord in de hand, geen enkel misverstand heersen. Het is gegeven. Het gewicht van de doelstelling wordt echter bepaald door de middelen die men

kiest om het te bereiken. Daarbij gaat het niet uitsluitend om financiële middelen, die uiteraard noodzakelijk zijn voor het realiseren van de doelstelling op korte termijn en de activering ervan op langer zicht, maar er zijn ook tal van immateriële middelen in een verdergaand proces van democratisering om een toekomstgericht welzijnsbeleid werkelijke betekenis te geven.

Bij het maken van beleidskeuzen kan men zich, zeker waar het om de bevordering van het individuele en collectieve welzijn gaat, niet uitsluitend laten leiden door de beschikbare gelden. Als men het beleidsdoel scherp voor ogen houdt, kunnen tal van middelen daaraan dienstbaar worden gemaakt, waarbij met name valt te denken aan het wegnemen van wettelijke belemmeringen van sociale en culturele ontwikkelingen. Maar de stuurgroep is tevens van mening, dat zelfs met een relatief te beperkt overheidsbudget een dynamisch welzijnsbeleid richtsnoer voor een regeringsbeleid kan en moet zijn.

Evaluatie noodzakelijk

Bij het verder doordenken en doorlichten van de doelstellingen van het welzijnsbeleid is het onontkoombaar, dat tevens wordt gezien, in hoeverre bestaande taken nog langer vervuld moeten worden, zeker waar zij ten koste gaan van veranderingen. Toetsing van alle welzijnsactiviteiten aan het omschreven doel van „sociale en culturele bewustwording” is even dringend gewenst wat de overheid als wat de betrokken particuliere instellingen betreft.

Vooropgesteld dat, zoals ook in het Regeerakkoord is vermeld, de welzijnssector „niet onevenredig” mag worden ingedamd, meent de stuurgroep, dat een evaluatie van het beleid zoals zich dat in de na-oorlogse jaren heeft ontwikkeld, dringend geboden is. Voortzetting van bepaalde, vaak versleten activiteiten is niet verantwoord wanneer de verdere uitbouw van het beleid daardoor stagneert. Maar dit mag niet betekenen, dat de overheid via haar belangrijkste stuur-element in deze sector, de subsidiëring, eenzijdig en ongenueanceerd gaat ingrijpen. Het „nauw overleg met alle betrokkenen” uit het Regeerakkoord blijft een voorwaarde waaraan in een democratisch land moet worden voldaan.

In deze geest doet de stuurgroep hierbij enige suggesties met betrekking tot de begroting van CRM:

- a) bevrozing op het huidige niveau van de begrotingsparagrafen „Monumenten” en „Archieven”;
- b) afbouw van het bijzonder jeugdwerk in internaatsverband; voor het personeel dat hierdoor zal moeten afvloeien, zijn er voldoende mogelijkheden om elders gelijkwaardig werk te verrichten; het gezins- en wijkwerk moet hiervoor een alternatief bieden;
- c) bezinning op het gebruik van de aanwezige en toekomstige accommodatie van het maatschappelijk en cultureel werk; het multi-functio-

nele karakter moet meer worden beklemtoond; rationeel gebruik zal ongetwijfeld besparingen opleveren;

d) vertraging van het groeitempo waarin de raden en organen voor overleg en advies worden uitgebouwd — ten behoeve van het voortbestaan en de verdere ontwikkeling van de uitvoerende instellingen; onderzocht moet worden, in hoeverre de overleg- en adviesorganen representatief zijn voor de ontwikkeling die de stuurgroep voorstaat.

Het onderzoek van de doelstellingen, de toetsing van de resultaten aan het centrale doel van het welzijnsbeleid en de afstemming daarop van de middelen die er zijn en die er moeten komen, dient reeds in 1973 te leiden tot het stellen van nieuwe en duidelijke prioriteiten, zowel binnen het hele overheidsbeleid als in het welzijnsbeleid zelf. De gerichtheid op de toekomst dient hierbij een bijzondere leidraad te zijn. In dit verband verwijst de stuurgroep naar punt 88 van het eerder geciteerde Kernprogramma: „... de subsidies voor de verschillende kunstsectoren harmoniseren en in het beleid een stimulans leggen tot vernieuwing en experiment; voorrang geven aan initiatieven die gericht zijn op creatieve zelfwerkzaamheid, zelfexpressie en zelf-realisering”. In dit geval kan „kunstsectoren” zonder bezwaar worden vervangen door „welzijnssectoren”. De stimulering van vernieuwing en experiment, en de daaruit voortvloeiende studie en onderzoek zijn essentiële middelen om een systematisch, planmatig en op de naaste en verdere toekomst geprojecteerd welzijnsbeleid inhoud en betekenis te geven.

Beschouwingen over sociaal en cultureel welzijn zijn vrijblijvend als zij niet gepaard gaan met:

a) een concreet schema van de omvang en de richting waarin de overheid bereid moet zijn welzijnsvoorzieningen te financieren (met name geldt dat — binnen de financiële verhoudingen tussen de verschillende overheden — voor de rijksoverheid);

b) doelmatige toetsing op de maatschappelijke relevantie van welzijnsvoorzieningen, voor zover deze (mede) van overheidswege worden gefinancierd.

Het door de stuurgroep beoogde welzijnsbeleid vooronderstelt, dat ook vanuit andere beleidssectoren maatregelen worden genomen die een bijdrage kunnen leveren aan de doeleinden van dit breed georiënteerde beleid. Hierbij wordt onder meer gedacht aan de woningbouw, het onderwijs, de inkomens- en vermogensverhoudingen, het milieubeheer, de bestuurlijke organisatie, de ruimtelijke ordening, de justitie en de wetgeving. Daar deze terreinen buiten haar directe werkgebied vallen, gaat de stuurgroep hierop niet verder in; zij vindt het punten voor voortgezette studie door andere secties van het Centrum voor Staatkundige Vorming en door de partij zelf.

3. FINANCIERING

De stuurgroep heeft getracht een financieringsmodel op te zetten voor de begroting van het ministerie van CRM voor het jaar 1973. Dit schema valt in drie onderdelen uiteen:

a) *Meer dan evenredige stijging*

Het beleid zoals zich dat in de voorgaande jaren heeft ontwikkeld, moet worden voortgezet. Dit houdt een meer dan evenredige stijging van de uitgaven voor het ministerie van CRM in ten opzichte van een aantal andere ministeries.

Dit beleid is gevoerd en zal moeten worden voortgezet om de achterstand in de realisering van een aantal welzijnsvoorzieningen op economische en technologische ontwikkelingen in te lopen. Daarmee wordt — zoveel als mogelijk is — het gevaar voorkomen van:

- recessie in deze sectoren als niet tevens en gelijkelijk belangrijke welzijnssectoren tot ontwikkeling worden gebracht;
- algehele maatschappelijke achteruitgang door de voortzetting van een eenzijdige technologische ontwikkeling van onze samenleving.

De stuurgroep bepleit voortzetting van het beleid in dezen — zelfs binnen het verwachte, beperkte overheidsbudget — omdat daardoor de vaste wil tot uitdrukking zou worden gebracht om juist in de komende jaren een welzijnsprogram ten uitvoer te leggen dat mede is ingegeven door de bewegingen in de samenleving zelf.

Daarnaast kan worden geconstateerd, dat bestaande wetgeving altijd wetmatig en vanzelfsprekend wordt uitgevoerd en dat sectoren die niet wettelijk zijn geregeld, zich het best schijnen te lenen voor inkrimping. De stuurgroep beschouwt subsidieregelingen, zolang er geen wettelijke grondslag voor is, als pseudo-wetgeving. Waarmee zij wil beklemtonen, dat het maatschappelijk en cultureel welzijnsbeleid niet het slachtoffer mag worden van de „vanzelfsprekende” uitvoering van bestaande wetten of afspraken in andere beleidssectoren; er moeten passende maatregelen worden genomen om deze waar nodig te herzien. Periodieke bezinning en herziening — ook in sectoren die wettelijk zijn geregeld — kenmerkt een creatieve politiek.

In de voorgaande jaren bleek de jaarlijkse stijging van de overheidsuitgaven met ongeveer 6 % niet toereikend te zijn om zelfs maar een ongewijzigd welzijnsbeleid te verzekeren. Nu de verwachtingen voor 1973 en volgende jaren luiden dat het stijgingspercentage geringer zal zijn, wijst de stuurgroep op de versterkte noodzaak van een méér dan evenredige stijging van de begroting van CRM, nl. met 0,6 % à 1 % boven de tot nu toe gehanteerde norm.

b) *Versterking structurele grondslagen*

In de loop der jaren zijn door een aantal oorzaken de structurele grond-

slagen van het sociaal en cultureel welzijnsbeleid zwakker geworden. Wil een toekomstgericht welzijnsbeleid enig effect sorteren, dan zal een extra verhoging van de nu beschikbare middelen niet achterwege kunnen blijven. Deze verhoging acht de stuurgroep noodzakelijk voor:

1. sanering, in bedrijfseconomisch opzicht, van de financiering der gesubsidieerde welzijnsinstellingen door invoering van een 50 %-subsidieëring vanwege de rijksoverheid (c.q. tot 100 % als terzake alléén het rijk subsidieert) voor tenminste het personeel, de huisvesting en de zogenaamde overige lasten;
2. verbetering van de rechtspositie van het personeel van deze instellingen, met name op het gebied van salarissen en pensioenen;
3. de subsidieëring van een aantal nieuwe projecten voor welzijnswerk en van experimenten op dit gebied.

Het totale bedrag dat hiermee in de komende jaren zal zijn gemoeid, beloopt 90 miljoen gulden.

c) Herverdeling beschikbare middelen

In 1972 is er sprake van een niet-evenwichtige ontwikkeling van de verschillende welzijnssectoren binnen het ministerie van CRM. Met name „Culturele zaken” (afdeling II van de Gewone Dienst der begroting) en „Volksontwikkeling en recreatie” (afdeling III) zijn sterk achtergebleven. In 1973 zal met name aan deze beleidsterreinen ook in financieel opzicht aandacht moeten worden geschonken. Dit zal moeten worden gerealiseerd door herverdeling van de beschikbare middelen binnen het ministerie.

4. PRIORITEIT: JEUGD- EN JONGERENWERK EN SAMENLEVINGSOPBOUW

De stuurgroep geeft, in een beleidsaanbeveling voor 1973, in het kader van het door haar geschetste welzijnsbeleid prioriteit aan het jeugd- en jongerenwerk, inclusief het buurt- en clubhuiswerk, en aan de samenlevingsopbouw in bijzondere situaties. De uitgaven hiervoor zullen in 1973 drastisch moeten worden verhoogd.

In deze sector dient grote aandacht te worden gegeven enerzijds aan die jeugdigen die in de huidige samenlevingsontwikkeling ten gevolge van een aantal maatschappelijke en individuele factoren achterraken wat betreft hun ontplooiingskansen, anderzijds aan die jeugdigen die een bijdrage willen leveren aan de vernieuwende tendenties in onze samenleving.

Met betrekking tot de samenlevingsopbouw in het directe woon- en leefmilieu van buurt en wijk dient de aandacht allereerst uit te gaan naar die situaties waarin sprake is van een manifeste maatschappelijke en culturele achterstand.

5. OVERIGE ACCENTEN

Andere beleidsterreinen die naar de mening van de stuurgroep in 1973 een financieel accent moeten krijgen, zijn de volgende.

a) Enkele achtergebleven sectoren

Vormingswerk en permanente educatie

Er zouden meer middelen beschikbaar moeten komen voor de aanzet van het plaatselijk vormingswerk en van de permanente educatie, met name voor die elementen hierin die ertoe bijdragen, dat burgers zich actief inzetten voor bezinning op de maatschappelijke ontwikkeling.

Natuurbehoud en openluchtrecreatie

Natuur wordt zeker in ons steeds dichter bebouwde land een schaars gegeven, en staat bovendien voortdurend onder hevige druk. Wanneer niet door tijdige aankoop natuurterreinen worden vastgelegd, zullen zij snel voor andere doeleinden worden gebruikt en onder meer verloren gaan voor de recreatieve mogelijkheden waaraan een moderne samenleving grote behoefte heeft.

Wil men bovendien een redelijke uitvoering geven aan het toch al zeer selectieve meerjarenplan voor de openlucht-recreatie en aan de vele recreatieve werken die thans in de pijpleiding zitten, dan kan aan enig financieel accent in 1973 op deze terreinen niet worden ontkomen.

Kunstbeleid

Volgens het Kernprogram van de KVP zal het kunstbeleid moeten worden omgebouwd tot een systematisch cultuurbeleid. Om dit nog ver verwijderde doel te bereiken is het vereist, de functie van kunstenaar en kunst in de maatschappij te bestuderen en de bevindingen te toetsen aan het heersende kunstbeleid. De stuurgroep zal haar opvattingen hieromtrent uitdiepen en kenbaar maken aan de hand van de door de minister van CRM aangekondigde Kunstnota, die nog deze zomer te verwachten is.

Maar op basis van het Kernprogram kan zij voor 1973 en volgende jaren al kiezen voor een geleidelijke beleidsverandering, die de „creatieve zelfwerkzaamheid, zelfexpressie en zelfrealisering” sterk accentueert. De stuurgroep bepleit dan ook, de kunstzinnige vorming — zowel binnen als buiten het onderwijs, opgenomen in een proces van permanente educatie — en de amateuristische kunstbeoefening als belangrijkste prioriteit van het kunstbeleid te stellen. Daarnaast moeten de vernieuwingstendensen in de verschillende kunsten meer dan tot nu toe worden geactiveerd.

Om deze nieuwe keuzen in het beleid reële kansen te geven zal een kritische doorlichting moeten plaatsvinden van de functie- en taakvervulling van de gevestigde kunstinstellingen en -bedrijven, die een on-

evenredige druk leggen op de begrotingsafdeling „Culturele zaken”. Nadere bestudering van de verhouding tussen scheppende en uitvoerende kunst is hieraan inherent.

Dit betekent, dat al in 1973 voor deze nieuwe prioriteiten binnen het kunstbeleid extra middelen beschikbaar moeten worden gesteld, ook als daarmee een afremming van de subsidies voor het kunstbedrijf gepaard zou gaan. Het moet echter duidelijk zijn, dat waar de stuurgroep de kunst in een veranderende maatschappij een wezenlijke plaats toekent, het niet kan gaan om minder, maar eerder om anders en als gevolg daarvan om meer.

b) Lichamelijke vorming en sport

In het welzijnsbeleid van de rijksoverheid heeft dit facet in vergelijking met vele andere sectoren in het verleden slechts zeer weinig aandacht gehad. Mede gelet op de daardoor ontstane achterstand en ook gezien de steeds toenemende bewegingsarmoede dient speciaal de amateuristische en recreatieve actieve sportbeoefening in de komende jaren extra aandacht te krijgen, omdat zij van wezenlijk belang is voor een naar lichaam en geest gezonde maatschappij.

In eerste instantie is het noodzakelijk, dat de op 1 januari 1968 in werking getreden „Rijksregeling subsidiëring landelijke organisaties op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de sport” eindelijk eens integraal wordt toegepast. De in deze regeling vastgelegde subsidiepercentages zijn wegens de beperktheid van de middelen die hiervoor op de rijksbegroting zijn uitgetrokken, nooit toegekend. Bij volledige uitvoering van de 60 %- resp. 70 %-regeling voor alle organisaties zou in 1971 een bedrag van f 3.800.000 en in 1972 een bedrag van f 4.300.000 méér nodig zijn geweest dan op de begroting was uitgetrokken.

c) Radio, televisie en pers

De snelle en ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen vereisen in toenemende mate zorg van de overheid voor het scheppen van bestaansmogelijkheden en ontplooiingskansen voor met name het levensbeschouwelijke plurale groepsleven. Voor de levensbeschouwelijke groepen speelt de massa-communicatieve begeleiding een steeds belangrijker rol.

Als men voorstander is van het grote goed van een pluriforme voorlichting en meningsvorming, zal men de financiële consequenties daarvan moeten accepteren. Wil men een gedifferentieerde informatie behouden, dan zal men haar ook financieel mogelijk moeten maken. Daarbij valt het nemen van algemene maatregelen voor steun aan de pers als onvermijdelijk te beschouwen. En om de huidige beperkte mogelijkheden van radio en televisie te handhaven zal wegens de jaarlijkse kostenstijgingen de omroepbijdrage op 1 januari 1973 belangrijk moeten stijgen.

6. CONCLUSIES

1) In 1973 en volgende jaren dient het welzijnsbeleid zoals dat mede onder aanvoering van de KVP is ontwikkeld, te worden voortgezet en verder uitgebouwd, zowel in het kabinetsbeleid als in het beleid van de verschillende betrokken departementen, met name dat van CRM.

2) De stuurgroep realiseert zich, dat het maatschappelijk en cultureel welzijn slechts één aspect is van een algemeen welzijnsbeleid zoals dat is neergelegd in het Kernprogram van de KVP.

Ook in andere sectoren dient op vooruitziende wijze aan dit welzijnsbeleid te worden gebouwd, met name op het gebied van huisvesting, onderwijs, inkomensverdeling, milieubeheer, ruimtelijke ordening en justitie. De ontwikkeling van het werk van de Onderraad voor het Welzijn binnen het kabinet kan hierbij een factor van betekenis vormen. Welzijnsbeleid moet in feite kabinetsbeleid zijn.

Naar de mening van de stuurgroep zou de minister van CRM bruggen moeten slaan naar deze andere sectoren van overheidsbeleid, deze activeren in het kader van een welzijnsprogrammering en ondersteunen.

3) Niet-materiële maatregelen (d.w.z. maatregelen die niet direct financiële consequenties hebben) ter bevordering van dit welzijnbeleid zouden reeds in 1972 kunnen worden genomen. Daarbij denken wij o.a. aan het volgende:

a. het ministerie van CRM moet ook langs andere dan de geijkte paden inspraak en participatie realiseren (goede voorbeelden zijn de conferenties over permanente educatie in 1969/1970 te Beekbergen (vormingswerk) en Helvoirt (onderwijs); overleefde en/of onvoldoende functionerende overlegstructuren moeten worden doorbroken, zo nodig afgebroken;

b. de overheid moet bestaande wettelijke kaders zodanig inrichten, dat de maatschappelijke ontwikkelingen er tijdig in verdisconteerd worden; de minister van CRM moet zelf een actieve opstelling tonen door invloed uit te oefenen op het beleid van andere ministers; daarbij mag niet worden vergeten, het beleid van de minister van CRM (de grondslagen en de concretisering ervan) expliciet breed in de publiciteit te brengen; in ieder geval minder reactief dan nu het geval is;

c. een goed gecoördineerd accommodatiebeleid;

d. decentralisatie van het welzijnsbeleid;

e. het ontwerpen van een structuurplan voor sociaal-cultureel welzijn (een soort Delta-plan voor deze sector);

f. inhoudelijke en organisatorische vormgeving van het departement van CRM, afgestemd op een geïntegreerde aanpak van de problemen.

4) Het sociaal en cultureel welzijnsbeleid zou in 1973 en volgende jaren als volgt dienen te worden geconcretiseerd:

- a. een meer dan evenredige beschikbaarstelling van financiën aan het ministerie van CRM ten opzichte van een aantal andere ministeries;
- b. een extra bedrag voor de eerstkomende jaren (*f* 90 miljoen) om structurele tekorten die in de afgelopen periode zijn ontstaan, op te heffen;
- c. bijtrekken van achtergebleven sectoren binnen het ministerie van CRM via herverdeling van de beschikbare middelen.

Het lot van het welzijnsbeleid - toelichting op memorandum

G. J. van der Top*

*„Er is meer dan voorheen in de wereld te doen”
(Thorbecke: „Over het hedendaagsche Staatsburger-
schap”; 1844).*

We mogen niet zeggen, dat de welzijnssector in het verleden niet de aandacht heeft gehad in politieke programma's en geen rol heeft gespeeld in de daarop gebaseerde politieke besluitvorming; evenmin hebben de mensen in de welzijnssector zich onthouden van politieke beïnvloeding. Toch kunnen we niet zeggen, dat er sprake is geweest van een zodanig goede verstandhouding, dat we daarvan nu de vruchten zouden kunnen plukken. Integendeel, de laatste tijd nemen de maatschappelijke en politieke krachten tegen een welzijnsbeleid zoals dat in vorige regeringsperiodes op stapel is gezet, toe:

1. De door sommigen door dik en dun gepropageerde profijtgedachte wordt voor hen een obsessie van zodanige omvang en reikwijdte, dat zelfs de redelijkheid die aan deze gedachte in beginsel ten grondslag ligt, verloren gaat.

2. Er is een anti-subsidie-rage ontstaan die menigeen ertoe brengt te geloven, dat alleen al het verstrekken of ontvangen van subsidie de maatstaf is voor: profiterend van gemeenschapsgelden onnutte zaken in stand te willen houden. Daarnaast gaan velen ervan uit, dat subsidie en cultuur, kunst, maatschappelijk werk e.d. identiek zijn. De stereotiepe gedachtengang is namelijk, dat subsidiëring alléén plaatsvindt in de weke, slappe delen van de samenleving; in de zogenaamde „harde” sector verdienen bikkelharde jongens zelf hun brood.

3. In de politieke programma's heeft jarenlang een sterke nadruk gelegen op die terreinen die terecht of ten onrechte worden gerekend tot de zogenaamde harde sectoren, met name op die waarin de meetbaarheid in technologisch-economische zin aanwezig schijnt te zijn, of op die welke wettelijk zijn geregeld.

* Dr. G. J. van der Top, lid van de Stuurgroep Welzijn van het Centrum voor Staatkundige Vorming, is directievoorzitter van de Stichting Samenwerkende Landelijke Centrale Organen voor wijk-, buurt- en clubhuiswerk (Salco) te Utrecht. Hij promoveerde in 1960 aan de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht op de dissertatie „Samenwerking van gemeenten”. In dit artikel geeft de schrijver een toelichting op het vorenstaande, door hem geredigeerde „Memorandum inzake welzijnsbeleid” van de Centrum-stuurgroep. (Red.)

4. Een aantal politieke partijen — waaronder enkele die nu in de regeercombinatie participeren — proberen in woord en geschrift de welzijnssector weg te schuiven naar de randgebieden in onze samenleving. Daar wordt hem het lot gegund te functioneren als bezemwagen in de samenleving. Behalve getuigenis van een negentiende-eeuws inzicht in hetgeen de welzijnssector in 1972 betekent (of kan betekenen), is het ook de angst voor het gerichte en bewuste streven naar maatschappelijke verandering die deze pogingen tot isolatie in de periferie van de samenleving ingeeft.

5. Binnen een aantal politieke kaders worden de werkers in de welzijnssector beschouwd als de grote belhamels van onze tijd: zij die op anarchistische wijze onze veiligheid, orde en rust verstoren met vragen, kritiek en sociale actie.

6. De laatste tijd is in de KVP-fractie het aantal leden die uit eigen jarenlange ervaring het wel en wee van het welzijnswerk kennen, in aantal afgenomen. Dit vergemakkelijkt niet — al zijn de verhoudingen uitstekend — de wederzijdse informatie en communicatie tussen de fractie en dat deel van de achterban dat op dit terrein werkt, en het vergroot in de openbare discussies niet de slagvaardigheid ten opzichte van de politieke, maar vooral de ambtelijke overheid. Daarbij komt, dat het onderdeel „welzijnspolitiek” nog steeds niet een prominente plaats in het macropolitieke beleid inneemt. Nog in april 1971 merkte de redactie van *Politiek*¹ op, „dat de meningsvorming over dit sterker wordende facet van de politiek nog vrij pril is”. Sinds het *Kernprogram* is een duidelijker programmatisch standpunt ingenomen, maar binnen de partijkaders en in de alledaagse praktijk over de hele linie is het nog geen gemeengoed.

7. Sinds een jaar is daar dan nog het groeiend tekort in de overheidsfinanciën. Natuurlijk is er tekort aan geld en zullen we zuinig aan moeten doen; maar steeds vaker bekruipt mij het gevoel, dat het voor sommigen een welkome dekmantel is om hun beleidsprogram ten aanzien van de welzijnssector zonder vrees voor tegenspraak uit te voeren. Het zuinig beheer der gemeenschapsgelden, de gedachte aan het profijt, de verwerpelijkheid van subsidie voor zaken die buiten het geijkte patroon vallen, kan enerzijds worden verpakt in de rationele termen van ombuiging van een consumptief en luxueus overheidsbeleid in een sober uitgavenbeleid, anderzijds in de gebiedende eis dat gesubsidieerde sectoren eerst maar eens de hand in eigen boezem moeten steken. Er is nauwelijks meer sprake van een planmatig en systematisch gevoerd beleid; het raakt gedefformeerd tot een rigide saneringsbeleid, waarin niet eens zozeer geldgebrek maar de beperkte opvattingen over doel en functie van het welzijnsbeleid richtsnoer zijn.

¹ „Politiek”, april 1971; speciaal nummer: „Denken over cultuurpolitiek”; pag. 1.

Het „artikel” welzijn

Welzijn is geen zaak waarmee je alle kanten uitkunt; noch is het een artikel dat pas in 1972 op de markt is gekomen. Het is niet ongrijpbaarder dan auto's maken, wegeaanleg of de soldaat trainen op verweer tegen een denkbeeldige vijand. Welzijn in de betekenis waarin ik het woord gebruik, is het helpen van de mensen — jongeren en ouderen — om zich thuis te blijven voelen in onze samenleving en om die samenleving zoveel als het kan een werkelijk „thuis” te laten zijn. Dit werk is misschien minder méétbaar, maar wel grijpbaar en in ieder geval onmisbaar.

Het uiteindelijke doel van het welzijnsbeleid is om — naast de andere maatschappelijke welzijnssectoren als onderwijs, huisvesting, inkomensbeleid, zorg voor het milieu en de gezondheid — voortdurend een eigentijdse gestalte te geven aan de emancipatie van de burgers en de democratisering van de samenleving. *Veringa* heeft daarop in 1971 nog gewezen²: de mens vreest zijn identiteit en zeggenschap te verliezen; er heerst onbehagen over het functioneren van de democratische bestuursvorm; er is de noodzaak van een verschuiving van het economisch denken naar het cultureel denken; het streven naar verandering van onze maatschappij verdient steun. En ten slotte formuleert hij: „Een hard standpunt zal de partij innemen (—). In onze Nederlandse samenleving vragen eenzaamheid, geïnstitutionaliseerde ongelijke kansen, onvoldoende bescherming tegen onverdiende tegenslagen, onevenwichtige inkomstenverdeling en de cultuurpolitiek om een duidelijk antwoord”. Echt geen nieuwe doelstellingen die pas in 1971 werden uitgevonden; jarenlang al vormen zij de basis van het werken van velen. De vormgeving is alleen hedendaags; zij schrikt ten onrechte sommigen af die door het uiterlijk heen het zicht op het eigenlijke doel nog maar moeilijk kunnen ontdekken.

CRM en de harde guldens

Is het waar, dat — laten we ons nu maar tot het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk bepalen — de Nederlandse regeringen in de periode 1960 - 1970 grote waarde hebben gehecht aan het welzijnsbeleid in strikte zin? Met andere woorden: hebben regering en parlement de waarde die zij aan dit werk hechten, kwantitatief (in harde guldens) tot uitdrukking gebracht?³ In deze tien jaren nam het aandeel van de CRM-uitgaven ten opzichte van de totale rijksuitgaven toe van 2,5 % (1960) tot 3,1 % (1970); in tien jaar een groei van 0,6 % (exclusief radio, televisie en pers). Met een andere maatstaf gemeten: terwijl de

² In „Politiek”, april 1971, pag. 2 - 3.

³ A. W. Kist: „Antwoord aan de machten; het vormingswerk voor volwassenen, socio-theologisch gezien”; uitg. Samson, Alphen aan den Rijn; 1971; pag. 1. Zie ook W. Donkers: „Overheidsfinanciering van het vormingswerk”, in: „Volksopvoeding”, 1972, nr. 4, pag. 148.

totale rijksuitgaven opliepen van 24,3 % (1960) tot 29 % (1970) van het nationaal inkomen, vergrootten de CRM-uitgaven hun aandeel in de nationale koek van 0,65 % (1960) tot 1,05 % (1970). Exclusief radio, televisie en pers is de toename slechts 0,5/0,75 %.

In de jaren 1970-1972 is een lichte stijging te zien, hoofdzakelijk ten gevolge van het overnemen door CRM in een rijksfinanciering van zaken die eerder via het Gemeentefonds aan de gemeenten werden betaald. Er is in deze jaren veeleer sprake van een stabilisatie van het uitgavenpeil, met uitzondering van die in het kader van het bejaardenbeleid. In 1972 (ingezet in 1971) is een sterke terugval te constateren in de feitelijk beschikbare middelen. Eind 1971, begin 1972 zijn we zover, dat CRM geld moet vragen aan particuliere fondsen om zijn beleid nog enigszins te kunnen uitvoeren! ⁴

Al met al moeten wij helaas constateren, dat CRM al die jaren op een laag pitje is blijven branden; eventuele incidentele politieke doelstellingen werden zelden omgezet in harde guldens. Bij de eerste tekenen van het teruglopen van de conjunctuur en het krapper worden van de beschikbare geldhoeveelheid worden allereerst de marges van CRM krapper. Welzijn kunnen we immers missen als het moet? Bovendien is er zeer weinig wettelijk geregeld en dus financieel gegarandeerd, zodat met recht en reden een beroep kan worden gedaan op de subsidieregulering: subsidie wordt verleend voor zover en zolang de wetgever gelden toestaat. Niemand heeft een formeel recht op subsidie, nietwaar? ⁵

De positie van de KVP

Nu was in het afgelopen decennium het politieke program van de KVP op het terrein van CRM ook weinig inspirerend. In het *Verkiezingsprogram 1967-1971* staat slechts één schraal zinnetje met vage omschrijvingen. Het pleit voor mejuffrouw *dr. M. Klompé*, dat zij er desondanks in is geslaagd de grondslagen voor een welzijnsbeleid te leggen; al is ook in haar periode van een systematisch welzijnsbeleid nauwelijks sprake geweest. De grote stoot daarvoor had gegeven kunnen worden door het *Kernprogram 1971-1975*; het is in vele opzichten een welzijnsprogram en een passend antwoord op vele vragen uit de eigen tijd. Een welzijnsbeleid — zoals *Beugels* dat formuleert ⁶ — dat niet conserveert, maar actueel is en op de toekomst afgestemd, een creatief soort politiek, niet alleen maar bijsturend of versierend.

Twee factoren hebben desondanks voor een ernstige terugslag gezorgd: het politieke compromis dat uiteindelijk de basis heeft gevormd voor de huidige regeringscombinatie en de ernstige financiële moeilijkheden

⁴ Bijkens een mededeling van dr. G. J. Hendriks, directeur-generaal maatschappelijke ontwikkeling van het ministerie van CRM, aangehaald in de Volkskrant, 23 mei 1972.

⁵ Zie ook S. W. Couwenberg: „Subsidie- en cultuurbeleid — zwakke stee in het Nederlandse bestuur”, in „Politiek perspectief”, januari-februari 1972. (Red.)

⁶ Paul Beugels: „Waar is ons plan voor een systematisch cultuurbeleid?”, in „Politiek”, april 1971, pag. 4.

vanaf medio 1971. Het typische karakter van een vernieuwend, een creatief welzijnsbeleid is niet uit de verf gekomen; nog erger: het geloof dat in de komende jaren daarmee nog ernst kan worden gemaakt, is in brede lagen verdwenen. De voorzichtigheid, soms overgaand in behoudzucht en conservatief beleid, en zowel het breed uitmeten van de noodzakelijkheid van de herwaardering van het welzijnsbeleid als het terugdringen van een spijziek overheids- en particulier beleid, verlamden hoopvolle initiatieven; het geldgebrek doet de rest.

Op dit moment heerst er een ernstige malaise-sfeer: op gemeentelijk en rijksniveau, bij overheid en particulier initiatief. Voordelen op korte termijn zijn uit deze situatie alleen maar te halen door hen die erop uit zijn — men vergeve mij de uitdrukking — het welzijnswerk mondood te maken. Talloze nadelen — voor de overheid, de particuliere instellingen en de samenleving zelf — zijn aanwijsbaar. Zelfs indien er in de naaste toekomst weer sprake zou kunnen zijn van enige financiële ruimte, kan men zich terecht afvragen, of in de huidige regeringscombinatie de welzijnsdoelstellingen zoals die zijn aanvaard door de basis en het bestuur van de KVP, realiseerbaar zijn.

Medio 1971 schreef *Beugels*: „Het is thans acuut te laten weten waar wij staan”. Medio 1972 is dit nog acuter! Juist nu er tegenkrachten zijn opgekomen, moeten wij ons — als we werkelijk geloven in ons eigen program, en in ons eigen zicht op een zich vernieuwende samenleving — bewuster en sterker toeleggen op het vormgeven aan een welzijns-politiek die dit mogelijk maakt. Het is tijd, ons standpunt inzake het welzijnsbeleid duidelijk te definiëren en ons daarvan niet te laten afdringen. Mijn stellige overtuiging is, dat de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken in het eerstkomende decennium liggen op dit politiek nog marginale terrein. Dáár zijn de maatschappelijke krachten werkzaam waaraan politiek vorm en leiding moet worden gegeven; bij gebreke daaraan zullen diezelfde krachten ons opbreken. Het is zoals *Veringa* heeft gezegd: „De maatschappij is kritisch geworden; ze sloopt alles wat niet zelf de kracht heeft om overeind te blijven... In een overgangstijd als deze doen zich spanningen voor, en spanningen leiden tot conflicten. Een duidelijk standpunt is thans noodzakelijk, vooral van politieke partijen”⁷.

Niet het gehacketak over ideologische vraagstukken en hobbies van de voorbije tijd, niet de organisatorische perikelen zullen de maat en de lengte van het voortbestaan van de KVP bepalen, en haar betekenis als politieke groepering. Het antwoord dat zij weet te formuleren op de maatschappelijke vraagstukken van 1972: dát zal daarvoor in hoofdzaak bepalend zijn. De belangrijkste politieke opdracht in de komende jaren is die voor de ontwikkeling van de kwaliteit van ons bestaan: de verdere ontwikkeling van het model van onze samenleving in de komende

⁷ T.a.p., pag. 2.

jaren (zie het *Kernprogram*) en de politieke wil dit te realiseren zijn de levenskans voor de KVP.

Memorandum

Terwijl de feitelijke realisatie van het welzijnsbeleid ernstige schade lijdt, wordt voor de formulering van de politieke doeleinden hiervoor de lijn van vele voorgangers en van *Klompé*, *Steenkamp* en *Veringa* voortgezet. Onlangs is een „Memorandum inzake het welzijnsbeleid” gepubliceerd, dat is opgesteld door de Stuurgroep Welzijn van het *Centrum voor Staatkundige Vorming*⁸.

De onmiddellijke aanleiding tot dit memorandum ligt in de wijze waarop de begroting 1972 van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk is behandeld. Zowel in als buiten de Tweede Kamer is over de inhoud en strekking van deze begroting veel te doen geweest: ombuiging van beleid en bezuiniging gaven de toon aan. Van regeringszijde waren er weinig uitwijkmogelijkheden; in de Tweede Kamer stonden oppositie en regeringskant fel tegenover elkaar; in het kamp van de fracties die de regering steunen, heerste verdeeldheid. De presentatie en argumentatie waren niet altijd even overtuigend; kritische groepen werden niet op een innemende wijze tegemoetgekomen. Zonder reden en uiteindelijk ook zonder politieke winst werden in redevoeringen grote groepen in de welzijnssector gebruskeerd. De behandeling in het najaar van 1971 leidde niet alleen tot de conclusie: dit niet meer, maar ook tot de positieve reactie in de kring van het *Centrum voor Staatkundige Vorming* om nog eens samen te vatten wat in de kring van de KVP leeft aan gedachten en opvattingen over welzijn en welzijnsbeleid, en om van daaruit enige handreiking te geven voor het beleid in 1973 en komende jaren.

Belangrijk is, nog eens te onderstrepen dat in het memorandum van de stuurgroep niets nieuws naar voren wordt gebracht: aanvaardde opvattingen, vastgestelde programpunten en goedgekeurd beleid zijn nog eens bijeengezet in een samenhangend overzicht. Niet de stuurgroep of enkele personen uit de stuurgroep schreven het; de stuurgroep heeft alleen geprobeerd het bestaande op een nieuwe manier te ordenen.

Hoofdelementen

De hoofdelementen van het memorandum zijn de volgende:

1. Het welzijnsbeleid vormt een belangrijk element in het sociale en culturele opbouwproces van onze samenleving. Deze opvatting gaat ervan uit, dat de samenleving gewikkeld is in een voortdurend proces van verandering. De richting van dit proces (met zijn technologische, sociale, culturele en bestuurlijke facetten) bepalen we tot op grote hoogte zelf. De vraag is, of we bereid zijn die processen te sturen via

⁸De integrale tekst van het memorandum is in dit nummer afgedrukt. (Red.)

een werkelijke maatschappelijke en bestuurlijke democratisering, waarbij het gaat om het bereiken van een evenwicht tussen enerzijds de maatschappelijke en culturele componenten in onze samenleving en anderzijds de ver vooruitgeschreden technologisch-economische ontwikkeling. De stuurgroep wil de realisering van dit evenwicht bereiken door meer dan evendige nadruk te leggen op de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, zelfs als daarvoor een vertraging in, of stabilisering van de welvaarts-groei noodzakelijk zou zijn.

Een dergelijk welzijnsbeleid is creatief en veranderend, opent naast datgene wat reeds is bereikt nieuwe mogelijkheden, streeft naar een samenleving waarin belemmeringen worden afgebroken, opdat elk individu zijn plaats kan innemen naar voorkeur en capaciteiten. Deze open samenleving veronderstelt tevens, dat de mensen zelf in staat zijn, en worden gesteld, tot individuele en maatschappelijke creativiteit. Welzijnsvoorzieningen functioneren in deze samenhang — naast andere — als vernieuwingsfactoren in het proces van maatschappelijke en culturele ontwikkeling.

2. De stuurgroep huldigt de opvatting, dat in onze samenleving welzijnsinstituten (hoe dan ook georganiseerd) behoren tot de normale maatschappelijke uitrusting. Zij zijn even vanzelfsprekend en noodzakelijk als onderwijs- en volksgezondheidsinstellingen. Toch vestigt de stuurgroep in het bijzonder de aandacht op de zogenaamde „kansarme groepen” in onze samenleving. Weliswaar dient de samenleving zodanig te zijn of te worden ingericht, dat het bestaan en ontstaan van deze groepen zoveel mogelijk wordt voorkomen, maar er dient rekening mee te worden gehouden, dat bij elke samenlevingsinrichting personen en groepen kunnen achterblijven. Voor hen dienen aanvullende voorzieningen te worden getroffen.

3. Bij het verder doordenken en doorlichten van de doelstellingen van het welzijnsbeleid is het onontkoombaar, dat tevens wordt gezien, in hoeverre bestaande taken nog langer vervuld moeten worden, zeker waar zij ten koste gaan van veranderingen. Toetsing van alle welzijnsactiviteiten aan het omschreven doel van „sociale en culturele bewustwording” is gewenst, zowel in de sfeer van de overheid als van de particuliere instellingen. Voortzetting van bepaalde, vaak versleten activiteiten is niet verantwoord wanneer de verdere uitbouw van het beleid daardoor stagneert. Maar dit mag niet betekenen, dat de overheid via haar belangrijkste stuulement in deze sector, de subsidiëring, eenzijdig en ongenueanceerd gaat ingrijpen. Het „nauw overleg met alle betrokkenen” uit het *Regeerakkoord* blijft een voorwaarde waaraan in een democratisch land moet worden voldaan.

4. Met grote zorg heeft de stuurgroep vermeden nieuwe zaken te introduceren. Het *Kernprogram* van de KVP, het *Urgentieprogram* van KVP, ARP en CHU, het *Regeerakkoord* en het onder medeverantwoordelijkheid van de KVP gevoerde regeringsbeleid in de afgelopen jaren

hebben de inhoud van het memorandum bepaald. Reden waarom ook het Dagelijks Bestuur van de KVP het memorandum heeft onderschreven, door te verklaren dat dit terrein (i.c. CRM) bij de afweging van prioriteiten voor de komende tijd een extra accent dient te krijgen.

5. De waarde die wordt gehecht aan de doelstellingen van het welzijnsbeleid, moet blijken uit de middelen die ter beschikking worden gesteld om dat doel te bereiken. De middelen zijn tweërlei: van materiële en van niet-materiële aard. Tot de laatste rekent de stuurgroep het wegnemen van wettelijke belemmeringen voor sociale en culturele ontwikkelingen, de ontwikkeling van een wettelijke regeling voor het sociaal en cultureel welzijn, een goede presentatie van het welzijnsbeleid, een goede voorlichting erover, e.d. Tot de materiële middelen rekent de stuurgroep vooral de financiën. Volgens haar zijn beschouwingen over sociaal en cultureel welzijn vrijblijvend als zij niet gepaard gaan met een concreet schema van de omvang en de richting waarin de overheid bereid moet zijn te financieren.

De stuurgroep beveelt het volgende schema aan voor 1973:

a. een meer dan evenredige stijging van de begroting van CRM (0,6-1%);

b. versterking van de structurele grondslagen van het welzijnswerk (invoering van 50 % subsidie vanwege de rijksoverheid; verbetering van de rechtspositie van het personeel en ontwikkeling van nieuwe initiatieven);

c. herverdeling van de beschikbare gelden binnen het ministerie van CRM.

6. Ten slotte zegt de stuurgroep voor 1973 in het kader van het door haar geschetste welzijnsbeleid prioriteit te geven aan het jeugd- en jongerenwerk, het buurt- en clubhuiswerk en het werk voor kansarme groepen. De uitgaven hiervoor zullen in 1973 drastisch moeten worden verhoogd⁹.

Toelichting financiële paragraaf

Enige toelichting op de financiële paragraaf in het memorandum van de stuurgroep lijkt geboden.

De waarde die de regering aan het welzijnsbeleid hecht (naast alle goede woorden die eraan worden besteed), blijkt feitelijk uit de financiële ruimte die ter beschikking wordt gesteld. Jarenlang is de begroting van CRM nauwelijks gestegen: een groei van een half procent in tien jaar tijds. (Vergelijkenderwijs: Onderwijs en Wetenschappen steeg met 9%.) Deze procentuele verdeling spreekt nog nadrukkelijker taal als zij

⁹De stuurgroep heeft zich gerealiseerd, dat het sociaal en cultureel welzijn slechts één aspect is van een algemeen welzijnsbeleid zoals dat is neergelegd in het Kernprogramma van de KVP.

wordt uitgedrukt in de miljoenen guldens die de verschillende onderdelen van de rijksbegroting tellen.

Tabel 1: Totale rijksuitgaven en rijksuitgaven voor CRM en O & W in % van het nationaal inkomen (netto, marktprijzen)

	1960	1965	1970 (begroting)
Totaal rijksuitgaven	24.3	26.7	29.
Rijksuitgaven CRM	0.65	0.83	1.05
Rijksuitgaven CRM (excl. radio, tv en pers)	0.50	0.62	0.77
Rijksuitgaven voor O & W	4.6	6.4	7.8

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek.

In de laatste jaren slaagde mej. Klompé erin, voor de begroting van CRM een iets beter percentage te verwerven dan in voorgaande jaren. In 1972 is deze voorsprong weer weg:

	1971	1972
Verhouding in % van CRM-begroting t.o.v. de gehele gewone dienst der rijksbegroting	6.04	6

In de komende jaren zal hierop zonder invloed van buitenaf niet worden teruggekomen; onverschillig of het tekort 2,2 miljard is (premier *Biesheuvel*) of 5 miljard¹⁰. De stuurgroep wil, dat het welzijn zoals zij dat heeft gedefinieerd, weer wordt teruggeplaatst bij de „top-vijf” van de rijksbegroting. Daarbij laat zij zich niet uit over een percentage, maar spreekt zij van een „meer dan evenredige stijging”. De stuurgroep meent, dat o.a. hierin het politieke (keuze-)karakter van de opvattingen over het uitgavenbeleid naar voren dient te komen¹¹.

Voor 1973 en volgende jaren kan daaruit blijken, dat het onjuist is de huidige regering in de schoenen te schuiven, dat haar welzijnsbeleid stoelt op het „bezuinigen met de botte bijl, het profijtbeginsel-denken en op de nadruk op de werkelijke vraag bij de consumenten”, en dat het ook onjuist is, dat haar welzijnsbeleid erop is gericht de sociale en culturele voorzieningen voor een brede laag van de bevolking onbereikbaar te maken. Indien de meer dan evenredige stijging niet wordt gerealiseerd, lijken de beste argumenten nauwelijks voldoende.

¹⁰ Volgens prof. dr. J. Pen, in ESB, 17 mei 1972, pag. 473.

¹¹ W. Donkers, a.a., pag. 153.

Versterking van de structurele grondslagen

Eerder werd al summier aangetoond, dat het een wonder moet worden genoemd, dat het welzijnswerk in de afgelopen jaren niet te gronde is gegaan. Let wel: er zijn verbeteringen ingevoerd, er is iets meer geld gekomen; maar de structurele grondslag van het werk is nog steeds niet uit de verf gekomen en het blijft de „wankele zuil”, het bot waarvan in tijden van schaarste nog door iedereen wat wordt afgekloven. Niet wettelijk geregeld, zonder een planning-systeem zonder behoorlijk onderzoek en cijfermateriaal staat het welzijnswerk bij het minste of geringste op de tocht.

De overweging van de stuurgroep is, dat aan deze situatie een eind moet worden gemaakt. Zij vindt dat — al zijn de tijden benard — een inhaalmanoeuvre nodig is om de grondslag van dit werk veilig te stellen. Essentieel acht zij de verhoging van de subsidie waardoor garanties worden geschapen voor een werkwijze die naar deskundigheid, doelmatigheid en efficiëntie kritisch kan worden gevolgd. Omgekeerd volgt daaruit eigenlijk, dat zij het minder juist vindt het welzijnsbeleid nu al te hardhandig te lijf te gaan, omdat het aan de middelen ontbroken heeft om zich waar te maken.

Daarnaast wil de stuurgroep de arbeidsvoorwaarden van de welzijnswerkers zodanig maken, dat onevenredige verschillen met andere vergelijkbare beroepen zijn uitgesloten. Absoluut noodzakelijk is, dat de rechtspositie van deze werkers op eenzelfde leest wordt geschoeid als die van alle andere werknemers in Nederland.

Herverdeling beschikbare gelden binnen CRM

Tabel 2: Titel A, gewone dienst begroting CRM (in miljoenen guldens)

	Geraamd beloop voor 1972	Toegestaan voor 1971	Toename 1972 t.o.v. 1971 in %
1. Ministerie	41.1	38.7	5.9
2. Culturele zaken	173.3	159.8	8.4
3. Volksontwikkeling en recreatie (incl. jeugdzaken)	557.5	538.5	3.5
4. Maatschappelijke ontwikkeling	429.5	330.2	29.8
5. Bijstandszaken	596.0	500.5	19.1
6. Overige maatsch. voorzieningen	135.6	103.6	30.9
Totaal uitgaven gewone dienst	1.932.8	1.671.3	15.6

Naast dit reconstructie- en inhaalbeleid voert de stuurgroep een pleidooi om niet alles te zetten op behoud en versterking van het bestaande, maar ook kansen te geven aan nieuwe initiatieven op sociaal en cultureel gebied.

In de afgelopen jaren is heel duidelijk de aandacht met name gericht geweest op de bejaarden. De *Bejaardennota* en het bejaardenbeleid hebben de aandacht gevestigd op deze grote groep Nederlanders waaraan terecht ook een duidelijke prioriteit is gegeven; dit deel van het welzijnsbeleid zal in de komende jaren verder worden gerealiseerd. In bovenstaand overzicht is die nadruk goed zichtbaar in de onderlinge stijgingspercentages binnen CRM.

Een ander overzicht dat instructief is voor de onderlinge verhoudingen, is het volgende.

Tabel 3: Uitgaven in % van de totale CRM-uitgaven (excl. radio, tv en pers)

Uitgaafgroep	1960	1965	1970	1971	1972
			cijfers op begrotingsbasis		
1. Culturele zaken	20.6	26.0	21.1	13.8	10.7
2. Volksontwikkeling en recreatie	12.7	13.2	21.2	13.8	14.5
2a. Volksontwikkeling en jeugdzaken	11.7	11.4	15.6	10.8	11.3
3. Maatschappelijke voorzieningen	66.0	57.0	52.5	69.4	71.9

Bron: CBS en begrotingen CRM.

Het leeuwenaandeel gaat naar groep 3, met name het bejaardenbeleid, de Bijstandswet en groepsregelingen. De ontwikkeling in die groep van bijvoorbeeld buurtwerk en maatschappelijk werk blijft daarbij sterk achter. De geringe stijging en vooral de achteruitgang in de groepen 1 en 2 (2a) behoeven geen nader commentaar.

De redenering van de stuurgroep is nu als volgt. Voor een aantal groepen in onze samenleving is op dit ogenblik een beleid ontworpen en/of in uitvoering dat min of meer is aangepast aan de maatschappelijke behoefte en aan de beschikbare financiële middelen. Hoe goed ook op zichzelf heeft dit welzijnsbeleid met een actieve sociale en culturele welzijnspolitiek, als eerder werd beschreven, nog niets van doen. De laatste tijd stagneren met name die sectoren waarin deze politiek wel gestalte kan krijgen: volksontwikkeling en vormingswerk, jeugd- en jongerenwerk, buurt- en clubhuiswerk, overige samenlevingsopbouw, maatschappelijke dienstverlening. Naar het oordeel van de stuurgroep zou in 1973 en volgende jaren het beleid zich moeten richten op de ontwikkeling van deze laatste welzijnssectoren.

Modelbegroting CRM 1973
MODEL voor een Rijksbegroting voor het dienstjaar 1973 - hoofdstuk XVI - Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

Titel A. Gewone dienst	Geraamd beloop voor 1973	Stijging in % t.o.v. 1972	Geraamd beloop voor 1972	Stijging in % t.o.v. 1971	In procenten van het totaal		
					1973	1972	1971
AFDELING I							
MINISTERIE							
onderafdeling I Algemene leiding							
II Afdelingen van algemene aard	44 000 000	7,1	41 090 800	5,9	2,0	2,1	2,3
III Uitgaven van algemene aard van het ministerie							
IV Internationale betrekkingen							
V Overige uitgaven							
AFDELING II							
CULTURELE ZAKEN							
onderafdeling I Algemeen	3 007 900	19,9	2 507 900	-/- 19,0	0,1	0,1	0,2
II Kunsten	100 000 000	23,9	80 699 900	14,4	4,5	4,2	4,2
III Musea, monumenten en archieven	93 342 000	3,7	90 042 700	4,5	4,2	4,7	5,2
AFDELING III							
VOLKSONTWIKKELING EN RECREATIE							
onderafdeling I Algemeen	15 000 000	12,7	13 311 000	25,6	0,7	0,7	0,6
II Jeugdzaken	76 000 000	34,2	56 642 100	11,9	3,4	3,0	3,0
III Volksontwikkeling	79 000 000	21,7	64 892 600	15,8	3,5	3,4	3,4
IV Bijzonder jeugdwerk in internaatsverband	24 000 000	12,5	21 332 000	17,5	1,2	1,1	1,1
V Lichamelijke vorming en sport	18 000 000	32,1	13 626 000	15,0	0,8	0,7	0,7
VI Natuurbehoud en openlucht recreatie	74 000 000	15,0	64 321 200	8,0	3,3	3,3	3,6
VII Radio, televisie en pers	363 000 000	12,3	323 322 000	-/- 2,5	16,2	16,7	19,8
AFDELING IV							
MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING							
onderafdeling I Algemeen	19 000 000	17,0	16 241 000	14,8	0,8	0,8	0,8
II Samenlevingsopbouw	110 000 000	29,9	84 657 100	17,3	4,9	4,4	4,3
III Maatschappelijke dienstverlening	371 000 000	12,9	328 590 000	34,7	16,6	17,0	14,6
AFDELING V							
BIJSTANDSZAKEN	689 950 100	15,8	595 950 200	19,1	30,9	30,8	30,0
AFDELING VI							
OVERIGE MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN							
onderafdeling I Buitengewone pensioenen en AOR							
II Afwikkeling verzorging gepatrieerden	155 000 000	14,3	135 573 500	30,8	6,9	7,0	6,2
III Volkskredietwezen							
III Repatriëring en ontruiming woonoorden Molukkers							
TOTAAL UITGAVEN GEWONE DIENST	2 234 300 000	15,6	1 932 800 000	15,6	100,—	100,—	100,—

De prioriteit voor 1973 legt de stuurgroep bij het jeugd- en jongerenwerk, inclusief het buurt- en clubhuiswerk en aan de samenlevingsopbouw in bijzondere situaties (kansarme groepen). In de sector van het jeugdwerk dient grote aandacht te worden gegeven aan enerzijds die jeugdigen die in de huidige samenlevingsontwikkeling ten gevolge van een aantal maatschappelijke en individuele factoren achter raken wat betreft hun ontplooiingskansen, anderzijds aan die jeugdigen die een bijdrage willen leveren aan de vernieuwende tendenties in onze samenleving. Met betrekking tot de samenlevingsopbouw in het directe woon- en leefmilieu van buurt en wijk dient de aandacht allereerst uit te gaan naar die situaties waarin sprake is van een manifeste maatschappelijke en culturele achterstand.

Naast deze prioriteit vraagt de stuurgroep aandacht voor vormingswerk, recreatie, kunstbeleid, lichamelijke vorming en sport, en radio, televisie en pers. In deze sectoren haalt zij steeds het dynamische element naar voren van „middel tot individuele ontplooiing en maatschappelijke ontwikkeling”, als bijdrage aan een politiek die uitdrukking geeft aan wat zich in de samenleving als authentiek aandient, zich niet beperkt tot wat wordt aangeduid als cultuuroverdracht en cultuurspreiding, maar vooral actueel is en op de toekomst gericht.

Ontwerp-begroting

Een ontwerp-begroting 1973 voor CRM die stoelt op de uitgangspunten van de stuurgroep, is niet gemakkelijk op te stellen. Als ik toch een poging waag¹², doe ik dat niet als een handreiking voor de werkelijk in te dienen begroting, maar als een illustratie hoe opvattingen zich zouden kunnen laten vangen in aantallen guldens. Bij dit model ben ik uitgegaan van eenzelfde stijgingspercentage als in 1972 ten opzichte van 1971, namelijk 15,6. Heel bewust worden onderdelen gestimuleerd, terwijl andere — hier en daar niet geheel reëel — in hun groei worden vertraagd. De gehele berekening 1973 leidt ten slotte niet tot grote verschillen tussen de onderscheiden dienstonderdelen ten opzichte van het totaalbedrag der begroting.

De Stuurgroep Welzijn heeft een goed stuk werk geleverd waarbij de KVP baat kan vinden. Tot op zekere hoogte is het 't luiden van de noodklok. Het is te hopen, dat zij niet voor dovemansoren luidt. De werkers in het veld weten dat welzijnswerk een „geduldshandel” is.

¹² Zie vorige pagina.

Verhoging van college- en inschrijfgelden

J. B. A. Hoyinck*

„*Lasciate ogni speranza, voi che pagate*” („Gij die betaalt — laat alle hoop varen”, variant op Dante: „*Divina Commedia*”, „*Inferno*”, canto III).

Inleiding

Men kan van mening verschillen over de vraag, of de koers die de regering voor het „hoger onderwijs nieuwe stijl” heeft uitgezet, de meest wenselijke is. Het stadium waarin de totale reconstructie — want dat gaat het worden — zich bevindt, maakt een uitspraak hierover, op dit moment althans, tenminste even riskant als de onderneming zelf. De ervaring leert, dat elke hervorming, hoe gedegen die ook wordt voorbereid, altijd en onvermijdelijk in zekere mate het karakter houdt van een sprong in het duister. Het is duidelijk, dat de risico's van zo'n sprong evenredig toenemen met de haast waarmee die wordt uitgevoerd. Het element spoed lijkt intussen voor minister *De Brauw* meer dan een ondergeschikte bijkomstigheid: een *snelle uitvoering* heet een van de onmisbare voorwaarden voor het welslagen van zijn plannen. Wat nu die sprong zelf betreft, risico is en blijft onvermijdelijk; op de vraag of de herstructurering voldoende wordt voorbereid, past het antwoord, dat er goede redenen zijn om daaraan te twijfelen, en het element haast is in twee opzichten schijn. Zij dient in de eerste plaats ter compensering van een aantal beroerde maatregelen die de minister op korte termijn heeft genomen en waarvan de in de titel genoemde (samen met de *numerus fixus*) het meest in het oog valt. In de tweede plaats is het meer dan onwaarschijnlijk, dat de snelheid die nu bij het maken van de plannen wordt ontwikkeld, ook bij de uitvoering ervan zal kunnen worden volgehouden. De daarvoor nodige middelen ontbreken voorlopig.

Het is voorts niet twijfelachtig dat, waar de hervormingen veel wijdere dimensies hebben dan louter financiële, een stortvloed van door cijfermateriaal beheerste nota's het ongemak van de boven bedoelde duisternis wel enigermate kan helpen verlichten, maar tegelijkertijd ten aanzien van de toch ook uiterst belangrijke niet-financiële aspecten van de her-

* Mr. J. B. A. Hoyinck is wetenschappelijk medewerker van het Centrum voor Staatkundige Vorming, sectie Onderwijs en Wetenschappen.

vormingen eerder vertroebelend dan verhelderend werkt. Wil men bijvoorbeeld de cijfers een voorspellend karakter toekennen, dan nog kan men op grond alleen dáárvan maar bitter weinig met zekerheid zeggen over de manier waarop het onderwijs zelf en de maatschappij, die de eindprodukten van dat onderwijs zal moeten opnemen, op de hervormingen zullen gaan reageren. Want het gaat om meer dan alleen herstructurering: een groot aantal inhoudelijke aspecten van het hoger onderwijs zullen diep ingrijpend gaan veranderen. Wat daarvan weer de consequenties zullen zijn, valt nauwelijks te voorspellen, maar zeker is, dat het zeer gevaarlijk is, te proberen deze aspecten in cijfers te vangen. Is het voorbarig te veronderstellen, dat de uiteindelijke beslissing over het welslagen van de herstructurering zal vallen in het breukvlak tussen de *veranderende inhoudelijke aspecten van het onderwijs en de reactie hierop van de maatschappij*? Mij dunkt van niet. Het is daarom merkwaardig en tegelijkertijd teleurstellend, dat er geen serieuze poging wordt ondernomen om het antwoord op deze vraag de zeer centrale plaats te geven die het verdient. En men krijgt zo langzamerhand de indruk, dat deze ministeriële nalatigheid het gevolg is van de misvatting, dat het maatschappelijk fenomeen onderwijs eigenlijk best genoegzaam kan worden beoordeeld en hervormd met behulp van op zichzelf niet irrelevante, maar zeker voor zulk een aangelegenheid te enge financieel-economische axioma's.

Twee typen maatregelen

De wettelijke maatregelen die het hoger onderwijs nieuwe wegen zullen doen inslaan, hebben als eerste en voornaamste leidraad het — ditmaal terecht op cijfers gebaseerde — inzicht, dat het onstuimige groeiproces aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen op enigerlei wijze zal moeten worden gereguleerd. De noodzaak van een ingreep wordt dezerzijds ook niet in twijfel getrokken, wél de manier waarop de minister denkt die ingreep te moeten verrichten. Mij bezwaren richten zich dus voornamelijk tegen de *modaliteiten* ervan, met name en in de eerste plaats tegen de *wijze van benadering* van de totale problematiek, die ik gevaarlijk eenzijdig zou willen noemen, en ten tweede tegen de *met elkaar in tegenspraak zijnde filosofieën* van de afzonderlijke beleidsmaatregelen, en tegen de onvoldoende motiveringen van o.a. collegegeldverhoging en studentenstop. Deze maatregelen zijn een integrerend bestanddeel van het hele pakket, aldus de minister. Uit dien hoofde is het wenselijk, hier kort weer te geven, hoe dat pakket eruit ziet.

Terwille van de beknoptheid deel ik de op stapel staande wetsvoorstellen in twee categorieën in. Onderscheid kan worden gemaakt tussen:

a) wetsvoorstellen die op *zichzelf* een structuurverandering inhouden; hiertoe behoren de al ingevoerde Wet Universitaire Bestuurshervorming (Wet-*Veringa*), de „Wet”-*Posthumus* (eenjarige propaedeuse en verkorting van de studieduur) en de nota „Op weg naar hoger onderwijs

nieuwe stijl", waarin een „Raamwet hoger onderwijs" wordt aangekondigd, die het hoger beroepsonderwijs — thans wettelijk onder de Wet op het voortgezet onderwijs, de „Mammoet", ressorterend — en het wetenschappelijk onderwijs onder een en dezelfde legislatieve noemer zal brengen;

b) een serie *steunmaatregelen*, die de veiligheid van de nieuwe structuur moeten waarborgen en ongelukken tijdens de overgangperiode naar die nieuwe structuur moeten voorkomen. Hiertoe moeten worden gerekend de Planning-nota voor het post-secundaire onderwijs in Nederland van het organisatiebureau *McKinsey*, de Wetsontwerpen Verhoging college- en inschrijfgelden en Machtigingswet beperking inschrijving studenten (*numerus fixus*). Van deze categorie vaart alleen de nota-*McKinsey* onder betrouwbare vlag. Een verbeterd planning-mechanisme is een door niemand bestreden noodzaak en zal veel meer voordelen blijken te hebben dan nadelen, al kan niet worden ontkend, dat de dwangmatigheid van een dergelijk mechanisme een aantal bedenkelijke bijwerkingen kan hebben.

Uit de indeling van de collegegeld-verhoging en de studentenstop in de twee categorie blijkt, dat de situatie wat die maatregelen betreft, naar mijn mening een geheel andere is dan de minister in de respectieve *Memories* van toelichting te vermoeden geeft. Van de collegegeld-verhoging bijv. beweert de bewindsman, dat die zou behoren tot de onder a) genoemde categorie, met andere woorden dat hier sprake zou zijn van een *structuurmaatregel*. De studentenstop — de *Memorie* van toelichting herhaalt het zó vaak, dat het haast onmogelijk is het te blijven geloven — zou een noodmaatregel zijn, bedoeld om *tijdelijk* (d.w.z. tijdens de overgangperiode naar de nieuwe structuur) de mogelijke verschillen tussen studentenaanbod en opnamecapaciteit te elimineren.

Ik ben van mening, dat het eerste noch het laatste waar is, en ik zal trachten hierna aan te tonen, dat met name het wetsontwerp op de collegegeld-verhoging in zijn huidige vorm beslist anders moet worden gekwalificeerd.

Eenzijdigheid en tegenstrijdigheid

Wat betreft de benaderingswijze in het algemeen, is in het vorenstaande al gewezen op de ontoelaatbare eenzijdigheid waarmee het departement denkt tot een oplossing te kunnen komen. Het wetsontwerp op de collegegeld is hier een zeer duidelijk voorbeeld van. Naast die eenzijdigheid vertoont de *Memorie* van toelichting echter ook talrijke elementen van tegenstrijdigheid. Men komt in de verleiding, er voor de vuist weg een aantal te noemen. Ik zal mij hier — vooruitlopend op een aantal aanstonds nog te vermelden meer specifieke bezwaren — beperken tot een passage waarin de minister, als de sociaal-culturele betekenis van het onderwijs aan de orde komt, opmerkt dat dit element,

zowel wat betreft zijn betekenis voor het individu als voor de gemeenschap, vooraansnog onkwantificeerbaar is. Daarom mag evenwel nog niet de betekenis ervan uit het oog worden verloren. Aan deze opmerking wordt de suggestie verbonden, dat dit voor het individu reden zou zijn om meer voor het onderwijs te betalen, terwijl voor de gemeenschap wordt volstaan met de opmerking, dat de ontwikkeling van de *individuele* leden van de samenleving de *gemeenschap* verrijkt, want een dergelijke vorming is mede bepalend voor het geestelijk en sociaal klimaat van de samenleving.

Deze opmerking van de minister inzake de sociaal-culturele betekenis van het onderwijs vormt een fraaie paradox; het zou interessant zijn geweest, aan de weet te komen hoe die uit de wereld zou kunnen worden geholpen, maar hij laat het bij deze opmerking. In het vervolg blijkt namelijk op geen enkele wijze, hoe dan wél met het sociaal-culturele element in het onderwijs rekening wordt gehouden. Het lijkt erop, dat de sociaal-culturele dimensie van het onderwijs, de voornaamste die het *überhaupt* heeft, op de enkele grond van „onkwantificeerbaarheid” eenvoudig wordt weggevaagd. Zich hierover ergeren heeft weinig zin; verstandiger is het, de conclusie te trekken, dat in deze tijden kennelijk geen enkel aspect van het onderwijs kwantificeerbaar is, behalve het financiële. Een gevaarlijke versimpeling van de werkelijkheid, die uitgaat van de onbewezen en daarom aanvechtbare vooronderstelling, dat de juiste invalshoek voor een adequate oplossing wordt gevonden door alles en iedereen in hokjes, vakjes, tabellen, grafiekjes en wat dies meer zij in te delen en dienovereenkomstig te beoordelen.

In zijn commentaar op het wetsontwerp vindt de *Onderwijsraad* hier-
tegen het juiste verweer als hij opmerkt: „Van de Memorie van toelichting gaat in ieder geval ten onrechte de suggestie uit, dat zo niet de belangrijkste dan toch een zeer belangrijke beweegreden om te gaan studeren is gelegen in het bereiken van een ongeveer twee maal zo hoog inkomen als iemand met een middelbare opleiding. Afgezien van het feit, dat dit onrecht doet aan zeer grote groepen van afgestudeerden en oudere studenten, is te wijzen op het juist onder de jongeren aan de dag treden van toenemend verzet tegen het op de voorgrond stellen van een dergelijk verlangen, dat eerder wordt gezien als een uitwas van een wat men noemt burgerlijk levenspatroon. Een opmerking die boekdelen spreekt.

Bezuinigen - herstructureren

Men zou zich in dezelfde mate als nu de minister doet, schuldig maken aan de fout van de eenzijdige benadering door begrippen als persoonlijk profijt voor de student, het economisch meetbaar rendement van de studie, de beheersing van onderwijs-vraag ten opzichte van onderwijs-aanbod, en inkomensherverdeling hun rol in de onderhavige problematiek te ontzeggen, want met uitzondering van het laatstgeneemde

beantwoorden zij alle aan min of meer met de werkelijkheid overeenkomende tendensen. Het cruciale punt hierbij is de vraag, of de bezuinigende lijn die de minister thans volgt, aan de hand van deze op zichzelf niet irrelevante factoren ten volle kan worden verdedigd. Ik betwijfel dat; niet omdat de boven omschreven *Leitmotive* geen besparingen zouden kunnen opleveren, maar omdat op iets langere termijn de ambitieuze herstructureringsplannen van de bewindsman met deze neiging tot bezuiniging niet in overeenstemming zijn te brengen.

Op het eerste gezicht lijkt deze bewering nogal paradoxaal. We hebben immers te maken met twee gegevenheden, die het zeer wel met elkaar lijken te zullen vinden. In de eerste plaats de plannen voor herstructurering. Die kosten geld, vergen althans een investering die pas dan verantwoord kan worden geacht als er een redelijke kans is, dat daardoor voor de toekomst een efficiënter, dus goedkoper systeem van onderwijsvoorzieningen wordt gecreëerd. Wat ligt er nu meer voor de hand dan een beleid dat bezuinigt *als aanloop naar hervorming*? Op zichzelf is dit een zeer zinnige gedragslijn. De moeilijkheid zit hierin, dat de aard van de voorgenomen bezuinigingen op geen enkele manier in overeenstemming is te brengen met de *doeleinden* die de hervormingen worden geacht te zullen nastreven.

Minister *De Brauw* houdt volt, dat dit wél het geval is, en hamert bij voortdurend op de cohesie tussen de verschillende beleidsmaatregelen afzonderlijk. In dit verband moet er echter op worden gewezen, dat weiswaar het perspectief van een meer efficiënt en vergroot systeem van onderwijsvoorzieningen bij de beschouwingen een hoofdrol speelt — een systeem dat wordt versierd met een lastige overdaad aan nieuwe termen en begrippen —, maar dat intussen niet duidelijk wordt, hoe de pretentie van *massa-education* op tertiair niveau — geplaatst tegenover bijv. collegegeld-verhoging en studentenstop, personeelsstop en bouwstop — kan worden waargemaakt. Intussen is het duidelijk, dat een werkelijke schaalvergroting slechts zal kunnen worden bereikt door een zeer snelle uitbouw van het hoger beroepsonderwijs onder gelijktijdige onderwijskundige coördinatie van deze sector met het wetenschappelijk onderwijs. Dat wordt een werk van lange adem; zelfs onder aanzienlijk gunstiger financiële omstandigheden dan thans.

Het vervelende bij dit alles is nu, dat er geen tekenen zijn die erop wijzen, dat er op redelijk korte termijn verbetering zou kunnen komen in de zorgwekkende financiële situatie waarvoor het kabinet zich geplaatst ziet. Het vermoeden is daarom gerechtvaardigd, dat feitelijk — lees: totdat de noodzakelijke middelen beschikbaar komen — die onderdelen van de herstructurering die veel geld gaan kosten, naar de achtergrond worden geschoven. Te vrezen valt tevens, dat — we zullen maar zeggen *in afwachting van de herstructurering* — de universiteiten na de behoorlijke slagen, hun door de laatste begroting toegebracht, het komende jaar opnieuw een aantal zeer harde klappen zullen krijgen.

Bezuinigen en herstructureren: wanneer we de doelstellingen en beschikbare middelen in het oog houden, is maar één conclusie mogelijk, en wel deze, dat er *ergens* iets scheef moet zitten. Minister *De Brauw* evenwel gelooft nog steeds het ene te kunnen doen zonder het andere te laten. De feiten spreken voorlopig een duidelijk andere taal.

Structuur en samenhang

Het wetsontwerp tot verhoging van college- en inschrijfgelden zelf is wel het duidelijkste voorbeeld ter ondersteuning van de stelling, dat er een essentieel verschil bestaat tussen de bedoelingen van de collegegeld-verhoging enerzijds en de perspectieven van de herstructurering anderzijds. Men treft er enige passages in aan die dringend om opheldering vragen.

De Memorie van toelichting begint met te constateren, dat de verhogingen „onderdeel zijn van een *samenhangend pakket* van *structurele* beleidsmaatregelen, die tot doel hebben de *schaalvergroting* (cursivering van mij; J.H.) in goede banen te sturen. Dit pakket omvat de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs, het brengen van samenhang tussen het wetenschappelijk onderwijs en het hoger beroepsonderwijs, de invoering van een planningsstelsel en de opzet van een nieuw stelsel van studiefinanciering'. De minister haast zich eraan toe te voegen, „dat de samenhang tussen deze op het eerste gezicht ongelijksoortige zaken niet moet worden gezocht in het moeten bestaan of ontbreken van gelijktijdigheid bij uitvoering en doorwerking. In dit opzicht staat iedere maatregel op zichzelf (—). Dat met sommige maatregelen zou moeten worden gewacht tot andere maatregelen hebben doorgewerkt, kan dan ook niet met een beroep op de samenhang ertussen worden betoogd”.

Dit citaat bevat belangrijke aanknopingspunten voor een reeks van vragen en opmerkingen. De doelstelling *schaalvergroting* en de middelen waarmee die kan worden bereikt, zijn hierboven al even aan de orde geweest. Aan de these, dat de collegegeld-verhogingen een *structurele* maatregel zou zijn, kan nergens ook maar het geringste houvast worden gegeven. Dat neemt niet weg, dat de duizend gulden wel degelijk invloed uitoefenen op de structuur; maar ze bemoeilijken slechts de toegang tot die structuur i.p.v. die te vergemakkelijken.

Dat het bemoeilijken van de toegangswegen naar de universiteit een van de werkelijke motieven moet zijn, volgt logisch uit de benarde situatie waarin het wetenschappelijk onderwijs verkeert. Het algemene beeld laat zien: overvolle universiteiten, een angstwekkend snel groeiende toeloop van studenten en een groot gebrek aan middelen om de zaak draaiend te houden. De as van het plan om uit deze impasse te geraken is het zoeken van een uitlaatklep voor dit overaanbod door een snelle uitbreiding van het hoger beroepsonderwijs. Dat aan deze methode met het oog op de financiële situatie de voorkeur wordt gegeven boven

uitbreiding van de veel duurdere universiteiten, is volkomen te billijken. Ondanks deze voor het hoger beroepsonderwijs naar verhouding veel geringere kosten moet erop worden gerekend, dat een uitbreiding die aanbod en capaciteit parallel zal doen lopen, zeer grote bedragen zal vergen. Het is een niet bepaald aanlokkelijk vooruitzicht, die grote investeringen, maar het is eenvoudig de enige oplossing.

Het is dan wel bijzonder ontmoedigend als men ziet, hoe de minister de aanpak van het kernprobleem laat voor wat het is, en op stel en sprong een serie oneigenlijke maatregelen neemt om de vloed te keren. De *Academische Raad* heeft de minister dan ook terecht te verstaan gegeven, dat de juiste volgorde bij de terhandneming van de reconstructie een andere is dan de nu gevolgde¹. Het scheppen van alternatieve onderwijsvoorzieningen behoort voorrang te hebben boven het bemoeilijken van de toegang tot, en sleutelen aan de structuur van de bestaande. Het verweer, dat samenhang en gelijktijdigheid geen onlosmakelijke elementen zijn van een aantal op eenzelfde doel gerichte beleidsmaatregelen, is dus — alhoewel op zichzelf juist — hier onvoldoende want erop gericht de materiële hoofdvraag — die kan worden omschreven als: het moet eigenlijk zus, maar ik doe het zo — te ontwijken, althans op de achtergrond te plaatsen.

Het laatste trefwoord uit het citaat dat commentaar behoeft, is de *samenhang* die de herstructureringsmaatregelen onderling zouden vertonen. De desbetreffende Memories van toelichting laten duidelijk zien, dat het departement ten bewijze van die samenhang een nieuwe filosofie heeft uitgedacht, die — hoe kan het ook anders — uitgaat van de noodzaak van een verhoogde bijdrage van de student in de onderwijsuitgaven; over die noodzaak kan worden getwist: accepteren we haar als uitgangspunt, dan is nog geenszins aangetoond, hoe de verhoogde collegegelden en de vernieuwing van structuren op verantwoorde en logische wijze met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Niet met de doelstelling schaalvergroting, omdat deze ten eerste uitgaat van een voortschrijdende externe democratisering, die door de collegeldverhoging wordt vertraagd, en ten tweede omdat een verhoogde eigen bijdrage van de onderwijsgenietende aan de schaalvergroting de eis wettigt, dat daarmee terstond een begin zal worden gemaakt, en dat is niet het geval. Dat de beweerde samenhang met de structurele maatregelen evenzeer een fictie is met betrekking tot de verhouding collegegeldverhoging - studiefinanciering, en derhalve de opmerkingen in de aanhef van de Memorie misplaatst zijn, wordt hieronder nader uiteengezet.

Herziening studiefinanciering

De bestudering van de problemen van een herzien en vereenvoudigd

¹ Brief inzake o.a. de nota „Op weg naar hoger onderwijs nieuwe stijl” van de Academische Raad dd. 23 mei 1972; stukken Vaste Kamercommissie voor Wetenschapsbeleid, nr. W 84 (laatste pagina).

stelsel van studiefinanciering is in 1967 door de commissie-*Andriessen* ter hand genomen. Bijna vier jaar heeft het geduurd voordat het eindrapport werd uitgebracht. Uit dat rapport blijkt, dat de kleinst mogelijke meerderheid van de commissie voorstander is van een optrekking van het collegegeld (9 van de 17 leden) en dat een aanzienlijke meerderheid zich ten aanzien van het stelsel van studiefinanciering uitspreekt ten gunste van een systeem waarbij in beginsel iedere student die dat wil, in aanmerking kan komen voor een volledige rentedragende lening, waarbij het inkomen van zijn ouders geen rol speelt. De terugbetaling aan het Rijk zou bij dit systeem niet aan de hand van vaste bedragen of termijnen moeten gebeuren, maar gekoppeld zijn aan de hoogte van het na de studie verdiende inkomen.

Men kan het op detailpunten oneens zijn, maar het is evident, dat dit systeem recht doet aan het onmiskenbaar juiste uitgangspunt, dat de student zowel in geestelijk als materieel opzicht onafhankelijk behoeft te zijn. Het huidige toelagenstelsel, gebaseerd op het rapport-*Sassen* en ingevoerd in 1966, erkent deze onafhankelijkheid niet: de verantwoordelijkheid voor de financiering van de studie berust in eerste aanleg bij de ouders. De commissie-*Andriessen* komt derhalve de eer toe, op dit zeer belangrijke principiële punt de knoop te hebben doorgemaakt. En zie nu, hoe minister *De Brauw* dit zonder twijfel weloverwogen standpunt honoreert. Met volkomen negatie van dit wezenlijk principiële aspect in de Memorie van toelichting neemt hij de voorstellen over in zoverre ze hem tegemoet komen in de behoefte aan meer geld (collegegeld-verhoging), en legt hij ze naast zich neer voor zover er suggesties in worden gedaan die uitzicht bieden op een fundamentele en afdoende oplossing van het probleem.

Dat is bedroevend, maar het wordt allemaal nog erger als de Memorie van toelichting meent te moeten opmerken: „Dit bedrag (de duizend gulden van de geheime werkafspraken; J.H.) wordt beschouwd als een voorsnog redelijke bijdrage van de student in de onderwijskosten. Voorstellen voor verdere verhogingen in de naaste toekomst worden *op het ogenblik niet opportuun geacht* (cursivering van mij; J.H.). Nadat met het verhoogde collegegeld en vernieuwd (?; J.H.) studietoelagenstelsel ervaringen zullen zijn opgedaan, kunnen verdergaande maatregelen, zoals die in het rapport van de commissie-*Andriessen* worden voorgesteld, worden overwogen”. Wanneer naar behoren rekening wordt gehouden met de rekbaarheid van politiek taalgebruik, luidt de vertaling van deze passage als volgt: „Het collegegeld wordt verhoogd tot duizend gulden; het is best mogelijk, dat er in de komende jaren nog een of meer verhogingen zullen volgen — dat hangt van de financiële situatie af —, maar voorlopig zullen we het hierbij laten. Wat het studietoelagenstelsel betreft, is nog niet duidelijk, welke voorstellen van de commissie-*Andriessen* het best bij de toekomstige politieke ontwikkelingen passen. Daarom wordt over een keuze voorlopig niets gezegd”.

Dat het collegegeld wordt verhoogd, is op zichzelf helemaal geen ramp, ook al is het *bedrag* natuurlijk volstrekt arbitrair en — niemand zal dat ontkennen — een forse hap uit het totale studentenbudget. Onaanvaardbaar is echter, dat de minister zich ten aanzien van de vernieuwing van het stelsel juist op die punten waarop tenminste enige duidelijkheid mocht worden verlangd — men houde hier het woord *samenhang* scherp in het oog! —, zeer op de vlakte houdt. Is een uitspraak van de minister over de vraag, welke aanbevelingen van de commissie-Andriessen hij in het boven aangehaalde citaat bedoelt, en over de vraag op welke termijn met een desnoods gefaseerde invoering ervan een begin kan worden gemaakt — werkelijk te veel gevraagd? De opmerking, dat de collegegeld-verhoging als zodanig niet vraagt om een koppeling aan het vraagstuk van de financiële onafhankelijkheid, is niet alleen in strijd met de „samenhang”, zij gaat tevens om het feit heen, dat het de student c.q. zijn ouders zijn, die deze aanzienlijke lastenverzwaring te verwerken krijgen. Het is niet meer dan billijk, dat zij, vóórdat dit gebeurt, duidelijk en ondubbelzinnig worden geïnformeerd, waar dit allemaal op uit gaat draaien. Zij hebben daar eenvoudig recht op. Betalen ze of betalen ze niet?

Verzet

Het wordt onder deze omstandigheden begrijpelijk, dat het wetsontwerp niet alleen binnen de uitversiteiten, maar ook en met name daarbuiten met groot wantrouwen is ontvangen. Een van de belangrijkste motieven voor deze afwijzende houding is het feit, dat de praktische gronden waarop de minister zijn beslissingen heeft genomen, weliswaar plausibel zijn, maar hun geloofwaardigheid verliezen door de daarmee in tegenspraak komende filosofieën die ter verdediging van de verhoging in stelling zijn gebracht. De minister heeft geld nodig; maar waarom zegt hij dat dan niet? Er is geen kwestie van, dat de herstructurering haar beslag zal kunnen krijgen binnen de termijn die de minister suggereert. Waarom zegt hij dat niet?

Maar niet alleen de algemeenheid van het protest zou de minister te denken moeten geven. Waar het vooral om gaat, is het gemak waarmee het vrijwel unanieme betoog, dat het om iets méér gaat dan duizenu gulden, wordt weggewuifd. Het gaat erom, of de minister nu eindelijk eens klare wijn wil schenken. De bewindsman is hiertoe niet bereid. Welke andere conclusie moet men althans trekken uit het feit, dat hij alle duidelijke vragen op het punt van het „tweede couplet”, het stelsel van studietoelagen, tot nu toe heeft ontweken? Hoe moet men beoordelen de opmerking van de bewindsman, „dat men het niet kan overzien”, nadat in de Eerste Kamer de motie-De Rijk was aangenomen, waarin juist de kernvraag aan de orde werd gesteld?

Wie zo redeneert, mag op passende tegenstand rekenen. Het *Landelijk Overleg Grondraden* (LOG) heeft inmiddels in een nota van kritiek

het wetsontwerp zo ongeveer fijngemalen. Het is in dit bestek onmogelijk, op de details van de door het LOG uitgevoerde berekeningen in te gaan. In dit verband is het voldoende op te merken, dat van zoiets als „overcompensatie” voor de laagstbetaalden geen sprake is. Maar de minister zet zijn zin door alsof hij daar nu net niets mee te maken heeft, en beroept zich daarbij uit arren moede dan maar op het *Regeerakkoord* —en daarin staat: „drastische verhoging van de collegegelden *in het kader van een regeling van rentedragende voorschotten*” (cursivering van mij; J.H.).

De collegegelden zijn hiervan de „eerste fase”. Het kader van een regeling van rentedragende voorschotten zal, als het zo doorgaat, nooit een schijn van kans maken, tot tweede fase te worden bevorderd.

Nieuwe middelen voor nieuwe taken

C. P. A. Bakker*

In het *Regeerakkoord* op basis waarvan het kabinet-*Biesheuvel* is gaan werken, staat uitdrukkelijk aangegeven, dat het kabinet ernaar zal streven de vervulling van een aantal lang bestaande en nieuwe wensen naderbij te brengen. Daaraan wordt echter onmiddellijk toegevoegd, dat de moeilijke economische situatie met zich meebrengt, dat enkele van de knelpunten pas in een later stadium kunnen worden aangepakt. De in het *Regeerakkoord* genoemde prioriteiten zijn — niet in volgorde van belangrijkheid —: a) de volkshuisvesting; b) lager en kleuteronderwijs; c) werkende jeugd; d) de zelfstandigen; e) het regionaal beleid, met name het Noorden; f) milieubeheer; g) ontwikkelingshulp; h) bijstelling defensie-uitgaven; i) optrekken belastingvrije voet (in de richting van gelijkstelling belastingvrij bedrag voor gehuwden met één kind aan het netto minimumloon) en eventueel een eerste aanzet tot verzachting van de progressie in de loon- en inkomstenbelasting voor de midden-groepen; j) optrekken van de AOW voor gehuwden tot het besteedbare minimumloon-inkomen; k) totstandkoming van een volksverzekering arbeidsongeschiktheid, als bodemvoorziening met name met het oog op zelfstandigen en vroeg-gehandicapten; l) optrekken van de WAO-uitkeringen aan de zgn. oud-invaliden.

Deze punten hebben gemeen, dat zij grote uitgaven meebrengen, in enkele gevallen enige honderden miljoenen guldens per jaar. Ten aanzien van enkele knelpunten is een begin gemaakt met de uitvoering of is een gedeeltelijke uitvoering op korte termijn in het vooruitzicht gesteld (zoals bijv. de oudedagsvoorziening voor zelfstandigen met het rapport van de commissie-*Van Soest* als uitgangspunt).

lnmiddels is de economische situatie in ons land eerder slechter dan beter geworden, zodat terecht alom de vraag wordt gesteld, waar dan wel de middelen vandaan moeten komen om nieuwe taken te kunnen aanvatten. Theoretisch kan men twee kanten uit: a) een verdere hoging van de reeds als (te) hoog ervaren belastingdruk; b) een drastische besparing op bestaande uitgaven. Voor deze beide mogelijkheden of een combinatie daarvan geldt, dat de uitwerking op korte termijn slechts van bescheiden omvang kan zijn.

* C. P. A. Bakker, registeraccountant, is werkzaam als bedrijfs-economisch medewerker bij een semi-openbaar nutsbedrijf. Op het gebied van de volkshuisvesting vervult hij de functie van commissaris bij een grote woningbouwvereniging te Utrecht.

Nieuwe mogelijkheden

In de achter ons liggende jaren is bij de verhoging van de belastingdruk het accent gevallen op *algemene* verhogingen, waaraan het voordeel van de eenvoud is verbonden, maar waaraan het bezwaar kleeft, dat onevenwichtigheden en toleranties die bij lage tarieven aanvaardbaar zijn, zich in de praktijk steeds scherper als onrechtvaardige verschillen gaan manifesteren. Het komt mij daarom voor, dat het onvermijdelijk is thans eerst een aantal van dergelijke verschillen op te heffen voor er sprake kan zijn van een verdergaande algemene verhoging, die grote weerstand ontmoet en de belastingmoraal verzwakt. Hoewel dit vooral geldt voor de belastingen op het inkomen en het vermogen, mag in dit verband ook de omzetbelasting niet worden vergeten.

Ook al om te komen tot harmonisatie met de overige EG-landen en mede gezien het toenemende inzicht, dat hoge persoonlijke belastingen worden afgewenteld, lijkt een verschuiving van directe naar indirecte belastingen geboden. Een dergelijke verschuiving heft bovendien een aantal knelpunten op die zich nu bij de toepassing van directe belastingen voordoen.

Mogelijkheden op het gebied van de omzetbelasting

Bij de invoering van de nieuwe omzetbelasting, de belasting over de toegevoegde waarde, werden een aantal leveringen en diensten deels op praktische, deels op sociale gronden van belastingheffing vrijgesteld. Hetgeen niet wil zeggen, dat op die leveringen en diensten geen belasting drukt, omdat de door de vrijgestelde ondernemers betaalde belasting niet wordt teruggegeven. Verhoging van de tarieven van de omzetbelasting doet daarom de kostprijs van die leveringen en diensten wel stijgen. Op deze wijze komt een algemene verhoging van de omzetbelasting toch tot uitdrukking, bijv. in de verpleegkosten in een ziekenhuis. De nieuwe omzetbelasting is begonnen met twee tarieven, t.w. het 4%-tarief voor de eerste levensbehoeften en het normale tarief van 12%. (Het zgn. nultarief voor enkele uitzonderingsgevallen blijft hier buiten beschouwing). De invloed van het verschil in tarieven is aanzienlijk kleiner dan veelal wordt aangenomen. Dit heeft twee oorzaken. In de eerste plaats geldt zelfs bij de laagste inkomens, dat een niet onbelangrijk deel van het inkomen toch wordt besteed aan goederen en diensten die onder het normale tarief vallen. In de tweede plaats is mede op praktische gronden de toepassing van het 4%-tarief zo ruim, dat daarin vele goederen en diensten voorkomen die bij hogere inkomens in ruimere mate worden gebruikt dan bij lagere inkomens. Dit blijkt duidelijk uit het overzicht dat bij de totstandkoming van de wet werd verstrekt, waarvan hier een gedeelte volgt:

inkomensgroep	belasting naar 4/12 pCt	
	in gulden	in pCt van het totaal belast- baar verbruik
tot 7.500	542	8,27
7.500 tot 9.000	570	8,34
9.000 tot 10.500	682	8,45
10.500 tot 12.000	815	8,58
12.000 tot 16.000	961	8,77
16.000 tot 20.000	1.240	9,02
20.000 tot 25.000	1.421	9,04
25.000 en meer	1.947	9,38
alle inkomensgroepen	870	8,78

Het verschil tussen de hoogste en de laagste inkomensgroep bedroeg ruim 1 % van het belastbaar verbruik, terwijl de afwijking van het gemiddelde slechts 0,5 % bedroeg. Aangenomen mag worden, dat na de verhoging van het tarief van 12 % naar 14 % hierin nauwelijks verandering is gekomen, ook al omdat elektriciteit van het lage naar het hoge tarief werd overgebracht.

In de praktijk is gebleken, dat de verhoging van het tarief van 12 % naar 14 % de belastingmoraal ondermijnt. Dit geldt vooral in het dienstenverkeer, waarbij het contant betalen zonder kwitantie een „korting” van 14 % BTW kan opleveren. Daarbij heeft ongetwijfeld ook de nieuwe regeling voor de inkomstenbelasting ten aanzien van het eigen huis — het vervallen van de mogelijkheid van aftrek van onderhoudskosten — een rol gespeeld. Een verhoging van het algemene tarief van 14 % naar 15 % of 16 % zal deze tendens nog versterken, en daarmee een stuk onevenwichtigheid in de belastingwetgeving. Met minder pijn en met meer zekerheid kan daarom beter het 4 %-tarief geleidelijk met bijv. 1 % per jaar worden gebracht op 6 % à 7 %. Dit zal des te gemakkelijker gaan als tegelijkertijd de belastingvrije voet voor de loon- en inkomstenbelasting wordt verhoogd. Een stijging van het lager tarief van 4 % met 1 % zal op de kosten van het belastbaar verbruik een invloed hebben die ongeveer 0,5 % bedraagt. Gelet op de mogelijkheden die uit de verhoging van de belastingvrije voet voortvloeien, zijn compensaties nauwelijks nodig. Bij loonindexering zal de invloed van deze verschuiving moeten worden geëlimineerd.

De overbrenging van elektriciteit van het lage naar het normale tarief heeft een onevenwichtigheid veroorzaakt waarvan degenen die elektrisch koken en/of verwarmen, de dupe zijn geworden. Terugdraaien is niet nodig. Het is beter ook het gas en water onder het normale tarief te brengen. Dit geldt ook voor olie en steenkolen en voor de dienst: levering van warmte. Aangezien deze goederen in de particuliere huishou-

dingen meer worden gebruikt naarmate het inkomen hoger is (doorgaans grotere woningen), bestaat hiertegen vanuit sociaal standpunt geen bezwaar. De invloed op de kostprijs van vrijgestelde prestaties is praktisch te verwaarlozen. Alleen voor landbouwgebruik is er aanleiding voor een uitzondering, maar dit hoeft geen moeilijkheden te geven aangezien reeds soortgelijke uitzonderingen bestaan.

Mogelijkheden op het gebied van de directe belastingen

Mogelijkheden om nieuwe middelen te vinden op het gebied van de directe belastingen lijken, gelet op de knelpunten, nauwelijks aanwezig. Met verlaging van de belastingvrije voet en het afzwakken van de progressie voor de middengroepen lijkt elke verhoging bij voorbaat uitgesloten. Zelfs het achterwege laten van de zogenaamde inflatiecorrectie is in strijd met hetgeen als knelpunt in het *Regeerakkoord* is genoemd. De eventueel uit deze sector nog te verkrijgen extra middelen kunnen m.i. alleen worden gevonden door een aantal *lekken in de belastingwetgeving* te dichten. Daarbij denk ik o.m. aan de volgende mogelijkheden:

a. aanpassing van het bijzondere tarief van de inkomstenbelasting van 20 - 40 pCt aan de in het algemeen toegenomen progressie door dit tarief te brengen — in etappes — tot 25 - 50 pCt; er is dan minder aanleiding te vluchten in constructies waarbij gewoon inkomen wordt getransformeerd in inkomen dat onder het bijzonder tarief valt;

b. herinvoering van een of andere vorm van een belastingtjdvak, waardoor het fiscale huwelijkscadeau komt te vervallen en aan seizoenwerkers niet langer meer teruggaaf van kleine bedragen aan loonbelasting hoeft te worden verleend; denkbaar is een bepaling, dat de gehuwde man wordt belast voor het vóórhuwelijks inkomen van de vrouw in het jaar van het huwelijk;

c. herinvoering van de belastbaarheid van het rentebestanddeel van gemengde verzekeringen, die in toenemende mate worden gesloten als middel tot aflossing van hypothecaire leningen, waarbij de hypotheekrente wel aftrekbaar is, maar de met de verzekering gekweekte intrest sinds 1964 onbelast is.

Ten einde te komen tot evenwichtiger inkomens- en vermogensverhoudingen spreekt het *Regeerakkoord* nog van verhoging van de *succesie-rechten* in de zijlijn, maar ook van gelijktijdige optrekking van de vrijgestelde bedragen in de rechte lijn en de zijlijn. Uit deze maatregel zal echter eerder minder dan meer belasting voortvloeien, zodat deze soort belasting, die overigens maar 1 % van alle belastingbaten oplevert, geen rol van betekenis kan spelen.

Hetzelfde geldt eigenlijk ook voor de *vermogenbelasting*, die met inbegrip van de permanent geworden tijdelijke verhoging van 20 % nog geen 1½ % van alle belastingbaten oplevert. Wel wordt het hoog tijd, dat — zoals ook in het *Regeerakkoord* staat — een nader onderzoek wordt ingesteld naar de objecten. De vermogensbelasting is nu in vele geval-

len een extra belasting op zelfstandigen, die niet in de gelegenheid zijn geweest pensioenvoorzieningen op te bouwen. Wat is de redelijkheid van het heffen van vermogensbelasting over vermogens van bijv. f 200.000 bij een zelfstandige zonder pensioenaanspraken, terwijl pensioenaanspraken met een grotere waarde onbelast zijn? Ook de onbelastbaarheid van polissen van levensverzekering, gesloten ter aflossing van hypothecaire leningen, is een onevenwichtigheid waaraan zo spoedig mogelijk een einde moet worden gemaakt.

Herwaardering huurprijzen

De grootste onevenwichtigheid in onze samenleving is ontstaan door het achterwege laten van het oplossen van het huurprijsprobleem. Deze onevenwichtigheid is zo groot, dat niet ten onrechte wordt gezegd, dat de mate van welzijn van vele werknemersgezinnen minder afhankelijk is van de loonverschillen dan van de omstandigheid, of men er al dan niet in is geslaagd een goedkope woning op de kop te tikken. De huidige regering is bang om dit probleem op te lossen. In het *Regeerakkoord* is opgenomen, dat de wettelijke jaarlijkse huuraanpassing van 6 pCt zal worden gehandhaafd, hoewel dit percentage — afhankelijk van de kostenontwikkeling — niet onder alle omstandigheden als onaantastbaar kan worden gezien.

Het is duidelijk, dat met een kostenstijging van 10 pCt per jaar gedurende de laatste drie jaar en een verwachting voor de eerstkomende twee jaar die per jaar niet lager zal uitvallen, bij het huidige huurverhogingspercentage de afstand naar een normale toestand steeds groter wordt. De objectsubsidies zijn voor 1972 ten opzichte van 1971 met de helft toegenomen (tot ruim f 600 miljoen). Het is duidelijk, dat een verhoging tot bijv. f 900 miljoen in 1973 uitgesloten is. Het is ook niet nodig, mits het heilige percentage van 6 voor de eerstkomende jaren wordt vervangen door bijv. 10 om te zorgen, dat de afstand naar een normale toestand niet groter wordt. Wil men echter iets inlopen, dan is een verhoging van 12 % à 15 % voor de eerstkomende jaren noodzakelijk. Dit zou leiden tot een aanzienlijke vermindering van de objectsubsidies aan de ene kant en een sterke verhoging van baten uit woningen aan de andere kant. De invloed daarvan is zo groot, dat men daarvoor zelfs compensatie zou kunnen geven door verhoging van de belastingvrije voet voor de loon- en inkomstenbelasting. In een aantal gevallen zal dit gepaard moeten gaan met verhoging van de individuele huursubsidies. Dit kost echter maar een fractie van de mogelijke besparingen¹.

Samenvatting

In het *Regeerakkoord* heeft de volkshuisvesting de grootste prioriteit, hetgeen tot nu toe alleen tot uitdrukking is gekomen door een sterke

¹ Dit artikel is medio maart 1972 geschreven, derhalve vóór het verschijnen van de „Nota Volkshuisvesting” van de Minister en de Staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in april. (Red.)

verhoging van de objectsubsidies. Het is billijker en eenvoudiger dan belastingheffing, de toenemende lasten van verbetering van de volkshuisvesting door de gevolking te laten dragen door middel van grotere huurverhogingen dan de laatste jaren gebruikelijk was. Voor die grotere huurverhoging is compensatie te vinden door verhoging van de belastingvrije voet van de loon- en inkomstenbelasting, die in een beperkt aantal gevallen zal moeten worden aangevuld met individuele huursubsidie.

Vooraf met het oog op de middengroepen zal de zogenaamde inflatiecorrectie moeten doorgaan. Additionele middelen kunnen worden gevonden door het dichten van een aantal fiscale lekken. Overigens verdient een verschuiving van inkomstenbelasting (afzakken van de progressie) naar omzetbelasting, in het bijzonder door optrekking van het 4 %- tarief, thans de voorkeur. Op deze wijze is ook een verdergaande verhoging van de belastingvrije voet mogelijk, waardoor aanzienlijke aantallen belastingplichtigen buiten de inkomstenbelasting zullen kunnen vallen. Dit is vooral van belang voor de bejaarden.

De Europese Gemeenschap - ontwikkeling in verscheidenheid

J. P. van Iersel*

Personne ne sait plus ce qu'est le socialisme et personne encore ne sait ce que sera l'Europe. Cela fait peu de monde pour être assuré de ce que pourrait être un socialisme en devenir dans une Europe en construction. (Claude Bruclain¹)

1. INLEIDING

Enige maanden geleden heeft het *Koos-Vorrink-instituut* van de Partij van de Arbeid een rapport doen verschijnen, getiteld „De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief”². Het is bedoeld als een aanzet voor een hernieuwde discussie over de toekomst van de Europese Gemeenschap vanuit socialistische gezichtshoek. De materie is behandeld op een op 22 januari jl. door de PvdA georganiseerd congres, waar met name *dr. Mansholt* de Europese partijvorming aan de orde stelde. Een dergelijk initiatief verdient lof. De Europese problematiek krijgt in ons land niet de aandacht die zij verdient en eigenlijk ook node kan missen. De politieke partijen mogen deze materie echter steeds minder uit de weg gaan, ook al vindt zij bij de kiezers weinig weerklank. Er komen immers door de integratie steeds meer dwingende regels op ons af die een politieke partij moet toetsen aan haar opvattingen. Zij kan zich dan bij een bepaalde voortgang aansluiten of een andere koers voor de toekomst aangeven. Het zou wenselijk zijn wanneer ook in andere politieke kringen op deze wijze de discussie levend werd gehouden.

Ik zal geen bespreking geven van het rapport. De materie is te omvangrijk om op alle onderwerpen in te gaan. Het ligt slechts in mijn bedoeling, enige kanttekeningen te maken bij de visie die aan het rapport ten

* Mr. J. P. van Iersel, tot voor kort werkzaam op het Directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken, is adjunct-secretaris van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond in Den Haag. In deze beschouwing, die bij gebrek aan ruimte helaas niet eerder kon worden geplaatst, gaat hij in op het rapport van het Koos-Vorrink-instituut van de PvdA over „De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief”. (Red.)

¹ „Le Socialisme et l'Europe”; uitg. Le Seuil, Parijs; 1965; pag. 1. Claude Bruclain is een pseudoniem voor een groep Franse socialisten die de socialistische gedachte in een moderne vorm hebben gegoten. Interessant wat betreft de analyse van het doorwerken van de traditionele socialistische actiepunten in deze tijd. Helaas zakelijk teleurstellend waar het de band socialisme — Europa betreft.

² „De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief; een discussiebijdrage van de PvdA voor de herstructurering van de EG”; rapport van de EEG-commissie van het Koos-Vorrink-instituut, Tesselschadestraat 31, Amsterdam; 1972; 78 pag.; f 5,—.

grondslag ligt. Vervolgens wordt enige aandacht besteed aan de Europese partijvorming.

De visie van de samenstellers van het rapport is, dat het ideaal een goed georganiseerde federatie is. De betrokkenheid van de burger is hierbij een eerste vereiste. Een goed georganiseerde federatie veronderstelt een krachtige onafhankelijke executieve en een rechtstreeks gekozen Europees Parlement met voldoende bevoegdheden. Uit het rapport komt op een aantal gebieden een centralistische conceptie naar voren. Voor de betrokkenheid van de burger is een „democratische controle” op alle niveaus onmisbaar. Met name zal deze verzekerd kunnen worden door formeel de inspraak in het bedrijfsleven „Europees” te regelen.

2. HET RAPPORT: EEN UTOPIE?

Het rapport zelf heeft niet de pretentie om een in details uitgewerkt Europees plan voor de toekomst te geven. Het beperkt zich tot het aangeven van wat in Nederlandse socialistische kring de prioriteiten zijn voor een Europees politiek program. Het geeft daarbij de hoofdlijnen aan van het te volgen beleid.

Een hoofdbezwaar tegen het rapport is, dat het te idealistisch van opzet is. Enige voorbeelden mogen dit illustreren. Op pag. 18 wordt geconstateerd, dat er tot nog toe „noch bij de socialistische partijen, noch bij andere progressieve stromingen in Europa een eigen standpuntbepaling op economisch en sociaal terrein, die zich principieel onderscheidt van die van andere stromingen”, valt te onderkennen. De samenstellers van het rapport hebben prioriteiten gesteld die als socialistisch en progressief worden gekarakteriseerd, waarbij wordt aangegeven, wat het te voeren ideale beleid is. Helaas wordt er dan in enkele gevallen aan toegevoegd, dat hiermee geen afdoend antwoord is gegeven en schemert in andere gevallen door, dat men ook niet de weg ziet waarlangs praktische verwezenlijking kan plaatsvinden.

Zeer duidelijk treedt dit bezwaar aan de dag in het laatste hoofdstuk, waar onder de wapenkreet „utopie” een beschrijving wordt gegeven van de ideale wijze waarop de gemeenschapsinstellingen moeten werken, onderling en in hun verhouding tot lagere (o.a. nationale) organen. Blijkens het begrip „utopie” acht men de kans op verwezenlijking van de plannen praktisch nihil.

Dit maakt discussie moeilijk. Wanneer men enerzijds plannen ter tafel legt, maar anderzijds zelf de kans op verwezenlijking zeer gering acht, dan vraagt de lezer zich af, waarover nog te twisten valt. De fout schuilt hierin, dat in het rapport niet duidelijk is onderscheiden tussen een filosofie en een program. Dit betekent, dat het geen uitgewerkte filosofie bevat en als program wegens moeilijkheden bij verwezenlijking weinig aantrekkelijk is.

Geen uitgewerkte filosofie

Het ontbreken van een uitgewerkte filosofie heeft mijns inziens een dieper liggende reden dan een nonchalance van de samenstellers. In de politieke discussie behoort de Europese integratie tot de meest ingewikkelde vraagstukken. Zolang de discussie zich op het technische niveau bevindt, zijn er voldoende deskundigen te vinden die „Europese” oplossing kunnen uitwerken. Wordt het echter politiek, dan zwijgen de wijzen en wordt de politici de ondankbare taak gelaten, een verwarde discussie zonder veel perspectief gaande te houden.

Deze discussie wordt veelal gekenmerkt door simplificaties. Met name de tegenstelling tussen federalisten en anti-federalisten heeft in het verleden veel nutteloze simplificaties in de wereld gebracht die de discussie over het Europa van morgen bepaald niet dienen. De eerste groep, die in Nederland veel aanhangers telt, verdedigt het ideaal van een strikt georganiseerde federatie. De fase tussen de situatie van nu en het eindstadium blijft ofwel in nevelen gehuld, of men geeft een fase-ripping aan waarin het principiële punt, namelijk het overdragen van de soevereiniteit door de nationale staten, wordt omzeild. Dit laatste lijkt mij het geval te zijn in het onderhavige rapport (pag. 66 en 67).

De anti-federalisten beroemen zich op hun realiteitszin en wijzen kortweg iedere vorm van supranationaliteit af.

Deze tegenstelling komt mij onjuist en onvruchtbaar voor. Onvruchtbaar omdat zij de federalisten dwingt tot theoretische noties waarmee men in de praktijk niet uit de voeten kan. Onjuist omdat de anti-federalisten dienen te beseffen, dat er op een aantal gebieden door beslissingen op gemeenschappelijk niveau inbreuk wordt gemaakt op soevereine bevoegdheden.

Bezie men de ontwikkeling van de afgelopen twintig jaar vanuit de realiteit, dan staat vast, dat de lid-staten inbreuk op eigen bevoegdheden hebben geaccepteerd in de verdragen zelf en in een aantal uitvoeringsregelingen. Anderzijds leert de ervaring echter, dat in het Europa van de toekomst vooralsnog het belang van de lid-staten zal blijven prevaleren boven het beweerde gemeenschapsbelang. Wat de lid-staten samenbrengt, is een gelijkgericht belang door de drang der omstandigheden, soms misschien een gelijkgerichte gezindheid.

De staten als uitgangspunt

De gegevenheid der staten is derhalve de spil waarom alles draait. Of men het betreurt of niet, wil men op zinnige wijze over het Europa van de toekomst spreken, dan zullen de staten het uitgangspunt moeten zijn. Van lid-staten als Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk hoeft men geen automatische afbouw van eigen bevoegdheden te verwachten, zolang hun belang hen daartoe niet brengt. Dit staat los van de omstandigheid, welke partijen — socialistische of andere — de leiding hebben. Denkbaar is, dat niet langer de lid-staten, maar een ander orgaan of

andere organen de bepalende factor zullen zijn in de Europese politiek. Dit tijdstip ligt echter nog te ver vóór ons. Het is derhalve op dit ogenblik weinig zinvol, die situatie als uitgangspunt van de beschouwingen te nemen. Dit te meer daar op dit ogenblik nog niet is te voorspellen, welke de „staatsinrichting” van een dergelijke meer staten omvattende organisatie zal zijn.

Nogmaals, het bovenstaande doet er niets aan af, dat de staten eigen bevoegdheden kunnen en ook daadwerkelijk zullen verliezen. Zulks echter niet dankzij een automatisch mechanisme, maar omdat zij zelf daartoe besluiten. Hiermee kunnen ook belangrijke zaken zijn gemoed. Zo zijn bijvoorbeeld de onlangs door de Raad aangenomen richtlijnen in de energiesector, die een begin moeten vormen van een gemeenschappelijk energiebeleid, niet van belang ontbloomt. De lid-staten hebben zich tot het leveren van gegevens verplicht en aan de Commissie is een actieve rol toegekend. Hier speelt de zorg om de grondstoffenvoorziening. Ten aanzien van de monetaire kwestie kan men ook een meer gemeenschappelijk, geïnstitutionaliseerd beleid verwachten, wanneer de druk van buiten blijft bestaan.

Centralistische tendens

De vraag is, of men het moet betreuren, dat de lid-staten voor de komende tijd de spil van de Gemeenschap blijven vormen. Mijns inziens zien volijverige „federalisten” enige zaken over het hoofd. Met name is van belang de erkenning van de verscheidenheid der volkeren. Weliswaar wordt in het rapport de verscheidenheid in de federalistische opbouw erkend (pag. 56 en 57), niettemin blijkt uit de beschrijving van de prioriteiten een sterk centralistische tendens. Voor de Europese Gemeenschap is deze bijzonder weinig aantrekkelijk, omdat dan tevens de eigen structuren van de lid-staten geraakt worden. De eigenheid van de structuren zal door welke partij dan ook erkend moeten worden. Dat is een gebiedende eis van democratie en van bestuurbaarheid.

In deze tijd waarin steeds sterker gerechtvaardigde eisen worden gesteld wat betreft decentralisatie en delegatie van bevoegdheden aan lagere organen en individuele burgers, is de verhouding burger — internationale overheid een kernprobleem, door *dr. Mansholt* in zijn toespraak tot het congres op 22 januari jl. ook als zodanig aangemerkt. Het is dan ook typerend voor het technocratisch karakter van het rapport, dat het praktisch geheel is voorbijgegaan aan de verhouding burger — nationale overheid — internationale overheid. Het hanteren van begrippen als „democratische controle” werkt nauwelijks verhelderend.

Men kan zich dan nog afvragen, of het zich scheppen van een ideaalbeeld niet noodzakelijk is. Pogingen daartoe zijn lofwaardig, maar mijns inziens heeft men niet het meest gewenste resultaat bereikt. De gedachten over het bestuur van de Gemeenschap zijn echter nog te weinig

uitgekristalliseerd. Het is opvallend, dat over aspecten van binnenlands bestuur soms eindeloos gewikt en gewogen wordt, terwijl de bestuurlijke oplossing voor de Europese Gemeenschap de meesten helder zowel als eenvoudig voor ogen staat.

Men neme als voorbeeld de onafhankelijke executieve en het rechtstreeks gekozen *Europees Parlement*. De werkelijkheid omtrent het Europees Parlement is genoegzaam bekend. Denkt men, dat hierin verandering komt wanneer de leden rechtstreeks gekozen worden? Te zeer wordt erop vertrouwd, dat een wijziging in de keuze-procedure ook een wijziging resp. een verbetering in het functioneren van dat college betekent.

Commissie en politiek secretariaat

De onafhankelijkheid van de leden van de *Commissie* zal slechts worden geaccepteerd zolang de lid-staten die hen hebben benoemd, hen willen handhaven. Daarbij komt, dat de positie van de lid-staten niet wordt beperkt of beïnvloed in internationale richting door de benoeming van krachtige politici in de *Commissie*. De Raad heeft het laatste woord. Als een blad als *The Economist* dan toch pleit voor politieke figuren in de *Commissie*, dan gaat het ervan uit, dat er meer geëntameerd en vanuit de *Commissie* gestuurd zal worden. Uit dien hoofde is een sterke *Commissie* aantrekkelijk. Zij zal onder de vele factoren die de politiek van een land beïnvloeden, de trend naar meer internationalisering kunnen steunen. Zij die een internationale aanpak van veel problemen noodzakelijk achten, moeten pleiten voor een zo sterk mogelijk samengestelde *Commissie*. Niet omdat deze een beleidsbepalende rol zou gaan spelen, maar omdat er een druk tot gezamenlijke aanpak van een dergelijk college met zijn apparaat zou uitgaan op de nationale overheden.

Een *Commissie* van sterke mannen zou deze aanpak dan ook op de juiste wijze kunnen kanaliseren. Of men er in de besluitvorming veel mee bereikt, blijft voor mij nog een open vraag. Belang en drang van de omstandigheden blijven bepalend. In ieder geval zal een hoofdtaak van deze *Commissie* zijn, het nauwkeurig determineren van het gemeenschappelijk belang en een effectief optreden wanneer zij zich door drang van de omstandigheden tot actie geroepen voelt. Intussen schijnt de ontwikkeling een andere richting te nemen. Het plan-*Fouchet* is door Frankrijk weer ter tafel gebracht: een politiek secretariaat in Parijs waar de politieke doelstellingen gezamenlijk worden vastgesteld. Dit gaat gepaard met achteruitstelling van de *Commissie*. Het zou te ver voeren om hierover uit te weiden. Ik moge ermee volstaan op te merken, dat deze opzet mij ongewenst voorkomt. De ontwikkeling valt niet te forceren. Een opzet echter als het plan-*Fouchet* betekent mijns inziens een stilstand, zo niet een achteruitgang. De positie van een politiek secretariaat moet niet worden onderschat. Plannen als deze tonen aan,

hoe sterk de wil is om het zelf te doen of via intergouvernementeel overleg oplossingen te zoeken voor gemeenschappelijke problemen.

Machtsconcentraties

Ten slotte wil ik op één belangrijk onderwerp van het rapport iets nader ingaan, namelijk het fenomeen machtsconcentraties. Ten gevolge van de vergroting van de markt is er steeds schaalvergroting en fusievorming. De machtsconcentraties, aldus het rapport, ontsnappen aan de controle van de staten. Naast de reeds bestaande mededingingsregelingen doet de afwezigheid van een politiek orgaan met verstrekkende eigen bevoegdheden, en de controle van een volwaardig parlement zich ernstig gevoelen. Bovendien ontbreekt de invloed van werknemers bij het ontstaan van „Europese” concentraties.

Het kenmerkende van de Europese Gemeenschap is, dat waar de politieke besluitvorming maar matig op gang komt, handel en industrie zich met steeds meer gemak aan de gemeenschappelijke markt aanpassen. Niet alleen is als gevolg van het verdwijnen van de douanetarieven en van contingenten en maatregelen met gelijke werking het handelsverkeer tussen de lid-staten sterk toegenomen in vergelijking met het totale handelsverkeer, ook de fusies over de grenzen heen nemen in aantal toe. Zoals *dr. Mansholt* het in zijn rede tijdens het PvdA-congres stelde: de industrie lijkt zich in de gemeenschappelijke markt wel te voelen, de internationalisering van het bedrijfsleven gaat voort met een eigen automatisme, terwijl de nationale overheden elkaar voor de voeten lopen³.

Zonder twijfel is deze mening mede aanleiding geweest tot het standpunt van de commissie. Iedereen streeft naar een goede staatsordening. Het is dan niet aanvaardbaar te moeten zien, hoe de staat (of in dit geval de statenbond) in ontwikkeling achterblijft bij de evolutie van bepaalde sectoren, die de staten door onderlinge afspraken overigens zelf hebben opgeroepen.

Wat het gevaar van machtsusurpatie betreft, moet echter zeer worden betwijfeld, of het ontstaan van grote internationale ondernemingen de Europese staten hindert bij de uitoefening van hun bevoegdheden. Deze stelling lijkt mij niet getoetst aan de praktijk van het optreden en de mogelijkheden van grote ondernemingen.

Vervolgens wordt niet duidelijk, wat inhoudelijk de bijdrage van een politiek orgaan met verstrekkende bevoegdheden, samengaand met controle van een volwaardig parlement, zou zijn aan een verbetering van het mededingingsklimaat. De Commissie en het Hof van Justitie kunnen autonoom hun beslissingen nemen. De veel gehoorde kritiek, dat er te veel tijd overheen gaat, is een probleem van organisatie. Deze kan inderdaad worden verbeterd.

³In dit verband is het interessant te zien hoeveel aandacht de voor het bedrijfsleven belangrijke dagbladen, zoals het Financieel Dagblad en de Handels- en Transportcourant, besteden aan ontwikkelingen in de EG.

Het Europees kartelbeleid is rechtsvorming van de laatste jaren geweest. Principiële lijnen tekenen zich af. Niet in te zien valt, wat een beïnvloeding door krachtige organen aan gunstig effect tweeweg zou brengen, zeker niet wanneer men daarbij een realistische opvatting over het Europees Parlement betreft. Daarbij komt, dat de lid-staten bij fusies eigen toetsingsmogelijkheden op mededingingsgebied behouden en dat de werknemersorganisaties betrokken worden bij de fusies, ook al reiken deze over de grenzen heen. In enkele recente gevallen is mijns inziens duidelijk gebleken, dat de werknemers in de desbetreffende lid-staten betrokken worden bij de totstandkoming van fusies.

Ten slotte doet degenen die de situatie kennen, de suggestie dat de samenwerking tussen de werkgeversorganisaties in Brussel een illustratie is van concentratie van economische macht, komisch aan. Anderzijds mag wel worden gereleveerd, dat het ondernemingsrecht in de EG uitdrukkelijk mede werknemersbelangen dient. De voorstellen stellen meer openheid en controle op fusies verplicht. Er is hier geen reden tot klagen.

Hierboven heb ik opgemerkt, dat een hoofdbezwaar tegen het rapport zijn te idealistische opzet is. Anders gezegd, in het rapport klinkt te weinig door, wat de ervaring van de afgelopen decennia ons heeft geleerd; de ervaring die de werkelijkheid van het intergouvernementele overleg en van de unanimiteitsregel toont, het verschil in structuren en de verschillen van geaardheid, en daarnaast de werkelijkheid van het financieel belang, van de eigen buitenlandse politiek en van de macht van nationale pressiegroepen. Het is derhalve te eenvoudig om een verlanglijstje van „federale” onderwerpen en „federale” besluitvorming op te stellen. Daarmee gaat men voorbij aan wat het jongste verleden aan materiaal heeft bijgedragen, en bereikt men bepaald niet de hoogste graad van genuanceerdheid.

3. EUROPESE PARTIJVORMING: SOCIALISTISCH PERSPECTIEF?

Op het PvdA-congres van 22 januari jl. is met name door *dr. Mansholt* aandacht besteed aan de Europese partijvorming. Hij stelde de indringende vraag: is er een socialistisch perspectief in de Europese Gemeenschap? In Frankrijk heeft het socialisme alle terrein verloren. Wat is het typisch socialistische in de Duitse SPD? *Dr. Mansholt* noemde de verschillen in constellatie van de socialistische partijen in de EG hét probleem van internationale socialistische partijvorming. Hij miste in het rapport een overzicht van de partijvorming in de overige lid-staten, want — zo stelde hij — de doelstellingen dienen aan hun bereikbaarheid te worden getoetst. Hij merkte op, dat het huidige West-Europa wordt beheerst door het kapitalistisch stelsel⁴. Correcties daarop in

⁴ Zo ook Anthony Sampson, "The New Europeans", 1968, pag. 389: "There are some common difficulties in these socialist parties. However much their difficulties grow out of national predicaments, one common attribute is apparent in Germany, Italy, Britain and Scandinavia: that once in power, the parties lose their special identity, and find themselves having to compete on equal terms with capitalist parties on capitalist lines".

socialistische richting liggen niet in het verschieft. Opvallend was nog de opmerking van *dr. Mansholt*, dat juist de socialistische partijen zich sterk op het nationale vlak terugtrekken.

De heer *Moser*⁵ lichtte toe, dat hem uit gesprekken met zusterpartijen gebleken is, dat er niet veel kans op een gemeenschappelijk program aanwezig is.

Wanneer men naar Europese partijvorming toe wil, dan moet met enige gegevens rekening worden gehouden waaraan het rapport mijns inziens is voorbijgegaan. In de eerste plaats zal men moeten erkennen, dat de Europese Gemeenschap niet een vele malen vergroot Nederland is. Dit impliceert de erkenning van andere situaties en mentaliteiten, die op hun beurt weer andere prioriteiten betekenen. Komt men hieraan niet toe — en voor velen zou dit inderdaad een omschakeling van denken betekenen —, dan zal een bijdrage aan het denken over het Europa van de toekomst het niveau van regionaal denken niet te boven komen. Niet voldoende kan worden benadrukt, dat men er niet is met het ontwerpen van een abstract systeem, dat nog hoofdzakelijk is gebaseerd op Nederlandse structuren en volksaard.

Taak voor de partijen

Het probleem rond de Europese politiek is, dat zij noch strikt buitenlandse, noch strikt binnenlandse politiek is. Zeker in het huidige stadium van intergouvernementeel overleg wordt door bepaalde lid-staten de schijn hoog gehouden, dat het hoofdzakelijk buitenlandse politiek van soevereine staten is. De realiteit toont echter aan, dat deze soevereine staten samengekoppeld zijn op gebieden die traditioneel niet tot de buitenlandse politiek behoren en in een mate die de soevereiniteit op die gebieden nogal heeft gekortwiekt⁶.

Er ligt hier een taak voor de politieke partijen. Uit deze komen de regeringsleiders voort die het beleid op internationaal niveau mede bepalen. Het beleid op EG-niveau kan van verstrekkende invloed zijn op de situaties in de lid-staten. Derhalve is een conceptie onontbeerlijk. De regeringen zullen, gedwongen door hun belangen, veelal beslissingen nemen die voordelen bieden op korte termijn. Van de politieke partijen wordt verwacht, dat ze een visie op lange termijn ontwikkelen. Daarbij kunnen zij zich mede baseren op de ervaringen die wij de afgelopen decennia met de Gemeenschap hebben doorgemaakt. Deze visie zal gesteund moeten worden door een filosofie. Met de traditionele uitgangspunten van de partijen komt men er mijns inziens niet meer uit. De wijziging van omstandigheden in de laatste decennia is zo ingrijpend geweest, dat een algemene heroriëntatie onvermijdelijk is. Het denken

⁵ Voormalig internationaal secretaris van de PvdA en oud-kabinetschef van *dr. Mansholt*.

⁶ Om dan te concluderen, zoals *The Economist* doet in zijn "Europe Survey" van 1 - 7 januari 1972, pag. 10, gaat mij dan ook te ver: "Its first myth is to call itself Europe, when it is in reality a self-centred customs union, plus a self-centred farm policy, put together by increasingly self-centred individual governments".

over de toekomst van de EG kan mede bijdragen tot een heroriëntatie van de politieke filosofie van de verschillende partijen. Daarbij is flexibiliteit noodzakelijk. Zij zal worden bevorderd wanneer men kennis neemt van de programma's en achtergronden van zusterpartijen over de grenzen.

In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wordt de EG nog steeds als een voorwerp van buitenlandse politiek gezien. Bij deze landen staat daarom het begrip intergouvernementeel overleg voorop. In Nederland wordt terecht algemeen aanvaard, dat veel EG-problemen eerder een binnenlands-politiek dan een buitenlands-politiek karakter hebben. Er wordt hier rekening gehouden met een geleidelijke ontwikkeling van de EG die op de lange duur zal leiden tot een nieuwe structuur, waarin een aantal problemen inderdaad geheel van binnenlands-politiek karakter zal zijn.

Dit evolutief karakter van de EG wordt in de praktijk door bepaalde lidstaten nog niet aanvaard. De bijdrage die de Nederlandse politieke partijen aan de internationale discussie over de toekomst van de EG kunnen leveren, zou mijns inziens o.a. op dit gebied kunnen liggen.

Europese veiligheid

rapport over het Europese veiligheidsoverleg, met lijst van documenten en literatuuropgave

„Een nuttig overzicht van het vraagstuk van de Europese veiligheid (—) met (—) een voorzichtige conclusie en een goede literatuurlijst”

(PRISMA-lectuurvoorlichting)

35 blz., f 2,50

De Duitse kwestie

rapport over de verschillende aspecten van het Duitse vraagstuk, met bijlagen, literatuurlijst en 2 kaarten; beschouwingen en informatie over o.a. de verhouding tussen West- en Oost-Duitsland, hun positie tussen Oost en West, de „Ostpolitik”, Berlijn, erkenning DDR enz.

51 blz., f 2,75

Te bestellen door overmaking op giro 23 73 39 van Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, met de aantekening: „Verzoeken toezending ..... er van ..... (titels)”; of via de boekhandel.

Inhoud

Dr. S. W. Couwenberg

3 Op- en neergang der christen-democratie - proeve van een historische plaatsbepaling

Prof. mr. H. Th. J. F. van Maarseveen

24 Participatie overmorgen

Drs. G. H. E. Hilkens

37 De consumptiemaatschappij - een verkenning

P. J. Beugels

46 De verlaging van het cultuurbeleid, of de bewustwording in de KVP

Mr. drs. A. P. J. van der Eyden

61 Voorontwerp selectieve investeringsregeling mag geen wet worden

Drs. M. J. J. van Amelsvoort en dr. P. G. J. Zelissen

71 UNCTAD III - een teleurstelling

Boeken & brochures

Dr. R. J. F. Cornelissen

76 De wankelende zuil (prof. dr. J. M. G. Thurlings)

Dr. mr. H. A. H. baronesse van Till-d'Aulnis de Bourouill

79 De laatste levensfase (dr. P. Sporken en J. Michels)

H. G. Cloudt

81 Herinneringen van Luns (Michel van der Plas)

- vervolg op pag. 2 -

- vervolg inhoud -

Drs. W. L. M. Adriaansen

85 Nederlands macht in de „derde wereld“ (Eric Paërl)

Dr. A. E. van Niekerk

87 De grote taak van Latijns Amerika (Raúl Prebisch)

Mr. J. Chr. G. Fijen

89 Staatsrecht of politiek recht (prof. mr. H. Th. J. F. van Maarseveen)

Drs. J. J. M. Penders

90 Geweldloze weerbaarheid (Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken)

Drs. J. H. M. de Leeuw

92 Macht, politiek en bewapening (Thomas C. Schelling)

A. J. J. Crijnen

93 Nederland in de Eerste Wereldoorlog (mr. dr. C. Smit)

Dr. K. J. Hahn

94 De toekomst van de Oostenrijkse Volkspartij (Alois Mock e.a.)

Op- en neergang der christen-democratie

proeve van een historische plaatsbepaling

S. W. Couwenberg*

In de tweede helft van de jaren '60 is het politiek-sociale systeem van onze Westerse samenleving opnieuw object van fundamentele kritiek en herbezinning geworden. Deze herbezinning strekt zich ook uit tot de politieke ideologieën en stromingen, die de politiek-sociale verhoudingen in onze samenleving lang tijd bepaald hebben. Ook zij worden teruggeworpen op de zin en functie van hun bestaan in het licht van de ingrijpende veranderingsprocessen en uitdagingen van onze tijd. Ook zij verkeren in een identiteitscrisis.

Dit geldt ook voor de christen-democratie, die nadat zij op het eind van de 19e eeuw nog een vrij onaanzienlijke stroming was, in de 20e eeuw is uitgegroeid tot een van de belangrijkste politiek-sociale bewegingen in West-Europa en in enkele Latijns-Amerikaanse landen.

Alvorens op de huidige problematiek in te gaan zullen we ter inleiding eerst iets zeggen over de ontwikkeling van de christen-democratie als groep en als politiek-sociale factor.

BEGRIIP EN ONTWIKKELING DER CHRISTEN-DEMOCRATIE

Aanvankelijk werd dit begrip uitdrukkelijk beperkt tot het sociale terrein. Dit blijkt bv. uit de encycliek „*Graves de Communi Re*” van 1901, waarin paus *Leo XIII* dit begrip met een zekere voorliefde bezigde. Hij bedoelde er toen echter uitsluitend mee een eendrachtige katholieke sociale actie ten bate van het gehele volk, in het bijzonder ter verbetering van het lot der arbeidersklasse. Het zou geheel verkeerd zijn, zo meende hij, aan deze benaming een politieke betekenis te geven. De christen-democratie in deze „sociale” betekenis kon volgens de toen gangbare opvattingen in de Rooms-katholieke kerk zeer wel samengaan met een christelijk-autoritair, anti-democratische gezindheid op politiek gebied.

Na de tweede wereldoorlog, toen in verschillende Europese landen nieuwe partijen op het politieke toneel verschenen, die de christen-

*Dr. S. W. Couwenberg, wetenschappelijk hoofdmedewerker staats- en administratief recht aan de N.E.H. te Rotterdam en redacteur van het maandblad „*Civis mundi*”, is lid van het partijbestuur van de KVP. Hij promoveerde in 1953 te Leiden op een dissertatie over „Het particuliere stelsel — de behartiging van publieke belangen door particuliere lichamen”. Op zijn naam staan verschillende boeken en talrijke artikelen, onder meer over politiek-ideologische onderwerpen. Zo publiceerde hij op het onderhavige terrein in 1959 een „Pleidooi voor een christelijke doorbraakgedachte”. (Red.)

democratie uitdrukkelijk in hun vaandeel schreven, en sommige ook in hun naam, heeft het begrip echter een sterk politiek karakter gekregen. De gedachte der democratie, zowel in politiek als in sociaal opzicht, werd in deze partijen positief aanvaard als uitgangspunt van het politiek-sociale denken.

In verschillende na-oorlogse studies is de christen-democratie in zeer ruime zin opgevat, zowel betrekking hebbend op de christelijke en christelijk geïnspireerde partijen als op de christelijk-sociale beweging. Een nog ruimere betekenis heeft zij gekregen in de bekende studie: „Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953” van de Britse socioloog en politicus *Michael P. Fogarty*. Deze auteur verstaat hieronder de beweging van christelijke leken (katholieken en protestanten), die op eigen verantwoordelijkheid streven naar een oplossing van de politieke, economische en sociale vraagstukken in het licht van de christelijke beginselen en op basis van de democratische gedachte, die op grond van deze beginselen en van de praktische ervaring als de beste bestuursvorm in de moderne wereld wordt beschouwd en aanvaard. Zij omvat in deze omschrijving zowel de Angelsaksische als de continentale vorm van christelijke activiteit, dus zowel de christelijke werkzaamheid in algemene, niet-confessionele verbanden — wat ten onzent na 1945 als „de doorbraak” is betiteld en in de Angelsaksische landen regel is — als het christelijke optreden in eigen organisaties, hetgeen op het Europese continent de overhand heeft.

Afbakening

In zijn studie heeft *Fogarty* zich verder beperkt tot de continentale vorm van christen-democratie, en dan omvat dit begrip nog zowel de christelijke (katholieke en protestantse) partijen als de christelijke (katholieke en protestantse) sociale organisaties, zoals de christelijke arbeidersbeweging en de christelijke organisaties van boeren, middenstanders, werkgevers en intellectuelen alsook de christelijke jeugd- en gezinsorganisaties. In dit artikel beperken wij ons eveneens tot deze continentale vorm van christen-democratie, waarbij wij dan nog nader onderscheiden in christen-democratie in ruime (betrekking hebbend op de christelijke partijen en de christelijk-sociale beweging) en in enge zin (alleen christelijke of christelijk geïnspireerde partijen).

Het begrip van de term „christen-democratie” in ruime zin is in het licht van de historische ontwikkeling alleszins verantwoord. Uit deze ontwikkeling blijkt namelijk zonneklaar, hoezeer de machtsontplooiing der christelijke partijen nauw samenhangt met de ontwikkeling van de christelijk-sociale beweging, vooral met die der christelijke arbeidersbeweging, die het eerst en het snelst tot bloei komt. Wat ons land bijvoorbeeld betreft, heeft de katholieke en protestants-christelijke sociale beweging een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de christelijke partijen. Wij beperken ons nu verder tot de christen-

democratie in enge zin, dus als politieke stroming en beweging, die in sterke mate gedomineerd wordt door het rooms-katholieke element en daarom overwegend een katholieke achtergrond heeft.

De christen-democratie is ontstaan als reactie op de linkse stromingen (aanvankelijk het liberalisme en later ook het socialisme) die uit Verlichting en Franse Revolutie zijn voortgekomen. Als zodanig heeft zij een defensieve en reactieve instelling ontwikkeld, die nog lang heeft nagewerkt. In haar ontwikkeling na 1880 kan men een viertal fasen onderscheiden, t.w.:

1. de experimentele fase van 1880 tot de Eerste Wereldoorlog, waarin de grondslagen worden gelegd en een vaak heftige strijd hierover wordt gevoerd, die ten slotte uitmondt in algemeen aanvaarde richtlijnen;
2. op grond hiervan komt zij in de periode tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog tot verdere ontplooiing, maar wordt hierin in landen als Italië, Duitsland en Oostenrijk vrij spoedig ernstig geremd door de opkomst en machtsovername van het fascisme;
3. haar hoogtepunt bereikte de christen-democratie in de periode 1945-1960, toen zij in tal van Westeuropese landen als sterkste politieke stroming naar voren trad;
4. na 1960 is zij over haar hoogtepunt heengeraakt en manifesteerden zich allerlei crisisverschijnselen, die haar positie over het algemeen meer en meer hebben verzwakt.

In dit artikel zullen we ons uitsluitend bezighouden met de laatste twee ontwikkelingsfasen, waarbij wij ons behalve op de vermelde bronnen baseren op een jarenlange actieve participerende waarneming. Voor schrijver dezes betekent dit artikel tevens een poging, zich rekenschap te geven van de achtergronden van de ontgoocheling die de christen-democratie hem bezorgd heeft na de hoge verwachtingen die hij omtrent haar toekomst op het eind van de jaren '50 heeft gekoesterd.

BLOEI EN HOOGTEPUNT

Zoals gezegd komt de christen-democratie na 1945 tot een indrukwekkende machtsontplooiing. In 1947 komt zij bovendien, in aansluiting aan het streven naar Europese integratie, tot een internationale krachtenbundeling in de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI), die zich na een wat moeilijke aanloopperiode ontwikkelt tot een belangrijk forum van ideeën-uitwisseling tussen christen-democraten van verschillende landen. In de ontwikkeling van de Europese integratie van de Zes speelt zij een hoofdrol, dankzij christen-democratische leiders als *Robert Schuman*, *Konrad Adenauer* en *Alcide de Gasperi*. In het Europees Parlement van de Zes neemt zij van stonde af aan een dominerende positie in.

Zij geeft in deze periode blijk van een groot zelfvertrouwen en vindt

hierbij steun in de christelijke sociale leer en filosofie, die dan nog in hoog aanzien staan. Zij wordt tevens samen met andere christelijke organisaties geïnspireerd door een gemeenschappelijk ideaal, t.w. de kerstening van de moderne wereld via een nieuwe vormgeving van de christelijke waarden en tradities in de humanistisch georiënteerde levenssfeer van het moderne cultuurpatroon, met andere woorden door het verenigen van christelijke en moderne humanistische ideeën en waarden tot één grootse christelijk-humanistische synthese¹.

In het sociale vlak krijgt zij een meer progressieve allure door haar streven naar massale bezitsvorming, medezeggenschap der werknemers en sociaal-economische ordening met inschakeling van het georganiseerde bedrijfsleven (in ons land gerealiseerd via de PBO). Zij bouwt hierbij voort op vroegere christelijk-sociale ideeën, zij het dat de West-Duitse CDU in haar sociaal-economische politiek vooral ook beïnvloed wordt door neo-liberale opvattingen. Het bevorderen en institutionaliseren van een harmonische samenwerking van alle rangen en standen, in het bijzonder van werkgevers en werknemers, wordt gezien en gepresenteerd als kernpunt van een nieuwe christelijk geïnspireerde maatschappij.

Socialisme en christen-democratie

Al werkt in deze periode de oude tegenstelling tussen socialisme en liberalisme nog door, dat neemt niet weg, dat het politieke beeld in het grootste deel van West-Europa gedomineerd wordt door de rivaliteit tussen het moderne democratische socialisme en de christen-democratie, zij het dat die rivaliteit in allerlei landen (o.a. Oostenrijk, Italië, Frankrijk en Nederland) een politieke samenwerking gedurende kortere of langere tijd niet in de weg staat². In landen als Italië, Frankrijk en Nederland werd deze samenwerking nagestreefd in het kader van een min of meer progressieve centrum-formatie van christen-democraten, sociaal-democraten en andere in deze formule passende groeperingen. Maar in Italië en Frankrijk bleek dit door de nawerking van allerlei oude vooroordelen en (res)sentimenten een moeizame constructie. Het meest succesvol was zij nog in Nederland, waar zij tot 1959 in het kader van de zgn. brede-basispolitiek heeft gefunctioneerd, zij het ook hier steeds moeizamer, zodat de ondergang van deze politieke constructie eind 1958 niet onverwacht kwam³.

In Nederland is van socialistische zijde de voorstelling gewekt, als zou de modernisering van het socialisme via de doorbraakgedachte de

¹ Zie hiervoor nader van schrijver dezes: „De strijd tussen progressiviteit en conservatisme”, 1959, pag. 250-255.

² Zie o.a. „Katholizismus und freiheitlicher Sozialismus in Europa”, herausgegeben von Albrecht Langner, 1965.

³ Zie van schrijver dezes: „De ondergang van de brede basis”, in „Katholiek Staatskundig Maandschrift”, mei 1959.

enige nieuwe politieke figuur zijn die uit de chaos van de Tweede Wereldoorlog naar voren was getreden. In West-Europa betekende echter de opgang en ontplooiing van de christen-democratie als internationaal georganiseerde politieke beweging tot op zekere hoogte evenzeer een nieuw fenomeen in de politieke ontwikkeling.

Oorzaken van de opgang

Hoe valt deze opgang en ontplooiing te verklaren, die direct na de Tweede Wereldoorlog door niemand werd verwacht en voorzien? Ter verklaring hiervan zouden wij voorlopig willen wijzen op de volgende factoren, die nog een nadere historische bezinning vergen:

1. De christen-democratie kreeg na 1945 de volle steun van kerkelijke zijde. In Italië was dit bv. in de jaren twintig veel minder het geval⁴. Zij kon hierbij tevens steunen op een hernieuwd geloof, na het echec van het fascisme, in de politieke relevantie van de christelijk-sociale en -politieke beginselen en op de verdere ontwikkeling hiervan door katholieke sociale filosofen als *Maritain*, *Von Nell-Breuning*, *E. Welty O.P.*, *C. van Gestel O.P.*, e.a.

2. Zij werd gepresenteerd door krachtige politieke leiders (*Adenauer*, *De Gasperi*, *Schuman*, *Romme*). De Westduitse CDU werd zelfs in de publieke opinie bijna geheel „opgebouwd” rond de dominerende figuur van *Adenauer*.

3. Voorts valt te wijzen op het spectaculaire politieke succes van de CDU en het internationale prestige dat deze partij vooral dankzij *Adenauer* en zijn buitenlandse politiek deelachtig werd; een succes waartegenover de oudste sociaal-democratische partij in Europa, de SPD, jarenlang een weinig overtuigende indruk maakte. Dit verhoogde evenzeer het prestige van de christen-democratie in West-Europa in niet onaanzienlijke mate.

4. De christen-democratische ideologie en politiek paste het beste bij het algemene geestesklimaat van die tijd, die beheerst werd door de koude-oorlogssfeer, het alomvattend ideologisch-politieke conflict tussen Oost en West. De gemeenschappelijk gevoelde communistische bedreiging bevorderde in de binnenlandse verhoudingen een streven naar samenwerking, harmonie, integratie; een streven dat tot uiting kwam in populaire zaken als sociale vrede, het overbruggen van belangen-verschillen via allerlei overlegstructuren, integratie van de arbeider in de als een belangengemeenschap gepresenteerde onderneming, Europese en Atlantische samenwerking, e.d. Een dergelijk streven was

⁴De kerkelijke autoriteiten, aldus Fogarty, waren toen nog minder geïnteresseerd in de christen-democratie en zich minder bewust van de gevaren van het facisme dan thans. Zie Michael P. Fogarty: "Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953", pag. 324. (Een — helaas gebrekkige — Nederlandse vertaling is onder de titel „Christelijke democratie in West-Europa” in 2 delen verschenen bij De Boer/Paul Brand, Hilversum; 1965; red.).

de christen-democratie op het lijf geschreven, en zij werd hiervan da- ook de grote kampioen.

5. De koude oorlog werd van Westerse zijde behalve als een conflic- tussen de vrije en de totalitaire wereld tevens beleefd als een ideolog- sche strijd tussen het christendom en het atheïstische communisme.⁵ En dit verhoogde de werfkracht en het zelfvertrouwen van de christen- democratie als politieke exponent van het christendom tegenover de- sociaal-democratische partijen, die — afgezien van de *Labour Party* — alle een marxistisch verleden hadden, waarvan zij zich pas na de oorlog- hadden losgemaakt.

6. De christen-democratie werd in die periode nog bezield door een zeker politiek zendingsbewustzijn, t.w. het leveren van een bijdrage tot de kerstening van de moderne wereld en de bestrijding van het atheï- tisch communisme, dat ervaren werd als de grootste bedreiging van het christelijke Avondland.

VERVAL EN CRISISVERSCHIJNSELEN

Als we het beeld van de jaren '60 vergelijken met dat van de periode 1945-1960, is er sprake van een duidelijk verval. Het is een beeld van toenemende onderlinge verdeeldheid en verwarring, een verval van de ideologische grondslagen, een sterk verminderd politiek elan en leiders- chap, een dalende wervingskracht, vooral ten aanzien van de jongere generaties, en een meer conservatieve kores. We zullen dit met enkele voorbeelden toelichten.

De Westduitse *CDU* is van een inspirerend model van christen-demo- cratische politiek meer en meer teruggezakt tot een min of meer conservatieve, weinig overtuigende tegenpool van de *SPD*, te verge- lijken met de Conservatieve partij in Engeland. Haar internationale prestige is sterk teruggelopen, ook bij andere christen-democratische partijen. In een voor de Bondsrepubliek zo vitale aangelegenheid als de *Ostpolitik* heeft zij zich op een beslissend moment het initiatief geheel laten ontglippen en heeft zij zich sindsdien een tijdlang in een steriele oppositierol vastgebeten, die volkomen in strijd was met de opvattingen van andere christen-democratische partijen ten aanzien van deze proble- matiek.

De *Democrazia Cristiana* (DC) is na haar hoopvolle start en ontwikke- ling onder *De Gasperi* het toonbeeld van innerlijke tegenstelling en verdeeldheid geworden, die Italië op de rand van onregeerbaarheid hebben gebracht. Ook hier zien we een versterking van rechtse tenden- ties en krachten. Toch blijft men zich ervan bewust, dat de typische rol er

⁵ Voor de ontwikkeling tussen christendom en atheïstisch communisme zie o.a. van schrijver dezes: „Oost en West op de drempel van een nieuw tijdperk!“, 1966, pag. 213-219.

functie van de DC juist gelegen is in het democratisch centrum en dat de toenemende verdeeldheid zowel de partij als het land noodlottig kan worden⁶. De naaste toekomst zal leren, of men dat bewustzijn ook in daden weet om te zetten.

De MRP, die een belangrijk aandeel heeft gehad in de ontwikkeling en de ondergang van de Vierde Republiek, is in de Vijfde Republiek geheel op de achtergrond geraakt en neemt zelfs niet meer deel aan de verkiezingen⁷. In het electorale veld is haar rol overgenomen door het Democratisch Centrum, dat in de polarisatie tussen gaullisten en linkse partijen een moeilijke positie inneemt, die voorlopig weinig perspectief biedt.

De tendens naar een meer conservatieve opstelling en koers treffen we aan bij bijna alle christen-democratische partijen, zelfs bij de Chileense christen-democratische partij, die tijdens het presidentschap van haar politieke leider, *Eduardo Frei*, nog zo veelbelovend aankondigde een „revolutie in vrijheid” tot stand te zullen brengen. Wat de West-Duitse CDU betreft, heeft de meer conservatieve koers ertoe geleid, dat haar wervingskracht onder conservatieve kiezers, die voorheen op de NPD stemden, duidelijk is toegenomen.

In ons eigen land zien we evenzeer een beeld van verval en achteruitgang, verminderde werfkracht, dalend politiek leiderschap, vervagende politieke identiteit en groeiende ideologische verdeeldheid en verwarring. Nu zich nieuwe ingrijpende veranderingen voltrekken in onze samenleving, zo constateerden *Ponsioen* en *Veldkamp* in 1956⁸, zal de katholieke sociale leer geheel opnieuw doordacht moeten worden. Onder hun leiding is hiertoe in het begin van de jaren '60 nog een lofwaardige poging gedaan, die resulteerde in het vijfdelige boekwerk „*Welvaart, welzijn en geluk*”^{8a}. Maar deze poging heeft nauwelijks enige weerklank gevonden. De belangstelling ervoor was zo gering, dat het werk in de tweedehands boekhandel terecht is gekomen. De katholieke sociale leer is spoedig bijgezet in het ideologische museum als een onhoudbare pretentie. De sociale encyclicken, die jarenlang gegolden hebben als grondslag van een eigen christelijke sociale leer, zijn — aldus een toonaangevend katholiek theoloog in 1965⁹ — in overwegende mate schatplichtig aan *buitenkerkelijke* bronnen. Er staat maar heel weinig

⁶ Zie „Democrazia Christiana Italiana”, december 1971.

⁷ Zie Jean Teitgen: „Die christliche Demokratie in Frankreich”, in „Christlich-demokratisches Panorama”, nr. 10, januari 1969, pag. 20-24.

⁸ Dr. J. Ponsioen en dr. G. M. J. Veldkamp: „Vraagstukken der hedendaagse samenleving”, 1956, pag. 66.

^{8a} „Welvaart, welzijn en geluk; een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving”, 5 dln., onder redactie van dr. J. A. Ponsioen, dr. G. M. J. Veldkamp en drs. W. K. N. Schmelzer; uitgegeven onder auspiciën van de „Katholieke raad van overleg voor sociaal-economische aangelegenheden”; 1960-1963. (Red.)

⁹ Zie prof. dr. E. Schillebeeckx O.P. in „Opening naar links”, juli-augustus 1965, pag. 55.

in dat direct afkomstig is uit het Evangelie. Deze leer is in feite afgeleid uit de menselijke realiteit zelf, zoals belicht door economen, sociologen, moralisten, juristen, e.a. In datzelfde jaar werd het bestaan van een eigen sociale leer in het NKV-blad *Ruim Zicht* ook categorisch ontkennd door een bekend katholiek socioloog¹⁰.

Kentering in het Nederlandse katholicisme

Deze ontwikkeling hangt ten nauwste samen met de algemene kentering die zich in de jaren zestig in de kring van het Nederlandse katholicisme voltrekt. Kortheidshalve stippen wij hier slechts enkele punten aan, die in dit verband bijzonder relevant zijn.

De eigen katholieke groepsvorming wordt met toenemende nadruk gerelativeerd. De eerste uitingen van dit proces vindt men reeds in „*Welvaart, welzijn en geluk*”. De mate van eigen groepsvorming, zo wordt hierin gesteld, is afhankelijk van de aard der verschillende levensgebieden en van de historische situatie waarin men zich bevindt.

Dit is met andere woorden geen principiële, maar een beleidskwestie. Bij de behandeling van de samenwerking met niet-katholieken wordt als algemene leidraad gesteld: samen doen wat samen gedaan kan worden, apart doen wat per se apart (in eigen organisaties) moet geschieden¹¹. In politicus treedt dit open katholicisme in het begin van de jaren zestig naar voren in het streven naar een christen-democratische doorbraakgedachte. Dit streven stuit echter op zeer grote weerstanden en krijgt pas een eerste voorzichtige erkenning in de bekende *resoluties van Arnhem*, in december 1967, maar hier blijft het voorlopig bij.

Een andere opmerkelijke verandering in katholieke kring betreft de houding tegenover het humanisme, zoals met name belichaamd in het Humanistisch Verbond. Te dien aanzien werkte de godsdienstig-politieke antithese na de oorlog aanvankelijk nog duidelijk door, zoals bv. blijkt uit het bekende *Mandement* van 1954, waarin zeer scherp stelling wordt genomen tegenover dit humanisme. Dit had ook praktisch-politieke betekenis. Het in 1946 opgerichte *Humanistisch Verbond*, dat een geestelijk centrum wil zijn voor die mensen die niet godsdienstig zijn, streefde er al spoedig naar, de geestelijke verzorging van buiten-kerkelijken op zich te nemen in arbeiderskampen, in gevangenissen en in het leger, en wel op voet van gelijkheid met de kerken. Aanvankelijk heeft men zich hiertegen van katholieke zijde principiële verzet. Tot elke prijs moet worden vermeden, zo werd in het *Mandement* opgemerkt, dat de staat de schijn op zich laadt een dergelijke godloze verzorging te stimuleren, terwijl een van de bezwaren van dit *Mandement* tegen de PvdA juist

¹⁰ Prof. dr. R. A. de Moor in een interview in „Ruim Zicht”, 25 november 1965.

¹¹ Zie „Welvaart, welzijn en geluk”, deel II, 1960, pag. 96-116 en pag. 136-146.

betrekking had op het feit, dat deze partij steun verleende aan de strevingen van het Humanistisch Verbond en daarmee de ongodsdienstigheid bevorderde. Nadien is er echter veel veranderd. Terwijl de protestantse partijen zich nog zo lang mogelijk bleven verzetten, is de KVP meer en meer overstag gegaan. Initiatieven van de PvdA om via amendementen in wetsontwerpen het Humanistisch Verbond als bezinningscentrum voor buitenkerkelijken te erkennen in gevangenissen, in het leger e.d. kregen de steun van de KVP. En dit was ook het geval met socialistische initiatieven tot toelating van humanistisch vormingsonderwijs op openbare scholen, naast het godsdienstonderwijs, en tot het subsidiëren van humanistische bezinningscentra op gelijke voet als kerkgebouwen. In de discussie rond humanistische geestelijke verzorging in het leger werd van KVP-zijde opgemerkt, dat het hierbij niet ging om een vergelijking tussen, of een waard-oordeel over godsdienstige verzorging ener- en humanistische verzorging anderzijds, maar uitsluitend om het beginsel van politieke verdraagzaamheid¹².

Een verdere accentuering krijgt deze ontwikkeling in het nieuwe theologische denken, dat in de jaren zestig steeds meer veld wint en waarin iedere exclusiviteit van het christelijke denken en handelen steeds meer wordt aangevochten, en daarmee ook de traditionele antithese tussen christendom en humanisme. Deze principiële kentering komt bv. duidelijk tot uiting in verschillende rapporten van het *Pastoraal Concilie* van Noordwijkerhout. Bijzonder illustratief is in verband hiermee het rapport „*Zedelijke levenshouding van de christen in de wereld*”, dat in januari 1969 in principe is aanvaard door de plenaire vergadering van dit concilie en waarin ieder specifiek christelijk accent op het terrein van de moraal wordt afgewezen.

Trage reactie

Op de snelle veranderingen in het theologische en filosofische denken in de katholieke wereld wordt in christen-democratische kringen met grote vertraging gereageerd. Men is ervoor beducht, de consequenties hiervan in politieke (machts)termen te vertalen. Voor de *politische Theologie* van de Duitse theoloog *J. B. Metz*, die in theologische kringen veel belangstelling trekt en die ook voor het christen-democratische denken een interessante en provocerende theorie ontwikkelt, wordt over het algemeen weinig interesse getoond¹³. In ons land heeft zij in christen-democratische kring nauwelijks tot een principiële discussie geleid.

Op de nieuwe uitdagingen, zoals die in de tweede helft van de jaren '60

¹² Voor een goed overzicht van deze ontwikkeling zie dr. C. J. Verplanke: „Subsidiëring van de kerkenbouw”, 1963, pag. 86-120.

¹³ Voor een korte bespreking ervan zie K. J. Hahn: „Für oder gegen die politische Theologie?“, in „Christlich-demokratisches Panorama“, nr. 20, augustus/november 1970, pag. 37-39, met bibliografie.

op de voorgrond getreden zijn — zoals de adembenemende milieu-problematiek, de democratiseringsbeweging, het radicale verzet tegen de overspannen welvaarts cultus en de daarmee samenhangende verwervings- en prestatie Moraal, tegen de toenemende vervreemdingseffecten van de door technocratie en bureaucratie beheerste welvaartsstaat, enz. — heeft men evenzeer veel te traag gereageerd, en aan een adequate bezinning op en beantwoording van deze uitdagingen is men niet of in zeer onvoldoende mate toegekomen. Met de nieuwe generaties, die na 1965 luidruchtig aan de bel gingen trekken en aandacht vroegen voor deze nieuwe uitdagingen, heeft men ook nauwelijks contact gekregen. Het christen-radicalisme was in ons land een zwakke poging hiertoe, die volkomen is mislukt¹⁴.

OORZAKEN VAN DE NEERGANG

Hoe valt dit plotselinge verval, deze neergang na de opgang der voorafgaande periode, te verklaren? Hoewel er nog onvoldoende historische afstand is, willen we toch proberen tot een voorlopige verklaring van dit verschijnsel te komen. Wij zouden hierbij willen wijzen op de volgende factoren:

1. *Ideologische vervaging*

De eerste oorzaak is o.i. van algemene aard. Zij betreft de vérgaande vervaging en uitholling der oude ideologische tegenstellingen in het kader van de groeiende consensus-sfeer van de welvaartsstaat en het daarmee gepaard gaande verval van het ideologische denken. Een verschijnsel dat in de sociaal-wetenschappelijke literatuur door sociologische denkers als *Raymond Aron*, *Daniel Bell*, *Helmut Schelsky* e.a. is verwerkt in de zgn. theorie van het einde der grote alomvattende ideologieën uit de vorige eeuw. We zien dit proces van ideologisch verval gelijktijdig optreden in socialistische, communistische, liberale en christen-democratische kring. De achtergronden hiervan hebben we elders reeds uitvoerig geschetst¹⁵.

Door het vervagen van de socialistische en liberale identiteit verliest ook de christen-democratische ideologie, die zich als reactie op deze beide stromingen heeft ontwikkeld, steeds meer haar eigen gezicht. De christen-democratie kon ook weinig weerstand bieden tegen dit proces van ideologische vervaging, omdat zij zichzelf nooit erg bekommerd had om het uitwerken van een eigen duidelijke politiek-ideologische identiteit. Dit is ook de reden, waarom zij ondanks de politieke machtspositie die zij in de eerste helft van de 20e eeuw heeft opgebouwd, in de publieke opinie toch niet of onvoldoende als een zelfstandige politieke

¹⁴ Zie van schrijver dezès: „Tussen oud en nieuw”, in: „Politieke vernieuwing 1966-1971”, themanummer „Civis mundi”, juli-augustus 1971, pag. 325-327.

¹⁵ Zie van schrijver dezès: „Modern socialisme”, 1972.

ideologie is opgemerkt en waarom zij ook in de wetenschappelijke literatuur als zodanig veelal maar weinig aandacht krijgt of zelfs geheel over het hoofd wordt gezien. Dit laatste is bv. het geval in „*Political Thought since World War II*” (ed. W. J. Stankiewicz; 1964), waarin aandacht besteed wordt aan communisme en democratisch socialisme, aan conservatisme, liberalisme en nationalisme, maar de christen-democratie geheel over het hoofd wordt gezien.

De christen-democratische partijen hebben zich voornamelijk bezig gehouden met de praktisch-politieke vraagstukken van machtsvererving en - handhaving. Wat de ideologische fundering en rechtvaardiging van deze macht betreft, hebben zij zich hoofdzakelijk er toe bepaald de christelijk-sociale en -politieke beginselen over te nemen zoals die door pauselijke encyclieken waren geformuleerd, en verder te verwijzen naar de Bijbel of het Evangelie als bron van het politiek-sociale denken en handelen.

De protestantse partijen beperkten zich uiteraard tot het laatste, zij het dat zij daarnaast een tijdlang ook gesteund hebben op een eigen filosofische conceptie, t.w. de leer van de soevereiniteit in eigen kring, zoals theologisch gefundeerd door *Abraham Kuyper* en door *prof. dr. H. D. Dooyeweerd* nader uitgewerkt in zijn „*Wijsbegeerte der Wetsidee*”.

Deze reformatorische filosofie is echter evenals de katholieke sociale leer volkomen op de achtergrond en in discredit geraakt. De verwijzing naar de Bijbel of het Evangelie is weinig- of nietszeggend geworden, gezien de grote verdeeldheid en verwarring die hieromtrent in de christelijke kerken in de jaren '60 opnieuw in verscherpte mate naar voren is getreden. Het christendom is hierdoor in een nieuwe fundamentele identiteitscrisis geraakt, die zich uit in een nieuw polarisatieproces, dat dwars door de oude kerkelijke scheidslijnen heen loopt.

Voor een recente discussie over dit proces verwijzen we naar het speciale *Wending*-nummer van februari 1972: „*De toekomst van kerk en christendom*”. De beslissende vraag, wie en wat Christus voor ons tegenwoordig eigenlijk is, brengt de kerken en de christenen thans in grote verlegenheid, zo wordt hierin o.a. geconstateerd. Zou men representatieve figuren uit de kerken deze vraag ter beantwoording voorleggen, dan zouden zij elkaar binnen de kortst mogelijke tijd in de haren vliegen en verzeild raken in een discussie die voor buitenstaanders nog nauwelijks te volgen zou zijn¹⁶. *Prof. Van de Pol* brengt de huidige godsdienstige crisis in verband met de overgang van de ontologische naar de functionele fase in de cultuur-ontwikkeling, zoals die door *prof. Van Peursen* is ontwikkeld in zijn „*Strategie van de cultuur*” (1969). Deze ontwikkeling betekent voor de politiek, dat er steeds minder ideologisch en steeds zakelijker, en voor Kerk en chris-

¹⁶ Zie A. A. Spijkerboer: „Onze verlegenheid”, in „*Wending*”, februari 1972, pag. 719.

tendom dat er steeds minder dogmatisch en steeds meer praktisch-evangelisch gedacht en gehandeld wordt¹⁷.

De volkomen vervaging van de eigen ideologische identiteit kwam op markante wijze aan het licht, toen de confessionele stroming in de KVP voor de bekende partijraadsvergadering van 8 en 9 december 1967 de christelijke partijgrondslag als volgt omschreef: In de christelijke levensvisie staat de mens met zijn persoonlijke ontwikkelingskansen en zijn verantwoordelijkheid voor de medemens centraal. Hierin ligt besloten de combinatie van de belangrijkste kenmerken van de christelijke visie: gelijkwaardigheid van alle mensen, solidariteit, subsidiariteit en verdraagzaamheid¹⁸.

De typisch antropocentrische visie waarvan men in deze omschrijving uitgaat, is onmiskenbaar van humanistische oorsprong en is in de jaren '50 nog principieel verworpen als zijnde in strijd met het theocentrische wereldbeeld van het christendom. Ook het normencomplex dat men aan deze antropocentrische visie verbindt, mist ieder specifiek-christelijk karakter.

Concluderend stellen we vast, dat de christen-democratie in het ideologische vlak in een soortgelijke identiteitscrisis verkeert als het moderne socialisme en liberalisme.

2. Functie-verlies

Een tweede ondermijnende factor was het op de achtergrond raken van de koude-oorlogssfeer en het daarmee verbonden klimaat van anti-communistische solidariteit, discipline en conformisme. Daarmee raakte tevens het harmoniemodel, het streven naar samenwerking, integratie en overbrugging van tegenstellingen in discrediet, dat tijdens de koude oorlog de binnenlandse verhoudingen had beheerst en dat, zoals we gezien hebben, geheel in de lijn lag van de christen-democratische politiek. In plaats hiervan kwam nu een proces van polarisatie en radicalisering op gang, dat geheel indruiste tegen de typische rol en functie van de christen-democratische partijen¹⁹. Hiermee ging een snel afnemende bereidheid gepaard tot het inpassen van groepsbelangen in het algemene belang, waarin juist de functie en kracht van de christen-democratie gelegen was. Het christen-democratische streven naar overbrugging van belangentegenstellingen, het verzoenen van tegenstrijdige belangen en opvattingen werd nu, ook buiten traditioneel-socialistische kring, geïnterpreteerd als pogingen tot verdoezeling en inkapseling in de bestaande orde.

¹⁷ Zie prof. dr. W. H. van de Pol: „Stellingen betreffende de godsdienstige en kerkelijke situatie van onze tijd”, in „Wending”, februari 1972.

¹⁸ Zie „Discussienota voor de partijraad”, pag. 4-5.

¹⁹ Zie hiervoor nader van schrijver dezes: „Radicalisme in onze tijd”, in „Oost-West”, juli-augustus 1970.

De grote christen-democratische maatschappij-idealen uit de jaren '50, die in de lijn van dit streven lagen — de PBO of soortgelijke concepties, de integratie van de werknemer in de onderneming via geïnstitutionaliseerde overlegstructuren, en zijn integratie in de neo-kapitalistische maatschappij via massale bezitsvorming — verloren door deze mentaliteitsverandering veel van hun vroegere glans en waren niet meer in staat tot politiek idealisme te inspireren. De PBO in Nederland, waaromtrent men in de jaren vijftig grote verwachtingen koesterde als kern van een nieuwe, op solidariteit gebaseerde maatschappijstructuur, werd tot een stuk sociaal-economisch *establishment*, waar niemand meer koud of warm van wordt. Zij is er geenszins in geslaagd het groeps-egoïsme in het bedrijfsleven te overwinnen — dit groepsegoïsme is in de jaren zestig zelfs aanzienlijk toegenomen en is veel harder geworden in zijn geldingsdrang — en staat ook ver af van de gewone bedrijfs-genoten.

Voor deze „issues”, die in de vorige periode in belangrijke mate het eigen politieke gezicht bepaalden, zijn geen nieuwe inspirerende maatschappij-idealen of strijdpunten in de plaats getreden. Dit heeft uiteraard mede bijgedragen tot de vervaging van de eigen politieke identiteit:²⁰ evenals de jarenlange compromissenpolitiek die de christen-democratische partijen als regeringspartij voor hun politieke rekening hebben moeten nemen.

De zo juist geschetste ontwikkeling leidt er tevens toe, dat de nauwe band die er vroeger was tussen de politieke en sociale organisaties van de christen-democratie (in ruime zin), veel losser wordt. De christen-democratische partijen kunnen niet meer zonder meer rekenen op de steun van de christelijk-sociale organisaties. Dit geldt in het bijzonder voor de vakbeweging, die steeds meer haar eigen autonomie gaat beklemtonen. Het politieke corporatisme, dat in de christen-democratie in sterke mate was ontwikkeld, raakt daardoor in verval.

3. Opportunisme

Deze mentaliteitsverandering, die zich na 1965 manifesteert, uitte zich voorts in een zich steeds krachtiger afzetten tegen het *establishment* in de samenleving, een steeds groter wantrouwen hiertegen. En de christen-democratische partijen, die als jarenlange regeringspartijen nauw met het *establishment* verweven zijn, raakten hierdoor uiteraard ook in de knel. Ondanks hun christelijke uitgangspunt waren zij in sterke mate gelijkvormig geworden aan de wereld, reden waarom zij ook door radicaliserende stromingen in het christendom (theologie van de revolu-

²⁰ Zie bv. L. P. J. de Bruyn: „Beleidsoriëntatie en partijkues”, in „Acta Politica”, januari 1972, pag. 49. Opvallend is het geringe aantal kiezers dat bij de confessionele partijen een bijzondere inspanning constateert”, zo stelt De Bruyn op grond van het nationale verkiezingsonderzoek van 1971 vast. (Vgl. ook het artikel hierover van De Bruyn in „Politiek perspectief”, maart-april 1972, pag. 34 vv.; red.).

tie, *politische Theologie*, christen-radicalisme, enz.) onder vuur genomen werden²¹.

Het deelnemen aan machtsuitoefening en het vergroeiën met machtsstructuren heeft op iedere ideologie en iedere religie praktisch altijd een corrumperende uitwerking gehad. „*Power corrupts*”, zo constateerde de Engelse historicus *Lord Acton* in de vorige eeuw terecht op grond van de historische werkelijkheid. En aan deze historische wetmatigheid hebben de christen-democratische partijen zich evenmin kunnen onttrekken als andere ideologieën. Door hun jarenlange machtsuitoefening gingen zij steeds meer lijden aan een principiële opportunistische: hun politiek werd steeds meer bepaald door de belangen en de tactiek van het moment. Door hun grote machtspositie oefenden zij uiteraard vaak ook een sterke aantrekkingskracht uit op opportunistische elementen die deze partijen hoofdzakelijk benutten voor het realiseren van hun ambities. Dit versterkte op zijn beurt de opportunistische instelling in deze partijen en droeg mede bij tot het innerlijk verval.

De bekende katholieke socioloog *Joseph Folliet* heeft in verband met het ernstig in discrediet raken van de christen-democratie in Frankrijk op het einde van de Vierde Republiek herinnerd aan het einde van de *Zentrumspartei* in 1933, die een verachtelijke dood is gestorven, doordat zij niets heeft willen riskeren en door een overdaad van politieke handigheid. „De moed wordt soms beloond. De lafheid nooit”, aldus *Folliet*²².

En hiermede legde hij de vinger op een zeer zwakke plek in de christen-democratie, zoals zij in feite functioneert, t.w. de overwoekering van een principiële, politiek-strategische visie door een te zeer gecultiveerde politieke handigheid, die alleen maar let op de tactiek en de onmiddellijke belangen van het moment.

4. Onzekerheid

Het politieke zedingsbesef uit de jaren '50, dat — zoals gezegd — enerzijds werd gevoed door het ideaal van de kerstening van de moderne wereld en anderzijds door de bestrijding van het atheïstische wereldcommunisme, heeft plaats gemaakt voor een grote innerlijke onzekerheid en desoriëntatie ten aanzien van de specifieke taak en functie van de christen-democratie tegenover de snelle veranderings-

²¹ Zie voor deze radicalisering o.a. „*Theologie der revolutie*”, ed. T. Randtorff en H. E. Tödt, 1968; en W. A. de Pree: „*Revolutie en theologie*”, in „*Te elfder ure*”, mei 1962. Laatstgenoemde auteur wijst erop, dat een revolutionair georiënteerde theologie veel meer verwantschap vertoont met de traditioneel-orthodoxe dan met de traditioneel-vrijzinnige theologie. In de orthodoxie treft men opvattingen aan zoals de nadruk op de zondigheid van de wereld en de waarschuwingen daaraan niet gelijkvormig te worden, die — mits op een andere wijze gevuld — in een revolutionair georiënteerde theologie integraal gehandhaafd kunnen worden.

²² Zie voor deze uitlating van Folliet: C. de Groot, „*Het failliet van de christen-democratie in Frankrijk*”, in „*Te elfder ure*”, juni 1958.

processen en de nieuwe uitdagingen waarmee men geconfronteerd wordt, zoals:

- de religieuze crisis en de daaruit voortvloeiende problemen van anomie, bestaansonzekerheid en desoriëntatie;
- het uit de hand lopen van de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling;
- de milieucrisis en het daarmee verbonden bevolkingsvraagstuk;
- het onbestuurbaar worden van de samenleving door een samenspel van krachten (uit de hand lopende specialisatie en functionalisering, versterking van het groepsegoïsme, enz.);
- de terugdringing van het buitensporige (*overkill!*) militaire vernietigingspotentieel;
- de toenemende vervreemding en vereenzaming van de mens in een overvolle en overluidruchtige wereld;
- het ontbreken van een gecoördineerd welzijnsbeleid, dat beantwoordt aan de nieuwe welzijnseisen;
- de uitzichtloze nood van de „derde wereld”, enz. enz.

5. Slijtage

Door de jarenlange deelname van christen-democratische partijen aan de regering is er ten slotte ook doodgewoon sprake van een doorvretend slijtage-proces, waaraan geen enkele machtsgroep op den duur ontkomt. Men is zo in beslag genomen door de praktisch-politieke vraagstukken van alle dag en het in stand houden van bepaalde machtsconstellaties, dat men nauwelijks de tijd en de geestelijke capaciteit heeft om de snelle veranderingsprocessen en ontwikkelingen van de jaren '60 te verwerken en te vertalen in nieuwe adequate politieke concepties en doelstellingen. Dit is de onvermijdelijke prijs die men betalen moet als men lange tijd aan de macht deelneemt en bijna alle energie wordt verbruikt met het oplossen van de daarmee onmiddellijk verbonden problemen.

Dat de christen-democratie door de nieuwe generaties, die in de jaren '60 het politieke toneel betreden hebben, niet meer ervaren wordt als een boeiend en inspirerend fenomeen, dat hen aanspreekt en aantrekt, is in het licht van de voorgaande analyse alleszins verklaarbaar en begrijpelijk. Het zou een wonder zijn als het anders was.

VERGELIJKING MET SOCIALISME

Het moderne socialisme is in de jaren '60 eveneens in een fundamentele identiteitscrisis terecht gekomen. Ter afsluiting van deze analyse lijkt het me interessant in het kort te vergelijken, hoe het moderne socialisme en de christen-democratie, die zoals gezegd in een groot

deel van West-Europa elkaars belangrijkste politieke tegenvoeters en rivalen zijn, op deze identiteitscrisis gereageerd hebben. Het socialisme, gestimuleerd door bepaalde interne vernieuwingsstromingen (Nieuw Links) en hierbij tevens teruggrijpend op vroegere tradities, heeft in bepaalde landen, waaronder Nederland, getracht door een proces van polarisatie en radicalisering een nieuwe politieke identiteit op te bouwen. Dit streven wordt, vooral in Nederland, tegelijk doorkruist door krachten die in aansluiting aan het na-oorlogse moderniseringsproces, gericht op het doorbreken van de traditionele ideologische en sociale scheidslijnen (de zgn. doorbraak), willen komen tot de ontwikkeling van een brede progressieve volkspartij, waarin het socialisme gereduceerd wordt tot een van de inspiratiebronnen²³.

De christen-democratische partijen hebben enige tijd hun toevlucht gezocht in een struisvogelpolitiek, totdat men door bepaalde interne vernieuwingsstromingen — in ons land het Democratisch Centrum Nederland (DCN) en het christen-radicalisme — gedwongen werd zich van de nieuwe ontwikkelingen en problematiek rekenschap te geven²⁴. Ook toen heeft men nog getracht de innerlijke crisis, die steeds duidelijker aan het licht trad, te bagatelliseren en haar niet al te serieus te nemen. Men is iedere rationele discussie hierover, althans naar mijn ervaring, zoveel mogelijk uit de weg gegaan. Pas de laatste jaren is er een zekere kentering te bespeuren. Dit blijkt bv. uit het rapport van een werkgroep van de *Europese Unie van Christen-democraten* (EUCD) over de koers van de christen-democratie in de moderne samenleving, dat op 30 mei 1970 is uitgebracht²⁵. Men is hierin overigens niet verder gekomen dan een zeer oppervlakkige en onvolledige verkenning van de fundamentele problematiek waarmee de christen-democratie geconfronteerd wordt. In de gehele EUCD, zo constateerde KVP-voorzitter *dr. ir. D. de Zeeuw* kort geleden²⁶, breek hoe langer hoe meer het inzicht door, dat de christen-democratie een nieuw imago behoeft. Het gaat m.i. zelfs om meer dan een nieuw imago. Het gaat om een nieuwe historische plaatsbepaling in het licht van de diep ingrijpende uitdagingen die aan de horizon van deze tijd opdoemen.

In Nederland is hieraan in de afgelopen maanden gewerkt in de *Contactraad*^{26a} van ARP, CHU en KVP en de Begeleidingscommissie van deze

²³ Zie hiervoor nader van schrijver dezes: „Modern socialisme”, 1972.

²⁴ Wat Nederland betreft, vindt men een goede beschrijving van de ontwikkeling sinds 1960 bij F. G. J. M. Beckers: „Het Democratisch Centrum Nederland - documentatie van een streven naar partijvernieuwing”, 1972.

²⁵ Voor een Nederlandse vertaling hiervan zie: „De koers van de christen-democratie”, in „Politiek perspectief”, september-oktober 1971, pag. 71-76.

²⁶ *Dr. ir. D. de Zeeuw*: „Naar een nieuwe volkspartij?”, in „Politiek perspectief”, januari-februari 1972, pag. 11-20.

^{26a} Dit artikel is geschreven vóór de publikatie van de zgn. strategie-nota van de Contactraad: „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een politieke strategie voor de zeventiger jaren”. (Red.)

partijen. Een activiteit die gericht is op de creatie van een nieuwe politieke formatie. De voorzitter van de Contactraad, *prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp*, heeft hierbij in zijn inleiding voor de Adelbert-vereniging te Venlo op 20 maart jl. een kanttekening gemaakt die de aandacht verdient. Hij zei, dat hij ten aanzien van de door hem beoogde partijvernieuwing met opzet het woord christen-democratie had vermeden, en wel om de volgende twee redenen: enerzijds zitten we daarmee te veel vast aan het verleden; anderzijds schaam ik mij ervoor om via dit etiket verbonden te worden met de Duitse CDU. Aldus *Steenkamp*. Deze uitspraak van een gezaghebbend KVP-lid als *Steenkamp* illustreert duidelijk de devaluatie van de christen-democratie als politieke kwalificatie. Overigens rijst hierbij wel de vraag, of deze uitspraak tevens impliceert een streven om de beoogde nieuwe partijformatie los te maken van de internationale christen-democratie, waarin de CDU nog steeds qua politiek gewicht een van de belangrijkste leden is.

HET AFSTERVEN DER OUDE IDEOLOGIEËN

Als ik dit analyserende artikel op een meer persoonlijke wijze mag afsluiten, zou ik nog het volgende willen zeggen.

In de jaren vijftig ben ik zeer geboeid geraakt door de christen-democratie als politiek-sociale beweging en heb ik grote verwachtingen gekoesterd ten aanzien van haar verdere ontwikkeling²⁷. Deze verwachtingen zijn op een bittere teleurstelling uitgelopen, en in het licht van de voorgaande analyse is dit niet onbegrijpelijk. Op grond van een wetenschappelijke analyse van de grote ideologieën die de ontwikkeling van onze samenleving in de 19e en 20e eeuw in belangrijke mate beïnvloed hebben, en van jarenlange observatie van de praktijk van het politieke beleid, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de grote tijd van deze ideologieën voorbij is.

Van een duidelijk verband tussen de ideologisch beleden principes en het gevoerde beleid is weinig of niets meer te bespeuren. Het politiek-ideologische woord is sterk gecorrumpeerd. Het wordt niet of nauwelijks meer gehanteerd als een communicatiemedium, maar voornamelijk als een manipulatiemiddel, waardoor het politieke leven in ideologisch opzicht snel zijn authenticiteit verliest. Men wordt dan ook steeds minder op zijn ideologisch-politieke woord geloofd. De oude ideologieën zijn niet meer in staat op inspirerende wijze leiding te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Dit leidt er ook toe, dat zij als integritefactor steeds minder functioneren. Vandaar dat de traditionele partijverbonden steeds meer uiteenvallen in verschillende stromingen en strevingen. Het belangrijkste principe van het huidige politieke bestel is het oppor-

²⁷ Zie van schrijver dezes: „De strijd tussen progressiviteit en conservatisme“, 1959, pag. 350 e.v.

tuniteitsbeginsel, dat men via een sociaalistische, christelijke (evangelische) of liberale verpakking nog aan het oog tracht te onttrekken, maar steeds meer mensen zien door deze verpakking heen. Het al of niet handhaven van een socialistische, christelijke of liberale partijgrondslag wordt uiteindelijk ook bepaald door opportunistische overwegingen. Ook de partijgrondslag is derhalve een zaak van opportuniteit geworden. Er zit veelal geen enkele werkelijke overtuiging meer achter.

Drs. J. den Uyl heeft bij het 10-jarig bestaan van de PvdA in 1956 reeds erkend, dat de socialistische theorie na de oorlog tot zwijgen is gekomen. Men heeft geen behoefte meer aan een samenhangende socialistische theorie der maatschappelijke ontwikkeling. Er is een hartgrondige afkeer gegroeid van alles wat naar ideologie zweemt. Na de vroegere oriëntatie op het bij uitstek ideologisch gerichte Duitse socialisme is na de oorlog een sterke oriëntatie gekomen op het Angelsaksische empirisme. Aldus *Den Uyl*²⁸.

Men ziet deze neiging naar empirisme en pragmatisme, achter een bepaalde met de lippen nog beleden ideologische fraseologie, eveneens in liberale en christen-democratische kringen, waar het politiek-ideologische denken eveneens volkomen in het slop is geraakt. Ik heb zelf aan den lijve ervaren, hoe weinig werkelijke interesse er in christen-democratische kring is voor politiek-ideologische denkbaarheid en hoe gering de waardering hiervoor in feite is. Het is de slechtste investering van tijd, energie en intellectuele inspanning die denkbaar is.

Pragmatisme met een christelijk sausje

Dat de oude partijen ideologisch geladen zijn en D '66 ideologisch vrij, pragmatisch, zoals na 1966 van D '66-zijde vaak is gesteld, is een tegenstelling die even weinig relevant is als de ideologische tegenstellingen waaruit de oude partijen zeggen te leven. In deze partijen is de ideologie allang verschaald tot electorale fraseologie en daarmee tot politiek vlagvertoon zonder zakelijke politieke betekenis. Voor de rest is pragmatisme in deze partijen een even willig artikel als in D '66.

Op dit punt is er weinig verschil. Dit is van AR-zijde in 1970 ook ruiterlijk erkend in het rapport „*Evangelie en politiek*” van de ARP²⁹. Ook de AR-senator *prof. dr. W. Albeda* gaf — in *Anti-revolutionaire Staatkunde* van oktober 1971 — zonder meer toe, dat wat als christelijke politiek wordt gepresenteerd, in feite niets anders is dan pragmatisme overgoten met een christelijk sausje³⁰. In het zo juist genoemde AR-rapport wordt overigens niet berust in deze situatie. Men stelt, dat pragmatisme als feitelijk dominerende levenshouding van deze tijd wel eens de

²⁸ Drs. J. M. den Uyl: „Theorie en beweging”, in „Socialisme en democratie”, februari 1956.

²⁹ Gepubliceerd in „Anti-revolutionaire Staatkunde”, mei 1970. Zie m.n. pag. 225 en 227.

³⁰ Prof. dr. W. Albeda: „De toekomst van de christen-democratische partijen”, in „Anti-revolutionaire Staatkunde”, oktober 1971. Zie m.n. pag. 343-344.

grote uitdaging zou kunnen zijn, en als zodanig te vergelijken met de uitdaging die de geest van de Franse Revolutie voor *Groen van Prinsterer* is geweest. Op deze uitdaging is echter van christen-democratische zijde tot heden geen enkel adequaat antwoord gekomen. Dat het rapport van de *Groep van achttien* over de principiële uitgangspunten van de politiek te dien aanzien volkomen tekort schiet, heb ik in het eerste nummer van *Politiek perspectief* al uitvoerig in het licht gesteld³¹.

Het afsterven der oude ideologieën gaat overigens veel langzamer dan menige aanhanger van de sociaal-wetenschappelijke theorie van „*The End of Ideology*” heeft gedacht³². Dat is ook volkomen verklaarbaar. Zij zijn vergroeid geraakt met bepaalde politiek-sociale machtsstructuren en vervullen als zodanig een legitimerende functie, die door de machthebbers, ondanks de bereidheid tot bepaalde aanpassingen, zo lang mogelijk zal worden verdedigd, omdat hun macht hiermee staat of valt. Bovendien hebben deze ideologieën voor een aantal aanhangers nog een zekere emotionele betekenis. Zij bieden, hoe gebrekkig en onduidelijk ook, nog enige oriëntatie te midden van de snelle veranderingen van onze tijd en de onzekerheid en verwarring die daarmee gepaard gaan. Maar zij kunnen niet meer fungeren als gidsen die ons de weg wijzen naar de toekomst en een duidelijk antwoord geven op de nieuwe uitdagingen van onze tijd.

De wetenschap als alternatief

Een teken aan de wand is, dat de socialist *dr. Mansholt* een nieuwe *Marx* noodzakelijk acht met het oog op deze nieuwe uitdagingen, maar hierbij niet meer een beroep doet op het huidige socialisme, omdat hij dit niet meer in staat acht tot de theoretische voorbereiding van de toekomstige maatschappelijke ontwikkeling. Het houdt zich z.i. te veel bezig met de problemen van gisteren. (En dat is hetzelfde euvel waaraan christen-democratie en liberalisme mank gaan). Hij doet daarom een beroep op wetenschappelijke denkers, die uitgerust zijn met de modernste hulpmiddelen en niet gehinderd worden door ideologische oogkleppen³³.

Als inspiratiebron kan de socialistische idee, evenals de liberale en de christen-democratische idee, nog een bepaalde functie vervullen voor een aantal mensen, maar als politiek-determinerende factor is hun rol uitgespeeld. In het proces van politieke beleidsvorming is een toenevende rol weggelegd voor de informatie en inzichten van het wetenschappelijke onderzoek, te meer nu men in wetenschappelijke kringen

³¹ Zie van schrijver dezes: „Het DCN en de partijvernieuwing”, in „*Politiek perspectief*”, september-oktober 1971. Zie m.n. pag. 42-46.

³² Zie voor deze theorie o.a. Daniel Bell: „*The End of Ideology*”, 1965 en H. Schelsky: „*Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*”, 1961.

³³ Zie dr. S. L. Mansholt: „*Modern socialisme*”, in „*Socialisme en democratie*”, november 1971, pag. 534.

dankzij de mentaliteitsverandering van de laatste jaren en de daarmee gepaard gaande strijd tegen de traditionele academische vrijblijvendheid zich bewust is geworden van de politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid van de wetenschap.

Dit betekent geenszins het einde van een principieel gefundeerde, normatief gerichte politiek. Maar het betekent wel (voorlopig) het einde van de ideologische strijd over de normatieve uitgangspunten van de politiek. Want over de belangrijkste uitgangspunten van de huidige politiek — de beginselen van vrijheid, gelijkwaardigheid van alle mensen, democratie, rechtsstaat, sociale gerechtigheid, solidariteit en vrede — is een algemene consensus gegroeid. Zij zijn als rechtsbeginselen verankerd in het Handvest van de Verenigde Naties, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) en de verdere juridische uitwerkingen hiervan in mondiaal en Europees (Verdrag van Rome, Europees Sociaal Handvest) verband. Men vindt hierin de juridische resultante van twee eeuwen ideologische strijd (Verlichtingsideologie contra klerikalisme en confessionalisme, liberalisme contra conservatisme, socialisme contra kapitalisme). De politiek-sociale strijd van de komende jaren heeft uitsluitend tot inzet de praktisch-politieke interpretatie en concretisering van deze gemeenschappelijke rechtsbeginselen en de politieke visie, het politieke leiderschap, dat hierbij aan de dag wordt gelegd.

TO BE OR NOT TO BE

De moderne industriële cultuur die zich de laatste eeuwen heeft ontwikkeld, verkeert in een fundamentele bestaanscrisis. Haar onbegrensde drang naar macht en welvaart op basis van het principe *verdeel en heers*, is uitgemond in een grenssituatie waarin de zin en de toekomst van het menselijk bestaan zelf in het geding zijn. *To be or not to be!* Dat is de beslissende vraag waarvoor wij nu staan. Uitgaande van ons geloof in de zin en de toekomst van het mens-zijn, zijn wij van oordeel, dat wij door een gemeenschappelijke geconcentreerde inspanning naar een nieuw cultuurtype moeten toegroeien, waarin de eenzijdigheden en excessen van het moderne prometheïsche cultuurtype overwonnen worden in een nieuwe Harmonie en waarin de mens bevrijd wordt uit de vervreemding en vereenzaming die kenmerkend is voor de huidige levenssituatie³⁴.

Deze opdracht van de tijd waarin wij leven, vraagt om een politieke strategie, waarin de belangrijkste doelstellingen, middelen en wegen geformuleerd worden waarmee de uitdagingen van onze tijd beantwoord kunnen worden.

Tot nu toe loopt de politiek, lopen de politici veelal achter de feiten

³⁴ Zie van schrijver dezes: „De vereenzaming van de moderne mens”, 1956.

aan door het ontbreken van een politiek-strategische visie op de maatschappelijke ontwikkeling. Men reageert hoofdzakelijk op de eisen en problemen die vanuit andere — economische, technisch-wetenschappelijke, sociale, enz. — sectoren gesteld worden, in plaats van leiding te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Men zit zo ingekapseld in specialistische en technocratische kaders, men wordt zozeer beheerst door allerlei detailproblemen van de sociale verzorgingsstaat, dat men aan zijn eigenlijke roeping als politicus nauwelijks toekomt. Pragmatisme viert, zoals gezegd, hoogtij.

Politiek spiritisme

In het licht van de zo juist geschetste grenssituatie, en van de opdracht die daaruit voortvloeit, verbleken de oude politiek-ideologische controverses en tegenstellingen tot schimmen van een voorbije periode, die bepaalde politici nog tot leven trachte wekken door het uitspreken van bezwerende ideologische formules uit de oude doos binnen het kader van een vertrouwd ritueel. Het kan niet ontkend worden, dat nog heel wat mensen aan dit politieke spiritisme behoefte hebben, en als zij daaraan een zekere spirituele zelfbevrediging ontleen, mogen we hun dit genoeg niet misgunnen. Maar serieuze politiek valt hiermee niet meer te bedrijven. Het worden folkloristische randverschijnselen van onze cultuur. Dwars door de oude ideologische scheidslijnen heen, die niet meer functioneel zijn, zullen we tot een nieuwe politieke bundeling van krachten moeten komen om de uitdaging van de laatste decennia van de 20e eeuw de baas te worden.

Rotterdam, maart 1972

Participatie overmorgen

H. Th. J. F. van Maarseveen*

In de loop van de laatste vijf à zes jaar is er een wilde stroom gevloeid van suggesties en plannen die verbetering van het politieke bestel beoogden. Een sporadische deskundige heeft ze bijgehouden. De meeste deskundigen hebben zelfs dat de moeite niet waard gevonden.

De voorstellen hebben in het groot genomen een aantal dingen gemeen. In de eerste plaats wilden zij vrijwel allemaal veranderingen op onderdelen van ons politieke systeem. De grondslagen van het systeem — volksvertegenwoordiging, parlementair stelsel, verkiezingen, politieke partijen — werden als zodanig intact gelaten. Een tweede punt is, dat zij slechts in zeer geringe mate proefondervindelijk getest waren, althans voor een situatie als de onze. Hun empirisch-wetenschappelijke onderbouwing was uiterst gering. Een derde punt van overeenkomst werd hierdoor gevormd, dat zij bijna alle korte-termijn-oplossingen boden. Zij zaten op de korte termijn zowel in zoverre zij bedoeld waren om op korte termijn gerealiseerd te worden, als in zoverre zij bedoelden voor de korte-termijn-vraagstukken een oplossing te bieden. Dit houdt natuurlijk verband met hun weinig fundamentele karakter. Als laatste punt — en wellicht is dat het meest belangrijke — moet gelden, dat zij allemaal tot niets, of tot vrijwel niets, hebben geleid. Zij zijn inmiddels komen te behoren tot het gebied van de politieke kunsthistorie. Dat is misschien uitermate ontmoedigend. Maar de geschiedenis van het Nederlandse politieke systeem leert nu eenmaal, dat bij ons grote veranderingen nooit vanuit het stelsel zelf zijn ontwikkeld en gerealiseerd. Werkelijke vernieuwingskracht, een echt innovatievermogen heeft het stelsel nooit bezeten. De grote veranderingen die in de laatste vier eeuwen hebben plaatsgevonden, zijn er gekomen hetzij onder invloed van buitenlandse ontwikkelingen, hetzij afgedwongen door binnenlands geweld. Autonoom, uit zichzelf, op een vreedzame manier heeft het stelsel zich nimmer grondig weten te vernieuwen.

Nu behoeft de historie zich niet altijd te herhalen en het zou best kunnen

---

* Mr. H. Th. J. F. van Maarseveen is hoogleraar in het staats- en bestuursrecht aan de sociologische faculteit en in het politieke recht aan de economische faculteit van de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. Hij heeft o.m. de volgende brochures gepubliceerd: „De heerschappij van de ministerraad” (1969) en „Politiek recht, opvolger van het staatsrecht?” (zie de rubriek „Boeken & brochures”). (Red.)

zijn, dat wij thans eens een afwijking laten zien van de lijn der geschiedenis. Alleen is de huidige situatie er niet naar om politici en kiezers een fundamentele politieke dynamiek voor te schotelen. We zullen nog geruime tijd moeten wachten op een massale veranderingsgezindheid. Daarom is de lange-termijn-problematiek een studie-object dat meer perspectief biedt dan de vraagstukken van morgen. Overmorgen, over twintig jaar, is er misschien iets te doen. Morgen valt er weinig te verichten. Nu is een termijn van twintig jaar ook een verschrikkelijk ontmoedigende zaak. Anderzijds hebben wij die termijn misschien erg nodig om zinvolle alternatieven te ontwikkelen. De geïnspireerde achternamiddag is nog wel voldoende om een lucide idee te krijgen, maar het structureren van het idee en vooral het uittesten en feitelijk realiseren kosten iets meer tijd. Tot zover de reden waarom de wetenschappelijke interesse wat betreft de politieke *engineering* maar beter kan uitgaan naar de problemen van overmorgen.

Waarom het onderwerp participatie?

Het onderwerp ligt sterk in de markt. Vooral internationaal maar toch ook wel in Nederland, wordt het veelvuldig aan de orde gesteld. Men zou ook kunnen opmerken, dat het onderwerp in de mode is. Maar het is dat wel al jarenlang; het is een soort blijvende mode.

De goede grond om zich over de participatie te buigen is eenvoudigweg gelegen in de aloude wens: *government by the people*, regering door het volk. Dat oude verlangen hebben we gestalte proberen te geven in een bepaald politiek stelsel. We hebben technieken zoals een kiesstelsel en algemeen kiesrecht ingevoerd, waarvan we hoopten, dat zij aan iedereen de gelegenheid zouden bieden deel te hebben aan het politieke bedrijf. Dat is niet uitgekomen. Deze technieken blijken maar op zeer beperkte schaal effectief te zijn. Een van de hoofdproblemen is onopgelost gebleven. De machtsverdeling in de samenleving en in de politiek is door de huidige participatietechnieken maar zeer ten dele beïnvloed.

De politiek is niet in handen van het volk gekomen, en evenmin de macht. Dat heeft geleid tot de overtuiging, dat het participatieprobleem opnieuw moet worden bestudeerd. Dit is natuurlijk maar één kant van de zaak. Een andere reden waarom het participatieprobleem opnieuw centraal is komen te staan, betreft de opkomst van een in cultureel en politiek opzicht wat veranderd type mens. Men ziet die ontwikkeling zich versneld voltrekken. Ik ga nu niet in op alle factoren die daartoe bijdragen. Maar het mensbeeld dat in feite ten grondslag ligt aan de huidige politieke constellatie, is vandaag niet meer reëel, en in elk geval is het een ander dan over twintig jaar werkelijkheid zal zijn.

Hiermee zijn een aantal overwegingen gegeven die uitmonden in de conclusie, dat de bezinning op de toekomst van ons politieke stelsel zich vruchtbaar kan concentreren op het participatievraagstuk. Dat vraagstuk

is het kernprobleem van alle democratische theorieën, hoe oud of hoe nieuw ze ook zijn.

Wat is participatie?

Er zijn vele definities van participatie mogelijk. Redelijk bevredigend lijkt een omschrijving die in stukken en op conferenties van de *Verenigde Naties* dikwijls wordt gebruikt¹. Het lijkt nuttig nog wat om het begrip heen te spelen. Zo zou ik willen beklemtonen, dat het iets anders is of men het heeft over participatie in de politieke meningsvorming dan wel over participatie in de politieke besluitneming. Het meedoen van velen aan de meningsvorming vindt iedere politicus en bestuurder — van welken huize hij ook is — een prachtige zaak. Het geeft de mensen het gevoel, dat ze kunnen vertellen wat ze op hun hart hebben, en met hun belangen kan, omdat ze bekend zijn, rekening worden gehouden. Het kost wel wat tijd en het stoort een beetje, maar het levert enerzijds soms informatie op die van belang is voor de te nemen beslissing, en is anderzijds toch ook weer voldoende vrijblijvend. Het is het soort participatie dat tegenwoordig in de gemeenten opgeld doet. De besluitneming blijft natuurlijk echt wel het privilege van de traditionele organen.

Participatie kan voorts convergent zijn en divergent. Convergente participatie is die welke de uitgangspunten van een beleid ondersteunt, daarin misschien ondergeschikte wijzigingen wil aanbrengen, maar binnen de gegeven probleemstelling en oplossing blijft. Divergente participatie ondersteunt juist niet, schuift de gesuggereerde probleemstelling opzij en komt met een alternatief. Men kan het ook met wat eenvoudiger woorden zeggen. Convergente participatie is applaus, is acclamatieve participatie; divergente participatie is destruerend, bedreigend. Allicht dat applaudisserende participatie door politieke machthebbers op hoge prijs wordt gesteld. Op zo hoge prijs zelfs, dat zij, indien zij niet spontaan optreedt, soms wordt afgedwongen. In sommige éénpartijstaten fungeren de verkiezingen als een middel van conver-

¹ In VN-document ST/TAO/M/19 van 1962, getiteld "Decentralization for National and Local Development", wordt gezegd: "The word 'participation' is used broadly to refer to the role of members of the general public, as distinguished from that of appointed officials, including civil servants, in influencing the activities of government or in providing directly for community needs. It may occur at any level — from the village to the country as a whole. It may be advisory, as in the case of an advisory committee to a minister, provincial governor or head of a hospital; it may involve decision-making as in the case of governing bodies of local authorities; and it may extend to actual implementation, as occurs when villagers decide to carry out a community selfhelp project. The participation may be direct, as in community projects and in the work of private welfare organizations, or it may be indirect, through elected officials and representatives. In the latter case, the degree of participation will depend on the extent to which the election process makes the officials or representative bodies responsive to public opinion. Individuals may participate through non-governmental or statutory bodies. The latter may be concerned with only one function (special-purpose bodies) or with a number of decentralized functions (multi-purpose authorities)".

gente participatie, waarbij de participatiegraad door allerlei controle-middelen meestal hoog wordt opgevoerd.

Ook in ons land viert het feest van de acclamatie hoogtij. Zo is bijvoorbeeld de Nederlandse kiezer per definitie een convergente participant. Hij kan niet anders dan de door de politieke partijen gegeven probleemstellingen aanvaarden. Divergente participatie kan hij willen bedrijven door weg te blijven, door niet te stemmen. Maar ons kiesstelsel is zo ingericht, dat hij door weg te blijven de invloed en macht van de convergente participanten slechts versterkt. Ons stelsel zou zuiverder zijn indien aan het wegblijven ook electoraal gevolge zouden zijn verbonden. Als de wegblijvers dus niet zouden worden vertegenwoordigd en er in de Kamer zetels onvervuld zouden blijven. Maar dat gunnen we de divergentie niet.

Een belangrijke verdeling binnen het participatiebegrip is de onderscheiding in groepsparticipatie en individuele participatie. Groepsparticipatie doet zich in velerlei vormen voor. Massa-organisaties zoals vakbonden en politieke partijen spelen een grote rol, professionele organisaties treden op, en er zijn informele groepen zoals actiegroepen; kortom, er zijn pressiegroepen van de meest uiteenlopende aard. Men kan zonder meer stellen, dat de groepsvorm momenteel verreweg de belangrijkste is; in die zin althans, dat participatie buiten groepen om vrijwel niets voorstelt. Een enkele politicus, wetenschapper of schrijver zal misschien als individuele participant moeten worden aangemerkt, maar voor de gemiddelde Nederlander is individuele participatie bij de besluitneming uitgesloten.

De individuele participatie

Over groepsparticipatie is wetenschappelijk heel wat geschreven. De individuele participatie, en wel die inzake de besluitneming, de beslissingen, is in dit opzicht minder goed bedeed en behandeling daarvan verdient dan ook enige voorkeur. Die voorkeur wordt voorts versterkt door de overtuiging, dat over zaken zoals inspraak en zeggenschap van individuele burgers in het verleden en in het heden vaak met niet te mis-kennen goochelarij is en wordt gesproken en geschreven. Want de mogelijkheden voor iedereen om deel te nemen en bij te dragen aan het politieke proces heeft men steeds proberen aan te tonen door te beklemtonen, dat men zijn mening kan geven, dat men op die manier invloed kan uitoefenen. Nu ontken ik het belang daarvan niet, maar het is nog lang geen zeggenschap in de besluitneming. Voorts wijst men graag op de belangrijke invloed van organisaties en op de mogelijkheden van groepsparticipatie. Die redeneertrant stoelt op het type van de „georganiseerde mens”, en dat is een menstype dat niet meer van deze tijd is, als het al ooit bestaan heeft.

Een afgrenzing moet overigens worden gemaakt inzake het niveau van

participatie. Men kan namelijk kijken naar het supranationale, het nationale, het regionale en het lokale niveau. Ik wil mij beperken tot het nationale niveau. Dat maakt wel wat verschil. Wat voor het nationale niveau geldt, hoeft nog niet op te gaan voor het lokale platform. Als men bijvoorbeeld de mening heeft, dat politieke partijen niet meer de geëigende communicatiekanalen zijn voor de politieke meningsvorming, hoeft dat nog niet vanzelf te betekenen, dat zij dat ook op plaatselijk niveau niet meer zijn. Het functieverlies van politieke partijen is namelijk op het lokale vlak aanzienlijk geringer dan op het landelijke niveau.

Waarom participatie?

Of men voorstander is van ruimere individuele participatie, wordt grotendeels bepaald door de idealen die men aanhangt en de belangen die men voorstaat. Is participatie te zien als doel op zichzelf? Het is niet onverdedigbaar, omdat het beleven van machtsuitoefening in solidariteit een vorm van welzijn is. Als zodanig is het evenwel tevens hoogstens een partieel doel. Het vormt een onderdeel van het totaal-perspectief van een politiek stelsel. Dat totaal-perspectief kan — in de politieke ideologie vanwaaruit door mij wordt geredeneerd — worden samengevat als de ontwikkeling van de welvaartsstaat naar de cultuurstaat.

Ruimere participatie brengt een aantal neveneffecten met zich mee, die niet als bezwaren mogen worden aangevoerd zonder eerst op hun werkelijk bezwarend karakter te zijn onderzocht. Een van de effecten zou bijvoorbeeld kunnen zijn een afzwakking van het tempo der ontwikkelingen en in het bijzonder een vertraging van het tempo van de politieke besluitneming. Het is overigens niet zeker, dat zich dit zal voordoen; vermoedelijk zal er in sommige gevallen een vertraging, in andere meer een versnelling van de besluitneming optreden. Maar ook als er een vermindering van de besluitvaardigheid tot stand zou komen, is dat dan per se een nadeel? Het hangt ervan af, hoe men tegenover het dynamische karakter van de huidige tijd staat. Afnemende besluitvaardigheid zou sociaal-psychologisch bezien wel eens grote voordelen kunnen opleveren.

Men kan over deze zaken lang en breed filosoferen. Het heeft niet zoveel zin als niet door nader onderzoek empirisch materiaal wordt gewonnen op basis waarvan we wat overtuigender kunnen redeneren.

Wat is de probleemstelling?

Na deze wat abstracte overwegingen dient de probleemstelling te worden gepreciseerd. Het gaat dan om de individuele participatie in de politieke besluitneming op landelijk niveau, nu en over twintig jaar.

Het kan ook anders, meer menselijk worden geformuleerd. Welke rechtstreekse beslissingsmacht heeft mevrouw Jansen over de landelijke politieke problemen nu, en welke macht zou zij over twintig jaar moeten

kunnen uitoefenen? We moeten hier met ene mevrouw Jansen werken. Om het maar simpel te zeggen: wie geld heeft, een academische opleiding, of wie politieke ambities heeft, komt in ons stelsel op eigen initiatief heus wel aan zijn trekken als hij dat wil. Maar niet mevrouw Jansen. Haar kenmerken zijn namelijk, dat zij geen academische opleiding heeft, niet vermogend is en geen politieke ambities koestert. Bovendien is — zeker voor de toekomst — vrij aannemelijk, dat zij er niet van houdt om zich in organisaties van het oude slag te binden.

Wat is nu de directe beslissingsmacht van deze mens in de huidige situatie? Dat is gauw verteld. Eens in de vier jaar wordt haar om een bindend oordeel gevraagd. Zij mag zeggen, welke partij zij het meest vertrouwt of welke partij haar het meest aanspreekt. Zij kan niet zeggen, welke partij moet regeren, want dat laat ons kiesstelsel niet toe. Zij kan ook niet zeggen hoe zij vindt, dat op een bepaald punt geregeerd moet worden, want zij kan alleen maar kiezen voor een partijprogram, en daarin staat alles wat wenselijk is — onverschillig welke partij het betreft — keurig op een rij. Prioriteiten kan zij niet aangeven, een beslissend oordeel van haar daarover wordt niet op prijs gesteld. Het enige wat zij werkelijk kan doen, is een stem op een persoon uitbrengen in de hoop dat die persoon in de Kamer komt. Veel schiet zij daar niet mee op, want de onmacht van het parlement betekent, dat de persoon van haar keuze vrijwel niets te vertellen heeft, tenzij die minister wordt. Maar dat zou puur toeval zijn, want de ministerskeuze is onze echte staatsloterij.

De gemiddelde Nederlander wordt 70 jaar en is straks vanaf zijn 18e kiesgerechtigd. Dat recht kan hij om de vier jaar uitoefenen. Dit wil zeggen, dat de gemiddelde Nederlander over zijn hele leven genomen 13 keer iets mag invullen op een stembiljet en daarmee een hoogst indirecte bijdrage levert tot het politieke beleid. Meer wordt van hem niet gevraagd en niet verwacht. Het is eigenlijk overbodig om er zoveel woorden aan te besteden. De slotsom is, dat de gemiddelde Nederlander over de politieke problemen die zijn leven en dat van zijn kinderen betreffen, niets te vertellen heeft. Hij is als individu onmachtig en hij wordt door het huidige stelsel zo gehouden. Dit verhaal is welbekend, overbekend zelfs, maar het is goed om het zo nu en dan in herinnering te brengen.

De onverwerkbare meningsvorming

Men is allerwegen doende om de participatie buiten de verkiezingen te bevorderen en gebruikt daarvoor ook allerlei methoden. Maar het kardinale punt is, dat men nooit zo ver gaat, dat men laat participeren aan de besluitneming. Bovendien blijkt, dat men met de resultaten van de participatie in de meningsvorming vaak niet goed raad weet. Een voorbeeld kan dit illustreren.

In ons land is ooit eens beproefd, een algemene participatie te bevorderen over een centraal politiek thema. In het stille revolutiejaar 1966 vond de publikatie plaats van de *Proeve van een nieuwe grondwet*. Bedoeld als discussiestuk zou het een aangrijpingspunt moeten bieden voor de algemene meningsvorming inzake de vernieuwing van het staatsbestel. Het zou op uitgebreide schaal reacties moeten uitlokken. Met een intensieve publiciteitscampagne werd het boek gepousseerd. Een groot aantal maatschappelijke en politieke organen werd benaderd met het uitdrukkelijk verzoek, zich te beraden en een publiek advies uit te brengen. De burgers werden in meer algemene zin uitgenodigd om van hun oordeel blijk te geven.

In een drietal jaren kwam er een enorm aantal reacties. Allereerst in de dag- en weekbladen, in de politieke pers en in de vakpers. Vervolgens is een groot aantal adviezen uitgebracht, waaraan duizenden mensen hebben meegewerkt. Er is ook een aantal individuele reacties ingezonden. Tot zover was dit participatiegebeuren een succes. De respons was hoog. Maar wat is er verder gebeurd? Voor zover er sprake was van participatie door middel van de geschreven pers, werden de reacties opgenomen in een documentatie-uitgave, die op zeer beperkte schaal werd verspreid. Voor zover er groeps participatie had plaatsgevonden die in adviezen resulteerde, werden die adviezen gepubliceerd in de Staatscourant en later gebundeld in een drietal boekwerkjes.

De individuele participanten werden door het ministerie van Binnenlandse Zaken hartelijk bedankt voor hun getoonde interesse, en hun werd de raad gegeven toch vooral te proberen hun gedachten te slijten aan een tijdschrift of krant. Overigens werden hun reacties bijgezet in een archief, waar ze nooit meer uitgekomen zijn.

Behoudens opbergen, publiceren en registreren is er met het resultaat van het op zichzelf indrukwekkende participatieproces niets gedaan. Wel heeft de *staatscommissie-Cals/Donner* zo nu en dan een advies gebruikt als steun voor een eigen oplossing, maar van een systematische behandeling van alle reacties is nooit wat gekomen.

Nu moet ik vooropstellen, dat niemand iets te verwijten valt. Daar gaat het ook niet om. Opmerkelijk is, dat wij met zodanig soort van participatie in het geheel geen ervaring hadden. Op grond van de gedachte dat het goed is als zoveel mogelijk mensen zouden meedenken over de hervorming van het politieke bestel — een alleszins sympathieke gedachte —, werd iets in beweging gezet zonder dat met het resultaat van die beweging wat kon worden gedaan. Men heeft geen raad geweten met de reacties, men heeft niet geweten hoe ze zinvol konden worden verwerkt, hoe ze bijvoorbeeld door statistisch onderzoek een betekenis konden krijgen. Het brok informatie dat hier beschikbaar was, is behandeld als een stapel oude kranten, omdat men niet heeft gezien hoe binnen ons politieke stelsel het participatieprodukt moest worden

opgevangen en vertaald in een politieke uitkomst. Ons huidige politieke systeem weet met een algemene participatie welbeschouwd geen weg.

Onderzoek voor de toekomst

Over twintig jaar hebben we vermoedelijk met een wat ander type mens te maken. Hij is aanzienlijk beter gevormd. Hij heeft een hoger cultureel niveau. Het zal ook een meer betrokken mens zijn, een meer politiek-bewust wezen. Daar zorgen de huidige activiteiten voor. De verhouding tussen zijn culturele en materiële behoeften zal een wat andere zijn. Hij zal voorts meer individualiteit bezitten als vorm van zelfbewustheid. Dat wil zeggen, dat hij op zichzelf en niet als lid van de een of andere organisatie politieke mondigheid kan claimen. Voorts zal hij waarschijnlijk een ruimer gevoel van solidariteit uitdragen.

Of hij een beter menstype is dan dat van vandaag, is niet van belang. Het enige dat in dit verband telt is, dat hij politiek genomen een wat ander uitgangspunt verschaft voor het politieke proces en het politieke stelsel. En met dat uitgangspunt zullen wij rekening moeten houden indien wij ons bezinnen op de participatie van overmorgen.

Als we nu voor die toekomst onderzoek willen doen, hoeven we geen concept te maken. Het ligt namelijk al eeuwen voor ons klaar. Het is het aloude verlangen naar de directe democratie.

Directe democratie

Directe democratie wordt meestal benaderd als een pastorale idylle. Onder zachte muziek zit de dorpsgemeenschap rond de oude eik de gemeenschappelijke zaken te bespreken en te beslissen. Ieder heeft wat te zeggen, elks inbreng telt gelijkkelijk. Het is een mooi stukje landelijke romantiek. Onwerkelijk, in de historie nooit vertoond, maar wel inspirerend. In studentenkringen heeft een zekere regressie naar deze oude droom een kortstondige *revival* gekend. In menige faculteit is lange tijd gepoogd de zgn. vergadering van alle betrokkenen te maken tot hoogste macht. Deze algemene vergadering, waarin studenten, secretaressen en hoogleraren op voet van gelijkheid tot enthousiaste overeenstemming zouden moeten komen, was het democratisch einddoel. Het is overal op een grandioze mislukking uitgelopen.

De redenen waarom het misliep, waren naar mijn mening slechts voor een deel gelegen in de idee zelf. De gedachte dat men altijd door te praten tot consensus kan komen, zag voorbij aan de realiter bestaande tegenstellingen. De meerderheidsregel is ook bij directe democratie een onvermijdelijke noodzaak. Een minstens zo belangrijke reden voor het falen was daarnaast de uitermate gebrekkige instrumentering van de idee, de volstrekt verouderde techniek waar men gebruik van maakte. Het merkwaardige is namelijk, dat directe democratie niet mogelijk is voor beperkte groepen. Het realiseren ervan eist inschake-

ling van de moderne technologie, die meningen snel kan verwerken, die snel kan registreren en kwantificeren. Die technologie is eenvoudig te duur voor kleine groepen.

Vervanging van de representatieve democratie

Onderzocht zou moeten worden, of het stelsel van democratie per representatie te vervangen is door dat van een directe democratie in enigerlei vorm. Het is zo misschien wat al te scherp gesteld. Wat we thans kennen, is een representatief stelsel met — althans in sommige landen buiten Nederland — enkele democratische methoden zoals het referendum, het bindend mandaat en het volksinitiatief. In plaats daarvan zou een direct democratisch stelsel tot ontwikkeling kunnen worden gebracht, aangevuld met enkele representatieve methoden.

In het opzicht van participatie is de representatieve democratie een bepaalde, tijdgebonden, technische uitwerking van het democratische ideaal. De miljoenen moeten vertegenwoordigers, representanten kiezen. Alleen zo kunnen zij zichzelf tot werkbare aantallen reduceren. Onze vertegenwoordigende democratie is een reductiesysteem. Dat systeem brengt noodzakelijkerwijs een reductie van de beslissingsmacht van de miljoenen met zich mee, ten gunste van de representanten. Participatie per representatie veroordeelt de participanten tot individuele onmacht. Directe participatie betekent daartegenover een meningsvorming en besluitneming per onderwerp en in de samenhang der onderwerpen door alle participanten. Zij eist echter een voldoende technische uitrusting om het massale proces effectief te doen verlopen en af te wikkelen.

De oude tegenwerping tegen de directe participatie is steeds geweest, dat zij onmogelijk is wanneer het aantal participanten een zekere grens overschrijdt. Bij een miljoenenbevolking zou directe democratie als globaal systeem uitgesloten moeten worden geacht. Het is nu juist dit laatste, dat ik wens te bestrijden. Naar mijn mening is het probleem van de directe democratie in een volstrekte nieuwe *ambiance* komen te staan door de moderne technologische ontwikkelingen, waardoor we ons niet meer hoeven te laten afschrikken door grote aantallen en massale processen.

We kunnen de massaliteit vermoedelijk heel goed verwerken. Daarmee kom ik dan tot een voorlopige conclusie. Gegeven de basisconceptie van de directe participatie, gegeven ook een wat andere, namelijk meer geïnteresseerde mens, blijft alleen nog de vraag: welke technologische middelen zijn hier nodig en kunnen we die verschaffen? Dat vergt uitgebreid onderzoek en veel inventiviteit. Maar daarmee is ook het probleem van de toekomstige participatie en dus het vraagstuk van het toekomstige politieke systeem teruggebracht tot een technologisch vraagstuk.

De moeilijkheden

Er zijn optimistische verhalen te houden over tweezijdige, massale en coincidente telecommunicatie, de programmering van een massaal communicatieproces en *computerizing* daarvan. Ook over informatica en cybernetica in verband met een politiek stelsel. Het gaat mij thans echter erom, u als lezer iets dichters te brengen bij de overtuiging, dat directe zeggenschap van iedereen in het politieke proces niet een principieel of juridisch, maar integendeel een technisch vraagstuk is. De toekomst van ons politieke bestel ligt voor een deel in handen van ingenieurs. Natuurlijk wordt een multidisciplinaire aanpak gevergd. Maar daarbij zal van de ingenieurs een belangrijke bijdrage moeten komen. Dat spreekt inzoverre eigenlijk vanzelf, omdat een technische modernisering van ons politieke mechanisme, dat voor een deel nog op het technisch niveau van honderd jaar geleden staat, hoogst wenselijk moet worden geacht, ook los van het participatievraagstuk.

Allicht is het op dit moment voor niemand mogelijk even wat technische nieuwigheden uit de mouw te schudden. Het gaat ten slotte om een nieuw toepassingsveld. Het ware een vergissing, te menen dat vandaag reeds een blauwdruk te maken is. Integendeel, er is nog niets te leveren. Alleen een onderzoeksperspectief kan worden geboden, een onderzoeksprogramma is nog niet eens te formuleren. Dat een onderzoek binnen een jaar of twintig resultaten zal opleveren, is trouwens niet zeker. Er zijn namelijk enkele moeilijkheden te overwinnen.

Een vereenvoudigd voorbeeld kan dat toelichten. Stelt u zich eens voor, dat wij vandaag zo ver zouden zijn, dat we allemaal gewone of kabeltelevisie hebben en dat we ook iets terug kunnen doen via onze apparaten. Iedereen boven de 18 jaar kan meedoen aan het beslissen van een keuzeprobleem. Na een uitgebreid en evenwichtig informatief televisieprogramma wordt ter beslissing de vraag voorgelegd: aanzienlijke verhoging van het reële loon of meer goedkope woningen bouwen. Het antwoord lijkt niet moeilijk te voorspellen. Kijk, zo'n soort besluitvormingsproces moeten we natuurlijk niet hebben. We mogen de simpele kwantitatieve methode die we in het verkiezingsproces hanteren, niet zomaar overplaatsen naar een inhoudelijk besluitnemingsproces.

In een massaal beslissingsproces mag niet alleen de kwantiteit tellen, maar dient ook de kwaliteit van de overwegingen een rol te spelen. Bovendien is de intensiteit der overtuigingen uitermate belangrijk. De mens die redelijk woont, zal gemakkelijker onverschillig staan ten opzichte van de woningbouw dan het gezin dat het met twee kamers moet doen. Daar ligt precies het probleem. We weten exact hoe we de kwantiteit der meningen kunnen registreren. Maar we weten nog niet hoe we de kwaliteit en de intensiteit kunnen meten. En daar zal het bij de besluitneming door de miljoenen toch om gaan: het aantal, de rationele hoedanigheid en de emotionele diepte van de overtuigingen.

Daarnaast zal ook de motivatie van de kiezer voor zijn keuze een rol moeten spelen. Kortom, de ponskaart die men moet invullen om aan de volksbeslissing deel te nemen, zal — als het tenminste een ponskaart is — heel wat ingewikkelder zijn dan een totoformulier.

Maar wat ook de moeilijkheden in dit opzicht zijn, zij lijken niet zonder meer onoplosbaar. Een ernstiger zwaarigheid betreft het selecteren van de keuzeproblemen die aan de volksbeslissing worden onderworpen. Daarbij en bij de formulering en informering omtrent de te verrichten keuze zal moeten worden voorzien in garanties tegen manipulatie. Nu kun je dit alles misschien goed uitdenken, en misschien kun je op een volstrekt betrouwbare wijze door de bevolking allerlei beslissingen laten nemen. Maar daarmee heb je nog geen fundamentele prioriteiten in je beleid, geen richting; en wat je evenmin hebt gewaarborgd, is een consistent en stelselmatig beleid. Misschien moeten we wat dit betreft de oude techniek van representatie handhaven — zij het wellicht in gewijzigde vorm— totdat we er iets beters voor hebben gevonden. En dat zal vooreerst ook nog wel het geval zijn met de controle op de uitvoering van de beslissingen.

Hiermee kan worden volstaan. Het is gemakkelijker een perspectief van moeilijkheden uit te tekenen dan een van oplossingen.

Lange versus korte termijn

Voor verkiezingen, politieke partijen en parlement zal op de langere termijn geen grote rol meer zijn weggelegd. Dat lijkt een redelijk vermoeden, mede omdat hun betekenis thans reeds sterk afneemt. Bij het ontwerpen van een ander participatiesysteem kunnen we ze niet meer als uitgangspunt nemen. Dat is niet schokkend, al klinkt het op het eerste gehoor wat vreemd. Zij vertegenwoordigen namelijk niet een eigen waarde, hoe vaak dat ook wordt beweerd. De politieke partijen zijn nodig om verkiezingen mogelijk te maken. Verkiezingen zijn nodig om een parlement samen te stellen, en een parlement is nodig om een vertegenwoordiging van de bevolking te hebben. Als de representatie als voornaamste participatietechniek wordt afgedankt, komen zij op losse schroeven te staan. Maar pas op de langere termijn. Voorlopig hebben we het ermee te doen. Het is een oude machinerie, die waarschijnlijk grotendeels zal moeten worden vervangen, maar we moeten het er nog een tijd mee uitzingen. Oplettendheid en onderhoud zijn dus wel geboden.

Daarmee is als het ware een taakverdeling gegeven. De korte-termijnproblemen (de vraagstukken van morgen dus) betreffen het in stand houden, zo mogelijk verbeteren en partieel vernieuwen van de bestaande politieke machinerie. Tot nog toe heeft die problematiek alle aandacht en energie van politici, ambtenaren en wetenschapsmensen opgeslorpt. De lange-termijn-opgave — de vraag hoe we overmorgen,

over een twintig à vijftig jaar, technisch gestalte zouden kunnen geven aan democratische idealen — heeft in ons land maar heel weinig belangstelling getrokken.

Nu kan men redelijkerwijs van politici niet vergen, dat zij zich in de lange-termijn-problematiek gaan verdiepen en daarin hun energie steken. Wel kan men van hen vragen, dat zij het belang ervan inzien, dat er althans vanuit de wetenschappelijke hoek enig onderzoek en studie op dat gebied wordt verricht. Dat impliceert het beschikbaar stellen van middelen.

Een politiek laboratorium vereist

Men kan ook heel andere dan de hierboven ontwikkelde participatie-gedachten naar voren brengen. Maar ze zullen allemaal onwerkelijke spinsels blijven, even onbewijsbaar als onweerlegbaar, zolang ze niet op laboratoriumschaal zijn uitgetest. Via simulatie en andere proeven zal moeten worden uitgemaakt, wat houdbaar is, wat resultaten kan opleveren en wat als ondeugdelijk moet worden afgewezen. Er zullen „laboratorium-experimenten in democratie” moeten worden opgezet. In het bijzonder zullen participatoire experimenten kunnen worden ondernomen, die vooral technologische experimenten zullen zijn. Ook als men de problemen van de individuele participatie — met name de moeilijkheid om met velen tegelijk te communiceren en met velen tegelijk te beslissen — technologisch zou weten te ondervangen, blijven andere problemen over. Te noemen zijn het tijdgebrek van de individuele mens en zijn beperkte interesse. Wel zal het tijdgebrek vermoedelijk afnemen en de interesse door toenemende vorming verruimd worden, maar een mens kan zich niet voor alles daadwerkelijk interesseren. Dat wil zeggen, dat ook gespeurd moet worden naar oplossingen voor deze moeilijkheid. De mogelijkheden van fragmentatie en specialisatie van de participatie zullen om nadere analyse vragen.

Een politiek laboratorium zoals hier wordt bepleit, dient zich bezig te houden met de lange-termijn-vragen. Het dient vooral niet gemengd te worden in de politieke vraagstukken van de dag en het zal in zoverre buiten de actuele politiek moeten blijven.

Samenvatting

Hierboven is gepleit voor een wetenschappelijke bezinning op het politieke systeem dat over een twintig à vijftig jaar mogelijk en wenselijk zou zijn. Dat geschiedde vanuit het *parti-pris*, dat het centrale probleem van de toekomstige democratie wordt gevormd door de participatie van de bevolking in de politieke besluitneming. Anders gezegd: of de beslissingsmacht van politieke partijen, parlement en regering voor een aanzienlijk deel rechtstreeks in handen van de bevolking kan worden gelegd. Gemeend wordt, dat dit vooral een technologisch vraagstuk is.

Onderzocht zal moeten worden of dit idee, maar ook allerlei andere ideeën, houdbaar zijn in technisch, besliskundig en politiek-sociologisch opzicht. Ook op zichzelf verdient het aanbeveling een politiek-wetenschappelijk laboratorium op te richten dat onderzoekingen kan doen met het oog op de langere-termijn-vraagstukken van het politieke systeem. Een visie op de toekomst van het politieke stelsel kan niet ontwikkeld worden zonder de steun van, en kritische beproeving door empirisch onderzoek.

Het pleidooi dat *F. H. J. J. Andriessen* onlangs in dit tijdschrift¹ hield voor meer directe democratie, wordt hier doorgetrokken, echter naar de langere termijn en in een fundamentele richting.

¹ Mr. F. H. J. J. Andriessen: „Kanttekeningen bij de politieke situatie“, in „Politiek perspectief“, maart/april 1972, pag. 8-9.

D
e
G

In
En
ee
ge
nie
zo
ka
inc
Op
ge
gr
wa
ev
do
wa
He
ge
sc
ee
tie
De
ve
vra
te
Da
in
zij

* D
van
van
aan
Sta
1 „
2 Th
per

De consumptiemaatschappij - een verkenning

G. H. E. Hilkens*

Inleiding

Enige tijd geleden werd door het *Centrum voor Staatkundige Vorming* een rapport gepubliceerd over het consumentenbeleid. In het „Ten geleide”¹ wordt opgemerkt, dat bij de samenstelling van het rapport niet naar volledigheid is gestreefd en dat de consumentenproblematiek zodanig is benaderd, „dat een realisering van de conclusies binnen het kader van de actuele politiek valt”. Uit het rapport blijkt, dat de studie inderdaad daarop was gericht.

Op een moment dat het consumentenvraagstuk binnen het politieke gebeuren nog nauwelijks serieus wordt genomen, heeft het weinig zin grote beschouwingen aan te dragen over de consumptiemaatschappij en wat daaraan allemaal vastzit. Het getuigt in die situatie van wijsheid, eventuele suggesties voor een consumentenbeleid bij mondjesmaat te doseren en de verwerking daarvan binnen het politieke gebeuren af te wachten alvorens een volgende stap te doen.

Het rapport van het Centrum is evenwel een aantal malen aanleiding geweest tot opmerkingen over het vraagstuk van de consumptiemaatschappij. Het „Ten geleide” van het rapport bevat in zekere zin reeds een uitdaging tot nadere bezinning over het vraagstuk van de consumptiemaatschappij, dat „de fundamenten van onze samenleving raakt”. Deze uitdaging vormt gerede aanleiding om een poging te doen een verder perspectief te openen naar een consumentenbeleid, waarbij het vraagstuk van de consumptiemaatschappij binnen de gezichtskring komt te vallen.

Daarvoor is te meer aanleiding omdat in een bespreking van het rapport in dit tijdschrift² de opvatting wordt gehuldigd, dat er sprake zou kunnen zijn van een tegenstelling tussen datgene wat in het rapport als

* Drs. G. H. E. Hilkens, secretaris van de sectie Economische en Consumentenvraagstukken van de Nederlandse Gezinsraad, is o.m. bestuurslid van het Consumentencontact-orgaan en van het Voorlichtingsinstituut Gezinsbudget, en lid van de Commissie voor Consumenten-aangelegenheden van de SER. Hij maakte deel uit van de commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming die in 1971 het rapport „Consumentenbeleid” heeft uitgebracht. (Red.)

¹ „Consumentenbeleid”, pag. 5.

² Th. M. Hazekamp: „Consumentenbeleid in een consumptiemaatschappij”, in „Politiek perspectief”, januari/februari 1972, pag. 79 e.v.

consumentenbeleid wordt aangediend, en de problematiek van de consumptiemaatschappij zoals deze in sneltreinvaart op ons afkomt. In *ESB* wordt in dit kader gewezen op de vraagstukken die het gevolg zijn van de structurele overbestedingen³. Het spreekt vanzelf, dat deze benadering van een consumentenbeleid een discussie uitlokt, die men niet moet ontlopen wanneer men een actiever consumentenbeleid voorstaat. Van een verantwoord consumentenbeleid kan slechts sprake zijn wanneer het mede gericht is op een oplossing van de problematiek van de consumptiemaatschappij. De voorstellen die in het rapport van het Centrum worden gedaan, hoe beperkt ook gehouden vanwege de praktische realiseerbaarheid op korte termijn, passen volledig in dat beleid. In het volgende zal een poging worden gedaan om daarin althans enige klaarheid te brengen.

Het consumentenvraagstuk

Een verduidelijking van de problematiek van de consumptiemaatschappij kan naar onze mening het beste geschieden door als uitgangspunt te kiezen de functie van de consument in het systeem van markteconomie zoals dit ten onzent vigeert. Wij komen daarmee vanzelf tot het consumentenvraagstuk en ook tot de hier aan de orde zijnde vraagstelling van de consumptiemaatschappij. Beide zaken liggen o.i. duidelijk in elkaars verlengde, het zijn twee stations aan dezelfde route.

Wat is nu de functie van de consument? De consument heeft in het systeem van markteconomie de functie, zijn welvaartsdoeleinden te realiseren door uit de vele mogelijkheden datgene te kiezen wat het meest tot zijn welvaart bijdraagt. Wanneer de consument deze functie op de juiste wijze vervult, levert hij deze bijdrage tot het functioneren van het economisch systeem, dat hij daardoor in belangrijke mate richting geeft aan de produktie. Formeel genomen bezit de consument daardoor een zeer centrale plaats in het systeem van markteconomie.

Het voorgaande houdt eveneens in, dat wanneer de consument niet in de mogelijkheid verkeert om op grond van zijn preferenties tot een daarbij behorende keuze te komen, het functioneren van het economisch systeem op een wezenlijk punt tekortschiet. Het consument-zijn is in feite een keuzevraagstuk. Voor het kunnen doen van een verantwoorde keuze moet, zoals steeds, voldaan zijn aan twee belangrijke voorwaarden, nl. kennis van het terrein waarop de keuze gemaakt moet worden, en vrijheid van handelen. De vrijheid van handelen van de consument, de zgn. consumentensoevereiniteit, is steeds als een groot en zelfs heilig uitgangspunt beschouwd. De centrale vraag waar het nu om gaat, is of heden ten dage in die mate aan de eerste genoemde voorwaarde — kennis van het terrein — is voldaan, dat van een consumentensoevereiniteit kan worden gesproken. Bezinning op deze vraagstelling moet

³ „Economisch-statistische Berichten”, 12 januari 1972, pag. 29.

naar onze mening tot de conclusie leiden, dat de consument weliswaar formeel vrij is in zijn keuze, maar dat inhoudelijk nauwelijks iets van die vrijheid overblijft omdat hij niet in staat is het keuzeterrein te overzien. Van consumentensoevereiniteit kan dan ook nauwelijks gesproken worden.

Aan de in het voorgaande kort geschetste analyse van de positie van de consument wordt de hedendaagse consumentenproblematiek grotendeels ontleend. Mede door een groot en gevarieerd aanbod van allerlei producten is er sprake van een grote mate van marktondoorzichtigheid⁴. Zonder een systematisering van al deze producten kan er geen sprake meer zijn van een keuzemogelijkheid van de consument op grond van zijn preferenties. Wij zien dan ook, dat in het doorzichtig maken van de markt een zeer belangrijk werkterrein is gelegen voor de consumentenorganisaties. In dat kader passen activiteiten zoals vergelijkend warenonderzoek, informatieve etikettering en prijsinformatie. Het is duidelijk, dat deze activiteiten van consumentenorganisaties gericht zijn op vergroting van de kennis van de consument teneinde de consumentensoevereiniteit, zo belangrijk voor het functioneren van het economisch systeem, weer inhoud te geven.

De huidige consumentenproblematiek speelt zich af in een situatie van een relatief hoog welvaartsniveau. Voor het overgrote deel van de consumenten is er naast de directe levensbehoefte een zgn. vrij te besteden inkomen beschikbaar. Het ligt voor de hand, dat het bedrijfsleven daar een interessant operatieterrain vindt om de afzet te bevorderen. Daarvoor worden reclame-activiteiten ontwikkeld, die sterk aandringen op koop, zonder dat daarbij die informatie aan de consument wordt verschaft die noodzakelijk is om tot een verantwoorde keuze te komen. Ook daardoor kan de consumentensoevereiniteit, zeker als de reclame-activiteiten worden gezien tegen de achtergrond van een ondoorzichtige markt, op wezenlijke punten worden aangetast.

Beperkte economische probleemstelling

Het is opvallend, dat in het kader van de economische wetenschap de aandacht meer is gericht op de consumptie dan op de positie van de consument. In de economische wetenschap is men er kennelijk steeds van uitgegaan, dat alle economisch handelen gericht is op het welvaartsstreven en dat daarmee, uitgaande van de consumentensoevereiniteit, de positie van de consument afdoende veilig is gesteld.

In het systeem van markteconomie heeft de aandacht voor het consumptievraagstuk zich sterk gericht op het analyseren van de factoren die de vraag naar producten bepalen. In verband met de grote betekenis van de totale vraag voor het economisch evenwicht is naderhand onder

⁴ Zie hiervoor: „Consumentenbeleid“, pag. 12 e.v.

invloed van *Keynes* centrale betekenis toegekend aan het in stand houden van de vraag naar produkten. Door *Katona* is aandacht gevraagd voor de invloed die de consument op grond van de sterk gestegen welvaart op de economische ontwikkeling kan uitoefenen. Door *Galbraith* is tenslotte binnen het welvaartsstreven het spanningsveld gesignaleerd tussen de particuliere consumptie en de zgn. collectieve voorzieningen, een vraagstuk waarvoor in een moderne welvaartsstaat een oplossing moet worden gevonden.

Economische politiek en consumptiemaatschappij

Het beleid dat zowel door het bedrijfsleven als door de overheid in de na-oorlogse periode op sociaal-economisch terrein is gevoerd, steunt in belangrijke mate op bovengenoemde inzichten in de economische problematiek. In deze periode, waarin zich een ongekende economische groei voltrok, kon de overheid — althans, zo leek het — volstaan met tijdig bij te sturen daar waar het economisch evenwicht verstoord dreigde te worden. De loon- en de prijspolitiek vormden de belangrijkste instrumenten voor dit beleid. Dankzij de sterke groei leverde, althans aanvankelijk, de totstandbrenging van een aantal collectieve voorzieningen, geen al te grote problemen op. Het bedrijfsleven zag en greep uiteraard de grote kansen die er waren om zijn afzet te vergroten en daarmee de particuliere consumptie op een ongekend hoog niveau te brengen. Dit kon gebeuren in een uitermate willige consumentenmarkt, niet alleen vanwege de sterk toegenomen welvaart, maar ook omdat de consument zijn kritische keuzefunctie niet langer vervulde en ook niet kon vervullen. Het instrument van de consumentensoevereiniteit functioneerde niet meer.

De in het voorgaande geschetste gang van zaken paste volledig in de analyse van de economische problematiek à la *Keynes*. De oplossing leek gevonden: het bedrijfsleven fungeert als de stimulator van de particuliere consumptie, de overheid remt, wanneer dat noodzakelijk is, af om al te grote ontsparingen te voorkomen.

Deze gang van zaken heeft in de na-oorlogse periode weliswaar geleid tot een grote stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking, maar vanwege het wegvallen van de kritische consumentenfunctie is daarbij onvoldoende stilgestaan bij de vraag, hoe de compositie was van het pakket goederen dat met de beschikbare produktiefactoren werd geproduceerd. De „kwaliteit van het bestaan” is daardoor in het gedrang gekomen.

De sterke stimulering van de particuliere consumptie, waarbij de kritische bezinning van de consument in steeds mindere mate tot gelding kwam, heeft geleid tot de consumptie vanwege de consumptie, tot de consumptie als doel. Deze ontwikkeling moet als ongezonder worden aangemerkt. We spreken van consumptiemaatschappij.

Huidige problematiek

Het wordt inmiddels steeds duidelijker, dat aan de ontwikkeling zoals deze na de oorlog op gang is gekomen en zoals deze via de gevoerde economische politiek werd gestimuleerd, een einde gaat komen. Naarmate de „welvaartsmachine” harder voortholde, bleek het steeds moeilijker om deze zodanig onder controle te houden, dat een al te sterke inflatoire ontwikkeling voorkomen kon worden. Er doen zich duidelijk spanningen voor tussen de particuliere consumptie aan de ene kant en de tot stand te brengen collectieve voorzieningen aan de andere kant. Zo de publikaties van de afgelopen jaren over de nadelige externe effecten van de sterke welvaartsgroei niet hebben kunnen leiden tot een herbezinning op de hele problematiek van de welvaartsontwikkeling, dan lijkt de dreigende milieuproblematiek dusdanige politieke belangstelling op te roepen, dat daarvan een herwaardering van een aantal fundamentele zaken kan worden verwacht.

Alles wijst erop, dat wij ons in een situatie bevinden, dat er in onze maatschappij in toenemende mate een open oor zal zijn voor een duidelijke koerscorrectie van onze welvaartsontwikkeling. Waar het nu op aankomt, is in het sociaal-economische vlak die maatregelen te treffen die ook op langere termijn de gewenste ontwikkeling kunnen helpen realiseren. De in het voorgaande gegeven analyse leidt naar onze mening tot de duidelijke conclusie, dat bij de ombuiging van het beleid een weloverwogen structurele aanpak van het welvaartsprobleem noodzakelijk is. Het gaat er namelijk om, de negatieve elementen van onze consumptiemaatschappij te elimineren. Wil men een oplossing van de problematiek bewerkstelligen binnen het bestaande economische systeem, dan is een uitermate belangrijke factor daarbij de vraag, of het mogelijk is de positie van de consument in het hele welvaartsproces duidelijk te verstevigen.

Kritische opmerkingen

Wanneer er al begrip aanwezig moet zijn voor de noodzaak, dat op korte termijn een oplossing gevonden wordt voor de financieel-economische problemen waarvoor ons land staat, dan kan niettemin de vrees worden uitgesproken, dat bij het nemen van de op herstel van het evenwicht op korte termijn gerichte maatregelen onvoldoende aandacht zal zijn voor de vraag, of deze maatregelen in alle opzichten adequaat zijn voor de hier naar voren gebrachte structurele problematiek van de consumptiemaatschappij. Deze vrees is ook daarom gerechtvaardigd omdat naar onze mening de actuele financieel-economische situatie mede in nauwe samenhang moet worden gezien met de consumptiemaatschappij zoals wij die kennen.

Zo kan een herbezinning op de overheidsuitgaven slechts zinvol zijn wanneer deze past in een beleid gericht op een sanering van de con-

sumptiemaatschappij. Weinig heil kan in dit kader daarentegen worden verwacht van bezuinigingsmaatregelen in het gemeenschapsvlak die ingegeven worden door de zorg om, gegeven de particuliere consumptie, de gemeenschapsvoorzieningen daaraan aan te passen. Het moet als onjuist beleid worden gekwalificeerd om bij het huidige hoge welvaartsniveau de lasten van gezinnen met kinderen te verzwaren, zoals door de vermindering van de kinderbijslag en door de verzwaring van de gezinslasten voor het onderwijs nu staat te gebeuren, terwijl toch duidelijk moet zijn, dat de beste inkomensbesteding gelegen is in de opvoeding en vorming van de jonge mens. De vraag kan ook worden gesteld, of het in het kader van het zoeken naar een oplossing voor de problemen van de consumptiemaatschappij van wijs beleid getuigt, de karige mogelijkheden voor consumentenonderzoek, consumentenvoorlichting en consumentenbeleid vanwege de noodzakelijke bezuinigingen te besnoeien.

Welk perspectief?

Er is gerede aanleiding na een poging tot een diagnose van de problematiek van de consumptiemaatschappij de beschouwingen niet te besluiten met een aantal kritische kanttekeningen bij het sociaal-economisch beleid van de laatste tijd, maar een poging te doen enkele bouwstenen aan te dragen voor een oplossing op langere termijn.

Consumentensoevereiniteit

Uit het voorgaande vloeit voort, dat de consumentensoevereiniteit een centrale plaats moet krijgen bij het zoeken naar oplossingen op langere termijn. Er moet een situatie worden geschapen waarin de consument een actieve functie krijgt bij de welvaartsbevordering. Hij moet weer kunnen kiezen op grond van zijn preferenties. Daarbij moet meteen worden aangetekend, dat de huidige situatie andere en zwaardere eisen stelt aan de consument bij het doen van een verantwoorde keuze dan voorheen. Hoe belangrijk ook voor de toekomst zal blijven, dat de consument de mogelijkheid heeft op grond van voldoende kennis omtrent prijs en kwaliteit van het door hem te kopen produkt tot een juiste keuze te komen, de consument zal daarbij ook moeten betrekken de negatieve effecten die zijn keuze met zich meebrengt. Te denken valt hierbij met name aan de milieuproblemen. Naar onze mening gaat de noodzaak tot betere equipering van de consument om zijn actieve rol in de welvaartsontwikkeling te vervullen nog verder en moet deze niet beperkt blijven tot de particuliere consumptie, maar zich ook uitstrekken tot de zgn. collectieve of gemeenschapsvoorzieningen. Ook deze voorzieningen vormen immers een duidelijk en uitermate belangrijk onderdeel van de totale welvaart.

De huidige wijze van denken, waarbij de gemeenschapsvoorzieningen worden gezien als overigens noodzakelijk geachte beperkingen op de

eigenlijke welvaarts groei, die door de particuliere consumptiemogelijkheden wordt bepaald, moet uit welvaartsoogpunt als onjuist worden aangemerkt. Het zou in dit verband heel wat waard zijn als gezocht zou worden naar een nieuwe benadering van het welvaartsstreven, vanuit de consumptie gezien, en waarin de zgn. verschillende sferen⁵ van verbruik geïntegreerd een plaats zouden kunnen vinden. De vermeende tegenstelling tussen particuliere consumptie en collectieve goederen zou daarmee tot het verleden kunnen behoren.

Consumentenopvoeding

Het spreekt vanzelf dat, wil de consument zijn rol gaan vervullen op het in het voorgaande aangeduide brede terrein van de hele welvaartsvoorziening, er sprake moet zijn van een daarbij behorende toerusting. Deze is op het ogenblik onvoldoende aanwezig. De consumentenorganisaties trachten met name via de consumentenvoorlichting de consument te activeren. De belangstelling is daarbij tot nu toe beperkt gebleven tot de versterking van de positie van de consument bij de keuze van produkten in de zgn. particuliere consumptiesfeer. Gezien het grote belang dat voor de toekomst aan de consumentenrol in het welvaartsstreven moet worden toegekend, dient de vraag onder ogen te worden gezien, op welke wijze de gewenste toerusting daarvoor kan worden verkregen. Het verdient serieuze aanbeveling in dit kader te overwegen om op ruime schaal tot zgn. consumentenopvoeding over te gaan. De Raad van Europa heeft onlangs een rapport over de consumentenopvoeding op school gepubliceerd. Als het mogelijk zou zijn de consumentenopvoeding bij het onderwijs op verschillende niveaus een plaats te geven, dan zou daarmee een duidelijk begin zijn gemaakt met de betere toerusting van de consument tot het vervullen van zijn rol in het welvaartsstreven.

De wijze waarop de aanpak van de consumentenopvoeding in het onderwijs een plaats zou kunnen krijgen, verdient uiteraard nadere uitwerking in overleg met de onderscheiden onderwijsinstanties. Wellicht dat voor het voortgezet onderwijs de consumentenopvoeding een plaats zou kunnen krijgen in het vak maatschappijleer. Consumentenopvoeding hoeft overigens niet beperkt te blijven tot het onderwijs. Het geven van die informatie die tot een beter vervullen van de consumentenrol leidt, moet in alle levensfasen als van belang worden beschouwd. Nagegaan zou moeten worden, hoe de moderne communicatiemediën, zoals radio en televisie, daarin een functie kunnen vervullen.

Verbetering positie consument

De erkenning van de consumentensoevereiniteit op de wijze zoals deze

⁵ Zie hiervoor onder meer K. J. Lancaster: „Goods aren't goods”, in „Consumer Behaviour”, edited by A. S. C. Ehrenberg and F. G. Pyatt.

in het voorgaande is geschetst, houdt ook in, dat de consument een daarbij passende plaats moet vinden in de structuren van onze maatschappij. In onze moderne welvaartsstaat kan niet volstaan worden met de erkenning van de consumentensoevereiniteit en de equipering van de individuele consument om zijn rol te vervullen door een programma voor consumentenopvoeding. De besluitvorming op de belangrijkste terreinen, ook op sociaal-economisch gebied, voltrekt zich heden ten dage nagenoeg uitsluitend via daarvoor geformeerde belangengroeperingen. Analoog daaraan hebben zich consumentenorganisaties ontwikkeld, die door middel van voorlichting en door samenbundeling van de individuele consumentenbelangen de positie van de consument trachten te versterken. Het ziet er naar uit, dat de ontwikkeling op dat punt niet zal blijven stilstaan. De consument wil terecht doordringen tot de overlegstructuur op sociaal-economisch gebied, omdat daar belangrijke beslissingen genomen worden, ook op voor hem belangrijke terreinen, zonder dat hij er als zodanig bij is betrokken.

Het is nu al duidelijk, dat daarbij ten onzent op de duur niet kan worden volstaan met een *Commissie voor Consumentenangelegenheden* van de *Sociaal-economische Raad (SER)*. Het adviescollege van de overheid ten aanzien van tal van sociaal-economische vraagstukken, waartoe de SER sinds zijn instelling in feite is uitgegroeid, dient een herstructurering te ondergaan die past bij de sociaal-economische problematiek van deze tijd. De consument vraagt, en o.i. terecht, als vertegenwoordiger van het consumptie-aspect daarin een plaats te krijgen.

Het zal wel nooit zo ver komen, dat getracht zal worden via een consumentenpartij invloed op de herstructurering via het parlement te krijgen. Het is echter van belang, dat het consumptie-aspect ook in de politieke besluitvorming een meer serieuze belangstelling krijgt. De publieke aandacht die voor het consumentenaspect bestaat, kan wellicht bevruchtend werken op de aandacht die de politieke instanties aan deze zaken willen geven.

Overheidsbeleid

Het noodzakelijke sluitstuk voor een versterking van de positie van de consument moet komen van de overheid. De positie van de consument op de markt, die in vele gevallen uitermate zwak is, verdient waar dit noodzakelijk is bescherming via een overheidsmaatregel. Het is verheugend te kunnen vaststellen, dat bij de overheid een groeiende belangstelling ten aanzien van het consumentenvraagstuk kan worden geconstateerd. Een bijdrage tot de bescherming van de consument wordt geleverd door de subsidiëring van vergelijkend warenonderzoek, door het mogelijk maken van informatieve etikettering, door subsidiëring van consumentenorganisaties ten behoeve van prijsinformatie en voor het verrichten van de noodzakelijke studies, en ten slotte ook door het

stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op dit terrein via het NITHO ⁶.

Het zou te betreuren zijn wanneer de daardoor op gang gebrachte activiteiten, gericht op versterking van de positie van de consument in onze maatschappij, schipbreuk zouden moeten lijden vanwege actuele financiële problemen. De voorgaande analyse leert ons, dat eerder een versteviging van de positie van de consument in onze maatschappij noodzakelijk is en dat het consumentenbeleid een integraal onderdeel moet uitmaken van het hele sociaal-economische beleid.

Consumentenbeleid in een consumptiemaatschappij

In het voorgaande is getracht een bijdrage te leveren tot de discussie over de problematiek van de consumptiemaatschappij. Daarbij is de gedachte ontwikkeld, dat de aanpak van het vraagstuk van de consumptiemaatschappij moet worden gezocht in een versterking van de positie van de consument, waarbij aan het begrip consumentensoevereiniteit een nieuwe inhoud moet worden gegeven.

Het rapport „*Consumentenbeleid*” van het *Centrum voor Staatkundige Vorming* beoogt, zij het op een beperkt terrein, een eerste aanzet te geven voor de versterking van de positie van de consument door een aantal voorstellen te doen die voor de actuele politiek van direct belang zijn. Op langere termijn gezien reikt het consumentenbeleid uiteraard veel verder.

Niettemin zijn in het rapport op een tweetal punten suggesties gedaan die een aanwijzing zijn voor het beleid op langere termijn. Dit betreft het voorstel om te komen tot een Economisch Instituut voor Consumentenvraagstukken, waar de consumentenproblematiek op wetenschappelijk niveau kan worden bestudeerd, en voorts de in het rapport gelanceerde gedachte van consumentenopvoeding.

Wat in ieder geval uit het voorgaande duidelijk moge zijn geworden, is dat de op het rapport uitgebrachte kritiek, dat het als uitgangspunt gekozen zou hebben „de stimulering, of op zijn minst de acceptatie van de consumptiemaatschappij” ⁷, ten onrechte is uitgeoefend. Integendeel, wanneer de in het rapport gedane voorstellen ten aanzien van de versteviging van de positie van de consument gerealiseerd zouden kunnen worden, dan zou daarmee een bijdrage geleverd zijn tot de oplossing van het vraagstuk van de consumptiemaatschappij.

⁶ Nederlands Instituut voor Toegepast Huishoudkundig Onderzoek, gevestigd te Wageningen.

⁷ Th. M. Hazekamp, a.a. pag. 79.

De verlaging van het cultuurbeleid, of de bewustwording in de KVP

Paul Beugels*

In het rampzalige vooruitzicht van een rijksbegroting die uitsluitend op krimp is berekend, komt een pleidooi voor een vitaal cultuurbeleid licht utopisch aan. Maar het blijft broodnodig stelling te nemen tegen de vijanden van de cultuur in en om het kabinet-Biesheuvel, die in de noodzaak onze hollende economie af te stoppen een ideaal alibi vinden om ongestraft hun gang te kunnen gaan. Voormalige kreten over indoc-trinair vormingswerk, linksig jongerenwerk en werkschuwe kunstenaars zijn vrijwel verstomd nu economische maatregelen hun vernielende werk doen in een wettelijk onbeschermd en dus kwetsbaar gebied. De cultuur verschrompelt tot een onrendabel consumptie-artikel dat hoogstens in zijn historisch bepaalde markt moet worden geprijsd, maar vooral niet het voedsel mag zijn van verreichende vernieuwingsprocessen. De greep naar een instrument uit de welvaartstheorie als het profijtbeginsel vind ik het kwalijkste bewijs van een behoudende, materialistische opvatting van cultuur.

Het samenspannen van economische en politieke krachten tegen een beleid dat voorzichtig is afgestemd op het dynamiseren van de maatschappij naar een gewenste toekomst, moet fel worden bestreden door een partij als de KVP, die dat programmatisch aan zichzelf en aan de kiezers verplicht is. Helaas is dit een veronderstelling die meer op hoop dan op feiten is gestoeld. De verwerpelijke houding van de Tweede-Kamerfractie bij de behandeling van de CRM-begroting 1972 door mee te doen aan de onverhoedse plundering van de kunstbegroting, het verloochenen van het eigen program en het afvallen van de eigen minister, geven mij nog altijd de vrees in, dat het bij de begroting 1973 wel niet veel anders zal gaan.

Ofschoon er aanwijzingen zijn voor een versterkte aandacht en een veranderende houding, getuige een studiedag die de hele fractie heeft gewijd aan het welzijnsbeleid en een werkbezoek van twee dagen dat

* P. J. Beugels, lid van de partijraad van de KVP en van de Stuurgroep Welzijn van het Centrum voor Staatkundige Vorming, is directeur van de Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming te Amersfoort. Hij heeft diverse artikelen over onderwerpen van cultuurpolitieke aard gepubliceerd, o.m. in het themanummer „Denken over cultuurpolitiek” van „Politiek”, april 1971. Deze kritische beschouwing is als het ware een vervolg op zijn recensie van „De overheid en de cultuur”, in *Politiek perspectief*”, november-december 1971. (Red.)

de fractiecommissie voor CRM heeft gebracht aan de Federatie van Kunstenaarsverenigingen in Amsterdam. Er is opnieuw nagedacht, er zijn gaten in de informatie gedicht. Voeg daarbij de opvattingen binnen de partij zoals die onder andere manifest zijn geworden in het „Memorandum inzake welzijnsbeleid”¹ en in bredere samenhang worden geprofileerd in „Een politieke strategie voor de zeventiger jaren”², de nota van de Contactraad van de drie christen-democratische partijen waarin de contouren van een welzijnsbeleid worden getrokken, dan moet redelijk te verwachten zijn, dat mijn vrees misplaatst zal blijken te zijn. Maar ik weet natuurlijk niet, in hoeverre de kracht van liberale influisteringen is afgenomen ten gunste van niet langer te negeren geluiden vanuit de eigen gelederen.

In het genoemde memorandum worden principiële en politieke keuzen gemaakt, die partij en fractie moeten uitdagen tot een stellingname die het beleid van CRM zal beveiligen tegen verdergaande aantasting. In een verklaring van 15 mei 1972 heeft het dagelijks bestuur van de partij onverwijld consequenties getrokken door te pleiten voor een extra accent ten gunste van enkele wezenlijke delen van CRM. Of het kabinet, en met name de KVP-ministers erin, hiervoor gevoelig zijn gebleken, zal in eerste instantie de fractie straks moeten beoordelen. In ieder geval zijn er naast het program duidelijke toetsingsmogelijkheden bij gekomen — en ik reken er ook de „strategienota” van de Contactraad toe —, zowel voor de gezindheid van de regering als voor de houding van de fractie. Ik zal ze te zijner tijd zeker benutten.

„Verlaging van de verhoging”

Eerst moet er alsnog worden afgerekend met het rapport „Verlaging van de verhoging”³, in het voorjaar 1971 verschenen onder auspiciën van hetzelfde Centrum voor Staatkundige Vorming dat nu ruimte heeft gegeven aan het „Memorandum inzake welzijnsbeleid” van zijn Stuurgroep Welzijn. Ik breng deze twee geschriften met elkaar in verband omdat ze, zeker op het terrein van de cultuur, zo goed als elkaars tegenstellingen zijn. Bovendien vermoed ik, dat het rapport als bijbel van

¹ „Memorandum inzake welzijnsbeleid — aanwijzingen voor de CRM-begroting 1973”, op 21 april 1972 gepubliceerd door de Stuurgroep Welzijn van het Centrum voor Staatkundige Vorming, afgedrukt in „Politiek perspectief”, mei-juni 1972. Zie ook het artikel van G. J. van der Top ter toelichting van het memorandum in hetzelfde nummer van „Politiek perspectief”. (Red.)

² „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een politieke strategie voor de zeventiger jaren”; nota van de Contactraad van ARP, CHU en KVP, vastgesteld op 7 juni 1972; verkrijgbaar bij de partijbureaus. (Red.)

³ „Verlaging van de verhoging; een onderzoek naar de mogelijke beperking van enige overheidsuitgaven”, in opdracht van het Centrum voor Staatkundige Vorming verricht door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven; uitg. Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, Den Haag/Kluwer, Deventer, 1971; o.m. bij het Centrum voor Staatkundige Vorming verkrijgbaar à f 6,95 (excl. verzendkosten). In een „Ten geleide” van de directeur van het Centrum is vermeld: „De inhoud van het rapport komt voor rekening van het Instituut (voor Onderzoek van Overheidsuitgaven)”. Zie voor het in dit artikel gewaakte hoofdstuk IX, „Kunst”, pag. 147-157 van het rapport. (Red.)

het profijtbeginsel nog op het nachtkastje van menig bewindsman en parlementariër ligt. Het verkondigt namelijk een bittere actualiteit, die de verleiding kan vergroten om de denkbeelden omtrent „de mogelijke beperkingen van enige overheidsuitgaven” er op na te slaan. Ik kan deze studie niet op al haar merites beoordelen, maar er is één hoofdstuk waarover ik wel recht van spreken meen te hebben, dat over kunst.

Dit schijnbaar nietige onderdeel van „Verlaging van de verhoging” zou nog het best kunnen worden doodgezwegen, omdat het van laag gehalte is. Maar ik heb zeker twee redenen om er desondanks op in te gaan. Ten eerste verraadt het een anti-kunst-mentaliteit die exemplarisch is voor het gros van ons Nederlandse gruttersvolkje, en daar wil ik bij herhaling tegen in het geweer komen. Ten tweede, en dat is fataler, heeft het een onvermoede politieke uitwerking gehad die alsnog openlijk aan de kaak dient te worden gesteld.

De afweerhouding tegenover kunst is op zichzelf niet verrassend. Die komt men op alle straathoeken tegen. Ach, kunst is nu eenmaal „niks voor ons soort mensen”. Hele volksstammen lijden er al generaties aan. Historisch, sociologisch, psychologisch en poadagogisch is dat nauwkeurig te verklaren. Alleen zal ik me er niet bij neerleggen, en mee helpen zoeken naar de gewenste politieke en culturele oplossingen. Onze democratie is immers op geen stukken na voltooid; de kunst is een van die stukken. Een politiek die zich richt op een democratisering van de democratie en daarin kunst als middel gebruikt, noem ik cultuurpolitiek. Wie hier ongevoelig voor is, blijft kunst brandmerken als produkt van een kunstenaar, niets meer en niets minder, dus als koopwaar. Het is een verhandelbaar economisch goed geworden. En om het nog ingewikkelder te maken, het is ook nog schaars. Kunst zou dus extra duur moeten zijn. Maar omdat wij na de oorlog vooral regeringen hebben gehad die kunst niet zonder meer in geld wilden zien uitgedrukt, die een maatschappelijke dimensie aan kunst toekenden, is kunst subsidabel gesteld, betaalbaar gebleven, maar desondanks niet doorgestoten naar alle groepen van de bevolking.

Het mislukte kunstbeleid

Het valt niet te ontkennen, dat het na-oorlogse kunstbeleid op een pijnlijke mislukking is uitgedraaid, ongewild en onvermoed. De gebeitelde kunstidealen, zoals die een kwart eeuw lang in fraaie politieke termen zijn gegoten, zijn aangevreten door een nogal centralistisch overheidsbeleid, dat praktisch nog steeds is geënt op het hautaine principe van cultuurspreiding. Er is zelfs een systeem van spreiding voor ontworpen, waarvoor eerst de route werd uitgezet op de landkaart (horizontale spreiding) en pas in een volgend stadium de sociale kaart van Nederland werd uitgerold (verticale spreiding). Maar ondanks alle verwoede, en naar ik aanneem goed bedoelde, pogingen om kunst

aldus bij hoog en bij laag te slijten, wordt het met het jaar duidelijker, dat dit stelsel van voorzieningen (kunsthuizen, kunstbedrijven, kunstinstellingen) in verval is en nog maar net wordt geschraagd door een onsamenhangend, vrij willekeurig opgebouwd subsidiebeleid, dat wortelt in het hardnekkige misverstand dat kunst goed is voor elk.

Voor al het officiële kunstbedrijf ondervindt de terugslag: de orkesten, de toneelgezelschappen, de opera — de grote slokops. Het publiek verkalkt of blijft weg, het nieuwe is niet van de buis te weken. Voor dit proces zijn vele oorzaken aan te wijzen. Ik zal dat nu niet doen, want er zijn al boekdelen vol over geschreven, reeksen sociologische onderzoeken, die vooral gemeen hebben dat ze de bewegingen en de samenstelling van het publiek doorlichten, maar zelden of nooit toekomen aan een diepgaande benadering van het (potentiële) publiek, zijn interesses en behoeften. Beleidsrelevant onderzoek is in Nederland nog nauwelijks verricht, de beschikbare kennis is te weinig gefundeerd om beleid mee te maken en/of te veranderen. Hier schuilt een van de zwaarste dilemma's van dit ogenblik. Zowel de meeste kunstenaars als de meeste zinnige beleidsmakers erkennen hun eigen tekortschieten, ze zitten zelf voortdurend op de breuklijn tussen het afgeleefde oude en het opkomende nieuwe en toch durft of kan geen van hen de beslissende keus maken. De kunstenaars wachten zich ervoor in eigen vlees te snijden, de beleidsmakers — de overheid — worden in onze democratische verhoudingen geacht geen eigen keuzen te maken, er heerst een heilige angst voor zoiets als „staatscultuur”.

De ontstellende machteloosheid die de laatste jaren over het kunstbeleid hangt, en de oorzaak is van veel overrijpe tomaten, harde noten, slagzinnen en conflicten, zal voortduren zolang het kwaad niet in de kern wordt aangepakt. De kern is, dat het ontbreekt aan een heldere doelstelling, zowel bij de overheid als bij de meeste kunstenaars. En wie het schort aan omljnde doeleinden, zal nauwelijks een gericht beleid kunnen voeren, noch tussentijds het beleid beoordelen en bijstellen.

Ook geijkte criteria zijn er niet, waardoor je thans met verdriet moet constateren, dat de nieuwe keuzen die vanuit het beleid en vooral vanuit de kunst zelf dienen te worden gemaakt, eigenlijk achterwege blijven. Want wie maakt op grond van wat uit: wanneer iets kunst is, wanneer iets passé is en dus vervangen moet worden door iets nieuws, wanneer iets wel en wanneer iets niet voor subsidie in aanmerking komt, wanneer een experiment een experiment is en wanneer het geslaagd is? Dat zijn dan nog deelvragen, waarop tal van antwoorden mogelijk zijn en vaak bij wijze van noodgreep worden gegeven, maar in de werkelijkheid van het kunstbeleid kun je er moeilijk mee uit de voeten. In grote lijnen is het kunstbeleid in ons land nog statisch en star, ondanks de dynamiek die er sinds het laaiende kunstenaarsprotest van 1969 ingeworpen is.

Het antwoord van Klompé

Onze onvolprezen *Marga Klompé*, die een hoog ontwikkeld gevoel had voor wat „de samenleving” — en dus ook de kunstenaars daarin — wilde, heeft op de eerste topconferentie van de UNESCO over cultuurbeleid — Venetië, 1970⁴ — enkele oervragen gesteld, die het waard zijn nog eens te worden geciteerd:

1. waarom moet de overheid een cultuurbeleid hebben?
2. in hoeverre moet de actie van de overheid worden gericht op het bevorderen van het sociale en geestelijke welzijn van de mens?
3. welke maatregelen moeten er precies worden genomen om de ont-plooiing van het menselijke vermogen te waarborgen?
4. welk nuttig rendement kan onze arbeid opleveren voor het individu in een maatschappij die voortdurend aan verandering onderhevig is?
5. wat kunnen wij gezamenlijk doen om onze culturele solidariteit een blijvende basis te geven, zoals bijv. die waarop de politiek van het onderwijs berust?

Klompé liet het niet bij vragen. Ook voor dat internationale forum van ambtgenoten had zij haar antwoord bij de hand: „Wil een cultuurbeleid van de nationale overheid enige kans van slagen bieden, dan moet het een ieder duidelijk zijn, dat dit slechts geconcretiseerd kan worden door dit beleid te integreren in het totale regeringsbeleid van een land. Allereerst brengt de verantwoordelijkheid van de overheid op het culturele vlak mede het onderkennen van de menselijke behoeften op dit terrein. De nationale overheid dient zorg te dragen, dat in deze culturele behoeften wordt voorzien. Het aanmoedigen door de overheid impliceert een diepgaande beïnvloeding van de samenleving, door de mogelijkheden en de vormen van de cultuur nauwer dan voorheen te relateren aan een gegeven maatschappelijke situatie”. Zij gaat er terecht van uit, dát de overheid een cultuurbeleid behoort te hebben; het antwoord op het waarom ligt kernachtig besloten in „het onderkennen van en voorzien in de culturele behoeften”. Vervolgens moeten we ons dan dringend afvragen, welke die behoeften zijn, op welke wijze ze kenbaar of opgespoord worden, om dan naar het soort maatregelen te zoeken.

In haar Venetiaanse betoog, waarin zij de rol van de overheid ondergeschikt en dienstbaar maakt aan de mensen, geeft *Klompé* de taak van de overheid concreet aan, onder andere waar zij zegt: „De overheid dient financieel een culturele infra-structuur te steunen, evenals zij dit doet ten aanzien van de vorming van een onderwijskader dat belast wordt met de taken van permanente educatie of met die van een korps van animateuren op sociaal-cultureel gebied. Wat zou er terecht komen

⁴ Verslag van de Nederlandse delegatie naar de Intergovernmental Conference on Institutional, Administrative and Financial Aspects of Cultural Policies”, Venetië, 1970; uitgegeven door het ministerie van CRM.

van de culturele aanleg en roeping van de mensen als de overheid deze grote opdracht niet zou willen aanvaard? Dit wil beslist niet zeggen dat men in Nederland redenen heeft tevreden te zijn. Ik wil alleen onderstrepen dat mijn regering aan het begrip 'sociaal en cultureel welzijn' grote waarde hecht en zoveel als in haar vermogen ligt tracht aan dit begrip inhoud en vorm te geven en dit welzijn te verdedigen, in een tijdperk waarin juist de aandacht veelal gericht is op het materiële welzijn".

Deze stellingname mag twee jaar later worden geplaatst in de context van het rapport van de *Club van Rome*, het advies van de commissie-*Mansholt* en de „strategienota" van de *Contactraad*, om haar extra reliëf te geven tegenover het beleid van het kabinet-*Biesheuvel*, dat wel mooi weer speelt met even krachtige termen over „sociaal en cultureel welzijn" als waarvan *Klompé* zich bediende, maar in feite daar weinig of geen consequenties aan verbindt. Integendeel, het zijn vaak de omgekeerde consequenties.

Daar zit juist de haard van het verzet tegen het huidige kabinet. Niet het ontbreken van een systematisch, gepland cultuurbeleid geldt als verwijt — want dat treft *Klompé* en haar voorgangers evenzeer —, maar vooral het feit dat wat, juist onder *Klompé*, zo moeizaam boven de grond was gekomen, nu dreigt te worden weggewalst; bij een aantal regeringspartners uit culturele barbarij, bij een aantal anderen uit pure bezuinigingswoede, bij enkele goedwillenden uit gebrek aan vechtlust en aan goede wapens (beleidsinstrumenten). Dit laatste tekort te zeker in een economisch belabberd klimaat de zwakke plek, die door tegenstanders dan ook onmiddellijk is gevonden. Er is eenvoudig geen deugdelijk beleidsinstrumentarium voor de cultuur, er is geen wetgeving, geen infrastructuur, geen analyse, geen planning; kortom, de „blijvende basis" waarover *Klompé* het had, is nergens.

Een cultureel model?

Van Riemsdijk, die als secretaris van de Raad voor de Kunst de lasten van die afwezige basis telkens ondervindt als de Raad de minister van CRM moet adviseren, heeft onlangs enkele gedachten geopperd om uit de brand te komen. In zijn brochure „Waarom speelt de ekonomie in de beleidsvorming een grotere rol dan de cultuur"⁵ ontwerpt hij een nogal abstract model, in de misschien wel ijdele verwachting dat het, net als bij het economische model, „de bestuurder het vertrouwen geeft dat hij zijn handelen kan motiveren". Hij constateert, dat het denken over economische politiek daarom hoger ligt dan het denken over cultuurpolitiek: „Er is geen wetenschap aan te wijzen die ten aanzien van de cultuurpolitiek de functie kan vervullen welke de economische theorie

⁵ J. van Riemsdijk: „Waarom speelt de ekonomie in de beleidsvorming een grotere rol dan de cultuur"; uitg. Nederlands Cultureel Contact; Amersfoort, 1971; 48 pag.; f 3,50.

vervult ten aanzien van de economische politiek". Dat is juist, maar voor mij is het de vraag, of je tegenover de economische wetenschap en het economische model een „cultuurwetenschap" en een cultureel model moet plaatsen. Ik weet dan nu al, welk model het onkreukbaarst zal zijn. De noodzaak van de ontwikkeling en de vergaring van meer wetenschap en kennis omtrent de cultuur hartgrondig onderschrijvend, geloof ik toch niet zo erg in modellen, die het gevaar van fixatie van systemen in zich dragen (en dat zou de pest voor de cultuur zijn), maar geloof ik eerder, dat binnen het economisch denken en handelen het culturele moet worden geïntegreerd, voor mijn part geïnfiltrerd. We zouden naar mij idee een economisch beleid moeten bewerkstelligen dat in de kern is gericht op leefbaarheid, op welzijn, op cultuur. Mij dunkt, dat dan „de maatschappelijke crisis" waaromheen *Van Riemsdijk* zijn model heeft opgetrokken, eerder in de hand wordt gekregen. Een „gemengd" model kon de bestuurder wel eens meer het vertrouwen geven, dat hij zijn handelen kan motiveren. De problematiek die *Van Riemsdijk* aansnijdt, verdient overigens meer aandacht dan deze korte opmerkingen; een diepgaande studie van zijn denkbeelden is uiterst noodzakelijk. Ook om te helpen doorstoten naar een basis voor toekomstig beleid.

„Met verbeelding"

Over dat toekomstig beleid wordt heel wat bespiegeld. Zojuist is het weer eens grondig gedaan door de *Federatie van Kunstenaarsverenigingen*, in een nota onder het opschrift „Met verbeelding"⁶, die net een paar slagen voor ligt op de al langer aangekondigde „Kunstnota" van minister *Engels*. Een vergelijkende studie van beide stukken lijkt me straks, als de discussies rond de CRM-begroting losbreken, een pikante bezigheid. Ik zou wensen, dat het Centrum voor Staatkundige Vorming zich daaraan waagde. Het stuk van de kunstenaars, dat inderdaad met veel verbeelding is geschreven, verdient in dit verband al afzonderlijk aandacht. Het is een getuigenis van „de specifieke maatschappelijke verantwoordelijkheid" die de kunstenaar voelt, een mentaliteitsbepaling waar ik volledig achter sta.

Het politiek geladen stuk ontleent zijn betekenis vooral aan de benadrukking van de maatschappelijke functie van de kunstenaar, die uit zijn isolement is gebroken of op het punt staat het te forceren. Het rekent af met het beeld van de randfiguur: „een onberekenbaar element dat geduld werd omdat het diende tot verstrooiing en vrijetijdsbesteding van de economisch sterken".

De kunstenaars stellen eisen aan zichzelf: „Van de kunstenaars vraagt het voor sommigen het prijsgeven van isolement en van bepaalde verworvenheden, en voor allen oriëntatie op maatschappelijke behoeften

⁶ „Met verbeelding"; kunstnota van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen; Amsterdam, 1972.

en problemen, zoeken naar mogelijkheden om in samenwerking en in relatie met anderen bij te dragen aan leefbaarheid, aan bewustwording, aan het opheffen van frustratie en vervreemding. En omdat die functies niet uitsluitend aan hen voorbehouden zijn, betekent het ook het prijsgeven van exclusiviteit'.

Van de overheid wordt gevraagd, dat ze een klimaat schept „dat het prijsgeven van zekerheden niet afstraft, waarin kunstenaars geen zendingen zijn met een boodschap van hogere orde“, en dat ze condities creëert die „waarborgen dat behoefte zichtbaar kan worden en dat vraag en antwoord elkaar kunnen ontmoeten“; het veronderstelt de ontwikkeling van een samenhangend cultuurbeleid, dat richting geeft aan, en rechtvaardiging is van het totale beleid.

Wie nog niet volledig overtuigd zou zijn van de zuivere intenties van de kunstenaars, wordt voorgehouden: „Nogmaals, het gaat niet om een kunstbeleid maar om een cultuurbeleid waarin oneigenlijke dilemma's niet voorkomen. Om concreet te zijn, gaat het dan niet om de keus tussen woningbouw of kunst, kunst of onderwijs, kunst of recreatie en niet om kunst of bejaardenhuizen. Het gaat erom dat woningbouw zonder bouwkunst een nieuwe woningnood schept, dat onderwijs zonder kunstzinnige vorming individuele menselijke ontplooiing frustreert, dat recreatie zonder mogelijkheid voor creativiteit vrijheid beperkt, dat bejaardenhuizen zonder meer, ook niet meer zijn dan centra voor kollektief isolement“.

Keuzen noodzakelijk

Met deze en vele andere stellingen in de nota stem ik volledig in, ik herken me ook vrijwel steeds in de conceptie van beleid die wordt ontwikkeld, maar ik ben daarom des te meer teleurgesteld over het deel dat handelt over de huidige subsidiepraktijk. De overtuigingskracht van het ideologische gedeelte maakt nu ineens plaats voor reserve en voorzichtigheid. Ook ik verwerp „oneigenlijke“ dilemma's zoals die hierboven zijn vermeld, maar dat dwingt wel meer tot het doorbreken van „eigenlijke“ dilemma's.

Zo'n eigenlijk dilemma vind ik al vele jaren de wanverhouding tussen kunstbedrijf en individuele kunstenaar, en in dezelfde lijn de machtsverhouding tussen het gevestigde kunstbedrijf en de vernieuwende beweging, die er vaak op afstuit. Heel prudent stelt de nota, dat vooral de kunstbedrijven „vaak te log lijken om direct op allerlei verzoeken en lokale behoeften in te kunnen spelen“. Het is ook mij niet te doen om of-of maar om en-en, maar waarmee zijn de gevestigde kunstbedrijven nog geen heilige koeien geworden. Juist waar zij nieuwe ontwikkelingen vaak blokkeren in plaats van stimuleren, moeten ze even aantastbaar en kwetsbaar zijn als ieder kortlopend experiment dat in de periferie moet woekeren.

Ik vind het spijtig, dat dit perspectiefrijke stuk zo weinig, en dan nog zo omzichtig, rechtstreekse consequenties trekt voor de bestaande toestand, die zowel structureel, financieel als artistiek aan grondige sanering toe is. Het zou moedig zijn geweest als de federatie tot eigen keuzen had kunnen komen. Of mag je van een belangengroepering, die natuurlijk ook onderlinge belangen heeft te verdedigen en te bevechten, niet verwachten dat ze „vuile handen” maakt? Ik had het wél verwacht. Vooral omdat ik vind dat de overheid zoveel mogelijk de handen moet thuishouden als het om ingrepen gaat, maar als niemand het doet, wie slaat dan ten slotte toe? Juist: de cultuurvijanden, die met dit soort dilemma's niet de minste moeite hebben. Zij kennen slechts economische wetmatigheden, die eenvoudig in praktijk worden gebracht, zeker als ze bovendien worden aangeblazen door politiek van de koude grond. Ik wil allerminst bepleiten, dat de federatie zelf maar het hakmes moet gaan hanteren, natuurlijk niet. Het is er mij niet om te doen, dat de kunstenaars de kastanjes uit het vuur moeten halen voor de overheid en elkaar zouden moeten gaan afslachten. Ik ga er namelijk van uit, dat beleidsombuigingen niet per definitie bezuinigen inhouden, zoals deze regering beoogt. Zonder aantasting van het bestaande budget, aangevuld met een groei die — zoals de *Stuurgroep Welzijn* van het *Centrum voor Staatkundige Vorming* al heeft betoogd — hoger moet liggen dan het gemiddelde voor de rijksbegroting, moet het beleid dringend worden omgebogen in de richting van de artistieke vernieuwing, die zich veelvuldig aandient maar nauwelijks kans van slagen krijgt. In het meergenoemde „Memorandum inzake welzijnsbeleid” staat het aldus: het gaat niet om minder, maar wel om anders, en dus om meer. Ik meen, dat het een taak is van de kunstenaars zelf, en van de samenleving waarin zij wensen te functioneren, dat andere niet alleen te zoeken, maar ook te laten doordringen in het nieuwe beleid dat men voorstaat. Dat veronderstelt keuzen, inhoudelijke en politieke keuzen, die ook tot gevolg zullen hebben, dat het oude wordt afgeremd of verdwijnt ten gunste van het nieuwe. Van de wil om daarin zelf een doorslaggevende rol te spelen vind ik in de nota van de federatie helaas te weinig terug.

Sommetjes

Op deze wijze kunnen bepaalde politici en hun waterdragers, zoals ze opereren in „*Verlaging van de verhoging*”, te gemakkelijk hun gang gaan. Juist waar de alternatieven zich sterker aandienen en de ontwikkelingskansen ervan geringer zijn, is het triest, dat cijferaaars met hun sommetje het gelijk van de goegemeente krijgen. Intussen worden ongestraft alle mogelijke vooroordelen uitgeleefd. In „*Verlaging van de verhoging*” gebeurt dat tien bladzijden lang, met statistisch juiste cijfers, maar voor het overige zonder een grondige analyse, deugdelijke onderzoeksgegevens en serieuze wetenschappelijke studie. Ik heb er geen

bezwaar tegen, dat ook de kunstbedrijven op de doelmatigheid van hun uitgaven worden bekeken, zoals voor elk miljoenenbedrijf dient te geschieden, maar men mag de uitkomsten niet uitsluitend beoordelen op grond van puur economische criteria als produktiviteit en rendement. Dat is een volstrekte miskennis van het wezen van de kunst.

In „Verlaging van de verhoging” begint men al met een twijfelachtige uitgangstelling: de uitgaven voor kunst zijn gering, maar ze stijgen zo snel, dat het daarom zin heeft de achtergronden eens op te sporen. In de constatering dat ze „zo snel stijgen”, zit een waardeoordeel, dat verdacht veel heeft van een vooroordeel. Want waar is die stijging aan gerelateerd: aan de andere afdelingen van CRM, aan de totale begroting van CRM, aan het hele rijksbudget, aan het stijgingspercentage van de hele rijksbegroting? Het wordt nergens duidelijk. Welnu: 80 miljoen voor kunst lijkt absoluut gezien veel, maar het is een schijntje op een CRM-begroting van bijna 2 miljard, en een rijksbegroting van 38 miljard. Nog een paar cijfers om aan te tonen, dat die „snelle stijging” nogal meevalt. In 1972 beliepen de uitgaven voor cultuur en recreatie 0,6 % van het nationaal inkomen (0,1 % minder dan in 1971). Als deel van de totale rijksuitgaven was het 2,17 % in 1972 tegen 2,33 % in 1971, een teruggang van f 60,5 miljoen⁷. Nu waren deze cijfers nog niet beschikbaar toen „Verlaging van de verhoging” werd samengesteld, maar de verhoudingen waren toen niet werkelijk anders dan nu.

De onderzoeker van dit snippertje overheidsuitgaven geeft verder dan die zogenaamde snelle stijging niet aan, waarom uitgerekend de kunstsubsidies uit hun context worden gelicht en vervolgens onder een onscherpe loep worden betuurd. Van het doel ervan, of van de mischiën wel aanwezige eigen doelstelling van kunstbeleid, worden we niets gewaar. Ze hadden zeker gegeven moeten zijn. Nu zitten we tegen een kille, eenzijdige, kwantitatieve beoordeling aan te kijken, die volkomen voorbijgaat aan de kwaliteit die kunst heeft of kan hebben. Enig cultuurbegrip ontbreekt. Er wordt *rücksichtslos* met cijfers omgesprongen om ten slotte uit een hoge hoed argumenten te toveren tegen de verwisting van subsidies. Dit schrijnende gebrek aan een goede methode vind ik nog het meest verwerpelijk; zelfs elementaire informatie, zoals over welk kunstbeleid van welke overheid over welke periode het gaat, wordt ons onthouden.

Dubieuze aanpak

Blijkbaar was het zelfs te veel moeite om gebruik te maken van bestaand wetenschappelijk materiaal, studie en onderzoek van velerlei aard, dat o.a. bij een gespecialiseerd onderzoeksinstituut zoals de Boekmanstichting voorhanden is, want blijkens de voetnoten heeft de

⁷ Zie ook G. J. van der Top: „Het lot van het welzijnsbeleid”, in *Politiek perspectief*”, mei-juni 1972, pag. 58 vv.

schrijver volstaan met Elseviers Magazine, een scriptie van een Amsterdamse student economie, de Consumentengids en nog zo het een en ander dat volgens mij niet opweegt tegen onbenut gebleven wetenschappelijke bronnen. Op mij maakt zo iets niet meteen een betrouwbare indruk. Zeker als ik dan ook nog regelmatig wordt geconfronteerd met stellingen als deze: „Er moet aannemelijk gemaakt kunnen worden dat ook de laatste gulden die aan subsidie van bijv. een orkest wordt uitgegeven, op deze manier beter besteed is dan wanneer hij zou worden aangewend tot (bijv.) een verlaging van de klassegrootte bij het lager onderwijs, verder dan waarin het bestaande beleid voorziet”. Een dergelijke simplificatie met ingebouwd antwoord vind ik evenmin verantwoord als wanneer er, misschien wel met méér recht, had gestaan: „Er moet aannemelijk gemaakt kunnen worden dat ook de laatste gulden die aan financiering van bijv. een straaljager wordt uitgegeven, op deze manier beter besteed is dan wanneer hij zou worden aangewend tot (bijv.) de oplossing van de woningnood, verder dan waarin het bestaande beleid voorziet”.

Natuurlijk vind ook ik, dat elke gulden gemeenschapsgeld die wordt uitgegeven, verantwoord moet worden besteed, en zeker in tijden van krapte moet worden om-en-om-gekeerd, maar dan ook echt elke gulden, en niet alleen die voor de kunst. Het ligt te zeer voor de hand om de kunst te pakken. Die kan zonder pijn met minder toe, en de kleine kring van rijken die er aan hangt, kan de kunst zelf best betalen. Deze redenering, die men steeds vaker tegenkomt, wijs ik af, omdat ze de kunst uitsluitend afhankelijk stelt van de wet van vraag en aanbod en haar dwingt een al of niet gewild consumptiegoed te blijven voor een elite. Over de sociale en educatieve betekenis die kunst de menseschiedenis heeft bewezen te bezitten, wordt domweg gezweven of soms geringschattend gesproken, zoals in „Verlaging van de verhoging” op pag. 149: „Sommigen bepleiten massale kunstsubsidies bij wijze van investering in kunstgevoeligheid van mensen. Het publiek, de schepende en de uitvoerende kunstenaars, moet in deze gedachtengang tijd worden gelaten; cultuur is een samenspel dat langdurige oefening vereist. De pleiters voor dit motief gaan er van uit dat na zekere periode de rijping zover zal zijn voortgeschreden dat de produktie ook zonder hulp kan blijven bestaan en mogelijk zal worden gemaakt door de waarder van het publiek”. De zoveelste bewering, nu in de bedrieglijke vorm van een geconstrueerd pleidooi van sommigen. Ik ken overigens niemand van die „sommigen”, tot wie ik mezelf ook wil rekenen, die in één zin zoveel nonsens heeft uitgekraamd. Want wie heeft ooit bepleit door massaal kunst te subsidiëren te investeren in kunstgevoeligheid van de mensen? En wie heeft waar ooit cultuur omschreven als „een samenspel dat langdurige oefening vereist”? Na deze kwinkslagen komt pas de *frappe* — zoals het hoort aan het slot —: als je maar lang genoeg subsidieert, investeert, samenspeelt, laat rijpen, dan gaan de

onwilligen straks allemaal kunst zo prachtig vinden en er zoveel voor neertellen, dat subsidie overbodig wordt. Een verlokkelijke, maar volkomen lachwekkende gedachte, die alleen maar aan het eng-economisch brein van de schrijver kan zijn ontsproten. Een dubieuzere motivering voor een kunstbeleid lijkt me ondenkbaar; ze kan zeker niet afkomstig zijn van de „sommigen” die het beleid voorbereiden, ontwikkelen en maken.

De auteur past meer van dit soort foefjes toe om zijn gebrek aan analytisch vermogen en zijn tekort aan inzicht in het kunstbeleid te verdoezelen. Zo somt hij drie typen subsidie op: de sociale producentensubsidie (de kunstenaar), de sociale consumentensubsidie (het publiek) en de conserveringssubsidie (het nageslacht). In zijn eigen gebrekkige omschrijvingen van deze categorieën meent hij tevens voldoende argumenten aan te dragen om de zin van deze subsidies in twijfel te trekken. Hij komt via enkele brokkelige opmerkingen slechts tot constatering zoals: „op zichzelf kan dit motief geen stand houden” (kunst betaalbaar maken voor een breed publiek) en „op zichzelf is het inkomensmotief niet voldoende” (contraprestatie van beeldende kunstenaars om een bestaansminimum te halen). Enig bruikbaar argument levert hij niet. Hij wil kennelijk alleen maar stellenderwijs en vragenderwijs de subsidiëring van kunst verdacht maken.

Iemand die dit alles doet onder de vlag van „onderzoek”, maakt zichzelf verdacht. Zeker als hij bovendien een bijna caricaturale voorstelling geeft van wat hij noemt het externe-effecten-argument voor subsidiëring: „Niet alleen aan direct betrokkenen, maar aan de gehele samenleving zouden door een bloeiend kunstleven bepaalde voordelen toevallen”.

En opnieuw schuift hij „sommigen” dit soort onvoltooide, eigen hersenkronkels toe om ten slotte zonder blozen te stellen, dat ze wel worden geponeerd maar niet op feitenmateriaal berusten. En dat terwijl hij zelf bijna niets anders doet dan poneren zonder feitenmateriaal, getuige onder andere deze uitsmijter van de inleiding: „Wie de snelle stijging van de overheidsuitgaven voor de kunst wenst te laten voortgaan, moet zich hierbij baseren op argumenten die ten dele onjuist en ten dele ongeschikt zijn voor toetsing omdat de doelstellingen onvoldoende kunnen worden gespecificeerd”. De zoveelste bewering vol verscholen waarde-oordelen. Waaruit leidt hij die „snelle stijging” af? Waarop baseert hij de gedeeltelijke onjuistheid en ongeschiktheid van de argumenten? Aan welke doelstellingen heeft hij deze getoetst? In zijn betoog vind ik op deze vragen geen antwoord.

Politieke gevolgen

Desondanks neemt deze onderzoeker de vrijheid om een kille strafexpeditie door de kunst te houden. Gezien zijn bedenkelijke, ontwetenschappelijke voorwerk zou ik me daaraan eigenlijk niets gelegen moeten

laten liggen. Maar het afschuwelijke is nu, dat ik in zijn spoor nauwgezet de voetstappen van liberale hakbijlen zoals *Vonhoff* en *Van Dijk*, *Drees* en *Verwoert* kan volgen, voetstappen die helaas ook de meeste KVP-ers hebben gedrukt. Bij de musea wordt opgemerkt: „De relatief stijgende belangstelling wijst op mogelijkheden om de tarieven te verhogen”. Ze zijn intussen verdubbeld. Bij de bibliotheken staat: „Een drastische verhoging van de absurd lage contributies van openbare leeszalen zou gerechtvaardigd zijn”. Aldus is geschied. Bij het toneel wordt „een vermindering van het aantal gezelschappen” gesuggereerd. *Studio* is het eerste slachtoffer. Het amendement-*Van Dijk* is het begin van het einde. Over film wordt geschreven: „De uitgaven voor de film schijnen ten doel te hebben om de Nederlandse productie van speelfilms te bevorderen. De resultaten zijn nogal mager. Is de welvaartsontwikkeling wel gediend met het opzetten van een bedrijvigheid, die in tal van landen reeds grote moeilijkheden heeft zich staande te houden?”. Een grove insinuatie. Intussen voedsel genoeg voor Kamer-amendementen om de filmsubsidies te halveren. Er is onder andere f 100.000 weggenomen ter wille van een plan om de maatschappelijke positie van de beeldende kunstenaar te verbeteren en de kunst dichterbij de mensen te brengen, bekend als „prestatieplan P2”. Het wordt in „Verlaging van de verhoging” vermeld. De Kamer is er ingetrapt. Want pas na enige maanden is gebleken, dat P2 geen plan is, alleen maar wat losse ideeën. De minister van CRM heeft tot nu toe terecht die ton geweigerd, en de Kamer heeft eigenlijk alleen maar een aangenomen amendement om op te staan. Een gênant voorbeeld van toeval, willekeur en pressie dat de kwetsbaarheid van het subsidiebeleid nogmaals aantoonde. Tragisch is alleen, dat de meer geciteerde onderzoeker en goedgelovige politici zich desnoods kunnen beroepen op onwetendheid en daarmee zijn gedekt, maar dat de Nederlandse film in opkomst ervoor moet opdraaien en de kunst in het algemeen weer een beetje zwarter is gemaakt.

Met de laatste kanttekeningen raak ik de tweede reden van dit betoog — de onvermoede politieke uitwerking. De feiten van het Binnenhof sinds het debat over de CRM-begroting 1972, zoals zojuist vluchtig aangeduid, laten geen twijfel. „Verlaging van de verhoging” is, zonder openlijke brondvermelding, politiek effectief. Ofschoon de directeur van het *Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven*, *drs. R. M. de Haan*, verantwoordelijk voor de publikatie, in een recent interview in *Het Parool* heeft gezegd, dat met name het stuk over de kunstsubsidies in de KVP „niet overal even goed is ontvangen”, heb ik het angstige vermoeden, dat het elders in onze partij een handzame gids is geworden voor toepassing van het profijtbeginsel.

Cultuurbeleid en profijtbeginsel

Het profijtbeginsel als zodanig verwerp ik niet. De gedachte dat wie

profiteert betaalt, accepteer ik dagelijks vele malen zonder morren. Een normaal markt-instrument voor individuele goederen. De hamvraag is dan, wat individueel en wat collectief goed is en wie er in werkelijkheid profiteert. Voor mij zijn onderwijs, sport, kunst, recreatie, vorming, net als defensie, collectieve goederen, ook al trekt ieder er ook persoonlijk profijt van. Dit is geen economische gedachtengang, maar een politieke. Op basis van deze overtuiging blijf ik toepassing van het profijtbeginsel in het cultuurbeleid een levensgevaarlijke aangelegenheid vinden, die ik volstrekt afwijs zodra ze een democratische ontwikkeling in de cultuur blokkeert. Nu heeft minister *Engels* wel verzekerd, dat hij de eventueel te treffen groepen zal beschermen, maar dat vind ik behalve dubbelslachtig ten aanzien van de aard van het beleid ook bevoogdend, omdat de cultuur dan in de sfeer van de Bijstandswet wordt gehouden, terwijl ze er juist helemaal uit moet.

Van Amelsvoort heeft in *Politiek perspectief*⁸ het profijtbeginsel een randverschijnsel in de overheidsfinanciën genoemd. Dat neem ik van hem aan. Pas dit randverschijnsel toe op een ander randverschijnsel in de overheidsfinanciën, de cultuur, dan is het gesol in de marge niet te overzien. Daarom citeer ik *Van Amelsvoort* met instemming als hij stelt, dat het profijtbeginsel niet onbeperkt kan worden toegepast als maar aan het draagkrachtbeginsel wordt voldaan: „De overheid moet er immers op toezien, dat haar eigen doelstellingen worden bereikt. Ik denk nu vooral aan de stimulering van het verbruik van goederen en diensten, die de overheid zich in een aantal gevallen tot doel stelt. Daar past de profijtgedachte niet”. Ik moet aannemen, dat onder deze goederen en diensten ook de kunst begrepen is.

Welnu, een kunstbeleid uitgebouwd tot een systematisch, toekomstgericht, flexibel cultuurbeleid, zoals de KVP dat blijkens haar *Kernprogram* wil en zoals nogmaals wordt bepleit in het memorandum van de stuurgroep, verdraagt zulk een beginsel niet. Cultuurbeleid en profijtbeginsel acht ik strijdig met elkaar. Derhalve spreekt het kabinet-*Biesheuvel* zichzelf tegen als het de cultuurparticipant wil laten betalen, terwijl het mooie sier maakt met een op zichzelf juiste doelstelling van cultuurbeleid: „Het kunstbeleid zal worden omgevormd tot een systematisch cultuurbeleid, gericht op sociale en culturele bewustwording”⁹. In deze opvatting, die ik onderschrijf, is cultuur een maatschappelijk proces, dat door de overheid wordt bevorderd. Een forse opdracht, een onmogelijke tegelijk, zodra het kabinet, dat wel conjunctuur- maar niet cultuurgevoelig is, er politiek niet de consequenties uit trekt, dat een dergelijk beleid onberoerd door profijtbeginsel en bezuiniging moet kunnen doorgroeien. Daarom brengt het er weinig of niets van terecht. Die

⁸ M. J. J. van Amelsvoort: „De profijtgedachte: een randverschijnsel”, in „Politiek perspectief”, november-december 1971, pag. 16 vv.

⁹ Regeringsverklaring, 3 augustus 1971.

fraaie zin is retoriek. En zal het blijven zolang de economie, als een soort onverwoestbaar politiek mechanisme, bepaalt wat in de cultuur kan en niet kan.

Over een mogelijke politieke doorbreking van dat mechanisme hoeven we ons bij dit kabinet geen enkele illusie te maken. In zijn *Streefcijfernota* heeft minister *Nelissen*, een KVP-er, alleen al voor CRM een oplopende bezuinigingsreeks ontworpen van 111 miljoen gulden in 1973 via 160 miljoen in 1974, naar 190 miljoen in 1975. Van die sociale en culturele bewustwording mogen we ons dus niet zo bijster veel voorstellen. Tenzij ze binnenkort zou doorbreken in de KVP en daar de nodige politieke daadkracht zou losmaken.

Voorontwerp selectieve investeringsregeling mag geen wet worden

A. P. J. van der Eyden*

1. „AFREMMING VAN HET WESTEN”: ONVERANTWOORDE SIMPLIFICATIE

Op 10 april 1972 heeft het kabinet-Biesheuvel een Voorontwerp van Wet Selectieve Investeringsregeling gepubliceerd en om advies naar de Sociaal-economische Raad (SER) gezonden. Met dit voorontwerp wordt beoogd een begin van uitvoering te geven aan het regionaal-economisch spreidingsbeleid, zoals dit in het Regeerakkoord van 18 juni 1971 is geformuleerd:

— 4b „Grotere bevoegdheden voor de centrale overheid m.b.t. de ruimtelijke ordening — met name in het Westen — waar het gaat om lokale of regionale ontwikkelingen met belangrijke externe effecten”.

— 5e „Afremsen van investeringen in het Westen, o.m. door een selectieve investeringsheffing op nieuwe bedrijfsgebouwen”.

— 5f „Restrictief beleid, zo nodig met wetswijziging, ten aanzien van het uitgeven van terreinen voor bedrijven en kantoren in het Westen”.

Volgens de *Memorie van Toelichting* bij het voorontwerp wordt met de selectieve investeringsregeling een principiële nieuw element gebracht in het *regionaal-economisch spreidingsbeleid* van de centrale overheid. In het kader van het sinds 1945 gevoerde beleid is een indrukwekkend arsenaal van wettelijke en bestuurlijke maatregelen, infrastructuurle voorzieningen en financiële faciliteiten (premies, subsidies, fiscale faciliteiten) opgebouwd om het entameren van economische activiteiten in regio's met een zwakkere economische structuur te stimuleren. Hoewel het in de afgelopen twintig jaren gevoerde beleid niet onverdienstelijke resultaten heeft gehad, worden deze met name voor het Noorden en Zuid-Limburg niet voldoende geacht. De doelstelling van een meer evenwichtige spreiding van economische activiteiten en ook van de bevolking is tegen de achtergrond van de toenemende bezwaren die een hoge concentratie van economische activiteiten en van de bevolking met zich meebrengt (congestie, schaarste aan ruimte en aan goede woon-

* Mr. drs. A. P. J. van der Eyden is wethouder voor sociale zaken, coördinatie van de bejaardenzorg, en gemeentebedrijven van Amsterdam. Hij is lid van de KVP. Schreef o.m.: „Economische mogelijkheden en financiële problemen van Groot-Amsterdam”, in „Politiek”, juli/augustus 1967; „Governing the Rhine Estuary Metropolis in the Dutch Delta”, in „International Review of Administrative Sciences”, 1970. (Red.)

omstandigheden, aantasting van het milieu, dure infrastructurele voorzieningen e.d.), in Nederland dan ook een vitaal onderdeel van de overheidsverantwoordelijkheid.

In de periode 1950/1971 was de *bevolkingstoename* in het Westen (Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht) 26 %, in het Zuiden (Noord-Brabant, Limburg, Zeeland) 41 %, in het Oosten (Gelderland, Overijssel) 41 % en in het Noorden (Friesland, Groningen, Drente) 18 %, terwijl in geheel Nederland de toename 31 % was. Ondanks het relatief achterblijven van de bevolkingsgroei in het Westen kwam de bevolkingsdichtheid (aantal inwoners per km²) daar op 890, tegen een landelijk gemiddelde van 389. Overigens verschilt de bevolkingsdichtheid in het generaliserend als „het Westen” aangeduide gebied aanzienlijk: in Utrecht 614, in Noord-Holland 849 en in Zuid-Holland 1058.

Ondanks de hoge bevolkingsdichtheid was er met name in het Waterweggebied een groot tekort aan arbeidskrachten, met als gevolg grote *spanningen op de arbeidsmarkt* en de noodzaak van het aantrekken van buitenlandse werknemers om de voortgang van activiteiten veilig te stellen. Spanningen op de arbeidsmarkt zoals in het Waterweggebied vormen een belangrijke oorzaak van de inflatore tendensen in de economie, zoals de ontwikkelingen rond de zgn. *f 400-loonronde* van eind 1970 hebben aangetoond. Steeds sterker kwam dan ook de vraag op, of de toeloop naar het Westen niet krachtiger moet worden afgeremd, hetzij door bepaalde bedrijven vestiging in het Westen eenvoudig te verbieden, hetzij door bedrijven in het Westen aan speciale heffingen te onderwerpen, met als doel de aantrekkingskracht van het Westen te verminderen en baten te verkrijgen ter bestrijding van de kosten van de concentratie en ter verbetering van het spreidingsbeleid.

Vorige regeringen hebben geen stappen in die richting genomen, in verband met de moeilijkheden die een dergelijk beleid met zich meebrengt. Bestudering van de *Memorie van toelichting* leidt tot de conclusie, dat de uitwerking van de selectieve investeringsregeling het kabinet-*Biesheuvel* ook voor grote moeilijkheden plaatst, evenals opvolgende regeringen, die met de voorgestelde regeling willen of moeten werken.

Aangezien het doel van deze regeling — het afremmen van het overvolle Westen — voor velen als muziek in de oren klinkt, mag het risico dat het voorontwerp wet wordt, niet worden onderschat. Politiek gezien is de voorgestelde regeling een antwoord op de meermalen en in vele toonaarden geuite kritiek op het na 1945 gevoerde beleid. Gezien de steeds manifester wordende nadelen van de congestie in het Westen komt het sociaal-economische geweten van politici en van de centrale overheid onder zware druk te staan van het verwijt, dat ondanks alle energie, geld en maatregelen in het kader van het regionaal-economisch beleid de economische structuur, met name van het Noorden en Zuid-Limburg, veel te wensen overlaat. „*Afremming van het Westen*” wordt

dan een *simplificatie* van een zeer gecompliceerd vraagstuk, en een leuke die, ondanks grote risico's en schadelijke effecten, een vruchtbare voedingsbodem vindt in een door pleidooien zoals het rapport van de *Club van Rome*¹ beïnvloed klimaat. Ter vermijding van misverstanden: niet het doel van een betere spreiding van economische activiteiten over het land wordt hier aangevochten, evenmin de wenselijkheid van een grotere met de overheidsverantwoordelijkheid verbonden overheidsinvloed op de investeringsactiviteiten, maar wel de wijze waarop in het voorontwerp de gedachte van een betere spreiding van economische activiteiten wordt uitgewerkt, met als gevolg een scala van ongewenste economische, sociale en bestuurlijke repercussies.

De KVP en ook de andere politieke partijen mogen zich wel goed bedenken alsvorens medewerking te geven aan realisering van het voorontwerp. Hoewel KVP-AR-CHU, VVD en DS '70 (ook na beëindiging van regeringsverantwoordelijkheid) op dit punt politiek gebonden lijken door het *Regeerakkoord*, is dit toch niet het geval, want het voorontwerp gaat veel verder dan het *Regeerakkoord*. Het *Regeerakkoord* spreekt van „een selectieve investeringsheffing op *nieuwe* bedrijfsgebouwen”, terwijl het voorontwerp ook het vernieuwen, veranderen of vergroten van gebouwen aan de investeringsheffing onderwerpt en de mogelijkheid opent bepaalde projecten te verbieden.

In deze bijdrage zal eerst de essentie van het voorontwerp worden besproken, vervolgens wordt in een evaluatie op fundamentele bezwaren gewezen, daarna worden de consequenties ervan voor de noordvleugel van de Randstad besproken, terwijl het geheel wordt afgesloten met een conclusie.

2. DE ESSENTIE VAN HET VOORONTWERP

De afgelopen jaren zijn vooral de volgende drie instrumenten besproken voor een op afremming gericht beleid: een heffing op de arbeidskracht die in het Westen in dienst wordt gehouden, met name in de vorm van een loonsomheffing; een heffing op nieuwe investeringen van bedrijven in het Westen, of op bepaalde categorieën van investeringen; het verbieden van nieuwe vestigingen — eventueel ook uitbreidingen — in het gebied, tenzij daartoe vergunning is verleend. Nadat niet op grond van economische, maar van administratief-bureaucratische overwegingen de *loonsomheffing* in de *Memorie van toelichting* is afgewezen („een te zware belasting voor de heffende instanties”), wordt de voorkeur gegeven aan een *combinatie van een heffingenstelsel en van een vergunningenstelsel*. Op basis van soortgelijke administratief-bureaucratische overwegingen wordt bepaald, welke investeringen onder de heffing

¹„Rapport van de Club van Rome: de grenzen aan de groei”; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen; 1972.

zouden moeten vallen. Hoewel er geen economisch argument bestaat om speciaal bedrijfsgebouwen en installaties in de open lucht onder de heffing te laten vallen, en andere investeringen — zoals machines, transportmiddelen e.d. — niet, worden deze laatste buiten de regeling gehouden, omdat administratieve lokalisatie van dergelijke bedrijfsmiddelen niet met voldoende zekerheid mogelijk is en omdat roerende bedrijfsmiddelen verplaatsbaar zijn (problemen van administratieve controle). Ofschoon *vervangingsinvesteringen* eigenlijk buiten de heffing zouden moeten vallen, worden deze niet vrijgesteld, omdat het praktisch ondoenlijk is vervangingsinvesteringen enigermate exact te onderscheiden van op expansie gerichte investeringen.

De bewindslieden leggen *het zwaartepunt bij de investeringsheffing*, terwijl voor het geval in bepaalde gebieden of voor bepaalde typen projecten het afremmend effect van een heffing te gering wordt geacht, ook de voorwaarde van een voorafgaande vergunning kan worden gesteld.

De investeringsheffing op bedrijfsgebouwen zou liefst maximaal 100 % van de bouwkosten belopen en op installatie in de open lucht maximaal 12,5 %; bij bedrijfsgebouwen wordt een bedrag van f 100.000 buiten beschouwing gelaten en bij de installaties een bedrag van f 1.000.000.

Gezien de weerbarstigheid van de materie, onzekerheden, veranderlijke omstandigheden en wat al niet, geven de bewindslieden de voorkeur aan een *globale regeling*. De ontworpen regeling wordt door hen geacht te voldoen aan: eisen van grote soepelheid, effectiviteit, billijkheid, juridische formuleerbaarheid en rechtszekerheid, ambtelijke hanteerbaarheid en minimale economische schadelijke effecten. Blijkens het concept-wetsontwerp veroorloven de bewindslieden en hun ambtelijke medewerkers zich grote vrijheden doordat vrijwel alle essentiële beslissingen per *Algemene Maatregel van Bestuur* kunnen worden genomen (dus zonder medebeslissingsrecht van het parlement). Bij AMvB kan het gebied waarvoor de regeling van toepassing is (vooralsnog Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland met enkele uitzonderingen), worden beperkt of uitgebreid. Eveneens bij AMvB kunnen uitzonderingen op het heffingsstelsel worden gemaakt, zonder dat zekerheid bestaat waarvoor uitzonderingen kunnen worden verwacht (de Memorie van toelichting is rijkelijk vaag). Bij AMvB kan het minimum waarover geen heffing verschuldigd is, worden verhoogd en eveneens bij AMvB kan het heffingspercentage naar gebied, aard en bestemming worden gedifferentieerd. Eveneens per AMvB kan verboden worden bepaalde gebouwen te bouwen of installaties te plaatsen. Voor bijzondere gevallen kunnen door de ministers van Economische Zaken en Financiën onthefingen worden verleend. Al met al een centralistische en bureaucratische opzet.

3. EVALUATIE: FUNDAMENTELE BEZWAREN

Voor zover mij bekend zijn er tot nog toe nauwelijks positieve reacties geweest op het gepubliceerde voorontwerp. In de gemeenschappelijke brief van de *Colleges van Burgemeester en Wethouders van de vier grote steden* aan de minister van Economische Zaken d.d. 21 juni wordt kernachtig gesteld: „Als nieuw element in het spreidingsbeleid is het wetsontwerp dan ook negatief van aard: het zal in het Westen bemlemmerend werken zonder overig Nederland werkelijk te stimuleren”. De voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam, de heer *E. G. Stijkel*, zei op de jaarvergadering van de *Amsterdamse Industrie Vereniging* op 20 juni 1972: „Ook al lijkt het redelijk te stellen, dat op degene die een nieuwe maatregel wil — in dit geval het opleggen van een investeringsheffing — de plicht rust te bewijzen, dat de maatregel verantwoord is, de praktijk is helaas anders. Eerst wordt het voorstel gedaan en daarna wacht men af of de slachtoffers zullen piepen. Welnu, dames en heren, wij piepen niet, wij gillen”. Achtereenvolgens kunnen een aantal fundamentele bezwaren worden genoemd:

1 De zgn. selectieve investeringsregeling is *allesbehalve selectief*. Op willekeurige wijze worden bedrijfsgebouwen en installaties aan de heffing onderworpen. Terwijl een werkelijk selectief beleid een grote mate van differentiatie zou kennen, is er van differentiatie nauwelijks sprake. De *Memorie van toelichting* stelt zelf: „Het element van selectiviteit schuilt thans echter voornamelijk in de afscheiding van het Westen van overig Nederland” (pag. 25). Omdat de heffing niet selectief werkt, gaat er geen normerend appèl van uit, nu er geen beroep wordt gedaan op het verantwoordelijkheidsgevoel om de maatschappelijke kosten die men veroorzaakt, voor zijn rekening te nemen (men betaalt voor door andere bedrijven veroorzaakte maatschappelijke kosten, terwijl de veroorzakers vrijuit gaan ²).

2 Gegeven de vuistregel, dat 20 tot 25 % van de totale investeringen bij de industrie bestaat uit bedrijfsgebouwen, terwijl het bij investeringen in installaties om aanzienlijke bedragen gaat, betekent doorvoering van de investeringsheffing een *aanmerkelijke verzwaring van de kosten voor alle economische activiteiten in het Westen* (niet alleen nieuwe vestigingen, maar ook normale uitbreidingen en verbouwingen vallen eronder). Dit impliceert, dat het kostenniveau in het Westen (hoge bouwkosten, grondkosten, loonkosten, kosten voor infrastructurele voorzieningen, enz.) een nog grotere discrepantie krijgt ten opzichte van het

²In wezen werken milieuheffingen volgens het principe „de vervuiler betaalt” wèl selectief en normerend. Vgl. van mijn hand: „Alternative Future Profiles for the Dutch Delta”, in „Local Government as Promotor of Economic and Social Development”, Uitg. International Union of Local Authorities, Den Haag, 1971 (pag. 88-100). Waar mogelijk moeten maatschappelijke kosten aan de veroorzakers worden doorberekend (bijv. parkeerheffingen in de binnensteden).

kostenniveau elders. Sterke economische activiteiten en sterke bedrijven wentelen deze kostenverhoging af in de prijzen van hun produkten, terwijl zwakkere, maar sociaal vitale activiteiten door gebrek aan afwentelingsmogelijkheden de dupe worden. Terwijl de investeringsheffing gemotiveerd wordt als anti-inflator, werkt verhoging van het kosten-niveau juist *inflator*.

3 De investeringsheffing tendeert tot *vertraging van de noodzakelijke modernisering en vernieuwing van het produktie-apparaat*. Vervanging van arbeid door kapitaal door middel van diepte-investeringen wordt tegengegaan, zodat de *spanning op de arbeidsmarkt* alleen maar wordt vergroot.

4 Het voorontwerp gaat voorbij aan de wezenlijke verschillen van economische structuur, tempo en fase van veranderingen, uitstotingsfactoren, vernieuwings- en omschakelingstendensen e.d. Niet ten onrechte bestaat de indruk, dat de regeling zo goed als geheel is afgestemd op de situatie in het Waterweggebied. Het is onverantwoord, *generaliserend over „het Westen”* te spreken en daarop om administratief-bureaucratische redenen het beleid af te stemmen.

5 Op geen enkele wijze wordt de indruk gewekt, dat men op de hoogte is van wat er reeds aan selectief beleid door toedoen van provinciale en met name lokale overheden plaatsvindt. De gedachtengang is zo *centralistisch van opzet*, dat het feitelijk functioneren van de investeringsregeling bij voorbaat tot mislukkingen en ongelukken gedoemd lijkt. Het summum van centralisatie blijkt wel uit de volgende passage in de *Memorie van toelichting* (pag. 36): „Het ligt dus in de rede, dat de aanvrager, reeds voordat hij met de lagere instanties overleg gaat plegen, of althans nagenoeg tegelijkertijd, zijn aanvraag om vergunning tot de centrale overheid richt. Acht deze toelating van het project niet verantwoord, dan kan zij aanstonds de aanvraag afwijzen. De aanvrager kan zich dan (—) verder de moeite besparen om met de andere overheidsinstanties nog verder overleg te plegen” (*sic*). Het voorgestelde AMvB-bewind is ook een teken van centralisme en bureaucratie.

6 Uit de *Memorie van toelichting* valt af te leiden, dat talrijke *gemeentelijke investeringsactiviteiten* onder de regeling zullen vallen; althans, daarover wordt zo nadrukkelijk gezwegen, dat eerst duidelijkheid moet worden gegeven op dit punt. Gebouwen voor kerken, scholen en plaatsgebonden activiteiten ten behoeve van de gezondheidszorg of van sociale aard worden vrijgesteld, evenals „gebouwen door de lagere overheid opgericht ten behoeve van de publieke dienst” (pag. 25). Uitzonderingen voor gebouwen ten dienste van het openbaar vervoer worden overwogen (pag. 26) dus zelfs dat is nog niet eens zeker. „Wel zal de heffing rusten op kantoren van allerlei aard (—). Ook kantoren ten behoeve van niet-commerciële instellingen, voor zover deze niet uitdrukkelijk werkzaam zijn op sociaal terrein, behoren naar het inzicht

van ondergetekenden onder de heffing te vallen" (pag. 26). Hoe zit het met de elektrische centrales, waterzuiveringsinstallaties, vuilverbrandingsinstallaties en de daarbij behorende kantoren?

7 Het is een onjuist uitgangspunt, dat men het investeringsklimaat kan verslechteren zonder dat de *werkgelegenheid* daardoor in gevaar komt. Doordat niet alleen nieuwe bedrijfsgebouwen onder de heffing zouden vallen (dat is al ernstig genoeg), maar ook verbouwingen, veranderingen en uitbreidingen van bestaande gebouwen, wordt de noodzakelijke herstructurering van de economische structuur gefrustreerd. Hierdoor worden de reeds aanzienlijke problemen van de bestaande werkloosheid verscherpt, maar wordt ook de aanpak van het werkgelegenheidsbeleid op langere termijn in de wortels aangetast.

Deze opsomming van fundamentele bezwaren, die zonder veel moeite kan worden uitgebreid, is al voldoende om af te zien van de voorgestelde regeling.

Het verdeelde *spoedadvies van de SER* d.d. 27 juni jl. bevat ook fundamentele kritiek, een een weinig doordacht tussenvoorstel. De SER wil het zwaartepunt van de regeling niet bij het heffingenstelsel leggen, maar bij het vergunningenstelsel. Gezien de belangrijke bedenkingen tegen het voorgestelde heffingenstelsel geeft de SER voor het tegengaan van congestie en schaarste op de arbeidsmarkt de voorkeur aan een andere heffingsgrondslag dan de investeringen (bijv. loonsom, toegevoegde waarde, of grondgebruik). Verder bepleit de SER verlaging van het maximale heffingspercentage (tot 20 %), verhoging van het vrijgestelde bedrag, en een geïntegreerd ruimtelijk beleid, waarbij de bestemming van de grond vooral ten behoeve van het bedrijfsleven gecoördineerd wordt geregeld.

In afwachting van zo'n geïntegreerd ruimtelijk beleid stelt de SER voor, de investeringsregeling per 1 januari 1973 in te voeren, maar slechts tijdelijk (bijv. voor 2 jaar). Het is onbegrijpelijk, dat de SER ondanks vernietigende kritiek adviseert een structurele maatregel tijdelijk en op hoop van zegen te nemen.

4. DE NOORDVLEUGEL VAN DE RANDSTAD

Is het tot op zekere hoogte begrijpelijk, dat men voor het zuidelijk deel van de Randstad een selectiever investeringsbeleid bepleit, te meer nu er in het Waterweggebied een zekere wildgroei heeft plaatsgevonden, in de noordvleugel van de Randstad is er geen aanleiding tot een afremmend beleid zoals in het voorontwerp beoogd. In de *Zaans-Amsterdamse regio* is er geen sprake van overinvesteringen, die de oorzaak zouden zijn van een overspanning op de arbeidsmarkt en van inflatoire ontwikkelingen.

De investeringen in vaste activa van de industrie stegen in 1970 in

het gehele land aanzienlijk, met 33 %; de stijging in Amsterdam-IJmond bleef met 13 % ver achter. De investeringen in bedrijfsgebouwen namen in 1970 landelijk toe met 40 %, in Amsterdam-IJmond met 14 % (in Utrecht met 84 %, in de agglomeratie Den Haag zelfs met 104 %). De werkgelegenheid in Amsterdam vertoont over de periode 1964/1970 een daling, die nadien doorzet. De vermindering van de werkgelegenheid in de nijverheidssector werd eerst gecompenseerd door een stijging in de dienstverlenende sector, maar na 1966 was deze compensatie onvoldoende. In 1969 daalde zelfs het aantal personen dat in de dienstensector werkzaam is. Een deel van de werkgelegenheid verplaatste zich naar de omringende gemeenten: het gemiddelde groeitempo van de werkgelegenheid was in de periode 1963/1969 5,1 % per jaar, maar in 1969/1970 2,5 %. In het gewest Amsterdam daalde de werkgelegenheid in de industrie met ruim 8 % over de periode 1963/1969. Deze cijfers³ zijn voldoende om aan te tonen, dat in deze regio investeringsheffingen uit den boze zijn. Het voorontwerp gaat ervan uit, dat in de zuidvleugel van de Randstad een beleid nodig is met heffingen en vergunningen, terwijl in de noordvleugel het accent op heffingen ligt. De noordvleugel van de Randstad is niet opgewassen tegen een verslechtering van het investeringsklimaat, terwijl de werkgelegenheid in gevaar komt.

Afgezien van deze economische overwegingen legt het voorontwerp ook de bijl aan de wortel van het beleid zoals dat in de *Tweede nota over de ruimtelijke ordening* is aangegeven. Alkmaar, Purmerend, de zuidwesthoek van de IJsselmeerpolders (Almere) en Lelystad worden in deze nota gezien als opvangcentra voor de overloop van het noordelijk deel van de Randstad. Uitstraling in deze richting geeft het Noorden (Friesland, Groningen, Drente) een economisch hecht fundament, vooral als de infrastructuur voor vervoer en verkeer verbeterd wordt.

Voor *Amsterdam* komt de investeringsheffing extra hard aan, omdat het pijnlijke proces van *stadsvernieuwing* aanzienlijke herstructurering en verplaatsing noodzakelijk maakt⁴. Een verantwoord stadsvernieuwingbeleid vergt eigenlijk het tegendeel van investeringsheffingen, nl. financiële faciliteiten. Economisch, sociaal en politiek is het niet te verdedigen, dat kleine zelfstandigen, kleine bedrijfjes, middelgrote en grote bedrijven, omdat ze hun economische activiteiten nu eenmaal in

³ Deze cijfers zijn ontleend aan het „Commentaar van de Zaaans-Amsterdamse regio op het concept-investeringsregeling”, dat door de Kamers van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam en voor Zaanland in overleg met de overlegorganen van de samenwerkende vakcentrales in Amsterdam en de Zaanstreek en met andere betrokkenen is opgesteld en aan de SER is aangeboden bij brief van 12 juni 1972.

⁴ Voor een inzicht in de omvang van de operatie die onder de naam „Stadsvernieuwing” in Amsterdam op gang is gekomen, kan verwezen worden naar de twee nota’s die het gemeentebestuur heeft uitgebracht: „Stadsvernieuwing — de voorbereiding”, Gemeenteblad 1969, bijlage R; „Stadsvernieuwing — programma voor de korte termijn”, Gemeenteblad 1971, bijlage N.

een stadsvernieuwingsgebied hebben ontwikkeld, niet alleen met financiële stroppen en organisatorische problemen worden geconfronteerd als gevolg van de stadsvernieuwing, maar bovendien met een investeringsheffing, terwijl degenen die toevallig niet in „het Westen” zitten, buiten schot blijven of zelfs financiële steun genieten. Met andere woorden, stadsvernieuwingsgebieden hebben recht op gelijke behandeling als de zgn. zwakke regio's.

5. CONCLUSIE

Het voorontwerp van Wet Selectieve Investeringsregeling mag geen wet worden, dat is duidelijk. Het is gebaseerd op een onverantwoorde simplificatie, die het als leuze goed doet: „afremming van het Westen”. Vergeten wordt al te vaak, dat een belangrijk deel van het nationale inkomen in „het Westen” wordt verdiend. Gezien de schaarse ruimte en de risico's die de toenemende congestie met zich meebrengt, is een selectief ruimtelijk ordeningsbeleid geboden. Maar de zgn. „selectieve” investeringsregeling is niet selectief; deze zal in het Westen belemmerend werken, zonder overig Nederland werkelijk te stimuleren. Sterke economische activiteiten en activiteiten die aan het Westen gebonden zijn (zoals de zeehaven-activiteiten) zullen de hogere kosten afwentelen via hun prijzen en aldus inflatoor werken, terwijl zwakke economische activiteiten door de cumulatief kosten-verhogende investeringsheffing in moeilijkheden zullen komen. Het voorontwerp gaat voorbij aan de wezenlijke verschillen van economische structuur, tempo en fase van veranderingen, uitstotingsfactoren, vernieuwings- en omschakelingstendensen.

De voorgestelde regeling is centralistisch en bureaucratisch van opzet (alle beslissingen worden bij AMvB genomen, terwijl provinciale en lokale overheden er nauwelijks aan te pas komen). De lokale overheid in het Westen wordt geconfronteerd met hogere kosten, zonder dat er zekerheid bestaat, dat de opbrengsten van de investeringsheffing ten goede komen aan het wegwerken van de congestieverschijnselen.

Bovendien wordt het beleid van de *Tweede nota over de ruimtelijke ordening* om via uitstraling vanuit de noordvleugel van de Randstad het Noorden een betere economische structuur te verschaffen, gefrustreerd. Stadsvernieuwingsgebieden komen door de investeringsheffing in moeilijkheden; daarom is de conclusie getrokken, dat deze gebieden recht hebben op gelijke behandeling als de zgn. zwakke regio's.

Voor een goed verantwoord regionaal-economisch spreidingsbeleid verdient het de voorkeur over een vergunningenstelsel te beschikken, gecombineerd met een effectief en omvangrijk systeem van verplaatsingspremies, zoals bepleit in de brief van de vier grote gemeenten.

Het Tweede-Kamerlid *drs. M. W. J. M. Peijnenburg*, een belangrijk

woordvoerder van de KVP op het onderhavige terrein, heeft naar aanleiding van de komende industrialisatienota gezegd: „Wij zijn van plan ons op te stellen in die zin: een afremming in het Westen en sterke nadruk op het Noorden en Zuid-Limburg”⁵. Met deze discussiebijdrage ga ik in op zijn verzoek aan het KVP-kader om mee te denken over een nieuw regionaal beleid. Met overtuiging leg ik hem, de KVP, de volksvertegenwoordiging en de regering de conclusie voor: het voorontwerp van Wet Selectieve Investeringsregeling mag geen wet worden. Ondanks het feit, dat de opbrengst van de investeringsheffing blijkens recente berichten nodig wordt geacht als bijdrage aan de algemene middelen, en dus om budgettaire redenen. Als „werkafpraak” werd bij de kabinetsformatie 1971 vastgelegd: „Opbrengst zal worden geneutraliseerd en, in een periode van laagconjunctuur, worden bestemd voor de zwakke regio's”.

Op een conjunctureel ongelukkig tijdstip dreigt een structureel bedoelde maatregel tijdelijk (als de SER zijn zin krijgt) om budgettaire redenen te worden doorgedreven, omdat „het Westen moet worden afgeremd”. Remmen tot de economische groei (in het Westen en in overig Nederland) stagneert, met vele schadelijke remsporen, waaronder de onmogelijkheid om de collectieve sector te financieren. Het lijkt op het oplossen van budgettaire problemen door de belastingen af te schaffen. Ook budgettair gezien mag de investeringsregeling geen doorgang vinden. Gaat het om belastingmiddelen of om structureel beleid? Om beide.

⁵ M. Peijnenburg: „KVP-kader moet meedenken over nieuw regionaal beleid”, in: „KVP '72”, pag. 5.

Unctad III - een teleurstelling

M. J. J. van Amelsvoort en P. G. J. Zelissen*

Om te komen tot een realistische beoordeling van UNCTAD III en haar betekenis voor de ontwikkelingslanden is het nodig uit te gaan van het historisch besef, dat de huidige problematiek van deze landen niet los te zien is van hun door de eeuwen gegroeide afhankelijkheid en onderschikking aan het Westen. Het dekolonisatieproces bracht hierin wel een belangrijke wijziging, maar tastte de op het internationale kapitalistische systeem geënte economische structuur van de voormalige koloniën niet aan. Voor een juist begrip en een juiste beoordeling dient dit afhankelijkheidselement voorop te worden geplaatst. Het is om die reden, dat het ontwikkelingsprobleem in de eerste plaats een politiek vraagstuk is. Deze erkenning ontbreekt veelal in de discussie over de ontwikkelingssamenwerking, en dat leidt ertoe, dat enkele van de wettelijke knelpunten over het hoofd worden gezien.

Spreeken over echte ontwikkeling in de zin van volledige culturele, politieke en economische ontplooiing maakt het tevens noodzakelijk, het vraagstuk niet slechts te definiëren als een tegenstelling tussen landen, maar niet minder als een tegenstelling tussen rijke en arme bevolkingsgroepen binnen de landen. In beginsel geldt dit zowel voor de rijke als voor de arme landen, maar in het algemeen zijn de verschillen in rijkdom en macht in de ontwikkelingslanden veel groter dan in de ontwikkelde landen. En op het gevaar af te generaliseren, kan men zich de vraag stellen, of niet ook de rijke elites van de ontwikkelingslanden de status quo eerder willen handhaven dan daadwerkelijk de schrijvende nood van de armen en onderdrukten te lenigen. Zo bestaat er een functioneel verband tussen de interne tegenstellingen binnen de landen en de huidige internationale tegenstellingen.

Tegen de achtergrond van bovenstaande omschrijving van de internationale context van het ontwikkelingsvraagstuk is het te begrijpen (maar niet goed te keuren), dat de resultaten van UNCTAD III mager zijn gebleken. Op de belangrijkste punten is men niet verder gekomen dan het maken van passen op de plaats.

* Drs. M. J. J. van Amelsvoort en dr. P. G. J. Zelissen behoren tot de Tweede-Kamerfractie van de KVP. Als Kamerlid maakten zij deel uit van de Nederlandse delegatie naar de derde conferentie over handel en ontwikkeling van de Verenigde Naties (United Nations Conference on Trade and Development), die in mei-juni jl. in Santiago (Chili) is gehouden. De titel en de tussenkopjes in dit artikel zijn door de redactie aangebracht.

Zwakke plekken

Ruim honderdveertig landen waren vertegenwoordigd op UNCTAD III. Nog geen twintig van hen hebben ten slotte de definitieve vorm aan de meeste resoluties gegeven. Onder die twintig waren de notoire minimalist: de Verenigde Staten, en de principiële buitenstaander: de Sovjetunie. Die twintig vormden de hoogste top van de conferentie. Naar Chili's hoogste bergtop werden zij daarom de *Aconcagua-groep* genoemd. Geen verrassing voor hen die zich nog de Himalaya-groep herinnerden, die ditzelfde karwei had opgeknapt tijdens UNCTAD II in New-Delhi, vier jaar geleden.

Het optreden van zo'n groep legt meteen een van de zwakke plekken van de UNCTAD bloot. Acht jaar geleden opgericht als orgaan van de Verenigde Naties om zich meer in het bijzonder met de vraagstukken van handel en ontwikkeling bezig te houden, heeft de UNCTAD nu haar derde algemene conferentie achter de rug. Die conferenties vormen een soort massale onderhandeling van het typische VN-model: men onderhandelt niet over concrete concessies, maar over resoluties. Op zijn best dus over toezeggingen voor concessies. De concrete concessies — als de toezeggingen worden uitgevoerd — komen pas tot stand in verdere onderhandelingen, zoals die in het GATT¹ het Internationale Monetaire Fonds (IMF) en dergelijke — instituten waar de rijke landen de dienst uitmaken — zullen worden gevoerd. De UNCTAD-vergaderingen maken daarom op de waarnemer wel eens een wat onwezenlijke indruk.

De onzekerheid over de vraag of de resoluties wel zullen worden uitgevoerd, hangt samen met de gevolgde procedure, waarvan de Aconcagua-groep één element is. Deze procedure is een noodzakelijk kwaad. Noodzakelijk, omdat je het met honderdveertig landen niet in vijf weken eens kunt worden over veertig resoluties, waaronder er zijn die veertig bladzijden tellen en wezenlijke gebieden van de internationale politiek bestrijken. Zeker niet als de ontwerpen pas halverwege de duur van de conferentie ter tafel komen. Een kwaad, omdat in zo'n kleine groep enkele landen de boventoon gaan voeren. Voor het Westen was dat Amerika. Ons is de verregaande terughoudendheid van de Verenigde Staten zeer tegengevallen. Natuurlijk, alle ontwikkelde landen zijn terug houdend op een dergelijke conferentie, maar weinigen in die mate. De oorzaak daarvan ligt, voor zover wij konden zien, bij het Amerikaanse volk zelf. Als de Amerikaanse politici het been strak houden, volgen zij in dezen hun achterban. In andere landen zal het met die achterban wel niet veel anders gesteld zijn, ook in Nederland niet, maar daar zijn de politici wat eigenwijzer.

Heel wat landen bleken bij de eindstemmingen ontevreden over de

¹ General Agreement on Tariffs and Trade.

werkstukken van de Aconcagua-groep. Amendementen indienen zou echter in de meeste gevallen tot een volledige chaos hebben geleid, want het zo moeizaam bereikte compromis zou dan van de tafel zijn geveegd. Het gevolg daarvan was, dat veel stemverklaringen eerder als verkapte amendementen klonken. Men zou dan wel voorstemmen of eventueel zich van stemming onthouden, maar met die en die passage kon men onmogelijk akkoord gaan. Enzovoort. Om de werkelijke betekenis van de aanvaarde resoluties te kennen moet men daarom de stemverklaringen erbij nemen. Het is dan ook — op enkele uitzonderingen na — niet te zeggen, welke onderdelen van welke resoluties nu ook werkelijk tot uitvoering zullen komen.

Diepere oorzaken

Aan deze procedurele kwesties, die natuurlijk nauw verband houden met het in de aanhef gestelde, liggen diepere oorzaken ten grondslag. De UNCTAD is in het leven geroepen op aandringen van de ontwikkelingslanden. Zij zijn het, die ter conferentie de voorstellen indienen. Daartoe hebben zij zich als „Groep van 77” geconstitueerd. Hun aantal groeit voortdurend en heeft op het ogenblik ongeveer de honderd bereikt. Onderling verschillen zij zeer in ontwikkelingspeil, grootte, politieke positie en economische structuur. Die verschillen maken het voor hen uiterst moeilijk om het onder elkaar eens te worden. De voorbereidende *conferentie van Lima*, in november vorig jaar, is daarvoor niet voldoende gebleken. Ook in Santiago had de groep nog een week of twee nodig om de ontwerp-resoluties rond te krijgen. Al die tijd leunden de rijke landen achterover in hun stoelen, zich beperkend tot algemene beschouwingen.

Zo gauw de ontwerpen ter tafel kwamen, werd de wankelende eenheid onder de arme landen opnieuw op de proef gesteld, doordat de ontwikkelde landen hen op sommige onderdelen wel, op andere niet tegevoet wilden komen.

Een voorbeeld van die onenigheid is te vinden in de gang van zaken met betrekking tot de groep van de armste landen. In de „strategie”² van de Verenigde Naties staat onder meer, dat de minst ontwikkelde landen het meest geholpen moeten worden. Er zijn criteria aangegeven om vast te kunnen stellen, welke landen dat zijn. Er bleken er vijftieng onder de criteria te vallen, merendeels in Afrika gelegen. Zo ver waren we in december vorig jaar. Toen al begon het touwtrekken. Aan de ene kant de groep van de vijftieng erkend armste landen, die ervoor pleitten nu door te gaan met een programma voor de beoogde bijzondere hulp. Aan de andere kant de bijna even arme landen, die nog juist niet onder de criteria vielen, en die een „verfijning” van de

² „Internationale ontwikkelingsstrategie voor het tweede ontwikkelingsdecennium van de Verenigde Naties”, door de Algemene Vergadering op 24 oktober 1970 aanvaard. (Red.)

criteria nodig vonden. Zolang daar niets aan was gedaan, vonden zij het opstellen van een program voorbarig.

De uitslag van deze belangenstrijd was, dat er in Santiago twee ontwerp-resoluties betreffende de minst ontwikkelde landen aan de orde werden gesteld; een ervan bevatte het bedoelde programma, het andere ontwerp bepleitte herziening van de criteria. Het bekende antwoord op moeders vraag, of Jantje een snoepje dan wel een koekje wil: allebei, moeder. De uiteindelijke keus ligt dan toch weer in handen van moeder, in casu de rijke landen. Die hadden weinig kritiek op het programma en wilden de criteria ook best nog eens bekijken, maar stelden wel voorop, dat eventuele bijzondere hulp voor de armste landen niet extra zou zijn: zij zou ten koste van de overige hulp gaan. Men kan zich voorstellen, welke uitwerking dit standpunt had op de toch al grote spanningen in het minder ontwikkelde kamp. Alleen Nederland, samen met een enkel ander land, verklaarde zich bereid om de bijzondere hulp ook extra-hulp te laten zijn.

Eigenbelang

Dit voorbeeld zou met vele te vermeerderen zijn. Elk voorbeeld zou op zijn manier kunnen illustreren, dat de handels- en ontwikkelingsconferenties niet bedoeld zijn om filantropie te bedrijven — de Nederlandse pers wekte ten tijde van de voorbereiding van UNCTAD III soms die indruk —, maar politiek. En in zijn buitenlandse politiek is elk land gericht op zijn eigenbelang. Daarvoor kwamen al die landen naar Santiago: om hun belangen te verdedigen. Wanneer de afloop van deze conferentie ons teleurgesteld heeft, is dat niet omdat ook de rijke landen er hun belangen verdedigden, maar omdat zij zo zeer hun belangen op korte termijn in het oog hielden en zo weinig blijk gaven van het besef, dat hun belangen op langere termijn gediend zijn met een hoger peil van economische ontwikkeling in de landen die nu nog tot de arme gebieden gerekend moeten worden. Zij hebben alle belang bij stabiliteit in de betrekkingen tussen de nationale staten. Zo'n stabiliteit is onverenigbaar met de grote verschillen in ontwikkelingspeil die nu bestaan, terwijl ook het tempo van ontwikkeling in de meeste arme landen volstrekt onvoldoende is om de verschillen op redelijke termijn te verkleinen.

Dieper dan deze overweging ligt het besef, dat de wereld naar eenheid groeit. De middelen van vervoer en van communicatie maken alle plaatsen bereikbaar en alle gebeurtenissen kenbaar. In deze objectieve zin groeit de wereld naar eenheid. Daarbij zou het subjectieve besef horen, dat wij niet alleen voor onze landgenoten te zorgen hebben. In laatste instantie hebben wij te zorgen voor onze „wereldgenoten”. Maar deze gedachte overstijgt de nationale staat, die geen ander doel kent dan zichzelf. In de handels- en ontwikkelingsconferenties wordt gerrammelt aan de hekken van de nationale staten, evengoed als dat

trouwens gebeurt in andere organen van de Verenigde Naties en ook in zulke organisaties als de Europese Gemeenschappen. De hekken zelf blijven echter staan.

Een nieuw model

In dit perspectief kan UNCTAD III op zijn best gezien worden als een stap in het opnieuw doordenken van het internationale politieke model. Zij levert tevens een belangrijke stimulans daartoe. In dit model is het economische ontwikkelingspeil maar één parameter; anders gezegd, zijn verschillen in ontwikkelingspeil maar één categorie van factoren, zij het een zeer belangrijke.

Opnieuw doordenken is nodig omdat de oude modellen niet meer bruikbaar zijn. In het imperialistisch-kolonialistische model, dat tot ongeveer 1950 gelding bezat, waren de landen in de zuidelijke helft van de wereld slechts verlengstukken van de landen in Europa en Noord-Amerika. Alleen Japan en China wisten zich aan dat lot te onttrekken. (Geen wonder dat die twee nu elk op hun manier zo belangrijk zijn: de wortels van hun buitenlandse politiek liggen zoveel dieper). Dit model is weg. Het Oost-West-model, dat de periode van de koude oorlog beheerste, is aan het vervagen. Een nieuw model is er nog niet. Er zijn aanzetten voor, waarbij de oude elementen van betekenis blijven. De ontwikkelingsgedachte kan gezien worden als een van de belangrijkste aanzetten voor dit nieuwe model, vooral sinds zij consistent geformuleerd is in de ontwikkelingsstrategie van de Verenigde Naties. De teleurstelling aan het einde van de conferentie richtte zich dan ook vooral op het klaarblijkelijke gebrek aan steun voor de toepassing van deze strategie aan de kant van de ontwikkelde landen. De conferentie zelf is in dit kader te zien als een confrontatie van de rijke landen met de noden in de minder ver ontwikkelde gebieden.

De eerste aanduiding van het nieuwe model kwam van een Amerikaanse president: het was *Truman*, die het begrip ontwikkelingshulp introduceerde in de internationale politiek. Op het ogenblik zijn de Amerikanen niet meer zo in hun schik met dit geesteskind. Niet weinig Europese landen geven naar verhouding van hun nationale inkomen twee keer zoveel financiële hulp als de Verenigde Staten. Ook zijn het de landen van de Europese Gemeenschappen, die het systeem van de algemene tariefpreferenties hebben ingevoerd bij hun handel met ontwikkelingslanden. West-Europa heeft op dit moment het initiatief van de Verenigde Staten overgenomen. Binnenkort zal, naar te verwachten is, de Europese Gemeenschap worden uitgebreid met onder meer Denemarken en Noorwegen, landen die op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking ongeveer hetzelfde standpunt innemen als Nederland. Voor ons land vergroot dat de kans om het Nederlandse beleid via de Europese Gemeenschappen tot gelding te brengen.

Boeken & brochures

Recensies

De wankele zuil

R. J. F. Cornelissen* bespreekt „De wankele zuil; de Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme” van prof. dr. J. M. G. Thurlings; een publikatie van het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen; uitg. Dekker & Van der Vegt, Nijmegen/De Horstink, Amersfoort; 1971; 209 pag.; f 21,— (geb.), f 18,— (ing.).

Probleemstelling

De centrale moeilijkheid in iedere discussie over het al of niet handhaven van de confessionele, i.c. katholieke grondslag van maatschappelijke organisaties en instellingen is en blijft de confrontatie van ideaal en werkelijkheid. Het pleidooi vóór de katholieke c.q. christelijke levensbeschouwing als organisatieprincipe houdt vaak geen rekening met het *feitelijke* verlies aan invloed van die levensbeschouwing op de uitoefening van de maatschappelijke functie, met name op het grondvlak. Omgekeerd blijkt de vraag naar de evangelische inspiratie binnen een gedeconfessionaliseerde organisatiestructuur moeilijk anders te kunnen worden beantwoord dan door een of andere vorm van reconfectionalisering van de christelijke geloofs- en levensovertuiging (vgl. het Katholiek Centrum voor Journalistiek). In het denken over kerk en maatschappij is het geloof kennelijk zozeer met *bepaalde* organisatievormen vergroeid, dat aan dat geloof de kracht lijkt te zijn ontnomen om creatief en met behoud van eigen identi-

teit op zoek te gaan naar nieuwe vormen, waarin de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de christen op *eigentijdse* wijze gestalte kan krijgen. Om dit te bereiken is allereerst een kritisch-sociologische analyse van de huidige situatie noodzakelijk, op basis waarvan vervolgens een of meer handelingsmodellen ontworpen kunnen worden, die een „voortschrijdende” ontwikkeling uit het heden naar de toekomst mogelijk moeten maken.

Ideaal-typische omschrijving

Dit is, kort samengevat, de context waarin de onlangs verschenen studie van de Nijmeegse hoogleraar voor empirische sociologie, J. Thurlings, over verzuiling en ontzuiling bij de Nederlandse katholieken, hier besproken wordt. Thurlings wil in deze eerste „Publikatie van het Katholiek Documentatiecentrum”, als reeks opgezet om het katholicisme in Nederland gedurende de laatste eeuw te onderzoeken, een poging doen „om vanuit historische en actuele gegevens te komen tot een empirisch-sociologisch

* Dr. R. J. F. Cornelissen is stafmedewerker van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie en secretaris van de commissie „Kerk en samenleving”. Hij promoveerde in 1970 aan de Universiteit van Münster op de dissertatie „Offenbarung und Geschichte”. (Red.)

begrippenkader en een aantal, zoveel mogelijk samenhangende hypothesen, welke kunnen dienen tot een nader begrip van wat zich in katholiek Nederland aan het voltrekken is" (pag. VII). Gezien de complexiteit van het verschijnsel der verzuiling en de weinig exacte kennis die wij van het ontstaan en de huidige maatschappelijke functie ervan hebben, heeft Thurlings zich genoodzaakt gezien eerst een ideaal-typische omschrijving te geven van wat onder verzuiling moet worden verstaan om met behulp daarvan het fenomeen, zoals het zich in de werkelijkheid aan ons voordoet, in een begrippenkader te plaatsen (pag. 1). Het ontbreken van adequaat onderzoekingsmateriaal is er de oorzaak van, dat *Thurlings* zich heeft moeten beperken tot het formuleren van enkele hypothesen, die binnen het bestek van deze eerste verkenning wel geïllustreerd, maar niet bewezen konden worden (205 v.v.).

Ontwerp voor een denkmodel

In hoofdstuk I komt *Thurlings* via een bestudering van de verschillende aspecten van het verzuilingsverschijnsel, zoals die o.a. door de sociologen *König*, *Gadourek*, *Kruyt* en *Moberg* naar voren zijn gebracht, tot de volgende uitgangsdefinitie: „Verzuiling, alias zuilformatie, is een structuur van parallelle, ten opzichte van elkaar gesegegreerde en gepolariseerde organisatorische complexen, elk op een eigen levensbeschouwelijke grondslag, werkzaam in primair profane sferen binnen een maatschappij, die de rechten van het levensbeschouwelijk pluralisme in principe heeft erkend" (12). Na hiermee de zuilvorming primair als een maatschappelijk structuurverschijnsel te hebben gekarakteriseerd, komt de schrijver in hoofdstuk II op grond van een analyse van de verschillende aspecten van deze structuur — t.w. sociale organisatie, sociale distributie, sociale com-

positie — tot de formulering van zijn eerste hypothese, nl. dat de katholieke verzuiling een reactie is op de maatschappelijke achterstelling en discriminatie van een bepaald volksdeel, dat toevallig katholiek was (21). maar uit het feit, dat na de voltooiing van de maatschappelijke emancipatie het verzuilingsproces onverflauwd doorgaat, moet de conclusie worden getrokken, dat het proces van katholieke verzuiling zijn uiteindelijke verklaring elders vindt, nl. „in het streven van de katholieken als *confessionele* minderheid om de integriteit van hun geloof en de autonomie van hun kerk tegen bedreigingen vanuit de omgeving te beschermen" (44).

Deze in hoofdstuk III toegelichte tweede hypothese brengt *Thurlings* in hoofdstuk IV tot een nadere bespreking van het probleem, hoe het katholieke volksdeel als minderheidsgroep in de Nederlandse samenleving zich specifiek als *religieuze groepering* te midden van een pluraal samengestelde maatschappij heeft kunnen handhaven. Het resultaat van dit onderzoek leidt tot een model, waarin met behulp van de verschillende aspecten van het proces van confrontatie van cultureel en levensbeschouwelijk heterogene groepen in een pluralistische samenleving verduidelijkt wordt, op welke wijze en door welke processen de verhouding tussen twee of meer groepen die hun eigen identiteit willen behouden, „geregeld" wordt. In de hoofdstukken V t/m VIII wordt dit model getoetst en toegelicht aan de hand van de geschiedenis die katholiek Nederland heeft doorlopen sinds de tijd van de Hollandse Missie: de periode van de schuilkkerken (1572-1795), de periode van de emanciperende kerk (1795-1860), de periode van de verzuilende kerk (1860-1960) en de periode van de ontzuilende kerk (na 1960).

Drie hypothesen

De schrijver tracht de hier aan het licht tredende ontwikkeling ten slotte met behulp van drie hypothesen als volgt te karakteriseren: ter verdediging van hun groepsidentiteit hebben de katholieken zich achter een hechte organisatiestructuur verschanst, met naar binnen integratie en centralisatie en naar buiten isolement (*defensiehypothese*); op het moment dat een bepaald evenwicht ontstond, wijzigde zich de defensieve houding in een grotere openheid, die gepaard ging met een differentiële ontzuiling, afhankelijk van de mate waarin de desbetreffende maatschappelijke sector op de levensbeschouwelijke kern betrokken was (*affiniteitshypothese*); als na 1960 het open katholicisme meer en meer invloed krijgt (Vaticanum II; Pastoraal Concilie), komt het tot een identiteitscrisis in de schoot van de katholieke gemeenschap, omdat de optimistische wereldgerichtheid zich niet leek te verdragen met het „roomse isolement” als gevestigde vorm voor de maatschappelijke belichaming van de christelijke geloofsovertuiging (*crisis-hypothese*). Dit betekent met andere woorden dat terwijl *ad extra* de feitelijke verzuimdheid op vele gebieden van het maatschappelijke leven gepaard gaat met een ontzuilingsmentaliteit, *ad intra* de verzuiling nieuw leven wordt ingeblazen door het proces van desorganisatie en polarisatie binnen de katholieke bevolkingsgroep (162 v.v.).

Harmonie of conflict?

Wat kan de functie van deze conflictsituatie zijn? Het antwoord dat *Thurlings* vanuit sociologisch standpunt geeft, probeert recht te doen aan het feit, dat historisch gegroeide vormen van groepsverband, ook wanneer zij de belichaming zijn van een geloofsovertuiging, niet bruusk veranderd of afgeschaft kunnen worden,

wil men het contact met het grondvlak niet verliezen. Toch moet men zich hier afvragen, of de auteur in zijn beschrijving van met name de ontwikkeling na 1960 niet te uitsluitend binnen het blikveld van de door hem geraadpleegde bronnen is gebleven en de aan iedere sociologische benadering inherente kritische functie buiten werking heeft gelaten.

Nu wordt immers ongewild de indruk gewekt, alsof het hele proces van kerkelijke vernieuwing beoordeeld moet worden — zelf onthoudt *Thurlings* zich overigens van een oordeel — naar de status quo van de kerk in haar maatschappelijke verschijningsvorm. De discussie over de functie van de confessionele organisatie in de huidige Nederlandse samenleving loopt evenwel steeds weer vast in het feit, dat het uitgangspunt wordt gezocht in het gevestigde organisatiepatroon en de daarin tot uitdrukking gebrachte verhouding tussen kerk en samenleving. Zou met name de sociologie als empirisch gefundeerde maatschappijkritiek niet juist een bijdrage moeten leveren om het blikveld van degenen die in een bepaald sociaal systeem „gevangen zitten”, te verruimen?

Dan zou duidelijk worden, dat het uitgangspunt van de discussie over verzuiling en ontzuiling moet worden gezocht in de „culturele revolutie” die sedert Renaissance en verlichting het hele maatschappelijke leven heeft aangegrepen, en zodoende ook de kerk niet onberoerd kan laten. Door het besef dat de kerk zich als deel van een maatschappij-in-ontwikkeling, met behoud van eigen identiteit, voortdurend moet hervormen (*semper reformanda*), ontstaat vanzelf een ander interpretatiekader, waarin het mogelijk is ook de *positieve* functie van conflict en desorganisatie te begrijpen: een zich noodzakelijk institutionaliserende gemeenschap open hou-

den voor de even noodzakelijke groei en ontwikkeling. Omdat het hierbij nog ontbreekt aan modellen, door middel waarvan het veranderingsproces hanteerbaar kan worden gemaakt en ook in het leven van de „gewone man” een plaats kan krijgen, wordt het spreken over de noodzaak van permanente vernieuwing — zeker waar dit het geloofsleven en de kerk betreft — gemakkelijk als een bedreiging ervaren. Hier ligt dan ook het punt waar de kritische socioloog de hulp van de agogische wetenschap zal moeten inroepen, wil hij zich te-leurstelling en ontmoediging besparen.

In het licht van deze kritische reflectie op de grondgedachte van *Thurlings'* studie moet men vaststellen, dat hij begonnen is waar de ervaring leert dat begonnen moet worden: bij de nadere bepaling van het historisch-sociologische referentiekader, waarbinnen een discussie over verzuiling en ontzuiling alleen zinvol is. Maar zoals *Thurlings* zelf bekent, blijft zijn verkennend onderzoek wezenlijk onaf, zolang het niet wordt aangevuld door onderzoekingen van

de harde realiteit. Deze is veel te weinig bekend en daarom blijft een discussie over de functie van al of niet gedeconfessionaliseerde organisaties zo gemakkelijk vrijblijvend. Dit onderzoek zal vermoedelijk ook de boven aangeduide moeilijkheid met betrekking tot *Thurlings'* interpretatie van vernieuwing als ontbinding kunnen ondervangen. Maar naast deze sociologische onderzoekingen is het even dringend nodig aandacht te besteden aan de theologische verantwoording van elk beroep op het Evangelie als grondslag voor maatschappelijke groepsvorming. Pas in dit breder verband, waarbij ook de situatie in de andere kerken niet buiten beschouwing mag blijven, kan duidelijk worden, of het beter is dat „de wankele zuil” omvalt en blijft liggen, of wordt behouden om een nieuwe functie te bekleden bij de verbouwing van de Nederlandse samenleving.

Een laatste opmerking: het is jammer, dat in deze oriënterende studie een bibliografie van de omvangrijke literatuur over het thema der verzuiling ontbreekt.

R. J. F. Cornelissen

De laatste levensfase

Mevrouw H. A. H. van Till-d'Aulnis de Bourouill* bespreekt „*De laatste levensfase — stervenshulp en euthanasie*” van dr. Paul Sporken (108 pag.) en „*De laatste levensfase — medische stervenshulp* van Joop Michels en Paul Sporken (93 pag.); beide uitgegeven door Ambo, Utrecht; 1972; elk f 7,50.

Twee kleine bladzijden ruimte om twee belangrijke boeken te bespreken, het is niet veel en wij laten de inhoud grotendeels terzijde. Boeken zijn er om gelezen te worden, zeker deze, en een recensie is geen samenvatting. Wij stellen de auteurs en de hoofd-

thema's tegenover elkaar, en die beiden samen tegenover wat er in de maatschappij leeft. (S verwijst naar een pagina bij *Sporken*, MS naar hun gezamenlijk produkt).

Beide auteurs zijn ervaren, integere deskundigen, die ondanks hun be-

*Dr. mr. H. A. H. baronesse van Till-d'Aulnis de Bourouill is juridisch adviseur van het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis en lid van de commissie „Medische ethiek” van de Gezondheidsraad. Zij promoveerde in 1970 aan de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit te Leiden op een dissertatie over „Medisch-juridische aspecten van het einde van het menselijk leven” (uitg. Kluwer, Deventer) en publiceerde in 1972 bij dezelfde uitgever „Vrije abortus nu reeds mogelijk?”. (Red.)

trokkenheid bij de stervensproblematiek toch voldoende afstand kunnen en willen nemen om iets zeer nuttigs te publiceren, waarvan wij kunnen leren. Het soort voorlichting dat zij geven, is erg nodig, zowel wat betreft de inhoud als de manier waarop. Na een langdurig taboe op spreken over sterven en dood dreigt m.i. onze maatschappij nu wat door te slaan naar de andere kant; de moeilijkheden bij het sterven — zowel die van de arts als die van de patiënt — worden soms te emotioneel overtrokken, de bestaande rechten en plichten van arts en patiënt te veel genegeerd. Deze boekjes hebben het juiste midden weten te vinden.

Onderscheid

Sporken, die als ethicus al veel hierover schreef, wordt steeds beknopter en duidelijker en — voor zover men dat in deze materie kan zijn — zekerder. Ik noem kort enkele accenten die hij legt: „Geduld is nodig om de ander zichzelf te doen zijn in zijn leven en ook in zijn sterven; veel geduld soms. Onze onmacht om te helpen benauwt ons maar mag niet leiden tot een vlucht waardoor wij de stervende in de steek laten. Stervenshulp is in feite levenshulp”. (S, pag. 52). Hij onderscheidt (S 89-92) het op een niet-drastische wijze verkorten van het sterfproces van een patiënt die ernstig lijdt, van euthanasie. Daaronder verstaat hij op pag. 89 e.v.: hulp bieden om goed te sterven door opzettelijke drastische verkorting van het stervensproces, ook van patiënten die niet zichtbaar lijden. Hij bespreekt dan of en wanneer iemand (en wie dan?) op deze wijze in het leven van anderen mag ingrijpen ethisch gezien. Hij maakt hierbij terecht onderscheid tussen actieve en passieve euthanasie, en of dit op verzoek van de patiënt of buiten diens medeweten of willen om wordt gedaan. De behandeling wordt syste-

matisch en duidelijk gebracht, zonder moeilijke woorden en in korte, leesbare zinnen. Het georganiseerd en systematisch toepassen van actieve euthanasie op ongeneeslijke en/of ongewenste patiënten (bijv. dementen, krankzinnigen), per individueel geval of als groep, noemt hij ethisch volkomen onaanvaardbaar, en hij geeft daar enige motiveringen voor op, o.a. dat dit een inbreuk is op de persoonlijkheidsrechten van die patiënten en dat het geoorloofd achten hiervan de vertrouwensrelatie tussen patiënt en arts ondermijnt.

Michels noemt dit laatste punt ook uit zijn ervaring. Passieve euthanasie kan volgens *Sporken* soms een ethisch aanvaardbare vorm van stervenshulp zijn (S 93 e.v.) als levensverlenging geen zinvol of acceptabel leven meer kan opbrengen. Hij geeft criteria hiervoor (S 95-96), die echter het nog wel kunnen meebeslissen van de patiënt vereisen; dat valt m.i. niet te rijmen met zijn omschrijving van euthanasie, die immers ook van toepassing is op geestelijk onbekwamen. Hier hapert dus iets aan het betoog, lijkt mij. *Michels* stelt daar tegenover, dat de familie en verplegenden van dementen, krankzinnigen, langdurig comateuzen e.d. het vaak wel moeilijk hebben en geholpen dienen te worden, maar dat die hulp dan niet moet bestaan uit (passieve) euthanasie van patiënten die niet duidelijk ernstig lijden. Daar komt bij, dat lichamelijk lijden door de arts kan worden weggenomen en dat geestelijk lijden bij deze patiënten niet aantoonbaar is. De hulp aan de familie enz. dient te bestaan uit betere begeleiding. *Michels* accepteert euthanasie ten aanzien van geestelijk gestoorden dus niet, want dat gebeurt dan in het belang van anderen dan de patiënt.

Kern

Daar komt nu de kern te voorschijn van het probleem waarvoor wij staan

in onze maatschappij: willen wij verder leven volgens de ethische en juridische richtlijn, dat de arts primair het belang van zijn patiënt verdedigt (en in het algemeen willen patiënten in leven blijven), of willen wij toelaten dat het belang van anderen daarop invloed krijgt. Deze vraag speelt niet alleen bij euthanasie, maar ook bij orgaantransplantatie (S 48 e.v.) en eugenetische abortie. M.i. moeten wij de eerste richtlijnen volgen (die *Michels* ten aanzien van de euthanasie nadrukkelijker volgt dan *Sporken*) omdat de patiënt anders geen vertrouwen meer kan hebben in zijn arts. *Michels* signaleert deze vertrouwenscrisis, die nu ontstaat in verband met de drang van de maatschappij tot liberalisering van de euthanasie. Hij is bang voor die drang, en ik deel zijn standpunt, dat een verzoek om euthanasie dat niet van de patiënt zelf komt (en volgens *Michels* is dat

haast nooit het geval), de arts niet tot levensverkorting mag bewegen. Een verzoek door anderen is een uiting van ongeduld, verdriet enz. en is een probleem van de levenden, niet van de stervende.

Basisliteratuur

Het boekje van *Michels* en *Sporken* samen vult een bestaande lacune in de euthanasie-literatuur op heldere wijze op. Beide auteurs benadrukken het belang en de noodzaak van een goed contact tussen arts en pastor, ten bate van de patiënt. Ik beschouw beide boeken als basisliteratuur voor allen die met deze problemen te maken hebben of die hun eigen sterven bij voorbaat willen overdenken en eventueel bijregelen.

H. A. H. van Till-
d'Aulnis de Bourouill

Herinneringen van Luns

H. G. Cloudt* bespreekt „Luns: ik herinner mij...; vrijmoedige herinneringen van mr. J. M. A. H. Luns zoals verteld aan Michel van der Plas”; uitg. Sijthoff, Leiden; 1971; 268 pag.; f 12,—.

Als mijn geheugen mij niet sterk bedriegt, is oud-minister *Luns* de enige van de daarvoor in aanmerking komende KVP-politici die het publiek tot nu toe heeft verrast met *mémoires*, althans herinneringen in boekvorm.

Zonder iets af te doen aan de moeite die hij zichzelf heeft getroost, kunnen we gevoeglijk aannemen, dat het er niet van zou zijn gekomen als *Michel van der Plas* — of een ander daartoe capabel en genegen schrijver — niet had willen optreden als medium; een ondankbare rol, die hij voortreffelijk heeft gespeeld.

Schrijvensmoe

Een van de ondeugden die kenmerkend lijken voor KVP-coryfeeën, is dat zij zich in het algemeen slechts in uiterste nood — bijv. aanhoudende pressie uitgeoefend door een niet versagende redactie — bedienen van het geschreven woord. Nog minder dan hun Nederlandse collega's van andere politieke richtingen vergasten zij hun achterban en andere geïnteresseerde burgers op boeken, brochures of gedegen artikelen. Dat is vreemd — niet alleen omdat het in andere landen anders ligt (alleen al

* Redacteur van „Politiek perspectief”, wetenschappelijk medewerker van het Centrum voor Staatkundige Vorming, Sectie internationale politiek en defensie.

bij één Westduitse uitgever bijvoorbeeld verschijnen dit jaar echte boeken van een stuk of vijf CDU-politici), maar vooral omdat de Nederlandse politieke leiders er blijkbaar nauwelijks behoefte aan hebben gebruik te maken van het enige middel — afgezien van beschouwingen in het parlement en echte redevoeringen, maar die zijn evenzeer uit de mode — waarmee men zijn „politieke filosofie” en zijn concrete denkbeelden op weloverwogen, samenhangende, diepgaande, gedocumenteerde, gedetailleerde en vooral beklijvende wijze aan de man en de vrouw kan brengen¹.

Waarschijnlijk heeft het feit, dat de meeste Nederlandse politici nauwelijks publiceren, niet zozeer te maken met gebrek aan tijd — *Lenin, Mao, De Gaulle, Churchill, Drees, Oud, Romme*, enz. hadden of hebben het ook druk —, alswel met de ontideologisering van onze politiek in de jaren '60, de daarmee gepaard gaande schaarste aan ideeën en het wegebben van de politieke zendingdrang.

Geen mémoires-cultuur

Intussen vormt dit alles nog geen verklaring voor het onloochenbare feit, dat ons land — in tegenstelling tot andere landen — *überhaupt* geen mémoires-cultuur kent, dat *politiek* Nederland geen uitzondering op de regel vormt en — vooral — dat de KVP in dezen oneervol de kroon spant. Ik vermoed, dat in het algemeen de ontstentenis van een politieke „cultus” en — met name wat betreft de KVP — van historische bewustzijn een grote rol speelt. Daar komt bij, dat de meeste KVP-politici

typisch „doeners” zijn, en dat ook blijven na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

De opvatting die *Romme* in januari² ten beste heeft gegeven over het schrijven van mémoires, lijkt kenmerkend. Toen hem werd gevraagd, of hij nog mémoires zou schrijven, antwoordde de 75-jarige zeer gedeceideerd: „Ik dénk er niet over”, in de geest van: ik heb wel wat anders, of beters, te doen. Hij bleek bovendien de mening toegedaan, dat het in zijn geval overbodig was zich te zetten tot het schrijven van mémoires, omdat hij als actief politicus talloze artikelen heeft gepubliceerd, nog afgezien van zijn „bijdragen” aan de Handelingen van de Tweede Kamer. Deze argumentatie is niet steekhoudend: mémoires schrijft men vele jaren later, als men kan terugblikken op, en afstand nemen van het toenmalige gebeuren en zijn eigen aandeel daarin, om jongere generaties en de historici mee te delen wat men indertijd niet wilde of kon zeggen, om een beter inzicht te verschaffen in belangrijke historische gebeurtenissen, ontwikkelingen en besluitvormingsprocessen, en meestal niet in de laatste plaats om het eigen beleid nog eens te verdedigen — of ongelijk te bekennen.

Luns' „luchtige beschouwingen”

Nog afgezien van laatstgenoemd aspect zijn de herinneringen van *Luns* geen mémoires in deze zin. Het boek heeft die pretentie ook niet. Bovendien is het duidelijk, dat het voor mémoires essentiële element van de distantie bij een pas afgetreden minister nog een hele incubatieperiode vergt. In een nawoord spreekt *Luns* — ál te

¹ „In het tijdperk van de informatie-explosie is de informatie gekrompen tot een interviewtekst (‘onze tijd is om, ik dank u voor uw komst’), eventueel gevolgd door een forumpje (‘U ziet, dames en heren, we zijn er vanavond niet uitgekomen’); aldus TAMAR in haar kolom in *Vrij Nederland*, 22 april 1972, die elke politicus zou moeten uitknippen en boven zijn bureau hangen.

² In zijn gesprek met Ad Langebent voor de KRO-tv op 22 januari 1972, gepubliceerd door de KRO.

bescheiden, ook jegens zichzelf — over „enkele losse herinneringen” en „wat luchtige beschouwingen”, die hij aan het papier heeft laten toevertrouwen hoewel hij hoopt nog ooit toe te komen aan het schrijven van mémoires. Hij vraagt zich evenwel af, of hem daarvoor de tijd zal worden gegeven³; vandaar deze (tijdelijke?) oplossing.

Dat het in dit boek inderdaad voor een (te) groot deel om „luchtige beschouwingen” gaat, blijkt al uit de titels van enkele hoofdstukken, zoals: „Het dikste paspoort van het Westelijk Halfrond”, „Sovjet-kaviaar” en „Britse toetredingssoep”. Eén van mijn grootste bezwaren is dan ook, dat in deze herinneringen het anekdotische element vaak overheerst. Natuurlijk komt dit wél de leesbaarheid ten goede en is *Luns* mede daardoor zeker geslaagd in zijn kennelijke opzet, een groter publiek „enige indrukken te geven van het 'bedrijf' dat (hij) negentien jaar (heeft) geleid”. Zodoende heeft hij Buitenlandse Zaken ook na zijn aftreden dichterbij de burger gebracht.

Dat is zonder twijfel een pluspunt, al kleeft aan de opzet én aan de instelling van de oud-minister het euvel, dat de lezer te zeer wordt geattendeerd op uiterlijkheden⁴, die voor een deel niet meer van deze tijd (moesten) zijn en soms het zicht op het buitenlands beleid verduisteren, ook al is het in een aantal gevallen plezierige lectuur.

Geen nieuwe gezichtspunten

Wie de (Nederlandse) buitenlandse politiek en het doen en laten van de vorige minister van Buitenlandse Zaken heeft gevolgd, zal in deze herinneringen nauwelijks nieuwe gezichtspunten aantreffen.

Daarbij moet dan eerlijkheidshalve worden vastgesteld, dat het niet de bedoeling van de geestelijke vader is geweest een tractaat over het buitenlands beleid op te leveren. De meeste diepgang (relatief gezien) en het grootste engagement vertonen de hoofdstukken over de Nieuw-Guineacrisis en vooral die over de EG-politiek. De passages over de denkbeelden van *De Gaulle* en van *Luns* zelf met betrekking tot de Europese integratie beschouw ik, qua politieke inhoud, als de meest geslaagde van het hele boek.

Rancune

Allerminst bevredigend daarentegen zijn de beschouwingen die de oud-minister ten beste geeft over dat andere onderwerp waarmee zijn naam zozeer verbonden is: de Nederlandse verhouding tot Indonesië. Over zijn omstreden lezing van de gang van zaken tijdens de conferentie in Genève (1955) wil ik het niet hebben; daartoe acht ik me niet competent.

Wat mij vooral heeft gestoord — en teleurgesteld —, is de mentaliteit waarvan de oud-minister zovele jaren na dato nog steeds blijk geeft. Hij heeft het verlies van de „oude kolonie”, door het moederland zo „generuus” behandeld als geen ander wingewest door zijn metropool (pag. 84-85), niet kunnen verkroppen en wijt het Nederlandse dekolonisatiedrama, inclusief het laatste deel — de Nieuw-Guineacrisis —, uitsluitend aan *Soekarno*, de Engelsen en de Amerikanen, in het bijzonder aan *John* en *Robert Kennedy*, de PvdA en het Nederlandse bedrijfsleven. Bijna elke uitlating over de Indonesische oud-president en over de *Kennedy's* geeft helaas

³Eerder treffen we in het boek een passage aan die ernstig doet vrezen, dat we het met deze herinneringen zullen moeten doen (pag. 69).

⁴Hoe benadere men de paus (pag. 194-195), de koning van Noorwegen (pag. 118-119), of een erewacht (pag. 135).

blijk van rancune. Dat *Luns* ook na hun dood nog met hen overhoop ligt, siert hem niet, zelfs al had hij alle gelijk van de wereld (hetgeen — zults ten overvloede — in dezen m.i. niet het geval is: de meeste Nederlanders, inclusief de minister van Buitenlandse Zaken en ondergetekende, hadden het bij het verkeerde eind, wat niet betekent dat *Soekarno* géén schuld trof).

Omissies

Dat de hoofdstukken over de Verenigde Naties en over *Luns'* „Ostpolitiek” niet tot de sterkste behoren, zal de kenners niet verbazen. Uit deze herinneringen blijkt (weer), dat de oud-minister zich al te zeer heeft geconcentreerd op enkele aspecten van het buitenlands beleid en dat hij voor andere geringe belangstelling had, of zelfs een blinde vlek. Het laatste geldt met name voor de betrekkingen met, alsmede de problemen in de „derde wereld” en voor de ontwikkelingssamenwerking. Aan deze onderwerpen is (dan ook) geen hoofdstuk gewijd, aan Vietnam — om maar een voor de hand liggend voorbeeld te noemen — zelfs geen regel. Even verbazingwekkend is het, dat *Luns* even weinig aandacht heeft besteed aan de organisatie die hij nu dient als secretaris-generaal en waarmee men hem ook tevoren bijna meende te mogen identificeren: de NAVO. Twee andere onderwerpen waarmee hij wel is vereenzelvigd — de verhouding tot de Verenigde Staten en de

belangen van de Nederlandse multinationale concerns —, komen slechts sporadisch ter sprake.

De „*Atlanticus*”, als hoedanig *Luns* steeds door vriend en vijand is afgeschilderd, treedt in deze herinneringen bijna nergens te voorschijn; als men hem op grond van dit boek zou moeten typeren, is hij zeker voor 90% „Europeaan”, *appellation française* — ondanks zijn (betrekkelijk) verschil van inzicht met *De Gaulle* c.s. over aspecten van de Europese integratie.

Liefde en haat van een patriot

Maar primair blijkt *Luns* ook in zijn herinneringen, en wel op frappante wijze, een patriot, die op ouderwetse wijze „houdt van Nederland”, al is zijn verhouding tot zijn beminde Vaderland klaarblijkelijk vanaf zijn jongelingsjaren heen en weer geslingerd tussen liefde en haat⁵. Als de Hollandse „maagd” zijn liefde op de proef stelt, door permissief en ook anderszins provocerend gedrag, is er altijd nog een pront Belgisch madammeke — op het eerste gezicht het evenbeeld van de Nederlandse, maar minder onstuimig, die metterdaad toont hoeveel aantrekkelijker nog de boven-Moerdijkse rebelse meid zou zijn als zij zich maar *gedroeg* — bij wie de verongelijkte minnaar af en toe kan uithuilen, met als enig resultaat dat hij zijn ware liefde telkens nóg meer gaat sublimeren, wat haar hoe langer hoe meer irriteert. Enzo voort.

H. G. Cloudt

⁵ Exempelen van beide fenomenen vindt men in overvloed in het eerste, het voorlaatste en het laatste hoofdstuk, en verder verspreid door het hele boek, te veel om op te sommen. Een fraaie contrastwerking vertonen de laatste hoofdstukken, met een loflied op België (pag. 227-228), waarin dit goede land aan de balsturige elf provincies ten voorbeeld wordt gesteld, onmiddellijk gecompenseerd door de bladzijden die zijn voorzien van de voor zichzelf sprekende titel „Houden van Nederland” (pag. 238 vv.).

Nederlandse macht in de Derde Wereld

W. L. M. Adriaansen* bespreekt „Nederlandse macht in de Derde Wereld” van Eric Paërl; uitg. Van Gennepe, Amsterdam; 1971; 453 pag.; f 17,90.

Dit boek, met de ondertitel „een inventarisatie van economische belangen”, is het resultaat van het werk van een uit 22 personen bestaande groep, die zich ten doel had gesteld de activiteiten van het Nederlandse bedrijfsleven in de „derde wereld” te bestuderen.

In het eerste hoofdstuk wordt een historisch en economisch overzicht gegeven, waarin de stelling van de historicus Jan Romein, „dat het huidige verschil tussen rijk en arm slechts verklaard kan worden vanuit het historisch proces”, centraal staat. Er worden dan twee perioden onderscheiden waarin het verschil tussen het rijke Noorden en het arme Zuiden is ontstaan: het kolonialisme ($\pm$ 1500 tot de Eerste Wereldoorlog) en de periode na 1918, het neokolonialisme. Met een verwijzing naar Batavus Droogstoppel uit *Multatuli's* „Max Havelaar” wordt Tinbergens verklaring voor de hogere ontwikkeling in de rijke landen op grond van menselijke eigenschappen en de invloed van de omgeving, verworpen.

Vanuit de bedoeling van de schrijver en zijn medewerkers kan men wellicht de keuze voor een eenzijdige historische verklaring begrijpen. Dat deze verklaring juist is en tegemoet zou komen aan bezwaren die andere verklaringen hebben, wordt helaas niet aangetoond. Merkwaardig is ook, dat de auteur bij zijn „historische” verklaring voorbij gaat aan de analyse van de ontwikkelingsproblematiek van de voormalige secretaris-generaal van de UNCTAD, *Raul Prebisch*¹. Deze

verklaart de ontwikkeling van de Westerse landen uit de hoge import-coëfficiënt van het negentiende-eeuwse Engeland, dat toen het belangrijkste land was, en het uitblijven van een dergelijke ontwikkeling in de huidige ontwikkelingslanden uit de lage import-coëfficiënt van de Verenigde Staten, die na 1914 de leidende rol van Engeland hebben overgenomen.

Als hoofdoorzaak van de economische achterstand van de ontwikkelingslanden in de periode van het neokolonialisme wordt het kapitalisme genoemd, dat een internationale arbeidsverdeling in de wereld tot stand heeft gebracht tussen een overwegend grondstoffen producerend deel (de „derde wereld”) en het geïndustrialiseerde Westen. Als er van een arbeidsverdeling sprake zou zijn, zou het ontwikkelingsvraagstuk dichter bij een oplossing zijn dan thans het geval is; dit onderscheid is dan ook niet juist. Enkele alinea's verder wordt trouwens het eenzijdige productieproces van de ontwikkelingslanden genoemd.

De periode van het kolonialisme kenmerkt zich volgens de auteur door een militaristische feodaliteit in Europa (geen vorsten-despotendom, maar machtsversnippering van de adel), die de ontwikkeling van een krachtige burgerij van handelaren mogelijk maakte. Daartegenover stond een bureaucratische feodaliteit in Azië (over Afrika en Latijns Amerika spreekt de schrijver niet), met een duidelijke leiding van bovenaf en

*Drs. W. L. M. Adriaansen, lid van de partijraad en van het bestuur van de KVP-kring Den Haag, is werkzaam op het Directoraat-Generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken.

¹In: "Towards a New Trade Policy for Development"; uitg. Verenigde Naties, New York, 1964. Een samenvatting vindt men bijv. in "The United Nations Conference on Trade and Development of 1964" van A. S. Friedeberg; uitg. Rotterdam University Press, 1969.

daardoor een statische levenswijze en economie.

De Europese landen, vooral de aan zee gelegen staten, gaven gevolg aan de uitdaging, ontwikkelden de handel overzee en vestigden koloniën, die ondergeschikt werden aan het moederland. De industriële revolutie gaf de Westerse landen een technische voorsprong. Het feit dat geen noemenswaardige overdracht van kennis naar de koloniën plaatsvond, is volgens de auteur een zwaarwegende factor bij het uitgroeien van de huidige achterstand.

In zijn algemeenheid is deze laatste constatering juist. De stelling dat het historisch proces de ontwikkeling verklaart, en niet de instelling van de mens, vindt in de analyse echter geen bevestiging.

Geplaatst in de historische ontwikkeling zijn dan toch de door *Tinbergen* genoemde verklarende factoren (belangstelling voor materiële welvaart, belangstelling voor techniek en vernieuwing, het vermogen om vooruit te zien en risico's te nemen, doorzettingsvermogen, het vermogen om met andere mensen samen te werken en daarbij zekere regels in acht te nemen) actueel².

De visie die de auteur geeft op het ontwikkelingsprobleem, is onvolledig. De inleiding van het boek roept meer vragen op dan er informatie wordt verstrekt, hetgeen een slecht uitgangspunt moet worden genoemd voor het daarop volgende overzicht van Nederlandse macht in de „derde wereld”.

Nederlandse belangen

In het boek worden achtereenvolgens de Nederlandse belangen met betrekking tot strategische en niet-strategische grondstoffen en technische goederen en diensten besproken. Het

slothoofdstuk is gewijd aan de exploitatie in de voormalige Nederlandse koloniën.

Onder strategische goederen worden na elkaar de Koninklijke/Shell en enkele dochterondernemingen besproken (aardolie), voorts de positie van Billiton (tin en aluminium) en het Nederlandse belang bij natuurrubber. De niet-strategische grondstoffen die aandacht krijgen, zijn cacao, koffie, thee, suiker plantaardige oliën en vetten, tabak en textiel.

Onder technische goederen en diensten komen de positie van Philips, de rederijen en de scheepsbouw, de wapenindustrie, de bouwnijverheid en de banken aan de orde.

In totaal 221 pagina's wordt een overzicht gegeven van het algemene beeld in de desbetreffende industrieën en van de bijzondere positie die ons land inneemt. Daarbij wordt een grote hoeveelheid feitenmateriaal verstrekt uit dagbladen en andere publikaties. Wanneer alle informatie die wordt gegeven juist is, blijkt duidelijk het grote belang dat een aantal Nederlandse ondernemingen heeft in de ontwikkelingslanden. Dat is een verdienste van dit boek. Maar een groot belang is nog niet hetzelfde als invloed of macht, zoals de titel van het boek doet vermoeden. Macht duidt immers op een grote invloed op de uitkomst van het marktproces. Dat die invloed groot is, wordt niet of onvoldoende aangetoond. De schrijver erkent terloops de positieve invloed die internationale ondernemingen kunnen hebben op de economie van ontwikkelingslanden. Tegenover de positieve invloed staan zeker negatieve effecten, die ook in het boek worden genoemd. Het zou goed zijn geweest wanneer de schrijver deze positieve en negatieve invloeden tegenover elkaar had gezet en daaruit zijn con-

² J. Tinbergen: „Ontwikkelingsplannen”; uitg. De Haan/Meulenhoff (reeks „Wereldakademie”); z.j.; pag. 26.

clusies zou hebben getrokken. Nu dat niet is gebeurd, moet worden geconstateerd, dat de behandeling te fragmentarisch is en dat het niet duidelijk is wat een heleboel informatie die wordt gegeven, te maken heeft met de Nederlandse positie ten opzichte van de „derde wereld”.

Mijns inziens wreekt zich hier ook de werkwijze van de groep van 22 die meewerkte aan de studie, voor het resultaat waarvan ten slotte *Eric Paërl* tekent. De hoofdstukken zijn ongelijk van waarde en detaillering. Het op elkaar afstemmen van de bijdragen is niet geheel gelukt en een slotconclusie wordt node gemist.

Indonesië en „de West”

De laatste 130 bladzijden zijn gewijd aan de Nederlandse invloed in Suriname, de Antillen en Indonesië. Wat Suriname en de Antillen betreft, wordt na een kort historisch overzicht een schets gegeven van de belangrijkste Nederlandse bedrijven die daar zijn gevestigd. Het hoofdstuk over Surina-

me handelt voornamelijk over de bauxiet, dat over de Antillen schetst (in het economisch overzicht) de oorzaak van de stakingen van 1969, waarna ook hier de Nederlandse bedrijven de aandacht krijgen.

Het is, zoals in de inleiding van het boek wordt gesteld, noodzakelijk dat een publikatie over de Nederlandse invloed in de ontwikkelingslanden het licht ziet. De auteur en zijn medewerkers hebben daartoe het initiatief genomen, en dat is een goede zaak. Maar deze uitgave is niet de kritische analyse geworden van de rol die het Nederlandse bedrijfsleven in de hulpontvangende landen vervult, zoals ons in de inleiding was toegezegd. Het boek is wel kritisch, maar ook onge-nuanceerd, en de analyse zoekt men tevergeefs. Meer dan feitenmateriaal wordt niet gegeven. Een toetsing van de gegevens ontbreekt. Met alle respect voor de arbeid die is verricht, moet de eindconclusie helaas zijn, dat het boek beneden de maat is.

W. L. M. Adriaansen

De grote taak van Latijns Amerika

A. E. van Niekerk* *bespreekt het rapport „De grote taak van Latijns Amerika” van Raúl Prebisch, uitgebracht aan de Inter-Amerikaanse Ontwikkelingsbank; uitg. Staatsuitgeverij (deel III reeks „Deelgenoten in ontwikkeling”), Den Haag; 1971; 361 pag.; f 5,90.*

Aan de vooravond van de in Latijns Amerika gehouden UNCTAD III heeft onze minister voor ontwikkelingssamenwerking een zeer gelukkige greep gedaan door een Nederlandse vertaling te laten uitbrengen van het zgn. rapport-*Prebisch*, de man die bij uitstek als vertolker van het ontwikke-

lingsstreven van deze regio bekend staat en die zelf de UNCTAD in de eerste jaren heeft geleid. Het feit dat het hier om één specifieke regio gaat, zal wellicht de lezerskring wat beperken, maar heeft het voordeel, dat er dieper op de problemen kan worden ingegaan dan in de drie eerder in

* Dr. A. E. van Niekerk, tot voor kort wetenschappelijk medewerker van het Studie- en Documentatiecentrum voor Latijns Amerika van de Universiteit van Amsterdam, is momenteel als VN-deskundige verbonden aan het Venezolaanse Centraal Planbureau te Caracas, waar hij eerder werkzaam is geweest bij het wetenschappelijk instituut van de christen-democratische partij. Hij heeft talrijke artikelen gepubliceerd over Latijns Amerika en is in 1972 aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de sociale wetenschappen gepromoveerd op een proefschrift over „Populisme en politieke ontwikkeling in Latijns Amerika”. (Red.)

deze zelfde serie gepubliceerde rapporten het geval was¹.

Aan degenen die met de ontwikkelingsvisie van de Economische Commissie voor Latijns Amerika (ECLA) van de Verenigde Naties al langer vertrouwd zijn, zal het *Leitmotiv* van dit rapport niet onbekend zijn, wat niet wegneemt dat er op details niet enkele noviteiten in voorkomen.

De kern van het betoog kan als volgt worden samengevat: het tekort aan stuwkracht verhindert de Latijns-Amerikaanse economieën om de arbeidskrachten die in de primaire sector te veel zijn, in de secundaire sector op te vangen. Vooral waar deze bevolkingsgroep in groten getale naar de steden migreert, gaat de tertiaire sector fungeren als een wijkplaats voor verborgen werkloosheid. Hierdoor gaat een aanzienlijk arbeidspotentieel verloren. De overgang van een agrarische naar een industriële samenleving wordt daardoor bemoeilijkt. Als men de werkgelegenheidsstructuur nader beschouwt, kan men zich inderdaad afvragen, of de term „ontwikkelingslanden” niet beter door „onderontwikkelingslanden” kan worden vervangen: het blijkt immers, dat de niet-agrarische bevolking, in plaats van toe te nemen, juist is teruggelopen van 35 % (1950) tot 30 % (1970).

Aanbevelingen

Vanuit dit op zich vertrouwde argument komt *Prebisch* tot een aantal aanbevelingen, die voor een deel nieuw zijn. Om te beginnen moet er naar gestreefd worden, de jaarlijkse toename van het bruto nationaal product — die nu 5,2 % bedraagt — op 8 % te brengen. Als we er even van afzien, dat dit streefcijfer waarschijnlijk te hoog is — op dit moment haalt

eigenlijk alleen Brazilië het — valt het op, dat *Prebisch*, ten einde dit cijfer te bereiken, meer waarde toekent aan de noodzaak van exportbevordering dan aan de industrialisatie via importvervanging, die altijd het stokpaardje van de ECLA-school is geweest. Sterker nog: met een zekere openhartigheid bekritiseert hij het hyperprotectionisme dat mede als gevolg van de ECLA-doctrine is toegepast en dat Latijns Amerika intussen heeft opgescheept met een zeer embryonale, maar desondanks reeds monopolioïde industrie, die weinig werkgelegenheid verschaft, op onvoldoende koopkrachtige markten aan de spreiding van het nationaal inkomen weinig heeft bijgedragen en integendeel nieuwe vormen van uitbuiting — nu van inheemse makelij — heeft doen ontstaan.

Daarentegen wordt nu veel meer de noodzaak benadrukt van wat *Prebisch* terecht een ontwikkelingsdiscipline noemt, en waarin vooral kapitaalvorming en exportbevordering — twee stiefkinderen van de Latijns-Amerikaanse planners — veel aandacht krijgen.

Economie en politiek

Wat bij *Prebisch* altijd weer boeit, is de koppeling tussen zijn economische inzichten en zijn politieke overtuigingen. Zijn ontwikkelingsdiscipline raakt zeer gevoelige snaren: om ter wille van de kapitaalvorming de spaarquote op te voeren acht hij een beperking van de consumptiecapaciteit van de hogere inkomensgroepen noodzakelijk. Velen vragen zich af, of dit — zoals *Prebisch* al 25 jaar zegt te hopen — zonder één of andere vorm van politieke dwang zal kunnen. De vraag is ook — *Prebisch* stelt haar zelf —, of de nieuwe nationalisatie-

¹ Bedoeld zijn de rapporten-Pearson (Wereldbank; 1970), -Tinbergen (VN-Commissie voor Ontwikkelingsplanning; 1970) en -Peterson (Verenigde Staten, presidentiële commissie; 1970). Beide laatstgenoemde rapporten zijn in de Nederlandse vertaling samen uitgegeven als deel II van de reeks „Deelgenoten in ontwikkeling”. (Red.)

formules die in en rondom het Andes-pact in zwang komen, door de buitenlandse investeerders voetstoots zullen worden aanvaard.

Op dit soort punten treft men bij *Prebisch* soms iets van vermetel vertrouwen. Men heeft hem en zijn school dan ook vaak verweten irrealistisch te zijn door aanbevelingen te doen die pas bij een wijziging van de machtsstructuur zinvol zijn, hetgeen verklaart waarom de talloze studies en beleidsvoorstellen die de ECLA in de laatste decennia heeft gedaan, slechts voor een fractie in praktijk zijn gebracht.

Van *Prebisch* wordt ook vaak gezegd, dat hij een te apocalyptisch beeld van het Zuidamerikaanse ontwikkelingsdrama schetst. In het voorliggende rapport is hij in feite niet overdeven pessimistisch; hier en daar lijkt hij — zijns ondanks — zelfs optimistisch. Voor Latijns Amerika voorziet hij een betere toekomst dan voor de rest van

de „derde wereld” en er valt z.i. in de internationale samenwerking alsook in het denken over ontwikkelingsproblemen een verbetering te bespeuren. Zo meent *Prebisch* in het rapport-*Pearson* van 1970 veel voorstellen te kunnen vinden die, toen ze tijdens UNCTAD I in 1964 door de „derde wereld” werden bepleit, „onverantwoordelijk” werden genoemd.

Ten slotte is dit rapport-*Prebisch* bij uitstek een praktisch rapport, dat behalve een leerzame structuur-analyse van de sociaal-economische problemen van Latijns Amerika, ook een coherent geheel van beleidsvoorstellen bevat om de problemen aan te pakken.

Het is verheugend, dat *Prebisch* nu voor een groter publiek toegankelijk is gemaakt: de middelmatige kwaliteit van de Nederlandse vertaling doet daar weinig aan af.

A. E. van Niekerk

Aankondigingen

Staatsrecht of politiek recht

Prof. mr. H. Th. J. F. van Maarseveen: „Politiek recht, opvolger van het staatsrecht?”; uitg. Kluwer, Deventer; 1971; 32 pag.; f 4,50.

De Grondwet en het daaromheen gegroepeerde constitutionele recht bieden niet meer voldoende houvast voor de staatsrechtswetenschap. De huidige beoefenaars van het staatsrecht doen voortdurend uitspraken over veranderingen in onze politieke organisatie, hetgeen er volgens *Van Maarseveen* op duidt, dat de staatsrechtswetenschap zich het meewerken aan veranderingen tot opgave heeft gesteld. Daarbij hanteert men dan vaak niet meer formeel-juridische gronden, maar de norm „wat is politiek haalbaar?”. Het recht wordt instrument om een bepaald doel te bereiken.

Van Maarseveen onderstreept deze gedachtegang met een voorbeeld waaruit blijkt, dat vooral de bureaucratie de selectie en de prioriteit van de aan te pakken problemen bepaalt. De staatsrechtswetenschap is daarbij tijdelijk, wordt slechts te hulp geroepen als er om politieke redenen iets moet gebeuren. En de staatsrechtsbeoefenaar is in aanzienlijke mate een *political scientist* geworden. Hij onderscheidt zich door zijn belangstelling voor juridische vraagstukken, maar kan er niet meer buiten zich op het hele vakgebied van de *political science* te oriënteren: hij kan onmogelijk aan het juridische element

in de politieke systemen voorbijgaan. De schrijver pleit daarom voor een andere benaming en inhoud van het staatsrecht: *politiek recht*, dat in de machtsprocessen een zelfstandige en gedeeltelijk dienende instrumentele taak toekomt. Hij wijst de oude gedachte, dat de juridische benadering beperkt is tot de bestudering van het instituten- en bevoegdhedenrecht af.

Dat lijkt mij een juist standpunt. Maar overigens ben ik van mening, dat *Van Maarseveen* wel wat lichtvaardig voorbijgaat aan de rechtsinterpretatie, die juist in het staatsrecht met zijn vele ongeschreven regels en zijn vele gewoonten zo'n grote rol speelt. Het gemis aan vernieuwingen, dat zich de laatste halve eeuw in de wetenschap van het staatsrecht manifesteert, is ten dele redelijk opgevangen door oude regels en gewoonten nieuw leven in

te blazen. Als men dan zou tegenwerpen, dat dat tegenwoordig niet meer zo sterk opgaat, geef ik dat gaarne toe, maar zelfs dan kan men mijns inziens niet zeggen, dat de vergrijzing van het staatsrecht in hoofdzaak door „gebrek aan mankracht in combinatie met de onderwijsoccupatie” wordt veroorzaakt.

Het opstel is bedoeld als discussiestuk en program. Het gaat er om, hoe men het verschijnsel politiek in de greep van de juridische methodiek kan krijgen. De waarde van de brochure ligt dan ook primair in de aanzet tot het denken over deze kwestie. Elk geschrift op dit toch al zo weinig productieve terrein mag als aanwinst worden beschouwd. Het m.i. juiste uitgangspunt van de schrijver verdient aandacht en nadere uitwerking.

J. Chr. G. Fijen

Geweldloze weerbaarheid

„*Geweldloze weerbaarheid — alternatief voor militaire defensie?*”; publikatie van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken te Den Haag; 1972; 66 pag.; f 3,— (verkoop via Meulenhoff-Bruna, Amsterdam).

Bij het bestuderen van deze brochure kunnen misverstanden en daaruit voortvloeiende teleurstellingen worden voorkomen als men eerst de titel en vooral ook de ondertitel ervan bij zichzelf laat bezinken. De auteur heeft willen onderzoeken, in hoeverre het mogelijk is de pretenties van militaire defensie, in het midden latend in welke mate deze de moeite waard zijn, te evenaren door geweldloze weerbaarheid. Aan de orde is derhalve geweldloze weerbaarheid als *alternatief* voor, en niet als *aanvulling* op militaire defensie. Men realiseren zich ook, dat de verhandeling gaat over geweldloze weerbaarheid en niet over geweldloosheid.

De brochure noemt de volgende vier oogmerken waarop, naar de mening van de auteur, geweldloze weerbaar-

heid zou moeten zijn gericht, nl.: het voorkomen van een aanval op ons land, c.q. het tot staan brengen van een vijandelijke inval zonder onaanvaardbare offers van onze kant, c.q. het herwinnen van onze staatkundige vrijheid, c.q. het behoud van zeggenschap over de sectoren van onze samenleving die ons het meest ter harte gaan.

Vier gevallen

Om te kunnen nagaan of geweldloze weerbaarheid mogelijkheden biedt voor het realiseren van deze oogmerken, onderzoekt de schrijver vier gewelddadige gebeurtenissen in Europa in deze eeuw waartegen geweldloze weerbaarheid werd aangewend. Het betreft de Frans-Belgische bezetting

van het Duitse Roergebied in 1923, het Deense verzet in de Tweede Wereldoorlog, de Duitse bezetting van Noorwegen in dezelfde tijd en de Sowjet-Russische inval in Tjechoslowakije in augustus 1968.

In alle vier gevallen was het resultaat negatief. Het geweldloze verzet tegen de Roerbezetting en de Sowjet-inval in Tsjechoslowakije faalde en moest worden opgegeven; het vertrek van de Duitsers uit Denemarken en Noorwegen werd eerder veroorzaakt door de totale nederlaag van Hitler c.s. dan door de geweldloze weerbaarheidsacties van de Denen en Noren.

Mede op basis van de gevolgtrekkingen uit deze historische voorbeelden gaat de brochure na, welke kansen geweldloze weerbaarheid biedt voor het afschrikken van een inval van de Sowjetunie of het tot staan brengen daarvan. De auteur komt tot sombere conclusies over het nuttig effect dat in dat geval van geweldloze weerbaarheid mag worden verwacht.

Er wordt in het geschrift aandacht gevraagd voor een aspect dat enthousiaste aanhangers van geweldloze weerbaarheid nogal eens geneigd zijn te veronachtzamen. Wil men een potentiële bezetter afschrikken door te dreigen met geweldloze weerbaarheid in de vorm van sabotage of non-coöperatie, dan zullen reeds in vredes-tijd omvangrijke maatregelen moeten worden uitgewerkt en in de praktijk beoefend om de bevolking daarop voor te bereiden. Het is zeer de vraag, of zulke maatregelen het huidige, meer op ontspanning en toenadering gerichte klimaat in Europa niet ernstig zouden schaden. Men zal ge-

neigd zijn te zeggen: „En militaire defensievoorbereidingen dan? Zijn die altijd ontspanning-bevorderend?“. Daarvan kan men echter nog altijd staande houden, dat zij gemotiveerd worden met het motief van crisisbeheersing en het in stand houden van een uitgangspositie bij ontwapeningsonderhandelingen. Overigens vereisen deze observaties van de schrijver nog nadere studie, omdat ze weliswaar scherpzinnig, maar toch niet absoluut overtuigend zijn.

Aanvulling

Op de brochure is nogal wat kritiek geuit. Deze was afkomstig van twee zijden, nl. van voorstanders van geweldloosheid en van mensen die iets zien in geweldloze weerbaarheid als *aanvulling* op maatregelen van militaire defensie. Gezien het onderwerp van de brochure staan deze critici echter van meet af aan formeel buitenspel. Het zou echter misschien een goed idee zijn als het *Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken* zich tot taak zou stellen, in de toekomst ook een studie te doen verrichten van geweldloze weerbaarheid als aanvulling op militaire defensie. De verdedigingsvoorbereidingen in Joegoslavië vertonen complementariteit van militaire en geweldloze aspecten. Men kan natuurlijk nooit bewijzen, dat het feit dat Joegoslavië tot dusver niet is aangevallen door de Sowjetunie, daaraan moet worden toegeschreven, maar dat hoeft een studie niet minder zinvol te maken. De brochure is in een voortreffelijke, zeer leesbare stijl geschreven. Lezing wordt ten eerste aanbevolen.

J. J. M. Penders

Macht, politiek en bewapening

Thomas C. Schelling: „Macht, politiek en bewapening”; uitg. Samson (serie „Maatschappijbeelden”), Alphen aan den Rijn; 1972; 303 pag.; f 24,50.

In zijn „Ten geleide” bij deze vertaling van het in 1965 verschenen „Arms and Influence” lijkt prof. dr. P. Valkenburgh zich enigszins te verontschuldigen voor het opnemen van dit boek in de serie „Maatschappijbeelden” van uitgeverij Samson. Hij kan zich namelijk indenken, dat velen de ideeën van Schelling op morele gronden volstrekt verwerpelijk vinden, en noemt zelf het maatschappijbeeld achter de gedachtengang van de auteur weinig opwekkend. Gelukkig heeft voor hem echter zwaarder gewogen dat Schelling een van de belangrijkste onderzoekers is die de verschuiving van accent bij de functies van het militaire apparaat pogen te analyseren en op basis van hun bevindingen nieuwe strategische concepties en diplomatieke actie-schema’s trachten te ontwerpen.

Het boek handelt over de rol van het militaire potentieel in de internationale verhoudingen; niet zozeer over het juiste gebruik van militaire kracht om — door het winnen van veldslagen, het bezetten van territorium e.d. — zijn wil op te leggen aan een tegenstander, alswel over de mogelijkheid om de potentiële vernietigingskracht te gebruiken om de andere partij tot iets te dwingen of ergens van af te houden. Schelling illustreert zijn stellingen met voorbeelden ontleend aan de jongste geschiedenis, zoals de Cuba-crisis, het Tonkin-incident en de daarop volgende ontwikkelingen in Vietnam, maar ook aan klassieke werken zoals Caesars „De Gallische oorlog” en Thucydides’ „De Peloponnesische oorlog”.

Kernwapens

De auteur analyseert grondig de revolutie die de laatste decennia in de

Verenigde Staten heeft plaatsgevonden in de relatie tussen militair beleid en buitenlandse politiek. De uitbuiting van het vermogen om schade en leed toe te brengen, vroeger meestal slechts als pressiemiddel op een verslagen tegenstander toegepast, is — door de ontwikkeling van de kernwapens — in het middelpunt van de diplomatie van de grote mogendheden komen te staan. Uitvoerig wordt ingegaan op aspecten als de geloofwaardigheid van het dreigen met geweld — ook in het geval niet zuiver nationale belangen, maar eerder bondgenootschappelijke verplichtingen op het spel staan —, het verschil in karakter van dreigementen gericht op afschrikking of afdwinging, en het manipuleren met risico’s, waarbij met name de Cuba-crisis belangrijk materiaal levert.

De rol van kernwapens in dezen wordt toegelicht aan de hand van een bespreking van McNamara’s in 1962 gelanceerde ideeën over een *counter-force strategy*. Voor Schelling behoeft een kernoorlog niet uitsluitend een automatisch verloopend proces van wederzijdse vernietiging te zijn; hij kan zich ook een beheerste „uitwisseling” van nucleaire middelen voorstellen, waarbij het onderhandelings-element niet verloren gaat. De auteur zegt in zijn inleiding, dat hij in zijn boek slechts enkele beginselen heeft willen onderscheiden die aan de diplomatie van het geweld ten grondslag liggen, en dat hij geenszins politieke adviezen heeft willen geven. Sommige geschetste toepassingsmogelijkheden beveelt hij allerminst aan, zoals het wekken van de indruk volslagen irrationeel te kunnen reageren. Hoe relevant de meeste van zijn inzichten zijn voor de huidige in-

ternationaal-politieke situatie, bewijst een vergelijking met het Amerikaanse beleid inzake Vietnam. Zijn opvattingen over een beperkte oorlog, te voeren als een onderhandelingsproces, over het creëren en het in acht nemen van drempels waarvan de overschrijding een belangrijke escalatie betekent, over het geven van signa-

len aan de tegenstander in boodschappen gericht aan derden, en met name over de verplichting van een grote mogendheid om tot iedere prijs haar prestige te handhaven, passen nauwkeurig op de actuele ontwikkelingen.

J. H. M. de Leeuw

Nederland in de Eerste Wereldoorlog

Mr. dr. C. Smit: „*Nederland in de Eerste Wereldoorlog*” deel I: „*Het voorspel*”; uitg. Wolters-Noordhoff, Groningen; 1972; 261 pag.; f 37,50.

De talloze publikaties die de laatste jaren aan het Nederland van '40-'45 zijn gewijd, hebben het wel en wee van ons land gedurende „den eersten grooten krijg” wat op de achtergrond gedrongen. Vandaar dat de nieuwe trilogie van *mr. Smit* in een behoefte voorziet.

Smit is geen onbekende op het gebied van de vaderlandse geschiedschrijving. Zijn „Liquidatie van een imperium” blijft nog steeds verplichte lectuur voor een ieder die een grondig inzicht wil krijgen in, wat eufemistisch vaak „de Indonesische kwestie” wordt genoemd, de onafhankelijkheid van het voormalig Nederlands-Indië.

Thans is van zijn nieuwe werk het eerste deel verschenen. Over de inhoud laten we de auteur zelf aan het woord: „Het hier gepubliceerde deel laat zien hoe de Nederlandse regering in die jaren (1899-1914) consequent er naar heeft gestreefd bij een algemene Europese oorlog ongemoeid te worden gelaten. Zij deed dit negatief door buiten alle bondgenootschappen te blijven, positief door zorg voor de defensie, waarbij zij overigens voortdurend het hoofd had te bieden aan verzet tegen defensiemaatregelen van de zijde van het parlement. Daarnaast was zij er tegelijkertijd op uit haar positie als

neutrale mogendheid zo goed mogelijk te versterken door verdere uitbouw van het neutraliteitsrecht te land en ter zee. Tenslotte berustte ook het toetreden tot de Noordzeeconventie en het streven naar een Zuidzeeconventie op de daarin gelegde waarborg, nl. het behoud van de status quo voor ons grondgebied in een buiten den Haag”.

Equivalent

Als wij ons niet vergissen hebben we hier het equivalent van *De Jongs* oeuvre over '40-'45. Daarbij lijkt *Smit De Jong* te overtreffen in diepgaande detailstudie, berustend op een minutieus bronnenonderzoek. Hij steunt daarbij op de — door hem zelf uitgegeven — bescheiden, zowel die van eigen bodem als van buitenlandse herkomst, zoals ze door de *Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* zijn gepubliceerd.

Zoals in al zijn werken toont *Smit* zich ook in dit „Voorspel” geen sterk stilist. Zijn betoog, hoe interessant ook, doet helaas vaak dor en droog aan, een verwijt dat men *De Jong* niet kan maken. Daardoor is er wel enige moed voor nodig zich door de tweehonderdvijftig bladzijden heen te worstelen.

Wie het uithoudingsvermogen daartoe weet op te brengen, wordt echter

ruimschoots beloond. Want Smits boek is historisch gezien een uiterst belangwekkend werk. Voor het eerst bestaat er nu een samenhangende beschouwing over deze belangrijke periode, waarin ons land zoekend en tastend een weg moest vinden „te midden der rivalen en latere belligerenten”, Duitsland, Oostenrijk, Frank-

rijk, Engeland en Rusland. Ofschoon nogal prijzig is het een onmisbaar bezit voor elkeen die zich geconcentreerd in de geschiedenis van zijn eigen land wil verdiepen.

Vandaar dat het hier van harte wordt aanbevolen.

A. J. J. Crijnen

De toekomst van de Oostenrijkse Volkspartij

„Die Zukunft der Volkspartei — eine kritische Selbstdarstellung”; uitg. Fritz Molden Verlag, Wenen; 1971. (Deze bespreking is met toestemming overgenomen uit „Panorama démocrate-chrétien”. Vertaling: hgc).

Verschillende Westeuropese christen-democratische partijen hebben onlangs hun (beginsel-)programma's die veelal nog dateerden van vlak na de Tweede Wereldoorlog, vernieuwd, of zijn daarmee bezig. Ten gevolge van de ingrijpende maatschappelijke en politieke veranderingen die intussen zijn opgetreden, moest de ideologische grondslag, de eigenlijke drijfveer van de activiteit die een partij ontplooit, opnieuw worden geformuleerd.

In Oostenrijk is men daarmee, evenals in Zwitserland en in Nederland, bijzonder intensief bezig. De Oostenrijkse Volkspartij (OVP) heeft zich gerealiseerd, dat het urgent was haar positie na de verkiezingen voor de Nationale Raad in 1970, toen zij de absolute meerderheid verloor en derhalve na 25 jaar regeringsverantwoordelijkheid genoodzaakt was in de oppositie te gaan, aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Dit betekende het begin van een bijzonder belangwekkende discussie in de partij, die men grotendeels in haar tijdschrift *Osterreichische Monatshefte* heeft kunnen volgen. De schrijvers van de beschouwingen over een nieuw partijprofiel, over verbetering van het program en aanpassing van de ideologie, zijn veelal tevens lid van de commis-

sie die was belast met de opstelling van het nieuwe program.

In het verlengde van de brede programdiscussie heeft een aantal jonge intellectuelen uit de partijleiding, die zelf rechtstreeks betrokken waren bij het project en van wie sommigen ook over regeringservaring beschikken, vorig jaar een verzameling beschouwingen gepubliceerd over de hervormingen in de OVP. In deze bundel, onder redactie van de oud-minister van Onderwijs, Alois Mock (37), worden alle actuele problemen behandeld waarmee een moderne partij wordt geconfronteerd: de ideologische grondslag, de plaats van de mens in de moderne samenleving, het milieubeheer, de verbreding van de cultuurpolitiek, het functioneren van de partij-organisatie, het generatieprobleem in de partij, de strategie van de fractie, enz. Om het belang van de hervormingen en van de nieuwe partijkoers zo duidelijk mogelijk te maken bevat het boek als bijlage de integrale tekst van het nieuwe ontwerp-program, dat ter beoordeling is voorgelegd aan de partij-organen.

Nieuw profiel

Deze beschouwingen zijn natuurlijk geen uitspraken van de partij als zodanig, maar veeleer bijdragen tot het

vernieuwingsproces, tot het streven alle standpunten opnieuw te doordenken, zonder de eenmaal gekozen grondslag uit het oog te verliezen. Evenals in de andere christen-democratische partijen blijkt ook in de OVP zeer duidelijk de wil van de jonge intellectuelen aanwezig, de partij een nieuw profiel te verschaffen, om meer tegemoet te komen aan de eisen van de moderne samenleving, de verlangens van de jongeren en de bevrediging van de werkelijke behoeften van de mens. Maar anderzijds valt ook de wil te constateren, vast te houden aan de ideologische inspiratie die ten grondslag ligt aan de christen-democratische beweging. Men wil zich daarbij alleen op het wezenlijke, op de kern van deze inspiratie concentreren, om verzekerd te zijn van de grootst mogelijke adhesie.

Dit aanpassings- en moderniseringsproces is zeker nog niet voltooid. Intussen realiseert men zich bij het lezen van deze beschouwingen, analyses en concrete voorstellen, dat deze politici ernst maken met de hervorming van hun partij, om haar in staat te stellen het op te nemen tegen een hervormingsgezinde socialistische beweging van het Scandinavische type die er in is geslaagd zich niet op traditionele, doctrinair marxistische wijze te ontwikkelen, maar tot een „gedeïdeologiseerde” volkspartij die openstaat voor moderne ideeën. Een dergelijke concurrentie vereist een nieuw engagement en een adequaat program. De auteurs van dit boek is het ongetwijfeld gelukt, de weg daartoe te wijzen.

K. J. Hahn

Europese veiligheid

rapport over het Europese veiligheidsoverleg, met lijst van documenten en literatuuropgave

„Een nuttig overzicht van het vraagstuk van de Europese veiligheid (—) met (—) een voorzichtige conclusie en een goede literatuurlijst”

(PRISMA-lectuurvoorlichting)

35 blz., f 2,50

De Duitse kwestie

rapport over de verschillende aspecten van het Duitse vraagstuk, met bijlagen, literatuurlijst en 2 kaarten; beschouwingen en informatie over o.a. de verhouding tussen West- en Oost-Duitsland, hun positie tussen Oost en West, de „Ostpolitik”, Berlijn, erkenning DDR enz.

51 blz., f 2,75

Te bestellen door overmaking op giro 23 73 39 van Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, met de aantekening: „Verzoeken toezending ..... ex van ..... (titels)”; of via de boekhandel.

Inhoud

Rapport (gekleurd katern)

Werkgroep sociaal-economische structuur

Dynamiek en participatie - een harmonische inrichting van de samenleving

Artikelen

Dagelijks bestuur KVP

3 De veiligheid van Europa — reactie op standpuntbepaling Interkerkelijk Vredesberaad

Drs. W. L. M. Adriaansen

16 Op weg naar een internationaal milieubeleid

Drs. R. Veenhoven

27 Alternatieven voor abortus

Respons

Drs. R. M. de Haan

32 Over onwil en onmacht - reactie op artikel van Paul Beugels over „De verlaging van het cultuurbeleid”

P. J. Beugels

36 Repliek

Drs. J. Janmaat

39 De koers van de KVP en het effect voor de Nederlandse politiek

Boeken & brochures

Drs. J. P. M. C. Gorgels

45 Kwaliteit en toekomst van onze samenleving I (rapport van de Club van Rome, Europa 2000, Milieubalans van Nederland)

- vervolg op pag. 2 -

(vervolg inhoud)

F. W. M. Smeltzer

48 Ruimtelijk beleid (Wiardi-Beckmanstichting)

Prof. dr. D. H. M. Meuwissen

52 Beperking van grondrechten (mr. M. C. B. Burkens)

Dr. K. J. Hahn

54 Terug tot Emmanuel Mounier (Wolfgang Seeger)

Drs. P. H. Gommers

56 Medezeggenschap in de onderneming (dr. R. Papini, red.)

Drs. A. A. van Duijn

58 Bezwaren tegen subsidies (dr. A. J. Verbrugh e.a.)

H. G. Cloudt

60 De ontwikkelingsstrategie van de Verenigde Naties

Prof. mr. D. H. M. Meuwissen

62 Wijziging van de Grondwet (dr. H. Th. Ambagtsheer)

Drs. H. A. H. Gribnau

62 De geschiedenis van het DCN (drs. F. G. J. M. Beckers)

Mr. F. A. Bibo

63 Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum

De veiligheid van Europa

Reactie dagelijks bestuur KVP op standpuntbepaling Interkerkelijk Vredesberaad *

Ter gelegenheid van de Vredesweek 1972 heeft het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) een standpuntbepaling gepubliceerd over „De toekomst van Europa”*. In dit document is vooral aandacht geschonken aan het afschrikkingsevenwicht, in het kader van „vrede en veiligheid in Europa”. Voorts bevat de standpuntbepaling paragrafen over de „economische en sociaal-politieke betrekkingen van West-Europa” en over de waarborging van de rechten van de mens in ons werelddeel. Het thema van de Vredesweek was dit jaar „De macht van Europa”. Het IKV heeft onder meer de politieke partijen verzocht te reageren op zijn standpunten en denkbeelden ten aanzien van het eerstgenoemde onderwerp.

Het Interkerkelijk Vredesberaad is in 1966 opgericht „om concreet gestalte te geven aan de verantwoordelijkheid van de christenen voor de vrede”. Aan het beraad wordt deelgenomen door officiële gevaardigden van negen Nederlandse kerken, waaronder de Rooms-Katholieke kerkprovincie. Het algemene doel van het IKV is, „de vredesproblematiek dichter te brengen bij parochie en gemeente”. De belangrijkste activiteit is de jaarlijkse Vredesweek. Volgens een in 1971 door het IKV verspreid stencil, waaruit we hier citeren, „onthoudt het zich bewust zoveel mogelijk van standpuntbepaling ter zake actuele ontwikkelingen”.

In zijn standpuntbepaling over de toekomst van Europa concludeert het IKV ten aanzien van het afschrikkingsevenwicht „dat (dit) dient te worden verworpen, niet alleen omdat het riskant is, vele beperkte oorlogen niet verhindert en een groot aantal onaanvaardbare negatieve bijwerkingen heeft, maar vooral omdat het op de bereidheid berust hele volken ter vergelding te vernietigen. Op zo'n immoreel systeem mag niemand vertrouwen” (pag. 9).

Onderstaande reactie van het dagelijks bestuur van de KVP is, conform een suggestie van het IKV, grotendeels toegespitst op de samenvatting van de paragraaf „Vrede en veiligheid in Europa” zoals die in de stand-

* De standpuntbepaling is gepubliceerd in „Veilig Europa”, Cahiers voor vredesvraagstukken, nr. 11; uitg. Interkerkelijk Vredesberaad; uitsluitend verkrijgbaar bij: Documentatie IKV, Parkweg 20a, Voorburg, postrekening 78 88 24; f 5,25. Op hetzelfde adres is ook een overdruk van de standpuntbepaling, getiteld „De toekomst van Europa” en gepubliceerd als IKV-nota nr. 3, verkrijgbaar à f 2,—. (Red.)

puntbepaling (pag. 14) is geformuleerd onder het opschrift „Een nieuw veiligheidssysteem als historische tussenfase”. Ten gerieve van de lezer volgt hier, vóór de reactie van KVP-zijde, de letterlijke tekst van deze samenvatting:

„Voor heel Europa moet een proces op gang gebracht worden in de richting van een nieuw veiligheidssysteem, dat het huidige bipolaire systeem vervangt, dat gebaseerd is op samenwerking, en waaruit, in een tussenfase, een lichtbewapend Europa resulteert, waaraan Rusland zich steeds meer moet spiegelen. Deze samenwerking van West- en Oost-Europa moet door nieuwe, permanente, gezamenlijke organen worden voorbereid. Binnen deze organen moeten oost en west onder meer tot overeenstemming komen over een aanzienlijke wederzijdse vermindering van strijdkrachten, het verwijderen van kernwapens en een gemeenschappelijk veiligheidssysteem. Daardoor worden NAVO en Pakt van Warschau alsmede de daarmee van land tot land samenhangende verdragen, overbodig, en kunnen afsterven. Het systeem kan in de eerste fase tot stand komen onder het huidige afschrikkingsevenwicht en kan door de Verenigde Staten en Rusland worden gegarandeerd. In deze visie wordt West-Europa niet eerst een zelfstandige macht in de ouderwetse zin, en wordt de betekenis van invloedssferen, van kernwapens én van het afschrikkingsevenwicht teruggedrongen. Europa zal tenslotte voor zijn veiligheid niet meer aangewezen zijn op wederzijdse dreiging, maar op een konstruktief opgezet stelsel van samenwerking en vreedzame kompetitie”.

A. OPMERKINGEN VOORAF

Een verantwoorde reactie op de zeer korte samenvatting van het omvangrijke stuk dat het *Interkerkelijk Vredesberaad* (IKV) heeft gepubliceerd, lijkt niet wel mogelijk zonder kanttekeningen te plaatsen bij de opzet van de standpuntbepaling als zodanig en bij de inhoud van de 12 pagina's die aan de samenvatting voorafgaan.

Begrippen

Hoewel het IKV — terecht — bezwaar maakt tegen verkeerd gebruik van het woord „Europa”, bezondigt het zichzelf ook aan dit euvel. Soms wordt klaarblijkelijk over Europa *exclusief* de Sowjetunie gesproken, in andere gevallen is het ons niet duidelijk, of de USSR al dan niet is inbegrepen. Wellicht heeft dit te maken met het feit, dat de Sowjetunie in het stuk ten onrechte alleen als Europees land wordt opgevoerd, terwijl zij uiteraard óók een Aziatische mogendheid is. Inderdaad behoort *Rusland* geografisch en — in beperkte mate — ook historisch en cultureel tot Europa, maar dat geldt niet voor het Aziatische deel van de Sowjetunie. In tegenstelling tot het IKV zijn wij verder de mening toegedaan, dat de *Verenigde Staten* althans in cultureel opzicht meer

„Europees” zijn dan Rusland, de Oekraïne, enz. Bovendien bestaat er van oudsher tussen (West-) Europa en de Verenigde Staten een diepgaande wederzijdse beïnvloeding, los van allianties. Helaas heeft het tot nu toe grotendeels ontbroken aan een dergelijke, vruchtbare wisselwerking tussen West-Europa en Rusland c.q. de Sowjetunie.

Met het begrip *West-Europa* gaat het IKV-stuk nog vrijmoediger om. De schrijvers doen aanhoudend alsof het westelijke deel van ons continent een politieke eenheid is, die een bepaald beleid voert of zou moeten voeren. West-Europa is daarentegen een verzameling staten, zonder politieke samenhang. West-Europa vormt dus allerminst een *macht* die vergelijkbaar is met die van mogendheden zoals de Verenigde Staten, de Sowjetunie of China. De *Europese Gemeenschappen*, die lang niet alle Westeuropese landen als lid-staten tellen, vormen wel een grote economische macht, maar geen politieke eenheid. Wat de internationale politiek betreft, is in de EG alleen sprake van enig vrijblijvend overleg. Een gemeenschappelijk „Westeuropees” of EG-beleid kan slechts de som zijn van de wil van zo'n 20 resp. 9 soevereine regeringen. Het ontbreken van een politieke conceptie inzake de verantwoordelijkheid van deze economische macht in de wereld is juist de „zwakheid” van de Europese Gemeenschappen.

Het uitgangspunt van het IKV, nl. dat deze verzameling staten, waarvan de opvattingen en belangen maar gedeeltelijk parallel lopen, „via enkele eerste stappen” (pag. 13) de inderdaad „heilloze kringprocessen (12) in de wereld zou kunnen doorbreken, getuigt o.i. niet alleen van gebrek aan realiteitszin, maar ook van Europese overmoed. „Het beleid van West-Europa”, waarvan in de standpuntbepaling regelmatig sprake is, is geen gegeven, maar een vooronderstelling, waarvan het zeer de vraag is, of zij binnen een generatie werkelijkheid wordt. Zelfs dan zou men kunnen betwijfelen, of een typisch Eurocentrische benadering de meest wenselijke zou zijn.

Positie supermogendheden

De tegenstellingen in Europa zijn immers niet los te denken van de Oost-West-tegenstelling in het algemeen, waarin de hoofdrollen worden vertolkt door de Sowjetunie en de Verenigde Staten. Het heeft ons zeer verbaasd, dat het IKV aan dit feit praktisch geheel voorbijgaat. Over de consequenties die voor de betrokken mogendheden onderling en voor de rest van de wereld voortvloeien uit de driehoeksverhouding tussen Washington, Moskou en Peking, wordt helemaal niet gerept, terwijl deze constellatie toch beslissend is voor de veiligheidskwesties die het IKV aan de orde stelt. Kortom, de Europese veiligheid moet o.i. worden beschouwd als een onderdeel van de wereldveiligheid.

Weliswaar vermeldt de inleiding, dat de Verenigde Staten als wereldmogendheid „ten zeerste” (4) moeten worden betrokken in het overleg over de toekomst van Europa, maar in het vervolg van het stuk is van

deze stelling, die de KVP onderschrijft, niets terug te vinden. Integendeel, men redeneert alsof er geen bondgenootschap bestaat tussen een aantal Europese landen en Noord-Amerika — een bondgenootschap dat naar onze vaste overtuiging voorshands onmisbaar is voor de handhaving van onze zelfstandigheid, voor het behoud van de (gewapende) vrede in *geheel* Europa en in de wereld, voor succesvol overleg over de toekomst van ons werelddeel en voor de eventuele opbouw van een Europees veiligheidsstelsel. De Europese veiligheid zou ernstig in gevaar kunnen komen als de betrokkenheid van de Verenigde Staten bij, en hun garantie voor de veiligheid van de Europese NAVO-leden zou worden uitgehouden.

Wij vinden het daarom onverantwoordelijk, dat het IKV met onverholen minachting („Ze gaan hun gang maar” (14)) spreekt over de betekenis van Amerikaanse resp. Sowjet-Russische garanties voor een eventueel Europees veiligheidsstelsel. Zonder Amerikaanse garantie is een dergelijk stelsel voor de KVP zelfs theoretisch ondenkbaar. De KVP is namelijk niet bereid eraan mee te werken, dat de Europese NAVO-landen hun bondgenootschap met de Verenigde Staten inruilen voor een structuur waarin de Sowjetunie vrij spel heeft.

West-Europa en de Sowjetunie

In dit verband wijzen wij erop, dat het IKV onder het opschrift „Finlandisering?” (12) een karikaturale voorstelling geeft van de stand van zaken. Wie deze — inderdaad gebrekkige — uitdrukking gebruikt, geeft daarmee immers impliciet te kennen, dat hij *niet* denkt aan de mogelijkheid, dat „de Russen” gewapenderhand hun imperium willen vergroten, maar wél aan alle andere middelen waarover een supermogendheid beschikt om andere landen haar wil op te leggen. Volgens het IKV is er geen reden benauwd te zijn voor „finlandisering” wanneer men daarmee „alleen bedoelt dat de Westeuropese zelfstandigheid zo wordt aangetast, dat het voor West-Europa moeilijker (!) wordt de Sowjetunie te bedreigen” (12). Wij begrijpen niet, hoe het mogelijk is, dat een dergelijke enormiteit kan voorkomen in een serieus geschrift.

B. KANTTEKENINGEN BIJ DE SAMENVATTING

Het lijkt ons nog te vroeg om als politieke partij definitieve uitspraken te doen over de opbouw van een nieuw, Europees veiligheids-systeem: per slot van rekening moet het *overleg* over veiligheid en samenwerking in Europa nog beginnen. Als dit overleg na verloop van tijd uitmondt in concrete vooruitgang op de gebieden die aan de orde zijn, is ook naar onze mening een ontwikkeling denkbaar waarbij „de bondgenootschappen geleidelijk meer in de schaduw (kunnen) terugtreden en zich laten overkoepelen door bijv. een Europese veiligheidsorganisatie”¹.

¹ „Europese veiligheid”, rapport van het Centrum voor Staatkundige Vorming; 1970; pag. 27.

Zoals uit deze formulering en uit het voorgaande blijkt, staan wij op het standpunt, dat de Europese NAVO-landen ook — of juist — dan aangewezen blijven op de nucleaire garantie van de Verenigde Staten, althans in de voorzienbare toekomst. Anders zouden deze landen naar menselijke berekening bloot komen te staan aan politieke druk van de kant van de enige nabije supermogendheid, de Sowjetunie — niet omdat zij wordt beheerst door een andere ideologie, maar omdat zij wel zou moeten bezwijken voor de verleiding om het vacuüm dat een „ontledigd”, politiek en militair machteloos West-Europa zou betekenen, op te vullen, al was het maar om verzekerd te blijven van een stabiele situatie aan haar westelijke grens. Wie een dergelijke, gevaarlijke ontwikkeling wil vermijden, heeft o.i. de keuze tussen behoud van de banden met de Verenigde Staten of opbouw van een Westeuropese macht die zich kan meten met die van de huidige supermogendheden. Dit laatste alternatief, dat voorshands zeer theoretisch is, wijst de KVP mét het IKV van de hand, omdat de prijs daarvan — een mogelijke bedreiging van de vrede, en een zékere achterstelling van fundamentele politieke doeleinden, zoals ontwikkelingssamenwerking, milieubeheer en verdere maatschappelijke opbouw — absoluut onaanvaardbaar is.

Voor het overige onderschrijven wij de door *mr. P. J. Teunissen* gesignaleerde² „factoren die tot (gewapende) crises kunnen leiden, indien men ze bij het streven naar vrede in Europa verwaarloost”, zoals het IKV o.i. heeft gedaan. Op twee aspecten willen we echter apart de aandacht vestigen, nl. op de plaats van de grote mogendheden in het model van het IKV en op de overheersende gedachte, dat dit model een alternatief zou kunnen opleveren voor het „afschrikkingssysteem”.

De positie van de Sowjetunie

In de samenvatting van de standpuntbepaling wordt gesproken over het ontstaan van een „lichtbepapend Europa, waaraan Rusland zich steeds meer moet (!) spiegelen” (14). Deze ene zin roept talloze vragen op. Over de Westeuropese kant van de medaille hebben we al een en ander te berde gebracht. Wat Oost-Europa en de Sowjetunie betreft, rijst de vraag, of het Kremlin enige aanleiding heeft om zijn satellietstaten toe te staan „een Westeuropees beleid op militair gebied zoals door het IKV wordt voorgestaan”, na te volgen (12). Moskou zou dan immers minder mogelijkheden hebben om toezicht uit te oefenen op de ontwikkelingen in de Oosteuropese landen. Daarbij denken we niet in de eerste plaats aan militaire overwegingen, maar aan het voor de Sowjetunie onverteerbare binnenlands-politieke risico dat verbonden zou zijn aan het mogelijke aanbreken van een Oosteuropese lente. Dit aspect komt in de standpuntbepaling nauwelijks aan de orde, evenmin als het belangrijke gegeven, dat men zich in Moskou vooral „bedreigd”

² In zijn bijdrage aan het IKV-cahier „Veilig Europa”.

voelt door de *ideële* „macht van Europa”, hoe onvolkomen onze maatschappij nog is. Vooral om deze reden houdt de Sowjetunie de Oost-europese landen zo strak aan de ketting.

Ten tweede is het voor ons een vraag, op grond waarvan de Sowjetunie zelf zich zou moeten spiegelen aan het romp-Europa dat het IKV voor ogen staat. Sterker nog, het is zelfs de vraag, of Moskou het zich zou kunnen veroorloven deel te gaan uitmaken van een „lichtbepalend” Europa, m.a.w. afstand te doen van een zeer groot deel van zijn huidige militaire (en dus ook politieke!) macht. Het IKV noemt dit probleem ook wel, maar het gegeven antwoord is wel zeer onbevredigend: „Het idee is, dat West-Europa als het ware een steen in de internationale vijver gooit, en dat de golven de hele vijver overgaan, maar Rusland het eerst bereiken, en via Rusland de andere grote mogendheden” (12).

De internationale verhoudingen lijken ons iets gecompliceerder dan deze beeldspraak — het enige „antwoord” op de hamvraag van het IKV-stuk — suggereert. Omdat de Sowjetunie primair te maken heeft met de twee andere grote mogendheden (en vice versa), lijkt het op hovaardij als men ervan uitgaat, dat het goede voorbeeld van West-Europa de supermogendheden — de Sowjetunie voorop — wel zal doen volgen. Het idee van het IKV is naïef, omdat men de macht van West-Europa verkeerd taxeert en niet of nauwelijks rekening houdt met de — groten-deels tegengestelde — belangen en zorgen van de supermogendheden, inclusief China.

De manier waarop het IKV zich tegen deze kritiek heeft proberen in te dekken (13), snijdt geen hout. Het gaat er niet zozeer om, of critici „het procesmatig karakter van de voorstellen” al dan niet „miskennen”; doorslaggevend is, of men zich na bestudering van de voorstellen genoodzaakt ziet te *ontkennen*, dát zij met een redelijke mate van waarschijnlijkheid tot de gewenste resultaten zullen leiden. De beschrijving van het bedoelde „proces” is trouwens buitengewoon summier. Daar komt bij, dat het IKV zichzelf tegenspreekt: „(—) als de juiste reacties (van de grote mogendheden) niet komen, dreigt de hele strategie te mislukken” (12).

Afschrikkingsevenwicht

Gezien het bovenstaande achten wij het nauwelijks denkbaar, dat de suggestie van het IKV aan het adres van „West-Europa” ertoe zou kunnen leiden, dat het afschrikkingsevenwicht *daardoor* „procesmatig” afsterft.

De voorstellen van het IKV vloeien in feite voort uit zijn verwerping van het „afschrikkingssysteem”, zoals geformuleerd in de conclusie op pag. 9. Dit „systeem” is volgens de standpuntbepaling immoreel, „vooral omdat het op de bereidheid berust hele volken ter vergelding te vernietigen”.

Hierbij moet in de eerste plaats worden aangetekend, dat het aangehaalde deel van de motivering én de daaraan voorafgaande uiteenzetting volkomen voorbijgaan aan de militair-politieke functie van het bezit van kernwapens. De NAVO-strategie van het aangepaste antwoord (*flexible response*), waarvan de „afschrikking” met nucleaire wapens een wezenlijk bestanddeel vormt, is er juist op gericht te voorkomen, dat een oorlog tussen Oost en West uitbreekt. Beide partijen houden elkaar door middel van hun wederzijdse vermogen om de ander ook na een — overigens onwaarschijnlijke — verrassingsaanval onaanvaardbare verliezen toe te brengen, af van militaire avonturen. In de huidige situatie, waarin de aanwezigheid van kernwapens een gegeven is (evenals het bestaan van biologische en chemische strijdmiddelen), lijkt de aanwending van het bezit van deze wapens om een wereldoorlog te voorkomen, bij gebrek aan een verwezenlijkbaar alternatief het minst onaanvaardbare van alle kwaden. „De mogelijkheid dat de afschrikking ooit zou kunnen falen, en het verschrikkelijke dilemma dat zich dan zou voordoen — nl. doorgaan en het nucleaire dreigement omzetten in daden of inbinden en de tegenstander de verlangde prijs betalen —, vormen een (—) ethisch vraagstuk waarop de regeringen in Oost en West tot nu toe het antwoord schuldig zijn gebleven”³. Wij betreuren het, dat het IKV aan dit alles geen aandacht heeft geschonken.

Ten tweede betekent de verwerping van het „afschrikkingssysteem” — als men daaruit de consequenties zou trekken, wat het IKV niet of althans maar in beperkte mate doet — wat het Westen betreft een fundamentele afwijzing van de NAVO-strategie. Daaruit zou in de gegeven omstandigheden een breuk in het Atlantisch bondgenootschap voortvloeien, als de Europese lid-staten de opvatting van het IKV in praktijk zouden brengen. Korthedshalve verwijzen we voor de mogelijke gevolgen van een dergelijke politiek, die de vrede in Europa en in de wereld in gevaar zou kunnen brengen, naar het reeds genoemde artikel van *Teunissen*. Wij onderschrijven zijn conclusie, dat het IKV „duidelijk (moet) maken, dat een situatie waarin wij ons lot 'niet meer in alle opzichten zullen kunnen bepalen', de vrede meer dient dan de huidige ontwikkelingen in Europa, die gaan in de richting van opbouw van veiligheid en samenwerking (—) en die reële mogelijkheden bieden voor een voortgaande beperking van de rol van de kernwapens. Nederland doet er beter aan, deze processen te ondersteunen dan ze met eenzijdige initiatieven te doorkruisen”⁴.

Ten derde is er het probleem, dat de standpuntbepaling van het IKV in dit opzicht tweeslachtig is en dat dit door de schrijvers ruitelijk wordt erkend. Men wijst het afschrikkingsevenwicht eerst als zijnde immoreel van de hand en stelt vervolgens, dat het voorgestelde alter-

³ „Defensie in de jaren '70", rapport van het Centrum voor Staatkundige Vorming; 1972; pag. 10.

⁴ In „Veilig Europa", pag. 68.

natieve systeem „onder de paraplu van het bestaande evenwicht tussen de Sowjetunie en de Verenigde Staten kan worden opgebouwd. (—) De reden is domweg, dat er niet direct iets tegen te doen valt (—)” (13). Elders „erkent (het IKV), dat het afschrikwekkingssysteem niet zomaar van de ene dag op de andere kan worden ‚afgeschafft’ ” (10). Een en ander doet de vraag rijzen, of het dan zinvol of zelfs verantwoord is een zo vergaande veroordeling uit te spreken als het IKV doet. Een veroordeling die niet alleen slaat op het gebruik van kernwapens, maar ook op hun huidige militair-politieke functie in het kader van de oorlogsvoorkoming, en die dus verder gaat dan het oordeel van het Tweede Vaticaans Concilie ⁵.

Bovenstaande overwegingen brengen ons ertoe mét het IKV te concluderen, dat het „afschrikkingssysteem” „(—) door nieuwe manieren van (—) politiek denken en handelen (zal) moeten worden ‚overwonnen’ ” (10). Het spijt ons, dat wij het IKV slechts gedeeltelijk kunnen volgen op de weg die het daartoe kiest.

C. ONTWIKKELINGEN DIE HET IKV AFWIJST

1) Westeuropese kernmacht

Met de stelling „Geen Westeuropese kernmacht, in welke vorm dan ook” is de KVP het eens. Dat betekent niet, dat wij „dus” elke vorm van militaire samenwerking tussen de Europese NAVO-landen afwijzen. Integendeel, vooral ter beperking van de defensie-uitgaven bepleit de KVP intensivering van de militaire samenwerking, maar dan wel zoveel mogelijk in NAVO-verband.

Wij zien niet, hoe een Westeuropese kernmacht „onopgemerkt” tot stand zou kunnen komen. Er is geen enkele reden om in dit verband de voortgang van de Westeuropese integratie ter discussie te stellen, want de politieke voorwaarden voor de opbouw van een Westeuropese kernmacht zijn zelfs in de verste verte nog niet aanwezig. Bovendien kan Nederland het ontstaan van een kernmacht in de Europese Gemeenschap voorkomen door gebruik te maken van zijn „vetorecht”.

2) De functies van de NAVO

De vraag „of de NAVO wel het meest aangewezen orgaan is om onderhandelingen met de Oosteuropese landen voor te bereiden”, beantwoordt de KVP bevestigend, zeker ten aanzien van besprekingen over wapenbeheersing. De twijfels, of de NAVO „wel kan worden gebruikt als middel tot ontspanning en ontwapening”, delen wij niet. Per slot van rekening wordt het beleid van het bondgenootschap niet bepaald door duistere, autonome machten, maar door de *regeringen* van de lid-staten,

⁵ Geciteerd op pag. 23 van het IKV-stuk (voetnoot 4).

die door de betrokken parlementen ter verantwoording kunnen worden geroepen.

Dat het bondgenootschap in dezen zijn verantwoordelijkheid kent, blijkt wel uit het feit, dat het zich sinds 1967 twee hoofdtaken stelt: het voorkomen van oorlog én het streven naar ontspanning, alsmede uit het NAVO-initiatief tot onderhandelingen met het Pact van Warschau over wederzijdse, evenwichtige verminderingen van strijdkrachten (MBFR). Dat onderhandelingen over onderwerpen waarmee de veiligheid in Europa is gemoeid — willen zij kans van slagen hebben — moeten worden voorbereid en gecoördineerd in het kader van de twee allianties, zal moeilijk kunnen worden betwist. Juist in het tijdperk van besprekingen over veiligheid en samenwerking in Europa is het ook overigens noodzakelijk, dat de Westelijke landen hun politiek coördineren, met name omdat het beleid van de Sowjetunie erop gericht blijft tweespalt in het Westen te bewerkstelligen. Voor de coördinatie van de Westelijke politiek in dezen is de ministerraad van het Atlantisch bondgenootschap de aangewezen instantie.

De KVP is vóór de instelling van een permanent orgaan voor overleg over veiligheid en samenwerking in Europa. Dat houdt niet in, dat er dan geen taak meer is weggelegd voor de beide bondgenootschappen. Hun „afsterven” is pas aan de orde nadat het overleg tussen Oost en West heeft geleid tot oplossing van hangende politieke kwesties, vermindering van het bewapeningsniveau, uitbreiding van de samenwerking op verschillende terreinen en — dientengevolge — een grotere veiligheid, in de zin van een meer „positieve” vrede.

Of de NAVO nieuwe civiele taken moet aanvatten, zal per geval moeten worden beoordeeld. Wij hebben de indruk, dat de alliantie bijv. op het gebied van het milieubeheer nuttig voorbereidend en aanvullend werk heeft verricht. Idealiter zouden dergelijke activiteiten zoveel mogelijk moeten worden ondernomen in mondiaal, resp. continentaal, resp. EG-verband.

3) *Zuidelijk Afrika*

Evenals het IKV is de KVP gekant tegen een eventuele uitbreiding van de NAVO tot delen van het zuidelijk halfrond, zoals zuidelijk Afrika. Hetzelfde geldt ten aanzien van de steun die een aantal Westelijke landen helaas verleent aan Portugal bij zijn verwerpelijk optreden in Angola, Mozambique en Guinee-Bissao. De Nederlandse regering dient daarom de Portugese politiek o.m. in de NAVO aan de orde te stellen, bij de betrokken bondgenoten aan te dringen op het staken van hun wapenleveranties e.d. aan Portugal en voort te gaan met het geven van humanitaire steun voor de slachtoffers van het Portugese beleid. Als de politieke wil daartoe aanwezig zou zijn, beschikt de Europese Gemeenschap over het vermogen om Portugal (en zijn huidige koloniën) een aantrekkelijk economisch perspectief te bieden, op voorwaarde

dat Lissabon overgaat tot dekolonisatie van zijn overzeese gebieden en tot democratisering in eigen land.

4) *Het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO*

Het verheugt de KVP, dat het IKV niet pleit voor het uittreden van Nederland uit de NAVO. Naar onze mening moet Nederland deel blijven uitmaken van het bondgenootschap, zolang geen beter alternatief aanwezig is voor de verzekering van onze veiligheid, op welke basis mede via dit bondgenootschap moet worden gestreefd naar verdere verbetering van de betrekkingen tussen Oost en West. Daarop dient de NAVO, zonder haar taak in het kader van de oorlogsvoorkoming uit het oog te verliezen, haar aandacht steeds meer te richten. Wij zijn ervan overtuigd, dat Nederland door zijn lidmaatschap van deze alliantie de meest effectieve invloed kan uitoefenen op de gewenste ontwikkelingen.

Hierbij denken we ook aan de noodzaak, druk uit te oefenen op de ondemocratische regimes in Portugal en Griekenland, alsmede op de bondgenoten die in Afrika en Azië oorlogen voeren — oorlogen die geenszins onze sympathie hebben en die niet dienen ter verzekering van onze veiligheid. Maar het is o.i. niet juist, de voortzetting van het NAVO-lidmaatschap afhankelijk te stellen van de vraag, of we erin slagen een aantal bondgenoten tot een ander beleid te bewegen. Als Nederland uit de NAVO zou treden, zou het evenmin beschikken over middelen om dit doel te bereiken. (Presteert Zweden in dit opzicht soms meer dan Denemarken, Noorwegen of Nederland?). En de prijs zou dan zijn, dat Nederland afbreuk doet aan de stabiliteit in Europa en aan de mogelijkheden om ons werelddeel veiliger te maken.

D. *ONTWIKKELINGEN DIE HET IKV WIL BEVORDEREN*

1) *Wapenbeheersing of politiek overleg?*

De stelling, dat politiek overleg — mits het tot resultaten leidt! — belangrijker is dan beperkte wapenbeheersingsmaatregelen, kunnen we op zich wel onderschrijven. Maar er zit een addertje onder het gras, in de vorm van een merkwaardige beoordeling van de recente overeenkomsten op het gebied van de wapenbeheersing. Het IKV beschouwt deze akkoorden immers als „een beperkte, zij het belangrijke stap vooruit”, maar tegelijkertijd werpt het de vraag op, „of dit soort besprekingen niet vóór alles de strekking hebben het huidige systeem minder gevaarlijk, beter beheersbaar, stabiel en goedkoper te maken”.

Als dit ook het *resultaat* is, zien we weinig reden tot klagen: de wereld is er dan immers wat veiliger op geworden. En „ontwapening is niet anders denkbaar dan als gevolg van een reeks kleine stappen”, zoals het IKV in dezelfde passage opmerkt. Daarom bepleit de KVP én intensivering van het politieke overleg tussen Oost en West én voortzetting van besprekingen over wapenbeheersing.

2) *Permanent Europees overlegorgaan*

Zoals al is gebleken, is ook de KVP geporteerd voor de instelling van een permanent orgaan voor overleg over veiligheid en samenwerking in Europa.

3) *Bewapening in Europa*

Het lijkt ons nog te vroeg om nu al in te gaan op de vraag, „hoeveel (—) en wat voor soort wapens er onder een nieuwe veiligheidsstructuur nog in Europa (zullen) zijn”. Enkele regels verder noemt het IKV als maximum: „in deze fase (—) een zodanig apparaat, dat plaatselijke crises kunnen worden beheerst”. Aangezien ons niet duidelijk is, om welke fase het gaat en wat hier wordt begrepen onder crisisbeheersing, volstaan we ermee in dit verband te verwijzen naar de opmerkingen die elders in deze reactie zijn gemaakt. Dit geldt ook voor de uitspraak, dat „in een nieuw Europees veiligheidsstelsel militaire macht van steeds minder belang (zal) worden en steeds meer ongewenst (zal) zijn”. Alleen willen wij erop wijzen, dat ook hier geen rekening is gehouden met de uitzonderingspositie waarin de Sowjetunie als supermogendheid verkeert. Dat heeft uiteraard ook consequenties voor de militaire „balans” tussen de Sowjetunie en de rest van Europa. Een situatie waarin de Sowjetunie blijft beschikken over de militaire macht van een supermogendheid, terwijl in overig Europa alleen politielegertjes zouden bestaan, lijkt ons niet aantrekkelijk.

4) *Defensie-inspanning*

Evenals het IKV is de KVP tegen vergroting van de Nederlandse defensie-inspanning. Vanzelfsprekend leeft bij ons dezelfde overtuiging wat betreft de defensie-uitgaven van de andere NAVO-landen (en van de Sowjetunie en haar bondgenoten).

5) *Eventuele agressie en verdediging*

Wij hebben er nota van genomen, dat het IKV „niet langer rekening (wenst) te houden (—) met een massale militaire aanval door het Oostelijk blok”... Afgezien van deze autoritaire wijze van uitdrukken: een dergelijke vorm van agressie is ook naar onze mening zeer onwaarschijnlijk. Maar in het kader van de „afschrikking”, die is bedoeld om een oorlog te voorkomen, acht de KVP het noodzakelijk, dat de NAVO op afzienbare termijn blijft beschikken over conventionele strijdkrachten die ook in het geval van een massale aanval *zouden kunnen* zorgen voor een op politieke tijdwinst gerichte verdediging, al verwachten we zo'n aanval niet en beschouwen we de Sowjetunie niet als een vijand. Een dergelijk — paradoxaal — beleid lijkt ons nog steeds het meest efficiënte middel ter voorkoming van oorlogen én van crises, die zouden kunnen ontaarden in een oorlog. Voor de Sowjetunie, die zelf

beschikt over de *middelen* om West-Europa aan te vallen, vormt de Westelijke opstelling géén bedreiging, omdat zij puur defensief is: de NAVO-strijdkrachten hebben niet het vermogen om de Sowjetunie aan te vallen.

Gezien dit feit is het volslagen onbegrijpelijk, hoe het IKV ertoe is gekomen vol begrip te spreken over de eventualiteit, dat „Rusland, zich op enig tijdstip bedreigd voelend, als een kat in het nauw zou besluiten eerst West-Europa onschadelijk te maken” (17). Alleen in het geval van een oorlogsalliantie tussen het Westen en China tegen de Sowjetunie zou Moskou reden hebben te denken en te handelen zoals het IKV suggereert. Wij vragen ons af, op grond waarvan de schrijvers van het stuk de opvatting huldigen, dat de Sowjetunie zich, binnen de huidige internationale verhoudingen, wel eens genooddaakt zou kunnen zien tot een „angstreactie”, d.w.z. — blijkens de context — een massale aanval op West-Europa, m.a.w. het soort aanval waarmee het IKV „niet langer rekening (wenst) te houden”...

Van een politieke partij die medeverantwoordelijkheid draagt voor het beleid, kan men moeilijk verlangen de IKV-stelling te onderschrijven, dat verdediging tegen een dergelijke — gelukkig zeer onwaarschijnlijke — aanval „niet ondernomen dient te worden”. Instemming met deze uitspraak betekent immers, dat: 1. de op oorlogsvoorkoming gerichte NAVO-strategie wordt verlaten; 2. de bestaansreden van het bondgenootschap vervalt; 3. de Sowjetunie een vrijbrief krijgt voor het uitoefenen van politieke en militaire druk; 4. de kans op conflicten in Europa veel groter wordt dan nu het geval is. Overigens staat nergens geschreven, zoals we al eerder hebben opgemerkt, dat in het theoretische geval van een dergelijke agressie de verdediging per se zou berusten op het gebruik van kernwapens. De NAVO-strategie kent dit automatisme juist niet.

Volledigheidshalve willen we nog opmerken, dat het defensiebeleid van de NAVO-landen in de eerste plaats is gericht op oorlogsvoorkoming (door middel van „afschrikking” en crisisbeheersing) en pas in de tweede plaats op de mogelijkheid van verdediging tegen een massale aanval.

6) *Besteding „vrijkomende middelen”*

Naar onze mening vergt de instandhouding van een evenredige Nederlandse bijdrage aan de NAVO-strijdkrachten — die wij een andere functie toekennen dan het IKV doet — uitgaven die voorshands niet veel lager kunnen zijn dan het huidige peil. Zelfs dan zijn er ingrijpende bezuinigingen binnen de defensiebegroting noodzakelijk. Zoals blijkt uit het rapport van de commissie-*Van Rijckevorsel*, houdt dit in, dat dan nog een aantal van de huidige defensietaken niet langer kan worden uitgevoerd, bij handhaving van het tegenwoordige uitgavenpeil. Kortom, er kunnen nauwelijks middelen vrijkomen voor andere uitgaven.

7) *Nucleaire taken en kernwapens*

Uit onze opvattingen vloeit voort, dat wij er principieel geen bezwaar tegen hebben, dat Nederland in het kader van de NAVO zgn. nucleaire taken vervult. Op grond van praktische overwegingen zou het echter wenselijk kunnen blijken, hiervan af te zien. De meningen hierover zijn in de KVP niet gelijklopend. Wel zijn wij eensgezind van mening, dat het — gezien onze militair-politieke opvattingen en onze ideeën over „goed bondgenootschap” — niet aangaat, de in Nederland aanwezige kernwapens zonder meer aan de andere kant van de grens te deponeren. Daarmee zouden we onze medeverantwoordelijkheid alleen maar afschuiven, nog afgezien van militair-politieke overwegingen.

De Nederlandse regering dient te bevorderen, dat bij onderhandelingen over wederzijdse, evenwichtige verminderingen van strijdkrachten (MBFR) ook de in Europa opgeslagen kernwapens worden betrokken. Wij hopen, dat deze besprekingen mede zullen leiden tot denuclearisatie van een deel van Europa — waaronder wellicht Nederland — of althans tot drastische vermindering van de voorraden opgeslagen kernwapens in West- en Oost-Europa. Eenzijdige Nederlandse maatregelen op dit gebied wijzen wij af.

De suggestie van het IKV, dat Nederland „al het mogelijke” moet doen om Frankrijk en Engeland ertoe te bewegen, hun kernmacht te laten afsterven, heeft onze instemming, al verwachten wij niet, dat deze landen zich veel aan onze opvattingen gelegen zullen laten liggen.

Op weg naar een internationaal milieubeleid

W. L. M. Adriaansen *

In de economische handboeken wordt onderscheid gemaakt tussen schaarse en vrije goederen. De schaarse goederen hebben een prijs, de vrije niet. Vrije goederen zijn er weinig. Als voorbeeld noemt men dan lucht en water.

Door de industriële ontwikkeling en de bevolkingstoename zijn lucht en water al lang geen vrije goederen meer. Voor schone lucht, voor helder water en ook voor stilte moet men een prijs betalen.

Het voortschrijdende industrialisatieproces en de voortgaande toename van de bevolking, die resulteert in steeds groter wordende bevolkings- en verkeersconcentraties, hebben een grote mate van aantasting van het milieu met zich meegebracht. Men is het er wel over eens, dat het de taak van de overheid is, maatregelen te nemen om de aantasting van het milieu door stedelijke ontwikkeling te voorkomen of de gevolgen ervan ongedaan te maken, voor zover dat mogelijk is. De kosten daarvan kunnen door de overheid op een of andere manier worden doorberekend aan de veroorzakers van de aantasting van het milieu.

Bij de industrie wordt het probleem gevormd door de externe negatieve effecten van de produktie¹. Dat wil zeggen: het nadeel dat wordt afgewenteld op derden en waarvan de kosten niet tot uitdrukking komen in de prijs van het produkt². Deze kosten zouden door de gemeenschap kunnen worden gedragen of door de industrie zelf, die de kosten doorberekent in de prijs van het produkt. Men moet een onderscheid maken tussen kosten voor de verbetering van het milieu, eventueel als gevolg van vroegere aantasting, die in het algemeen door de overheid worden gedragen, en kosten ter bestrijding van verontreiniging, die door de industrie worden gedragen volgens het principe, dat „de vervuiler betaalt”.

De milieuproblematiek is in de eerste plaats een technische aangelegenheid, in zoverre dat op basis van technische criteria normen moeten

* Drs. W. L. M. Adriaansen, werkzaam op het Directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken, is lid van de partijraad en van het bestuur van de KVP-kring Den Haag. (Red.)

¹ Goudzwaard spreekt hier van expretiale effecten: die effecten of nevengevolgen van economische handelingen die buiten de markt om de produktievoorwaarden of het welvaartspeel van andere huishoudingen beïnvloeden. (Dr. B. Goudzwaard: „Ongeprijsde schaarste”, uitg. Van Stockum, Den Haag; 1970; pag. 1).

² Vandaar de titel „Ongeprijsde schaarste” van Goudzwaards dissertatie.

worden opgesteld voor een acceptabele mate van verontreiniging. Aspecten van volksgezondheid en van directe of indirecte hinder spelen daarbij een rol. De kosten die moeten worden gemaakt om aan de norm te voldoen of de keuze van de wijze waarop aan de norm zal worden voldaan, maken het milieuprobleem tot een economisch probleem.

Een aantal maatregelen op milieugebied, zoals bestrijding van geluidshinder, regelingen met betrekking tot stedenbouw, natuurschoon e.d., hebben in het algemeen niet direct gevolgen voor de internationale handel. Op de lange termijn hebben echter alle maatregelen op milieugebied verschuivingen in het kostenpatroon tot gevolg. Dat bepaalt de concurrentiepositie van een land en zal van invloed zijn op de wereldhandel³.

Vervuiling van water en lucht eindigt niet bij de landsgrenzen. Milieuproblemen kunnen daarom niet alleen nationaal worden opgelost. Een internationaal milieubeleid is noodzakelijk, vooral met het oog op de grensoverschrijdende vervuiling, maar ook om ongewenste verstoringen van de internationale handel te voorkomen.

Inventarisatie

Dit artikel is een inventarisatie. Het is bedoeld om aan te geven, op welke wijze men zich — overigens nog maar kort geleden — bewust is geworden van de milieuproblematiek en wat de consequenties ervan zijn, vooral op internationaal economisch gebied.

Een belangrijke stoot tot de discussie over de leefbaarheid van de aarde en de grenzen die men moet stellen aan de groei, werd gegeven door de *Club van Rome*, die bestaat uit een groep van ongeveer 60 particulieren, in hoofdzaak wetenschapsmensen en industriëlen uit alle delen van de wereld, die bezorgd zijn over de problemen waarmee de mensheid in de toekomst zal worden geconfronteerd. Het rapport van deze club is in ons land een *bestseller* geworden, met meer verkochte exemplaren dan in de rest van de wereld.

Een aantal internationale organisaties houdt zich, naast andere activiteiten, bezig met milieuproblemen, voornamelijk met de technische zijde ervan en in mindere mate met beleidsaspecten. Een uitzondering daarop vormt de *Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling* (OESO) te Parijs. Zij aanvaardde eind mei een aantal richtlijnen voor het door de leden van deze organisatie te voeren milieubeleid.

Over ontwikkeling en milieu vond in juni 1971 in Founex bij Genève een conferentie plaats. Ook tijdens *UNCTAD III*⁴ in Chili kwam dit onderwerp aan de orde.

³ Scott maakt de volgende classificatie van milieuproblemen: "1. completely domestic, 2. trade problems, 3. trans-boundary problems, 4. pollution of an international environment, 5. global pollution", waaraan hij meteen toevoegt, dat categorie 1 — geheel binnenlands — "surely does not exist". (A. D. Scott: "The economics of international transmission of pollution"; in: "Problems of Environment Economics"; uitg. OESO, Parijs; 1972; pag. 259-260).

⁴ Zie het artikel hierover van M. J. J. van Amelsvoort en P. G. J. Zelissen in „Politiek perspectief”, juli/augustus 1972, pag. 71 vv. (Red.)

In juni van dit jaar werd in Stockholm de *Conferentie van de Verenigde Naties over het leefmilieu* gehouden, die eindigde met het aanvaarden van een „Declaratie over het menselijk leefmilieu”⁵.

De Club van Rome

Het rapport van de *Club van Rome*, dat eind 1971 verscheen, over „*The Limits to Growth*”, de grenzen aan de groei⁶, heeft de discussie over de milieuproblematiek pas goed op gang gebracht. Het geeft de conclusies van een groot aantal met behulp van computers gemaakte berekeningen over de onderlinge afhankelijkheid en de onderlinge wisselwerking van een vijftal dominerende factoren in wereldverband, te weten: bevolkingsgroei, voedselproductie, industrialisatie, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en vervuiling.

Een dergelijke modelmatige benadering van een zo complexe problematiek kan uiteraard niet meer aangeven dan trends in de ontwikkeling, gebaseerd op gemaakte veronderstellingen ten aanzien van de bepalende factoren. De kritiek op het rapport richtte zich dan ook voornamelijk op aan de modelmatige benadering ten grondslag liggende ideeën en veronderstellingen, bijvoorbeeld ten aanzien van de voedselvoorzieningsbelangrijke industrieconcentraties, zoals het Waterweggebied, en het terugdringen van de vervuiling door grotere investeringen in de bestrijding ervan⁷.

In het rapport worden geen prognoses gedaan. Er wordt slechts gesteld, dat wanneer bepaalde verschijnselen zich zullen voortzetten in de mate als thans het geval is, de gevolgen voor onze wereld op den duur catastrofaal zullen zijn. Het rapport is bedoeld als een waarschuwing om een einde te maken aan de ongecontroleerde groei van de bevolking, de industrialisatie, enz. Het is in ons land zeker als zodanig opgevat. Onze grote bevolkingsdichtheid, maar ook de aanwezigheid van belangrijke industrieconcentraties zoals het Waterweggebied en het feit dat een aantal grote rivieren, ook wel Europa's open riolen genoemd, in ons land hun eindpunt vinden, confronteren ons met de in het rapport geschetste problematiek.

Wil men hieraan het hoofd bieden, dan is op korte termijn een aantal beleidsbeslissingen noodzakelijk om te komen tot een stabilisatie van de wereldbevolking, tot beëindiging van ongemotiveerde behoeften-toeneming, van de vervuiling van het milieu en van onbeperkt verbruik

⁵ Een Nederlandse vertaling van de integrale tekst is afgedrukt in „Politiek overzicht”, juni/juli 1972, pag. 360 vv. (Red.)

⁶ „Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei”; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen, 1972. Zie de bespreking van een aantal „milieu-boeken”, waaronder dit rapport, in de rubriek „Boeken & brochures” in dit nummer van „Politiek perspectief”. (Red.)

⁷ Bijvoorbeeld: „Wereldynamica gezien vanuit de systeem- en regeltechniek”, door P. M. E. M. van der Grinten en P. J. de Jong, in „Chemisch Weekblad”, 10 december 1971, pag. 9-11; „Limits to misconception”, in „The Economist”, March 11, 1972, pag. 20 en 22; „Shell onderzoekt wereldmodel van de Club van Rome”, in „Otie”, juni 1972, pag. 197-199.

van grondstoffen en energie. Duidelijk wordt aangegeven, dat het hier gaat om een mondiaal probleem, dat slechts kan worden opgelost door een wereldwijde aanpak op wat in het rapport wordt genoemd: dit beslissende keerpunt in de geschiedenis van de mensheid.

Het is in dit verband interessant, te constateren dat recente prognoses omtrent de bevolkingsgrootte aantonen, dat in ons land in het jaar 2000 niet meer dan 15 miljoen mensen zullen wonen, enkele miljoenen minder dan eerdere prognoses deden vermoeden. Het aantal zal daarna nog iets teruglopen. Het blijkt, dat de ideeën omtrent het gewenste kindertal zich de laatste jaren nogal drastisch hebben gewijzigd⁸. Wanneer deze bevolkingsprognose juist blijkt te zijn, zou in ons land — evenals in de ons omringende landen — voldaan zijn aan één van de voorwaarden voor het overleven van de dreigende catastrofe die het rapport van de *Club van Rome* voorziet. Wereldwijd gezien is van een dergelijke situatie echter nog helemaal geen sprake.

Industriële aspecten

Wanneer men eisen stelt aan de lucht die men inademt en aan het water dat men gebruikt, en wanneer men een hekel heeft aan overmatig lawaai, dan betekent dat, dat men normen moet stellen ten aanzien van een acceptabele (of niet meer acceptabele) verontreiniging van lucht en water en ten aanzien van geluidshinder. Dat is een technische zaak, die overigens nog niet zo gemakkelijk ligt als het op het eerste gezicht schijnt. Als men namelijk een norm stelt, dan betekent dat, dat industrieën tot die norm mogen vervuilen, hoewel het wellicht minder zou kunnen. Stelt men dat verontreiniging moet worden tegengegaan met de op dat moment meest geavanceerde techniek, dan kunnen bestaande bedrijven voor zo hoge kosten komen te staan, dat verder produceren niet mogelijk is, met alle gevolgen voor de werkgelegenheid. In dit verband kan men onderscheid maken tussen de beste technische en de beste praktische methode, waarbij in het laatste geval ook economische aspecten in de beschouwing worden betrokken.

Normen kunnen van plaats tot plaats en van land tot land verschillen doordat de omstandigheden anders zijn. Dat heeft invloed op de produktiekosten en op het handelspatroon, zowel nationaal als internationaal. Op zich kan dit goed zijn, maar er kan ook een verstoring van het handelspatroon optreden, wanneer verschillende landen de normen zonder voldoende motivering anders stellen. Met andere woorden, dit

⁸ In de eerste vijf maanden van dit jaar zijn volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek 94.454 kinderen geboren. Dat komt neer op 17,1 per duizend inwoners. In dezelfde periode van 1971 was dit cijfer 18,2. In 1965 berekende het CBS, dat Nederland in het jaar 2000 tussen de 19 en 20 miljoen inwoners zou tellen. In 1967 kwam men op 18 miljoen en vorig jaar op 17 miljoen.

Ondanks de daling van het geboortecijfer in de laatste jaren is dat van Nederland ten opzichte van de omringende landen nog relatief hoog. In 1970 werden in België per duizend inwoners 14,7 kinderen geboren, in Denemarken 14,4, in Duitsland 13,2, in Frankrijk 16,7 en in Engeland 16,2. Deze cijfers zijn sindsdien nog lager geworden.

is het geval wanneer het ene land bereid is genoegen te nemen met een grotere mate van verontreiniging dan een ander land.

Het is nodig, dat de landen hun beleid waar mogelijk op elkaar afstemmen. Daartoe heeft de *Milieucommissie van de OESO* een aantal richtlijnen opgesteld, die in mei jl. in de jaarlijkse vergadering van de organisatie op ministerieel niveau⁹ werden goedgekeurd en die zullen dienen als richtlijn voor het beleid in de 23 bij de organisatie aangesloten — voor het overgrote deel geïndustrialiseerde — landen¹⁰.

Het belangrijkste punt is wel, dat men het eens is geworden over het principe dat aan de toerekening van de kosten ten grondslag zal moeten liggen, namelijk het principe dat „de vervuiler betaalt”¹¹. Daarmee wordt niet bedoeld, dat men als men betaalt, dan ook mag vervuilen¹². Integendeel. De overheid stelt normen waaraan bedrijven moeten voldoen. De kosten die de bedrijven maken om de verontreiniging binnen de gestelde grenzen te houden, en de kosten van controle moeten een bestanddeel vormen van de prijs van het voortgebrachte produkt, zodat in de prijs de schaarste aan schone lucht, helder water e.d. tot uitdrukking komt. De consument betaalt daarvoor bij de aankoop van het desbetreffende produkt. Dat heeft consequenties voor het bedrijfsleven. Vervuiling is immers voornamelijk een gevolg van de voortgaande mechanisatie van de produktie. De prijs van *kapitaal-intensief* voortgebrachte produkten (dus met behulp van machines e.d.) kan door de hogere kosten die moeten worden gemaakt om milieuverontreiniging tegen te gaan, relatief meer stijgen dan de prijs van soortgelijke *arbeidsintensief* voortgebrachte goederen. Een verschuiving in de produktie zou het gevolg kunnen zijn. Daarnaast zal de prijs van kunstmatig voortgebrachte produkten, zoals synthetische rubber, kunstvezels e.d., hoger worden dan de prijs van natuurprodukten. Zo zijn er meer voorbeelden.

Het is mogelijk, dat bepaalde bedrijven zich om milieutechnische redenen niet kunnen vestigen in gebieden waar de industriële bedrijvigheid reeds groot is en de aan de milieuverontreiniging gestelde norm snel wordt bereikt. Dergelijke bedrijven moeten uitzien naar een andere vestigingsplaats, waarmee een spreiding van activiteiten kan worden bevorderd.

Milieu en ontwikkeling „derde wereld”

Men is zich allereerst in de geïndustrialiseerde landen bewust geworden van de milieuproblematiek. Ook de (nog) niet-geïndustrialiseerde landen

⁹ Voor ons land waren staatssecretaris Westerterp en minister Langman aanwezig.

¹⁰ Naast alle Westeuropese landen zijn de Verenigde Staten, Canada, Japan en Australië lid van de OESO.

¹¹ Dit principe ligt ook ten grondslag aan het Nederlandse milieubeleid. Zie daartoe de „Urgentienota Milieuhygiëne” van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1972; pag. 49. (Een samenvatting van deze nota is afgedrukt in „Politiek overzicht”, juni/juli 1972, pag. 362; red.).

¹² Deze denkfout wordt vaak gemaakt. Zie bijvoorbeeld „Het alternatief rapport over het leefmilieu in Nederland” van enkele actiegroepen op milieugebied, pag. 18-19: „Dit alles gaat onder het motto ‚de vervuiler betaalt’ en zo zullen de laatste restjes goed milieu opgekocht worden door de hoogst biedende, in plaats van dat de vervuiler ophoudt te vervuilen”.

hebben meer of minder last van vervuiling, als gevolg van het ontwikkelingsproces dat zij doormaken. Hun voornaamste zorg is echter, dat het ontwikkelingsproces niet stagneert, zelfs als de prijs daarvoor meer vervuiling zal zijn.

Het grootste milieuprobleem in de ontwikkelingslanden is het onderontwikkeld-zijn zelf¹³. Dit manifesteert zich in ondervoeding, onvoldoende behuizing en sanitaire voorzieningen, slechte gezondheidszorg, natuur-rampen e.d. Deze problemen worden groter wanneer de bevolking toeneemt, vooral door de trek naar de steden.

De oplossing voor deze problemen kan alleen worden gevonden in voortgaande ontwikkeling. Bij dit proces zal men oog moeten hebben voor de milieu-aspecten. Men zal moeten streven naar een ontwikkeling waarbij het milieu naast economische, sociale en culturele doelstellingen de aandacht krijgt en een conflict daartussen wordt voorkomen. De groei die men wil bereiken, is dan niet langer een streven naar een steeds groter inkomen per hoofd van de bevolking zonder meer. Behalve voor kwantitatieve aspecten moet men oog hebben voor de kwaliteit van de groei.

Het groeiproces zelf stelt eisen. Voor een betere landbouw moeten bijvoorbeeld reservoirs en irrigatiesystemen worden aangelegd, bossen gekapt en onontgonnen grond gecultiveerd. Kunstmest en pesticiden moeten worden gebruikt, hetgeen een aantasting betekent van het milieu. Ontwikkeling brengt groei van menselijke nederzettingen met zich mee en een toename van het verkeer. Er wordt een groter beroep gedaan op natuurlijke hulpbronnen.

Het gevaar is levensgroot, dat het groeiproces absolute prioriteit krijgt en dat de milieu-aspecten, bewust of door gebrek aan kennis, onvoldoende aandacht krijgen. Dat is voor deze landen in de eerste plaats een binnenlands probleem, dat echter internationale implicaties heeft, met name op het gebied van de handel, de internationale arbeidsverdeling e.d.

Dan zijn er ook nog de problemen van grensoverschrijdende vervuiling, waarbij het ene land de last ondervindt van de verontreiniging van met name lucht en water in een ander land, en de vervuiling van zeeën en oceanen, die niet vallen onder de jurisdictie van een bepaald land.

De Conferentie van Founex

Als voorbereiding op de Conferentie van Stockholm organiseerden de *Verenigde Naties* in juni 1971 te Founex een conferentie over ontwikkeling en leefmilieu, waaraan door 27 deskundigen uit alle delen van de

¹³ Zie ook punt 4 van de preambule van de „Declaratie over het leefmilieu” van de VN-conferentie over het Leefmilieu te Stockholm, juni 1972.

wereld werd deelgenomen¹⁴ en waar speciale aandacht werd gegeven aan de problemen van de ontwikkelingslanden¹⁵.

Wanneer in de geïndustrialiseerde landen normen voor vervuiling worden gesteld, zal dat zowel positieve als negatieve gevolgen kunnen hebben voor de economie van de ontwikkelingslanden. Er kan een verschuiving optreden in de vraag van synthetische producten in de ontwikkelde landen naar het natuurprodukt van de ontwikkelingslanden. Bovendien zouden sommige industrieën om milieutechnische redenen niet langer kunnen produceren in gebieden waar de industrieconcentratie reeds groot is, zodat naar een andere vestigingsplaats moet worden gezocht of het desbetreffende produkt elders moet worden gekocht.

Daar staat tegenover, dat de normen in de geïndustrialiseerde landen met zich kunnen meebrengen, dat aan produkten zulke hoge eisen worden gesteld, dat ontwikkelingslanden daaraan niet kunnen voldoen. Op deze wijze kunnen niet-tarifaire handelsbelemmeringen ontstaan. Dergelijke belemmeringen, maar ook invoerheffingen om de eigen industrie te beschermen tegen de concurrentie uit ontwikkelingslanden, waar de normen niet zo hoog zijn gesteld, doen in de ontwikkelingslanden de vrees ontstaan voor „neo-protectionisme” van de ontwikkelde landen, hetgeen zeker moet worden voorkomen. De ontwikkeling van nieuwe technieken, die een beter gebruik van grondstoffen met zich meebrengen, en het opnieuw gebruiken van afval — recirculering — kan de vraag naar grondstoffen uit ontwikkelingslanden doen afnemen, zodat de export van deze landen kan stagneren. De prijs van produkten die de ontwikkelingslanden hier moeten kopen, kan door de hogere produktiekosten om aan de hier gestelde milieunormen te voldoen hoger worden, zodat de ruilvoet van de ontwikkelingslanden slechter zal worden¹⁶.

Het is nodig, dat aan al deze aspecten van ontwikkeling en milieu aandacht wordt geschonken. De ontwikkelingslanden moeten kunnen profiteren van de nieuwe kansen die worden geboden, en zo weinig mogelijk last hebben van beperkende maatregelen in de ontwikkelde landen. De normen in de ontwikkelde landen, bijvoorbeeld ten aanzien van het gebruik van DDT in land- en tuinbouw, zijn gericht op bevordering van de volksgezondheid en als zodanig zeker gemotiveerd. Betere produktietechnieken en het opnieuw gebruiken van afval zijn met het oog op de schaarste aan grondstoffen en hulpbronnen — een van de kernpunten in het rapport van de *Club van Rome* — zeker gewenst. Maar de ontwikkelde landen moeten zich wel de problemen realiseren die dit met

¹⁴ Nederland was vertegenwoordigd door de hoogleraren Van Dam en Tinbergen.

¹⁵ Het rapport van deze conferentie is als bijlage opgenomen in document A/CONF.48/10 — "Development and Environment" — voor de VN-conferentie over het Leefmilieu in Stockholm.

¹⁶ D'Arge wijst daarnaast nog op de invloed op de winstgevendheid van investeringen, die zowel negatief (in geval van heffingen) als positief (in geval van subsidies) kan zijn voor de ontwikkelde landen. In het eerste geval is een ombuiging van internationale kapitaalstromen mogelijk naar projecten in ontwikkelingslanden. (Ralph C. d'Arge: "Trade, environmental controls and the developing countries"; in: "Problems of Environmental Economies"; uitg. OESO, Parijs; 1972; pag. 227-238).

zich meebrengt voor de ontwikkelingslanden. Een oplossing zou kunnen worden gevonden in een notificatie- en consultatieprocedure¹⁷ en in overleg tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden, zodat de laatste tijd op de hoogte zijn van veranderingen in het beleid van de ontwikkelde landen en hun maatregelen kunnen nemen. Hier zou overigens een argument kunnen worden gevonden voor extra hulp aan de ontwikkelingslanden¹⁸. Zo nodig zullen de doelstellingen van het tweede ontwikkelingsdecennium van de Verenigde Naties¹⁹ moeten worden bijgesteld.

De ontwikkelingslanden vrezen, dat de angst voor verslechtering van het milieu in de ontwikkelde landen zulke vormen zal gaan aannemen, dat de ontwikkelingshulp zou kunnen worden verminderd om geld vrij te maken voor interne maatregelen op milieugebied²⁰. Zij vrezen voorts, dat de ontwikkelde landen wanneer zij financiële hulp verlenen aan de ontwikkelingslanden, eisen zullen stellen ten aanzien van hun milieubeleid. Rekening houdend met het feit dat een groot aantal landen om binnenlandse redenen nog steeds niet voldoet aan de gestelde hulpnorm van 1 % van het bruto nationaal produkt, lijkt deze vrees niet ongegrond. De deskundigen in Founex concludeerden, dat het belangrijk is, dat de omvang van de geschetste problematiek nader wordt bestudeerd, waartoe meer informatie nodig is dan men thans heeft, om een basis te vinden voor internationale actie. Daarbij zouden zowel de UNCTAD als de FAO en het GATT moeten worden ingeschakeld.

Er wordt gewezen op de mogelijkheid om een speciaal fonds te vormen voor ontwikkelingslanden, waaruit kosten van research op het gebied van het milieu in de ontwikkelingslanden kunnen worden bestreden, compensatie kan worden gegeven voor stagnatie in de export van de ontwikkelingslanden, hogere kosten van ontwikkelingsprojecten kunnen worden opgevangen die worden veroorzaakt door hogere milieu-eisen, en herstructurering van investeringen, produktie- en exportpatronen als gevolg van het milieubeleid in de geïndustrialiseerde landen kan worden gefinancierd.

De VN-conferentie over het leefmilieu

De Conferentie van de Verenigde Naties over het leefmilieu te Stockholm, van 5 tot 16 juni 1972, is een eerste aanzet geweest tot een

¹⁷ Een dergelijke notificatie- en consultatieprocedure is sinds vorig jaar van kracht tussen de geïndustrialiseerde landen die lid zijn van de OESO. Ook binnen de EG wordt aan een dergelijke regeling gewerkt.

¹⁸ Ook Majocchi wijst erop, dat meer hulp nodig is om mogelijke conflicten te voorkomen tussen groei en milieu, dat het risico loopt dat een golf van vervuiling zal gaan door die delen van de wereld die thans voor een groot deel geen vervuiling kennen. (A. Majocchi: "The impact of environmental measures on international trade - some policy issues"; in: "Problems of Environmental Economics"; uitg. OESO, Parijs; 1972; pag. 217).

¹⁹ Zie de desbetreffende bespreking in de rubriek „Boeken & brochures” in dit nummer. (Red.)

²⁰ Zie ook Ralph C. d'Arge, op. cit., pag. 227.

gedachtenwisseling in wereldwijd verband over milieu-aangelegenheden, waarbij zowel aan economische als aan sociale, culturele en politieke aspecten aandacht werd geschonken.

In de *Declaratie over het leefmilieu*, die aan het eind van de conferentie met algemene stemmen werd aanvaard en die in de pers veel aandacht heeft gekregen, nemen de problemen van de ontwikkelingslanden een centrale plaats in. Deze landen hebben daartoe zelf in belangrijke mate bijgedragen. De declaratie stelt duidelijk:

— dat een versnelde ontwikkeling en meer hulp nodig zijn om milieutekortkomingen als gevolg van onderontwikkeling en natuurrampen op te lossen,

— dat stabilisatie van prijzen en passende inkomsten voor primaire gebruiksartikelen en ruwe grondstoffen moeten worden verkregen,

— dat het milieubeleid van alle staten een verbetering moet betekenen en niet een verslechtering van het huidige of het toekomstige ontwikkelingspotentieel van de ontwikkelingslanden, en dat dit beleid het bereiken van betere levensomstandigheden voor allen niet mag hinderen,

— dat fondsen beschikbaar moeten komen om het milieu te beschermen en te verbeteren, waarbij men rekening zal moeten houden met de omstandigheden en bijzondere eisen van de ontwikkelingslanden,

— dat de staten moeten zorgen voor een geïntegreerde en gecoördineerde benadering van hun ontwikkelingsplannen om zodoende een rationeler beheer van hulpbronnen te verkrijgen,

— dat rationele planning een vereiste is om een conflict te voorkomen tussen de noodzaak van ontwikkeling en de noodzaak om het milieu te beschermen.

De declaratie stelt voorts, dat de staten de soevereine macht hebben om hun hulpbronnen overeenkomstig hun eigen milieubeleid te gebruiken. Daarbij moet ervoor worden gezorgd, dat andere staten of gebieden van andere staten daarvan geen last ondervinden. Het internationale recht zal moeten worden uitgebreid wat betreft regelingen voor schadevergoeding aan slachtoffers van vervuiling en andere milieuschade als gevolg van activiteiten in andere staten. Hieronder valt het probleem van de grensoverschrijdende vervuiling.

In de declaratie wordt niet aangedrongen op harmonisatie van het milieubeleid in de verschillende landen. Wel wordt gezegd, dat samenwerking nodig is om ongunstige gevolgen voor het milieu te voorkomen, hetgeen zowel bilateraal als in multilateraal verband zou kunnen gebeuren. Evenmin wordt een uitspraak gedaan over de wijze waarop de kosten die worden gemaakt om aan de gestelde eisen te voldoen, moeten worden bestreden. Dit aspect zal in nader overleg tussen de verschillende landen moeten worden uitgewerkt, zoals thans reeds het geval is in de OESO en in de EG.

Door de Conferentie van Stockholm werd voorts een aanbeveling opgesteld voor de Algemene Vergadering betreffende de organisatiestructuur van een afdeling binnen de VN die zich speciaal met de milieuproblematiek zal gaan bezighouden.

Er werd besloten een speciaal fonds in te stellen, dat — in een periode van vijf jaar — 100 miljoen dollar zal moeten omvatten en waaraan de Verenigde Staten 40 miljoen dollar zullen bijdragen²¹. Dit fonds zal worden gebruikt voor milieuprojecten van algemeen belang. Het is niet bedoeld om de ontwikkelingscomponenten van milieuprojecten te financieren of de ontwikkelingslanden schadeloos te stellen voor geleden schade. Men was van mening, dat de gelden daarvoor uit de normale bedragen voor ontwikkelingshulp zouden moeten komen.

Het is nog te vroeg om een uitspraak te doen over de vraag, of deze conferentie als geslaagd mag worden beschouwd of niet. Dat hangt voornamelijk af van de verwachtingen die men had voordat de conferentie begon. Het is jammer, dat de Oosteuropese landen er niet aan hebben deelgenomen, als protest tegen de uitsluiting van de DDR. Er is echter reden om te veronderstellen, dat de Oosteuropese landen in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties akkoord zullen gaan met de in Stockholm genomen besluiten en met de inhoud van de „Declaratie over het leefmilieu”.

Slot

Tot voor kort was een rokende fabrieksschoorsteen een teken van welvaart. Thans duidt die schoorsteen op luchtvervuiling en daardoor op minder welzijn voor omwonenden. In korte tijd is men zich bewust geworden van de vervuiling van het milieu als gevolg van de industrie en van de bevolkings- en verkeersconcentraties. Die tijd is nog te kort geweest om een alomvattend milieubeleid te formuleren of om zich zelfs maar alle aspecten van de milieuproblematiek te realiseren.

We staan thans aan het begin van een weg die zal moeten leiden naar een internationaal gecoördineerd milieubeleid. Het rapport van de *Club van Rome* en de *VN-conferentie over het leefmilieu* te Stockholm zijn twee kilometerpalen langs die weg.

Men is zich bewust geworden van de problematiek. Maar er zal nog een antwoord moeten worden gevonden op heel wat vragen voordat een beleid mogelijk is. Om dat te bereiken zal, zoals in de *Urgentienota Milieuhygiëne* wordt gesteld²², wat betreft de internationale aspecten constructief internationaal overleg nodig zijn. Daartoe behoort een intensieve uitwisseling van ervaringen — met inbegrip van research-activiteiten —, harmonisatie van het milieubeleid met het oog op een verbetering van de toestand en om onnodige verstoring van de inter-

²¹ Nederland zal in totaal 1½ miljoen dollar bijdragen aan dit fonds.

²² „Urgentienota Milieuhygiëne”, pag. 55.

ationale economische betrekkingen te voorkomen, alsmede conventies en andere afspraken betreffende gemeenschappelijke milieuproblemen — zoals zeevervuiling — en afspraken met betrekking tot grensoverschrijdende vervuiling.

Het milieuprobleem — een typisch welvaartsprobleem — vraagt een gefundeerd beleid, waarbij zowel de belangen van de rijke als die van de arme landen de aandacht krijgen. De oplossing is niet zonder meer te vinden in een centralisatie van de beleidsbeslissingen²³, maar in de eerste plaats in een bewustmaking van de mens van de omvang van de milieuproblematiek en in zijn bereidheid om mee te werken aan de bestrijding van de aantasting van het milieu, dat ten slotte zijn eigen milieu is.

---

²³ Zoals wordt geconcludeerd in het „Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR; 1972.

Alternatieven voor abortus

R. Veenhoven *

In de discussie over de nieuwe abortuswet wordt vaak gesteld, dat het probleem van ongewenste zwangerschap met andere middelen kan worden opgelost dan door legalisatie van abortus. Abortus zou overbodig kunnen worden gemaakt door middel van een beter adoptiebeleid, door psychische en materiële steun aan ongewenst zwangere vrouwen en vooral door verbetering van de anti-conceptie. In dit artikel zullen we de praktische waarde van deze alternatieven aan een toetsing onderwerpen.

1. ADOPTIE

Verruiming van de mogelijkheden tot adoptie is zeer gewenst. Een aantal abortussen zal hiermee ongetwijfeld kunnen worden voorkomen. Vergeleken met het totaal aan ongewenste zwangerschappen zal dit in de praktijk echter slechts een gering aantal zijn. De praktische bruikbaarheid van het adoptie-alternatief wordt namelijk door een tweetal factoren ernstig belemmerd.

1.1 *Afstaan van kinderen wordt sterker afgekeurd dan abortus*

Het uitdragen van een zwangerschap om het kind vervolgens af te staan wordt in onze cultuur nog minder geaccepteerd dan abortus. Zeker als het getrouwde vrouwen betreft die al enige kinderen hebben. Het grootste deel van de ongewenst zwangere vrouwen verkeert in deze situatie, die van de zgn. voltooide gezinnen. Voor hen is adoptie dus geen reëel alternatief.

1.2 *Afstand moet gebeuren op het moment dat de band met het kind het grootst is*

Gedurende de eerste maanden na de geboorte is de acceptatie van het kind door de moeder het sterkst. De acceptatie van ongewenste kinderen groeit sterk gedurende de laatste maanden van de zwangerschap en

* Drs. R. Veenhoven is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. Hij is bestuurslid van de Stichting Medische Zwangerschapsonderbreking (STIMEZO) Nederland en heeft verschillende artikelen gepubliceerd over het abortusprobleem, o.a. in het „Maandblad voor de geestelijke volksgezondheid” en in „Medisch contact”. (Red.)

blijft in de eerste maand na de geboorte hoog, maar daalt daarna weer spoedig.

Enige jaren na de geboorte bleek nog slechts 30 % van een groep vrouwen die tegen hun wil een kind hadden gekregen, dit kind te accepteren, terwijl 25 % het verwierp en de rest zich ambivalent of onverschillig tegenover het kind opstelde¹. Het gevolg is, dat veel vrouwen na de geboorte op hun besluit tot afstand terugkomen, maar daar enige jaren later toch weer spijt van krijgen.

De vrouwen die het kind wel afstaan, zijn in het algemeen die vrouwen die het kind nog het beste zelf hadden kunnen grootbrengen. Het zijn juist de minst evenwichtige en meest problematische vrouwen die als puntje bij paaltje komt, toch niet tot afstand in staat blijken².

2. MATERIELE STEUN AAN ONGEWENST ZWANGEREN

Deze oplossing wordt onder meer bepleit door de *Stichting voor het Ongeboren Kind*, die ook wel eens actief probeert ongewenst zwangere vrouwen aan betere woonruimte of zelfs extra inkomsten te helpen. Het is echter evident, dat hiermee slechts in incidentele gevallen een oplossing kan worden bereikt. Uitvoering van dit alternatief op grote schaal is niet alleen onbetaalbaar, maar stuit ook op het feit dat het praktisch onmogelijk is objectief te bepalen, welke zwangerschappen ongewenst zijn. Bovendien kan men de ongewenstheid van een zwangerschap zelden afkopen. Materiële omstandigheden spelen lang niet altijd een rol bij ongewenste zwangerschap en vormen zelden de belangrijkste overweging³.

3. PSYCHOTHERAPIE VOOR ONGEWENST ZWANGEREN

Dit alternatief geldt voor die vrouwen bij wie het abortusverzoek voortvloeit uit een intra-psychische problematiek. Wanneer door psychotherapie de problemen van de vrouw worden opgelost, is abortus natuurlijk overbodig.

In principe is dit een bruikbaar alternatief, althans voor deze beperkte groep vrouwen. Praktische omstandigheden beperken de effectiviteit van dit alternatief echter tot incidentele gevallen. Niet alleen is de groep van vrouwen bij wie het abortusverzoek uitsluitend voortvloeit uit psychische problemen, beperkt⁴, maar bovendien is de praktische effectiviteit van psychotherapie nog tamelijk gering. Ondanks de therapie zou het overgrote deel van de problematische ongewenst zwangeren

¹ H. Binder: „Uneheliche Mutterschaft“; uitg. Huber, Bern; 1941.

² J. J. van Oenen: „Ongehuwde ouders“ (dissertatie); uitg. Stenfert Kroese, Leiden; 1970.

³ I. Fabery de Jonge & H. Vegter-Frankenhuizen: „Abortus provocatus; een onderzoek naar de ervaringen en gevoelens van 42 daarbij betrokken vrouwen“; rapport van het Nederlands Instituut voor Sociaal Seksuologisch Onderzoek (NISSO), Zeist; 1971.

⁴ F. Wong Lun Hin: „Ongewenste zwangerschap“; uitg. Boom, Meppel; 1970.

even problematisch blijven. Daarenboven zijn wij technisch ook niet in staat die therapie te geven. Daarvoor zijn er eenvoudig te weinig psychiaters, psychologen en maatschappelijk-werksters. Voor behandeling van veel ernstiger zieken ontbreekt nu al de mankracht⁵.

Psychotherapie is dus geen volwaardig alternatief voor abortus. Zeker niet als het gekoppeld wordt aan verplichte consultatie van een team met beslissingsbevoegdheid. Verplichte psychotherapie is meestal ineffectief. Voor psychotherapie is gemotiveerde medewerking van de patiënt een noodzaak.

4. VERBETERING VAN DE ANTI-CONCEPTIE

Door tegenstanders van verruiming van de wettelijke mogelijkheden voor abortus wordt vaak gesteld, dat voorkomen hier beter is dan genezen. Zij stellen, dat het verschijnsel ongewenste zwangerschap goeddeels kan worden voorkomen door middel van een goede voorlichting over de mogelijkheden tot geboortebeperving. Als dit werkelijk grootscheeps wordt aangepakt (via verplichte voorlichting op school, tv-voorlichting, enz.), zullen ongewenste zwangerschappen naar hun mening tot de zeldzaamheden gaan behoren, waarvoor een wettelijke abortusregeling niet nodig is.

Dit alternatief is ongetwijfeld het meest serieuze van de hier genoemde mogelijkheden. Maar het biedt toch ook geen volwaardige oplossing. Zeker niet op korte termijn en maar tot op bepaalde hoogte als men het beziet op een termijn van tientallen jaren.

Ook wanneer we ons grote inspanningen zouden getroosten op het gebied van de voorlichting over anti-conceptie, zal het jaarlijkse aantal ongewenste zwangerschappen slechts langzaam teruglopen en zich uiteindelijk waarschijnlijk op een constant minimum-niveau handhaven. Wij baseren deze voorspellingen op de volgende inzichten:

Vertraagd effect van maatregelen ter bevordering van anti-conceptie

Maatregelen ter bevordering van het gebruik van voorbehoedmiddelen sorteren meestal geen onmiddellijk effect. Om mensen tot anti-conceptie te brengen moet namelijk meer gebeuren dan beschikbaarstelling van voorbehoedmiddelen alleen. Mensen gaan van die middelen pas gebruik maken als hun attitude op een aantal essentiële punten veranderd is.

Willen mensen *überhaupt* gemotiveerd zijn tot het gebruik van voorbehoedmiddelen, dan moet er sprake zijn van een zogenaamde „anti-conceptionele” attitude: de overtuiging dat een beperking van het kindertal nuttig en wenselijk is⁶. Willen zij dan voorts een adequaat gebruik kunnen maken van die voorbehoedmiddelen, dan moet er ook

⁵ A. van Dantzig in een verklaring uitgesproken namens MR '70 (onafhankelijke organisatie voor geboorteregeling en seksualiteit) tijdens de hoorzitting over het wetsontwerp-Lamberts/Roethof; Handelingen Tweede Kamer, zitting 1971-1972, stuk 10719, nr. 4, pag. 4-6.

⁶ J. T. Fawcett: "Psychology and Population; Behavioral Issues in Fertility and Family Planning"; uitg. Population Council, New York; 1970.

een positieve attitude ten aanzien van de (eigen) seksualiteit zijn⁷. Mensen die seksueel verkeer onbewust eigenlijk maar vies en verwerpelijk vinden, maken erg veel fouten bij het gebruik van voorbehoedmiddelen⁸.

Voor een goede anti-conceptie is dus een vrij ingrijpende attitudeverandering nodig. Massale attitudeverandering kost echter erg veel tijd. We moeten hier denken in tientallen jaren. En tot nog toe is er vrijwel geen bewust overheidsbeleid te dien aanzien gevoerd.

Degenen die zich nu tegen wezenlijke verruiming van de mogelijkheden tot abortus verzetten, hebben de totstandkoming van een behoorlijk anti-conceptiebeleid jarenlang geblokkeerd. Als gevolg van die kortzichtigheid zijn in het verleden — vanaf het begin van deze eeuw — kansen gemist om een nationaal anti-conceptiebeleid van de grond te brengen. Vandaag en morgen plukken wij daarvan de wrange vruchten: ieder jaar ten minste 33.000 ongewenste zwangerschappen⁹.

Onmogelijkheid van een absoluut zekere anti-conceptie

Ook wanneer er een voortvarend anti-conceptiebeleid wordt gevoerd, zullen er toch nog ongewenste zwangerschappen blijven voorkomen. Alleen veel minder.

De volgende factoren maken het onmogelijk om alle ongewenste zwangerschappen te voorkomen:

— *Middelen*: Er zijn momenteel geen voorbehoedmiddelen beschikbaar die voor 100 % betrouwbaar zijn en door iedereen gebruikt kunnen worden. Het meest betrouwbare middel, de pil, is voor veel vrouwen ongeschikt.

— *Menselijk falen*: Zelfs als er 100 % betrouwbare middelen zouden zijn, ontstaan ongewenste zwangerschappen, omdat mensen die middelen verkeerd gebruiken. Niet uit onwil maar uit onvermogen. Sommige mensen zijn gewoon niet in staat om consequent en regelmatig voorbehoedmiddelen te gebruiken. Emotionele weerstanden tegen seksualiteit en psychische labiliteit zijn hiervan belangrijke oorzaken¹⁰.

CONCLUSIE

Door verbetering van het adoptiebeleid en met steun aan ongewenst zwangere vrouwen kan het probleem van de ongewenste zwangerschap enigszins worden verlicht. Op tamelijk lange termijn kan het gedeeltelijk worden opgelost door middel van een goed anti-conceptiebeleid.

⁷ E. H. Pohlman: "Psychology of Birthplanning"; uitg. Schenkman, Cambridge (Massachusetts); 1969.

⁸ P. E. Treffers: „Abortus provocatus en anti-conceptie“ (dissertatie); uitg. Bohn, Haarlem; 1965.

⁹ R. Veenhoven: „Frequentie en spreiding van abortus“, in „Medisch contact“, vol. 27, 1972, pag. 227 vv.

¹⁰ Treffers, a.w.

Geen van deze maatregelen biedt echter een afdoende oplossing voor het probleem van ongewenste zwangerschap. De keuze blijft in het overgrote deel tussen abortus of de consequenties van het ongewenst moeder en kind zijn. Werkelijke alternatieven zijn er niet.

Respons

Over onwil en onmacht

R. M. de Haan *

Hetzelfde geldt hier voor de cultuur. Er wordt vrij veel gedaan om de productie ervan te stimuleren en te bevorderen. De gedachte is blijkbaar dat wij daarmee een cultuurlanden worden... (Rudy Kousbroek in het Cultureel Supplement - nr. 100, september 1972 - van NRC-Handelsblad).

Ook bij mensen kan agressief gedrag worden waargenomen als reactie op het binnendringen van een vreemde in het eigen territorium. Paul Beugels bijvoorbeeld is in woede ontstoken toen economen het waagden om hun onderzoek tot op de heilige grond van de cultuurpolitiek voort te zetten. Nu heeft hij na anderhalf jaar wrokken zijn gemoedsbeweging in een zeer merkwaardige krijgsdans ontladen¹. Martiale episoden wisselen daarin af met geheimzinnige bezweringen. De bedoeling is om het publiek wijs te maken dat op deze manier wordt „afgerekend” met het hoofdstuk over kunst in het rapport „Verlaging van de verhoging”².

De aanvallen worden gericht op een zelf vervaardigde en maar oppervlakkig gelijkende imitatie; een methode uit de magische praktijk die gelukkig niet tot substantieel letsel leidt.

De bedrijvigheid van Beugels zal degenen die het rapport gelezen hebben, niet erg imponeren. Andere toeschouwers hebben aanspraak op enige toelichting van het vermeende „slachtoffer” om het gehele ritueel op zijn waarde te kunnen schatten. Beperking tot enige hoofdpunten is helaas onontkoombaar. Laat ik beginnen met de signalering en rechtzetting van enkele pertinente onwaarheden.

Beugels schrijft³, dat nergens duidelijk wordt, waaraan de getoonde stijging van de overheidsuitgaven voor de kunst is gerelateerd. In werkelijkheid is — zoals hieronder nog zal blijken — buiten twijfel gesteld, dat het nationaal inkomen als vergelijkingsbasis heeft gediend. In de leugen dat het rapport aan het doel van de subsidies geen aandacht zou geven⁴, heeft Beugels zich verstrikt. Een bladzijde verder pro-

* Drs. R. M. de Haan, directeur van het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, reageert op de kritiek die Paul Beugels in het juli-augustusnummer van „Politiek perspectief” in zijn artikel „De verlaging van het cultuurbeleid” heeft geleverd op het hoofdstuk „Kunst” in het rapport „Verlaging van de verhoging; een onderzoek naar de mogelijke beperking van enige overheidsuitgaven”, in opdracht van het Centrum voor Staatkundige Vorming verricht door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven; uitg. Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, Den Haag & Kluwer, Deventer; 1971; o.m. bij het Centrum voor Staatkundige Vorming verkrijgbaar à f 6,95 (excl. verzendkosten). Drs. De Haan was redacteur van dit rapport. — Zie ook de repliek van Paul Beugels in deze rubriek. (Red.)

¹ Paul Beugels: „De verlaging van het cultuurbeleid”, in „Politiek perspectief”, juli-augustus 1972, pag. 46 v.v.

² „Verlaging van de verhoging”, hoofdstuk IX.

³ Beugels, a.a., pag. 55.

⁴ Idem.

Rapport van een werkgroep * van het
Centrum voor Staatkundige Vorming

Dynamiek en participatie

een harmonische inrichting
van de samenleving

*

Drs. W. L. M. Adriaansen

Drs. P. G. J. Bovens

Drs. A. A. van Duijn

Drs. J. D. Gabor

Drs. P. H. Gommers

Drs. H. A. M. van Hooft

Mr. J. P. H. Thissen

Inhoud

TEN GELEIDE 5

1. INLEIDING 7

2. MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIE UIT DE PAS 9

a) *Algemeen* 9

b) *Knelpunten in de sociaal-economische sector* 10

Inkomens- en vermogensvorming 11

Economische macht 12

Overheidsvoorzieningen 12

Economisch beleid op korte en lange termijn 12

Milieu en ruimtelijke ordening 13

Research en onderwijs 13

Investerings- en besparingen 13

Werkgelegenheid 14

Mondiale problematiek 14

3. DE DYNAMISCH-PARTICIPERENDE MAATSCHAPPIJ 16

a) *De dynamische maatschappij* 16

1. *De taak van de overheid* 17

Bescherming 17

Begeleiding 18

Bevordering 19

2. *De verantwoordelijkheid van het individu* 19

b) *De participerende maatschappij* 21

1. *Algemeen* 21

2. *Sociaal-economische sector* 22

De bedrijfseconomische organisatie 23

Inkomensvorming en -verdeling 25

Nationale besparingen 26

4. SAMENVATTING 28

Ten geleide

Bijgaande studie is door de *werkgroep Sociaal-economische structuur*, die zich geformeerd heeft binnen het *Centrum voor Staatkundige Vorming*, aan het bestuur van het Centrum aangeboden als een eerste uitwerking van een toekomstige maatschappijstructuur in het kader van de nota „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij” die de *Contactraad* van KVP, ARP en CHU dit jaar heeft gepubliceerd.

De studie beoogt een toekomstbeeld te schetsen van een harmonische maatschappij. Hiermee wil de werkgroep niet zozeer duiden op de feilen van de huidige samenleving alswel een richting aangeven voor de ontwikkeling van de maatschappijstructuur.

Het bestuur heeft met waardering kennis genomen van de door de werkgroep verrichte studie. Het heeft gaarne zijn medewerking verleend aan het bespreken van het ontwerp-rapport op een door het Centrum daartoe gehouden studiedag. De werkgroep heeft dankbaar gebruik gemaakt van een aantal opmerkingen die tijdens deze bijeenkomst naar voren werden gebracht. Het rapport blijft echter uitsluitend voor verantwoordelijkheid van de werkgroepen.

Wel meent het Centrubestuur, dat deze studie door publikatie ruimere aandacht dient te krijgen ten behoeve van een bredere gedachtenwisseling over een maatschappijstructuur die past in het beeld van het beleid, geschetst in de nota van de *Contactraad*.

Ook is het bestuur van mening, dat in het kader van het Centrum zelf aan deze materie verdere aandacht moet worden geschonken. Het verheugt het bestuur, dat op de gehouden studiedag een aantal deskundige en geïnteresseerde KVP-leden belangstelling hebben getoond om daaraan mee te werken. Het bestuur hoopt, dat deze publikatie ook reacties zal losslaan waarmee verdere studie zou zijn gediend. Het Centrum zou zulke reacties gaarne ontvangen, bijv. in de vorm van bijdragen die in aanmerking kunnen komen voor plaatsing in *Politiek perspectief*.

oktober 1972

Dr. G. H. Veringa,
voorzitter van het Centrum
voor Staatkundige Vorming

1. Inleiding

Het maatschappelijk gebeuren speelt zich af in een spanningsveld, waarin de mens aan de ene en de gemeenschap aan de andere zijde de polen vormen.

Een volkspartij op grondslag van christelijke en algemeen humanitaire beginselen zal naar een maatschappij streven waarin de mens zijn persoonlijkheid kan beleven en ontplooien. In deze maatschappij zal de lichamelijke en geestelijke vrijheid voor allen worden veiliggesteld, vrede worden gehandhaafd, onrecht opgeheven en armoede bestreden. Deze visie op mens en maatschappij heeft geleid tot een bepaalde conceptie van een maatschappij-organisatie, waaraan de christen-democratische partijen gestalte geven¹.

De maatschappelijke ontwikkelingen voltrekken zich in een steeds sneller tempo. De aanpassing en de herstructurering van de maatschappij-organisatie zijn in de loop van de tijd bij de feitelijke ontwikkelingen achtergebleven. De huidige organisatie van de maatschappij roept, wanneer zij uit balans raakt, geen automatische tegenkrachten op, die destructieve tendenties corrigeren en bijsturen. Hierdoor worden ontwikkelingsmogelijkheden — d.w.z. evenwichtige wijzigingen van gevestigde patronen — belemmerd in plaats van aangemoedigd.

Wil de maatschappij-organisatie opnieuw een stimulans vormen voor een optimale ontplooiing van de mens, dan zullen niet alleen de oorzaken van de huidige onevenwichtigheden moeten worden opgespoord (hoofdstuk 2), maar zal de maatschappij zodanig moeten worden hervormd, dat zij voor het individu weer een steun vormt voor zijn ontwikkeling en niet een bron tot verwarring en vervreemding (hoofdstuk 3).

Om misverstanden te vermijden in verband met de harmonische inrichting van de samenleving die de werkgroep voorstaat, moge worden opgemerkt, dat op weg naar een harmonische samenleving ongetwijfeld van tijd tot tijd sprake zal zijn van conflictsituaties. Zij kunnen immers noodzakelijk zijn om bepaalde misstanden duidelijk onder de aandacht

¹ In dit verband kan worden verwezen naar diverse publikaties, zoals:

- „Welvaart, welzijn en geluk”, uitgegeven onder auspiciën van de Katholieke Raad van Overleg voor Sociaal-economische Aangelegenheden; 1960-1963;
- „Blauwdruk voor de zeventiger jaren”; publikatie van de KVP; 1969;
- Cahiers van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum;
- Artikelen in „Politiek perspectief”, tweemaandelijks tijdschrift van het Centrum voor Staatkundige Vorming.

te brengen. Het incidenteel voorkomen van conflicten behoeft geen afwijzing. Anders ligt het als de conflictsituatie gezien wordt als de enige drijfveer tot maatschappelijke vernieuwing. Dit zou namelijk in volstrekte tegenspraak zijn met een harmonische inrichting van onze maatschappij en bovendien niet de meest doeltreffende weg zijn voor vernieuwing.

Dit rapport beoogt een uitwerking te geven van een maatschappij-structuur waarvan de contouren zijn aangeduid in de „Strategienota” van de *Contactraad van KVP, ARP en CHU*². De werkgroep pretendeert uiteraard niet een pasklaar antwoord te geven op alle bestaande en toekomstige problemen. Het rapport beoogt wel de richting aan te geven waarin de maatschappij naar de mening van de werkgroep zou moeten evolueren. De uitwerking van de maatschappij-organisatie is in dit rapport goeddeels beperkt gebleven tot de sociaal-economische sector, hoewel de consequenties hiervan voor de maatschappij in haar geheel globaal zijn aangegeven³.

² „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een politieke strategie voor de zeventiger jaren”; nota van de Contactraad van KVP, ARP en CHU, vastgesteld op 17 juni 1972; o.a. verkrijgbaar bij het KVP-bureau, Mauritskade 25, Den Haag.

³ De werkgroep heeft dankbaar gebruik gemaakt van de waardevolle suggesties die tijdens een studiebijeenkomst van het Centrum voor Staatkundige Vorming naar voren zijn gebracht. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit rapport berust vanzelfsprekend geheel bij de samenstellers ervan.

2. Maatschappelijke organisatie uit de pas

a) Algemeen

De industrialisatie en de daarmee verbonden specialisatie, mechanisatie, schaalvergroting en tempoversnelling van de ontwikkelingen hebben op vele wijzen bijgedragen tot de menselijke ontplooiing en bewustwording. Daar staat tegenover, dat ondanks dit evolutieproces het inzicht in, en het overzicht van de mens als enkeling over dit complexe en beweeglijke maatschappelijke bestel steeds onduidelijker wordt. Complexe situaties vragen steeds grotere specialisaties, met als gevolg verlies van inzicht in onderlinge verhoudingen. Het hoge tempo van wijzigingen brengt met zich mee, dat ervaringen en *know-how* snel verouderen, waardoor (een gezonde) rivaliteit tussen de generaties uitloopt op verscherpte en soms verbitterde verhoudingen, met alle ongewenste polarisatie- en frustratie-effecten van dien. De persoon, de enkeling voelt zich van zijn maatschappij vervreemd. Met het ouder worden gebeurt dat in toenemende mate, terwijl jongeren soms niet eens tot een eerste identificatie met de maatschappij komen of trachten te komen. Naarmate het onderwijs en het ontwikkelingsniveau van de mens en daarmee zijn bewustwording van deze feiten toenemen, doet deze vervreemding zich meer gevoelen.

Het gevoel van vervreemding wordt mede veroorzaakt doordat de beleidsbeslissingen in het gehele maatschappelijke vlak en met name in de sociaal-economische sector voor een belangrijk deel buiten de direct betrokkenen om worden genomen. In de *leefsfeer* zijn de mogelijkheden tot inspraak en medezeggenschap op vele gemeenschapsniveaus beperkt, terwijl de redenen waarom de beslissingen worden genomen, niet of op onvoldoende wijze worden aangegeven of óverkomen. In de *werksfeer* is de invloed van met name de werknemer op het ondernemingsgebeuren eveneens nog zo gering, dat beslissingen met betrekking tot de onderneming door enkele belangen- of machtsgroeperingen worden genomen in plaats van door alle betrokkenen, die de genomen beslissingen moeten uitvoeren en de gevolgen daarvan ondervinden.

Het gevoel van vervreemding wordt versterkt doordat meer en meer beslissingen worden onttrokken aan de persoonlijke verantwoordelijkheid door de toenemende, en in het huidige bestel in de praktijk moeilijker te controleren, centralistische overheidsinvloed. De beslis-

singen die nog door de mens persoonlijk kunnen worden genomen, geven bovendien aanleiding tot onzekerheid en verwarring, als gevolg van een onvoldoende duidelijke afbakening van het overheidsterrein en het achterblijven van de voorlichting op het maatschappelijk gebeuren en de ontwikkelingen daarin. De verwarring wordt dikwijls nog vergroot door een type reclame dat niet bedoelt objectieve informatie te verschaffen, maar veeleer is gericht op emoties. Het is geen wonder, dat het individu onder zulke omstandigheden de verantwoordelijkheid voor zijn beslissingen niet bewust aanvaardt en deze ook niet kan aanvaarden.

Hoewel in laatste instantie de mens vanuit zijn principiële stellingname zelf zijn leven te midden van anderen kan en moet inrichten, oefenen de sociaal-economische factoren invloed uit op alle activiteiten in de *leefsfeer*. De economische welvaart heeft het financieel, en de sociale ontwikkeling heeft het maatschappelijk mogelijk gemaakt, dat aanzienlijk meer tijd kan worden besteed aan activiteiten die zich afspelen in de leefsfeer — zoals in het woonmilieu, in het onderwijs, ten aanzien van sport, ontspanning en cultuurbeleving — en dat alles geïntensiveerd door de communicatiemiddelen en de transportmogelijkheden. Het betekent echter ook, dat al deze activiteiten, die massaal worden beleefd of ondernomen, collectieve regelingen behoeven om élk individu binnen de samenleving de bewegingsvrijheid te geven die noodzakelijk is voor een optimale beleving van zijn activiteiten. Bij deze overheidsbeslissingen, die in feite gemeenschapsbeslissingen behoren te zijn, ontbreekt het organisatorische kader om de verlangens van de betrokkenen af te wegen en tot hun recht te doen komen. Dit doet zich in het bijzonder gevoelen op gebieden waar aanzienlijke wijzigingen plaatsvinden, zoals ten aanzien van stadsvernieuwing en -sanering, en op terreinen waar grote problemen ontstaan, zoals de milieuverlechtering, de verkeerssituatie, het onderwijs en de communicatiemedia. Door het ontbreken van voldoende inspraak herkent het individu zich vaak niet in de gemeenschapsbeslissingen en dreigen deze op grond van te eenzijdige, technisch-economische overwegingen te worden genomen.

b) Knelpunten in de sociaal-economische sector

In de *werksfeer* zijn er scheefgegroeide verhoudingen tussen de groepen die beslissingen nemen en degenen die daarvan de gevolgen moeten dragen. De direct betrokkenen in ondernemingen en bedrijven hebben weinig of geen invloed op de beslissingen die de ondernemingen betreffen. Dit geldt het sterkst voor de werkdeelnemers, maar eveneens voor het overgrote deel van de kapitaaldeelnemers. De overheid en landelijke organisaties nemen thans nog beslissingen, terwijl de verantwoordelijkheid voor de uitvoering gedragen wordt door degenen die betrokken zijn bij de ondernemingen (bijv. met betrekking tot loonvorming). De onder-

nemingen reageren hierop door beslissingen te nemen — ten aanzien van prijzen en *research*, en daarmee over investerings- en vestigingspolitiek — waarvan de gevolgen landelijk worden gedragen. Bij deze scheefgetrokken verhoudingen is in het economische vlak een aanzwellende inflatie ontstaan, die sociaal gezien gepaard gaat met toenemende frustraties. Beide ontwikkelingen bemoeilijken het de overheid die maatregelen te nemen die feitelijk op landsniveau behoren te worden genomen, en die voorlichting te geven die bij een juiste verdeling van beslissingen en verantwoordelijkheid effectief zou bijdragen tot een evenwichtige ontwikkeling van de maatschappij.

De scheefgegroeide organisatie van de samenleving noodzaakt tot een voortdurende stroom van maatregelen die de gevolgen ervan moeten rechttrekken, maar waardoor de onevenwichtigheden in de maatschappelijke organisatie dikwijls eerder worden versterkt, of waardoor de maatregelen hoogstens een tijdelijk gunstig effect sorteren. De maatregelen corrigeren niet de oorzaak. Zij zijn uitsluitend op de gevolgen gericht. Zo ontstaat niet een zichzelf stabiliserend, maar een zichzelf versterkend onevenwichtig proces. De toenemende *inefficiency* van corrigerende maatregelen is op allerlei gebied merkbaar.

Inkomens- en vermogensvorming

Hoewel de primaire inkomensvorming voor een groot deel door marktverhoudingen wordt bepaald, oefenen overheid en landelijke werkgevers- en werknemersorganisaties beurtelings een grote invloed daarop uit.

De inkomensvorming van de kapitaalverschaffers wordt via de prijsvorming in belangrijke mate door de *managers* beïnvloed, terwijl de vrije beroepen de prijs voor hun diensten vaststellen binnen een gesloten markt. Door de prijsindex-clausules in de looncontracten hebben de prijsbeslissingen op ondernemingsniveau directe gevolgen voor de loonvorming op landelijk niveau. De inflatore gevolgen die deze cirkelgang oproept en met iedere ronde versterkt, zijn bekend. De inflatie wordt bovendien gevoed door de toenemende strijd over de verdeling van de loonsom tussen de inkomensgroepen, alsmede door de toenemende rivaliteit tussen particuliere en collectieve *claims*. De bestaande eenzijdigheid in de vermogensvorming wordt door de gevolgen van de loon- en prijsspiraal nog versterkt. Grote groepen hebben zwaar te lijden van de inflatie, terwijl anderen er op onevenredige wijze van profiteren. Pogingen tot grotere spreiding van vermogensvorming door middel van vermogensaanwasmeling of door de invoering van spaarloon kunnen binnen de onevenwichtige maatschappijverhoudingen hoogstens tot marginale correcties leiden. In deze ongewenste situatie wordt bovendien de aandacht afgeleid van de problemen die bestaan tussen de verschillende inkomenscategorieën binnen een bedrijf. Het behoeft geen betoog, dat in een dergelijke situatie elke poging die op een even-

3. De dynamisch-participerende maatschappij

De dynamisch-participerende maatschappij is de conceptie van een maatschappij die zodanig is georganiseerd, dat élk lid van de samenleving de mogelijkheid wordt geboden tot grotere ontplooiing. De collectieve sector heeft daarin een duidelijk afgebakende functie. De overheid streeft voortdurend naar het uitbouwen van de mogelijkheden tot individueel handelen, in het bijzonder voor die leden van de samenleving voor wie de ruimte tot persoonlijk handelen relatief is achtergebleven. Dit vereist een consequente toepassing van het participatiebeginsel op alle in de particuliere en in de collectieve sfeer te nemen groepsbeslissingen. Groepsbeslissingen zullen zo ver mogelijk gedecentraliseerd moeten worden genomen, door de meest direct bij de gevolgen van de besluiten betrokken personen. Door allen die bij de consequenties van bepaalde groepsbeslissingen direct zijn betrokken, te doen deelnemen in de besluitvorming wordt tevens het evenwicht hersteld tussen degenen die beslissingen nemen en hen die de verantwoordelijkheid voor de gevolgen ervan dragen. Deze uitgangspunten hebben voor de maatschappij-organisatie, en met name voor de sociaal-economische sector, ingrijpende gevolgen.

a) De dynamische maatschappij

De individuele persoon ervaart het maatschappelijk gebeuren als een voortdurende confrontatie tussen zijn persoon en de gemeenschap. Van een tegenstelling tussen persoon en gemeenschap is echter in principe geen sprake. In de dynamische maatschappij staat de persoon in zijn relatie met de medemens centraal. Beslissingen, initiatieven, het bewust afwegen van de daaraan verbonden consequenties en het aanvaarden van de daaraan verbonden verantwoordelijkheden dienen door de gemeenschap te worden gestimuleerd en begeleid.

De gemeenschap streeft naar een voortdurende verbreding en verdieping van de mogelijkheden tot individueel handelen, zodat de leden van de samenleving een stimulerende invloed op elkaar uitoefenen en voorkomen wordt dat de ontwikkeling van een aantal individuen ten koste gaat van anderen.

Een *verruiming* van het terrein van individueel handelen kan worden bereikt door de activiteiten van de gemeenschap, die stimulerend, corrigerend en complementair op de initiatieven en beslissingen van het

individu inwerken, hierop te richten. Een *intensivering* — het individu meer bewust maken van zijn handelingen — wordt verkregen door de voorlichtende functie van de overheid ten opzichte van haar eigen handelen uit te breiden met de taak, de maatschappelijke gevolgen van mogelijke individuele keuzepatronen aan te geven, zowel op korte als op langere termijn. De overheid geeft alternatieve mogelijkheden aan, met de daaraan verbonden consequenties, zowel de negatieve als de positieve. Op basis van een dergelijke alternatieve planning en voorlichting kunnen zowel het individu als de gemeenschap tot verantwoorde beslissingen komen.

1. DE TAAK VAN DE OVERHEID

De mogelijkheid dat door collectieve ingrepen en verordeningen het terrein waar het individu zelfstandig kan optreden, wordt verbreed, lijkt in tegenspraak met alle ontwikkelingen die in steeds hoger tempo op ons afkomen. Problemen die de gemeenschap als geheel raken — opgeroepen door individuele beslissingen —, problemen die collectief ingrijpen vereisen, stapelen zich op. Om deze redenen wordt het gevaar des te groter, dat het overheidsoptreden leidt tot concentratie van de te nemen beslissingen, met als gevolg een blind collectivisme en dirigisme. Het toenemende overheidsoptreden zal zodanig moeten worden gericht, dat de grotere offers — die dit van het individu eist — vergrote kansen tot intermenselijke ontplooiing bieden aan elk lid van de samenleving.

De collectieve sector zal — om een beeld te gebruiken — zoals de atmosfeer in het ecologische systeem van onze planeet, de beschermende laag moeten vormen waaronder de individuele activiteiten plaatsvinden. Zoals de atmosfeer corrigerend optreedt bij de stofwisseling, stimulerend werkt als begeleider van zonne-energie en als zuurstofbron complementair is aan het leven op aarde, zo zal de collectieve sector de individuele activiteiten corrigerend, complementair en stimulerend moeten begeleiden.

De technische en economische ontwikkeling vergroot voortdurend de keuze- en beslissingsmogelijkheden voor het individuele handelen. Daarmee gaat eveneens een toeneming van het collectieve ingrijpen gepaard. De aard van het collectieve optreden zal niet tot een beperking, maar juist tot een verruiming van de handelingsvrijheid van de mens moeten leiden.

Bescherming

De *corrigerende overheidsfunctie* komt tot uitdrukking in bepalingen, verboden en geboden die tot doel hebben de vrijheid van handelen van de individuen afzonderlijk te vergroten. Dergelijke maatregelen kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op het handhaven van de leefbaarheid van de stad of op verboden ten aanzien van luchtvervuiling. Correcties

kunnen ook worden aangebracht met betrekking tot te grote inkomensverschillen en tot de arbeidsvoorwaarden, zoals limitering van de werkdag.

Er zijn echter gevallen waarin de maatregelen hun actualiteit hebben verloren en nu eerder tot beperking dan tot vergroting van de individuele vrijheid leiden. Zo is bijvoorbeeld tot op heden de mate van vrije tijd grotendeels collectief bepaald, door middel van de Arbeidswet, wettelijke bepalingen en collectieve arbeidsovereenkomsten. De huidige technische en administratieve automatisering maakt echter een veel grotere individuele keuze mogelijk ten aanzien van het aantal werkuren en het tijdstip waarop het werk plaatsvindt. De vraag naar drie-, vier- of vijfjarige werkdagen komt steeds duidelijker naar voren. Aandrag wordt uitgeoefend op invoering van variabele werktijden en partiële werkweken, die hier en daar reeds met succes toepassing vinden. De keuzemogelijkheid beperkt zich bovendien niet alleen tot meer vrije tijd, zij kan ook een langere werktijd impliceren.

Het vraagstuk van een flexibele pensioengerechtigde leeftijd is een ander voorbeeld. Het is een ongewenste situatie, dat men enkel en alleen op grond van een bepaalde leeftijd in feite van een werkkring kan worden uitgesloten. Een dynamische maatschappij vereist diversiteit wat betreft de deelnemende groepen en heeft met name ook de wat oudere bevolkingsgroepen hard nodig. In geval van gedwongen ontslag kan de keuzemogelijkheid tussen werk en vrije tijd worden hersteld, met behulp van *job-training*, aangepaste pensioenregelingen en arbeidsbemiddeling.

Begeleiding

De *complementaire overheidsfunctie* betreft de collectieve voorzieningen, voornamelijk in de vorm van uitgaven, noodzakelijk voor de verwezenlijking van individuele handelingen. Collectieve complementaire voorzieningen vergroten in aanzienlijke mate de individuele handelingsruimte, zoals door middel van infrastructuurle werken ten aanzien van milieu, wonen, verkeer en recreatie. De wijze waarop deze voorzieningen worden uitgevoerd, kan echter ook beperkingen inhouden, d.w.z. initiatieven, keuzen en beslissingen aan het individu ontnemen. Als de gemeenschap het woon- en werkgebied op grote afstand van elkaar plaatst en openbare vervoersmogelijkheden achterwege laat, zal er voor het individu weinig anders overblijven dan het gebruik van de auto.

Onder de complementaire activiteiten kan eveneens worden begrepen het vertrouwd maken van de leden van de samenleving met alle ontwikkelingen en mogelijkheden in onze maatschappij. Het is bijvoorbeeld zeer wenselijk, dat de toenemende keuzemogelijkheden ten aanzien van het levenspatroon een grotere variatie in leefwijze en gewoonten stimuleren, niet alleen tussen individuen onderling, maar ook in de

verschillende levensperioden van een individu. Opvoeding en onderwijs zullen ertoe bijdragen, dat deze verschillen in levensstijl niet ontaarden in afgunst en onverdraagzaamheid tussen bepaalde personen en groepen, maar dat door solidariteit met, en respect voor de medemens de samenleving door verscheidenheid wordt verrijkt. Het zal duidelijk moeten zijn, dat het toenemend aantal keuzemogelijkheden van het individu ten aanzien van goederen en diensten niet mag worden gezien als een in ieders leven te totaliseren vraag naar al deze goederen en diensten. Dit vormt slechts een noodzakelijk onderdeel van een hoog ontwikkelde, gevarieerde samenleving. De beginselen van verdraagzaamheid en solidariteit houden vanzelfsprekend niet op bij het directe werk- en leefmilieu; zij zijn onbegrensd en mondiaal van karakter.

Bevordering

De *stimulerende overheidsfunctie* is gericht op een verbreding van het gezichtsveld van de mens door vergroting van zijn kennis van zichzelf via bestudering van zijn omgeving — het heelal, de zeebodem, het wezen van de materie, het beheersen van ecologische processen — en zijn eigen wezen, zowel geestelijk (cultuur) als lichamelijk (sport). Veel van deze projecten zijn te ingewikkeld en kostbaar om ze aan het individuele initiatief te kunnen overlaten. De hierop gerichte overheidsmaatregelen kunnen wel talrijke individuele initiatieven en experimenten mogelijk maken. Het diepere inzicht dat mede door de overheidsmaatregelen wordt verkregen, kan ertoe bijdragen, dat de ruimte voor het individuele handelen wordt vergroot.

De gemeenschap heeft vele mogelijkheden om het individuele initiatief te ondersteunen en nieuwe inzichten te ontwikkelen, maar deze mogelijkheden zijn niet onbeperkt. Meer dan voorheen zullen met betrekking tot deze activiteiten duidelijke prioriteiten moeten worden gesteld. Inzicht in de methoden tot herstel van het verbroken evenwicht in de ontwikkeling van de „derde wereld” — met name wat betreft bevolkingsgroei, urbanisatie, economische groei en sociale bewustwording — zal bijvoorbeeld moeten worden afgewogen tegen economische groei in de geïndustrialiseerde wereld.

2. DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN HET INDIVIDU

De voortdurende verruiming van mogelijkheden tot individueel handelen brengt een toenemende gecompliceerdheid van de maatschappij met zich mee, waardoor het doel van deze ontwikkeling — de verdieping van het individuele handelen, de ontplooiing van elk individu — wordt bedreigd. Deze bedreiging van de individuele mens kan niet alleen worden voorkomen door een gericht handelen van de gemeenschap. Ook het individu zelf zal, in het volledige bewustzijn van de eisen die de samenleving aan hem stelt, de verantwoordelijkheid voor de samenleving in zijn persoonlijke acties tot uitdrukking moeten brengen. Dit vereist, dat het individu zich zo volledig mogelijk bewust is van zijn

individuele acties en van de consequenties daarvan voor de samenleving. Om dit mogelijk te maken zal de gemeenschap het individu op zijn organisatieniveaus moeten voorlichten en hem in alternatieve plannen de maatschappelijke consequenties voorhouden van bepaalde leef- en handelwijzen.

Voorlichting betekent zowel openheid en openbaarheid omtrent actuele ontwikkelingen als het aangeven van de consequenties op korte en lange termijn van individuele beslissingen die dagelijks worden genomen. Dit zou als grondrecht moeten worden vastgesteld. Met behulp van *alternatieve planning* kunnen de gevolgen van alternatieve levenspatronen worden aangegeven. Deze alternatieve planning zal consequent tot alle sectoren van de samenleving moeten worden uitgebreid; op gezinsniveau, op het terrein van de woonomgeving, de gemeente en het gewest, nationaal en internationaal. De onderlinge samenhangen tussen deze sectoren zullen op elkaar moeten zijn afgestemd. De internationale alternatieve planning zal de consequenties moeten aangeven van trends in bevolkingsaanwas, technische ontwikkeling, verschil in welvaartsniveau, ecologische processen, enz. Deze informatie zal nationaal moeten worden vertaald, en wel zodanig dat een voortdurende wisselwerking ontstaat tussen de technici die de alternatieve plannen opstellen, en de wensen en verlangens van het participerende individu op de verschillende organisatorische niveaus.

Zo zullen bijvoorbeeld belangrijke vraagstukken, zoals het *bevolkingsprobleem*, op basis van alternatieve planning aan de beslissingen en verantwoordelijkheid van het individu moeten worden overgelaten. Het individu zal in het bewustzijn van zijn verantwoordelijkheid moeten beslissen over het voortbestaan van zijn geslacht. Alternatieve planning zal daarbij duidelijk maken, dat beslissingen ten aanzien van het bevolken van de aarde niet alleen de levensmogelijkheden in onze eeuw maar ook daarna mede bepalen. De overheid heeft tot taak de gevolgen aan te geven van individuele keuzemogelijkheden. Zij dient voorlichting in de meest ruime zin te stimuleren en de nodige informatie te verschaffen, zodat men zich individueel volkomen bewust wordt van de omvang en betekenis van dit probleem. De vraag welke bevolkingsomvang onder welke voorwaarden kan worden nagestreefd, zal voor elk land op grond van de concrete situatie, zijn ontwikkelingsfase en zijn historische en culturele traditie verschillend moeten worden beantwoord. De beslissing berust bij het individu, dat er de volledige verantwoordelijkheid voor zal dragen.

Een collectieve inspanning die is gericht op de verbreding, en een uitgewerkte alternatieve planning ter verdieping van het individuele handelen zullen het dynamisme van elkaar stimulerende en vormende individuen handhaven en intensiveren. Hiermee is echter onverbrekelijk verbonden, dat waar in dit proces groepsbeslissingen tot stand komen, daaraan door direct betrokkenen bewust en actief wordt deelgenomen.

a) De participerende maatschappij

1. ALGEMEEN

Een optimaal evenwichtige maatschappij-organisatie stimuleert de mens in zijn ontplooiing en stelt hem voor zijn verantwoordelijkheden. Dit vereist onder meer, dat beslissingen worden genomen door die groepen die er mee moeten leven en er de verantwoordelijkheid voor dragen. Het afschuiven van verantwoordelijkheden naar de anonieme collectiviteit wordt daardoor voorkomen. Hiervoor is een evenwichtige afbakening nodig van gebieden waar particuliere en waar collectieve beslissingen worden genomen. Per definitie zal er sprake moeten zijn van een consequent doorgevoerde participatie bij groepsbeslissingen die de betrokken groepen raken. De participatie zal bovendien bewust moeten kunnen worden beleefd; de eventuele gevolgen van groepsbeslissingen moeten tevoren kunnen worden nagegaan en afgewogen. Hieraan kan tegemoet worden gekomen door op alle niveaus waar beslissingen tot stand komen, voorlichting te geven, door openbaarheid te betrachten ten aanzien van bestaande ontwikkelingen en door ook voor groepsbeslissingen alternatieve plannen uit te werken, die mogelijke consequenties van besluiten aangeven.

In de *leefsfeer* zullen in de eerste plaats de organisatiestructuren op een zodanige wijze moeten worden aangepast, dat participatie organiek mogelijk wordt, niet alleen bij gevestigde bestuurslagen maar ook bij minder formele instituten, zoals wijkraden. Dat betekent meepraten en meebeslissen, zowel op landelijk als op provinciaal en gemeentelijk niveau, waarbij tussen de gemeente en de provincie gewesten kunnen komen met eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden. Dat betekent ook meepraten en meebeslissen over problemen op kleinere schaal, zoals in wijkraden, afdelingen van politieke partijen en dergelijke. De participatie bedoelt de gezamenlijke zin te stimuleren en een organisatiestructuur te scheppen waardoor beslissingen op een verantwoorde wijze tot stand komen en in feite worden gedragen door de betrokkenen.

De stelling dat de participatie uiteindelijk beperkingen kent omdat in onze democratische samenleving het meerderheidsstandpunt de doorslag geeft, is in principe juist. Maar tevens gaat het hierbij om het uitgangspunt, dat in alle oprechtheid en in samenspraak wordt gezocht naar oplossingen. Deze samenspraak kan en mag niet worden gefrustreerd door het bij voorbaat vaststaan van meerderheidsstandpunten waardoor discussie overbodig wordt.

De huidige participatie, die niet verder gaat dan het eenmaal in de vier jaar aanwijzen van een aantal afgevaardigden in vertegenwoordigende lichamen, is niet voldoende. De steeds toenemende problemen en de onmiddellijke confrontatie daarmee en de reactie daarop via de publiciteitsmedia intensiveren de betrokkenheid van het individu bij de

actuele gebeurtenissen. Het individu wordt thans voortdurend uitgedaagd zijn mening te vormen over allerlei zaken en die mening kenbaar te maken. In een participerende maatschappij zullen daarom aan de vertegenwoordigende lichamen organisatorische mogelijkheden moeten worden verbonden om voortdurend de mening van de kiezers aan de volksvertegenwoordigers kenbaar te kunnen maken. Er zal een dialoog tot stand moeten komen en in stand moeten worden gehouden tussen kiezers en gekozenen, zodat in de besluiten van de gekozenen de wil van de kiezers duidelijk tot uitdrukking komt¹.

Om de participerende democratie bewust te doen beleven is *alternatieve planning* noodzakelijk. Zij zal voornamelijk door de collectieve sector worden verwezenlijkt en op alle leef- en organisatieniveaus moeten zijn afgesteld: zowel op de verticale niveaus van gezin, wijk en gewest, als nationaal en internationaal, maar ook op horizontale organisaties, zoals culturele en sportverenigingen, onderwijs- en woningbouwverenigingen, enz. De noodzakelijke openbaarheid ten aanzien van de actuele ontwikkelingen geldt uiteraard voor collectieve en particuliere activiteiten. Het impliceert tevens, dat valse voorlichting of het opzettelijk weglaten van informatie die noodzakelijk is voor de keuzebepaling, ontoelaatbaar is.

2. SOCIAAL-ECONOMISCHE SECTOR²

In de *werksfeer* is de participatie van het individu slechts zeer ten dele en eenzijdig gerealiseerd; de medezeggenschap staat nog in de kinderschoenen. De organisatie van de participatie zal, wanneer keuze en verantwoordelijkheid, beslissing en gevolg bij dezelfde groep willen komen te liggen, binnen de bedrijven consequent moeten worden uitgewerkt. Dit betekent niet, dat tot collectivisatie van de bedrijven moet worden overgegaan. Het betekent wel, dat alle deelnemers aan het productieproces direct of indirect aan de beslissingen die in het bedrijf worden genomen, moeten participeren. Beslissingen in het productieproces hebben zowel betrekking op hen die arbeid als op hen die kapitaal daarvoor inzetten.

Volledige participatie verandert niets aan de wens, de materie zodanig te beheersen, dat een optimale allocatie van produktiemiddelen wordt verkregen en daarmee de mogelijkheid van een optimaal welzijn, noodzakelijk voor de ontplooiingsmogelijkheden van de mens. Optimale allocatie van produktiemiddelen wordt bereikt door de beantwoording van een ontwikkeling van de vraag over te laten aan een productieorganisatie waarin particuliere ondernemingen, opererend onder een marktmechanisme, op eigen wijze en volgens eigen inzicht— binnen de

¹ Het systeem van werkgroepen in de KVP vormt een goede aanzet hiertoe.

² Dit gedeelte van het rapport is meer dan de overige delen gedetailleerd uitgewerkt en meer specifiek afgestemd op de Nederlandse situatie, niet omdat de werkgroep van mening zou zijn, dat haar opvattingen het laatste woord zouden betekenen, maar wel omdat zij heeft willen aantonen, dat een consistente uitwerking van deze maatschappijstructuur mogelijk is.

door de overheid gestelde grenzen — aan deze vraag trachten te voldoen.

De bedrijfseconomische organisatie

Deelneming aan het ondernemingsbeleid door iedereen — ieder naar eigen vermogen — die door arbeid of kapitaal (geaccumuleerde arbeid) aan het voortbestaan en de ontwikkeling van het bedrijf meewerkt, impliceert een wijziging in de personele machtsverhoudingen. De stimulering van de participatie van zowel kapitaal- als werkdeelnemers binnen het bedrijf maakt het noodzakelijk, dat geen van beide groepen door meerderheid van stemmen een absolute zeggenschap verkrijgt. Dit kan op het hoogste niveau van de onderneming worden gerealiseerd door in de *Raad van Commissarissen* een gelijke invloed (vertegenwoordiging) van kapitaal- en werkdeelnemers op te nemen³. Hierbij wordt geen uitspraak gedaan over een eventuele uitbreiding van het aantal commissarissen van neutrale origine of met meer vertegenwoordigers van het algemeen belang.

De *machtsverhouding* tussen kapitaal en arbeid wordt in de huidige structuren gekenmerkt door een personele verhouding (kapitaalbezitters en werknemers) en een functionele verhouding (kapitaalinzet versus arbeidsomvang). Bij volledige participatie, wat niet alleen volledige medezeggenschap maar ook volledige verantwoordelijkheid voor de gevolgen van de beslissingen inhoudt, zal er ook sprake zijn van participatie in winst en verlies van het bedrijf⁴. Dit heeft tot gevolg, dat naarmate de arbeid zelf deelneemt in het kapitaal, de personele tegenstelling tussen kapitaalbezitters en werkdeelnemers geleidelijk kan komen te vervallen en in dezelfde personen zal worden gecombineerd. Structureel worden daarmee de individuele interessen op gelijke doelstellingen afgestemd. De resterende functionele machtsverhouding tussen kapitaal en arbeid wordt dan een middel tot intensievere participatie, en zal niet langer een bron zijn van polarisatie tussen groepen met tegengestelde interessen⁵.

Een en ander impliceert wel, dat de *openbaarheid* van bedrijfsresultaten aanzienlijk groter zal moeten worden dan nu het geval is. De combinatie van gelijkgerichte interesse en openbaarheid van bedrijfsontwikkelingen zal zowel het bestuur van de onderneming als de participant in het bedrijf stimuleren tot het scheppen van grotere mogelijkheden van per-

³Ook de huidige Nederlandse wetgeving gaat in principe uit van gelijkwaardigheid van kapitaal en arbeid ten aanzien van de invloed van beide groepen op de benoeming van commissarissen.

⁴Bij lagere winstvorming worden de winstuitkeringen in aandelen (zie de passage over besparingen in het vervolg van dit hoofdstuk) en contanten verlaagd en in geval van verlies zal de waarde van de desbetreffende effecten dalen.

⁵Bestaande belastingtechnieken die aanleiding geven tot winsthouding, zodat bij fusie plotseling verborgen reserveringen te voorschijn komen, zullen uiteraard moeten worden aangepast (zie de passage over besparingen).

soonlijke participatie. Dat geldt met name voor de werkdeelnemers in de hen meer direct betreffende sectoren van de onderneming.

De Raad van Commissarissen zou het hoogste bestuurscollege van het bedrijf blijven. Zijn taak zal voornamelijk bestaan uit het benoemen en ontslaan van directieleden, de controle van het algemene beheer, de investeringspolitiek op langere termijn, het vaststellen van algemene salarisschalen, en het nemen van beslissingen ten aanzien van reorganisaties, zoals uitbreiding en inkrimping van gehele sectoren van het bedrijf en het aangaan van fusies of andere vormen van vergaande samenwerking.

Aan de *directie* kan de dagelijkse leiding worden overgelaten met betrekking tot het produktieproces, de in- en verkoop en het personeelsbeleid. De directie verleent eveneens ontslag, waarbij beroep op de Raad van Commissarissen mogelijk moet zijn.

Er zal een *ondernemingsraad* moeten optreden die aspecten van de werkorganisatie en het werkklimaat bespreekt, die het recht van initiatief heeft ten aanzien van de benoeming van commissarissen en waarin beslissingen ten aanzien van de te voeren ondernemingspolitiek op basis van alternatieve planning kunnen worden voorbesproken en genomen beslissingen door de commissarissen nader kunnen worden toegelicht. De ondernemingsraad zal zijn taak in voortdurend overleg met alle werkdeelnemers moeten uitoefenen.

De *kapitaaldeelnemers* kunnen hun vertegenwoordigers in de Raad van Commissarissen in de aandeelhoudersvergadering kiezen.

Ondernemingen die *meer bedrijven* hebben in binnen- en buitenland, zullen met behulp van verrekenprijzen, voor zover van toeleveringen tussen de bedrijven sprake is, afzonderlijke verlies- en winstposities per bedrijf kunnen vaststellen. In feite gebeurt dit nu al voor vele in het buitenland gevestigde dochterbedrijven vanwege de nationale belastingwetgevingen. Naast de Raad van Commissarissen voor de verschillende bedrijven zal dan tevens een overkoepelende Raad van Commissarissen moeten worden ingesteld, die beslissingen neemt met betrekking tot de spreiding van investeringen en het verloop van de verrekenprijzen tussen de concern-bedrijven vaststelt. Tevens zal een overkoepelende ondernemingsraad voor de verschillende bedrijven moeten worden ingesteld.

Het is mogelijk de winstdeling tussen werk- en kapitaaldeelnemers — eventueel in een overgangsfase — te baseren op landelijk gelijke aandelen voor kapitaal en arbeid. Op bedrijfsniveau zal bij kapitaal-intensieve bedrijven het kapitaal dan een groter deel van de winst ontvangen. In arbeidsintensieve ondernemingen zal het arbeidsaandeel groter uitvallen ⁶.

⁶ De winstdeling tussen werk- en kapitaaldeelnemers zou in principe ook kunnen worden overgelaten aan de Raad van Commissarissen, gehoord de ondernemingsraad en de vergadering van aandeelhouders.

Inkomensvorming en -verdeling

Het inkomen wordt onder deze omstandigheden voor iedere werkdeelnemer in op winst afgestemde bedrijven gevormd door een looncomponent en een winst- of verliescomponent. Wegens de gelijke participatie van kapitaal en arbeid in de inkomensvorming, die door wijziging of groei van de produktiefactoren tot stand komt (de winst- of verliescomponent), hoeft het probleem van de inkomensverdeling niet, zoals thans, in de loon- en prijsontwikkeling te worden uitgevochten. De loonstijging kan onder deze omstandigheden zonder bezwaren nationaal worden vastgesteld.

Hierbij zullen overwegingen meespelen ten aanzien van het looninkomen van werkdeelnemers in instituten en organisaties zonder winstoogmerk (ziekenhuizen, overheid e.d.) en van aan het loon gekoppelde sociale uitkeringen en pensioenen, alsmede overwegingen met betrekking tot het consumptieniveau (zie de passage over besparingen). Werkdeelnemers in organisaties zonder winstoogmerk zouden ook in de gelegenheid kunnen worden gesteld deel te nemen in de vermogensvorming, bijvoorbeeld door middel van spaarloon.

Als bij bepaalde groepen ondernemingen enkele jaren achtereen door bijzondere omstandigheden exceptioneel hoge winstuitkeringen voorkomen, kan de overheid maatregelen treffen in de sfeer van belastingen en prijzen. Een dergelijke winstbelasting en prijsbegeleiding geeft de overheid een instrument om de effecten van hoge winsten — door sterk gestegen produktiviteit of prijzen — in bepaalde bedrijven of bedrijfstakken af te vlakken en te beheersen. Dit is met name belangrijk in een krappe arbeidsmarktsituatie, waardoor in een bedrijfstak eisen kunnen ontstaan en worden aanvaard die bij landelijke inwilliging desastreuze gevolgen zouden hebben.

De primaire verdeling van de loon- en winstommen binnen de onderneming tussen de werkdeelnemers kan op verschillende wijzen plaatsvinden. De verdeling van het looninkomen zou mede afhankelijk kunnen blijven van de bekwaamheid en van de vraag op de arbeidsmarkt. De winstuitkering per werknemer zou gelijkelijk kunnen worden verdeeld. Een andere mogelijkheid is, de verhouding tussen minimum- en maximumlooninkomen aan een bepaalde maatstaf te binden, waarbij de winstdeling per werkdeelnemer evenredig met het looninkomen wordt uitgekeerd.

Deze maatschappelijke organisatie impliceert een wezenlijke wijziging in de inkomensverdeling tussen loon- en niet-loontrekkers. In de praktijk is het mogelijk, dat lage-inkomenstrekkers hun aandelen, die zij hebben verkregen uit de uitkering van de winstcomponent⁷, relatief snel verkopen en zodoende niet toekomen aan werkelijke eigendomsvorming. Daar staat tegenover, dat door de jaarlijkse uitkering van de winst de

⁷ Zie hiervoor de volgende paragraaf.

levensgewoonten blijven afgestemd op het looninkomen, waardoor de kans dat men de effecten inderdaad voor vermogensvorming gebruikt, aanzienlijk toeneemt. Het sparen voor de aanbataling van bijvoorbeeld een eigen woning zal hierdoor worden gestimuleerd.

Op langere termijn zou het systeem van volledige participatie, bij internationale toepassing, een brug kunnen slaan tussen de belangen van ontwikkelingslanden en de *know-how* van internationale concerns ten aanzien van produktiemogelijkheden. De participatie van lokale overheden en vertegenwoordigers van werkd deelnemers in een bestuursraad en winstuitkeringen, gekoppeld aan openbaarheid van de bedrijfsresultaten, zouden het voor een ontwikkelingsland aantrekkelijker maken vestigingen van internationale concerns toe te laten. De gemeenschappelijke interesse van de internationale overkoepelende bestuursraden zou er bovendien toe kunnen leiden, dat specialisatie en overplaatsing van produktiebedrijven naar goedkopere ontwikkelingslanden gemakkelijker en eerder plaatsvinden dan wanneer dit moet gebeuren via onderhandelingen tussen nationale en supranationale overheden.

Nationale besparingen

In eigen land zal bij participatie van de werkd deelnemers in winst en verlies van de bedrijven de institutionele economische organisatie zodanig moeten worden aangepast, dat de besparingen die nodig zijn voor de nationale economie, worden gerealiseerd.

Het vaststellen van de omvang van de besparingen zal in het parlement meer expliciet kunnen geschieden. De hoogte van de gewenste besparingen zal afhangen van de bevolkingsgroei, uitbreiding van de werkgelegenheid, regionale en milieu-eisen, de technische ontwikkeling en het verlangen naar produktiviteitsverhoging voor inkomensverbetering (individueel of collectief) of voor verkorting van de werktijd. Op basis van de omvang van de gewenste besparingen kan de mogelijkheid en omvang van een algemene loonsverhoging worden vastgesteld. Om te garanderen dat de besparingen worden verwezenlijkt, zal het winstinkomen — na afschrijvingen en belastingen, maar zonder aftrek voor investeringen in eigen bedrijf of in andere deelnemingen — geheel of gedeeltelijk in de vorm van aandelen moeten worden uitgekeerd aan kapitaal- en werkd deelnemers van het bedrijf⁸.

Het distributiesysteem van besparingen en investeringen kan grotendeels identiek blijven aan het huidige stelsel. De ondernemingen kunnen hun eigen investeringen financieren uit de winst, die in aandelen wordt

⁸ De winstdeling en varianten daarop, zoals vermogensaanwasdeling en investeringsloon, zijn ondanks veel discussies niet van de grond gekomen. Alleen het spaarloon blijkt nog een kans te maken. De oorspronkelijke animo voor vermogensaanwasdeling en investeringsloon schijnt naast de honderd-en-een bezwaren die altijd te vinden zijn, sterk te zijn bekoeld toen vrij negatieve resultaten van enkele incidentele toepassingen bekend werden. Na het bovenstaande zal het echter duidelijk zijn, dat winstdeling — in welke vorm dan ook — nooit een volledige oplossing voor de huidige problemen kan bieden als zij niet gepaard gaat met volledige participatie, openbaarheid, en centrale loonvorming op nationaal niveau.

uitgekeerd aan de kapitaal- en werkdeelnemers. Wanneer een deel van het winstinkomen niet voor herinvesteringen wordt gebruikt, kunnen deze besparingen worden aangeboden ten behoeve van overheidsleningen of deelnemingen in andere bedrijven. Bedrijven die additionele investeringen nodig hebben, kunnen deze op de kapitaalmarkt aantrekken. Op deze markt opereren nu naast de particuliere spaarders (eventueel verenigd in beleggingsgemeenschappen) en de institutionele beleggers eveneens de ondernemingen. Door vaststelling van een nationale loonstijging kunnen de inflatie en de consumptieve ontwikkeling globaal onder controle worden gehouden. De winstdeling kan, door de uitkering voorzover nodig in effecten of participatie-bewijzen te doen plaatsvinden, in voldoende mate het tot stand komen van besparingen waarborgen⁹.

Door het verlenen van winstinkomen aan de werkdeelnemer hoeft de rentabiliteit van het kapitaal in geen dele te worden aangetast; eerder zal het tegendeel het geval zijn. De werknemers in de krachtige bedrijven zullen naar winstmaximalisatie streven, terwijl in de zwakke bedrijven weinig behoefte zal ontstaan om het arbeidsinkomen op te drijven en de continuïteit van het bedrijf in gevaar te brengen.

---

⁹Wettelijk dient te worden voorkomen, dat de besparingen teniet worden gedaan doordat deze effecten worden overgenomen ter belegging van reeds gevormde besparingen door institutionele beleggers. Besparingen van institutionele beleggers zullen uitsluitend mogen worden belegd in directe deelnemingen of in nieuwe uitgaven van leningen door ondernemingen of door de staat. De effecten kunnen wel tussen particuliere personen worden verhandeld. De verkoop impliceert dan slechts een verschuiving van de besparingen tussen individuen, waardoor de totale besparingen niet worden aangetast.

4. Samenvatting

De dynamisch-participerende maatschappij is een gemeenschap van uiteenlopende personen, groepen en volkeren, die een gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen voor het scheppen van optimale ontwikkelingsmogelijkheden voor élk individu van die gemeenschap, nu en in de voorzienbare toekomst.

De *huidige maatschappij-organisatie* is nog ver verwijderd van het bieden van optimale of zelfs maar gelijke ontwikkelingskansen aan haar leden. In feite worden de knelpunten in de huidige maatschappij eerder groter dan kleiner; knelpunten die onderling nauwelijks enige verwantschap schijnen te hebben, maar niettemin allemaal op de huidige maatschappij-structuur kunnen worden teruggevoerd.

De inflatie teistert de sociale verhoudingen. Een schoon milieu lijkt een uitzichtloze zaak. De verdeling van inkomens en zeggenschap geeft weinig hoop op werkelijk democratische verhoudingen. Onvoldoende gemotiveerde keuzen en beslissingen leiden tot louter privé verzamelingen van consumptiegoederen. Grondstoffen worden voortijdig uitgeput. De omvang van de investeringen wordt bepaald door productiemogelijkheden die zich steeds sneller wijzigen. De overheid heeft weinig mogelijkheden tot consistente ingrepen en moet dikwijls op het laatste moment de meest ernstige gevolgen van grote structurele problemen zien op te vangen, zodat tijd en gelegenheid voor inspraak bij deze essentiële zaken ontbreken. En tenslotte dreigt het succes waarmee de mens de aarde bevolkt en aan zich onderworpen heeft, zich tegen hem te keren.

Al deze problemen blijken te kunnen worden teruggevoerd op onevenwichtige maatschappijverhoudingen, die dikwijls institutioneel of staatsrechtelijk zijn vastgelegd. Niet alleen vervreemdt het individu van zijn gemeenschap door onzekerheid omtrent maatschappelijke verhoudingen en de consequenties daarvan, hij wordt bovendien geconfronteerd met beslissingen die anderen hebben genomen, terwijl hij de verantwoordelijkheid moet dragen voor de uitvoering en de gevolgen ervan, die hij dan ook op zijn beurt tracht af te wentelen.

De *dynamisch-participerende maatschappij* stimuleert de ontplooiing van haar leden door te trachten het gebied waar alle leden persoonlijke beslissingen kunnen nemen — beslissingen waarvoor zij eigen ver-

antwoordelijkheid dragen, met inbegrip van de directe gevolgen —, voortdurend te vergroten. Dit wordt bereikt door het individu op basis van alternatieve plannen inzicht te geven in de mogelijkheden die voor hem openstaan, en hem de consequenties daarvan voor zichzelf en de gemeenschap voor te leggen.

In de produktiesfeer wordt *het particuliere initiatief* gestimuleerd, door particuliere ondernemingen zo effectief mogelijk te doen reageren op de individueel en collectief uitgeoefende vraag naar goederen en diensten (inclusief vrije tijd). Dit geschiedt door de particuliere ondernemingen te laten opereren in het kader van een marktmechanisme waaraan de gemeenschap — via de overheid — bepaalde grenzen heeft gesteld. Daartoe wordt de particuliere sector, waarbinnen het individu initiatieven kan ontplooiën, scherp afgebakend van de collectieve sfeer. De *collectieve sector* dient ter:

- bescherming (corrigerende functie; bijv. inzake milieu en grondstoffen),
- begeleiding (complementaire functie; bijv. op het gebied van onderwijs en sociale voorzieningen), en
- bevordering (stimulerende functie; bijv. wat betreft inkomensverdeling en *research*)

van het particuliere beslissingsgebied.

De afbakening tussen de particuliere en de collectieve sectoren en tussen de groepen daarbinnen zal binnen de nieuwe structuur zodanig moeten plaatsvinden, dat de individuen en groepen die beslissingen nemen, ook de verantwoordelijkheid en de directe gevolgen ervan dragen. Aan deze voorwaarden wordt voldaan door de consequente toepassing van *participatie* in alle groepsbeslissingen in de particuliere en in de collectieve sfeer.

De *participatie in de collectieve sector* betreft voornamelijk de uitbreiding van de formele mogelijkheid tot het kiezen van afgevaardigden, door het instellen van georganiseerde verbanden tussen gekozene en kiezer, zodat de kiezer in feite opdrachtgever en de gekozene werkelijk afgevaardigde wordt. In de *particuliere sector* betekent participatie vooral een consequente medezeggenschap van alle deelnemers in ondernemingen en bedrijven.

Participatie van alle medewerkers in de *onderneming* — kapitaal- en werkdeelnemers — impliceert een gelijke verdeling van zeggenschap tussen kapitaal en arbeid en het delen van de werkdeelnemers in winst en verlies van de onderneming. Dan kan opnieuw een centrale loonpolitiek en, binnen zekere grenzen, een gedifferentieerde prijspolitiek worden gevoerd als onderdeel van een totaal inkomensbeleid.

Op deze wijze tenderen de hedendaagse problemen naar een oplossing. Belangrijke oorzaken van de inflatore loon- en prijs-spiraal worden weg-

genomen. Maatschappelijke knelpunten, zoals milieu-aantasting en uitputting van grondstoffen, kunnen door alternatieve planning eerder worden gesignaleerd en dus sneller beheerst. Wijziging in inkomensvorming en -verdeling neemt de tegenstelling tussen kapitaalbezitters en werknemers weg. Winstuitkeringen in de vorm van aandelen stellen de omvang van de nationale besparingen veilig. Consequente participatie doorbreekt concentratie van economische macht en voorkomt het plotseling optreden van fusies of het geheel overnemen van bedrijven. Consequente toepassing van internationale participatie zou de tegenstellingen overbruggen tussen de naar winst strevende buitenlandse ondernemingen en de naar eigen inkomsten en identiteit verlangende ontwikkelingslanden.

Vanzelfsprekend heeft een dynamisch-participerende maatschappij een maximale kans van slagen als iedereen al zijn capaciteiten, talenten en een juiste mentaliteit in het participatie-proces inbrengt. Vandaar de grote importantie van een zo goed mogelijke geestelijke en lichamelijke toerusting van de mens (onderwijs, vorming, cultuur, creativiteit, permanente educatie, sport, recreatie, gezondheidszorg e.d.). Omgekeerd kan eenieder slechts zijn optimale zelfontplooiing, d.w.z. het activeren van al zijn potentialiteiten, bereiken in een gerichtheid op de ander, dus door te participeren.

Kortom, een dergelijke maatschappelijke organisatie biedt al haar leden optimale ontwikkelingsmogelijkheden,

— *niet* door zoals nu de ontplooiing van reeds begunstigde leden grotere voorrang te verlenen, waarbij van feitelijke participatie geen sprake is;

— *niet* door uitsluitend collectieve besluitvorming van bovenaf en collectief gedragen verantwoordelijkheid, ook al wordt de participatie op de verschillende niveaus toegepast;

— *maar* door aan alle individuen de dynamiserende ruimte te geven voor persoonlijke beslissingen en verantwoordelijkheid, en hen te laten participeren in alle groepsbeslissingen — collectief en particulier — die hen direct betreffen, in een harmonisch georganiseerde maatschappij.

Consumenten- beleid

rapport over de marktpositie van de consument, het mededingingsbeleid, de inspraak van de consument en zijn plaats in EEG-verband.

„De commissie verdient niet alleen lof voor haar aanbevelingen, maar ook voor haar beschrijving van het thans gevoerde consumentenbeleid”
(ESB)

50 blz., f 2,90

Internationaal cultureel beleid

rapport over het Nederlands beleid inzake de internationale culturele betrekkingen, met bijlagen en uitvoerige literatuurlijst

„Dit rapport is de eerste samenhangende publikatie door een Nederlandse politieke partij die aan dit onderwerp is gewijd”

(Het Vaderland)

60 blz., f 3,50

Te bestellen door overmaking op giro 23 73 39 van Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, met de aantekening: „Verzoeken toezending ..... ex. van ..... (titels)”; of via de boekhandel.

politiek overzicht

gezamenlijke uitgave van het Centrum voor: Staatskundige Vorming, de Dr. A. Kuypersstichting (ARP) en de Jhr. mr. A. F. de Savornin-Lohmanstichting (CHU); verschijnt 10 x per jaar.

Politiek overzicht is het enige Nederlandse blad in zijn soort dat maandelijks in handzame, beknopte vorm een feitenrelaas geeft over het gebeuren in de Nederlandse politiek en over de hoofdzaken van de internationale politiek. Het bevat alleen „feiten en cijfers”, géén commentaar.

Politiek overzicht biedt feitelijke informatie, gerangschikt per terrein, over het handelen van regering, parlement en partijen. Het doet verslag van belangrijke standpuntbepalingen van de grote maatschappelijke organisaties (b.v. de vakbeweging) en van de bevindingen van adviesorganen (b.v. de SER). Ook geeft het blad officiële cijfers over woningbouw, werkgelegenheid, enz. Bovendien worden de belangrijkste politieke „stukken”, zoals de Troonrede, letterlijk afgedrukt.

Elk nummer van *Politiek overzicht* bevat een inhoudsopgave, elke jaargang een register.

Kortom, *Politiek overzicht* betekent voor de gebruiker een bescheiden maar functioneel eigen archief.

Abonnementsprijs: f 15,— per jaar.

Opgaven abonnementen en aanvragen proefnummers:

- 1) telefonisch: (070) 65 39 34*
- 2) schriftelijk (in ongefrankeerde enveloppe) aan:
Machtiging 322, Den Haag.

beert hij al om de uiteenzettingen over dat onderwerp te torpederen. In hoofdstuk IX van het rapport zijn liefst vier van de tien bladzijden aan de motievenanalyse gewijd; daar wordt dus aandacht besteed aan de „kwaliteit die kunst heeft of kan hebben”. *Beugels* is het niet eens met die argumenten of met de manier waarop zij zijn behandeld, maar dat is een andere zaak. „Zelfs elementaire informatie, zoals over welk kunstbeleid van welke overheid over welke periode het gaat, wordt ons onthouden”, klaagt *Beugels*. Opnieuw een leugenachtige bewering. Over de musea⁵ is vermeld: „De uitgaven stegen tussen 1950 en 1967 geleidelijk van 0,27 ‰ tot 0,73 ‰ van het nationaal inkomen (—)” en over het toneel⁶: „In 1966 bleken de netto-uitgaven van de overheid voor het toneel sinds 1950, gerelateerd aan het toch al zo sterk gestegen nationale inkomen vertienvoudigd”. Bij „Zang en dans” wordt uitdrukkelijk gezegd, dat het om „de verschillende overheden” (derhalve de gehele of kortweg de overheid) gaat.

De vaststelling in „*Verlaging van de verhoging*”, dat de uitgaven voor kunst snel stijgen, probeert *Beugels* op een eigenaardige manier aan het wankelen te brengen. Ten eerste merkt hij op, dat 80 miljoen weinig is vergeleken met 2 of zelfs 38 miljard. Dat heeft natuurlijk niets met de *stijging* te maken. Ten tweede vermeldt hij, dat de uitgaven van het Rijk voor cultuur en recreatie in 1972 ten opzichte van 1971 zowel absoluut als relatief zijn gedaald. In feite kreeg de afdeling Culturele Zaken f 13,5 mln. meer, en bleef de verhouding van die uitgaven tot het

nationaal inkomen stabiel (0,1 ‰). Maar al zou *Beugels* gelijk hebben met zijn cijfers, dan bewees dat nog niets tegen het rapport, waarvan de samensteller in 1970 niet kon weten, welke beleidsombuigingen in 1971 zouden plaatsvinden. De bewering van *Beugels*, dat er in de verhoudingen niets is veranderd⁷, berust op fantasie, om het maar eens vriendelijk uit te drukken. *Van der Dussen*⁸ constateerde eind 1969 voor de sector cultuur en recreatie in de gemeentelijke sfeer jaarlijkse stijgingspercentages van gemiddeld meer dan 18 ‰ gedurende al meer dan tien jaar. *Beugels* heeft trouwens zelf toegegeven, dat de cijfers in het rapport „statistisch juist” zijn⁹.

Voorbeelden van tegenspraak

Het is aardig om te zien hoe *Beugels* zich voortdurend tegenspreekt. We zagen het al bij het verwijt, dat de doelstellingen niet en toch ook weer onjuist waren besproken. En we kunnen het ook in één enkele zin waarnemen: „Ik ken overigens niemand van de 'sommigen', tot wie ik mezelf ook wil rekenen, die in één zin zoveel nonsens heeft uitgekraamd”¹⁰. Het verwijt keert hier als een boemerang terug. Zo ook de klacht, dat geen kennis was genomen van bestaand wetenschappelijk materiaal, voorhanden bij de *Boekmanstichting*. Want wat heeft *Beugels* zelf geschreven? ¹¹: „Beleidsrelevant onderzoek is in Nederland nog nauwelijks verricht, de beschikbare kennis is te weinig gefundeerd om beleid mee te maken en/of te veranderen”. *Beugels* neemt het de rapporteur kwalijk, dat die zo weinig inzicht heeft in het kunstbeleid¹². Een paar bladzijden daarvoor

⁵ „*Verlaging van de verhoging*”, pag. 151.

⁶ „*Verlaging van de verhoging*”, pag. 153.

⁷ *Beugels*, a.a., pag. 55.

⁸ J. W. van der Dussen: „Enige ontwikkelingen in de uitgaven van de gemeenten”, in: „Openbare uitgaven”, 1969, nr. 2, pag. 65.

⁹ *Beugels*, a.a., pag. 54.

¹⁰ *Beugels*, a.a., pag. 56.

¹¹ *Beugels*, a.a., pag. 49.

¹² *Beugels*, a.a., pag. 57.

lezen we evenwel: „De kern is, dat het ontbreekt aan een heldere doelstelling, zowel bij de overheid als bij de meeste kunstenaars. En wie het schort aan omljnde doeleinden, zal nauwelijks een gericht beleid kunnen voeren”¹³. Bijna gelijklopend met de samenvatting van het hoofdstuk waartegen *Beugels* zoveel bezwaar heeft! De in november 1971 door het *Nederlands Cultureel Contact* belegde conferentie heeft trouwens de onmacht van de culturele belangengroep om de verwarring over object, doel en middelen van cultuurpolitiek weg te nemen, opnieuw bevestigd.

Een ander voorbeeld van tegenspraak. Hier klaagt hij over „poneren zonder feitenmateriaal”¹⁴, daar weer over statisch juiste cijfers, die aan de kwaliteit die kunst kan hebben, voorbijgaan. Probeert de rapporteur dan om daarop in te gaan, dan wordt hem te verstaan gegeven, dat hij zich met zijn eng-economisch brein maar liever met iets anders moet bezighouden. *Beugels* vindt nu eenmaal, dat economen met hun materialistische tengels van de cultuurpolitiek moeten afblijven. Merkwaardig is dan dat geloof van de cultuurpolitici, dat voor hun streven in de eerste plaats meer geld nodig is! Hun belustheid op geld maakt de bemoeienis van economen onvermijdelijk. *Beugels* meet de cultuurpolitieke gezindheid van het kabinet zelfs alleen af aan extra middelen uit de begroting¹⁵. En ondanks de bewering van het tegendeel gaat het dan wèl om beslissingen, of extra middelen zullen worden ingezet bij volkshuisvesting, onderwijs of kunst. Dat kunnen dan heel „eigenlijke” dilemma's zijn.

Achter het tornen van *Beugels* aan de marginale afwegingsregel gaat een wereld van onbegrip of onwil schuil.

Tegenover het nut dat met bepaalde bestedingen kan worden gesticht, staat altijd een offer: het nut dat met een andere aanwending van de middelen verkregen had kunnen worden. Als *Beugels* geld geeft voor het verkiezingsfonds van de KVP, kan hij datzelfde bedrag niet meer aan de Boekmanstichting overmaken. Hij zal dus geneigd zijn om zijn preferenties te vergelijken en zijn middelen zo te besteden, dat naar zijn idee aan de dringendste behoefte wordt tegemoetgekomen. Dat is het wat met marginale afweging is bedoeld. Ik verklaar het verzet van *Beugels* tegen de afweging „woningbouw òf kunst” uit zijn angst, dat de meerderheid van de kiezers de bestaande tekorten in de eerste sector pijnlijker voelt. Daarom had hij ook liever een ander onderwerp „onder de onscherpe loep betuurd” gezien. Defensie bijvoorbeeld. Het is volkomen juist, dat ook de laatste gulden die in die richting wordt aangewend, evenveel nut moet afwerpen als de laatste gulden in een andere sector doet. In het rapport is dat ook met zoveel woorden in twijfel getrokken¹⁶.

Profijtbeginsel

Beugels is tegen het profijtbeginsel in het cultuurbeleid, en dat is zijn goed recht. Waarom hij dat aannemelijk wil maken met een eigenzinnige definiëring van „collectieve goederen”, ontgaat mij. De in de economische wetenschap gebruikelijke omschrijving van individuele goederen houdt immers beslist niet in, dat zij via de markt, via het prijzensysteem worden of moeten worden gefinancierd. Wel is dat een mogelijkheid, en er kan dus worden gestudeerd op de vraag, waarom daar in het ene geval wel en in het andere geval geen gebruik van wordt gemaakt.

¹³ *Beugels*, a.a., pag. 49.

¹⁴ *Beugels*, a.a., pag. 57.

¹⁵ *Beugels*, a.a., pag. 59.

¹⁶ „Verlaging van de verhoging”, pag. 29.

De argumenten die daarvoor kunnen worden opgespoord, zijn in enkele categorieën te verdelen, zoals die welke collectieve voordelen van individuele beslissingen poneren of die welke de relevantie van individuele voorkeuren afwijzen. Behalve de externe-effecten- en de *merit*-argumenten spelen ook vaak verdelingspolitieke motieven een rol. Deze systematisering, die in het inleidende hoofdstuk van het rapport uitvoerig is besproken, maakt vergelijking mogelijk en verschaft het instrumentarium voor kritisch onderzoek. Maar we zagen al, dat *Beugels* daar wat de kunstsubsidies betreft niet veel behoefte aan heeft.

Hij noemt een beleid dat alleen de zwakke groepen tegen de werking van het profijtbeginzel beschermt, bevoogdend. Daarbij zijn ogen sluitend voor het feit, dat de bevoogding zich uitbreidt met het aantal bevolkingsgroepen dat van de subsidies profiteert, en haar maximum bereikt als de hele bevolking erbij is betrokken. Dan is iedereen de mogelijkheid ontnomen om zelf te kiezen tussen bijvoorbeeld een goedkoop toegangsbewijs voor een concert en een langspeelplaat. Gelden die nodig zijn voor concertsubsidies, worden via belastingdwang aan vrije besteding onttrokken. Aan *Beugels* de taak om uit te leggen waarom in een sector moet worden bevoogd en waarom dat nodig is voor iederéén. Zich beroepen op de autoriteit van mejufrouw *Klompé* („Wat zou er terecht komen van de culturele aanleg en roeping van de mensen als de overheid deze grote opdracht niet zou willen aanvaarden?“¹⁷) is dan wat mij betreft niet overtuigend. Woorden als „roeping“ en „opdracht“ zijn mij te trans-

cententiaal. Ik verneem graag waarom een mondige bevolking bevoogding over zich zou afroepen. Dat het stimuleren van die ontwikkeling kan worden aangeduid als „democratisering van de democratie“¹⁸, geloof ik niet. Dat taalgebruik is naar mijn smaak pure misleiding.

Argumenten gevraagd

Door gespierde taal probeert *Beugels* zijn redenering meer inhoud te geven. De rapporteur heet een vijand van de cultuur, zijn produkt verraadt een afweerhouding tegenover kunst en zelfs een gaaf stukje anti-kunst-mentaliteit. *Beugels* kan zich blijkbaar niet voorstellen, dat waardering voor kunst en deelname aan het culturele leven samengaat met een zekere tegenzin om de daaraan verbonden kosten af te schuiven op medeburgers met andere voorkeuren. Zijn grijpen naar het *argumentum ad hominem* doet duidelijk uitkomen, hoe weinig hij aan de discussie kan bijdragen. In het rapport worden culturele subsidies niet zonder meer afgewezen, maar wordt om betere argumenten daarvoor gevraagd. *Beugels* ziet de subsidiëring als een middel van cultuurpolitiek, gericht op de stimulering van verreikende vernieuwingsprocessen¹⁹, dynamiseren van de maatschappij naar een gewenste toekomst²⁰; hij ziet er een honorering in van de sociale en educatieve betekenis²¹ en een waarborg voor de voorziening in culturele behoeften²². Het verbaast mij niet, dat *Beugels* de in het rapport gegeven omschrijving — dat de kunst als een bij uitstek creatieve activiteit impulsen geeft aan het proces van maatschappelijke verandering²³ — van het ook door hem gebruikte externe-

¹⁷ *Beugels*, a. a., pag. 50 en 51.

¹⁸ *Beugels*, a. a., pag. 48.

¹⁹ *Beugels*, a. a., pag. 46.

²⁰ *Beugels*, a. a., pag. 46.

²¹ *Beugels*, a. a., pag. 56.

²² *Beugels*, a. a., pag. 50.

²³ „Verlaging van de verhoging“, pag. 149 en 150.

effecten-argument, niet citeert. Het bezwaar van het rapport, dat dergelijke formuleringen te vaag zijn en nog moeten worden voltooid — ik ga niet zo ver, dat ik deze onder meer door *Beugels* gehuldigde opvattingen hersenkronkels noem²⁴ — had zich dan immers tegen *Beugels* en niet tegen de rapporteur gericht. Duidelijk is voorts, dat *Beugels* de draagwijdte van het motief der sociale consumenten-subsidies niet heeft begrepen; waarom zou hij anders weer aandacht vragen voor de voorziening in culturele behoeften?

Als de uitkomst van een onderzoek niet strookt met *Beugels'* overtuiging, heeft hij een eenvoudige oplossing. De studie is dan slecht, niet serieus, brokkelig enzovoort. Het hanteren van cijfers wordt „rücksichtslos” en de

argumenten behoeven geen bespreking wegens onbruikbaarheid. Op allerlei vragen kan hij dan het antwoord niet vinden, al ligt het vlak voor zijn neus. Ik geef echter de hoop niet op, dat zich uit de culturele wereld eens een serieuze *debater* aandient, die kans ziet om de analyse in „*Verlaging van de verhoging*” omver te werpen of te corrigeren. Zolang de kritiek zich tot wat zielig gescheld beperkt, mag men niet verwachten, dat die ernstig wordt genomen door parlement en regeringsinstanties. Orakeltaal zoals „het gaat niet om minder, maar wel om anders, en dus (!) om meer”²⁵, is alleen geschikt om irritatie te wekken. Van iemand die de sociale en culturele bewustwording in de KVP wil laten doorbreken²⁶, is het onbegrijpelijk, dat hij daarmee instemming betuigt.

²⁴ *Beugels*, a.a., pag. 57.

²⁵ *Beugels*, a.a., pag. 54.

²⁶ *Beugels*, a.a., pag. 60.

Repliek van Paul Beugels *

„Ook bij mensen kan agressief gedrag worden waargenomen als reactie op het binnendringen van een vreemde in het eigen territorium”. *Drs. R. M. de Haan*, die mij tracht te kooien op de door *hem* en niet door mij heilig verklaarde grond van de cultuurpolitiek, behoort gelukkig ook tot deze soort. Ofschoon hij beweert van mijn „merkwaardige krijgsgedans” geen „substantieel letsel” te hebben opgelopen, moet ik uit de opgewonden wijze waarop hij zich van zijn tegenstander tracht te ontdoen, afleiden dat zijn kwetsuren dieper zijn dan hij wil toegeven. Ik maak het publiek wat wijs, ik verkoop pertinente

onwaarheden, ik fantaseer, ik orakel, kortom ik beperk me tot „wat zielig gescheld”. Over agressief gedrag gesproken. De bedreigdheid die *De Haan* bij mij waarneemt, en die ik helaas permanent ondervind, probeert hij bij zichzelf toe te dekken met kreten die hij bij mij niet leest en die daarom alles over hemzelf zeggen: „*Beugels* vindt nu eenmaal, dat economen met hun materialistische tengels van de cultuurpolitiek moeten afblijven”. Aan mijn voorkeur voor een „economisch beleid dat in de kern is gericht op leefbaarheid, op welzijn, op cultuur”, gaat hij volledig voorbij. Maar ik ben natuurlijk

* Het leek ons wenselijk de schrijver van „*Verlaging van het cultuurbeleid*” de gelegenheid te geven om in het kort te reageren op de kritische stellingname van *drs. De Haan*. *P. J. Beugels*, lid van de partijraad van de KVP en van de Stuurgroep Welzijn van het Centrum voor Staatkundige Vorming, is directeur van de Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming te Amersfoort. (Red.).

een vreemde op *De Haans* territorium. Dus voor hem geen partij. Daarom is het raadselachtig, dat „het vermeende slachtoffer” er behoefte aan heeft zo fors uit te halen. Hij doet het, zoals hij zelf zegt, voor de toeschouwers. Voor de mensen die het allemaal niet zo goed snappen, en die misschien ten onrechte in mijn stellingname geloven. Een akelige manier van discussiëren. Ik vraag me dan ook de zin ervan af. Ik wil, op verzoek van de redactie, desondanks reageren.

1

Ik blijf de analyse van de kunstsubsidies eenzijdig en dubieus vinden, omdat het slechts een cijferanalyse is en geen beleidsanalyse, zoals *De Haan* wil doen geloven. De motievenanalyse waar hij over spreekt, is zo gebrekkig, dat ze niet bruikbaar is om door te dringen tot de „kwaliteit die kunst heeft of kan hebben”. Er wordt geredeneerd vanuit een puur economische benadering. Simpel gezegd: de verhouding tussen kosten en opbrengsten is zo scheefgegroeid, dat je of de prijzen moet verhogen of de zaak moet sluiten. Deze materialistische gedachtegang verwerp ik, omdat ze de culturele waarde van kunst a priori glashard ontkent. Daarmee zeg ik niet, dat alles wat kunst heet, goed is en dus zwaar moet worden gesubsidieerd. Ik zeg: uitgaand van de maatschappelijke relevantie van kunst kies ik voor een kunstbeleid dat wordt getoetst aan die kwalitatieve norm. Daarmee pleit ik tegelijk, zoals ik al deed, voor een beleidsanalyse in deze zin. Dat is iets anders dan een cijferanalyse. Beide analyses liggen overigens in elkaars verlengde. Het kan best zijn, dat een beleidsanalyse aan het licht brengt, dat een bepaald kunstinstituut zijn „maatschappelijke relevantie” (die overigens nog nader gepreciseerd moet worden) heeft verloren; welnu, dan vind ik dat zo'n instituut niet of

nauwelijks voor subsidie in aanmerking kan komen.

2

Met de vergelijkende percentages van de uitgaven voor kunst ben ik inderdaad wat lichtvaardig omgesprongen. Ik heb geen „leugenachtige bewering” willen doen, maar willen zeggen dat het beeld van de uitgaven met betrekking tot de kunst in welke periode en door welke overheid niet helder was, en dat is het nog steeds niet. Daarbij heb ik ten onrechte de wel vermelde cijfers, hoe beperkt en onsamenhangend ook, buiten beschouwing gelaten. Wat de vergelijkende cijfers van de CRM-begroting 1971-1972 betreft — die heb ik ontleend aan de „Verklaring van het partijbestuur van de PvdA over het welzijnsbeleid” d.d. 27 oktober 1971, voor mij nog altijd een betrouwbare bron. Bij het natrekken van de cijfers heb ik geen volledige zekerheid kunnen krijgen. Op het ministerie van CRM is me te verstaan gegeven, dat de cijfers van *De Haan* wel zullen kloppen, maar daarnaast is me ook verzekerd, dat Culturele Zaken in de loop van 1972 f 13,5 miljoen heeft moeten laten aan andere begrotingsafdelingen. In berichten is bovendien sprake geweest van een extra bezuiniging van f 11,5 miljoen, waarvan zeker f 2 miljoen ten koste van culturele zaken zou gaan. Nauwkeurige cijfers zijn in deze tijden van rooi blijkbaar niet voorhanden. Het lijkt me daarom verstandig, dat we daarover nu niet onnodig kibbelen.

3

Als ik constateer dat er in Nederland nauwelijks beleidsrelevant onderzoek is, is daarmee allerm minst gezegd, dat er helemaal geen onderzoek is dat relevant had kunnen zijn voor een studie als „*Verlaging van de verhoging*”. Er zijn vele delen veldonderzoek en publieksonderzoek, die de inzichten

van *De Haan* op het terrein van de kunsten hadden kunnen verdiepen. Hij heeft in ieder geval in de afwezigheid van wat ik noem „beleidsrelevant“ onderzoek geen alibi om het bestaan van ander wetenschappelijk materiaal te ontkennen en zich te bedienen van een scriptie, *Elseviers Magazine* en de *Consumentengids*. In een recente publicatie van de *Boekmanstichting* (mei 1972) staan 52 onderzoeken op het gebied van kunst en cultuur vermeld, die vanaf 1969 in Nederland zijn verricht. Wat belangrijker is: *De Haan* houdt de schijn op objectief bezig te zijn, doet alsof er geen onderzoek bestaat en beroept zich dan op subjectieve bronnen om zijn subjectieve meningen en bevindingen te kunnen staven. Dat vind ik wetenschappelijk onserieus en rechtstreeks gevaarlijk voor het kunstbeleid, gezien het ondoordachte gebruik dat er van is gemaakt bij het maken en behandelen van de CRM-begroting 1972.

4

Het onoverbrugbare verschil tussen *De Haan* en mij zal wel blijven, dat hij

denkt in termen van economisch rendement en ik in termen van maatschappelijk rendement. Ik vind het spijtig dat te moeten vaststellen, omdat ik vind dat cultuur en economie alles met elkaar te maken hebben. Goed beschouwd is de economie deel van de cultuur, maar dat moet niet betekenen, dat de economie de cultuur eenzijdig beïnvloedt en volledig ondergeschikt maakt. Hieraan ligt een politieke keus ten grondslag, die ik niet loslaat. *De Haan* schuwt die keus; hij verbergt zich achter een schijnobjectiviteit, waarvan ik in grote lijn blijf vinden, dat ze meer is gestoeld op een aantal oppervlakkige waarnemingen en algemene vooroordelen dan op grondige analyses en diepgaande studie. Terwijl er, in de conclusies, voortdurend politieke keuzen worden gemaakt. Kijk, daar verzet ik me tegen.

5

Ten slotte: ik beroep me tien keer liever op de autoriteit van *dr. Marga Klompé* dan op de autoriteit van *drs. R. M. de Haan*. Wie bereid is mijn artikel goed te verstaan, weet waarom.

De koers van de KVP en het effect voor de Nederlandse politiek

J. Janmaat *

De KVP is in ondertrouw. Met een enthousiasme, jonge verliefden eigen, is zij begonnen voorbereidingen te treffen voor een langdurig samenzijn. Als partner fungeren de protestants-christelijke partijen, de ARP en de CHU. Het lijkt nuttig dat de leden van de KVP zich, alvorens het huwelijk wordt gesloten, verder beraden over de grondslag en de voorwaarden die in het contract zullen worden vastgelegd wanneer een Christelijke Volkspartij daardoor haar beslag krijgt. In dit artikel zal de eventuele nieuwe partij worden aangeduid met de letters CVP.

Een Christelijke Volkspartij?

Welke zijn de positieve facetten van een dergelijke integratie? Als eerste voordeel valt te noemen het optreden van partijen van een behoorlijke omvang in de Nederlandse politieke situatie. Uit het verdere verloop van dit artikel zal blijken, dat dit niet per se bijdraagt tot politieke stabiliteit, maar dat ook de opstelling van de partijen daarbij van belang is. De confessionele „reus” krijgt als grootste tegenspeler de PvdA of mogelijk de progressieve concentratie. Beide kampen zullen de verkiezingen moeten ingaan met programma's waarmee zij een zo groot mogelijk deel van het electoraat aanspreken en achter zich proberen te

krijgen. In beide gevallen hoeft maar weinig aan het partijprogramma te worden veranderd om het te transformeren in een regeringsprogramma. De winnaar zou immers de grootste regeringspartij zijn en als zodanig de meeste invloed hebben in een coalitie. Voorts moeten en zullen de betrokken partijen zich tegenover de kiezer verantwoorden over het gevoerde beleid. De laatste is daardoor beter dan nu in staat een relevante keuze te maken bij het uitbrengen van zijn stem. Dit is dan een tegemoetkoming aan het onbehagen dat voortvloeit uit de huidige situatie: de onmogelijkheid voor de kiezer om vóór de verkiezingen te bepalen, wat de partijen daarna met de verkregen macht gaan doen.

Door een samengaan van KVP, ARP en CHU in één partij zou er zeker sprake zijn van een verbetering van het huidige Nederlandse politieke systeem. Ten tweede zou aan het afbrokkelingsproces van met name de KVP een voorlopig halt worden toegevoerd. Een CVP-fractie zou nu in de Tweede Kamer beschikken over 58 zetels. Er lijken dus alleen maar voordelen te zitten aan „legalisering” van de op het parlementaire niveau reeds vergaande samenwerking.

Schaduwzijden

Maar deze voordelen gelden slechts op

* Drs. J. Janmaat, leraar maatschappijleer aan een middelbare school in Den Haag, heeft ons deze bijdrage tot de discussie in „Politiek perspectief” over de grondslag en de koers van de KVP ter publikatie aangeboden. Dat wij dit artikel in deze rubriek plaatsen, betekent uiteraard niet, dat wij de opvattingen en denkbeelden van de schrijver volledig delen. Het stuk is geschreven vóór de kabinetscrisis en de politieke ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd. (Red.).

korte termijn. Het proces van deconfessionalisering gaat verder. Aan de versnippering van de confessionele krachten is grotendeels een einde gekomen door druk van buiten af. De kiezer schenkt minder aandacht dan voorheen aan de religie bij het uitbrengen van zijn stem en bedreigt daarmee het bestaan van de confessionele partijen. De bundeling van de krachten schijnt slechts gebaseerd te zijn op een politiek van de angst, zolang zij niet méér inhoudt dan gezamenlijk de druk proberen te weerstaan. Dit zal onvoldoende blijken te zijn. Daar zijn een aantal redenen voor aan te voeren.

In de eerste plaats is uit het *Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971*¹ gebleken, dat van de kiezers beneden de 25 jaar slechts 10 % hun stem op de KVP heeft uitgebracht. Dat levert een toekomstperspectief van een bijdrage van 15 Kamerzetels van de kant der KVP aan de CVP. Want het is een illusie, te veronderstellen dat weggelopen KVP-stemmen alleen door het samengaan worden teruggewonnen. Daarvoor zal méér moeten gebeuren. De partij zal zich anders moeten presenteren dan in het verleden is geschied, en o.a. met een program moeten komen dat die kiezers aanspreekt.

Dat program is een tweede punt. Uit een onderzoek van *Hoogerwert*² is gebleken, dat de protestanten in het algemeen veel conservatiever zijn dan de katholieken. Dat heeft voor een CVP-program zijn consequenties, met als resultaat een verder electoraal verlies: óf van een gedeelte van de KVP-aanhang, óf van een gedeelte van de AR/CH-aanhang.

We moeten ons dan ook niet laten verblinden door schijnsuccessen op de

korte termijn. Voorzichtige ramingen wijzen voor de aanstaande verkiezingen op een CVP-sterkte van 54 zetels. Daarmee zouden de christen-democraten dan de grootste partij zijn, mits een concentratie op links uitblijft. Maar het verlies sinds 1963, toen dit aantal 78 zou zijn geweest, is er niet minder om. Het uitstel van verlies van macht leidt hier niet tot afstel, voor zover het de KVP betreft.

De ARP en de CHU zijn tot de integratie bereid. Niets is meer logisch. Het doel van een politieke partij is realisering van haar program door deelname aan de regering. Dat doel bereiken zij min of meer bij de gratie van de KVP. Bij een mogelijke coalitie met de „progressieve drie” zijn zij voor de vorming van een parlementaire meerderheid niet van belang. Ook bij hen worden de gevolgen van de deconfessionalisering steeds duidelijker, terwijl voor hen de kans op regeringsdeelname groter is na integratie en transformatie in een CVP.

Alternatief: Democratische Partij

Is er dan überhaupt een mogelijkheid om de stroom van electoraal verlies te breken, een dam op te werpen en het getij te keren? Ik dacht van wel. En daarbij verkondig ik niets nieuws, maar vestig ik opnieuw de aandacht op de koers van de KVP naar een open democratische partij, waarvan de partijvoorzitter de huidige exponent is. In dit betoeg zal ik deze eventuele nieuwe formatie verder aanduiden als DP.

De politieke mogelijkheden en levenskansen van een DP zijn groter dan die van een CVP. Een klein gedeelte van de KVP-aanhang zal verdwijnen naar andere partijen, waarvan sommigen naar een nieuwe confessionele

¹ „De Nederlandse kiezer 1971; een eerste verslag door de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971”; uitg. Boom, Meppel; 1972; ook verschenen als speciaal nummer van „Acta Politica”, januari 1972; door de schrijver besproken in „Politiek perspectief”, maart/april 1972. Zie ook het artikel van L. P. J. de Bruyn in hetzelfde nummer. (Red.)

² A. Hoogerwert: „Protestantisme en progressiviteit”; uitg. Boom, Meppel; 1964.

partij, maar dat zullen er niet zoveel zijn. Als de Rooms-katholieke Partij Nederland al in de Kamer komt, wordt het een splinter zoals SGP en GPV. Daarbij komt nog de overweging dergelijke splinters uit het parlement te weren door het aanbrengen van een drempel. Dat hoeft onze democratie niet te schaden, zolang politieke verschuivingen à la D '66 en DS '70 mogelijk blijven. Ik laat dit punt hier verder rusten.

De Zeeuw schat het verlies op 30 % van de huidige KVP-aanhang. De winst voor een DP zit in de eerste plaats in het behoud van de overige 70 %.

Waarom wordt in de KVP over dit gedeelte van het electoraat zo weinig en over die 30 % zoveel gesproken?

De winst van een DP wordt voorts reëel door het terugwinnen van dat deel van de weggebleven KVP-aanhang, dat nog geen andere keuze heeft gemaakt. Er is echter verdere electorale winst te verwachten. Van de AR- en CH-kiezers zijn vooral de laag-gesalarieerden en de niet-academisch gevormden progressiever dan het totaal van hun partijen³. Uit die hoek komt stellig electorale steun. Maar er is meer. Het VVD-electoraat bestaat niet alleen uit een rechtervleugel. Uit de grote middenlaag van onze bevolking stemmen vooral uit de lagere regionen relatief veel kiezers op de VVD⁴. Die zullen in een DP zeker een gunstig alternatief vinden, zij het afhankelijk van haar opstelling. Dat gevaar wordt ook in de VVD onderkend. Van Riel wil De Zeeuw niet voor niets in quarantaine geplaatst zien. Daar heeft hij vanuit zijn standpunt gelijk in, want als de KVP-voorzitter er in slaagt de transformatie in een DP tot stand te

brengen, kost dit de VVD de nodige stemmen.

Behalve van rechts is er ook winst van links te verwachten. Genoemd is al een gedeelte van de KVP-kiezers, dat teruggewonnen kan worden zolang zij niet definitief andere partijen steunen. Maar ook onder de kiezers die nu hun stem op de PvdA uitbrengen, zijn er heel wat die het misschien wel met het program van die partij eens zijn, of door hun stem hun onbehagen uiten, maar die beslist geen volbloed socialisten zijn. Ook zij zullen zich meer aangesproken voelen door een maatschappijbeeld dat tussen dat van de liberalen en dat van de socialisten in ligt en waarvan de nieuwe partij dient te getuigen. Wij zouden dan nú bereiken wat de PvdA reeds in 1946 nastreefde: de doorbraak. Maar dan nu ten gunste van de KVP, of beter haar gewenste opvolger, de Democratische Partij.

Opvattingen in de KVP

Het is trouwens de vraag, of de kloof binnen de KVP met betrekking tot de opvattingen over de koers niet valt te overbruggen. Zo draagt *Andriessen* belangrijke argumenten aan voor een DP wanneer hij opmerkt, dat de partij moet openstaan „voor degenen die niet meer op ons stemden, maar nog geen andere keuze maakten, én voor degenen die zich overigens aangesproken voelen door de waarden die wij willen verdedigen of vestigen en door het program dat wij met het oog daarop voorstaan”⁵. Hij wil ook proberen met deze „anderen tot een politieke aanpak te komen”⁶. In de nieuwe vormen politieke visie dient men volgens hem ook te komen tot een relativering van de groepsbelangen.

³ Zie Hoogerwerf, a.w.

⁴ J. Berting: „In het brede maatschappelijke midden”; uitg. Boom, Meppel; 1968.

⁵ F. H. J. J. Andriessen: „Kanttekeningen bij de politieke situatie”, in „Politiek perspectief”, maart/april 1972; pag. 11.

⁶ Idem, pag. 18.

Als wij, als katholieken of als christenen, zulke groepsbelangen hebben, geldt dat dan ook voor ons? En, zo ja, kan dat reeds binnen, of alleen buiten de partij? Ik meen te mogen lezen, dat de fractievoorzitter voor relativering binnen de partij kiest, gezien ook zijn opmerking met betrekking tot de realiteit: „Dat betekent een beleid dat voor die ideeënvorming de voorwaarden schept, én het streven naar politieke machtsvorming om de *meerderheid te organiseren* (cursivering van de schrijver - red.) die tot politieke daden leidt”⁷.

Daarbij wijkt *Andriessen* wél af van de visie van *Schmelzer* als deze zijn voorkeur uitspreekt voor „een kwantitatief kleinere, maar innerlijk samenhangende (—) groepering”⁸. Al heeft de laatste in „zijn” nacht hiervoor wel het sein op groen gezet, ik begrijp niet goed waar hij heen wil. Want zo'n kleine groep heeft nauwelijks invloed op het regeringsbeleid, zo we daar dan nog aan toekomen. En het gaat ook hem toch om méér dan alleen het regeren „sec”? Ik kan bij *Andriessen* niets anders dan rationale elementen vinden voor een grote, open politieke partij. Ik meen dat degenen die daarnaar streven, met *Schillebeeckx* in goed gezelschap verkeren als deze opmerkt: „Ondanks zijn sociaal-politieke relevantie kan het Evangelie of het christelijk geloof uit zichzelf ons *direct* geen enkel concreet politiek actieprogramma aanreiken”⁹ en nog meer waar hij stelt: „(—) dat de onmiddellijke basis van een politiek toekomst-

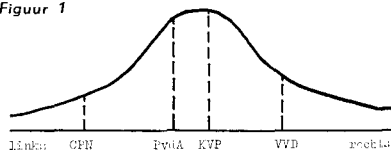
ontwerp met ethische prioriteiten niet het christelijk geloof als zodanig kan zijn (—). Daaruit blijkt, dat de grondslag zelfs van een confessionele partij feitelijk niet een godsdienstige maar een politieke consensus is, m.a.w. niet confessioneel (—)”¹⁰.

Effecten CVP en DP

Het zal duidelijk zijn, dat een DP een ander effect zou hebben op de Nederlandse politieke situatie dan een CVP. Ik wil proberen meer inzicht in de verschillen te verschaffen aan de hand van de abstracte links-rechts-schaal. Natuurlijk ben ik me ervan bewust, dat deze één-dimensionale indeling slechts een grove afspiegeling van de realiteit is en haar tegelijkertijd onvolledig benadert. Dit is echter bewust gedaan. Het aardige is namelijk, dat de positie van de partijen er op kan worden aangegeven en er conclusies uit getrokken kunnen worden die op de realiteit toepasbaar kunnen zijn.

In de jaren '50 was de politieke situatie redelijk stabiel, en verdeeld zoals in *figuur 1* is weergegeven. Met de KVP in het centrum was het mogelijk zowel links als rechts regeringspartners te vinden. Die stabiliteit is halverwege de jaren '60 verloren gegaan. Er is beroering gekomen, niet alleen binnen

Figuur 1

⁷ Idem, pag. 18.

⁸ W. K. N. Schmelzer: „De eigen visie van de christen-democraten”, in „Politiek perspectief”, september/oktober 1971, pag. 51. (Overigens citeert de schrijver hier onvolledig, waardoor de aangehaalde woorden van Schmelzer een andere betekenis krijgen dan in de context. Schmelzer schreef namelijk: „Ik meen dat de behoefte onder de bevolking aan een ethisch geïnspireerde politiek eerder toe- dan afneemt. Mocht dit in de toekomst veranderen, dan geef ik in het huidige tijdsgewricht persoonlijk de voorkeur (—) aan een kwantitatief kleinere, maar innerlijk samenhangende, overtuigde en strijd bare christen-democratische groepering dan aan een verwatering van uitgangspunt en program met de waarschijnlijk valse hoop om tijdelijk meer stemmen te winnen” - red.).

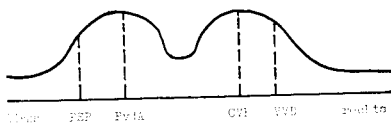
⁹ E. C. F. A. Schillebeeckx: „De christen en zijn politieke partijkeuze”, in „Politiek perspectief”, maart/april 1972, pag. 23.

¹⁰ Idem, pag. 25.

de KVP, maar in onze gehele samenleving, met als voornaamste uiting daarvan het voor ons zo belangrijke proces van deconfessionalisering.

Kiest onze partij nu voor een voortzetting van de confessionele koers in een CVP, die gezien de opstelling van de ARP en de CHU conservatiever en rechtser is dan de huidige KVP, dan zal de verdeling van *figuur 2* ontstaan.

Figuur 2

De *politieke* polarisatie, het ontstaan van twee grote politieke partijen of blokken, zal dan leiden tot een *maatschappelijke* polarisatie, omdat de afstand tussen de twee centra te groot is geworden. Voor links zal een eventuele regering van rechts, en voor rechts een eventuele regering van links onverteerbaar blijken te zijn. Met als gevolg de onmogelijkheid om een voor beide grote groepen acceptabel regeringsprogramma te creëren. De CVP en de „progressieve” combinatie kunnen binnen bepaalde perken wijzigingen aanbrengen in hun programma's en mee willen werken aan een coalitie, zij komen niet meer binnen elkaars bereik. Elk van beiden kan op een zeker moment misschien een kleine meerderheid bereiken, maar vervreemdt de oppositie te zeer van het te voeren beleid.

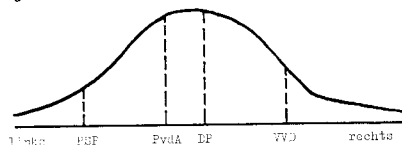
De politieke polarisatie leidt dan tot verdere maatschappelijke polarisatie, een verscherping der tegenstellingen, met de mogelijkheid van een escalatie. Er ontstaat in het centrum een lacune, die andere partijen zullen trachten op te vullen. Te denken valt misschien aan DS '70 of aan nieuwe partijen. Zij zullen dan proberen de situatie te scheppen die in *figuur 3*

is uitgebeeld; de KVP heeft haar centrum- en machtspositie verspeeld. Zo werkt *Andriessen* ongewild in de hand wat hij wil voorkomen: maatschappelijke polarisatie en verder verlies voor de partij.

Het centrum

Bij een directe transformatie naar een open DP worden veel moeilijkheden voorkomen. We willen daarbij niet a priori afzien van de steun van ARP en CHU. Iedere steun voor dit grote ondernemen is van harte welkom, maar we vragen ook van hen de door *Andriessen* zo terecht bepleite relativering van belangen, en een politieke opstelling die de maatschappelijke polarisatie mede helpt voorkomen. Een partij met een reële visie op de huidige maatschappij en een idee van de toekomstige situatie kan het Nederlandse volk op dit moment niet meer benaderen met ideeën en overtuigingen die in het verleden hun diensten hebben bewezen, maar nu door andere zijn vervangen en op het punt staan in de historie te verdwijnen. Een DP werkt de situatie van *figuur 3* direct in de hand. Zij vertoont grote overeenkomsten met het model van de jaren '50. Het verschil is het ontbreken van een confessionele

Figuur 3

partij én een groter aantal kiezers in het centrum, en dientengevolge minder extremisten van zowel links als rechts. Beide verschilpunten kan de KVP aan: door transformatie en door het voeren van een inkomenspolitiek die de grote verschillen nivelleert. Een voordeel van het derde model is een grotere stabiliteit dan in de jaren '50 het geval was. Er gaan de laatste tijd veel stemmen

op van mensen die zeggen naar die tijd terug te verlangen. Welnu, de KVP heeft het in haar macht dit te bewerkstelligen, en nog wel in een verbeterde uitgave.

Conclusie

Zoals reeds is betoogd, zie ik voor een DP grote electorale mogelijkheden. Mocht de KVP zo'n stap om welke reden dan ook niet aandurven, dan zal de meerderheid van de aanhang van een conservatievere CVP langzaam maar zeker door anderen worden weggezogen. De KVP is in staat de in *figuur 2* geschetste situatie te voorkomen. Mocht zij dat niet doen, dan zullen andere partijen haar centrumpositie overnemen. Zij het dat een en ander waarschijnlijk gepaard gaat met schokken die hun effecten op de samenleving niet zullen missen. Is dit laatste evenwel gebeurd, dan komt een eventuele, door afbrokkeling afgedwongen, koerswijziging van de KVP als mosterd na de electorale maaltijd. Het verloren

gegane terrein zal dan niet gemakkelijk meer worden heroverd. Nog is er de mogelijkheid de kans te grijpen om de leidende rol van de KVP te continueren, zij het vanuit een gewijzigde positie. Veel tijd hebben we daarbij niet te verliezen.

Velen zijn trots op de gematigdheid van de KVP en op de geleidelijkheid waarmee zij veranderingen wil bewerkstelligen. Dat onderschrijf ik ten volle. Toch hoop ik, dat zij tot meer in staat is, met name tot flexibiliteit; d.w.z. dat zij gematigd is als de politieke situatie dat vraagt, hetgeen overigens meestal het geval is, maar radicaal in een tijd van veranderingen. Onze samenleving staat op de drempel van een nieuw tijdperk. De KVP moet proberen die veranderingen te overzien, te begrijpen en opnieuw de leiding te nemen, óf zij zal verdwijnen en door andere partijen worden vervangen. Als wij niets durven te ondernemen, gaat het laatste zich voltrekken.

Boeken & brochures

Recensies

Kwaliteit en toekomst van onze samenleving I

J. P. M. C. Gorgels * bespreekt in dit en in het volgende nummer een aantal Nederlandse en vertaalde publikaties van recente datum over ons huidige en toekomstige leefmilieu. In deze recensie passeren de volgende uitgaven de revue:

„Rapport van de Club van Rome; de grenzen aan de groei”; opgesteld door de System Dynamics Group van het Massachusetts Institute of Technology (Boston) o.l.v. Dennis Meadows; met commentaar van de Club van Rome; vertaald door medewerkers van TNO; uitg. Het Spectrum (Aula-reeks), Utrecht/Antwerpen; 1972; 215 pag.; f 2,50.

„Europa 2000 - perspectieven voor een aanvaardbare toekomst”, door Neville Beale e.a.; publikatie van de Fondation Européenne de la Culture; vertaling Margot Bakker; uitg. Kluwer, Deventer; 1972; 448 pag.; f 32,50.

„Milieubalans van Nederland”, door J. J. Mulckhuijse (red.); uitg. Van Gorcum, Assen/Intermediair, Amsterdam; 1972; 387 pag.; f 24,50.

RAPPORT „CLUB VAN ROME”

De Club van Rome is een particuliere stichting, die haar naam ontleent aan de stad waar haar eerste bijeenkomst in 1968 werd gehouden. Zij bestaat op het ogenblik uit een 50 à 60 leden die zeer uiteenlopen wat betreft opleiding, vakgebied, functie en politieke overtuiging. De uitgangspunten van de groep worden aldus samengevat: de belangrijke wereldproblemen vertonen een nauwe onderlinge samenhang, maar detail-oplossingen worden meestal gekozen zonder dat de problemen in een wereldwijd kader worden geplaatst. Kwantitatief onderzoek naar de relaties tussen de problemen is nodig om tot een basis te komen voor een oplossing die de betrokken evenwichten niet verder verstoort. De daartoe noodzakelijke berekeningen kunnen tegenvoor-

dig met modern rekentuig worden uitgevoerd. De Club meent, dat een internationaal samengestelde groep van particulieren een dergelijk onderzoek sneller en efficiënter op gang kan brengen dan een uiterst moeizaam tot stand gekomen samenwerking van een aantal regeringen. Zij wil in brede kring de aandacht vestigen op kwaliteit en kwantiteit van de problemen, op hun onderlinge samenhang en op de noodzaak tot het nemen van goed gecoördineerde maatregelen ter verbetering van de ongewenste situatie.

Welnu, in augustus 1970 heeft de Club van Rome Jay W. Forrester van het Massachusetts Institute of Technology verzocht een „wereldcomputermodel” te ontwikkelen waarmee vijf belangrijke wereldproblemen in hun onderlinge samenhang kwantitatief zouden kunnen

* Drs. J. P. M. C. Gorgels is verbonden aan het klinisch chemisch laboratorium van het St. Canisiusziekenhuis te Nijmegen. (Red.)

worden benaderd: de bevolkingsgroei, de landbouwproductie, de industrialisatie, het verbruik van natuurlijke hulpbronnen en de belasting van het milieu. In september van hetzelfde jaar vond men een van de medewerkers van Forrester, *Dennis Meadows*, bereid om met de hulp van een internationaal team medewerkers en een subsidie van de *Volkswagenstiftung* het wereldmodel uit te werken. In juni 1971 verscheen het ontwerprapport: „*The Limits to Growth; a Global Challenge*”, dat — met enkele niet essentiële correcties door leden van de Club —, in maart van dit jaar werd gepubliceerd.

Vertaald door medewerkers van TNO werd de Nederlandse uitgave (een uitstekend verzorgde *Aula* - nr. 500 - van *Het Spectrum*) bij de verspreiding niet geremd door een te hoge prijs, zoals helaas wel het geval is bij het merendeel der uitgaven over soortgelijke onderwerpen.

Kern en kritiek

Op de inhoud van het rapport zal ik hier niet diep ingaan: de voornaamste conclusies zijn elders uitvoerig beschreven en van commentaren voorzien. Het belangrijkste van het rapport is, dat het nog eens wijst op het feit, dat zeer veel ontwikkelingen in de maatschappij van exponentiële aard zijn, en bovendien onderling op dynamische wijze verbonden: ze beïnvloeden elkaar volgens diverse terugkoppelingssystemen. De wijze waarop op het ogenblik met natuurlijke hulpbronnen wordt omgesprongen, leidt onherroepelijk tot grote schaarste en tot uitputting van de bronnen; de vervuiling van de biosfeer verloopt veel sneller dan incidentele symptomen (beperkt naar plaats, tijd en omvang) doen ver-

moeden en de gevolgen van die vervuiling zijn noch naar aard, noch naar omvang te voorspellen. De aanpak van de problematiek wordt pas werkelijk zinvol wanneer men naar wereldomspannende maatregelen streeft, en dat zal in de toekomst het uiterste vergen van de politieke systemen: zo zal het wel onvermijdelijk blijken, in de rijke landen de groei van de materiële productie te matigen, en in de arme landen te stimuleren.

Het rapport is natuurlijk van velerlei zijde bekritiseerd. Het ligt ook voor de hand, waar het rapport immers juist beoogt discussies en verfijnder onderzoek op gang te brengen. (Een „typische” kritiek is bijvoorbeeld die van *Barre*, Frans lid van de *Europese Commissie*, die in een uitvoerige nota¹ allerlei conclusies van het rapport aanvecht op punten van min of meer ondergeschikt belang, maar de grote lijnen van de uitkomsten en de opzet van het onderzoek niet kan aantasten). In ieder geval is het eerste rapport van de Club van Rome een „must” voor ieder die zich over de toekomst van de aarde een mening wil vormen. In zes maanden tijds werden er van het rapport zo'n 200.000 exemplaren verkocht!

EUROPA 2000

Evenals de Club van Rome is de *Fondation Européenne de la Culture* een particuliere instelling. Zij is gesticht in 1954, verenigt mensen uit het cultureel milieu, de sociale en de economische sector, en stelt zich ten doel multinationale Europese projecten op het gebied van de economische en sociale wetenschap, educatie en kunst te bevorderen en te steunen. Sedert 1960 wordt nauw samengewerkt met de

¹ Geadresseerd aan de Europese Commissie. Zie voor een Nederlandse vertaling van de tekst: „Europa van morgen”, 22 juni 1972; pag. 236.

In „*Nature*”, 29 september 1972, is een uittreksel gepubliceerd van een uitvoerige kritische studie over het rapport van de Club van Rome die de Wereldbank binnenkort zal publiceren. (Red.).

Raad van Europa.

In het *Plan Europa 2000* lanceert de *Fondation* een viertal studieprojecten met deze titels: „Opvoeding en onderwijs voor de 21e eeuw”, „De mens en de industrie van morgen”, „Urbanisatie, het scheppen van een leefbare omgeving voor de Europese mens”, en „De landbouw in de toekomstige samenleving”.

Om een soort referentiekader voor deze studies te creëren is het boek „*Europa 2000 - perspectieven voor een aanvaardbare toekomst*” geschreven.

Voor het scheppen van dit kader is zeer bewust gekozen uit een aantal mogelijkheden: men wilde enerzijds komen tot een goed samenhangend geheel, anderzijds wilde men oppervlakkigheid vermijden en de lezer in de richting van een duidelijke politieke keus laten denken, niet vanuit een „*simple extrapolation*”, maar op grond van „onvermijdelijke drangfactoren en basisgegevens van onomkeerbaar karakter” (de vertaling is van *Margot Bakker*). Degenen die een bijdrage tot de studie hebben geleverd, zijn daartoe uitgezocht als specialist op hun gebied. Hun visie op de toekomst wordt gepresenteerd vanuit het vakgebied, waardoor het moeilijk is om al die meningen tot samenhang te brengen.

Men heeft getracht dit toch zo goed mogelijk te verwezenlijken door de auteurs reeds in een vroeg stadium van het „onderzoek” bijeen te brengen om hun uitgangstellingen met elkaar te confronteren (Londen, november 1969).

Er volgden nog bijeenkomsten in België (juli 1970), om de resultaten te vergelijken, en om de auteurs te confronteren met derden („vooral personen uit de jongerenmilieus”), in september 1971 te Stockholm. Men heeft getracht de resultaten van deze bijeenkomsten in de bijdragen te verwerken.

Een bezwaar dat vaak aan dit soort prospectieve studies kleef is, dat ze

ondanks de pogingen van de schrijver(s) om zulks te voorkomen, een speculatief en vrijblijvend karakter hebben. In *Europa 2000* heeft men zich om dat tegen te gaan gebaseerd op een aantal waarde-oordelen, die politiek en sociaal een bepaalde ontwikkeling inhouden: in de richting van een verregaande Europese eenwording, een pluralisme gebaseerd op een „authentieke democratie” en een samenleving die gemaakt is voor de mens. Dat klinkt allemaal wat kreterig, en sommige auteurs hebben zich niet boven het inventariseren van wat gangbare kreten kunnen uitwerken.

Secties

Het boek is in vijf secties onderverdeeld. Daarvan maakten op mij de meeste indruk de secties „Cultuur en politiek” (met name de bijdragen van *Young*, *Bolle de Bal* en *De Rougemont*), „Milieubeheer” (vooral *Nora Federici*, al heeft haar bijdrage slechts zijdelings met de titel van de sectie te maken; de bijdragen van *Harroy* en van *Hydén* gaan nauwelijks serieus op de problematiek in en beperken zich tot vrijwel kritiekloos opgesomde waarnemingen en voorspellingen — zodat de sectie Milieubeheer wel wat onderbezet mag heten), „Onze economie” (met een voortreffelijke, zij het nogal technische bijdrage van *Tinbergen*; de bijdragen van *Beale* en *Philip* gaan veel minder diep), „Werk en vrije tijd” (met een tweede bijdrage van *Tinbergen*, ditmaal een statistisch overzicht van de arbeidssituatie in Europa. Naast de sectie „Milieubeheer” is ook „Informatie” duidelijk minder dan de drie overige.

Afgezien van het feit, dat de studies zich voor het merendeel slechts op (West-)Europa richten, lijkt de opzet toch wel mogelijkheden te bieden voor het ontstaan van een zeer boeiende discussie rond de toekomst van ons werelddeel, te meer wanneer men erin kan blijven slagen contribuanten van

dit niveau aan te trekken. Inmiddels is de eerste van de reeks „werkelijke” studies verschenen onder de titel „Urbanisatie: op zoek naar de stad van morgen”.

HET MILIEU IN NEDERLAND

In de jaargangen 1970, 1971 en 1972 van het tijdschrift *Intermediair* verschenen met regelmaat artikelen die betrekking hadden op het milieu. Voor lieden wier studeervertrek geen ruimte biedt om er de ene jaargang *Intermediair* in op te slaan na de andere, en die te lui waren om de betrokken artikelen uit te knippen, heeft Van Gorcum samen met *Intermediair* en onder redactie van dr. J. J. Mulckhuysen een bundel van deze artikelen, bijgewerkt tot de dag van heden, uitgegeven.

Het is een kloek, goed verzorgd boek geworden met veel uitstekende illustraties. Het bevat zo'n 27 artikelen, die

uit de aard van hun ontstaan nogal uiteenlopen qua onderwerp, en qua wijze van benadering. *Mulckhuysen* heeft getracht er toch nog wat lijn in te brengen, maar verder dan het onder één noemer brengen van de twee grootste groepen van artikelen (luchtverontreiniging en waterverontreiniging) kon hij het eigenlijk ook niet brengen. Dat de lucht- en waterverontreiniging de hoofdmoot vormen, wijst er al op, dat een groot deel der artikelen nogal diep ingaat op de technische kant van Nederlands milieubalans. Het feit echter dat de artikelen voor een breed publiek zijn geschreven, maakt dat ook de betrekkelijke leek uit het boek een goed overzicht kan krijgen van de activiteiten van allerlei Nederlanders aan het front van het milieubeheer. Een volledig overzicht zal het niet worden, maar dat is ook niet de opzet van een dergelijke bundel.

Ruimtelijk beleid

F. W. M. Smeltzer * bespreekt „*Ruimtelijk beleid in Nederland*”; rapport van de *Wiardi-Beckmanstichting (wetenschappelijk instituut van de PvdA)*; uitg. *Kluwer, Deventer; 1972; 111 pag.; f 11,50.*

Dit cahier, met als bijlage een beschrijving van de procedure rond de vestiging van *Shell Chemie* te Moerdijk, maakt deel uit van het studieproject „gelijkheid” van de *Wiardi-Beckmanstichting*, in het kader waarvan de belangrijkste politieke problemen van de jaren '70 worden behandeld. Het spreekt vanzelf, dat daaronder ook het ruimtelijk beleid moet worden gerekend, omdat beslissingen over inrichting en gebruik van de ruimte van verstrekkende betekenis zijn.

Volgens hoofdstuk I, „Uitgangspunten en spanningsvelden”, beoogt het rapport de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland te toetsen uit politiek oogpunt.

Dit betekent, dat niet is gestreefd naar een alomvattende „zuiver wetenschappelijke” studie over de ruimtelijke problematiek. De samenstellers hebben willen proberen na te gaan, welke betekenis socialistische politiek kan hebben voor de ruimtelijke problematiek in een hoog geïndustrialiseerd, dichtbevolkt en verstedelijkt land.

Uit de strekking van het rapport vloeit voort, dat een drietal hoofdvragen zou moeten worden beantwoord:

— welke doelstellingen op het gebied van het ruimtelijk beleid willen wij in de komende jaren in Nederland verwerkelijkt zien?

* F. W. M. Smeltzer, lid van Provinciale Staten van Noord-Brabant en van de partijraad van de KVP, is hoofd van de afdeling Grondzaken van de gemeente Eindhoven. (Red.)

— welke middelen dienen daartoe te worden gehanteerd?

— op welke wijze dient de vaststelling resp. de verwerkelijking en hantering van doelen en middelen te geschieden?

Men heeft in het rapport duidelijk proberen te maken, dat de besluitvorming over inrichting en gebruik van de ruimte van grote betekenis is, maar dat zich daarbij talloze dilemma's voordoen, die de commissie spanningsvelden noemt. In het voorwoord zijn deze vraagstukken samengevoegd als volgt:

— openbaar vervoer / particulier vervoer,

— gemeenschapseigendom / particulier eigendom van de grond,

— sanering / vernieuwing van binnensteden,

— bestemming tot recreatiegebied / natuurbescherming,

— centralisatie / decentralisatie van bestuurlijke besluitvorming,

— bestuurlijke slagvaardigheid / een hoog democratisch gehalte van de besluitvorming.

In de inleiding heeft men getracht het begrip ruimtelijke ordening te omschrijven. De samenstellers geven de voorkeur aan het begrip „ruimtelijke ontwikkeling”, waarbij men het geheel van de overheidshandelingen, gericht op het sturen en beheersen van deze ontwikkeling, in de navolgende onderdelen onderscheidt: a. beleidsvoorbereiding, b. beleidsvorming en -bepaling, c. beleidsuitvoering, d. beleidscontact.

Gezien de nauwe samenhang tussen ruimtelijk beleid en milieubeheer heeft men gepoogd twee visies tegenover elkaar te stellen die zich met betrekking tot de definiëring van milieubeheer manifesteren:

1. de meest gangbare omschrijving van milieubeheer, die betekent: bescherming van het milieu tegen verontreiniging

(van water, bodem en lucht) en belasting (geluidshinder). Milieubeheer in deze zin, of beter gezegd milieuhygiëne, maakt deel uit van het ruimtelijk beleid.

2. de in vakkringen opkomende neiging om milieubeheer veel ruimer te zien, nl. als het beheersen van het gehele ecosysteem, d.w.z. het totale menselijke, dierlijke en plantaardige leefpatroon. In deze benadering vormt het ruimtelijk beleid een onderdeel van het milieubeheer in ruime zin.

Details

Wanneer men van dit ruime kader kennis heeft genomen, valt het bij de verdere bestudering van het rapport wat tegen, dat veel aandacht wordt besteed aan tekorten in de aanpak van verschillende details, bijvoorbeeld in de passage „Tegenstelling flats en eengezinswoning”.

Daarbij gaat de commissie in op punten zoals exploitatietekorten bij bestemmingsplannen, dwang tot industriële bouw, langdurige onteigeningsprocedures van landbouwgrond, die elk voor zich belangrijke oorzaken zouden zijn van het feit, dat het aandeel van de flatwoningen in de nieuwbouw is toegenomen van 30 à 40 % tot 60 %. Daarbij komen termen aan de orde als „sneetje huis” of „plakje flat”, terwijl geen aandacht wordt geschonken aan mogelijk belangrijke motieven zoals stedenbouwkundige vormgeving, budgettaire problemen in het kader van het aantal te bouwen woningen, en visies op de huisvestingsproblematiek, waarbij een zekere massificatie voorheen als een onvermijdelijk gevolg van de verstedelijking werd aangenomen.

Heel duidelijk en van grote waarde is de constatering, dat de huidige vormen van de subsidieregeling voor sanering, stadsreconstructie en rehabilitatie niet altijd tot het gewenste resultaat leiden. Het is echter enigszins bevreemdend, dat deze conclusie van

structurele aard is geplaatst in een passage over flats en eengezinswoningen, terwijl een meer diepgaande beschouwing over dit toch centrale probleem naar mijn mening zeker in het rapport had gepast.

In het spanningsveld landbouw / verstedelijking, dat is behandeld in een paragraaf over platteland en stedelijke buitengebieden, is een concrete maatregel voorgesteld, nl. het concentreren van de bio-industrie op daarvoor aangewezen terreinen. Hiermee wordt geen oordeel uitgesproken over deze aanbeveling, maar uit deze voorbeelden blijkt, dat de commissie in het ene geval een duidelijke oplossing aangeeft, terwijl het in het andere bij een vraagstelling blijft.

Met betrekking tot de bevolkingspolitiek wordt duidelijk gesteld, dat de bevordering van de leefbaarheid in de ruimtelijke ordening een actieve bevolkingspolitiek vraagt. Als even noodzakelijk wordt de afremming van de immigratie in ons land aan de orde gesteld. Ver uitgewerkt is dit onderdeel echter niet.

Ordering en ontwikkeling

Wat het regionale ontwikkelingsbeleid betreft, wordt het aantal probleemgebieden in de eigenlijke betekenis van het woord teruggebracht tot twee, nl. Oost-Groningen en de oostelijke mijnstreek. Het is uiteraard de vraag, of deze beperking terecht is.

Op het gebied van het milieubeheer worden de gebruikelijke aspecten behandeld. Duidelijk neemt de commissie stelling met betrekking tot de druk vanuit het buitenland, bijv. in de volgende formulering: de „poort-functie, die we ons land zo graag laten aanleunen (dat we tevens de gootsteen van West-Europa zijn geworden, hadden we maar op de koop toe te nemen)”. Deze paragraaf begint trouwens met de constatering, dat ons op verschillende terreinen van ruimtelijke ordening door

het buitenland doeleinden blijken te worden opgelegd. Hierbij gaat men echter voorbij aan de geografische ligging van ons land, de democratische structuur en de daaruit noodzakelijkerwijs voortvloeiende gevolgen. Een centrale vraag is, in hoeverre het mogelijk is bepaalde natuurlijke ontwikkelingen met kunstmatige maatregelen blijvend tegen te houden. De onderhavige paragraaf, waarvan de toon wat emotioneel is, sluit met de constatering, dat er dringend behoefte bestaat aan een democratisch georganiseerd supranationaal optreden, waaraan nationale beslissingen ondergeschikt dienen te zijn. Deze constatering is voor het terrein van de ruimtelijke ordening van groot nut, maar het is de vraag, of dit reeds op korte termijn werkelijkheid kan worden.

In de samenvatting van de doeleinden worden enkele onderdelen saillant geformuleerd, maar veel nieuwe, richtinggevende elementen zijn er niet in te ontdekken. Het zijn de reeds geruime tijd bekende uitgangspunten, die in alle belangrijke studies over de ruimtelijke ordening — overigens terecht — opnieuw, met verschillende nuances, worden opgesomd. In de uitwerking en de tijdsvolgorde zijn de verschillen groter, maar hieromtrent wordt in het rapport niet het uitsluitsel gegeven dat gezien de inleiding mocht worden verwacht.

Beleidsinstrumenten

In het hoofdstuk „Beleidsinstrumenten” wordt op enkele punten van de bestuursorganisatie ingegaan, alsmede op aspecten van de besluitvorming. Als algemeen uitgangspunt wordt o.a. concreet aanbevolen, dat spoedig een wijziging van de Ruilverkavelingswet tot stand zou moeten komen, die het onmogelijk maakt dat een stemming over een ruilverkaveling plaatsvindt alvorens voor het betrokken gebied bestem-

mingsplannen zijn vastgesteld en goedgekeurd.

Bij de beleidsinstrumenten wordt tevens naar voren gebracht, dat een nationaal erfpachstelsel zou moeten worden ontwikkeld, waarbij gronden die eenmaal in handen van de overheid zijn, niet opnieuw aan particulieren in eigendom worden uitgegeven. De tegenmotieven worden in het rapport alleen gezocht in de financiële hoek; een verwijzing naar het eigendomsrecht als hoeksteen in onze huidige maatschappelijke orde zou in dit rapport zeker op haar plaats zijn geweest.

Vrij diep wordt ingegaan op het probleem van de werkgelegenheid, waarbij een scala van maatregelen wordt genoemd om de kwalitatieve verbetering van de werkgelegenheidsstructuur een kans te geven.

Met betrekking tot de besluitvorming wordt uitgebreid betoogd, dat de centrale overheid hierin een belangrijke taak krijgt te vervullen. Aan de minister van Ruimtelijke Ordening wordt een zwaardere positie toegekend dan thans het geval is. Een conclusie is, dat het zwaartepunt van de besluitvorming over ruimtelijke vraagstukken die van nationaal belang zijn, ook wettelijk verlegd moet worden van de gemeente naar het rijk, waar dit immers veelal reeds feitelijk ligt.

Een duidelijke beschouwing wordt gewijd aan de problematiek van de gewestvorming, waarbij als wens naar voren wordt gebracht, geen vierde bestuurslaag te introduceren. Een belangrijke conclusie is, dat de samenstellers van het rapport bij een volgroeide bestuurlijke gewestvorming geen plaats meer zien voor de provincies, die echter naar hun mening in de huidige overgangsfase als beleidskader voor de ruimtelijke ordening nog niet kunnen worden gemist.

Ook met betrekking tot de beslissingen op plaatselijk niveau wordt gesteld,

dat de uiteindelijke besluiten over het ruimtelijk beleid toekomen aan de rechtstreeks gekozen politieke organen, dus niet aan ambtelijke apparaten en kleine bestuurscolleges, maar ook niet aan allerlei spontaan gegroeide en willekeurig samengestelde massavergaderingen of actiegroepen.

In het hoofdstuk „Economische aspecten van het ruimtelijk beleid” wordt aandacht geschonken aan kosten en baten, zowel op nationaal en regionaal als op plaatselijk niveau. De problematiek wordt door de commissie goed onderkend, maar begrijpelijkerwijs heeft men ook in dit rapport niet de steender wijzen ter oplossing van het zo ingewikkelde afwegingsproces kunnen ontdekken.

Rest nog bijlage 2: de vestiging van *Shell Chemie* aan de Moerdijk. Dit zou nu hét voorbeeld bij uitstek moeten zijn om aan te tonen, dat de procesgang van de besluitvorming niet op de juiste wijze verloopt. De omvang van het probleem en de belangen die daarbij in het spel waren, maken dit echter tot een ondoorzichtige zaak, waaruit wel de les kan worden getrokken, dat in de toekomst een meer open afweging van de belangen noodzakelijk zal zijn.

Lof en kritiek

Deze beschouwing zou ik willen besluiten met een woord van lof aan de samenstellers wat betreft de breedheid en op sommige plaatsen de diepgang waarmee de problematiek is behandeld en beschreven. Wel meen ik te mogen concluderen, dat ten aanzien van sommige passages moet worden gesproken van een onevenwichtige benadering, namelijk enerzijds te grote detaillering en anderzijds beleidsvoorbereiding op langere termijn. Het rapport had aan kracht gewonnen wanneer men de nog moeilijker weg had durven betreden van toetsing van de totale problematiek aan de meer fundamentele menselijke en maatschappelijke waar-

den, zonder detail-beoordelingen van de huidige feilen in vele onderdelen van de ruimtelijke ordening. Voor degenen die in het kader van de ruimtelijke ordening werkzaam zijn dan wel bij het openbaar bestuur zijn be-

trokken, is bestudering van dit cahier leerzaam. Tevens draagt het rapport bij tot een discussie die haar uitmondning kan krijgen in de te verwachten aanpassing van de „Tweede nota ruimtelijke ordening“.

Beperking van grondrechten

D. H. M. Meuwissen * bespreekt „Beperking van grondrechten“ door M. C. B. Burkens; uitg. Kluwer, Deventer; 1971; 190 pag.; f 24,50.

Dit boek is de handelsuitgave van het proefschrift van de huidige hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rotterdamse Hogeschool. Het proefschrift werd in 1971 verdedigd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en verwierf de kwalificatie *cum laude*. Ik zou hier hier willen volstaan met een korte bespreking, omdat elders een meer uitvoerige recensie zal verschijnen.

Het boek is belangrijk. Niet alleen omdat het onderwerp „beperking van grondrechten“ in de moderne staatsrechtelijke verhoudingen van grote betekenis is, maar ook omdat de auteur zijn betoog streng systematisch en vanuit zorgvuldig overwogen uitgangspunten opzet. De veelal prikkelende formuleringen blijven de lezer boeien. De auteur schuwt een duidelijk standpunt niet. Het boek bestaat uit zes hoofdstukken; over ieder daarvan een enkele opmerking.

1

Het eerste hoofdstuk bevat de inleiding. Daarin wordt het onderwerp afgebakend en worden de uitgangspunten uiteengezet. Anders dan bij juristen gebruikelijk is, schrikt *Burkens* er niet voor terug, zijn vooronderstellingen duidelijk te expliciteren. Hij geeft nauwkeurig aan, wat het object van zijn beschouwing is en welke methode hij

daarbij hanteert. Naar het mij voorkomt, wordt daarbij aangesloten enerzijds bij een nogal traditionele en formele rechtsopvatting (waarin aan tekst en formulering grote waarde wordt toegekend) en anderzijds bij recente geschriften van de Duitse socioloog *Luhmann*. Het is voor mij de vraag, of een dergelijk uitgangspunt overtuigend is en of daarbij voldoende recht wordt gedaan aan de eigen aard en structuur van het recht.

2

Het tweede hoofdstuk richt zich op het eigenlijke thema van het boek en behandelt de vaak gemaakte onderscheiding tussen algemene en bijzondere beperkingen. Het zou te ver voeren de problematiek hier samen te vatten: we zouden dan moeten ingaan op een ingewikkeld juridisch-technisch probleem. Alleen dit: de bedoelde onderscheiding komt voor het eerst voor in de toelichting op de „Proeve van een nieuwe grondwet“ uit 1966 en is door de staatscommissie-*Cals / Donner* overgenomen. *Burkens* hekelt de onderscheiding op zeer scherpzinnige wijze. Zijn kritiek is belangrijk en het is zaak dat de nieuwe Kamerfracties daarvan kennis nemen, wanneer de hangende voorstellen inzake wijziging van de grondrechten (wetsontwerp 11 051) nog eens in behandeling mochten komen.

* Mr. D. H. M. Meuwissen is hoogleraar staatsrecht aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij publiceerde: „De Europese Conventie en het Nederlandse recht“ (dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1968) en „Rechtsvinding en staatsrecht“ (inaugurale rede, Rijksuniversiteit Groningen, 1971). — Zie ook het artikel „Versterking van grondrechten“ van prof. mr. H. Th. J. F. van Maarseveen in „Politiek perspectief“, november/december 1971. (Red.).

Hoofdstuk 3 bevat een uitvoerig overzicht van de verschillende clausuleeringen die de grondrechten uit onze Grondwet en uit het Verdrag van Rome bevatten. Daarbij wordt aandacht geschonken aan de competente organen, de doelstelling en gedragscodes, de procedures en de regelingen voor uitzonderingstoestanden. Een voor theorie en praktijk nuttig overzicht. *Burkens* trekt zijn conclusies intussen pas in het vierde hoofdstuk. Daar wordt het bestaande en in het derde hoofdstuk beschreven recht sterk bekritiseerd. Zijn kritiek komt erop neer, dat de verschillende teksten onvoldoende aangeven, in welke gevallen met name door de wetgever beperkingen (op de grondrechten) mogen worden aangebracht. Hij spreekt in dit verband van broddelwerk en systeemloosheid (pag. 121). Van een rechterlijke toetsing aan bijv. de regeringsvoorstellen (wetsontwerp 11 051) verwacht hij niet veel. *Burkens* voert ten slotte een pleidooi voor een andere organisatorische opzet van het wetgevend apparaat ter zake (en hij kan het weten: in vroegere jaren was de auteur immers verbonden aan de afdeling Grondwetszaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken). Er moet z.i. een speciaal ambtelijk bureau worden opgezet en ingeschakeld bij de voorbereiding van wetgeving die de grondrechten beperkt of de uitoefening daarvan anderszins raakt. Op die wijze kan een coherent en systematisch wetgevingsbeleid worden verwacht.

Hierbij een korte kanttekening. *Burkens* hecht kennelijk veel waarde aan zorgvuldige formulering van de grondrechten en van de (eventueel beperkende) wetgeving. Niet ten onrechte; zijn voorstel verdient dan ook serieus in overweging te worden genomen. Niettemin mag men de draagwijdte van een wettelijke formulering (en van een veranderende organisatorische opzet)

niet overschatten. Er zullen zich immers steeds onvoorziene (en onvoorziebare) gevallen voordoen. De rol van de rechter, die immers in het concrete geval vermag te beslissen, zal dan ook, naar mijn smaak, altijd een belangrijke blijven. En daarbij kunnen interpretaties uit de bus komen die moeilijk van te voren kunnen worden bedacht, maar die toch zeer bevredigend zijn (vgl. de jurisprudentie van de Hoge Raad over artikel 7 van de Grondwet, inzake de vrijheid van drukpers). Ik krijg de indruk, dat *Burkens* daarvoor wel erg weinig ruimte laat. Om die reden hecht ik dan ook, anders dan *Burkens*, grote waarde aan de invoering van een rechterlijk toetsingsrecht van de wetgeving aan de grondrechten uit de (nieuwe?) Grondwet. Ik meen dat serieuze overweging daarvan door de nieuwe regering en het nieuwe parlement dwingende eis is.

4

In het vijfde hoofdstuk komt de auteur nog eens terug op het wetgevingsbeleid inzake de beperkingen op de grondrechten. We lezen daar interessante beschouwingen over het probleem van de kernrechten (belangrijk in verband met de toepassing van artikel 7 van de Grondwet), het misbruik van grondrechten en de zgn. bijzondere rechtsverhoudingen. Ik ga daar verder niet op in, doch wijs slechts op de eerste paragraaf van dit hoofdstuk (pag. 132-141), waarin de auteur zijn visie op het optreden van overheid en wetgever nader ontvouwt. Een meer traditionele opvatting, die de werkzaamheden van de wetgever karakteriseert als het kiezen uit (eventueel hiërarchisch geordende) *waarden*, wordt daarbij afgewezen. Daartegenover stelt *Burkens* een opvatting van de staat „als beslissingsmechanisme, een deelorganisatie in het maatschappelijk bestel, welke de functie heeft bindende beslissingen te nemen en

daardoor maatschappelijke problemen tot een oplossing te brengen" (pag. 135). Daarbij moet worden gezocht naar een zinvolle én rationele wijze van probleem-oplossing. De belangen moeten worden afgewogen en de waarden moeten worden teruggebracht tot de status van belangen. Het is hier niet de plaats om op deze visie nader in te gaan. Zij is interessant en modern. Ik plaats echter vele vraagtekens. Ik kan me namelijk moeilijk voorstellen, hoe men een nadere bepaling van „recht" en „staat" zou kunnen geven, zonder gebruik te maken van het traditioneel-wijsgerig begrip „waarden".

5

Het zesde en slothoofdstuk handelt over de begrippen vrijheid en gelijkheid. We vinden hier een interessante beschouwing over de verstrengeling van beide begrippen in de moderne maatschappelijke verhoudingen, aan de hand van de bekende analyse van *Habermas* in „*Naturrecht und Revo-*

lution". *Burkens* sluit daarbij aan. Hij wijst er ook op, dat zich allerlei ontwikkelingen voltrekken om méér „gelijkheid" in de maatschappij te realiseren. Hij juicht deze ontwikkelingen ook toe. Ook hier plaats ik echter vraagtekens. Ik kan het eens zijn met de strekking van *Burkens'* betoog in dit slothoofdstuk, maar hoe moet ik dit dan rijmen met de afwijzing van „waarden" in het vijfde hoofdstuk? Daar wordt de betekenis van de waarden immers sterk gereduceerd, terwijl zij in het slothoofdstuk weer als belangrijke doelstelling van beleid worden geïntroduceerd. Hoe zit dat? En hoe moet ik trouwens de instemming met *Habermas* in overeenstemming brengen met de eerder vermelde voorkeur voor de gedachtengang van *Luhmann*? Zoals bekend, denken beide schrijvers immers bepaaldelijk niet in dezelfde richting. Doch hoe dit ook zij, *Burkens* heeft een boeiend boek geschreven, dat iedere jurist (en politicus), die er de tijd voor wil nemen, kan worden aanbevolen.

Terug tot Emmanuel Mounier

K. J. Hahn * bespreekt een studie van *Wolfgang Seeger* over de ideeën van de in 1950 overleden christen-democratische filosoof *Emmanuel Mounier* (oprichter van het tijdschrift „*Esprit*"): „*Der Mensch und die Politik - eine politische Anthropologie der Gegenwart*", door *Wolfgang Seeger*; gepubliceerd als cahier - nr. 9 - van het „*Institut für internationale Solidarität der Konrad-Adenauer-Stiftung*"; uitg. *Von Hase und Koehler*, München; 1971; 419 pag. (Deze recensie is met toestemming overgenomen uit „*Christlich-demokratisches Panorama*", het tijdschrift van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum. Vertaling: *Hans Hoyinck*).

De namen van hen die de idee van de christen-democratie zijn filosofisch fundamenteel gaven en die de politieke activiteiten van de christen-democratische beweging inspireerden, zoals *Emmanuel Mounier* en *Jacques Maritain*, hebben de afgelopen jaren in Europa hun glans verloren; de jonge generatie is op zoek

naar een andere horizon, naar andere denkers. Ofschoon in Frankrijk het tijdschrift *Esprit* en filosofen als *Etienne Borne* hun erfdeel trouw beheren en verder tot ontplooiing trachten te brengen, heeft hun naam in Europa niet meer dezelfde klank als tijdens de eerste jaren na de oorlog. In Latijns

* Dr. K. J. Hahn, voormalig internationaal-secretaris van de KVP en lid van de partijraad, is directeur van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum te Rome en correspondent van *De Tijd*. (Red.).

Amerika evenwel ligt de situatie anders. De grondleggers van de Latijns-Amerikaanse democratie en haar belangrijkste theoretici, zoals *Eduardo Frei*, *Jaime Castillo* en *Rafael Caldera*, hebben — deels ook in persoonlijk contact — *Mouniers* school doorlopen en tonen zich, evenals velen van hun volgelingen, tot op de dag van vandaag voorstander van haar basisideeën. De voornaamste thans nog geldende politieke uitgangspunten en begrippen van de christen-democratie in Latijns Amerika verloochenen hun afkomst beslist niet.

Het is daarom allesbehalve toevallig, dat *Wolfgang Seeger*, een jong Duits politicoloog, die naast zijn studie in Freiburg im Breisgau politicologie en sociologie studeerde in Parijs, in Latijns Amerika de betekenis van *Emmanuel Mounier* ten volle heeft beseft en in deze nieuwe omgeving van nabij — maar toch qua tijd en plaats op ruime afstand — uitgebreide onderzoekingen heeft gewijd aan de gedachtenwereld van *Emmanuel Mounier*. Dit is des te opmerkelijker als men weet, dat *Emmanuel Mounier* in het Duitse taalgebied en in de Duitstalige politicologie nooit de betekenis heeft verworven van een *Jacques Maritain* en daar nooit een invloed heeft uitgeoefend, vergelijkbaar met die in de Romaanstalige landen in Europa.

Bergstraesser

Seeger, voor het *Institut für internationale Solidarität* werkzaam in Lima (Peru), moet daar ongetwijfeld een sfeer hebben aangetroffen die zijn levendige interesse voor *Mounier* volledig tot haar recht heeft doen komen. Daar komt nog dit bij: *Seeger* is een leerling van *Arnold Bergstraesser*, de belangrijkste Duitse politicoloog, die op het systematische en theoretische denken niet alleen van de christen-democraten, maar van alle democraten in Duitsland een beslissende invloed heeft

gehad. Een niet gering aantal persoonlijke leerlingen van hem draagt op belangrijke posten aan universiteiten en op regeringsniveau zijn gedachten uit. Voor *Bergstraesser* geldt omgekeerd, dat zijn ideeën in het Romaanstalige deel van Europa veel te weinig bekendheid genieten.

Het is daarom in tweeërlei opzicht terecht, dat *Seeger* zijn omvangrijke, van een uitgebreide bibliografie voorzien werk inleidt met een uitvoerig hoofdstuk over de grondgedachten van *Emmanuel Mounier* en daarbij de grote verwantschap signaleert die de ideeën van *Mounier* en *Bergstraesser* op de belangrijkste punten vertonen: de overtuiging dat in de politiek op de eerste plaats een duidelijk filosofisch-theoretisch beeld van de mens nodig is, met andere woorden dat het personalisme een theoretisch, filosofisch en antropologisch fundament vereist, dat recht doet aan de christelijke oorsprong van dat mensbeeld. Voorts zijn beide denkers ervan overtuigd, dat het tot het terrein van de politiek behoort vooruit te denken, door handelend op te treden min of meer op de geschiedenis vooruit te lopen, om de toekomst vandaag te laten beginnen. Maar deze politieke taakstelling wordt bij beide filosofen voor een belangrijk deel bepaald door de overtuiging, dat de samenleving en de moderne mens zich in een ernstige crisis bevinden. Over deze belangrijke grondlijnen en doelstellingen zijn *Bergstraesser*, die als politiek emigrant in de Verenigde Staten de daar gebruikelijke meer pragmatisch ingestelde politicologie leerde kennen, en *Mounier*, wiens culturele en historische achtergrond anders is, het dus eens.

Personalisme

Na een beknopte levensbeschrijving van *Mounier* werkt *Seeger* het personalisme van *Mounier* uit als filosofie van de crisis — ook die van de christelijke cultuur —, beschrijft hij *Mouniers*

analyse van de tegen de persoon gericht krachten en vestigt hij de aandacht op de politieke uitgangspunten behoeve van een sociaal-economisch beleid die *Mounier* uit dit personalistische humanisme destilleert. Terecht gaat *Seeger* hierbij dieper in op de „communautaire” dimensie van *Mouniers* personalisme, een dimensie die voor de christen-democraten in Latijns Amerika — gegeven de volkomen anders gearde maatschappelijke situatie daar — beslissender betekenis moest krijgen dan voor hun collega's in Europa. Ten slotte plaatst *Seeger* het dynamische, van vrijheid en revolutie doortrokken humanisme, zoals hij het personalisme van *Mounier* beschouwt, tegenover het revolutionaire

marxistisch communisme. Dan blijkt, dat deze systematische verwoording van de gedachtenwereld en van de cultuur- en maatschappijpolitieke uitgangspunten van *Mounier* bijzonder waardevol is, niet zozeer als historische beschouwing maar als een actuele bijdrage tot politieke bezinning en heroriëntering.

Bij wijze van conclusie citeren we met instemming wat *Adolf Herkenrath* in zijn inleiding tot deze studie opmerkt: „(*Mounier*) heeft in de verschillende christen-democratische partijen van dit subcontinent (Latijns Amerika) zijn ideeën over de positie van de mens in de samenleving, en bijgevolg over de relaties tussen de politiek en het individu, algemeen ingang zien vinden”.

Medezeggenschap in de onderneming

P. H. Gommers * bespreekt „*La Participation des Citoyens au Pouvoir Economique dans l'Entreprise*”; cahier nr. 14 van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum te Rome; 1972; 76 pag.

In bijdragen van vijf christen-democraten (onder wie drie Nederlanders) wordt in deze bundel de sterk actuele problematiek van de medezeggenschap in de onderneming behandeld. Prof. dr. Th. B. C. Mulder SJ¹ belicht de materie vanuit de wetenschappelijke sector, prof. dr. W. Albeda² vanuit de kring van werknemersorganisaties en dr. T. Kerstiëns³ als „vertegenwoordiger” van de werkgevers. Blijven deze beschouwingen noodgedwongen in het theoretische vlak, de bijdrage van H. J. Russe⁴ is meer afgestemd op de feitelijke ontwikkelingen ten aanzien van de medezeggenschap in de Duitse

Bondsrepubliek. Dr. R. Papini⁵ wijst in zijn inleiding op de noodzaak van een consequente doorvoering van de medezeggenschap in de onderneming, een noodzaak die door de overige auteurs wordt onderschreven. Het toenemende ontwikkelingsniveau van de werknemers versterkt het verlangen naar een werkelijke democratisering van de economische sector. Russe herinnert er bovendien aan, dat het streven naar een harmonische samenwerking tussen kapitaal en arbeid van de oorsprong af het wezenskenmerk is geweest van de christen-democratische beweging.

* Drs. P. H. Gommers, Tweede-Kamerkandidaat voor de KVP, is coördinator middellange-termijn-planning bij het Centraal Planbureau. — Van het hier besproken cahier zijn enkele exemplaren (gratis) verkrijgbaar bij het Centrum voor Staatkundige Vorming. (Red.)

¹ Hoogleraar aan de sociologische faculteit van de Gregoriaanse Universiteit te Rome.

² Lid van de Eerste Kamer voor de ARP en hoogleraar aan de sociologische faculteit van de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam.

³ Secretaris-generaal van de „Union Internationale Chrétienne des Dirigeants d'Entreprise” (UNIAPAC), lid van de KVP.

⁴ Lid van de Bondsdag voor de CDU.

⁵ Medewerker van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum te Rome, redacteur van „Panorama démocrate-chrétien”.

Situatie in Duitsland en elders

De meningen omtrent de mate waarin deze medezeggenschap zou moeten plaatsvinden, lopen — zoals was te verwachten — nogal uiteen. In het algemeen wordt onder medezeggenschap verstaan een gedeelde zeggenschap van kapitaal- en werkdeelnemers in een onderneming. Zij betreft niet de uitvoerende directie van een bedrijf, maar de benoeming van een soort Raad van Commissarissen of beheersraad. *Mulder* gaat uit van een paritaire verdeling van de zeggenschap tussen kapitaalverschaffers en werknemers. *Russe* gaat gedetailleerd in op de standpunten hieromtrent in de Bondsrepubliek. In de Duitse kolen- en staalindustrie is de pariteit in zeggenschap tussen kapitaal en arbeid binnen de onderneming reeds in 1956 bij wet vastgelegd.

Ook belangengroepen en politieke partijen hebben zich hierover duidelijk uitgesproken. Zo verlangen de algemene werknemersorganisatie⁶ en de sociaal-democratische partij paritaire medezeggenschap in bedrijven van een bepaalde omvang, onder toevoeging van een neutrale figuur aan de Raad. Bovendien zouden onder de vertegenwoordigers van de werknemers ook enkele buiten het bedrijf staande vakbondsvetegenwoordigers moeten worden opgenomen. De christen-democraten en de ambtenarenorganisatie⁷ gaan eveneens van een paritaire verdeling uit, maar laten 10-20 % van de zetels ter beschikking van vertegenwoordigers van het algemeen belang. De werkgevers en de liberale partij ten slotte willen eerst de mogelijkheden van medezeggenschap binnen de bestaande wetgeving verder uitwerken; een standpunt dat door *Kerstiäns* wordt gedeeld. Vermeldenswaard is nog dat de CDU zich in haar *Verklaring van Offenburg* (1967) heeft uitgesproken voor een

soort publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Liggen ten aanzien van de medezeggenschap de Nederlandse christen-democraten duidelijk bij hun Westduitse collega's ten achter, de invoering van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie kan vanuit Nederland als achterhaald worden beschouwd. Een en ander demonstreert wel het niveau van de christen-democratische samenwerking binnen de Europese Gemeenschap. Het is te hopen, dat deze publikatie aanleiding zal geven tot de vorming van een christen-democratische EG-commissie om voorstellen uit te werken voor een gezamenlijk standpunt in dezen.

Albeda haalt het Joegoslavische systeem aan, als zijnde de meest consequente uitvoering van medezeggenschap. Dit systeem lijkt mij echter beter gekarakteriseerd als eenzijdige dan als „mede"-zeggenschap. Kapitaal-deelnemers in het bedrijf zijn de staat en/of het bedrijf zelf. Hierdoor ontstaat de labiele constructie van een marktstelsel gecombineerd met een gebonden kapitaalverkeer. Het systeem schept dan ook voortdurend ongewenste situaties, waardoor het experiment in het algemeen vrij negatief wordt beoordeeld.

Onevenwichtige ontwikkelingen

Expliciet wordt er door verschillende auteurs op gewezen, dat medezeggenschap van kapitaal en arbeid in de onderneming alleen mogelijk is in een maatschappijstructuur, gebaseerd op een economisch marktstelsel. Voor de handhaving van een dergelijk systeem is het echter niet voldoende, dat de medezeggenschap consequent wordt uitgevoerd. Ook voor problemen zoals de inkomensverdeling, de deelname aan het hoger onderwijs, en de tendensen tot concentratie van onder-

⁶ Deutsche Gewerkschaftsbund.

⁷ Deutsche Angestelltengewerkschaft.

nemingen dienen oplossingen te worden gevonden. Gezien de afbakening van het onderwerp wordt aan deze kwesties geen aandacht geschonken, hoewel een verband tussen de organisatie van de medezeggenschap en de inkomensverdeling voor de hand ligt. Het wordt daarom niet aannemelijk, waarom binnen de Raad van Commissarissen de polarisatie tussen vaste-inkomestrekkers en participanten in de winst- en verliesrekening bij doorvoering van de medezeggenschap zou worden opgeheven.

Een levensgrote vraag blijft ook, hoe in een gedemocratiseerde markteconomie de actuele problematiek van het leefmilieu en in het bijzonder de grondstoffenuitputting zou kunnen worden opgevangen. In het rapport van de commissie-Mansholt⁸ wordt in feite geconstateerd, dat de markteconomie

hierop geen antwoord kan geven, en wordt een oplossing gezocht in een nagenoeg geheel gesocialiseerde, centraal geleide economie.

Indien de christen-democraten een gedemocratiseerde markteconomie willen propageren, is het noodzakelijk, dat aangegeven wordt hoe de onevenwichtige ontwikkelingen ten aanzien van milieu, bevolking, inkomensverdeling, enz. kunnen worden opgevangen en in goede banen geleid. De voorstellen van enkele groepen om in de te kiezen Raad van Commissarissen een minderheid van leden te benoemen die het algemeen belang dienen te vertegenwoordigen, lijkt een weinig adequate oplossing. Een recente studie van een werkgroep van het *Centrum voor Staatkundige Vorming*⁹ tracht al deze aspecten binnen één organisatiestructuur te brengen.

⁸ „Advies van de 'Commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR"; 1972.

⁹ Zie het groene katern in dit nummer. (Red.).

Bezwaren tegen subsidies

A. A. van Duijn * bespreekt „Autarkie of subsidie” door dr. A. J. Verbrugh, drs. K. Wezeman en ds. Joh. Francke; gepubliceerd onder auspiciën van het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband; uitg. De Vuurbaak, Groningen; 1972; 200 pag.; f 12,—.

Dit boek bevat de congresstukken van het „subsidiecongres” dat in het najaar van 1970 in Woudschoten is gehouden. Volgens de inleiding waren op dit congres geen specialisten bijeen, maar kerkmensen van allerlei slag, die in een welvaartsstaat met een soms kwistig subsidiërende overheid niet wensen te vergeten, dat de kerk een zelfstandige en hoge roeping te vervullen heeft, ook in financiële zaken.

Voor dit congres werden een drietal referaten samengesteld, waarvan het

eerste getiteld is: „Subsidiabelen en welvaartsverdelers”, geschreven door dr. A. J. Verbrugh¹. Hij behandelt o.a. de vraag, hoe een christen die volgens het Woord Gods wil leven, zich moet opstellen tegenover een subsidie-verstrekkende overheid. De teneur van het hele betoog komt er op neer, dat liever geen subsidie wordt ontvangen (behalve voor zaken met een openbare betekenis, zoals bijv. wegen), omdat daardoor de zelfstandigheid van de Kerk in gevaar kan komen. Voortdu-

* Drs. A. A. van Duijn, lid van de partijraad van de KVP, is werkzaam op het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, afdeling Algemene Economische Vraagstukken. (Red.).

¹ Lid van de Tweede Kamer voor het Gereformeerd Politiek Verbond. (Red.).

rend moet worden geprotesteerd tegen alle vormen van overheidssubsidiëring van arbeid op geestelijk gebied. Dit geldt ook voor de rijksbezoldiging van „geestelijke verzorgers” in de krijgsmacht of bijv. ten behoeve van gevangenen. Aangezien een protest vooral dán reëel is als men er rekening mee houdt, dat dit wordt erkend (waardoor dus de subsidies, bezoldigingen e.d. over de gehele linie zouden vervallen, wordt het noodzakelijk geacht, dat de Gereformeerde Kerken zelf de financiële middelen bijeenbrengen om het zuiver kerkelijk werk te kunnen bekostigen.

Dit protest is echter tot nu toe niet door de overheid erkend, wat tot gevolg heeft, dat onze gereformeerde broeders in nood raken: zij ontvangen allerlei subsidies die zij niet wensen. Deze subsidies nu worden gefinancierd uit de belastingmiddelen, waaraan de leden van de Gereformeerde Kerken hun bijdrage leveren. Op deze wijze voelen zij zich verplicht gesteld te betalen voor diensten van „genootschappen op geestelijke grondslag”, waarvoor zij in veel gevallen geen enkele verantwoordelijkheid dragen en waarmee zij ook als staatsburgers niets te maken hebben. In zo'n situatie, aldus de auteur, waarin de overheid ook geld voor het gereformeerde kerkelijk werk wil uitkeren, kan dit niet als subsidie worden aanvaard, maar wel als een compensatie (of zelfs als een buit op de overheid) voor onrechtmatig geheven belasting ten behoeve van andere geestelijke genootschappen.

Deze hoogst wonderlijke redenering om het ontvangen van subsidie goed te praten wordt door de schrijver zelf geen fraaie oplossing genoemd, omdat deze compensatiegelden door de overheid niet worden betaald aan de belastingbetaler, maar bijv. aan de kerkelijke instellingen. *Verbrugh* vindt dit echter altijd nog een betere zaak dan wanneer de overheid (die doof is voor

argumenten!) gereformeerde burgers via belastingheffing dwingt om geld aan niet-gereformeerde instellingen op geestelijke grondslag over te dragen.

Herverdeling als oorzaak

Een zeer belangrijke oorzaak van de toename der subsidies in de na-oorlogse periode moet volgens de schrijver worden gezocht in het socialistische herverdelingsstreven, waarin het toekennen van subsidies wordt opgevat als een middel om tot deze herverdeling te komen. Hij beschouwt dit als een misleidende opvatting en pleit er voor, vast te houden aan het uitgangspunt dat belastingen worden geheven ter dekking van overheidsuitgaven; hetgeen dan als zodanig niets met herverdeling te maken zou hebben. Het streven naar meer inkomensgelijkheid acht *Verbrugh* maatschappelijk verkeerd, omdat men uitgaat van de gedachte dat allen moeten zorgen voor het leven van de mens, dat daardoor geleid en geregeld wordt en waardoor tevens zijn individuele verantwoordelijkheid en ontplooiing wordt beperkt. De stelling dat de inkomensverdeling een algemeen aanvaarde doelstelling in de politiek is geworden, vecht de auteur in dit verband aan. Wel wil hij erkennen, dat dit herverdelingsstreven al flink in de christen-democratische partijen is doorgedrongen, maar men ziet het daar volgens hem nog niet als een op zichzelf staande doelstelling. Dat deze mening van de schrijver onjuist is, tonen de volgende citaten uit het *Interim-rapport van de Groep van achttien*, dat reeds in maart 1968 verscheen, aan: „Ten aanzien van het bewerkstelligen van meer rechtvaardige verhoudingen van inkomens en vermogens hebben overheid en bedrijfsleven elk een eigen taak en verantwoordelijkheid”, en: „Voorts zal de zorg van de overheid voor verantwoorde inkomens- en vermogensverhoudingen niet beperkt mogen zijn tot de opstelling en

dat in ieder geval een niet onbelangrijke stap is op de lange weg naar waarachtige ontwikkelingsamenwerking. En minister *Udink* komt lof toe

voor het feit, dat hij de stoot heeft gegeven tot de uitgave van de belangwekkende reeks „Deelgenoten in ontwikkeling”.

Wijziging van de Grondwet

Dr. H. Th. Ambagtsheer: „*De constitutie der Nederlanders - een voorstel tot wijziging*”; uitg. Boom, Meppel; 1971; 72 pag.; f 7,50.

Een merkwaardig geschrift. De schrijver wijdt het grootste gedeelte van zijn betoog aan een reeks kanttekeningen bij de bestaande Grondwetstekst. Soms is dit niet onaardig om door te lezen, maar erg belangrijk is het niet, want de schrijver geeft er nergens blijk van, behoorlijk op de hoogte te zijn van de staatsrechtelijke literatuur en van de actuele problematiek. Intussen wil hij wel heel wat veranderingen in de Grondwet aanbrengen: het laatste gedeelte van zijn geschrift vult hij dan ook met een zelf ontworpen Grondwetstekst. We vinden daarin verras-

sende voorstellen zoals het opdragen van de regeling van de grondrechten aan de wetgever en de toekenning aan de Koning van het recht „de langstzittende helft van de Tweede Kamer” te ontbinden. Een toelichting wordt echter niet gegeven; enigerlei vorm van motivering evenmin. De schrijver heeft belangstelling; hij heeft zich ook moeite getroost. Jammer dat het resultaat toch niet bevredigend is. De uitgebreide literatuur over het onderwerp is hoogstens uitgebreid met een curiosum.

D. H. M. Meuwissen

De geschiedenis van het DCN

F. G. J. M. Beckers: „*Het Democratisch Centrum Nederland - documentatie van een streven naar partijvernieuwing*”; uitg. DCN, Akkerwindestraat 23 b, Rotterdam; 1972; 122 pag.; f 3,50.

Frans Beckers heeft een doctoraalscriptie politicologie gewijd aan een documentatie over het *Democratisch Centrum Nederland* (DCN). In vijf hoofdstukken geeft hij een overzicht van het ontstaan, de werkwijze en het resultaat van het vernieuwingsstreven van het DCN.

Het eerste hoofdstuk geeft een politologische positiebepaling van het DCN. Op pag. 12 lezen we, waarom het DCN de idee van christelijke politiek afwijst. Maar op diezelfde bladzijde wijst *Beckers* erop, dat het DCN in een latere fase incidenteel de bereidheid heeft getoond de christen-democratie als een overgangsfase naar een

integrale volkspartij te aanvaarden. Enerzijds toont het DCN hiermee aan, dat het zich bewust is van het feit, dat totale herziening van het partijstelsel slechts mogelijk is als bestaande maatschappelijke en politieke stromingen langs de weg van de geleidelijkheid veranderen. Anderzijds heeft deze opstelling nogal eens wat verwarring gesticht over de doelstelling van het DCN.

Beckers herinnert er ook nog eens aan, dat er duidelijk onderscheiden moet worden „tussen de principieel religieus en confessioneel gerichte termen christelijke politiek of christelijke partij en de principieel politiek en niet noodza-

kelijk confessioneel gerichte termen christelijke democratie of christen-democratische partij. Christelijke democratie is namelijk een sociaal-politieke beweging, zoals liberalisme, socialisme en communisme. Er bestaat veel verwarring over dit onderscheid" (pag. 12-13). Inderdaad. Wanneer men ook nu weer de discussies volgt over een samenwerkingsverband tussen de drie „confessionele" partijen, kan men deze verwarring dagelijks waarnemen. Men vraagt zich wel eens af, of degenen die zich daar zo mee bezighouden, de moeite genomen hebben zich eens te oriënteren in de bestaande literatuur en in de geschiedenis. Overigens zullen dergelijke onderscheidingen het Nederlandse publiek niet raken en zullen zij ook niet begrepen worden wanneer: a. men niet fundamenteel betrokken wordt bij partijvernieuwing; b. vakjargon wordt gebruikt; en c. dat laatste ook nog niet consequent gebeurt. De KVP heeft nooit uitgeblonken in respect voor geschiedschrijving en het nut daarvan. De geschiedenis van de partij moet bij stukjes en beetjes bij elkaar geraapt worden. *Beckers* heeft een interessant stukje geschiedenis gegeven in zijn overzicht van de totstandkoming van het DCN (hoofdstuk II): de zgn. *groep-Utrecht* en het ontstaan van de nota van 22 „vooraanstaande katholieken" naar aanleiding

van het „*structuurrapport*" dat de KVP in 1966 heeft gepubliceerd. Laten we hopen dat dit stukje historie ingeraamd wordt in een werk over de geschiedenis van de partij.

De documentatie moet de „partijvernieuwers" somber stemmen. Eens te meer blijkt, dat een fundamentele wijziging van het partijstelsel in Nederland slechts kan plaatsvinden wanneer de gevestigde grote partijen, met wortels in de maatschappij, bereid zijn hun grondslag en structuur ter discussie te stellen. En dat kan slechts als de leiding van een partij niet alleen aan het „vernieuwen" slaat maar ook concrete besluiten durft te nemen. Dat zou kunnen zijn: het veranderen van ons kiesstelsel.

Na al zoveel monnikenwerk verricht te hebben ziet het DCN toch nog perspectief (hoofdstuk IV). Het DCN heeft de indruk, dat zijn ideeën nu ook wortel schieten in de partij zelf. Voor al degenen in de christen-democratische partijen die het DCN nog gelijk stellen met een „horde beeldenstormers", is het raadzaam zich eens op de hoogte te stellen van het vele werk dat deze groep binnen en ten behoeve van de KVP heeft verricht. Deze documentatie geeft een goed beeld van dat monnikenwerk.

H. A. H. Gribnau

Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum

„*Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum, 1971*"; uitg. KDC, Erasmuslaan 36, Nijmegen; 1972; 163 pag.; f 5,— (eerder verschenen als *aflevering II van de 13e jaargang van het „Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland"*).

In 1970 is het *Katholiek Documentatie Centrum* (KDC) te Nijmegen opgericht. Dit centrum heeft de opdracht zoveel mogelijk documentatie betreffende katholiek Nederland in heden en verleden bijeen te brengen en deze vervolgens te ordenen en te beschrijven. Het is een bijzonder lofwaardig en belangrijk

initiatief van de Katholieke Universiteit om „het culturele en religieuze erfgoed, waaruit zij zelf is voortgekomen, te willen bewaren en analyseren voor ons en voor het nageslacht". Wij kunnen volledig instemmen met deze woorden van kardinaal *Alfrink* bij de officiële opening van het KDC. De kardinaal

voegde daar bovendien nog aan toe, dat het hem oprecht verheugde, dat er anno 1970 nog iets werd opgericht dat uitdrukkelijk het predikaat „katholiek” in zijn titel voert.

Het KDC wil onder meer een stimulans leveren voor de studie van het Nederlands katholicisme. Het wil hulp verlenen aan wetenschappelijke onderzoekers en verslag doen van historische en tegenwoordige ontwikkelingen in katholiek Nederland.

Het centrum verzamelt archieven, boeken, tijdschriften en brochures — materiaal met een unieke waarde voor de geschiedschrijving, dat echter vaak verloren dreigt te gaan door opheffing en fusie van katholieke organisaties, instellingen en tijdschriften en door sluiting van kloosters en seminaries. Het is niet slechts van belang, dat al dit materiaal bewaard blijft, de documentatie wint aan waarde als zij zo volledig mogelijk op één plaats bijeen is. Zo zal het centrum de documentaties van parochies en dekenaten gaan verzamelen, terwijl het in de bedoeling ligt te zijner tijd ook de archieven van de Nederlandse kerkprovincie hieraan toe te voegen.

In de korte tijd van zijn bestaan heeft het KDC reeds een groot aantal archieven bijeengebracht. Hiertoe behoren onder andere de archieven van de *R.K. Staatspartij* en de *Katholieke Volkspartij*. Daarnaast heeft men de beschikking over archieven van belangrijke katholieke staatslieden als *Aalberse*, *Nolens* en *Schaepman*, zodat men nu een aanzienlijke hoeveelheid archiefmateriaal over bijv. de KVP in één gebouw aantreft.

Het KDC is gehuisvest in het gebouw van de Nijmeegse universiteitsbibliotheek. Wat de opbouw van zijn bibliotheek betreft, sluit het documentatiecentrum aan bij de bibliotheek van de universiteit. Naast het hoofdzakelijk wetenschappelijke materiaal van deze bibliotheek is het KDC speciaal attent op het meer populaire materiaal dat karakteristiek genoemd kan worden voor het katholieke leven in Nederland vanaf 1853.

Het KDC richt zich niet louter op het verleden. Evenzeer wordt aandacht besteed aan eigentijdse ontwikkelingen. De actuele documentatie neemt een belangrijke plaats in.

In het eerste jaarboek treft men een uitvoerige beschrijving aan van het ontstaan, het doel en de werkwijze van het centrum. Hieraan is toegevoegd een concept-ontwikkelingsplan alsmede een overzicht van de reeds verworven archieven.

In de jaarboeken is volgens de doelstelling ook ruimte voor het publiceren van opstellen van grotere omvang. Zo is in het jaarboek 1971 een studie opgenomen over de oprichting van het Geert-Groote-genootschap (*G. Dierick*), alsmede een verhandeling over het Sint-Melaniawerk door *drs. J. H. Roes* (de directeur van het KDC) en een opstel van *prof. dr. A. F. Manning*, getiteld „Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954”. Het jaarboek besluit met een overzicht van buitenlandse literatuur over de katholieke kerk in Nederland gedurende de jaren 1965-1970.

Frank A. Bibo

Inhoud

Redactie

3 „Politiek perspectief”

Mr. Frank A. Bibo

9 KVP, wat nu?

Mr. H. J. Marius Gerlings

15 Kabinetscrisis en Tweede Kamer

A. E. M. Duynstee

18 Defensie in de jaren '70

Drs. C. A. Smal

22 Onzekerheid in het politieke ambt

Drs. J. G. H. J. Hermans

28 Moet de spelling gewijzigd worden?

Mr. J. P. G. W. Purnot

40 De positie van het Europees Parlement

Dr. J. L. K. F. de Vries

49 Bestaat de Amerikaanse uitdaging nog?

Boeken & brochures

Drs. J. P. M. C. Gorgels

72 Kwaliteit en toekomst van onze samenleving II (Milieuhygiëne in Nederland, Urgentienota Milieuhygiëne, Blauwdruk voor overleving, rapport commissie-Mansholt, Milieuboekje van Bram van der Lek, en Handboek voor vervuild Nederland)

Drs. G. A. J. M. Abbenhuis

76 Omroep rapport — losse flodderes van PvdA-commissie

- vervolg op pag. 2 -

(vervolg inhoud)

Mr. J. B. A. Hoyinck

77 Tijdsein (dr. S. W. Couwenberg, red.)

Mr. J. Chr. G. Fijen

78 Opstaan tegen de ondergang (Rob Vermaas: interviews met mr. B. W. Biesheuvel e.a.)

Mr. J. H. A. G. van Maasakkers

79 Bestuurlijke organisatie (onderzoek van het Instituut voor Bestuurswetenschappen)

80 Agglomeratieproblemen (dr. H. van Ruller)

Mr. J. Chr. G. Fijen

81 Vademecum politiek vormingswerk (Documentatie- en Informatiecentrale, De Horstink)

Dr. Roberto Papini

82 De communautaire maatschappijvisie (Lino Rodríguez-Arias Bustamante)

Inhoudsopgave „Politiek perspectief” 1971/1972

84 Alfabetische lijst van auteurs en bijdragen

89 Register

„Politiek perspectief”

Redactie

Nu de eerste volledige jaargang van Politiek perspectief is afgesloten, willen we u als lezer graag deelgenoot maken van een aantal redactionele en zakelijke overwegingen. Per slot van rekening staat of valt een tijdschrift als dit uiteindelijk met uw participatie — als abonnee, als lezer, als criticus en misschien als medewerker — of het ontbreken daarvan. Maar in de eerste plaats willen we u een en ander meedelen in verband met de afsluiting van de eerste jaargang.

Dit nummer bevat een inhoudsopgave van de artikelen, recensies enz. die zijn verschenen in de zes nummers van deze jaargang én in de twee introductie-afleveringen die we eind 1971 hebben uitgegeven. Bovendien treft u op de laatste pagina's een trefwoordenregister aan, waarvoor hetzelfde geldt. Als u in Politiek perspectief literatuur over een bepaald onderwerp wilt opzoeken, wijst dit register u de weg, ook wat betreft de thema's van de publikaties die in ons blad besproken zijn. Volledigheidshalve voegen we hier aan toe, dat van de meeste afleveringen geen losse nummers meer verkrijgbaar zijn. Gezien de tot nu toe relatief beperkte oplage hebben we er om economische redenen vooralsnog van afgezien, speciale verzamelbanden te laten maken.

Door verschillende omstandigheden — vooral de verkiezingen en hun nasleep — verschijnt dit nummer tot onze spijt met een aanzienlijke vertraging. Wij hopen, dat u dit voor één keer kunt billijken. Inmiddels zijn al enige tijd geleden de nodige voorbereidingen getroffen voor de volgende aflevering, een speciaal nummer over het onderwijs, dat u eind februari tegemoet kunt zien. Daarna hopen we de publikatiedatum zodanig te kunnen vervroegen, dat het blad telkens midden in de tweemaandelijksse periode bij de lezer wordt bezorgd.

Inhoud

Als abonnee hebt u ongetwijfeld gemerkt, dat de redactie niet verlegen heeft gezeten om kopij. Terwijl het de bedoeling was, dat Politiek perspectief gemiddeld zo'n 72 pagina's per nummer zou tellen, hebben we tot nu toe steeds afleveringen met een omvang van 84 tot 96 bladzijden gepubliceerd. Samengevoegd zouden de acht nummers die zijn verschenen in 1971/1972, een boekwerk van 730 pagina's opleveren, bestaande uit 56 artikelen, 46 boekbesprekingen, 4 nota's van het

Centrum voor Staatkundige Vorming resp. de KVP, 6 „documenten” en diversen. Praktisch alle bijdragen zijn bovendien speciaal voor dit blad geschreven: als redactie hebben we allerm minst leentjebuurl hoeven te spelen.

Dit alles zegt nog maar weinig over de inhoud, al mogen we wel zo vrijmoedig zijn het vermoeden te uiten, dat men wel zal hebben gemerkt, dat we niet onze toevlucht hebben hoeven te nemen tot het plaatsen van vlakke verhalen over ongevaarlijke onderwerpen. Maar voor het overige kunnen we ons als redactie alleen maar spiegelen aan de reacties van de lezers en van de kranten. Uit het feit dat verreweg de meeste geluiden die we hebben vernomen, een gunstig oordeel inhielden, en dat bijna elk nummer de aandacht heeft getrokken van verschillende dagbladen, menen we met de nodige bescheidenheid te mogen afleiden, dat we op de goede weg zijn. Toch zijn we ons er pijnlijk van bewust, dat er nog heel wat moet gebeuren, wil Politiek perspectief beantwoorden aan de normen die ook in Nederland zouden moeten worden gesteld aan een politiek-theoretisch tijdschrift. Voor dit blad zijn die criteria neergelegd in het „Ten geleide” dat mr. L. B. M. Wüst, indertijd waarnemend voorzitter van het Centrum voor Staatkundige Vorming, voor het eerste nummer heeft geschreven.

Signatuur

Zoals uit de verantwoording waarmee Politiek perspectief ten doop is gehouden, duidelijk blijkt, is de uitgever van dit blad de mening toegedaan, dat het onvoldoende zou zijn „zomaar” een tijdschrift te hebben, ook al zouden de bijdragen stuk voor stuk een redelijk niveau hebben. Ook in onze ogen moet dit blad voldoen aan specifieke behoeften, die voortkomen uit zijn functie als politiek-theoretisch tijdschrift van christendemocratische signatuur, als „kritisch forum” binnen de KVP. Waarschijnlijk is het onvermijdelijk, dat een dergelijke functie wel eens misverstanden wekt. Een enkeling beschouwt Politiek perspectief klaarblijkelijk als een „orgaan” van de KVP, waarin kritiek op het doen en laten van partijleiding of fractie maar beter achterwege kan blijven. Als dan bovendien een krant kortzichtig genoeg is om in een fikse kop „de KVP” te identificeren met de schrijver van een artikel dat er niet om liegt, zijn de voorwaarden voor irritatie wel vervuld.

Als redactie menen wij, dat we geen enkel belang zouden dienen als we dit tijdschrift zouden redigeren als ware het een partijbladje. Ook de KVP is er naar onze overtuiging mee gebaat als redactie en medewerkers erin slagen in Politiek perspectief „materiaal aan te dragen voor ideeënvorming en zorg te dragen voor wetenschappelijk verantwoorde begeleiding en toetsing van de praktische politiek ten dienste van deze partij”, als dit blad zich inderdaad heeft ontwikkeld tot een „kritisch forum (—), zowel voor degenen die wetenschappelijk met politiek-

maatschappelijke vraagstukken bezig zijn als voor hen die politieke verantwoordelijkheid dragen", en als we ernaar streven „de ethische bezinning op het politieke handelen (—) als een rode draad door dit tijdschrift (te laten) lopen”.

Deze doelstellingen, geformuleerd in het al genoemde „Ten geleide” van de heer Wüst, impliceren tegelijkertijd een stellingname. In kranten en brieven is Politiek perspectief wel eens afgeschilderd als (te) progressief of als spreekbuis van de „linkervleugel” van de KVP. Het laatstgenoemde misverstand is waarschijnlijk in de hand gewerkt door het verschijnsel dat Kantorowicz heeft gesignaleerd: „Man schreebt mit der Linken und tut mit der Rechten”. De meeste politici zijn typisch doeners, voor wie het schrijven van een gedegen artikel een hels karwei is.

Als Politiek perspectief een progressieve signatuur heeft, beantwoordt het overigens aan de letter en de geest van de meest recente officiële beginselverklaring van de KVP, de resolutie van Arnhem (1967). Daarin is immers „de noodzaak (erkend), dat het program van een partij op christelijke grondslag en de uitvoering daarvan consequent vooruitstrevend dienen te zijn en in die zin bij voortduring kritisch dienen te worden gezien”. Wie deze opstelling als basis voor zijn redactionele beleid kiest, kan men moeilijk verwijten, dat hij speciaal de „linkervleugel” van de partij een tehuis biedt of — zoals Jan Verdonck in De Nieuwe Linie van 6 september 1972 heeft geïnsinueerd — dat Politiek perspectief „niet meer (is) dan een speelhoek”, waarvan de KVP het bestaan zou dulden op grond van overwegingen ontleend aan het leerstuk van de repressieve tolerantie. Als wij ook maar enige reden hadden om te vermoeden, dat in deze kwalificatie een grond van waarheid zou schuilen, zou het voor ons natuurlijk niet meer hoeven.

Thema's

Conform onze taakstelling hebben we in de eerste acht nummers nogal wat ruimte geboden voor bijdragen met betrekking tot de relatie tussen geloof en politiek, de beginselen en het functioneren van de christen-democratische beweging, alsmede de grondslag en de koers van de KVP. De functie van Politiek perspectief brengt met zich mee, dat deze reeks van onderling samenhangende onderwerpen in dit blad een topic zal blijven, al moeten we er natuurlijk voor waken, dat we ons bezondigen aan navelstaren. In het maart-aprilnummer hopen we, mede naar aanleiding van de „bezinning” in de KVP, weer een aantal artikelen te publiceren rond deze thema's.

Vanzelfsprekend zullen we daarnaast de nodige aandacht blijven schenken aan de inhoud van een christen-democratische politiek en aan het functioneren van onze parlementaire democratie. In 1971/1972 hebben we in dit verband vooral het accent gelegd op de participatie, het

welzijnsbeleid, het milieubeheer, de internationale politiek en het defensiebeleid. We zijn ons ervan bewust, dat even belangrijke thema's — bijv. de inkomensverdeling, de economische groei, verkeer en vervoer, het huisvestingsbeleid, de sociale verzekeringen en de gezondheidszorg — nog niet of nauwelijks aan bod zijn gekomen. Maar de beschikbare ruimte legt ons uiteraard beperkingen op, zeker binnen het bestek van één jaargang.

In de nabije toekomst hopen we vaker nummers te kunen uitbrengen die grotendeels gewijd zijn aan één thema, zoals bijv. het onderwijs en het wetenschapsbeleid in de eerstkomende aflevering. Ons verlangen om regelmatig speciale nummers te publiceren kan natuurlijk gemakkelijk botsen met de noodzaak, tijdig aandacht te schenken aan nieuwe politieke of maatschappelijke ontwikkelingen. We zullen ernaar streven het een zo goed mogelijk met het ander te combineren.

Als het redactionele beleid van een blad aan de orde is, valt onherroepelijk het bijna onaantastbare begrip „actualiteit”. De reden dat wij dit woord nog niet in de mond hebben genomen, is dat het niet past in de opzet van een tijdschrift als Politiek perspectief. De lage verschijningsfrequentie, waarvoor is gekozen op grond van financiële overwegingen, maakt het onmogelijk de dingen van de dag op de voet te volgen. Maar daartoe dient een politiek-theoretisch tijdschrift ook niet. Wèl zullen we blijven proberen de inhoud zó samen te stellen, dat hij in de ruimere zin van het woord „actueel” is; met andere woorden, dat hij betrekking heeft op kwesties die in discussie zijn, of — beter nog — dat dingen die daarvoor misschien nog niet door een meerderheid rijp worden geoordeeld, ter discussie worden gesteld — en dat alles natuurlijk op een zinnige manier. Gezien de belangstelling die kranten vanaf het begin hebben getoond voor de inhoud van Politiek perspectief, hopen we ook in dit opzicht op de goede weg te zijn.

Een belangrijk onderdeel van dit tijdschrift is in onze ogen de rubriek Boeken & brochures — niet alleen omdat we hopen u als lezer te geven met een kritische schouw van alle relevante publikaties, maar ook omdat een blad als dit naar onze mening moreel verplicht is zorg te dragen voor een dergelijke begeleiding van het onmisbare — en soms ondankbare — werk dat Nederlandse uitgevers van politieke boeken en brochures verrichten. Daarom vinden we het, tussen haakjes, een twijfelachtige eer, dat Politiek perspectief als enig tijdschrift in zijn soort probeert meer te bieden dan af en toe een recensie van een vrij willekeurig gekozen publikatie. U kunt dus ook in dit opzicht rekenen op voortzetting van de door ons tot nu toe gevolgde beleidslijn.

Redactie, medewerkers en lezers

Om aan de weet te komen, hoe u als lezer oordeelt over ons redactionele beleid en welke wensen u hebt in verband met de inhoud en

presentatie van uw en ons tijdschrift, zullen wij alle lezers in de loop van dit jaar een enquête-formulier toesturen. Nu al doen we een beroep op u om te zijner tijd aan dit onderzoek, dat gericht zal zijn op verdere verbetering van Politiek perspectief, mee te werken. Dan is tevens een begin gemaakt met de vervulling van onze wens, u als lezer meer te betrekken bij het wel en wee van dit blad.

Maar ook tussentijds houden we ons aanbevolen voor uw reacties, in de vorm van aanmerkingen, suggesties, „ingezonden stukken” en eventueel andere bijdragen. Als we u aanmoedigen om uw medewerking aan te bieden, doen we dat in de hoop, dat we daardoor kunnen voorzien in lacunes die nog aanwezig zijn in onze kring van medewerkers, dat we nieuwe talenten kunnen aantrekken en dat aldus de redactionele basis kan worden verbreed. Tegelijkertijd verzoeken wij u vriendelijk om als potentiële medewerker te bedenken, dat de beschikbare ruimte beperkt is, dat we elk nummer maanden tevoren moeten „plannen” en dat voor plaatsing alleen bijdragen in aanmerking komen die passen binnen de opzet van het blad. (Als we deze laatste voorwaarde niet zouden stellen, zou een nummer van Politiek perspectief alleen maar een willekeurige verzameling artikelen zijn. Daarmee zouden de uitgever en de redactie niet akkoord kunnen gaan, en u als lezer waarschijnlijk evenmin). Om deze redenen en ook op grond van technische overwegingen stellen we het zeer op prijs als men alvorens een typoscript (geen manuscript, s.v.p.) in te zenden, overleg wil plegen met de redactie.

Tot nu toe is de redactie van Politiek perspectief, in tegenstelling tot wat aanvankelijk de bedoeling was, gevoerd door een tweemanschap. Dat is het betrokken duo zo goed bevallen, dat het allerminst snakt naar drastische uitbreiding van zijn iel gelid. Gebleken is, dat een redactie van zo beperkte omvang het werk zo efficiënt mogelijk kan verrichten. Daarom zullen we het bestuur van het Centrum voor Staatkundige Vorming voorstellen naast een redactie van beperkte (maar misschien toch enigszins grotere) omvang een redactieraad in te stellen, om te voorkomen dat verstarring of hobbyïsme gaat optreden, en om te waarborgen dat het voortbestaan ook is verzekerd als het huidige duïmviraat te zijner tijd de voorkeur geeft aan een andere (vrije)tijdsbesteding.

Oplage en kosten

Voorlopig worden uitgever en redactie eigenlijk alleen maar gekweld door één zorg, en die is van materiële aard. Hoewel het aantal betalende abonnees in het afgelopen jaar is gestegen van ongeveer 500 tot circa 1500, is daarmee nog lang niet een oplage bereikt waarbij de kosten kunnen worden bestreden uit de abonnementsgelden. De exploitatie-rekening vertoont dan ook een gevoelig verlies, terwijl de kosten in 1973 nog aanzienlijk zullen stijgen. Niettemin heeft de uitgever er van

afgezien deze kostenstijging in rekening te brengen aan de abonnees; de abonnementsprijs blijft dus ongewijzigd. Om althans een deel van de kostenstijging op te vangen zullen we wel ons oorspronkelijke voor-nemen om nummers van gemiddeld ongeveer 72 pagina's uit te geven, tot uitvoering moeten brengen.

Als lezer bent u niet alleen gebaat met een zo laag mogelijke abonne-mentsprijs, maar minstens evenzeer met handhaving van de aangegeven omvang en met verdere opvoering van de kwaliteit van uw blad. Daarom doen wij een dringend beroep op u om ons te helpen de oplage flink te vergroten. U helpt ons natuurlijk het meest direct als u probeert één of meer nieuwe abonnees te werven, maar we zijn u even erkentelijk als u, wanneer dat zo te pas komt, vrienden en kennissen attendeert op Politiek perspectief en als u hen vraagt of u hun vrijblijvend — en natuur-lijk gratis — een proefnummer mag laten toesturen. Als u de adressen dan opgeeft aan onze administratie, draagt zij zorg voor de verzending.

We vragen u om deze dienst omdat rechtstreekse schriftelijke benade-ring van betrekkelijk grote groepen mogelijk geïnteresseerden een kost-bare zaak is en in verhouding tot de kosten te weinig resultaat pleegt op te leveren. Als het ons gezamenlijk zou lukken de oplage te vergroten tot 2500, zal het de uitgever gemakkelijker vallen om Politiek perspectief te blijven financieren. De huidige situatie zou op den duur financieel ondraaglijk worden. We hopen dan ook vurig, dat u zich actief wilt inzetten om aan deze zorgwekkende toestand een eind te helpen maken.

Bij voorbaat onze hartelijke dank voor uw gewaardeerde medewerking!

(hgc)

KVP, wat nu?

Frank A. Bibo*

Het verlies van de KVP bij de verkiezingen op 29 november 1972 was aanzienlijk groter dan de gemiddelde verwachting binnen de partij, groter ook dan op grond van de *trend* gedurende de laatste jaren mocht worden verwacht.

Het zijn forse klappen die de KVP achtereenvolgens heeft moeten incasseren. Telde de partij in 1963 nog 50 zetels in de Tweede Kamer, in 1967 werden dit er 42, na de tussentijdse afsplitsing van de PPR kwam de KVP bij de verkiezingen van 1971 op 35 zetels, en ruim een jaar later is het aantal gedaald tot 27. Cijfers om wel even bij stil te staan!

Wat zijn de oorzaken van het verlies van de KVP? Niemand zal ooit met volledige zekerheid kunnen vaststellen, welke factoren daarvoor het meest verantwoordelijk zijn. Zeker is, dat het niet gaat om slechts één oorzaak, maar om een samenstel van factoren.

In grote lijnen weten we allemaal wel, wat er aan schort. Rapporten die in de partij zijn opgesteld („Grondslag en karakter”, „Duidelijkheid”), het *Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971* en vele artikelen in *Politiek perspectief* geven daartoe menig aanknopingspunt. En een vluchtige beschouwing van de eerste resultaten van het *Nationaal Verkiezingsonderzoek 1972*¹ (dat een grondige bestudering binnen de partij meer dan waard is) bevestigt vele vermoedens.

Na de verkiezingsnederlaag in 1971 is de KVP er nog niet in geslaagd een duidelijke — nieuwe — koers te bepalen. Vernieuwingsprocessen zijn weliswaar in gang gezet, maar aansprekende resultaten werden nog niet bereikt. De gedachtenwisseling en besluitvorming rond de *nota van de Contactraad* zou juist op gang komen toen de kabinetscrisis in de zomer van 1972 ontstond. Andere zaken eisten in de daaropvolgende maanden de aandacht op. De *nota van de Contactraad* — die in eerste instantie vrij positief werd beoordeeld — ging als het ware tijdelijk de ijskast in.

* Mr. Frank A. Bibo is directeur van het Centrum voor Staatkundige Vorming en redacteur van „Politiek perspectief”.

¹ Gepubliceerd in „De Nederlandse kiezer '72”, uitg. Samsom, Alphen aan de Rijn; 1973. Alle cijfers in dit artikel zijn hieraan ontleend. Op het verslag van de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek komen we uitvoerig terug in het maart-aprilnummer. (Red.).

De partij toonde aan de vooravond van de verkiezingen geen duidelijk gezicht, er heerste onrust en wrevel, sommige zaken waren nog niet voldoende doorgesproken, hetgeen in een aantal gevallen resulteerde in verschillende, soms zelfs tegengestelde uitspraken.

De tijd was ook te kort voor de fractievoorzitter en lijsttrekker om zich voldoende duidelijk te profileren. *Andriessen* was nog te weinig bekend en hoewel hij een naar mijn mening voortreffelijke campagne heeft gevoerd, was deze betrekkelijke onbekendheid een grote *handicap* ten opzichte van andere, reeds langer opererende lijsttrekkers. En dat juist de personen een belangrijke rol spelen bij verkiezingen, is ook dit keer duidelijk gebleken. *Wiegel, De Gaay Fortman, Biesheuvel* en ook *Den Uyl* hebben dat bewezen.

Een ander probleem is de veel besproken *openheid*. Gebleken is, dat 98 procent van de KVP-kiezers katholiek is. De partij wordt dus nog steeds gezien als een partij van katholieken. Van het karakter van „open” volkspartij (zoals aangeduid in 1945 en ook nog eens in 1967) is in de praktijk dus weinig te bespeuren. De KVP in haar huidige verschijningsvorm heeft geen aantrekkingskracht voor niet-katholieken, en voor katholieken steeds minder. Ook de aantrekkingskracht voor jongeren wordt steeds geringer. Terwijl in 1967 de leeftijdsopbouw van het KVP-electoraat nog overeenkwam met die van de totaliteit van de Nederlandse kiezers, heeft de KVP nu relatief weinig aanhang onder de kiezers beneden de 25 jaar en relatief meer boven de 50 jaar. Deze „vergrijzing” geldt overigens in nog sterkere mate voor de ARP en CHU. Er zijn ongetwijfeld nog meer factoren aan te wijzen om het verlies te verklaren. Ook aan de partij-organisatie en aan de structuur van de KVP schort wel het een en ander. Hetzelfde geldt trouwens voor ons kiesstelsel, dat dringend aan vernieuwing toe is. Het Nationaal Verkiezingsonderzoek spreekt ook op dit punt duidelijke taal. Maar de belangrijkste verliesbrengende factoren — voor zover deze overigens los van elkaar kunnen worden beschouwd — zijn de voortgaande deconfessionalisering en de polarisatie.

Deconfessionalisering en polarisatie

Van de katholieken stemt nog slechts 38 procent op de KVP. In 1967 was dat nog 67 procent en in 1971 51 procent. Aldus blijkt uit het *Nationaal Verkiezingsonderzoek 1972*. Opvallend is, dat de teruggang in stemmental in 1972 zeer groot was onder de kerkse katholieken. Een aantal van hen heeft ongetwijfeld zijn stem uitgebracht op de RKPN, wat de KVP op een verlies van twee zetels is komen te staan.

Het deconfessionaliseringproces is reeds lang geleden ingezet, en het lijkt niet aannemelijk dat er nu een stilstand is gekomen. In 1967 was nog 58 procent van de Nederlandse kiezers van oordeel, dat er een katholieke en een protestantse partij zouden moeten zijn als in

Nederland zou worden overgegaan tot het tweepartijen-stelsel, in 1972 was nog slechts 12 procent die mening toegedaan. En dit percentage is niet te danken aan de jongere kiezers! Weliswaar geeft nog 23 procent van de kiezers de voorkeur aan een christelijke en een andere partij bij het vooronderstelde twee-partijenstelsel, maar de voorkeur voor één conservatieve en één progressieve partij of combinatie groeit snel.

De verkiezingen van 1972 hebben sterk in het teken van de *polarisatie* gestaan; de tegenstellingen zijn op de spits gedreven. Toch past dit eigenlijk niet goed in het politieke systeem en het kiesstelsel van ons land. Natuurlijk, er bestaan politieke tegenstellingen, en het is bovendien juist die tegenstellingen — die veelal op een ander vlak liggen dan vroeger — duidelijk te tonen. Daarmee kan echter niet worden volstaan. We moeten proberen om via redelijk overleg en onderhandelen tot oplossingen te komen waar een ruime meerderheid van het Nederlandse volk achter staat. Het overbruggen van tegenstellingen is mede een typische taak voor de christen-democratische partijen. Zij zijn er echter tot op heden niet in geslaagd een voor de kiezer duidelijk alternatief te bieden voor de polarisatie.

Momenteel is het in Nederland nog zo, dat geen enkele partij of blok van partijen een meerderheid kan behalen. Samen met anderen zal men tot de vorming van meerderheidskabinetten moeten proberen te komen. Steeds is een keuze nodig tussen verschillende partners. Deze keuze moet duidelijk zijn en dient te gelden voor een reeks van jaren. Vanzelfsprekend moet het doen van die keuze door anderen ook mogelijk worden gemaakt. De belangrijkste keuze is echter die voor een eigen, „consequent vooruitstrevend” beleid. Duidelijkheid moet allereerst blijken uit het beleid dat men wil voeren en dat men daadwerkelijk heeft gevoerd.

In een twee-partijenstelsel zou alles veel duidelijker zijn! Ik waag dat te betwijfelen. In de Verenigde Staten en in Engeland kent men in feite het twee-partijensysteem, maar van een toppunt van duidelijkheid kan men daar toch evenmin spreken.

Geen gemakkelijke positie

De polarisatie gaart voort — dat blijkt ook tijdens de huidige kabinetsformatie —, en als wij van mening zijn dat dit geen goede ontwikkeling voor ons land is, dan is het een opgave voor met name een christen-democratische partij zoals de KVP een alternatief te bieden. Dat zal gezien de ontwikkelingen niet gemakkelijk zijn, waarbij nog komt dat snelheid van handelen — met alle overigens ook daaraan verbonden gevaren — geboden is.

De kiezers en met name de KVP-kiezers maken deze opgave ook niet bepaald gemakkelijk. Van de KVP-stemmers wenst immers 40 procent

een regering met de PvdA en 33 procent een coalitie met de VVD. Helaas moet dus worden geconstateerd, dat de KVP zeer verdeeld is. Volgens het Verkiezingsonderzoek blijkt 46 procent van de Nederlandse kiezers de voorkeur te geven aan een of andere regeringscombinatie met de PvdA en 27 procent aan een coalitie waarvan de VVD deel uitmaakt. De jongeren blijken in het algemeen een grotere voorkeur te hebben voor een combinatie met de PvdA. Een extra moeilijkheid in het kader van de samenwerking tussen KVP, ARP en CHU vormt het feit, dat laatstgenoemde partijen „rechtser” georiënteerd blijken te zijn dan de KVP. Toch is de KVP nog een gewilde regeringspartner, gezien het feit dat ruim de helft van de PvdA-stemmers en bijna 75 procent van de VVD-stemmers een regeringscombinatie met de KVP prefereren.

Opnieuw bezinning

Na de nieuwe nederlaag is in KVP-kring geconcludeerd, dat er (weer) behoefte is aan bezinning. Deze conclusie is reeds eerder getrokken. In 1967 — na de eerste nederlaag — werd opgeroepen tot bezinning op het beleid van de partij, om de KVP weer tot een groeiende partij te maken en om ruime aandacht te besteden aan het vraagstuk van de partijvorming. Men constateerde de ontevredenheid en het onbehagen over het bestaande partijenstelsel, en de wens van de kiezers om een grotere invloed op het politieke bestel uit te oefenen werd onderkend. Er werden commissies ingesteld en studiedagen belegd, de *Groep van achttien* ging aan het werk en stelde een aantal interessante rapporten op. Maar met al die rapporten werd te weinig *gedaan*. Sommige werden zelfs nauwelijks besproken, zoals de rapporten „*Duidelijkheid*” van commissies uit de KVP en uit de *Groep van achttien*. Deze rapporten — en dat geldt ook voor het rapport „*Grondslag en karakter*” van 1966 — verdienen het om ook nu nog eens herlezen te worden. En dan mag het niet bij lezen blijven!

Het *Kernprogram* van de KVP voor de periode 1971-1975 werd met een nieuw elan opgesteld en zeer positief ontvangen. Er kwam een *Gemeenschappelijk Urgentieprogram* van ARP, CHU en KVP tot stand, waarmee gestalte werd gegeven aan de verdergaande samenwerking van de drie christen-democratische partijen — een samenwerking die vooral door de KVP werd nagestreefd, omdat men meende dat een gescheiden optrekken van drie partijen die zo dicht bij elkaar stonden, niet langer geloofwaardig zou zijn. Toch kwam deze samenwerking niet voldoende van de grond.

Na de nieuwe verkiezingsnederlaag van 1971 was weer bezinning nodig. En die heeft ook plaatsgevonden, in eigen kring en in de *Contactraad*, het gespreksorgaan van KVP, ARP en CHU. Het eerste resultaat van de besprekingen in de *Contactraad* werd weergegeven in de nota „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij”, en aan de partijen voor-

gelegd. De vervroegde verkiezingen hebben de behandeling van de nota opgehouden, en van een verdergaande samenwerking tussen de drie christen-democratische partijen bleek althans naar buiten in de verkiezingscampagne niet veel. Er bestond onduidelijkheid over de programs, al is dan op het laatste moment nog een *Gemeenschappelijk Manifest* verschenen en hebben de drie wetenschappelijke bureaus in een boven alle lof verheven samenwerking een „Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren” opgesteld, die echter niet de officiële status van program kon verkrijgen.

Kortom in 1972 was men er helaas nog niet in geslaagd een duidelijk gezicht te tonen, dat nodig is voor de wervende kracht die een politiek van het vooruitstrevende centrum in Nederland moet kunnen hebben.

1972 — een nieuwe les

Nu, na 29 november 1972, is wederom tot bezinning besloten. Het valt moeilijk om laconiek te blijven als er weer wordt geconcludeerd, dat bezinning nodig is en dat onderzoek naar de oorzaken van het verlies moet plaatsvinden. Waar het nu op aankomt — en hopelijk is het nog niet te laat —, is dat we nu eens lering gaan trekken uit de les die al vele jaren bekende stof is. De KVP moet besluiten nemen — besluiten die werkelijk geen verder uitstel dulden.

Exact moet worden geformuleerd om welke redenen de partij in deze jaren wil blijven functioneren in de Nederlandse politiek, wat zij te betekenen heeft voor de samenleving, wat zij daarin wil veranderen en wat zij daarin wil behouden. Dit vereist niet de opstelling van een nieuw rapport, maar het formuleren — door de gehele partij — van een *lange-termijn-program* dat regelmatig wordt bijgesteld en waaruit telkens een *verkiezingsprogram* wordt afgeleid. Hiermee kan worden bereikt, dat de partij weer voor het voetlicht gaat treden met *eigen issues* en dat zij door de kiezers wordt ervaren als een *groepering* die daadwerkelijk ernst maakt met de oplossing van vitale problemen.

Uit vele ervaringen blijkt, dat het niet voldoende is als een partij beschikt over een goed werkprogram alleen. Pragmatische partijen hangen als los zand aan elkaar en zijn geen blijvertjes. Een goede omschrijving van het *beginssel* is dus noodzakelijk. De KVP moet het nog steeds doen met het *beginsselprogram* uit 1945. In 1966 (!) is weliswaar een ontwerp-*Basisprogram* opgesteld, maar dat is nooit verder dan de concept-status gekomen.

De KVP wil een christen-democratische partij zijn, maar in de praktijk van alle dag wordt zij nog te veel ervaren als een confessionele groepering. Dit wekt bij steeds meer burgers steeds minder vertrouwen. De cijfers van het Verkiezingsonderzoek tonen dat duidelijk aan. Dit heeft niet alleen te maken met de deconfessionalisering, hoe serieus dit verschijnsel ook is, maar evenzeer met een „geloofwaardigheidskloof”. Deze kloof bestaat niet alleen ten opzichte van onkerkelijken

en randgelovigen, maar ook steeds meer van praktizerende christenen. De KVP moet af van het „confessionele” beeld, zij moet een *christen-democratische, sociale, open volks*-partij zijn. En dit moet in de praktijk blijken, want alleen het neerleggen van deze uitgangspunten in een resolutie (zoals de oprichtingsresolutie van 1945 en de *resolutie van Arnhem*) is niet voldoende gebleken.

In dit perspectief moet ook het streven naar samenwerking met ARP en CHU staan. De behandeling van de nota van de Contactraad moet — in versneld tempo — worden hervat. Snelle beslissingen zijn daarbij vereist, want het zou desastreus zijn als bij volgende verkiezingen de drie christen-democratische partijen wederom zonder een werkelijke eenheid zouden optreden.

De belangrijkste recente ontwikkeling is het succes van de polarisatie. Van links en rechts wordt het centrum (waartoe men ook D '66 en wellicht zelfs DS '70 zou kunnen rekenen) ernstig belaagd, zo zelfs dat kan worden gevreesd voor de bestaanskansen van centrumpartijen, ongeacht hun ideologische opstelling. Wie echter, zoals wij, van mening is, dat de „derde weg” van de christen-democratie de voorkeur verdient boven socialisme en conservatisme, moet en zal alles in het werk stellen om deze weg zo breed mogelijk te maken. Zowel de politieke situatie als het algemeen belang eisen dat en vragen een maximale inspanning.

Kabinetscrisis en Tweede Kamer

H. J. Marius Gerlings*

„Er is nog altijd de mogelijkheid, dat hare majesteit de koningin een ontslagaanvraag van ministers in beraad houdt". Aldus ongeveer minister *De Brauw*¹. Een dergelijke opmerking doet het publiek veronderstellen, dat nog altijd onze koning(in) het laatste woord zou hebben en dat deze dus nog in wijsheid het beter zou kunnen willen weten dan de ministers. Maar in dezelfde uitzending is duidelijk gebleken, dat — hoewel goed overleg met de koning plaatsvindt — het de ministersploeg is die het besluit moet nemen wat er verder dient te gebeuren.

Het wordt de hoogste tijd, dat men afziet van het bezigen van een terminologie die onwerkelijk is. Onwerkelijk reeds sinds in 1848 de ministeriële verantwoordelijkheid is ingevoerd en de koning onschendbaar is verklaard. Maar treedt op het moment dat het gehele kabinet zijn ontslag aanbiedt, niet een geheel andere situatie in? Nee in zoverre, dat de ministers dan weliswaar te kennen hebben gegeven te willen aftreden, maar dat zij toch nog in functie blijven tot zij zullen zijn ontslagen. Zij zijn nog de verantwoordelijke ministers en zullen zich er dus over moeten beraden, of zij de koning behoren voor te stellen hun ontslagaanvraag in te willigen dan wel deze in beraad te houden of niet in te willigen. Gezien het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid is het ondenkbaar, dat de koning de ministers zou vragen aan te blijven, maar dat de ministers dan zouden weigeren dit te doen. Dit klinkt vreemd, want zouden de ministers dan niet de vrijheid hebben om naar eigen inzicht te handelen? Uiteraard, maar dat doen zij door de koning voor te stellen de aanvraag al dan niet in te willigen. Daardoor is de koning er bij voorbaat van verzekerd, dat zijn besluit door de ministers wordt aanvaard.

Het spreekt vanzelf, dat de koning in het beraad met de ministers of met de minister-president, indien hij daar aanleiding toe vindt, hen kan

* Mr. H. J. Marius Gerlings is advocaat en procureur te Bilthoven. In 1963 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op een proefschrift over „Partijen en rechter"; uitg. Kluwer, Deventer. Hij is voorts de auteur van „De vijf staatsmachten" (1959) en „Machten van de basis tot de top" (1961), alsmede van talrijke artikelen, o.a. in het „Tijdschrift voor Overheidsadministratie" en het „Nederlands Juristenblad". De artikelen waarnaar in de voetnoten bij deze bijdrage wordt verwezen, zijn door hem geschreven. (Red.).

¹ In een televisie-uitzending op 17 juli 1972.

verzoeken aan te blijven, maar dat is een interne aangelegenheid. De officiële vraag van de koning aan de ministers om te willen aanblijven is bij voorbaat ingewilligd.

Het ligt anders wanneer één of enkele ministers in het kabinet een minderheidsstandpunt innemen. Dan kan het althans in theorie vóórkomen, dat de koning de ontslagaanvragen van de ministers niet aanvaardt (in dat geval heeft dus de ministersploeg bij meerderheid van stemmen daartoe het besluit genomen), opdat op deze wijze bekend wordt, dat uitdrukkelijk op *alle* ministers een beroep wordt gedaan aan te blijven. Denkbaar is, dat die ministers die werkelijk hebben willen vasthouden aan hun ontslagaanvraag, het nu verantwoord zullen achten zich neer te leggen bij het verlangen van de meerderheid, maar het is ook mogelijk, dat zij toch volharden in hun verlangens af te treden. „Dan heeft het niet aan de meerderheid gelegen”.

Indien het gehele kabinet zijn ontslag aanbiedt en daarbij volhardt, ontstaat er een totaal andere situatie; dan komt er een soort gespletenheid. Terwijl het kabinet op verzoek van de koning voorlopig blijft doorregeren, treedt daarnaast een ander mechanisme in werking, dat ten doel heeft de taak te vervullen die de ministersploeg te vervullen zou hebben gehad als het slechts zou zijn gegaan om een reconstructie van het kabinet of om vervanging van één of enkele ministers. Indien het om het laatste gaat, zijn het de overige ministers die een oplossing zoeken; als daarentegen een nieuwe ministersploeg wordt gezocht, neemt de koning het heft in handen. Hij laat zich door allerlei raadslieden beraden en dan is het ten slotte de koning die een besluit neemt, dat *niet* in de vorm van een Koninklijk Besluit wordt gekleed. (Het merkwaardige van een Koninklijk Besluit is immers niet zozeer, dat het door de koning wordt getekend, alswel dat het door één of meer ministers wordt medegetekend).

Indien het besluit de benoeming inhoudt van een informateur of van een formateur, gaat de benoemde aan het werk en brengt hij vervolgens verslag uit, niet aan de ministers maar aan de koning. Als de (in)formateur niet slaagt, wordt hij voor zijn moeite bedankt en herhaalt zich de procedure. Als hij wel slaagt, wordt hij eveneens bedankt, maar dan treedt een nieuw kabinet aan, dat de verantwoordelijkheid aanvaardt voor zijn benoeming en voor de daarmee automatisch gepaard gaande afdanking van de formateur.

Er wordt gezegd dat het zo dus allemaal in orde komt; de nieuwe ministersploeg heeft immers alles voor haar verantwoordelijkheid genomen, met haar verantwoordelijkheid gedekt. Maar zo is het niet in orde. Het systeem van de ministeriële verantwoordelijkheid houdt niet zozeer in, dat de ministers de daden van de koning sanctioneren, maar dat de ministers handelen, en dat de koning de handelingen van de

ministers sanctioneert voor zover deze in Koninklijke Besluiten tot uiting komen².

Inschakeling Tweede Kamer

Ter gelegenheid van de vorige crisis is in de Tweede Kamer besproken, of de Kamer met een aanbeveling zou kunnen komen voor de benoeming van een informateur³. Nog niet is opgemerkt, dat dit een bijzonder interessante oplossing zou kunnen bieden voor de crux. Het ligt voor de hand, dat de demissionaire ministersploeg veelal niet de meest geschikte zal zijn om uit te zien naar haar eigen vervanging. Welnu, dan neemt de tegenspeler van het kabinet, de Tweede Kamer, de verantwoordelijkheid over. Dan beveelt deze de koning iemand aan als (in)formateur, en als hij is geslaagd, besluit de Kamer over het al dan niet aanvaarden van de nieuwe ploeg. Dit resulteert dan in de vorm van een voordracht aan de koning. De koning, die op deze wijze een (in)formateur benoemt, handelt dus op verantwoordelijkheid van de Tweede Kamer, en zo gaat het dan ook als de koning nieuwe ministers benoemt. (Artikel 55 van onze Grondwet zou dienen te worden aangepast).

Eerder heb ik reeds gewezen op het voordeel van een dergelijke oplossing. Op deze manier wordt de kans vermeden, dat een nieuwe ploeg de regering aanvaardt maar door de Tweede Kamer wordt afgewezen, en dan toch het verzoek ontvangt de zaken te blijven waarnemen tot weer een volgend kabinet zal zijn benoemd⁴. Ook wanneer slechts één of enkele ministers moeten worden benoemd, zal het goed zijn deze methode te volgen. Het is uit de tijd, dat de Tweede Kamer aan de kant blijft staan totdat een nieuwe minister is benoemd. En het is onheus wanneer het Koninklijk Besluit waarbij dit is gedaan, moet worden bekritiseerd, wat wellicht kan leiden tot een motie van wantrouwen, terwijl het voor de Tweede Kamer mogelijk is tevoren te beslissen, of men de voorgestelde minister wenst te aanvaarden. Er zal nog wel wat moeten worden geknutseld om een goede regeling op de juiste wijze geredigeerd te krijgen; belangrijk is, dat hier een mogelijkheid ligt die ertoe kan leiden, dat een vreemde crux uit ons staatsrecht zal verdwijnen.

² Hierover nader in „De voorzitter en de griffier”, in het „Tijdschrift voor Overheidsadministratie”, 1971, pag. 115.

³ De Kamer stelde zich positief op ten aanzien van dit denkbeeld: met een aanzienlijke meerderheid aanvaardde zij op 2 maart 1971 de motie-Kolfschoten (KVP). In aansluiting hierop deed de fractievoorzitter van de KVP, mr. Andriessen, op 10 oktober j.l. — tijdens de Algemene Beschouwingen over de begroting 1973 — eenzelfde voorstel. Omdat verschillende fracties er nu afwijzend tegenover stonden, zag de KVP-leider zich genoodzaakt zijn suggestie meteen in te trekken. (Red.).

⁴ Vgl. „Demissionair kabinet en Tweede Kamer”, in het „Tijdschrift voor Overheidsadministratie”, 1966, pag. 357; „Kabinetscrisis”, in het „Nederlands Juristenblad”, 1968, pag. 450; „Ministerswisseling - alles is van tevoren geregeld”, in het „Algemeen Dagblad”, 16 januari 1970; „De crux bij de kabinetsformatie”, in het „Tijdschrift voor Overheidsadministratie”, 7 december 1972.

Defensie in de jaren '70

A. E. M. Duynstee *

Ten gevolge van verschillende factoren is de verhouding tussen directe en indirecte kosten, zowel op het ministerie van Defensie als in de drie krijgsmachtdelen (marine, landmacht en luchtmacht), volkomen scheef komen te liggen. Deze ontwikkeling is vooral te wijten aan schaalverkleining — een resultante van twee gegevens: de geringe omvang van ons land en daarenboven de splitsing van onze defensie-inspanning in drie separate organisaties — en aan onze Nederlandse neiging tot overdreven perfectie in het bestuurlijke apparaat, gekoppeld aan, en waarschijnlijk ook gemotiveerd door, ons gebrek aan improvisatietalent. Bovendien is er de tendens — aanwezig in ieder land dat lange tijd geen oorlog heeft gekend — om met veel te grote staven te gaan opereren, plus het vergrijzingselement in het personeelsbestand, dat automatisch leidt tot onnodige plaatsingen bij staven.

Met *directe kosten* worden de rechtstreekse exploitatie-uitgaven bedoeld die de soldaat te velde, in de lucht of op zee doet drukken op het *budget*. Onder *indirecte kosten* worden de lasten begrepen die gemeoid zijn met het staf- en schrijfwerk ten departemente en in de staven van ieder krijgsmachtdeel.

Hoewel de cijfers per krijgsmachtdeel waarschijnlijk verschillend zullen liggen, is het toch wel verantwoord er van uit te gaan, dat de verhouding tussen directe en indirecte kosten in de krijgsmachtdelen *grasso modo* 100 : 120 is. Dat wil zeggen, dat per honderd gulden exploitatie-uitgaven voor iedere individuele soldaat te velde, in de lucht of ter zee, in het huidige organisatiepatroon van de Nederlandse defensie nog eens *f* 120 aan staf en „schrijfkosten” wordt uitgegeven. Het zijn primair de hier bedoelde exploitatie-uitgaven, naast de investeringskosten, die aangeven, welke bijdragen in strikt militaire zin ons land feitelijk aan de NAVO levert. De hoogte van onze bijdrage aan het bondgenootschap, uitgedrukt in een percentage van het nationaal inkomen, zegt in dezen weinig, althans té weinig.

---

* A. E. M. Duynstee is oud-staatssecretaris van Defensie en oud-lid van de Tweede Kamer (KVP). Als parlamentslid was hij voorzitter van de Politieke Commissie van de Noordatlantische Assemblée en van de Defensie- en Bewapeningscommissie van de assemblée der Westeuropese Unie. Deze bijdrage is geschreven naar aanleiding van het rapport „Defensie in de jaren '70” dat het Centrum voor Staatkundige Vorming onlangs heeft gepubliceerd. (Red.).

Terecht wordt in het algemeen gesteld, dat een vast investeringspercentage tussen de 25 en 30 een onmisbare bedrijfseconomische index is om te kunnen toetsen of een krijgsmacht werkelijk modern bewapend, efficiënt en effectief is. Mede bepalend is echter ook de index van de *verhouding* tussen directe en indirecte kosten. De vaste investeringsindex van 25 à 30 % betreft slechts één aspect, nl. de op het gebied van logistiek en materieel aan een krijgsmacht te stellen normen; het tweede normeringspunt is de verhouding tussen directe en indirecte kosten.

Aan de omstandigheid dat Nederland klein is, kunnen we niets veranderen, maar aan het feit dat we onze militaire inspanningen binnen een bondgenootschap over drie krijgsmachtdelen spreiden en dat we met drie complete afzonderlijke staven werken, waardoor we schaalverkleining bevorderen in plaats van te opteren voor een structuur met één of twee krijgsmachtdelen — dááaraan kunnen we wél iets veranderen, in overleg met onze bondgenoten.

Natuurlijk kan men *kurieren am Symptom*, en ik heb er dan ook grote waardering voor, dat minister *De Koster*, met handhaving van drie aparte krijgsmachtdelen, is begonnen overdadig staf- en schrijversvet weg te snijden, maar fundamenteel lost men zo het Nederlandse defensieprobleem niet op.

Concentratie

Trecht heeft *mr. Van Rijckevorsel*¹ eens opgemerkt, dat de staven en „schrijversafdelingen” van ieder krijgsmachtdeel groot genoeg zijn om een vijfvoud aan strijdkrachten te bedienen. Dit betekent met andere woorden — om een bepaald denkpatroon te initiëren en te stimuleren, zonder aan te dringen op volstreekte mathematische exactheid in dezen —, dat 120 gulden aan indirecte kosten *grosso modo* voldoende zijn om een uitgave van 500 gulden voor operationele doeleinden mogelijk en verantwoord te doen zijn. Het probleem betreft voorlopig dus „slechts” het vraagstuk van concentratie van middelen op één of twee krijgsmachtdelen.

Het gaat primair om de operationele bestedingen en om de investeringsuitgaven; zij brengen de waarde en de effectiviteit van onze defensie-inspanning tot uitdrukking. De indirecte kosten zijn uiteraard niet geheel weg te denken, want staf- en schrijfwerk blijft een noodzakelijk onderdeel van ieder organisatiepatroon, maar deze post behoort zo gering mogelijk te zijn, en gebonden aan een bepaalde norm.

Het totaal van de uitgaven voor operationele doeleinden, investeringen en indirecte kosten wordt opgevoerd op de Defensiebegroting. (Met

¹ Mr. K. van Rijckevorsel, oud-lid van de Tweede Kamer (KVP), was voorzitter van de Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen, die de regering in 1972 heeft geadviseerd over de toekomst van de Nederlandse defensie. (Red.).

opzet ga ik hier voorbij aan het probleem van de uitgaven die op het *budget* drukken ten behoeve van de zgn. oneigenlijke defensietaken). Voor de NAVO is van belang, hoeveel Nederland uitgeeft in de operationele en in de investeringssector. Dit is de graadmeter die haar primair behoort te interesseren. Van relatief secundair belang is voor het bondgenootschap de som van onze defensie-uitgaven.

Ten aanzien van het totale *budget* ben ik al jarenlang van mening, dat bij de huidige stand van zaken in de verhouding tussen Oost en West, bij het huidige niveau van de Amerikaanse bijdrage aan onze bondgenootschappelijke verdediging en gezien de omvang van de bijdragen van NAVO-landen waarmee Nederland zich kan vergelijken, fixering van onze defensiebegroting op ongeveer 3,6 % van ons nationaal inkomen (in 1972 was dit percentage 3,7) adequaat moet worden geacht. Een organisatiepatroon dat is gebaseerd op een drastische keuze, kan immers bij een dergelijk budget meer guldens opleveren voor bestedingen in de operationele en in de investerings sfeer, en kan dus resulteren in een grotere effectiviteit wat betreft de weerbaarheid en afschrikingskracht van ons defensie-apparaat dan de veel hogere percentages die sommige lieden in dit land — zich baserend op de klassieke driedeling — als uiterste wijsheid beschouwen, zowel bedrijfseconomisch als militair.

Het vooral voor de buitenwacht zo interessante en lezenswaardige rapport van de commissie-Van Rijkevorsel² schaatst m.i. te oppervlakkig heen over het fundamentele bedrijfseconomische probleem van de gegeven schaalverkleining en de hieraan inherente scheve verhouding tussen directe en indirecte kosten. Het advies van de commissie is, de symptomen van dit verschijnsel te bestrijden, en niet het probleem ten principale aan te pakken en op te lossen. Men heeft — zeer menselijk overigens — willen vasthouden aan het voortbestaan van drie afzonderlijke krijgsmachtdelen. Aangezien het echter óók een gegeven is, dat de kostenstijging per eenheid *equipment* of materieel (investeringen) in een moderne krijgsmacht de stijging van de jaarlijkse groei van het nationaal inkomen *crescendo* overtreft, moet men — vanuit deze dimensie redenerend — wel tot de conclusie komen, dat slechts een drastische besluitvorming tot een effectieve oplossing kan leiden en dat concentratie van middelen een eerste vereiste is.

To be or not to be

Voor een klein land als Nederland, en in steeds toenemende mate ook voor de middelgrote NAVO-landen, is het een kwestie van „*to concentrate and to be*”, of als alternatief „*not to concentrate and not to be*”.

² „De toekomst van de Nederlandse defensie — bevindingen en aanbevelingen”; rapport van de Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen”; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1972. (Red.).

Immers, aan uitgeholde krijgsmachtdelen die, om de zeer juiste woorden van het *Centrum*-rapport „Defensie in de jaren '70”³ (pag. 24) te parafraseren, met kunstgrepen de indruk wekken, dat zij nog voldoen aan de verplichtingen die men indertijd op zich heeft genomen, heeft Nederland niets en de NAVO zo mogelijk nog minder, alle publieke complimentjes van NAVO-bevelhebbers aan onze strijdkrachten ten spijt.

Moeilijke keuze, zal men zeggen. Politiek, psychologisch en emotioneel misschien wel, maar militair gezien is de keuze gemakkelijk, omdat iedere keuze — mits in NAVO-verband besproken en getoetst — een goede keuze is. Het bondgenootschap heeft voor zijn verdedigingstaak immers behoefte aan land-, lucht- en zeestrijdkrachten, en met elke keuze die in NAVO-verband leidt tot kwantiteitsvergroting en kwaliteitsverbetering van het door Nederland verkozen krijgsmachtdeel is niet alleen ons land maar ook het bondgenootschap gediend, althans indien de kwantiteitsvergroting en de kwaliteitsverbetering van het uitverkoren krijgsmachtdeel het verlies aan eenheden binnen de in Nederland opgeheven krijgsmachtdelen meer dan compenseren. Dit is m.i. mogelijk als resultante van concentratie, van schaalvergroting, en van betere *internal economics* op grond van de verbeterde verhouding tussen resp. de indirecte, de operationele en de investeringsuitgaven binnen hetzelfde totale *budget* (3,6 %).

Niet drastisch genoeg

Het *Centrum*-rapport „Defensie in de jaren '70” bevat veel interessante ideeën als men uitgaat van de naar mijn mening verouderde stelling — al komt die in het rapport niet met zoveel woorden naar voren —, dat we om redenen van statussymboliek moeten proberen drie separate krijgsmachtdelen te handhaven. Deze stelling is echter niet de mijne; daarom vind ik het rapport niet drastisch genoeg en biedt het m.i. op lange termijn geen oplossing. Wel vormt het een nuttige bijdrage tot de discussie over de Nederlandse defensie en is het een reflex van het militaire denken binnen de grootste christen-democratische partij in ons land.

11 november 1972

³Rapport van het Centrum voor Staatkundige Vorming; 1972; 99 pag.; f 4,90. (Red.).

Onzekerheid in het politieke ambt

C. A. Smal *

*Wij wensen de waarheid en vinden slechts onzekerheid
in onszelf (Pascal)*

Er was een tijd, dat onze denk- en doe-wereld werd gekenmerkt door zekerheden. Het lijkt wel, alsof die tijd ver achter ons ligt, al is dat niet zo. In ieder geval staan vele begrippen, zoals zekerheid en stabiliteit, op de tocht en vergen die begrippen herziening. De verschillende wetenschappen hebben reeds veel eerder aandacht gegeven aan de waarde van hun bevindingen. Met name in de sociale wetenschappen staat het begrip onzekerheid centraal. In het besturen, in het organiseren komt men allerlei factoren tegen die niet waren te voorzien, maar die wel programmering en *planning* bemoeilijken, zo niet onmogelijk maken. De vraag is dan, in welke mate onzekerheid kan optreden, en of het mogelijk is de grenzen van onzekerheid aan te geven op een zekerheids-/onzekerheidscontinuüm. De onzekerheden die zich manifesteren op het gebied van bijv. besturen of organiseren, weerspiegelen zich ook in de positie-bekleders, i.c. in bestuurders of organisatoren¹. — In dit artikel beperken we ons tot onzekerheid in het politieke ambt. Het politieke ambt, of dat nu wordt vervuld op landelijk, provinciaal, regionaal of gemeentelijk niveau, is momenteel niet alleen een onzeker ambt — waarover meer in dit artikel —, maar ook een functie vol risico's en ongemakken.

Wie een ambt aanvaardt in de politieke sector, weet dat hij risico's loopt, en weet ook *welke* risico's hij loopt. Dat was in het verleden in aanzienlijk mindere mate het geval, en het zal in de toekomst veel méér het geval zijn. Er zijn er die de aan het politieke ambt verbonden

* Drs. C. A. Smal, burgemeester van Gendt, is oud-lid van het partijbestuur en de partijraad van de KVP, en ex-redacteur van o.m. „Politiek”. Hij heeft artikelen gepubliceerd in o.a.: „De Nederlandse gemeente”, het „Tijdschrift voor overheidsadministratie” en de „Gids voor personeelsbeleid”. (Red.)

¹ Enige literatuur:

J. D. Thompson: „Organizations in action”; New York; 1967;

Paul R. Lawrence & Jay W. Lorsch: „Het verbeteren van organisaties”; uitg. Samsom, Alphen a/d Rijn; 1972;

A. van Braam: „Onzekerheid in het politie-ambt”, in: „Bestuurswetenschappen”, 1971, nr. 1; A. H. Hulshof: „Organisatie-onderzoek — onzekerheid, risico en onnauwkeurigheid” (oratie aan de Technische Hogeschool Twente); Enschede; 1972;

cfr. ook mijn artikel „Onzekerheid in hogere ondernemingsfuncties”, in: „Gids voor personeelsbeleid, arbeidsvraagstukken, sociale verzekering”, 1972, nr. 2.

risico's aanvaarden als een uitdaging, ze als een positief te waarderen uitdaging bij hun keuze en in hun carrière-verwachtingen beschouwen en verrekenen. Er zijn er ook die de risico's zullen aanvaarden als een niet te vermijden kwaad, dat inherent is aan het ambt van hun keuze.

Aan het politieke ambt kleven voorts, zoals gezegd, veel ongemakken: onregelmatige diensttijd, nachtelijke arbeid, onverwachte besprekingen. Wie een politieke carrière nastreeft, zal die ongemakken afwegen tegen de positieve kanten. In ieder geval — dat staat buiten discussie — zal degene die heeft gekozen voor het politieke ambt, ermee moeten (leren) leven. Men kan het politieke bedrijf nog zo goed organiseren en de methoden van gezagsuitoefening mogen zich wijzigen in democratische richting, toch zal het politieke ambt continu de gehele mens blijven opeisen. Aan dat ambt zullen derhalve mede de ongemakken verbonden blijven, en dit te meer naarmate nieuwe democratische vormen (inspraak, actiegroepen) verschijnen en hun eisen stellen.

Ten slotte is het politieke ambt een onzeker ambt. Dat is niet altijd zo geweest. De politicus van het verleden was verbonden met een politieke structuur die een sterke mate van stabiliteit vertoonde en derhalve zekerheden garandeerde. In een politieke constellatie die sterk aan veranderingen onderhevig is en die in zekere zin instabiel van karakter is, kunnen de wijzigingen ook een weerslag hebben op de positie van de politici. De gemiddelde politicus is daaraan — zo mogen we vermoedelijk wel stellen — noch gewend of erop ingesteld, noch erop voorbereid bij zijn benoeming. Onzekerheid in het politieke ambt is een betrekkelijk recent verschijnsel. Die onzekerheid zal in de komende tijd vermoedelijk veeleer toe- dan afnemen, vooral als in het politieke systeem een grotere plaats wordt ingeruimd voor participatie van de burgers².

Hierbij denk ik in de eerste plaats aan onzekerheden die liggen in de ambtsuitoefening zelf; vooral op dit vlak bestaan er veel problemen. Voorts denk ik aan de onzekerheid in de sfeer van de rechtspositie. Bij wisseling van het politieke getij is het — zo heeft de recente geschiedenis ons opnieuw bewezen — onzeker, of men opnieuw zal worden benoemd dan wel gekozen. — Aan de onzekerheid die met al deze vraagstukken is verbonden, zullen we in dit artikel overwegend aandacht schenken.

Vormen van onzekerheid

Bij een politiek ambt kunnen tenminste vier vormen van onzekerheid worden onderscheiden. In de eerste plaats is er onzekerheid met betrekking tot het gevoerde politieke beleid, ten tweede wat betreft de doelmatigheid en doeltreffendheid van het politieke gebeuren, ten derde

² Cfr. H. Th. J. F. van Maarseveen: „Participatie overmorgen“, in: „Politiek perspectief“, juli/augustus 1972.

ten aanzien van het eigen gezag tegenover de „ondergeschikten”, tegenover de „bestuurden”, en ten slotte — met name op landelijk niveau — met betrekking tot de rechtspositie.

Iedere politicus heeft — zoals iedere werkende mens — behoefte aan duidelijke beleidslijnen, waarnaar hij zich in zijn taakuitoefening kan richten. Hij heeft zowel behoefte aan een zekere mate van „vrijheid van handelen” als aan een consequent en samenhangend beleid vanuit de hoogste beslissingscentra. Als de duidelijkheid ontbreekt, als de voorbereide en voorgelegde besluiten worden onderbroken of afgekeurd, als de politieke ambtsdragers zich niet meer of nauwelijks door de hoogste beleidsniveaus geïnspireerd en gedekt weten, dan zal zich onzekerheid van hen meester maken, bewust of onbewust. Wanneer die onzekerheid bovendien nog structureel wordt, komt de identiteit van de politieke ambtsdragers en hun bestuurlijke effectiviteit op het spel te staan.

De identiteit van de politicus is niet zonder gevaar. Wat hij aan bevoegdheden heeft, kan hem bijv. via een motie van wantrouwen ontnomen worden of kan in zekere zin bij uitoefening ineffectief worden gemaakt. De verwezenlijking van beslissingen op het hoogste niveau — een taak die overwegend op zijn schouders rust — heeft daaronder te lijden. Het effect van dergelijke beslissingen wordt daardoor óf te niet gedaan óf geheel dan wel gedeeltelijk verzwakt. Het optimaal bereikbare wordt dan niet bereikt, de maximale inspanning die daarvoor is vereist, wordt gebroken.

De politieke ambtsdrager heeft niet alleen behoefte aan een consequent en samenhangend beleid, maar ook aan zekerheid met betrekking tot de toereikendheid en doelmatigheid van de beschikbaar gestelde middelen. Als hij moet handelen zonder toereikende middelen, is de kans groot, dat hij gaat twijfelen, en dat zal dan weer ten koste gaan van eigen identiteit en van de effectiviteit van het bestuur. Hij moet weten, dat zijn benoeming en de daarmee verleende bevoegdheden werkelijk de steun hebben van de kiezers, dat zij achter hem staan. Bestaat daarover onduidelijkheid, dan kan dat consequenties met zich meebrengen.

Ten derde heeft een politieke ambtsdrager — evenals iedere andere werkende mens — behoefte aan waardering. Het is een winstpunt van onze tijd, dat zij die gezag hebben, dat tegenwoordig ook waar moeten maken. Buitenparlementaire oppositie (actiegroepen) hoort thuis in een land met een parlementaire democratie, maar dit betekent niet, dat het doel alle middelen heiligt. Een politieke ambtsdrager is pas in staat zijn ambt optimaal te vervullen als hij zich gesteund weet door enige waardering. Te harde kritiek, te veel onderwaardering zonder dat de kwaliteit van door politici ingediende voorstellen aan eventuele alternatieve plannen wordt gemeten, kan iemand — zelfs een politieke

ambtsdrager... — breken³. Men moet dan niet verwonderd zijn als hij vervolgens tracht zich in te kapselen in een agressieve en autoritaire afweerhouding dan wel met een zekere mate van rancune ontslag neemt of het ambt verlaat⁴.

Ten slotte heeft de politieke ambtsdrager behoefte aan rechtszekerheid en bestaanszekerheid. Hij ervaart meer dan wie ook de *ups and downs* van het politieke gebeuren. Behalve wellicht zijn partij zijn er misschien niet altijd organisaties die een politieke ambtsdrager die — om welke reden dan ook — ontslag neemt uit zijn ambt, aan ander werk (willen of kunnen) helpen, nog afgezien van de vraag of hij met het hem aangeboden tevreden is en of hij daarvoor de vereiste kennis en kunde bezit.

Bronnen van onzekerheid

De vraag waardoor de in het voorgaande vermelde vormen van onzekerheid zijn ontstaan, de vraag derhalve naar de bronnen der onzekerheid, is moeilijk te beantwoorden. Om algemeen geldende en vaststaande uitspraken te kunnen krijgen zijn er te weinig gegevens van wetenschappelijke onderzoeken voorhanden. Wel is het mogelijk in hypothetische zin uitspraken te doen — uitspraken die dan uiteraard een voorlopig karakter hebben en die in de loop van de tijd, als er bijv. meer *research*-bevindingen beschikbaar komen, kunnen worden gewijzigd. — In voorzichtige termen kunnen de volgende factoren als bronnen van onzekerheid worden aangemerkt.

In de eerste plaats is er het algemeen-politieke klimaat op landelijk, provinciaal, regionaal of gemeentelijk niveau. Als systematisch een aanslag wordt gepleegd op de goede naam van politieke gezagsdragers, als deze te hard en ten onrechte worden bekritiseerd, als alleen maar negatieve kritiek wordt geuit, dan kan het niet anders, of het politieke klimaat biedt weinig of geen perspectieven. In zo'n troebele sfeer te moeten vertoeven en functioneren is een allerminst attractief vooruitzicht, noch een aantrekkelijke opgave.

Ten tweede — in aansluiting op de zojuist vermelde factor — vindt er een zekere politisering plaats van de samenleving als geheel en in sectoren daarvan (onderwijs, ondernemingen e.d.). Dat betekent, dat aan bijna alle maatschappelijke sectoren een politieke vorm kan worden gegeven⁵. Het mogelijke en ook actuele dringen van verschillende groeperingen om een plaats in het huidige politieke systeem kan onzekerheden veroorzaken als het politieke stelsel niet voldoende flexibel of soepel is. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat een groot

³ Vergelijk de rede van minister Van Agt over gezag en vrijheid voor de jaarvergadering van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond, gepubliceerd in „De Tijd”, 15 september 1972.

⁴ Vergelijk het artikel „Kamerleden zwaaien af” in het „Algemeen Dagblad”, 14 oktober 1972.

⁵ Cfr. F. Naschold: „Organisatie en democratie”; uitg. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen; 1970; pag. 7-11.

deel van het politieke gebeuren door onzekerheid wordt begeleid. Ten derde kan het politieke en partijstelsel zelf, alsmede zijn structuren, in veel gevallen als een bron van onzekerheid worden beschouwd. Formeel en wettelijk kan juist gehandeld zijn of worden; dat betekent niet altijd, dat daarmee ook werkelijk recht is of wordt gedaan aan de positie c.q. de stem van de kiezer dan wel „bestuurde”. Wetten, formeel vastgelegde procedures e.d. zijn daarom niet meer dan een „goede start”; zij vereisen noodzakelijke aanvullingen. Veel — soms zelfs de meest belangrijke zaken waarover in een dergelijk kader afspraken zijn of worden gemaakt — blijft dan buiten het gezichtsveld van de kiezer, hoewel politieke leiders er steeds meer naar streven om binnen het raam der mogelijkheden openheid en openbaarheid te betrachten. Als het partijprogramma nauwelijks meer is terug te vinden in het door politieke ambtsdragers voorgestane programma, kan het niet anders, of er ontstaat een sfeer van onzekerheid bij deze functionarissen, die mogelijk uitloopt op een confrontatie met crisissituaties.

Men kan overigens het politieke en partijstelsel van ons land en zijn structuren niet als dé oorzaak aanwijzen, al kan het één van de oorzaken zijn. Daarbij dient men te bedenken, dat dit stelsel verankerd is in de Nederlandse samenleving en een typisch Nederlandse signatuur vertoont, en voorts dat dit systeem als zodanig op zijn beurt wortelt in de traditie van de Europese parlementaire democratie.

Ten slotte kan een bron van onzekerheid gelegen zijn in de samenleving als geheel, of in de veranderingen die zich in de samenleving zowel structureel als op het terrein van opvattingen, waarden, normen en verwachtingen voltrekken. De hier bedoelde oorzaak kan ook liggen in de wijze waarop het politieke systeem werkt of in de manier waarop het is georganiseerd. Als bijvoorbeeld op universiteiten en/of hogere (beroeps-) scholen een bepaald politiek stelsel wordt onderwezen, en in zekere mate gepropageerd, dat niet geënt is op de huidige situatie maar daaraan veeleer contrair is, wordt in de samenleving zelf een stuk onzekerheid geïntroduceerd. De politieke ambtsdragers worden in dat geval — mogelijk onverwachts — geconfronteerd met andere politieke denkbeelden. Als zij daarop niet zijn voorbereid of ingespeeld, kan dat spanningen of conflicten oproepen. In dat geval is de politieke ambtsdrager zelf een bron van onzekerheid.

Wegen naar zekerheid

Ieder mens streeft — zo kan men stellen — naar het scheppen van zekerheid, daar waar onzekerheid bestaat. In het algemeen staan hem daartoe twee uiteenlopende wegen — een negatieve en een positieve — ter beschikking.

In de eerste plaats is er een negatieve weg. Het bewandelen daarvan kan gebeuren op verschillende manieren, die met elkaar gemeen hebben, dat ze geen werkelijke zekerheid verschaffen, maar een schijnbare, een

subjectieve zekerheid, die niet of nauwelijks wordt gedekt door de objectieve werkelijkheid. Ter versterking of ondersteuning van het eigen gevoel van bekwaamheid of superioriteit overlaadt men bijvoorbeeld alle anderen met verwijten („gebrek aan visie“). Anderen vervallen in hun ambtsuitoefening tot routine, tot een zekere onbeweeglijkheid, tot autoritair optreden of tot formalisme — anders gezegd: tot een soort minimale ambtsopvatting en -uitoefening. In alle gevallen lopen echter de doelstellingen van de politiek gevaar. De negatieve weg is — zo kan korthedshalve worden gesteld, — alleen daarom al onaanvaardbaar. Ten tweede is er een positieve weg. Ook het bewandelen van deze weg kan plaatsvinden op verschillende wijzen, die met elkaar gemeen hebben, dat wordt gezocht naar positieve mogelijkheden. De verschillende mogelijkheden vullen elkaar aan.

Een eerste mogelijkheid is, vertrouwen te stellen in de formele, wettelijk vastgelegde regels en in de communicatiekanalen binnen het gegeven politieke systeem. Van de mate van vertrouwen hangt het af, of politieke ambtsdragers voldoende zekerheid hebben en kunnen hebben.

Een tweede mogelijkheid is het *team-work* en de *team-geest*, die ook een stuk zekerheid kunnen verschaffen. Het handelen van elke politieke ambtsdrager dient doorzichtig te zijn; het moet mogelijk zijn in een *team* elkaar te toetsen wat betreft handel- en gedragwijze.

Een derde mogelijkheid is ervoor zorg te dragen, dat er een min of meer gelijke oriëntatie bestaat op de politieke doelstellingen, of deze nu vaag of meer concreet omschreven zijn. In dat geval weet men waarnaar men toewerkt, al is nog niet exact bekend, of alle punten wel haalbaar zijn. De onzekerheid is in dat geval gestructureerd; men kent zekere grenzen⁶. Men kan dan proberen verder te gaan door te onderzoeken, in hoeverre de gestelde politieke doeleinden realiseerbaar dan wel uitvoerbaar zijn, waardoor men steeds minder onzeker wordt.

Ten slotte is er meer zekerheid te verkrijgen via de weg van deskundigheid. Als het politieke handelen wordt gekenmerkt door gedegenheid en vakbekwaamheid — mede door zo(veel) mogelijk gebruik te maken van de bij ambtenaren en anderen aanwezige *know-how* — en bovendien door een goede presentatie, kan het niet anders, of er zal waardering van anderen volgen. Zich waar maken en zich weten waar te maken is de meest volwaardige zekerheid die een politieke ambtsdrager zich kan wensen. Dat alles veronderstelt echter karaktereigenschappen zoals integriteit, betrouwbaarheid, zelfvertrouwen en zelfkennis, alsmede kennis van de omgeving waarin, waarmee en ten dienste waarvan men het ambt uitoefent. Maar voor dat alles is tevens vereist, dat een politieke ambtsdrager geïnspireerd en gedragen wordt door een mens- en wereldbeschouwing die de feitelijke ambtsuitoefening te boven gaat, maar die als bron van inspiratie onmisbaar is.

⁶ Cfr. A. Kaufman: „Grondslagen voor besluitvorming“; uitg. De Haan/Meulenhoff (reeks „Wereldakademie“); 1967.

Moet de spelling gewijzigd worden?

J. G. H. J. Hermans*

De spelling van het Nederlands moet toch wel erg moeilijk zijn. Uit een onlangs door het *NIPO* gehouden enquête blijkt dat slechts 36 % van alle Nederlanders de spelling volledig beheerst en dat 35 %¹ van mening is dat een nieuwe spelling moet worden ingevoerd. Uit de toetsen van het *Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling* voor 1970 en 1971 blijkt dat 41 % van de deelnemers de spelling van de werkwoordsvormen niet kent. Dat zijn toch getallen om even stil van te worden. Per slot van rekening mochten we ervan uitgaan dat onze spelling na de vele wijzigingen geschikt zou zijn voor ieders gebruik. Kennelijk is men bij voorafgaande vereenvoudigingen niet ver genoeg gegaan, ofwel men heeft de voordelen van de nieuwe spelling schromelijk overschat. Wie geprobeerd heeft onze spellingstrijd te volgen, zal geconstateerd hebben dat er duidelijke overeenkomsten bestaan tussen de argumenten van voor- en tegenstanders van wijzigingen in 1934 en 1972. Ook nu kan men weer genieten van „aantasting van de taal, de cultuur”, en „meer tijd voor echt taalonderwijs”. Komt er dan nooit een einde aan?

BEKNOPTE HISTORIE

Het lijkt me niet zinvol de hele geschiedenis van de spelling van het Nederlands hier uitgebreid weer te geven; dat is al vaak genoeg elders gebeurd². In het kort komt ze hier op neer.

Nadat we eeuwenlang betrekkelijk willekeurig gespeld hadden, kregen we in 1804 de eerste officiële spelling, de spelling-*Siegenbeek*. In 1864 werd ze vervolmaakt door *De Vries* en *Te Winkel*. Deze heren legden onder invloed van de tijdgeest vooral de nadruk op de herkomst van de woorden als basis voor de geschreven woordvorm. Verder hielden zij zich bezig met het woordgeslacht en de naamsvormen. Men zou kunnen zeggen dat het magisch vierkant van de spelling

* Drs. J. G. H. J. Hermans is leraar Nederlands aan de Scholengemeenschap St.-Thomascollege te Venlo. (Red.)

¹ Volgens een enquête van de NOS is dit zelfs 70%!

² Garnt Stuiveling: „Het spel van de spelling”, in „De Gids”, 1972, nr. 3.

C. F. P. Stutterheim: „Ja/nee/geen oordeel; beschouwingen over orthografie en orthografitis”; idem.

G. van der Heyden: „Spellingstrijd, een cultuurverschijnsel”, in „Intermediair”, 23 juni 1972.

door hun toedoen op zijn etymologische zijde kwam te rusten³. De dwangbuis — want veel was kunstmatig, was „bedacht” — die zij de Nederlandse taal hadden aangelegd, knelde zozeer dat, na lang en heftig ijveren van *Kollewijn*⁴, in 1934 in de schoolspelling van *Marchant* (officieel aanvaard in 1947) de etymologie teruggedrongen werd ten gunste van de fonologie. Alleen de spelling van de zgn. bastaardwoorden moest nog geregeld worden. Toen dit een feit was — in 1955 verscheen het *Groene Boekje* —, ontstond er opnieuw onrust, teweeggebracht door het inconsequente systeem dat bij deze regeling gehanteerd werd.

Wijzigingsvoorstellen

In 1963 kreeg de commissie-Pée/Wesselings opdracht hier verandering in te brengen. Het in 1967 gepubliceerde rapport wekte zoveel weerstand dat de ministers *Veringa* en *Van Mechelen* om een nader rapport verzochten en tevens vroegen „de spelling van ei/ij, van au/ou, van het achtervoegsel -lijk en de werkwoordsvormen mede in haar beschouwingen te betrekken”. In 1969 verschenen dan de „Eindvoorstellen van de Nederlands-Belgische commissie voor de spelling van de bastaardwoorden”. De belangrijkste voorstellen zijn wel:

- 1) vergaande vernederlandsing van de bastaardwoorden, bijv. lebel, tenk, kamoeflage, flet, maar ook claim, cocktail, cahier en quarantaine⁵;
- 2) wijziging van de spelling van de werkwoordsvormen in de onvoltooid tegenwoordige tijd met de stam op -d: „hij word” i.p.v. „hij wordt”;
- 3) wijziging van de werkwoordsvormen in de onvoltooid verleden tijd met stam op -d of -t: „hij prate - hij praatte”, „zij antwoorden - zij antwoorden”;
- 4) het achtervoegsel „-lijk” wordt gespeld als „-lik”;
- 5) het achtervoegsel „-isch(e)” wordt „-ies(e)”.

Al vrij snel was het duidelijk dat deze eindvoorstellen noch voor de voorstanders, noch voor de tegenstanders van spellingvereenvoudiging acceptabel waren. Voor de laatste groep droegen zij te weinig bij aan de leerbaarheid van de spelling, voor de eerste waren ze vergaand genoeg om voor een breuk met de hedendaagse geschreven cultuur te vrezen. De „*Aksiegroep spellingvereenvoudiging*”⁶ onder leiding van *dr. Dolf Kohnstamm* was van mening dat niet voldoende rekening was gehouden met onderwijsbelangen, en kwam met aanvullende wijzigingen:

³ Garnt Stuiveling, t.a.p., pag. 177.

⁴ In 1897 richtte hij de „Vereniging tot vereenvoudiging van onze spelling” op.

⁵ Het zal iedereen duidelijk zijn dat moeilijkheden blijven bestaan, ook al is er geen sprake meer van een voorkeurspelling. De schrijfwijze van deze woorden maakt nl. een te willekeurige indruk.

⁶ Deze „aksiegroep” is een bundeling van de „Algemene Nederlandse Onderwijsfederatie”, de „Sectie Nederlands van de Vereniging van Leraren in Levende Talen”, de „Vereniging voor Onderwijs in het Nederlands” en de „Vereniging voor Wetenschappelijke Spelling”.

- a) de werkwoorden met stam op -d zullen hun analogie-d, bijv. „brand” vanwege „branden”) verliezen: „wordt - worden”, „brant - branden”;
- b) andere woordsoorten worden daar consequent bij betrokken: „paart - paarden”, „ront - ronde”;
- c) het verschil tussen „ei/ij” wordt opgeheven ten gunste van de „ij”;
- d) het verschil tussen „au/ou” wordt opgeheven ten gunste van de „au”⁷;
- e) de „ie” in open lettergrepen wordt vervangen door „i”⁸.

TAALKUNDIGE ASPECTEN

Zijn deze wijzigingen nu absoluut noodzakelijk? We kunnen rustig stellen dat er taalkundig gezien weinig bezwaren bestaan tegen de huidige spelling. De taalkunde heeft er slechts zijdelings mee te maken: de spelling is geen object van taalkundige studie.

Bij de voorgestelde wijzigingen is er gewoon sprake van een toegenomen invloed van de *fonologie*. Dit is gebeurd naar aanleiding van de opdracht van de minister van O., K. & W. ad interim, dr. Klompé, in 1963 aan de commissie-Pée/Wesselings om tot sanering van de Woordenlijst 1954 te komen. De formulering: „(—) waarbij een zo consequent mogelijke opzet in fonologische zin en een zo ver mogelijk gaande vernederlandsing wordt nagestreefd”, legde dit uitgangspunt min of meer vast. Hieruit volgt natuurlijk nog lang niet dat „het fonologisch beginsel voor eens en voor altijd erkend (is) als het enig juiste, toelaatbare principe voor spellingwijziging”⁹, omdat het hier alleen ging om de zgn. bastaardwoorden.

Over de nu voorgestelde wijzigingen bij de *bastaardwoorden* valt weinig goeds te zeggen. De inconsequentie die uit de voorbeelden blijkt, spreekt voor zich: annonce, cocktail, label, kamoeflage, odeklonjel! Wellicht is het mogelijk tijdens de noodzakelijke „herspelling” van deze woorden de voorkeurspelling buiten werking te zetten. Dat zou voor veel mensen niet onprettig zijn.

Afgezien van het feit dat onze spelling, zolang we ons alfabet gebruiken, nooit helemaal fonologisch consequent kan zijn¹⁰, kunnen zich, juist omdat de fonologie slechts één van de principes is waarop onze spelling gebaseerd is, bij vergaande fonologisering moeilijkheden voordoen. „Schrijf wat je hoort” lijkt gemakkelijk, maar wie goed luistert, zal ontdekken dat de uitspraak van veel letters afhankelijk is van de omgeving waarin ze gebruikt worden. Daarmee zijn we dan bij een

⁷ De voorzitter van de „aksiegroep” geeft overigens de voorkeur aan „ou”.

⁸ Alleen de (m.i.) belangrijkste wijzigingen zijn vermeld. Een uitgebreide lijst is afgedrukt in het boekje van Harry Mulisch: „Soep lepelen met een vork”, uitg. De Bezige Bij, Amsterdam, 1972; 79 pag.; f 6,50.

⁹ „Ouders van nu” (rubriek „schoolkrant”), december 1971.

¹⁰ Het Nederlands bezit ongeveer 36 verschillende klanken en slechts 22 bruikbare tekens.

belangrijk verschijnsel aangekomen dat bij een totaal fonologische spelling vrijwel uitgeschakeld moet worden, hoewel het bij mondeling taalgebruik een grote rol speelt: de *assimilatie*. „Paart - paarden” of „ront - ronde” mag op zich geen enkele moeilijkheid opleveren (vgl. „zweef - zweven”), maar door de nadruk te leggen op het feit dat de spelling het gehoorde dient weer te geven, kunnen er problemen ontstaan bij bijv. „verhuisde”, waar de „s” duidelijk een „z” is geworden. En per slot van rekening is „president” in de voorgestelde nieuwe spelling „prezident”.

Van sommige zijden is ook gevraagd of de eindletters van bijv. „leg” en „heb” niet resp. „ch” en „p” zouden moeten worden. Dit wordt dan afgewezen met het argument van de „haalbaarheid”, d.w.z. men ziet er alleen van af omdat anders het hele pakket voorstellen wel eens in gevaar zou kunnen komen. Ik weet niet of een dergelijke wijziging nodig zal blijken, maar wel is hier naar mijn mening de basis gelegd voor een volgende wijziging: wat nu niet haalbaar is, kan over een aantal jaren wel haalbaar geacht worden. Daarom moet ook deze kwestie bij het overleg aan de orde worden gesteld.

„Ontdekking”

Een veel belangrijker bezwaar tegen de verandering van bijv. „brand” in „brant” komt van wetenschappelijke zijde. G. Booy en S. de Haan hebben aannemelijk gemaakt dat een fonologisch niveau, waarvan de spellingwijzigers min of meer uitgaan, niet bestaat¹¹. Zij stellen dat we moeten uitgaan van een *morfologisch* niveau dat met de psychische realiteit overeenkomt. In de praktijk betekent dit dat een morfeem (bijv. „zet”), hoewel het niet steeds op dezelfde wijze gerealiseerd wordt, onder invloed van de assimilatie — „opzet” klinkt bijv. als „opset” — toch altijd op dezelfde wijze geschreven kan worden. Dit houdt leerpsychologisch gezien in, dat het geheugen niet te zwaar belast wordt, omdat er niet twee morfemen — „zet” en „set” —, maar slechts één („zet”) opgeslagen hoeven te worden.

Ik wil helemaal niet suggereren dat de spellingkwestie hiermee zelfs maar gedeeltelijk opgelost is, maar wel dat we met deze „ontdekking” rekening moeten houden. Want als de vereenvoudigde spelling, omdat er al te eenzijdig met het fonologisch principe gewerkt is, een extra last aan het geheugen oplegt, zijn we niet veel verder gekomen.

De voorstellen van de „aksiegroep” om „ou/au” in „au”, en „ei/ij” in „ij” te laten samenvallen, leveren leertecnisch zeker voordelen op, omdat het hier gaat om woorden waarbij nauwelijks beredeneerd kan worden welk teken moet worden gebruikt. Wel ontstaan hierdoor veel *homonemen*; hier kom ik later nog op terug.

¹¹ G. Booy en S. de Haan: „De spelling na de dood van het foneem”, in „Vrij Nederland”, 17 juni 1972.

De wijziging van het achtervoegsel „-lijk” in „-lik” is eigenlijk een overbodige verandering, omdat „lik” ook niet in alle gevallen met de klank van dit achtervoegsel in de gesproken taal overeenkomt. Het is ook uit het oogpunt van leerbaarheid niet noodzakelijk.

Het voorstel om voortaan in open lettergrepen „i” te gebruiken i.p.v. „ie” is fonologisch in zekere zin zelfs onjuist, omdat de „i” naast de klankwaarde „i” van schip, ook „ie” van „liepen” heeft gekregen. Het zou logischer zijn de oppositie „ie - i” („liepen - lippen”) in te voeren. Het nut of voordeel van de bepleite wijziging is m.i. zeer twijfelachtig.

ARGUMENTEN VÓÓR EN TEGEN

Waarom willen zoveel onderwijsmensen de spelling wijzigen? Wat verwachten zij er eigenlijk van? Zij hanteren drie hoofdargumenten. In de eerste plaats vinden zij de leerbaarheid van de spelling te gering, gezien de slechte resultaten na ettelijke jaren betrekkelijk intensief spelonderwijs. Ten tweede menen zij dat bij vereenvoudiging minder tijd aan de spelling hoeft te worden besteed, waardoor meer tijd vrij zal komen voor echt taalonderwijs. Dat zou dan ten goede komen aan de taalzwakke, vaak sociaal-zwakke leerlingen. Ten slotte gebruiken zij als belangrijk argument dat op basis van de spel(on)kunde niet meer gediscrimineerd kan worden bij selecties voor het voortgezet onderwijs en bij sollicitaties, als er weinig of geen spelfouten meer worden gemaakt.

De tegenstanders — niet alleen auteurs, maar ook onderwijsmensen — hebben heftig gereageerd. Allereerst wensen zij onmiddellijk spellingrust, dus geen veranderingen. Zij zijn van mening dat een eenvoudiger spelling niet direct tot betere taalbeheersing hoeft te leiden. Hierbij dient het buitenland als voorbeeld, waar een moeilijke spelling niet tot slechtere taalbeheersing leidt¹². Ook zijn zij van oordeel dat het onderwijs niet mag worden afgestemd op de minst begaafden. Tot slot komt daar nog bij dat veel schrijvers vrezen dat er een breuk gaat ontstaan met de hedendaagse geschreven cultuur.

Voordat we ingaan op een aantal argumenten van voor- en tegenstanders, moeten we vaststellen, los van alle emotionele discussies, dat wijziging van de spelling de taal als zodanig zeker niet aantast¹³. Wie zegt dat dit wél gebeurt, identificeert taal met spelling en bewijst daarmee dat hij inhoud en vorm niet duidelijk genoeg scheidt. Spelling op zich is niets meer dan het zichtbaar maken van „taal” door middel van letters. Zij is bij afspraak geregeld en kan dus ook bij afspraak veranderd worden. Hiermee wil ik niet zeggen dat er nu gewijzigd moet

¹² Hierbij vergeet men wel te vermelden dat bijv. in West-Duitsland meer tijd aan het onderwijs in de moedertaal wordt besteed. Een vergelijkend onderzoek heeft overigens, bij mijn weten, nog niet plaatsgevonden.

¹³ Wie kennis wil nemen van een andere mening, leze het eerder genoemde, interessante boekje van Harry Mulisch, „Soep lepelen met een vork”.

worden, wel dat het in principe mogelijk moet zijn de spelling aan gewijzigde omstandigheden en inzichten aan te passen. Het argument dat onmiddellijk spellingrust gewenst is, wekt de indruk dat voor eens en voor altijd is vastgelegd hoe er gespeld moet worden. Daardoor is ieder overleg onmogelijk en zal de spellingonrust van dit ogenblik zeker niet worden weggenomen. Het mag paradoxaal klinken, maar afwijzing van de voorgestelde veranderingen is alleen wenselijk — en wellicht noodzakelijk — als basis voor een definitieve aanpassing en vereenvoudiging.

Pro — taalonderwijs

De argumenten van de voorstanders klinken redelijk en acceptabel. Als er dankzij de vereenvoudiging van de spelling meer tijd vrij komt voor echt taalonderwijs, zullen de sociaal-zwakkeren beter geholpen kunnen worden om hun achterstand in te halen. Als er geen of zeer weinig spelfouten meer worden gemaakt, zal het afgelopen zijn met de discriminatie op grond van spel(on)kunde. Wie zou durven beweren dat hij dit niet als een ideale situatie ziet?

Maar laten we a.u.b. de werkelijkheid niet uit het oog verliezen! Men beweert dat 80 % van alle taalonderricht op de basisscholen wordt besteed aan de spelling. Door de vereenvoudiging zou een deel hiervan vrijkomen. Laten we aannemen dat dit zo is¹⁴. Nu zijn er m.i. twee moeilijkheden. In de eerste plaats vraag ik me af of ooit onderzocht is of de geringere tijd die aan spelling zal worden besteed, wel voldoende is om de gewijzigde spelling goed te leren. Want het is echt niet zo dat men helemaal niets meer hoeft te leren. Onderzoekingen zoals verricht door de „Aksiegroep”, waarbij kinderen na een half uur extra spellingonderwijs veel minder fouten maakten tegen de (nieuwe) spelling, bewijzen niet veel. Hoogstens dat kennis van de oude spelling een uitstekende basis vormt voor de nieuwe. Ik ben er bang voor dat het aantal fouten niet voldoende afneemt, als er minder tijd aan het spelonderwijs wordt besteed. In feite is dit nl. na 1934 gebeurd. Aanvankelijk had men goede hoop dat er een reële verbetering zou optreden, maar langzamerhand kreeg men door dat ook de vereenvoudigde spelling tijd kostte om te leren. En geleidelijk heeft het spelonderwijs weer dezelfde vormen aangenomen als vóór 1934. Er kunnen geen behoorlijke garanties worden gegeven dat dit nu niet gebeurt.

In de tweede plaats is er de veel grotere moeilijkheid van „echt taalonderwijs”. Wat houdt dit precies in? Zijn er al programma's klaar voor de eventueel vrijkomende uren? Het is bekend dat een kleine groep mensen¹⁵ hiermee bezig zijn, maar zelfs al zal er voldoende „lesstof”

¹⁴ Ik ben enigszins sceptisch, omdat na de wijzigingen van 1934 uiteindelijk weinig veranderd is in dit opzicht. Het zou goed zijn eens nader te onderzoeken wat „leerbaarheid” in dit geval inhoudt.

¹⁵ Medewerkers aan het tijdschrift „Moer” van de Vereniging voor Onderwijs in het Nederlands.

voorhanden zijn, dan nog is er weinig kans van slagen, omdat te weinig leerkrachten ervaring hebben met dit soort lessen.

Laten we voorzichtig zijn met het doordrijven van vereenvoudigingen. Er is eenvoudigweg te weinig onderzoek verricht op dit gebied om zelfs maar een kleine kans van slagen te hebben. Dit zou kunnen inhouden dat zich na verloop van tijd weer dezelfde moeilijkheden voordoen. Moet er dan weer een „vereenvoudigde spelling” komen? Op die manier raken we nooit uit het slop en zitten we over dertig jaar met mensen die geen enkel houvast meer hebben, omdat zij vier of vijf spellingveranderingen hebben meegemaakt.

Hiermee hangt ook samen dat wij misschien te gemakkelijk allerlei moeilijkheden veroorzaakt zien door het bestaande, zeker niet volmaakte „spellingsysteem”¹⁶. Wat weet men af van de wijze waarop het leerproces zich voltrekt bij kinderen? De *Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde* wijst erop dat de didactische argumenten voor vereenvoudiging op eenzijdige interpretatie berusten van moeilijkheden die eigen zijn aan de aanleerfase. Dit bezwaar hoeft niet de doorslag te geven, maar we zullen er wel rekening mee moeten houden. We mogen gewoon niet de kans lopen tevergeefs zoveel inspanning, tijd en geld¹⁷ aan spellingvereenvoudiging te hebben besteed. Wijziging van de spelling houdt feitelijk misschien niet meer in dan tekens (letters) op bepaalde plaatsen te zetten, maar aan een *l'art pour l'art*-wijziging hebben we niets.

Sociale aspecten

Het doel van de vereenvoudiging: bepaalde „misstanden”, die door de huidige spelling in de hand gewerkt worden, uit de wereld te helpen, vergt in ieder geval voorzichtigheid en zorgvuldigheid. Onderzoekingen, experimenten en studies zijn absolute voorwaarden bij wijziging van het systeem. Het wegwerken van spelfouten door middel van een vereenvoudiging is een simpele zaak, maar alleen daarmee realiseren we geen sociaal ideaal. De sociaal-zwakke leerling die moeilijkheden heeft met de spelling, daardoor eventueel niet kan toekomen aan echte taalbeheersing en op grond daarvan steeds gezien wordt als iemand die niet in staat is deel te nemen aan bepaalde vormen van voortgezet onderwijs, helpen we nauwelijks door alleen de spelling te vereenvoudigen. De wezenlijke moeilijkheden hebben we hiermee namelijk niet opgelost. Want wat is het probleem van deze leerling? Hij verkeert in een omgeving waar de school vaak wordt beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Belangstelling voor wat hij doet, bestaat er nauwelijks bij de ouders. Begrip tonen voor moeilijkheden, begeleiden en helpen is er (vaak) niet bij. Het kind moet zich zelf maar redden. Dat is een

¹⁶ Spelfouten zijn direct herkenbaar; structurele fouten zijn veel moeilijker exact aan te geven.

¹⁷ Er worden bedragen genoemd die variëren van 70 tot 100 miljoen gulden.

situatie waar welke spellingwijziging dan ook niets aan verandert. Kinderen uit deze milieus zijn vaak niet schoolrijp. Hun aanpassingsmoeilijkheden zijn zo groot dat zij direct een onoverkomelijke achterstand oplopen. Juist voor deze kinderen is het ontstellend belangrijk dat er maatregelen getroffen worden die, zo de algemene situatie thuis niet direct kan worden verbeterd, het kind al heel vroeg gericht voorbereiden op het basisonderwijs. Alleen als we proberen in deze richting veranderingen aan te brengen, is het mogelijk dat maatschappelijke drempels weggenomen worden. Een vereenvoudigde spelling los hiervan is een zaak zonder veel gewicht, die nodeloos veel geld enz. kost. Het moge nu wel duidelijk zijn dat de sociale aspecten van de wijzigingen het belangrijkste zijn. Het is zonder meer verwerpelijk dat een aantal mensen op grond van hun spel-onkunde niet meer in aanmerking komt bij een sollicitatie. Evenmin is het juist dat kinderen uit sociaal-zwakke milieus door hun slechte prestaties bij dictees e.d. geen kans krijgen een voortgezette opleiding te volgen. Wat het eerste punt betreft, kunnen we alleen maar zeggen dat dit getuigt van kortzichtigheid en intolerantie. Maar we mogen niet vergeten dat wanneer de spelling als selectiemiddel wegvalt, er in deze omstandigheden andere factoren die in het nadeel van de sociaal-zwakkeren uitvallen, zullen worden gehanteerd.

Bij het tweede punt ligt de zaak toch wel iets anders. Naast de uitslag van het toelatingsexamen, waartoe ook een dictee behoort, zijn het advies van het hoofd van de basisschool en de uitslag van de psychologische test van groot belang. Dat een leerling die uitsluitend op grond van zijn slechte resultaten bij de spellingtoets wordt afgewezen, lijkt mij dan ook niet zo vaak voor te komen. Wel geloof ik dat door middel van de spellingtoets weinig gegevens worden verkregen die relevant zijn voor een verdere studie. Op grond daarvan zouden we best kunnen afzien van het hanteren van deze toets. Het gunstige neveneffect zou misschien zijn dat op de basisscholen minder „gestoomd” wordt, waardoor leerlingen die grote moeilijkheden met de spelling hebben, meer kans krijgen zich met andere, belangrijker zaken bezig te houden¹⁸.

Contra — het woordbeeld

Een van de argumenten die door tegenstanders vaak gehanteerd worden, is dat zij vrezen dat het woordbeeld van het Nederlands zozeer gewijzigd wordt dat er een breuk met de hedendaagse geschreven cultuur ontstaat. Het is moeilijk deze kwestie nauwkeurig te beoordelen. Het enige vergelijkingsmateriaal is in feite de spellingwijziging van 1934. Ook toen werd hetzelfde bezwaar tegen verandering geopperd. Het is wel gebleken dat er geen sprake is geweest van een breuk, hoewel

¹⁸ Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat op veel basisscholen te veel rekening wordt gehouden met de „goede” leerlingen, die — het lijkt er vaak op — de naam van de school hoog moeten houden.

toen nogal wat veranderd is. Het is natuurlijk pijnlijk voor een auteur dat door een spellingwijziging een extra drempel opgeworpen wordt, wat er niet toe zal bijdragen dat zijn boeken gelezen worden. Uiteindelijk zal evenwel niet de spelling, maar de inhoud bepalend zijn voor de belangstelling voor zijn werk. Daarom geloof ik dat dit argument niet doorslaggevend mag zijn. Wel moeten de auteurs een rol spelen bij het overleg over een eventuele spellingvereenvoudiging. Dat dit nu (nog) niet gebeurd is, kan alleen maar fout genoemd worden.

Met het voorafgaande hangt min of meer samen dat veel mensen moeilijkheden zullen ondervinden bij het lezen van boeken enz. in de nieuwe spelling. Dat is inderdaad een erg vervelend feit, maar we zullen toch eens door de zure appel heen moeten. Dat er nu weer een groep mensen zal zijn die een wijziging van de spelling meemaakt, met alle moeilijkheden vandien, wordt niet veroorzaakt door de spelling, maar door het feit dat er niet voldoende nevenmaatregelen genomen zijn om van voorgaande vereenvoudigingen te profiteren en dat men niet ver genoeg is gegaan bij die wijzigingen, op grond van bijv. „haalbaarheid”. Van de andere kant is ook gebleken dat de overgang betrekkelijk snel verloopt. Zeker, aan de spelling van ouderen is soms nog merkbaar dat zij anders hebben leren spellen, maar dat mag toch geen reden zijn om iedere verandering af te wijzen.

Veel belangrijker lijkt mij het probleem van het grote aantal *homoniemen* dat in de nieuwe spelling zou ontstaan. Over het algemeen is het zo, dat homonymie niet direct leidt tot onbegrijpelijkheid, omdat de omgeving voldoende gegevens levert voor een juiste interpretatie. Maar het is mogelijk dat het aantal zo groot wordt dat het, juist voor een onge oefend lezer, veel moeite kost om een zin (tekst) snel te begrijpen. Als het inderdaad zo is dat meer tijd moet gaan worden besteed aan het lezen van een tekst om hem te kunnen begrijpen, dan zou het best wel eens waar kunnen zijn dat de „leerbaarheid” uiteindelijk geen tijdwinst zou brengen voor degenen die moeilijkheden met de spelling hadden¹⁹. Het is daarom absoluut noodzakelijk dat hiernaar eerst een grondig onderzoek wordt verricht, voordat de spelling definitief gewijzigd wordt.

Pedagogisch bezwaar

Een laatste belangrijk argument van de tegenstanders moeten we wat nader bekijken, omdat dit rechtstreeks betrekking heeft op het onderwijs. „Het onderwijs mag niet afgestemd worden op de minst begaafden”. Dat klinkt niet alleen redelijk, maar is het ook. Leest u wèl goed wat er staat: „onderwijs” en niet „spelling”. Onderwijs moet inderdaad differentiatiemogelijkheden bieden. Wie ooit voor de klas heeft gestaan, weet wat er gebeurt als de lesstof — wat algemeen gebruikelijk is in ons systeem — op de middengroep wordt afgestemd. De leerlingen

¹⁹ Per slot van rekening leest iedereen veel meer dan hij schrijft.

die moeite hebben met de stof, vallen steeds verder terug en boeken steeds slechtere resultaten. De intelligenten, die spelenderwijs leren, gaan zich bij herhaalde uitleg vervelen en kunnen nauwelijks meer gemotiveerd worden. Hier zijn duidelijk twee groepen slachtoffers: de ene moet te hoog grijpen en verliest de aansluiting, de andere heeft geen kans zijn talenten te ontplooien, wat zeker even ernstig is.

Maar met de spelling ligt de zaak wel anders. Spelling mag niet beschouwd worden als een apart vak dat geleerd moet worden. Ze is slechts een hulpmiddel om wat iemand wil zeggen, zichtbaar te maken. Dat betekent dat zij zo eenvoudig mogelijk moet zijn, zó dat praktisch iedereen in staat is haar moeiteloos te hanteren. Alle overbodige moeilijkheden, en hier begint natuurlijk weer de discussie, moeten er uit verwijderd worden. Iedereen die gebruik maakt van de taal en schrijft, moet per definitie de hele spelling hanteren, wat hij ook wil meedelen. Het niveau van de mededeling verandert namelijk niets aan de spelling. En als inderdaad alleen gymnasium-leerlingen in staat zijn foutloos te spellen, is de spelling, ondanks het feit dat zij nooit deze bedoeling kon hebben, elitair, hoe vervelend dat ook moge klinken.

CONCLUSIES

Maar wat moet er dan op dit ogenblik met onze spelling gebeuren? Allereerst, gezien de vele onzekerheden, mag er niet gewijzigd worden voordat diepgaande onderzoeken en experimenten hebben plaatsgevonden. Men moet redelijke garanties kunnen geven dat de vernieuwde spelling in ieder geval langer gehandhaafd kan blijven dan bij voorgaande wijzigingen het geval was. De waarde van een vast woordbeeld staat buiten iedere discussie en spellingrust vormt een absolute voorwaarde voor een vlotte hantering van de spellingregels en ook voor bijv. uitstraling van onze cultuur.

Gezien de stand van zaken op dit ogenblik is het niet verstandig te veronderstellen dat spellingrust ontstaat door simpele handhaving van de bestaande spelling. Als we er nu van uitgaan dat er toch veranderingen moeten worden aangebracht, waar moeten we dan op letten?

In de eerste plaats mag de *eenheid tussen Noord en Zuid* niet verbroken worden. Want in dat geval zal inderdaad de uitstraling van onze cultuur gevaar lopen. Daarom zal men ervoor moeten zorgen dat de beslissingen over de spelling in Nederland en België op een gelijk niveau worden genomen²⁰. Om dit te bereiken is het zinvol de hele spellingkwestie buiten de politiek te houden, ook al om te voorkomen dat het parlement door amendering „toevallige” afwijkingen veroorzaakt. Wellicht kan dit het beste gebeuren door de instelling van een

²⁰ In Nederland is de regeling van de spelling een taak van de wetgever. In België is een voorstel van decreet ingediend waarbij elke spellingwijziging voortaan niet meer bij besluit, maar bij decreet — dus bij de wet — wordt geregeld.

Academie — zoals is voorgesteld van Belgische zijde — die niet alleen bestaat uit taalkundigen, maar ook uit onderwijsdeskundigen, journalisten, archivariissen (!) e.d.

Voordat men overgaat tot wijzigingen, moet in ieder geval onderzocht zijn, welke methodes kunnen worden gebruikt om de spelling effectief te *onderwijzen*. Daarnaast zal men zich uitdrukkelijk dienen bezig te houden met „echt taalonderwijs”, dat wil zeggen, een juist en doelmatig gebruik van de vrijkomende tijd zal gewaarborgd moeten zijn. Daarmee hangt direct samen dat het onderwijzend personeel „geleerd” moet worden dergelijk onderwijs te geven. Het geldt voor de noodzakelijke experimenten, cursussen e.d. zal wellicht ter beschikking kunnen worden gesteld uit de $\pm$ 100 miljoen gulden die nodig zouden zijn bij invoering van de vereenvoudigde spelling.

Het is niet onmogelijk dat bij uitgebreid overleg blijkt dat de voorgestelde wijzigingen enerzijds gecorrigeerd, anderzijds aangevuld moeten worden. Door middel van een gefaseerde invoering is men wellicht in staat na verloop van tijd een „*blok*” van *wijzigingen* vast te stellen en algemeen voor te schrijven. Op deze wijze hebben we een behoorlijke kans een spelling te „vormen” die vele jaren geschikt is voor ieders gebruik.

Hoe vervelend het ook moge zijn voor bijv. vele kinderen, het zou niet zinvol zijn op dit ogenblik over te gaan tot vereenvoudiging van de spelling. Er zijn nog te veel onzekere factoren in het spel. Wij kunnen ons niet veroorloven dezelfde fouten te maken als in 1934. Niemand heeft er voordeel van als over twintig jaar blijkt dat onze spelling opnieuw gewijzigd moet worden, omdat we nu niet grondig genoeg te werk zijn gegaan.

Aanbevolen literatuur

- G. Booij en S. de Haan „De spelling na de dood van het foneem”, in „Vrij Nederland”, 17 juni 1972.
- T. Elias „Enquête over spelling nodig”, in „De Tijd”, 11 maart 1972.
- „De Gids” *Themanummer over de spelling, met bijdragen van o.a. R. Geel, W. F. Hermans, D. Kohnstamm, G. Stuiveling en C. F. P. Stutterheim; 1972, nr. 3.*
- G. van der Heyden „Spellingstrijd een structureel verschijnsel”, in „Intermediair”, 23 juni 1972.
- D. Kohnstamm e.a. „Ik hoop dat de spelling verandert wort”; uitg. Muusses, Purmerend; 1972.

Harry Mulisch

„Soep lepelen met een vork - tegen de spellinghervormers”; uitg. De Bezige Bij, Amsterdam; 1972.

„NRC-Handelsblad”

Enkele artikelen (o.a. „Een spellingreis” van K. L. Poll) in het Cultureel Supplement van 19 mei 1972.

De positie van het Europees Parlement

J. P. G. W. Purnot*

De „Conferentie van staatshoofden en regeringsleiders van de lidstaten en toetredende staten van de Europese Gemeenschappen”, gehouden te Parijs van 19 tot 21 oktober 1972, is achter de rug. Zich omstandig afvragen of deze topconferentie gebracht heeft wat er verwacht werd of verwacht kon worden, verliest alle betekenis wanneer men zich realiseert dat de resultaten van een succesvolle topconferentie in de jaren na zo'n bijeenkomst minimaal tot uitvoering kunnen worden gebracht, terwijl teleurstellende topconferenties in hun latere uitwerking toch nog goede resultaten kunnen opleveren.

De staatshoofden en regeringsleiders hebben gesproken. Thans staan we voor de taak, gestalte te geven aan hun gemeenschappelijke politieke wil. Een van de uitgangspunten voor de activiteiten in de nabije toekomst is paragraaf 15 van het slotcommuniqué, die handelt over de versterking van de instellingen:

„De staatshoofden en regeringsleiders hebben geconstateerd dat de structuur van de Gemeenschap deugdelijk is gebleken, maar zij hebben de mening uitgesproken dat de procedures van besluitvorming en de werking van de instellingen dienen te worden verbeterd ten einde de doeltreffendheid ervan te verhogen.

De instellingen van de Gemeenschap en, in voorkomend geval, de vertegenwoordigers van de regeringen der lid-staten worden uitgenodigd om vóór het einde van de eerste etappe van de verwezenlijking van de Economische en Monetaire Unie, op basis van het rapport dat de Commissie vóór 1 mei 1973 moet indienen overeenkomstig de resolutie van 22 maart 1971, die maatregelen inzake de verdeling van de bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen de instellingen van de Gemeenschap en de lid-staten vast te stellen welke nodig zijn voor de goede werking van een economische en monetaire unie.

Zij heben het wenselijk geacht de data uniform te maken waarop de vergaderingen van hun nationale ministerraden in de regel worden gehouden ten einde de Raad van de Gemeenschap in staat te stellen zijn arbeid op een meer geregelde wijze te organiseren.

In de wens de controlebevoegdheden van het Europees Parlement te versterken, zulks onafhankelijk van het tijdstip waarop het conform artikel 138 van het

* Mr. J. P. G. W. Purnot is wetenschappelijk medewerker aan de Juridische Faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Mede naar aanleiding van de jongste topconferentie van de EG geeft hij in dit artikel een overzicht van diverse voorstellen ter versterking van de Gemeenschapsinstellingen. In het bijzonder schenkt hij aandacht aan het begin 1972 gepubliceerde rapport van de werkgroep-Vedel over de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. (Red.).

Verdrag van Rome door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen zal worden gekozen, en ten einde van hun kant bij te dragen tot de verbetering van de omstandigheden waarin het functioneert, hebben de staatshoofden en regeringsleiders het besluit van de Raad van de Gemeenschappen d.d. 22 april 1970 bevestigd. Zij nodigen de Raad en de Commissie uit onverwijld praktische maatregelen ten uitvoer te leggen bestemd om deze versterking te bewerkstelligen en de betrekkingen zowel van de Raad als van de Commissie met het Parlement te verbeteren.

De Raad zal vóór 30 juni 1973 praktische maatregelen treffen om zijn procedures van besluitvorming en de samenhang van de communautaire actie te verbeteren. Zij hebben de instellingen van de Gemeenschap uitgenodigd het recht van het Economisch en Sociaal Comité te erkennen om voortaan op eigen initiatief adviezen uit te brengen over alle vraagstukken die betrekking hebben op de communautaire arbeid.

Zij waren het erover eens dat het, ten einde met name de in de verschillende actieprogramma's omschreven taken te verwezenlijken, noodzakelijk is in een zo ruim mogelijke mate alle bepalingen van de verdragen toe te passen, met inbegrip van artikel 235 van het EEG-verdrag" ¹.

Een grote verscheidenheid van voorstellen

Het ziet er derhalve naar uit, dat de EG-instellingen in 1973 een definitief standpunt inzake de institutionele toekomst van de Gemeenschap moeten bepalen. Dat eensgezindheid op dit punt een schaars artikel zal blijken te zijn, kan men afleiden uit de veelheid van ter tafel gekomen plannen die ertoe strekken te komen tot een deugdelijke institutionele structuur. Maar wat is deugdelijk? Wanneer men zich realiseert dat deugd oorspronkelijk een utilistisch begrip is, aangevend dat iets dienstig is voor een bepaald doel, dan is het zonneklaar dat wat voor de een een deugd is, door de ander als een ondeugd wordt gezien. Anders gezegd: wanneer men zich ten doel stelt de in de laatste jaren gegroeide institutionele ongelijkheid of de legitimatiecrisis op te heffen, kunnen de resultaten van de arbeid zeer verschillen van die der initiatieven, die zijn ingegeven door een bewust streven naar de instandhouding van nationale invloeden in het besluitvormingsproces.

Het meest bekende initiatief in laatstgenoemde zin is wel het voorstel van het Franse staatshoofd, president *Pompidou*, gelanceerd tijdens zijn persconferentie van 21 januari 1971 ². Hij ziet in de toekomst een Europese confederatie, geregeerd door een „echte" Europese regering. Deze regering moet voortkomen uit de nationale regeringen. Te denken is aan speciale ministers van Europese Zaken, die oorspronkelijk zitting hebben in de onderscheiden nationale kabinetten, maar in een latere fase — als lid van een Gemeenschapskabinet — „slechts" bevoegdheden op Europees vlak hebben. De huidige Commissie der Europese Gemeenschappen ziet de Franse president een bescheiden rol spelen

¹ De tekst van het slotcommuniqué is afgedrukt in „Politiek overzicht", oktober 1972. (Red.).

² „Europa-Archiv", 1971, nr. 6, pag. D 131 e.v.

als uitvoerend orgaan en uitsluitend verantwoordelijk tegenover de Europese regering. Speculaties over de rol en de bevoegdheden van een Europees Parlement acht de heer *Pompidou* nutteloos tot het moment waarop het een werkelijke tegenspler in de vorm van een Europese regering zou hebben.

Door dezelfde ideeën begeesterd leek ook het Duitse lid van de huidige Commissie der Europese Gemeenschappen, *Ralf Dahrendorf*. Onder de naam „*Wieland Europa*” publiceerde hij in een Westduits weekblad³ zijn „*Unorthodoxes Plädoyer für ein Zweites Europa*”. Uitgaande van de formule-*Davignon*, pleitte hij voor een terugkeer naar intergouvernementele samenwerking. Hierdoor zou onder meer bereikt worden, dat men de thematische begrenzingen van de verdragen zou kunnen ontvluchten. *Dahrendorf* zal verheugd zijn geweest over de laatste zin van de boven geciteerde paragraaf 15 van het slotcommuniqué. Overigens hebben de grenzen van de vrijheid van meningsuiting voor Commissieleden hem haastig zijn mening doen inslikken.

Een tweede categorie initiatieven kunnen we toeschrijven aan hen die, verontrust door de groeiende insitutionele ongelijkheid alsmede door het gebrek aan besluitvaardigheid, en met woorden als „supranationaliteit” en „gemeenschapstrouw” in hun vaandeel geschreven, modellen ontwierpen voor een toekomstige Europese federatie. De meeste aandacht verdient hier wel het ontwerp van de Leidse hoogleraar *Maas*⁴. Als voornaamste instellingen in de toekomst ziet hij een parlement, een ministerraad en een hof van justitie. Het parlement zal bestaan uit twee kamers: de senaat (kamer van de staten) en het huis van afgevaardigden (kamer van de volkeren). Hiertoe zal de huidige Raad van Ministers omgevormd moeten worden in de kamer van de staten en het huidige Europees Parlement in de kamer van de volkeren. De ministerraad zal voortkomen uit de huidige Commissie en zal een collegiaal orgaan, gekozen door het parlement, zijn. De wetgevende en budgettaire bevoegdheden zullen in gemeenschappelijk overleg worden uitgeoefend door parlement en ministerraad, terwijl de laatste de uitvoerende macht zal uitoefenen. — Helaas kunnen we in dit bestek niet ingaan op de details van dit plan.

Vermelding verdient ook het „*Stufenplan*” van *dr. Barzel*⁵. De CDU-leider ziet de weg naar een politieke eenheid van Europa in vier etappes: allereerst de fase van de consultatie (volgens een minder vrijblijvende formule-*Davignon*), daarna coördinatie en coöperatie (waarbij een rol wordt gespeeld door ministers van Europese Zaken), vervolgens de politieke unie (tijdens deze etappe zal een grondwet het licht zien, ontworpen door een „bondsvergadering”, bestaande uit leden van het Europees Parlement en een gelijk aantal afgevaardigden uit de nationale

³ „Die Zeit”, 9 en 16 juli 1971.

⁴ „Europe Documents” (uitg. Agence internationale d’information pour la presse, Luxemburg/Brussel), nr. 630, 18 juni 1971.

⁵ „Europa-Archiv”, 1971, nr. 16, pag. D 384 e.v.

parlementen) en ten slotte de confederatie (in de ogen van de heer Barzel een bondsstaat).

Aandacht verdient ten slotte ook het plan van de oud-voorzitter van het Europees Parlement, de heer Scelba⁶, alsmede de voorstellen die in mei van dit jaar door de Commissie der Europese Gemeenschappen en door de Nederlandse regering op tafel zijn gelegd⁷.

Het rapport-Vedel

Op 25 maart 1972 zag in Brussel een document het licht dat naar de voorzitter van de werkgroep die het stuk tot stand bracht, het rapport-Vedel genoemd is⁸. De Commissie van de Europese Gemeenschappen had op 22 juli 1971 het initiatief genomen een werkgroep *ad hoc* in te stellen van onafhankelijke personen⁹, die alle vraagstukken moest onderzoeken in verband met de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. De invoering van eigen middelen van de Gemeenschappen en het verkrijgen van budgettaire bevoegdheden door het Parlement enerzijds en het Gemeenschapsbesluit betreffende de verwezenlijking in etappes van de Economisch en Monetaire Unie anderzijds zijn voor de Commissie aanleiding geweest om in haar dialoog zowel met de Raad als met het Parlement de verplichting op zich te nemen met voorstellen op dit punt te komen.

Niet alleen vanwege de grote deskundigheid van de leden van de werkgroep of omdat het document tot stand is gekomen binnen het institutionele bestel van de Gemeenschappen zullen wij dieper op dit rapport ingaan. Aandacht verdienen de voorstellen van de werkgroep vooral omdat ze pragmatisch kunnen worden genoemd: ingrijpende veranderingen in het institutionele systeem zijn vermeden. Uitgaand van de huidige opzet der verdragen zijn belangrijke verbeteringen voorgesteld, die een geleidelijke ontwikkeling van het *decision-making process* waarborgen. Dit verhoogt de kansen van verwerkelijking aanzienlijk, terwijl bovendien ook een *gedeeltelijke* overname van de voorstellen vooruitgang betekent.

Alvorens met voorstellen te komen geeft de werkgroep een scherpe analyse van de bestaande institutionele praktijk — om niet te zeggen: praktijken. Geconstateerd wordt het verbroken zijn van het institutionele evenwicht door het overwicht van de Raad, het handhaven van de unanimiteitsregel bij deze laatste instelling, het creëren van allerlei intergouvernementele overlegorganen naast de Commissie (bijv. in de landbouworganisatie), de onvolwassenheid van het Europees Parlement (aangeduid met het woord „infra-parlementair”). Samengevat: inter-

⁶ „Corriere della Sera”, 16 april 1971.

⁷ „Euromarkt Nieuws”, september/oktober 1972, pag. 230 e.v.

⁸ „Bulletin van de Europese Gemeenschappen”, supplement, 1972, nr. 4.

⁹ De werkgroep, onder voorzitterschap van prof. G. Vedel (Parijs), was als volgt samengesteld: J. Buchmann (Leuven), L. Elia (Rome), C. A. Fleischer (Oslo), J. A. Frowein (Bielefeld), G. Guarino (Rome), P. Kapteyn (Utrecht), M. Lagrange (Parijs), J. Mitchell (Edinburgh), M. Robinson (Dublin), U. Scheuner (Bonn), A. Shonfield (Londen), M. Sørensen (Aarhus) en F. Welter (Luxemburg).

gouvernementele invloeden hebben het karakter van de instellingen veranderd.

De voorstellen van de werkgroep vallen in drie delen uiteen: de uitbreiding van de bevoegdheden van het Parlement, de verkiezing van de Parlementsleden en de betrekkingen tussen het Europees Parlement en de nationale parlementen.

De bevoegdheden van het Europees Parlement

Wat de uitbreiding van de wetgevende bevoegdheden betreft, heeft de werkgroep gekozen voor een — binnen de Gemeenschappen vaak succesvolle — etappegewijze aanpak. Gedacht is aan twee etappes, waarvan de eerste niet langer zou mogen duren dan tot 1978, terwijl de datum van de verwezenlijking van de tweede etappe afhankelijk is van de realisering van de Economische en Monetaire Unie.

In de eerste etappe krijgt het Europees Parlement een medebeslissingsbevoegdheid op het terrein van de herziening der verdragen, de tenuitvoerlegging van artikel 235 EEG en van de analoge bepalingen van het Euratom- en EGKS-verdrag, de toelating van nieuwe leden en de bekrachtiging van de door de Gemeenschappen gesloten internationale overeenkomsten („lijst A"). Dit medebeslissingsrecht houdt in, dat een besluit van de Raad niet van kracht kan worden zonder goedkeuring van het Parlement. Daarenboven wordt als dienstig voorgesteld naast de aan het einde van de procedure vereiste goedkeuring de raadpleging van het Parlement aan het begin van de procedure te handhaven. Het laten voortbestaan van deze institutionele regel is in het belang van een snelle besluitvorming. Meer in het bijzonder wordt ten aanzien van de herziening der verdragen nog voorgesteld om de procedure van artikel 201 EEG (zonder conferentie van vertegenwoordigers van de lid-staten) ook toe te passen voor artikel 236 EEG¹⁰.

Naast deze medebeslissingsbevoegdheid ten aanzien van de in „lijst A" genoemde onderwerpen zouden de raadgevende bevoegdheden van het Europees Parlement in de eerste etappe moeten worden verstrekt. Deze versterking is gezocht in een opschortend vetorecht van het Parlement met betrekking tot een aantal onderwerpen, opgesomd in „lijst B" ¹¹.

¹⁰ Gemakshalve worden de analoge bepalingen uit de verdragen van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (EGA) en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) hier buiten beschouwing gelaten.

¹¹ Deze onderwerpen zijn in het EEG-verdrag: artikel 43 (gemeenschappelijk landbouwbeleid), artikel 54, lid 3, g (van vennootschappen verlangde waarborgen), artikel 56 (bijzondere regelingen voor vreemdelingen), artikel 57 (diploma's en beroepen anders dan in loondienst), artikel 75 (gemeenschappelijk vervoerbeleid), artikel 84 (zee- en luchtvaart), artikel 87 (mededinging), artikel 99 (harmonisatie der belastingen), artikel 100 (harmonisatie der wetgevingen), artikel 103, lid 2 (conjunctuurpolitiek), artikel 113 (gemeenschappelijke handelspolitiek), artikel 126 (Europees Sociaal Fonds) en artikel 128 (beroepsopleiding). Wat het Euratom-verdrag betreft: artikel 31 (basisnormen voor de bescherming van de gezondheid), artikel 76 (aanpassing van de bepalingen van hoofdstuk VI betreffende de voorziening), artikel 85 (aanpassing van de in hoofdstuk VII bepaalde wijze van uitoefening van de controle) en artikel 90 (aanpassing van de bepalingen van hoofdstuk VIII betreffende het eigendomsrecht van de Gemeenschap ten aanzien van bijzondere splijtstoffen). Ten slotte in het Fusieverdrag: artikel 24 (statuut van de ambtenaren).

Dit parlementaire recht houdt het volgende in. Nadat de Raad een besluit heeft genomen, wordt de inwerkingtreding daarvan geschorst tot de beraadslaging door het Parlement over dat besluit, die binnen een maand moet plaatsvinden. Beraadslaagt het Parlement niet binnen een maand, dan wordt het Raadsbesluit na afloop van die termijn van kracht. Vindt er wel een beraadslaging plaats, dan heeft het Europees Parlement de bevoegdheid om de Raad te verzoeken tot een tweede behandeling over te gaan en een nieuw besluit te nemen. Dit nieuwe besluit is dan definitief.

In deze eerste etappe behoudt het Europees Parlement naast de medebeslissingsbevoegdheid en het opschortend vetorecht ook de raadgevende bevoegdheid in die gevallen waarin de verdragen hierin voorzien.

In de tweede etappe ontvangt het Parlement medebeslissingsbevoegdheid ten aanzien van de onderwerpen die op „lijst B” voorkomen¹².

In de door de werkgroep geuite gedachten over de budgettaire en controlebevoegdheden van het Parlement treft men geen verrassende wensen aan. Dit geldt ook voor het voorstel, de benoeming van de voorzitter van de Commissie der Europese Gemeenschappen te laten goedkeuren door het Parlement.

De verkiezing van het Parlement

Het zal geen verbazing wekken, dat ook in dit rapport het vraagstuk van de verkiezing van het Europees Parlement wordt aangesneden. Slechts twee standpunten van de werkgroep kunnen meer licht brengen in de over dit punt al ruim twaalf jaar gevoerde discussies.

In de eerste plaats ziet men in dit rapport de poging om uit de bekende vicieuze cirkel te treden. Volgens de werkgroep bestaat er geen chronologisch verband tussen de rechtstreekse verkiezingen en de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement; tussen beide acties bestaat noch een orde van prioriteit, noch een vereiste gelijktijdigheid. De moeilijkheden die zich bij het ene voordoen, mogen de uitvoering van het ander niet in de weg staan¹³.

Is de werkgroep geslaagd in deze poging? Elders¹⁴ treft men de gedachte aan, dat wanneer de bevoegdheden van het Parlement in de voorgestelde zin zouden worden uitgebreid, de rechtstreekse verkiezingen dan meer aantrekkingskracht zouden hebben. Het is verheugend te constateren, dat in de geciteerde paragraaf 15 van het slotcommuniqué

¹² Dit betekent, dat vanaf dat moment het Parlement in het kader van het EEG-verdrag medebeslissingsbevoegdheid zal hebben ten aanzien van: constituerende (de artt. 236, 201 en 237 EEG) en paraconstituerende (art. 235 EEG) besluiten; de externe betrekkingen van de Gemeenschappen (o.m. de artt. 237 en 238 EEG); maatregelen tot harmonisatie der wetgevingen (de artt. 54, lid 3, g. 56, 57, 99 en 100 EEG); vraagstukken die betrekking hebben op het gemeenschappelijk beleid op diverse gebieden (de artt. 43, 75, 84, 87, 103, lid 2, 113, 126 en 128 EEG).

¹³ Rapport-Vedel, pag. 65.

¹⁴ Idem, pag. 63.

van de onlangs gehouden topconferentie eveneens met deze vicieuze cirkel wordt afgerekend: „(—) in de wens de controlebevoegdheden van het Europees Parlement¹⁵ te versterken, zulks onafhankelijk van het tijdstip waarop het conform artikel 138 van het Verdrag van Rome door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen zal worden gekozen (—)”.

Een tweede voorstel dat de aandacht trekt, is de aanbeveling om in het licht van de toetreding van de nieuwe leden het ontwerp-*Dehousse* van 17 mei 1960 te herzien. Het is een goede zaak rekening te willen houden met de opvattingen ter zake in de toetredende landen, en het lijkt een nog betere zaak om op deze wijze het vraagstuk van de rechtstreekse algemene verkiezingen weer in Straatsburg op tafel te krijgen. Afgezien van de verbeteringen die na twaalf jaar in het oorspronkelijk ontwerp moeten worden aangebracht, zal een nieuwe behandeling van de problematiek de regeringsleiders en zelfs de staats-hoofden in de nationale hoofdsteden niet ontgaan.

Betrekkingen Europees Parlement — nationale parlementen

Met betrekking tot de relaties tussen het Europees Parlement en de parlementen van de lid-staten stelt het rapport-*Vedel* teleur. Dit is voornamelijk te wijten aan het feit dat de werkgroep, terwijl hij overtuigd lijkt van de noodzaak van goede betrekkingen tussen het Europees Parlement en de nationale parlementen, er niet in slaagt aanvaardbare en reële voorstellen te doen ter verbetering van die betrekkingen. Afgezien van de wens te komen tot de verbetering van de technische voorwaarden voor het werk van het Europees Parlement (snellere informatie, meer bijstand op technisch en administratief gebied en vooral sneller vervoer van en naar zittingen) zijn de voorstellen van de werkgroep gericht op een actievere deelname van de nationale parlementen aan het besluitvormingsproces in de Gemeenschappen: gezamenlijke bijeenkomsten van gespecialiseerde commissies uit de nationale parlementen en het Europees Parlement het instellen van commissies voor Europese zaken binnen de nationale parlementen.

Bij deze voorstellen dient een groot vraagteken te worden gezet. Het staat buiten twijfel, dat de betrekkingen tussen de nationale parlementen en het Europees Parlement goed dienen te zijn, maar het moet ook boven alle twijfel verheven zijn, dat het zwaartepunt van de parlementaire meningsvorming op Europees niveau in Straatsburg dient te liggen.

In dit verband moge herinnerd worden aan het voorstel van de Britse regering tijdens de debatten in tweede lezing over het wetsontwerp betreffende de Europese Gemeenschappen op 15 februari 1972 om een

¹⁵ Dit is de eerste keer dat een Franse regeringsdelegatie erin heeft toegestemd, het woord „Europees Parlement” te gebruiken in plaats van „Vergadering”.

gemengde commissie (leden van Hoger- en Lagerhuis) te laten onderzoeken, welke de meest passende methode zou zijn om de parlementaire controle tot haar recht te doen komen bij ontwerp-verordeningen en -richtlijnen van de Gemeenschap voordat deze aan de Raad ter goedkeuring worden voorgelegd¹⁶. In de groeiende intergouvernementele verkeersdrukte lijkt wederom een wegwijzer naar supranationale samenwerking te wankelen.

Een tweede vraagteken dient gezet bij het dubbel mandaat, in het rapport „het scharnier” in de betrekkingen tussen het Europees Parlement en de nationale parlementen genoemd¹⁷. We kunnen hierover kort zijn: reeds thans wordt een politicus, lid van zowel het nationale als het Europees Parlement, zwaar belast. De eerlijkheid gebiedt te vragen, of bij realisering van de in het rapport genoemde voorstellen inzake de uitbreiding van de bevoegdheden, waardoor de taken van het Europees Parlement verveelvoudigd zouden worden, dit dubbel mandaat het nationale en het Gemeenschapsbelang nog kan dienen.

Slotopmerkingen

Kritiek op het rapport-Vedel is reeds geuit in de voorgaande passage. Het valt niet moeilijk andere vraagpunten te vermelden. Zo kan men zich afvragen, welke oplossingen de werkgroep zich voorstelt in geval van een hardnekkig conflict tussen Raad en Parlement over onderwerpen ten aanzien waarvan het Parlement medebeslissingsbevoegdheid verworven heeft. Een verschil van mening kan ook ontstaan over de keuze van de werkgroep met betrekking tot de onderwerpen van „lijst B”.

Van meer belang is het evenwel, de positieve punten uit dit rapport naar voren te halen. Positieve benadering, ja zelfs onderstreping, verdienen de uitgangspunten van de deskundigen.

In de eerste plaats wordt beklemtoond, dat de Raad het wetgevend orgaan is en dat derhalve voor het Europees Parlement geen overwegende rol is weggelegd bij het besluitvormingsproces. Het Parlement krijgt mede-beslissingsbevoegdheden. Dit strookt met de algemene opzet van de verdragen. Het is ook in die zin dat de eerste alinea van paragraaf 15 van het slotcommuniqué van Parijs moet worden gelezen: „De staatshoofden en regeringsleiders hebben geconstateerd, dat de structuur van de Gemeenschap deugdelijk is gebleken, maar zij hebben de mening uitgesproken, dat de procedures van besluitvorming en de

¹⁶ Men vergelijk ook het op 26 juli 1972 bij de Britse staatsuitgeverij verschenen derde verslag van de bijzondere parlementaire commissie uit het Lagerhuis, belast met het onderzoek naar de procedure voor de openbare beraadslagingen van het Huis over het wetsontwerp betreffende de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Europese Gemeenschappen (zie „Europa van morgen”, nr. 33, 31 augustus 1972, pag. 280-281).

Zie ook de studie van Michael Niblock: „The EEC: national parliaments in Community decision-making”, uitg. Chatham House, Londen; 1971.

¹⁷ Rapport-Vedel, pag. 70.

werking van de instellingen dienen te worden verbeterd ten einde de doeltreffendheid ervan te verhogen".

Hierboven is, als praktische overweging, reeds gewezen op de grotere kans van slagen van deze voorstellen nu het institutionele systeem, vastgelegd in de verdragen, niet fundamenteel wordt gewijzigd. Gaat men uit van de institutionele opzet van de verdragen, dan zal de volgende conclusie moeten zijn, dat een volledige transpositie in het communautaire stelsel van de verdeling van bevoegdheden die in de nationale systemen geldt, niet wenselijk is¹⁸.

Dat we hier eindigen met het beklemtonen van de uitgangspunten, die in het rapport voorop staan, duidt erop dat het, ook al verwerpt men de concrete voorstellen, toch de moeite waard zal zijn om op basis van de genoemde uitgangspunten nieuwe initiatieven te ontwikkelen. Voorlopig zijn we echter gelukkig met het rapport-Vedel.

¹⁸ Rapport-Vedel, pag. 38. Zie ook Manfred Zuleeg: „Die Anwendbarkeit des parlamentarischen Systems auf die Europäischen Gemeinschaften“, in „Europarecht“, 1972, pag. 1-15.

Bestaat de Amerikaanse uitdaging nog?

J. L. K. F. de Vries *

Het is vijf jaar geleden, dat *Servan-Schreiber's* geruchtmakende boek „De Amerikaanse uitdaging”¹ verscheen. Dit boek was bedoeld als een oproep tot West-Europa om de achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten op wetenschappelijk, technologisch en industrieel gebied niet verder te laten toenemen. Inmiddels is ons vertrouwen in groeicijfers en technologische vooruitgang herhaaldelijk geschokt (bijv. door het rapport van de *Club van Rome*), en onze prestatiedrang op natuurwetenschappelijk en economisch terrein wordt door velen met andere ogen gezien. Een interessante vraag is nu, of hiermee „de Amerikaanse uitdaging” heeft afgedaan als model voor de Atlantische gemeenschap.

Hoewel dit nooit erg goed uit de verf is gekomen, beschouwde *Servan-Schreiber* als de belangrijkste oorzaak voor de *gap* tussen de Verenigde Staten en Europa het verschil in „scheppende verbeeldingskracht en organisatietalent”. Hij herleidde de problemen van Europa tot „het verouderen van de door en door verstarde stelsels van onze Europese samenlevingen, die moeilijk open te breken zijn”; in het geval van Nederland tot de noodzaak om de scheidslijnen tussen politieke en religieuze groepen te doorbreken, en aldus vernieuwing mogelijk te maken. Dit niet-technische aspect van een Amerikaanse uitdaging is het onderwerp van dit artikel.

In de paragrafen 1 en 2 zullen we aandacht schenken aan twee recente boeken die op indringende wijze aangeven, om welke problemen het hier gaat. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de huidige toestand in de Verenigde Staten, omdat veel gangbare meningen hieromtrent het zicht op de dieper liggende ontwikkelingen versluieren. De kans op een parallelle ontwikkeling in ons land komt ter sprake in paragraaf 4.

1. WORDT DE SAMENLEVING MENSELIJK?

Een van de meest besproken boeken die onlangs in de Verenigde

* Dr. J. L. K. F. de Vries heeft in 1971 een postdoctorale studie gevolgd aan Rutgers University, New Brunswick (New Jersey). In 1972 promoveerde hij aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen in de wiskunde en natuurwetenschappen op een chemisch onderwerp. Thans is hij als dienstplichtige werkzaam bij de Interne Voorlichtingsdienst van de Koninklijke Luchtmacht. (Red.).

¹ Jean-Jacques Servan-Schreiber: „Le défi américain”; uitg. Denoël, Parijs; 1967. Nederlandse vertaling: „De Amerikaanse uitdaging”; uitg. Bruna, Utrecht/Antwerpen; 1968.

Staten zijn verschenen, is „*The Greening of America*” door de Yale-professor *Charles A. Reich*². Dit boek beschrijft de bewustzijnsvernieuwing die zich in Amerika aan het voltrekken is als een reactie op het tekort aan menselijkheid in de huidige samenlevingen.

Reich begint zijn betoog met een analyse van het oude Amerika, waar vrijwel geen grenzen waren gesteld aan hetgeen de nieuwe bewoners, bevrijd van Europese sociale gewoonten en hiërarchische vormen, konden bereiken. Deze samenleving werd niet alleen gekenmerkt door vrijheid, maar ook door een zekere ongecompliceerdheid, aandacht voor de eenvoudige deugden en de bereidheid niemand in zijn waarde aan te tasten; karakter was waar het op aankwam. De keerzijde van dit individualisme was achterdocht en voortdurende competitie, maar toch meende men, dat als ieder „het goede” deed, dit ook voor de samenleving het beste zou zijn. Er bestond een harmonie tussen mens en natuur en elke man kon zich doen kennen in zijn werk, slechts gebonden door de wetten van zijn kleine gemeenschap (vgl. cowboy-films!).

Toen echter industrialisatie, handel en wetenschap de samenleving gingen overheersen, werden familiebanden en dorpsgemeenschappen verbroken; de banden van traditie, godsdienst en wederzijds respect gingen grotendeels verloren, en onpersoonlijke machten dicteerden wat economisch noodzakelijk en wat strafbaar was. Het unieke individu werd een ontwortelde werknemer, er ontstond een kloof tussen de „waarde” van de mens in het grote geheel en zijn werkelijke behoeften, capaciteiten, karaktertrekken. Van nu af aan gingen geld en materialisme overheersen. De grondwet bleef nog steeds volledige vrijheid garanderen, maar de vrijheid van de ondernemers en bestuurders impliceerde de onvrijheid van de grote massa (er werd van hen discipline geëist, en de invloed strekte zich uit tot de keuze van werk en woonplaats, salaris, leefwijze enz.).

Toch bleef deze massa de voorbeelden van rijkdom en succes zien als een bewijs van de onbepaalde vrijheid, omdat inzicht in de eigen machteloosheid onmogelijk of onverdraaglijk was.

„Bewustzijn II”

Met name in de crisisjaren komt als reactie op het onmiskenbare onrecht „*consciousness II*”, een tweede „bewustzijn”, op; vertegenwoordigers van deze stroming zijn de intellectuele *liberals* zoals de Kennedy's, de socialisten en communisten, de moderne zakenlieden en de vakbondsleiders. Dus al degenen die geloven, dat sociaal verantwoordelijkheidsgevoel en overgave aan het algemeen belang de crises van een *free enterprise*-samenleving kunnen oplossen. Naar hun idee moet de van nature agressieve, op macht beluste en naar het kwaad

² Charles A. Reich: „*The Greening of America*”; uitg. Random House, New York; 1970. Nederlandse vertaling: „Bloemen in beton”; uitg. Nelissen, Bloemendaal; 1971; 309 pag.; f 16,90.

neigende mens in de eerste plaats beheerd en bestuurd worden. „Bewustzijn II” is dan ook continu aan het hervormen en doende met het bestrijden van kwaad; het gelooft in sociale vooruitgang en twijfelt aan individuele vooruitgang. Logica, wetten, technologie en wetenschap zijn de middelen die de bestuurders hierbij ten dienste staan. Genormaliseerde methoden en een hiërarchie ziet men als noodzakelijk en waardevol. Het individu behoort zijn lot te binden aan verheven doeleinden, groter dan hijzelf, en ziet zijn leven en carrière in termen van vooruitgang binnen dit kader. Het werk is wellicht op zichzelf onbelangrijk, maar het ontleent zijn betekenis aan het grote doel; zelfopoffering is een grote deugd. De betekenis van dit werk wordt zichtbaar uitgedrukt in respect, titels, status, salaris, carrière. Men absorbeert de doeleinden van de organisatie waarvoor men werkt, en accepteert de — in dit kader — logische en verantwoorde richtlijnen die anderen er voor hebben opgesteld.

Tekortkomingen

Wegens de sterke neiging alles en iedereen naargelang zijn „waarde” te beoordelen, beschouwt *Reich* ook deze „bewustzijn II”-stroming als anti-democratisch, en als intolerant tegenover individuele leden van de groepen die ze „probeert te helpen”. Het feit dat *liberals* minder vooroordelen hebben dan de ouderwetse kapitalisten van „bewustzijn I”, beschouwt *Reich* niet als een wezenlijke vergroting van de vrijheid, maar als een accentverschuiving. Een ander gevolg van het indelen van mensen naargelang hun waarde voor de gemeenschap is de psychische nood van degenen die geen functie of waarde (meer) hebben: zij zijn eigenlijk *non-persons*, en of ze het materieel goed hebben, is een heel andere zaak. Ook vriendschap en genegenheid dragen niet bij tot het grote doel: succes wordt bereikt door overmatige ijver en zelfopoffering, en het is belangrijk dit succes niet uitbundig, maar op gepaste wijze te vieren. Men heeft geleerd zijn leven op het werk volledig te scheiden van het huiselijk leven, en juist door deze gespletenheid is men extra gevoelig voor manipulatie.

„Bewustzijn II” heeft een samenleving gecreëerd waarin geen plaats meer is voor verwondering, hulpeloosheid, ongelukken of mislukkingen. Maar ook deze nieuwe onvrijheid zal pas algemeen worden erkend als er absoluut geen andere mogelijkheid meer is; de meesten leggen zich onbezwaard bij deze vervreemding neer en blijven in de huidige dogmatische koers verdergaan.

Reich beschrijft ook, tot welke samenlevingen „bewustzijn I en II” hebben geleid. De vijf hoofdkenmerken zijn:

- 1) versmelting en integratie: regering, industrieën, overheids- en particuliere organisaties vormen een eenheid of voeren parallelle politiek. Op soortgelijke wijze wordt hierdoor de vrijheid van arbeiders, studenten, ziekenhuispatiënten, TV-kijkers, treinreizigers, enz. beperkt.

2) Administratie en hiërarchie: elke activiteit in onze bestuursstaat is onderworpen aan rationele controle. Aanpassing is het doel van alle maatregelen, conflicten worden als onwenselijk beschouwd.

3) De staat is autonoom: zelfs de president van de Verenigde Staten, laat staan een kiezer, kan de bureaucratie niet van koers doen veranderen. De hoge functionaris is intens gehandicapt door gebrek aan informatie, want hij moet zich baseren op informatie waarin gedeeltelijk al interpretaties van anderen zijn verwerkt. Hij bedient het organisatorisch apparaat niet, maar houdt het in stand.

4) Het nieuwe bezit: oude vormen van rijkdom zijn vervangen door nieuwe, zoals een baan, een aandeel, pensioenrechten, het recht van een arts op ziekenhuisfaciliteiten, de status van een student, enz. Maar dit nieuwe eigendom bestaat bij de gratie van de organisatie en kan daardoor onderworpenheid aan die organisatie vergen.

5) De wetgeving, een onmenselijk middel: voor elke activiteit, klein of groot, wordt de wet gebruikt. De wet is geen controle op de macht van de staat, ze bevordert juist de macht van de staat, evenals die van privé-belangen. Het spel met de wet wordt gespeeld door bedreven spelers, die door middel van ingewikkelde zetten hun positie verbeteren. Juristen zijn de beroepsstrategen van dit spel, die hierbij overigens alle burgerplichten in acht nemen.

„Bewustzijn III”

De problemen van deze samenleving, die nog het meest lijkt op één geweldig groot bedrijf, worden steeds duidelijker. *Reich* beschrijft echter ook, en vaak op lyrische wijze, de oplossing voor deze problemen: „bewustzijn III”, dat vrijwel onopgemerkt door sociologen en de *FBI* inmiddels is uitgegroeid tot een machtige stroming. Het gaat hier om jongeren zowel als ouderen, die de technologie niet meer blindelings aanbidden, maar ze gebruiken om optimaal hun eigen leven te kunnen leiden. Ze beschouwen het als een recht, uit de *rat race* te stappen en met minder dan het bereikbare tevreden te zijn. Ze verwerpen het nastreven van iets omdat het gangbaar of toonaangevend zou zijn, en proberen een eind te maken aan het catalogiseren van mensen. Ieder mens heeft zijn eigen individualiteit en dus zijn eigen waarde: probeer eerlijk te zijn en niemand als middel te gebruiken. Herontdek je eigen persoonlijkheid, leef niet constant in een bepaalde rol, en laat werkelijkheidszin je leven overheersen. Durf je te laten zien zoals je bent, met inbegrip van je onzekerheden en je karakter. Bij dit streven om jezelf te zijn kun je zonder schuldbesef gebruik maken van wat de technologisch ontwikkelde samenleving biedt.

Deze bewustzijnsverandering loopt met geen enkele politieke beweging parallel, want het zich onderwerpen aan een politieke zaak betekent weer het accepteren van een „rol”. In de samenleving moet de nadruk

liggen op samen-leven, en niet op organisaties en ideologieën die als moreel verheven doeleinden gediend moeten worden. De nieuwe maatschappij is herkenbaar aan de afwezigheid van dure kleding of zinloze consumptiegoederen, ze accepteert wat onwaarschijnlijk of onlogisch is in de wereld; ze beschouwt veel van het voorhanden zijnde werk als degraderend of zinloos, ze wil de invloed van opvoeding en pers neutraliseren, ze stelt het opdoen van ervaringen centraal en ziet in muziek, *drugs* of recreatie middelen om het bewustzijn te versterken; ze zoekt contact met de onbedorven natuur.

Essentieel is, dat *Reich* meent, dat we thans de intrede van het „tijdperk van de mens” meemaken, en dat het industriële tijdperk als het ware de basis hiervan vormt. De mens begint zijn eigen levensstijl te kiezen, terwijl een verhoging van de levensstandaard enkel zin heeft als daarvoor in echte menselijke behoeften wordt voorzien.

Reich's boek heeft in de Verenigde Staten zeer veel discussies op gang gebracht; een deel van de reacties op zijn ideeën (o.a. van *Galbraith*, *Marcuse* en *Alsop*) is in boekvorm uitgegeven³. Het ligt wel enigszins voor de hand, op welke punten de kritiek zich richt: men verwijt *Reich*, dat hij tegenover de nieuwe generatie categorisch een al te goedmoedige houding aanneemt, terwijl de resultaten van de *liberals* erg worden gerelativeerd. Ook vragen critici zich af, hoe „bewustzijn III” de Amerikaanse economie draaiende denkt te houden; in *Fortune* (november 1970), het blad van de zakenwereld, wordt evenwel opgemerkt, dat „if it's a wise parent, business leadership will embrace the essential consciousness III”, omdat de motivatie en de verlangens van werknemers zich inderdaad in deze richting (zullen) ontwikkelen.

2. IDEOLOGIE NOCH RELIGIE

In *Reich's* boek wordt nergens verwezen naar de toestand in Europa. Daarom is het interessant enige aandacht te wijden aan het recente boek „*Ni Marx, ni Jésus*” van *Jean-François Revel*⁴. Hij schrijft, evenals *Reich*, over revolutie, en zijn provocerende stelling luidt, dat momenteel alleen in de Verenigde Staten een revolutionair ontwikkelingsproces kan plaatsvinden en dat het daar zelfs al op gang is gekomen. In *Revel's* terminologie mag men slechts van een revolutie spreken als er sprake is van een allesomvattende en duurzame verandering van een gehele samenleving. Als voorwaarde hiertoe beschouwt hij een gelijktijdige kritiek op maatschappelijke verhoudingen, op het beheer (bijv. verkwisting, slechte organisatie, schadelijke gevolgen), op de politieke macht, op de cultuur, en op de uitschakeling van individuele vrijheid. Het geheel van oppositionele en subversieve bewegingen in de Verenigde

³ P. Nobile (ed.): "The Con III Controversy — the critics look at the Greening of America"; uitg. Pocket Book; New York; 1971.

⁴ Uitg. Laffont, Parijs; 1970. Nederlandse vertaling: „Marx noch Jezus — ideologie noch religie”; uitg. Het Wereldvenster, Baarn; 1971; 238 pag.; f 15,90.

Staten is in *Revel's* opvatting de enige werkelijk oorspronkelijke revolutionaire vinding van onze tijd.

Revel meent, dat we eigenlijk nu pas kunnen vaststellen, dat 200 jaar geleden (tijdens de Amerikaanse en vervolgens de Franse revolutie) inderdaad een wereldrevolutie heeft plaatsgehad: de bron van alle gezag kwam bij de bevolking te liggen, het „goddelijk recht” of het recht van de sterkste werd vervangen door het begrip contract, persoonlijke macht door wettelijke macht, hiërarchie door gelijkheid, terwijl kennis en cultuur werden bevrijd van politieke en kerkelijke controle. Kortom, de willekeur van de machthebbers werd vervangen door instellingen.

Het doel van de zich thans ontwikkelende tweede wereldrevolutie moet zijn de invoering van economische en sociale gelijkheid door middel van culturele en persoonlijke vrijheid, of omgekeerd. In dit proces moeten het centrale nationale gezag en de bureaucratische hiërarchie plaats maken voor het meedenken en meewerken van een zeer goed geïnformeerde en tot analyse in staat zijnde bevolking. Men moet daarbij, zoals nu in de Verenigde Staten gebeurt, tegen het eigen nationalisme en imperialisme in opstand komen. Eerst dan kan worden getornd aan nationale soevereiniteit en aan de absurd kostbare verdediging daarvan. Als uiteindelijk resultaat zal langs deze weg de „derde wereld” op bevredigende wijze worden geholpen en zal een soort wereldregering tot stand kunnen komen.

Deze ontwikkeling is enkel mogelijk in landen die de eerste revolutie hebben doorgemaakt; het is een illusie, te menen dat gelijkheid kan worden bereikt door aan een maatschappelijk systeem van buitenaf vrijheid toe te voegen. Er is een weg van vrijheid naar socialisme, maar niet van socialisme naar vrijheid. Zo beschouwt *Revel* bijv. de Sowjetunie als een land waar die eerste revolutie nog moet komen: er is een poging tot revolutie geweest en daar is het bij gebleven, want de staat is nog steeds slechts een machine tot instandhouding van de staat. Hij betreurt het, dat de revolutionairen in Europa nu uitgerekend die revoluties aanprijzen, die niet hebben geleid tot een algehele en duurzame verandering van een samenleving, en er dus als het ware „niet zijn geweest”. Deze revolutionairen missen het vermogen, prototypen van culturele en politieke gemeenschappen uit te denken, en houden het op kleine privé-varianties van een model waarvan de algehele conceptie hun begrip te boven gaat. In plaats van „de verbeelding aan de macht” (Parijs, 1968) ziet men slechts terugkeer tot het verleden en imitatie; zelfs jongeren zien als revolutie slechts een achterdochtige trouw aan een vroegere mislukking. Een gevolg hiervan is, dat vaak de realiteit wordt ontvlucht en dat men volledige en onmiddellijke bevrediging eist, waardoor vooruitstrevend handelen wordt uitgesloten.

Een echte revolutie wordt niet geïmproviseerd; nieuwe vormen worden door hun aantrekkingskracht geaccepteerd, voordat ze door dogma's

verstikt kunnen worden. Bij dit proces is de kritiek van de leidinggevende figuren in de oude structuur onmisbaar; in de 18e eeuw waren het de aristocraten die de godsdienst en het huwelijk konden bekritisseren, niet de boeren.

Waarom in Amerika?

Concluderend meent *Revel*, dat de noodzakelijke revolutie niet in de communistische landen of in West-Europa zal beginnen. En evenmin in de weinig ontwikkelde oligarchieën en dictaturen in de „derde wereld“, omdat in deze landen de sociale, politieke en culturele voorwaarden ontbreken; deze situatie verandert pas na massale en belangeloze ontwikkelingshulp, waarvoor eerst een grote ontwikkeling in de rijke landen vereist is. Waarom kan deze revolutie dan wél in de Verenigde Staten plaatshebben? Allereerst omdat Amerikanen het gevoel hebben, dat in Amerika „de belangrijke dingen gebeuren“ en dat niet elk initiatief automatisch een even sterk remmechanisme in werking stelt. Amerikanen zien zichzelf als een samenleving „in beweging“, waarin men zijn lot kan verbeteren door de omstandigheden te veranderen. Voor de vereiste beweging en vernieuwing in een moderne samenleving is de intelligentie van allen, en niet alleen van bestuurders, nodig; elke oplossing voor ieder probleem dient te worden besproken of beproefd. Revolutie is socialisering van de verbeeldingskracht. Alles draait om het vermogen iets nieuws te bedenken, om mobiliteit, en om de vaardigheid snel tot creatieve toepassingen te komen.

Evenals *Reich* meent ook *Revel*, dat in deze revolutie de mens weer doel en waarde op zichzelf moet worden; acties tegen Vietnam, tegen milieuvervuiling, voor emancipatie, tegen discriminatie, voor legalisering van abortus, enz. moeten dan ook worden gezien als één grote stroming die tot een nieuwe samenleving kan leiden. En het zijn bij uitstek de legale acties die door de samenleving voor dilemma's te plaatsen, bij het streven naar vernieuwing het meest effectief zijn. Want hoe democratischer een samenleving is, des te gemakkelijker kan geweld zich manifesteren, maar des te minder kans is er, dat het doeltreffend tot revolutionaire veranderingen bijdraagt. Een revolutionaire aanzet is door geweld vaker ten onder gegaan dan erdoor geholpen.

Als een groot struikelblok voor verdere discussie over zijn stelling beschouwt *Revel* het vooral in Frankrijk sterk levende anti-Amerikaanse sentiment. Het is, zegt hij, alsof er vanwege de Europese gemoedsrust in de Verenigde Staten geen „links“ mag bestaan; men raakt gefrustreerd bij de idee een tweede plaats te bezetten en koestert wrok tegen een beschaving die als de centrale werkplaats voor oplossingen van allerlei aard moet worden beschouwd. Velen zijn misschien ook enigszins bang voor de veranderingen die hier te voorschijn komen, evenals voor de macht die met dit initiatief samengaat. *Revel* wil Amerika

niet blindelings verdedigen; het idee alleen al vindt hij erg naïef, omdat naar zijn mening in de Verenigde Staten een verdeeldheid bestaat die lijkt op burgeroorlog. Deze verdeeldheid is juist een kenmerk van het revolutionaire proces.

Revel ondersteunt zijn stelling met vele feiten en voorbeelden. Zo is de kern van de Amerikaanse democratie nog steeds, dat ieder het recht heeft voor zijn zaak op te komen, maar dat niemand het recht heeft vals te spelen en dat geen enkele organisatie de bevoegdheid heeft verklaringen te weigeren of informatie te verminken. In de strijd tegen onverdraagzaamheid en onderdrukking biedt de federale staatsstructuur, met van staat tot staat verschillende wetten en gewoonten, veel meer mogelijkheden dan een stelsel met gecentraliseerd gezag.

Informatie en onderwijs

Voor het ter discussie stellen van macht en cultuur is de wijze van informatieverbreiding essentieel. En deze is in de Verenigde Staten superieur aan het Europese systeem: door de grote omvang en de vele keuzemogelijkheden, door de uitgebreide mogelijkheden voor gerechtelijke vervolging bij valse voorlichting, en door het recht op weerwoord, dat dwingend is voorgeschreven. De Amerikaanse pers is zeer indringend en kan onaangenaam zijn („no comment” is een vrijwel onmogelijk commentaar), ze wekt schuldgevoelens en vernedert, en kan daardoor effectief bijdragen tot mentaliteitsveranderingen. Daar komt bij, dat door de verscheidenheid van programma's de TV als bibliotheek gebruikt gaat worden, en dat de Verenigde Staten duidelijk op weg zijn naar een audiovisuele samenleving met nieuwe vormen van opvoeding, onderwijs en maatschappelijke verhoudingen.

Onderwijs is het tweede belangrijke punt: de Verenigde Staten geven in procenten van het bruto nationaal produkt meer aan onderwijs uit dan alle Westeuropese landen, er zijn aanzienlijk meer leerkrachten per student, en vooral het aantal studenten bij het hoger onderwijs is voor groter (ruim 40 % van de 20- tot 24-jarigen, tegenover 14 % van deze leeftijdsgroep op de Nederlandse universiteiten en HBO-instellingen). Het aandeel van kinderen van industrie- en landarbeiders in de studentenpopulatie was enkele jaren geleden in de Verenigde Staten vijf maal zo groot als in ons land. Wellicht mede doordat de Amerikaanse universiteiten een andere rol in de samenleving spelen dan de Europese, is in Amerika het niveau van het hoger onderwijs niet in gevaar gebracht door toedoen van de jeugdbewegingen.

Revel vindt het ook typisch een bewijs van onbegrip, dat sommige Europeanen van de linkse jeugdbewegingen in de Verenigde Staten verlangen, dat ze hun eigen socialistische partij zouden oprichten, compleet met congressen, bestuursverkiezingen en lange onderhandelingen met verwante partijen. Het nieuwe is nu juist, dat zij niet meespelen

om de „Grote Revolutie-cup“!⁵ De oppositie in de Verenigde Staten is trouwens niet tot links beperkt; in tegenstelling tot bijv. de West-europese oppositie tegen het kolonialisme, toen het volk overtuigd was van zijn recht om anderen uit te buiten en te onderdrukken.

Verschillende facetten van de Amerikaanse samenleving die *Revel* aansnijdt, komen in de volgende paragraaf nog te sprake; tot slot is het wellicht goed om op te merken, dat *Revel's* boek minstens evenzeer een pleidooi is tegen het huidige Frankrijk als vóór het huidige Amerika. Dit maakt „Marx noch Jezus“ echter niet minder interessant, omdat heel wat vooroordelen en dogmatische benaderingen effectief worden aangevallen.

3. AMERIKA EN NEDERLAND - INDRUKKEN OVER EN WEER

Zowel *Reich* als *Revel* zijn optimistisch over de ontwikkelingsprocessen in de Verenigde Staten. Deze idee wijkt nogal af van de opinies die men in veel berichtgeving over Amerika tegenkomt. *Revel's* boek is provocerend omdat we revolutionaire vooruitgang wel in de laatste plaats in de Verenigde Staten zouden zoeken. Naar veler mening zijn immers de theorieën van *Reich* of *Revel* wel goed bedacht, maar tezelfdertijd gebaseerd op een samenleving die inmiddels alle aantrekkingskracht heeft verloren. Eén van de redenen voor deze paradox is de vrij algemene, overkritische houding met betrekking tot de Verenigde Staten, en *Revel* heeft dit anti-amerikanisme ook besproken. Een andere oorzaak zou kunnen zijn, dat voorlichting over een ander land altijd een moeilijke aangelegenheid is. Bijvoorbeeld: hoewel men in de Amerikaanse pers zelden een ongenueanceerd artikel over Europa zal aantreffen, is het totaalbeeld toch eenzijdig vanwege een zekere voorkeur voor „interessante“ onderwerpen: Noord-Ierland, neo-fascisten, de rol van de Zwitserse banken, kolonelsregimes, koningshuizen, e.d. Voeg hierbij een vaag beeld van onrecht of armoede waardoor velen uit Europe zijn gevlucht, en de oorlogen waarin de Verenigde Staten werden betrokken, dan heeft men een totaalbeeld dat wel op feiten berust, maar toch niet juist is. Iets dergelijks geldt voor ons land, dat door de KLM wordt voorgesteld als een kneuterig landje met kanalen en vriendelijke bebaarde politiemannen, met Madurodam en *real* kabouters in de Amsterdamse gemeenteraad, waar je op straat om een orgel danst en voortdurend het vrolijke gerinkel van fietsbellen hoort. Dit alles is niet tendentieus te noemen, maar deze voorlichting staat begrip voor onze samenleving in de weg en minimaliseert de invloed van het Europese denken in de Verenigde Staten. In omgekeerde richting geldt hetzelfde,

⁵ Een voorbeeld van de critici die *Revel* bedoelt, is R. Sierksma, die onlangs in „Student“ schreef, dat „de linkse beweging in Amerika die naam eigenlijk niet verdient“, dat hier sprake is van een „kakofonie van sektarische protestgeluiden“ en van „een situatie die volkomen lijkt op de jaren 1890—1920 in bijvoorbeeld Rusland“.

al is de hoeveelheid informatie die wij over Amerika voorgezet krijgen, veel groter.

Behalve door onvolledige voorlichting kunnen misverstanden ontstaan door „vertaalproblemen”, problemen bij het overbrengen van de juiste gevoelswaarde⁶. Ook kritiek moet vaak „vertaald” worden: als de gemiddelde Amerikaan, die doodsbang is voor bacteriën, spreekt over onhygiënische toestanden, bedoelt hij hiermee iets anders dan de gemiddelde Europeaan. Iemand kan zich opwinden over een inbreuk op persoonlijke vrijheid, maar verkeerd begrepen worden door iemand die aan het bestaan van dit soort vrijheid *überhaupt* niet gewend is.

Nu kan men zich natuurlijk afvragen, of het werkelijk zo nodig is omtrent de Verenigde Staten goed geïnformeerd te zijn, als de meeste Nederlanders zelfs van België niet veel afweten. Het antwoord lijkt me, dat juist door de grote onderlinge verschillen tussen de Amerikaanse en onze samenleving een eventuele „Amerikaanse uitdaging” ons kan brengen tot een nauwkeurige analyse van ons waardenstelsel.

Na deze uiteenzetting over problemen bij de voorlichting over een ander land lijkt het pretentius te willen vertellen, hoe de situatie in de Verenigde Staten nu „werkelijk” is. Dit is dan ook niet de bedoeling. In verband met de vraagstelling in de titel van dit artikel worden slechts kwesties uitgewerkt die een tegenwicht vormen voor stereotiepe ideeën omtrent Amerika. Dit betekent, dat hier een uiteenzetting over zonder meer verkeerde toestanden in de Verenigde Staten (discriminatie, gevangeniswezen, invloed Pentagon, leemten in de belastingwetgeving) bewust achterwege wordt gelaten.

Decentralisatie

Zeer belangrijk voor de Amerikaanse samenleving is de vergaande decentralisatie, die leidt tot een uitgebreide medezeggenschap van elke burger op alle niveaus (schoolbestuur, politie, gemeente, gemeentediensten, enz.). Een voorbeeld hiervan is, hoe de kiezers van Colorado onlangs de Olympische Winterspelen in Denver afstemden. Deze decentralisatie verklaart ook de grote kans, dat men ergens in de Verenigde Staten idiote ideeën of ontoelaatbare toestanden aantreft: al deze besturen en bestuurtjes vergroten uiteraard de kans op uitschieters.

Door decentralisatie wordt in de politiek het contact tussen kiezer en gekozene ten zeerste versterkt, evenals door het persoonlijke karakter van een verkiezing en door de grote openheid. Een politicus moet dan ook de taal van het volk spreken en zich bijv. via opinie-onderzoeken van de ideeën van „zijn” kiezers op de hoogte houden. De Amerikaanse kiezer is veel minder dan de Nederlandse bereid om iemand die goed

⁶ Zo betekent "Why don't you sit down?" niets anders dan „Gaaf u zitten”, en "Thank you for calling" aan het einde van een telefoongesprek heeft niets te maken met geforceerde vriendelijkheid. Het aantal voorbeelden van dit verschil in taalgebruik is legio.

doch onbegrijpelijk spreekt, op zijn titel of woord te vertrouwen. De mogelijkheid om door de „Kroon” of een equivalent te worden benoemd, is uiteraard in Amerika geheel afwezig, en de macht van de politieke partijen wordt bij de presidentsverkiezingen gereduceerd door de *primaries*. Dit alles werkt elitevorming tegen (Frankrijk is een voorbeeld van het andere uiterste) en verklaart de eenvoudige afkomst van veel politici (bijv. *Truman, Eisenhower, Johnson, Nixon*). Een belangrijke rol wordt gespeeld door het Hooggerechtshof, dat elke maatregel toetst aan de grondwet en daardoor vaak beleidsbepalend werkt. Het systeem van commissies en *hearings* is een andere typerende macht in de Amerikaanse politiek. Dit politieke stelsel geeft ongetwijfeld gelegenheid voor lobbyen en erger, maar daar staat tegenover, dat de burger zich minder *outsider* voelt dan in ons land, zeker op gemeentelijk en regionaal niveau.

Ook in dit opzicht beschikt de Amerikaanse burger over ruime mogelijkheden om voor zijn rechten op te komen, en hiervan maakt hij energiek gebruik. Omdat elke gemeente een geheel eigen beleid kan voeren, zijn de onderlinge verschillen vaak aanzienlijk, ook tussen naburige gemeenten. In sommige gemeenten, met een hoge *property tax*, kan veel geld worden besteed aan publieke dienstverlening en onderwijs (dat voor 70 % door de gemeente wordt betaald). Door deze voorzieningen worden bewoners aangetrokken die niet tegen deze belastingtarieven opzien, en bijv. leerplichtige kinderen hebben en onderwijs erg belangrijk vinden. Bejaarden zullen aan een gemeente uiteraard heel andere eisen stellen. (Omdat dit systeem het onderwijs in arme gemeenten remt, beraadt het Hooggerechtshof zich overigens over een voorstel om binnen iedere staat de onderwijskosten gelijk te verdelen). Tevens is van belang, welk beleid een gemeente voert met betrekking tot de vestiging van industrieën. Het komt voor, dat een gemeente haar uitgaven volledig kan bekostigen uit de belasting die door industriële vestigingen wordt opgebracht.

Communicatiemedia

Ook in de pers vindt men de decentralisatie terug: er zijn ongeveer 6000 radiostations, bijna 1000 TV-zenders, 1800 dagbladen en 9000 weekbladen in de Verenigde Staten. De regionale media kunnen de mentaliteit van de regio weerspiegelen, en hebben dus het recht „achter” te lopen ten opzichte van de *liberals* aan de oostkust. Opvallend bij de Amerikaanse nieuwsvoorziening via radio en TV is, dat de hier gebruikelijke agressiviteit en polarisatie meestal ontbreken. Wat de TV betreft, bestaat dan ook de verplichting om twee *conflicting views* op een faire wijze beide aan bod te laten komen. Hoewel dit de spanning niet altijd ten goede komt, maakt deze regel demagogie vrijwel onmogelijk en draagt hij bij tot evenwichtige informatie. Bij een beoordeling van TV-programma's door de kijkers scoorden de nieuwsuitzendingen

de meeste punten. Zes van de New-Yorkse TV-stations verzorgen 48 uur nieuws per week, afgezien van de *specials*; hieraan werken ruim 70 *reporters* mee. De federale overheid houdt zich enkel met de grote lijnen bezig, zoals de gedragsregels voor TV-adverteerders of de ontwikkeling en het doeltreffend gebruik van kabeltelevisie. Ook in dit opzicht heeft Washington naar verhouding minder te vertellen dan Hilversum of Den Haag!

Suburbs en steden

Een steeds groter deel van de bevolking (ongeveer 80 miljoen) in de Verenigde Staten woont in de zgn. *suburbs*, kleinere gemeenten rondom de grote steden. De welvaart is hier het meest zichtbaar, al kunnen onze villawijken, hoewel dichter bebouwd, de vergelijking alleszins doorstaan. Toch ligt het gemiddeld inkomen van deze bevolkingsgroep nauwelijks boven het landelijk gemiddelde (in 1971 \$ 10.580 per gezin). Er is geen woningnood; verhuizen, aansluiting nutsbedrijven en telefoon is soms een kwestie van dagen. Dit houdt ook verband met het feit, dat elk jaar een vijfde van de Amerikanen verhuist; de gebondenheid aan een bepaalde werkgever is gering, en men kan verhuizen naar een gemeente waarvan men het beleid prefereert. De uitgebreidheid van deze woongebieden maakt particulier vervoer tot de enige mogelijkheid, zelfs voor eenvoudige inkopen. De supermarkten in de *suburbs* zijn dan ook geheel op auto-klienten ingesteld.

Veel grote steden zijn gedeeltelijk in overeenstemming met in omloop zijnde beschrijvingen. In de elf grootste steden wordt door slechts 50 % van de bewoners belasting betaald, terwijl 20 % op de stedelijke *welfare* is aangewezen⁷. In de afgelopen tien jaar kreeg alleen de stad New York er 700.000 op steun aangewezen inwoners bij, tegenover 70.000 inwoners met een betrekking. Deze toevloed wordt gestimuleerd doordat iemand zonder werk in New York meteen na aankomst steun ontvangt, dit in tegenstelling tot Porto Rico of de zuidelijke staten. Een gevolg hiervan is echter, dat steeds meer bedrijven en belastingbetalers dit ongezonde financiële klimaat willen verlaten. Een beperking van de immigratie in New York is politiek onhaalbaar, omdat de immigranten een groot deel van de kiezers vertegenwoordigen (al stemde de stad vóór *Nixon!*). Overigens, de Amerikaanse steden zijn allereerst economische eenheden, die de landsaard en levenswijze veel minder bepalen dan in Europa; daardoor kan men tot herstructurering overgaan zonder grote schade aan te richten.

Discriminatie

Er zijn twee verschijnselen die ons beeld van de Verenigde Staten

⁷Een gezin van vier personen is in de Verenigde Staten officieel „arm” als het inkomen minder dan \$ 3700 bedraagt. Tot deze categorie behoort 29 % van de negers en 8 % van de blanken. Primaire levensbehoeften zijn ongeveer even duur als in Europese hoofdsteden, maar huren, dienstverlening, enz. kosten aanzienlijk meer.

steeds sterker domineren: discriminatie en het tekort aan sociale voorzieningen. Als we het totaalbeeld geheel hieruit afleiden, staan *Revel's* revolutie en *Reich's* „menselijkheid” natuurlijk los van de realiteit. Daarom is het nuttig, kort op de achtergronden hiervan in te gaan. Een Amerikaan zal een onbekende niet vlug vertrouwen; hij krijgt sociale contacten voornamelijk via zijn werkkring of door introductie. Ook met het geven van krediet is men uitermate behoedzaam (ten dele door de mogelijkheden dat iemand onvindbaar wordt, want aangifte bij geboorte en verhuizen is niet verplicht). Deze achterdocht wordt versterkt als men te doen heeft met onbekenden uit zich afwijkend gedragende minderheidsgroepen; men reageert dan als het ware op de bekende statistische gegevens, die natuurlijk met de verklaring van de achtergronden van de huidige toestand niets te maken hebben (bijvoorbeeld: negers raken vijftien maal zo vaak betrokken bij ernstige geweldsmisdrijven, de *mafia* is een geheel Italiaanse aangelegenheid, 29 % van de gezinnen van *blacks* leeft zonder vader, enz.). Hierdoor werken enerzijds de etnische groepen in de Verenigde Staten meer en op natuurlijker wijze samen dan bijv. in ons land (waar men zich in dergelijke situaties vaak onzeker gedraagt), terwijl anderzijds de onbekende uit de zwarte bevolkingsgroep (ongeveer 11 % van de totale bevolking) discriminatie ervaart. Wel leeft sterk het idee, dat „nieuwkomers” zich dienen aan te passen; velen zijn erg gevoelig als het gaat om echte of vermeende inbreuken op *privacy* en om uiterlijkheden zoals de verzorging van huis en hof. Het wapen bij uitstek tegen een toegenomen onzekerheid of problemen met nieuwe burens is verhuizen naar een andere gemeente; dit proces vergroot dan wel de tegenstellingen, omdat op deze manier ook artsen, leerkrachten, e.d. verdwijnen.

Sociale voorzieningen

Aan sociale voorzieningen wordt in de Verenigde Staten een snel toenemend bedrag gespandeerd; momenteel \$ 70 miljard per jaar. Zo wordt voor ongeveer 20 miljoen bejaarden door de overheid medische hulp betaald, evenals voor 17 miljoen anderen die daartoe zelf niet in staat zijn (een particuliere verzekering is regel). Voor werklozen is er het *welfare*-programma. Wel wekt het bij velen irritatie als werkloosheid al te gemakkelijk wordt geaccepteerd, of als *welfare*-geld niet in de eerste plaats aan noodzakelijke voeding en kleding wordt besteed; dat is lijnrecht in strijd met de overheersende mentaliteit!

Voor de minderheidsgroepen worden op alle mogelijke gebieden hulp-programma's opgezet, zoals voor technische scholing, onderwijs in eigen taal, goedkope woningen, extra studiebeurzen, aparte studierichtingen (bijv. *African Studies*), e.d. Bedrijven worden verplicht een bepaald percentage werknemers uit de minderheidsgroepen in dienst te hebben om overheidsopdrachten te kunnen krijgen. En inmiddels be-

rucht is het *busing*-programma voor de nivellering van de onderwijs-niveaus; dit houdt in, dat men verplicht kan worden zijn kinderen in een andere plaats naar school te laten gaan, bijv. in een arme buurt van een grote stad. Voor iemand die lange tijd heeft betaald voor het onderwijs in zijn eigen gemeente, kan dit een tegenvaller zijn; het typeert dan ook de eerbied voor de wet, dat dit programma wordt uitgevoerd, zij het onder veel protest⁸.

Veel hulpprogramma's worden gefrustreerd doordat militante groepen er steeds meer in slagen elke kleurling die opgeklommen is en „het gemaakt heeft”, als een *Uncle Tom* af te schilderen. Overigens is Amerika nu eenmaal een land met een ten opzichte van Nederland zeer heterogene bevolking, die niet door een gemeenschappelijke culturele achtergrond bijeengehouden wordt, maar door een idee.

Hoger onderwijs

Een goed voorbeeld van de gevolgen van decentralisatie ziet men in het Amerikaanse hoger onderwijs, het equivalent van onze universiteiten en instellingen voor hoger beroepsonderwijs (HBO). In de Verenigde Staten lopen al deze instellingen sterk uiteen qua niveau en moeilijkheidsgraad. Deze differentiatie geeft elke student de kans zo hoog te grijpen als hij kan, en eventueel op een ander instituut terug te vallen of na verloop van tijd naar een beter aangeschreven instelling te gaan. Men kan dus niet zijn toekomstige status als academicus verliezen doordat men een landelijk vastgesteld criterium niet haalt. Dit systeem betekent een grote stimulans voor capabele studenten, zonder sociaal achtergestelden of minder begaafden de voordelen van een hogere opleiding te ontfangen. De kloof tussen universiteit en HBO, die in Nederland vergroot dreigt te worden door de vestiging van HBO-instellingen in niet-universiteitssteden, bestaat in Amerika dus vrijwel niet. De mogelijkheden die een *university* of *college* biedt, zijn vaak bijna onbeperkt, omdat de absolute scheiding tussen academici en niet-academici afwezig is. Zo kan bijvoorbeeld een bibliotheek zowel dienen voor fysici als voor studenten die een opleiding voor bibliothecaris volgen. Ook nemen de universiteiten een deel van de educatieve cursussen voor hun rekening, die jaarlijks door 400 miljoen Amerikaanse volwassenen worden gevolgd.

Wetenschappelijk onderzoek wordt in het algemeen per project gefinancierd (door alle mogelijke instellingen, zoals *foundations* of overheidsinstellingen), hetgeen vaak niet prettig maar wel efficiënt is. Dit komt de flexibiliteit en de snelle aanpassing bij maatschappelijke problemen ten goede, zeker vergeleken met de vanuit Den Haag geleide

⁸ Tegenwoordig is het vooral de "middle class" die zich gegrepen voelt: enerzijds het volle pond betalen aan kostbare sociale programma's (vaak in tegenstelling tot de rijken), terwijl men anderzijds bijvoorbeeld niet in aanmerking komt voor woningen die tegen lage prijzen aan minderheidsgroepen ter beschikking worden gesteld.

(veel rijkere) Nederlandse universiteiten. In ons land kan een minister die aan één universiteit bepaalde toezeggingen doet, automatisch soortgelijke aanspraken verwachten van alle andere universiteiten. Dit automatisme kan soms inefficiënt zijn, vooral in combinatie met de geringe doorstroming van onderzoekers (terwijl de wetenschappelijke kennis in 10 à 15 jaar wordt verdubbeld). Ook *Servan-Schreiber* zag in de flexibiliteit de voornaamste reden voor de technische superioriteit van de Verenigde Staten; zij blijkt bijv. uit het aantal Nobelprijzen en uit de doorbraken op sociaal-wetenschappelijk terrein waarvan Amerika sinds 1930 ook driekwart op zijn naam heeft staan. Bovendien is de tijd die verstrikt tussen onderzoek en toepassing, in de Verenigde Staten steeds meer verkort; zo studeren bijvoorbeeld binnenkort in Green Bay (Wisconsin) de eerste studenten af op de *Survival University* (milieu-universiteit), waar 3000 studenten zich bekwamen in een zelf gekozen onderwerp op ecologisch gebied. Deze aanpak is iets anders dan he benoemen van een milieuchemicus aan een bestaande faculteit, en correspondeert met de omvang van de milieuproblemen.

Ook met betrekking tot de leiding van de Nederlandse universiteiten en de plaatsbepaling in de samenleving kan men zich afvragen, hoeveel er nu in wezen in de laatste jaren veranderd is. Het geruzie om de eeuwenoude academische vrijheid en om de „studentenstop” of de „duizend gulden” camoufleert in feite de onaantastbaar gebleven positie van de universiteiten. Wellicht houdt dit verband met de sterke binding tussen universiteit en overheid, of met het aanzien van de academicus in het algemeen. Zowel uit opiniepeilingen als uit de salarissen blijkt, dat dit aanzien in de Verenigde Staten veel minder vanzelfsprekend is. (Een gepromoveerde jonge wetenschappelijk medewerker verdient ongeveer hetzelfde als een vuilnisman, al moet wel gezegd dat handenarbeid in Amerika *überhaupt* veel hoger wordt betaald).

Verkeer

Ook het verkeer in de Verenigde Staten verdient de aandacht. De uitgebreidheid van de gemeenten maakt openbaar vervoer alleen rendabel in de grote steden en op drukke interlokale routes. Vandaar het aantal van 87 miljoen personenauto's. Het wegennet is voortreffelijk, en nog steeds wordt per jaar \$ 4 miljard voor *highways* uitgegeven; dit geld is afkomstig van accijns op benzine. Waar het verkeer om twaalftaans-trajecten vraagt, komen die er vaak ook wel, zij het onder snel toenemend protest. Hierbij moet men het volgende bedenken: hoewel bij de Nederlandse bevolkingsdichtheid bijna de hele wereldbevolking in de Verenigde Staten zou kunnen wonen, maken veel Amerikanen zich zorgen over hun bevolkingstoename (met name de organisatie „Zero Population Growth”). Bij veel *planning* houdt men rekening met een vrij constante bevolking in de toekomst; het *interstate-*

wegennet, dat in 1980 klaar moet zijn, wordt dan ook als min of meer definitief beschouwd.

Openbaar lokaal vervoer is vooral in de grote steden van belang; in New York heeft het een aandeel van meer dan 80 % op het totaal. Van de 1,5 miljoen mensen die elke dag voor hun werk naar Manhattan komen, nemen er „slechts” 140.000 de auto! Parkeren kost hier al vlug \$ 100 per maand, en een rit van en naar Manhattan kost één dollar aan tolgeld. De meeste grote steden hebben grootse plannen voor uitbreiding en vernieuwing van hun vervoerssysteem, maar meestal ontbreken de financiën (al mag met ingang van 1972 een deel van de benzine-accijns voor dit doel worden gebruikt). In de kleine steden en de *suburbs* speelt openbaar vervoer nauwelijks een rol. Wel zijn er op de belangrijke interlokale trajecten busdiensten.

Bedrijfsleven

Tot slot een blik op het bedrijfsleven. De invloed van de publieke opinie op de industrieën is sterk toegenomen. De besturen van staten en gemeenten, die snel op mentaliteitsveranderingen (moeten) reageren, zijn niet erg happig meer op industriële vestigingen; ook de Republikeinse federale regering neemt deel aan de eis tot het stellen van nieuwe prioriteiten. In 1971 bijvoorbeeld kon gouverneur *Peterson* van Delaware de gehele kust van deze staat bestemmen voor recreatie, hoewel hierdoor geplande investeringen voor een bedrag van \$ 750 miljoen zouden moeten worden geannuleerd. Er zijn veel meer voorbeelden van deze strijd tussen milieu en economie; zo werd als gevolg van oppositie twee jaar lang geen enkele raffinaderij meer gebouwd in de Verenigde Staten. Grote bedrijven hebben behalve via tussenkomst van politici ook steeds meer rechtstreeks met het publiek te maken. Bij de problemen in de vliegtuigbouwindustrie kwam bijv. een discussie op gang over de winsten die werden gemaakt door volledig van overheidsorders afhankelijke bedrijven. Een bedrijf als *Bell Telephone* is er veel aan gelegen iedereen ervan te overtuigen, dat in geen enkele andere structuur een telefoonmaatschappij deze *service* voor deze prijs kan bieden; de winst wordt constant en niet buitensporig gehouden, en veel geld wordt besteed aan baanbrekende *research*. In een recent onderzoek bij 247 bedrijven bleek 44 % speciale programma's te hebben voor het werven van werknemers uit minderheidsgroepen en 81 % had „*urban affairs*”-programma's.

Dit verhindert overigens niet, dat talloze acties gericht zijn op het beleid van bedrijven, zoals tegen *Polaroid* in verband met activiteiten in Zuid-Afrika, of zoals blijkt uit honderden demonstraties tegen napalm-fabrikant *Dow*. Vrouwenemancipatiebewegingen hebben maar liefst 1300 bedrijven van discriminatie beschuldigd! Een ander punt van belang is, dat aandelenbezit in de Verenigde Staten veel normaler is dan in ons land; *General Motors* heeft meer dan een miljoen aandeelhouders.

Het beleid van een bedrijf wordt in aandeelhoudersvergaderingen daarvoor vaak ter discussie gesteld in verband met maatschappelijke problemen; allerlei organisaties (die meer dan 40 % vertegenwoordigen van de op de *New York Stock Exchange* verhandelde aandelen) oefenen eventueel druk op bedrijven uit door te dreigen met massale verkoop van aandelen. Er zijn *funds* die verklaren alleen nog te investeren in bedrijven die de *quality of life* in de Verenigde Staten helpen verbeteren. Meer dan \$ 1 miljard wordt per jaar door bedrijven besteed aan het steunen van de meest uiteenlopende projecten op sociaal en educatief gebied. Veel bedrijven erkennen, dat ze meer vertrouwen zouden moeten hebben in de inspraak van het publiek en er minder een kwestie van touwtrekken van zouden moeten maken. Organisaties als die van *Ralph Nader*, met zeer uitgekende en effectieve werkmethoden, hebben veel tot deze bewustwording bijgedragen. Een van de meest opvallende politieke nederlagen van de grote industrie was uiteraard de ondergang van de supersonische SST, dit in tegenstelling tot het lot van de Europese *Concorde*.

Milieubeheer

Milieuvervuiling werd in de industriële centra in de Verenigde Staten reeds lang geleden een probleem, hoe dun bevolkt de rest van het land ook is. Op enkele plaatsen hebben acties ter verbetering van het milieu al geleid tot een vrij volledig herstel van de natuur, maar het gaat hier om acties op beperkte schaal. De bevolking is vrij actief bij deze problematiek betrokken: in veel gemeenten sorteert men zelf zijn huisvuil of is het verboden tuinafval te verbranden; men neemt blikken en flessen mee terug naar *containers* in winkelcentra, en is eraan gewend (mede door hoge boetes) niets op straat te gooien.

Inmiddels is ook de eerste installatie voor de verwerking van huisvuil in bedrijf gesteld; door de produktie van elektriciteit en de verkoop van metalen en papier schijnt deze installatie bij verwerking van 2000 ton per dag zelfs economisch te draaien. Senaat en Congres hebben een plan aangenomen om in de komende drie jaar \$ 24,6 miljard uit te geven voor de bestrijding van de watervervuiling; President *Nixon* heeft echter zijn veto over dit plan uitgesproken. De uitgaven van de industrie voor zuiveringsapparatuur stijgen snel: in 1971 met 24 %. Zeer binnenkort moet de hoeveelheid onverbrande uitlaatgassen van vliegtuigen met driekwart gereduceerd zijn, en de auto-industrie is verplicht binnen enkele jaren de hoeveelheid stikstofoxiden in uitlaatgassen zeer sterk te verminderen, en koolwaterstoffen en koolmonoxide met 90 % (er bestaat meningsverschil over de technische uitvoerbaarheid van deze eisen). Het Amerikaanse milieu-ministerie, dat een zeer actief beleid voert en bijna volledige bevoegdheden heeft, schat dat door de kosten van milieubescherming het bruto nationaal produkt met 0,1 % per jaar minder zal toenemen, en dat de prijzen met 0,2 %

en de werkloosheid met 0,1 % extra per jaar zullen stijgen; 200 à 300 bedrijven zullen moeten sluiten.

Amerikanen over Nederland

Na deze indrukken van de Verenigde Staten, voor zover het subjectieve kwesties betreft gezien door Nederlandse ogen, is het tot slot aardig om een Amerikaan eens zijn denkbeelden over Nederland te horen vertellen.

In *The New Yorker* van augustus 1970 werd een zeer uitgebreid artikel over ons land opgenomen van de hand van A. Bailey, die voor dit doel een half jaar in Nederland kwam wonen. De schrijver prijst onze voortreffelijke sociale voorzieningen, de lage criminaliteit, de bejaardenzorg, de geringe werkloosheid. Interessanter is het in dit verband eens de kritische opmerkingen weer te geven, al moet worden vooropgesteld, dat het artikel zeker niet negatief is.

„De Nederlander” wordt beschreven als niet al te spontaan en open, een beetje bedrukt; hij is niet overdreven royaal en met name gastvrij. Hij zoekt drukte en gewoel juist op in plaats van het te ontvluchten, en hij heeft er geen bezwaar tegen om in grote drukte zijn weg te zoeken. In het rumoerige verkeer is hij agressief, vaak ten koste van de veiligheid. De arbeider is wat bang uitgevallen tegenover zijn baas, hetgeen weerspiegeld wordt in de geringe neiging tot staken. De grote bevolkingsdichtheid is het kenmerk bij uitstek van Nederland, en dit wordt nog versterkt door de trek naar de Randstad. Bailey werd getroffen door de overvolle scholen, de geringe *privacy* in de meeste woningen, en de burenhinder. Verschijnselen die terug te vinden zijn in „flatneurose” en bij kinderen in een zekere agressiviteit. Het is juist te zeggen, dat in Nederland veel gepoetst wordt dan dat het overall zo schoon is; veel water is *brackish* of *heavily polluted*. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de situatie op de woningmarkt, zoals de toewijzing en de invloed hiervan op huwelijksdatum en kindertal, alsmede steekpenningen en sleutelgeld. Ook valt op, dat de huiseigenaar met instemming van de huurder een zekere mate van verval kan laten optreden.

Bailey schrijft verder, dat de Nederlandse welvaartsstaat berust op grondige planning, regelingen en vergunningen. Elke uitbarsting wordt meteen door sociologen in studie genomen. Het koloniaal verleden heeft sterk bijgedragen tot financiële welstand en zelfrespect, maar omdat de Nederlanders zich onbetekenend voelen in de wereldpolitiek, maken ze zich zorgen om de kleinere geschillen (waar grote landen vaak te gemakkelijk overheen stappen). Volgens Bailey is Nederland zeer onrevolutionair, en is elk risico er uit het leven weggenomen; kleine problemen staan in het brandpunt van de belangstelling. Hij vraagt zich af, of de *private welfare* van een gezin bij het streven naar welvaart niet over het hoofd wordt gezien. Waaruit voor de Nederlandse

lezer blijkt, hoezeer het eigen referentiekader een rol speelt bij dergelijke oordelen.

Dat blijkt ook uit een artikel in *Newsweek* van 10 mei 1971: „*Placid Holland boils over*”⁹. Ook hierin wordt vermeld hoe excellent onderwijs en medische zorg in ons land zijn, en wordt gesteld dat criminaliteit en armoede hier vrijwel niet voorkomen. Maar ook wordt ons voorgesteld, dat deze stabiliteit is betaald met een aanzienlijk verlies van fundamentele democratische rechten. *Prof. A. Lijphart*¹⁰ wordt geciteerd, die stelt dat het systeem is gebaseerd op leiderschap van de elite en op een inherent sterke neiging tot gehoorzaamheid en trouw. Het kiessysteem is in theorie progressief, maar steunt in de praktijk een geharnast conservatief regeringsstelsel.

4. NEDERLAND GIDSLAND?

In de eerste twee paragrafen zijn twee boeken besproken met omliggende ideeën omtrent de verdere ontwikkeling van de Amerikaanse samenleving, die op ons land niet alleen op economisch en politiek gebied een grote invloed uitoefent (vgl. muziek, film, jeugdcultuur). We kunnen nu proberen de essentie van dit alles te transplanteren op Nederlandse toestanden.

Het antwoord op de vraag boven dit artikel zou kunnen luiden: ja, er bestaat nog een Amerikaanse uitdaging, en wel de uitdaging om 1) dogmatische benaderingen van problemen als te eenvoudig en onvolgende af te wijzen, en 2) het gezag in onze samenleving te durven decentraliseren. *Reich's* idee, dat de menselijkheid in de samenleving weer centraal moet worden gesteld, loopt parallel met een gangbare theorie betreffende de menselijke behoeften (theorie van *Maslow*). Hij deelt de behoeften in vijf groepen in: 1. fysiologische behoeften, 2. veiligheid, 3. sociale behoeften, 4. zelfrespect en respect van anderen, 5. zelfverwerkelijking. *Maslow* stelt, dat een behoefte pas van belang wordt als de in de reeks daaraan voorafgaande behoeften zijn bevredigd. Dit houdt in, dat voor de meerderheid in onze samenleving de behoeften 4 en 5 de bepalende factoren zijn voor het welzijn. Onder meer de sterke groei van de religieuze belangstelling in de Verenigde Staten weerspiegelt de prioriteit van de twee laatstgenoemde, niet-materiële behoeften. Het is zeer de vraag, of dogmatische richtlijnen kunnen leiden tot bevrediging van deze individueel getinte behoeften, terwijl men wel kan stellen, dat bijv. het communisme eventuele successen vooral behaalt bij het vervullen van de drie eerstgenoemde behoeften. Daarom ook betoogt *Revel*, dat een hoogontwikkelde samenleving alleen nog door de massale betrokkenheid van alle burgers kan worden vooruitgebracht¹¹.

⁹ De titel van dit overigens vriendelijke verhaal heeft te maken met de sterke milieuvervuiling en de woningnood.

¹⁰ Auteur van „Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek”; uitg. De Bussy, Amsterdam; 1968.

Als voorbeeld kan men Zweden nemen, dat we wegens zijn bijna perfect sociaal beleid een welvaartsstaat bij uitstek kunnen noemen; toch aarzelt men om dan ook meteen van *welzijns*-staat te spreken. Een socialistisch beleid, al dan niet als consequentie van de bijbel, kan zorgen voor een menswaardig bestaan voor alle leden van een samenleving, maar hoeft nog niet tot de door *Reich* bedoelde menselijkheid te leiden. Zo is het bijvoorbeeld de taak van de overheid om voor alle bejaarden betaalbare en goede huisvesting en verzorging beschikbaar te stellen, maar om het menselijke probleem van de bejaardenzorg op te lossen schiet het gezag van de overheid tekort. Als we deze gedachte vertalen voor het geval van jongeren, kan het dan niet zijn, dat voor „zelfverwerkelijking” een zekere mate van spanning in het leven vereist is, terwijl de zekerheid dat men pensioengerechtigd wordt in dezelfde buurt als waarin men opgroeit, deprimerend kan gaan werken? Zonder twijfel zijn er voorlopig belangrijker problemen, en kan van bovenaf nog heel wat onrecht uit de wereld worden geholpen. Maar de vraag blijft, of we op langere termijn hoog genoeg mikken. Hoewel de Verenigde Staten juist in dit opzicht voor de meeste Europeanen allesbehalve aantrekkelijk zijn, ligt hier toch een groot verschil. De „intensiteit” van het leven in Amerika is groter. In een aantal recente Nederlandse TV-reportages was dit zeer duidelijk te zien. De meest voorkomende auto-sticker in de Verenigde Staten zegt: „America... love it or leave it!”, hetgeen niet eens zozeer reactionair is alswel typerend voor de door *Reich* en *Revel* beschreven „revolutie”. De maatschappijverandering die hiermee wordt aangegeven, is niet in een ideologie te vangen en is niet beperkt tot bepaalde groepen in de bevolking. De verscheidenheid binnen belangengroeperingen wordt even groot als de onderlinge verschillen tussen deze groepen. Waar het gaat om de behoeften aan (zelf-)respect en zelfverwerkelijking, zijn geld en status geen automatisch werkende middelen tot bevrediging meer. De eenvoudige schema's voor de indeling van de samenleving worden steeds slechter; er zijn communistische werkgevers en rechtse arbeiders. Ook in ons land kan het denken in schema's steeds meer remmend gaan werken; het is steeds moeilijker om te praten van „de” arbeiders, academici, studenten, enz. „De” werkgevers kunnen worden onderscheiden in zelfstandigen, grote en kleine bedrijven, geldbeleggers die het niet schelen kan of hun geld in schoenen of steenkolen zit, e.a. Of wat zijn eigenlijk „gelijke kansen voor iedereen”? Is daarvan sprake als alle HAVO's identiek zijn, of is dat als elk kind een kans heeft om op een zo goed mogelijk aangepaste HAVO-school terecht te komen?

¹¹ Vgl. het artikel „Participatie overmorgen” van H. Th. J. F. van Maarseveen in „Politiek perspectief”, juli-augustus 1972, en het rapport „Dynamiek en participatie” van een werkgroep van het Centrum voor Staatskundige Vorming in „Politiek perspectief”, september-oktober 1972. (Red.)

Continue verandering

Wanneer elk probleem afhankelijk van tijd- en plaatsgebonden omstandigheden wordt opgelost, wordt het totaalbeeld van de samenleving onoverzichtelijker en de ontwikkeling moeilijker voorspelbaar. Zoals Toffler in „*Future Shock*”¹² beschreef, komt ons leven steeds meer in het teken van de verandering te staan, maar we leren ook steeds beter continue verandering te accepteren en te verwerken. We staan er nauwelijks bij stil, dat twintig jaar geleden een pruik of een niet-zwarte auto decadent werd gevonden, of dat we het toen nog noodzakelijk achtten „ons Indië” te verdedigen. Evenmin realiseren we ons, dat de tijd van de „*long hot summers*” geruisloos schijnt te zijn overgegaan in een periode met hernieuwde belangstelling voor vorige decennia. We moeten het belang van dit alles wel gaan relativiseren.

Een steeds groter deel van de bevolking is ontevreden met de ondoorzichtigheid van ons bestel, de behoefte om te zien wie er wat beslist, neemt sterk toe. Decentralisatie (bijv. gewesten, gemeenten, wijken, bedrijven, scholen, universiteiten, legerplaatsen) vergroot dit inzicht en laat een veel groter deel van de bevolking actief verantwoordelijkheid dragen voor de eigen gemeenschap. Als het in een bestuursseenheid werkelijk ter zake doet wat de leiding ervan beslist, zal decentralisatie tot onderlinge verschillen gaan leiden. Dit vereist een aanpassing van ons begrip „gelijke kansen voor iedereen” en de durf om mensen fouten te laten maken. Ontbreekt dit laatste, dan is het gezag in feite niet gedelegeerd. Om de noodzakelijke gelijkberechtiging te garanderen moeten natuurlijk de mogelijkheden om tegen een beslissing in beroep te gaan, sterk worden uitgebreid (vgl. ombudsman, wetswinkel). Behalve tot medezeggenschap leidt decentralisatie ook tot een betere analyse van veel problemen. Zo is het bijvoorbeeld wel begrijpelijk, dat Amsterdam winkelcentra en grote bedrijven naar buitenwijken zou verplaatsen om de verkeerschaos op te heffen, maar het is niet logisch als men over het hoofd ziet, dat veel Nederlanders in heel andere omstandigheden gebaat kunnen zijn bij goede en veilige wegen; er is niet één probleem van openbaar versus particulier vervoer. Zeer veel veranderingen op bestuurlijk gebied, hoe noodzakelijk ook, zullen lang niet door alle betrokkenen als een vooruitgang worden geaccepteerd, en in ons land wordt een benadeelde minderheid zelden zonder een massief gouden handdruk getrotseerd.

(Dit bijv. in tegenstelling tot een geval als het stoppen met de bouw van de SST, waardoor 5000 mensen zonder werk kwamen te zitten). Een probleem hierbij is, dat de „verworven rechten” een zo grote omvang kunnen gaan aannemen, dat alle vernieuwingen buitensporig kostbaar worden of simpelweg kunnen worden verhinderd. Daarbij komt, dat iemand die hier pleit voor bezuinigingen bij bijv. onderwijs of defensie,

¹² Alvin Toffler: „*Future Shock*”; uitg. Random House, New York; 1970.

al vlug wordt gezien als iemand die het belang van onderwijs c.q. defensie niet beseft — vaak ten onrechte.

De rol van de pers is bij dit alles erg belangrijk. Momenteel kan men zich afvragen of de pers, vooral radio en TV, niet de neiging heeft vorm te geven aan de ideeën van een groot deel van de bevolking. Dit is niet hetzelfde als informatie verstrekken; er zit een belerend tintje aan, doordat de luisteraar of kijker begint te voelen wat „kan” en wat „niet kan”. Om een voorbeeld te noemen: heel wat mensen hebben vooroordelen tegen steuntrekkers, buitenlandse werknemers of langharige militairen, terwijl dit door de TV niet *au sérieux* wordt genomen. De integriteit van de voorlichting is boven twijfel verheven in dit geval, maar de bevolking loopt eigenlijk „achter” op onze nationale pers. Dit kan vervreemdend werken, evenals de eenzijdige belichting van politieke problemen in ons verzuild omroepsysteem. Kritische beschouwingen waarbij de twee kanten van een probleem worden bekeken, zijn zeer zeldzaam; toch voelen steeds meer mensen, dat nooit één partij honderd procent gelijk zal hebben. Het is een „discussie” van veel praten en erg weinig luisteren.

De rol van Nederland

Onlangs werd Nederland door een aantal politici als gidsland voorgesteld¹³. Ongetwijfeld kan ons land de hoognodige aandacht vestigen op internationale problemen die in de machtspolitiek van de grote landen licht vergeten worden. Anderzijds moet er in ons land nog heel wat op zeer kritische wijze geëxperimenteerd worden om als gidsland geloofwaardig te kunnen zijn. De vraag is, of we ons eigen toekomstbeeld en onze eigen staatsinrichting wel voldoende ter discussie stellen, en onderzoeken hoe in de praktijk veranderingen uitpakken. Anders is het op zich nemen van een rol als gidsland eerder een streling voor nationale trots dan een voorbeeld tot navolging buiten onze grenzen. Onze ideeën weerspiegelen dan te sterk de denkpatronen van mensen in een overbevolkt, klein Westeuropees land. Men zal eerder een Nederlands plan tegen warmteverlies in woningen overnemen dan onze ideeën over een dreigend mondiaal energie-tekort.

Hetzelfde geldt voor zuiver politieke problemen. Zo baseren de Verenigde Staten, zich bewust van hun rol in de wereld, hun buitenlandse politiek op machtspolitieke overwegingen; dit heeft succes in het onderhandelen met gelijkwaardige partners, maar het heeft een zeer pover resultaat ten aanzien van Latijns-Amerika. Nederland is door zijn relatieve vrijheid van handelen in staat tot een meer verlichte politiek; toch geldt ook hier, dat de problemen die een meer gedurfde benadering vragen (Europa), meer aandacht verdienen. In zijn inventarisatie van

¹³ In het „Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR” (rapport van de commissie-Mansholt); 1972.

West-Europa zegt Sampson¹⁴, dat het vreemd zou zijn als „na deze lange vrede Europa niet weer tekenen zou vertonen van zijn oude rusteloosheid en agressiviteit”. En inderdaad begint de macht van „Brussel” steeds meer te irriteren, leidt de Europese Beweging een weinig bloeiend bestaan, en kan men de vergrote EG voorlopig als een voornamelijk economische onderneming beschouwen.

Ons „gidsland” is hierbij geen uitzondering; voor zover het Europa betreft reiken ook onze belangen en ideeën precies tot de grens. We weten eigenlijk niet eens, of we andere Europeanen buiten vakantietijd als volledig gelijken zouden accepteren. Onze kennis van de buurlanden is zeer elementair, en ook in ons land wordt aan het kweken van begrip voor deze samenlevingen niet veel aandacht besteed. En helaas moet men constateren, dat de kans op een kleiner aandeel van de Verenigde Staten in de Westeuropese defensie leidt tot een hernieuwd vertrouwen op nationale organisaties, alle ideeën over wapenbeheersing ten spijt.

5. *BESLUIT*

De door Reich en Revel onderkende stromingen in de Verenigde Staten kunnen de aanzet zijn tot op alle niveaus continu veranderende samenlevingen, waarin materiële welvaart slechts als basis wordt beschouwd en waarvan geen enkele ideologie de doeleinden en ontwikkeling voor lange tijd kan vastleggen. De persoonlijke participatie, die door verschuivingen in het behoeft patroon steeds belangrijker wordt, zal mogelijk zijn door vergaande decentralisatie van de macht, en door permanente educatie en voorlichting. Deze mentaliteitsverandering, waarbij de nadruk komt te liggen op menselijkheid en intermenselijke verhoudingen, zal de sfeer scheppen die oplossingen van wereldproblemen op massale schaal mogelijk maakt en deze niet enkel economisch-politiek benadert. Als dit proces zich afspeelt, zal de rol van ons land mede afhangen van de flexibiliteit in onze relaties met andere geïndustrialiseerde landen en van de mate waarin wij door pragmatische experimenten richting weten te geven aan de ontwikkeling in eigen land.

¹⁴ Anthony Sampson: "The New Europeans"; uitg. Panther Books, Londen; 1971.

Boeken en brochures

Recensies

Kwaliteit en toekomst van onze samenleving II

J. P. M. C. Gorgels * vervolgt in dit nummer zijn bespreking van een aantal Nederlandse en vertaalde publikaties van recente datum over ons huidige en toekomstige leefmilieu. In deze tweede en laatste recensie komen de volgende uitgaven aan bod:

„Milieuhygiëne in Nederland”, door prof. W. F. J. M. Krul; gepubliceerd onder auspiciën van het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne; 3e bijgewerkte druk; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1972; 62 pag.; f 3,—.

„Urgentienota Milieuhygiëne”, nota van de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne; uitg. Staatsuitgeverij, Den Haag; 1972; 56 pag.; f 4,80.

„Blauwdruk voor overleving”, in „Milieudéfensie” (maandblad van de Stichting Raad voor Milieudéfensie te Amsterdam); juni-juli 1972; 64 pag.; f 5,—.

„Advies van de 'Commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D '66 en PPR” (het zgn. rapport-Mansholt); uitg. PvdA, D '66 en PPR, Amsterdam; 1972; 45 pag.; f 1,50.

„Het milieuboekje”, door Bram van der Lek; uitg. Van Gennep, Amsterdam; 1972; 109 pag.; f 4,50.

„Handboek voor vervuild Nederland”, door Wouter van Dieren (red.); uitg. Elsevier, Amsterdam; 1972; 276 pag.; f 12,50.

Inventarisatie

In 1968 schreef prof. W. F. J. M. Krul, adviseur van de toenmalige minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid voor gezondheidstechnische aangelegenheden, een overzicht in de Engelse taal van de Nederlandse activiteiten op het gebied van de milieuhygiëne: „*Environmental Health in the Netherlands*”. Nadat eerst ook nog in 1970 een Duitstalige bewerking verschenen was, ontdekte men bij Sociale Zaken etc. ook in eigen land de groeiende belangstelling voor de in het boekje

behandelde onderwerpen, en kwam men op het idee ook een vertaling of liever bewerking van het boekje in de eigen taal uit te geven. Dat die vertaling nu reeds aan een derde druk toe is, is reden om er hier nog even nader op in te gaan.

„Milieuhygiëne in Nederland” is — zoals reeds aangegeven — een overzicht, en wel van de historische, de organisatorische en de juridische aspecten van de milieuhygiëne, uitdrukkelijk bestemd voor de belangstellende buitenstaander. Het eerste van de

* Drs. J. P. M. C. Gorgels is verbonden aan het klinisch chemisch laboratorium van het St. Canisiusziekenhuis te Nijmegen. (Red.).

vier hoofdstukken is te beschouwen als een inleiding; hoofdstuk II behandelt verschillende aspecten van de milieuhygiëne en beslaat 2/3 van het totale aantal pagina's. Voor de hoofdstukken „Onderzoek” en „Opleiding” resteren dan respectievelijk 3 en 5 pagina's. Naast het zeer informatieve overzicht over hetgeen reeds tot stand kwam in de formele inmenging van de overheid in de milieuhygiëne, komt *Krul* op verschillende plaatsen tot de vaststelling, dat er in deze inmenging nog veel zal moeten veranderen, en dat er om tot goede veranderingen te komen nog veel studie en scholing nodig is.

De achtergrond van waaruit het boekje is geschreven, is een zuiver technologische: de auteur lijkt de milieuhygiëne te zien als een soort techniek, een instrument van de economie, dat misschien wel dienst kan doen ter verhoging van de produktiviteit. De dingen die ten grondslag liggen aan de huidige milieuproblemen, worden nauwelijks aangestipt; onderwerpen zoals bevolkingsgroei en uitputting van natuurlijke hulpbronnen worden niet besproken. Milieuhygiëne wordt behandeld als een op zichzelf staande zaak, om redenen van goed bedrijfsbeleid (de produktiviteit per werknemer neemt toe als hij in een schone omgeving leeft en schoon water kan drinken bijvoorbeeld) weliswaar interessant, maar toch eigenlijk niet iets dat je ook zou kunnen behandelen vanuit de behoefte aan welzijn van die werknemer zelf. Nogmaals, „Milieuhygiëne in Nederland” is een interessante opsomming, inventarisatie van maatregelen en instituten, maar een visie op de toekomst en het verband met andere ontwikkelingen ontbreken vrijwel geheel.

Urgentienota

De „*Urgentienota Milieuhygiëne*” is geboren in dezelfde kring als het boekje van *prof. Krul*, nl. het mini-

sterie van Volksgezondheid (dat in 1968 nog gekoppeld was aan Sociale Zaken en nu zelf Milieuhygiëne als bijwage heeft). Nu heeft dit ministerie een beleidsstuk ten aanzien van de milieuhygiëne gepubliceerd. In de vier jaren die er liggen tussen het verschijnen van „Milieuhygiëne in Nederland” en de „Urgentienota Milieuhygiëne”, zijn er veel studies verschenen over de toekomst van ons bestaan. Steeds weer blijkt, dat de milieuhygiëne in de breedste zin van het woord geen op zichzelf staande zaak is. Daarop wordt dan ook in deze nota van minister *Stuyt* met nadruk gewezen. „Het milieuhygiënisch beleid van de ondergetekende beperkt zich niet tot de eigen wetgevende bevoegdheid”. Inderdaad.

Er bestaat op dit ogenblik in Nederland behoefte aan een „Urgentienota Milieuhygiëne”, maar naar mijn mening nog veel meer aan een „Urgentienota milieubeheer”, die een basis zou kunnen zijn voor een discussie over het beheer van ons land in de komende decennia, de plaats daarin van economische groei, van bevolkingspolitiek, de positie van het bedrijfsleven, de ruimtelijke ordening. Er is de laatste tijd veel voorbereidend werk gedaan om een dergelijke discussie mogelijk te maken, er is veel kennis vergaard en er zijn duidelijke standpunten geformuleerd. En de tijd dringt: zeer grote projecten, die diep zullen ingrijpen in de structuur van ons land, wachten op definitieve realisering. Er moeten plannen komen ter oplossing van de verkeersvraagstukken, de drinkwatervoorziening wordt steeds moeilijker, wonen en recreatie eisen steeds meer ruimte op, de landbouw maakt revolutionaire ontwikkelingen door, en in de opvattingen van de individuele burger ten aanzien van welvaart en welzijn doen zich duidelijke verschuivingen voor.

Als een regering en een parlement

leiding moeten geven bij het construeren van de toekomst, dan zal dat alleen mogelijk zijn vanuit een vast omlijnd plan, een theoretisch grondig uitgewerkte visie op hetgeen er gebeuren moet. Nu lijkt het alsof er steeds voor een bepaalde situatie een beslissing *ad hoc* wordt genomen, afhankelijk van de politieke situatie van het ogenblik. Parlement en regering zouden zich aan de hand van een „Urgentienota milieubeheer” kunnen bezinnen op hun klaarblijkelijke betrekkelijke machteloosheid ten aanzien van het functioneren van de eigen, in beginsel dienstverlenende en uitvoerende instellingen. De (zich wijzigende) belangen van het individu en die van het bedrijfsleven waren vroeger nauw met elkaar verweven, maar lijken zich met het stijgen van de welvaart te ontwikkelen tot elkaars tegenpolen bij het bepalen van het overheidsbeleid, en de instrumenten van dat overheidsbeleid gaan — door hun vaak in feite autonome positie ten opzichte van de organen der democratie — een eigen leven leiden en ontwikkelen zich tot een derde pool.

Daarbij komt nog, dat de verantwoordelijken in de meeste uitvoerende organen niet aan een directe toetsing door de democratie worden onderworpen, zodat de invloed van de burger op de samenstelling van de leiding, ook via het parlement, gering is. In de laatste tijd is deze situatie nog onoverzichtelijker geworden, toen bleek dat heftige druk vanuit de bevolking, die haar toevlucht neemt tot buitenparlementaire activiteiten, in staat is een parlement en een regering, die zich eigenlijk afzijdig wensen te houden, ertoe te brengen in te grijpen in bijvoorbeeld het handelen van Rijswaterstaat. — Maar ik moet niet te ver afdwalen.

De onderhavige „Urgentienota Milieuhygiëne” is voornamelijk een technisch stuk, dat zich met nauw verholten

gevoelens van spijt moet onthouden van een bespreking van de problemen in de kaders waarin ze eigenlijk zouden moeten worden geplaatst. Er worden veel en goede verbeteringen aangekondigd in de huidige wetgeving op milieutechnisch gebied, alsmede onderzoeken op velerlei terrein. Maar echt waardevol worden alle aangekondigde onderzoeken en maatregelen pas wanneer ze geïntegreerd zouden worden in een werkelijke visie op alle aspecten van de ontwikkeling van de samenleving.

Blauwdruk

Een van de pijlers van de discussie die nodig is over de toekomst, zou wel eens kunnen worden de „*Blueprint for Survival*”. Dit document is voortgesproken uit een initiatief van de redactie van het Engelse tijdschrift „*The Ecologist*”, en gepubliceerd in januari 1972. De redactie van het nieuwe periodiek „*MD - Maandblad voor Milieudefensie*” (een uitgave van de Stichting Raad voor Milieudefensie te Amsterdam) heeft de nummers 1 en 2 van de eerste jaargang samengevoegd om er een Nederlandse vertaling van de *blueprint* (door mev. Jongejans-Meyer) in te kunnen huisvesten.

De *Blauwdruk voor overleving* biedt in drie delen een overzicht van de argumenten die de noodzaak van maatschappelijke veranderingen moeten aantonen, van de wegen waarlangs veranderingen kunnen plaatsvinden, en van het doel dat uiteindelijk zou moeten worden bereikt. Voorts zijn er aanhangsels met veel achtergrondinformatie. Men zou de blauwdruk kunnen beschouwen als een voortzetting van het rapport van de *Club van Rome*: waar het rapport de veranderingen theoretisch benadert met het oog op verschillende keuzemogelijkheden, daar doet de blauwdruk een duidelijke keus voor een bepaalde ontwikkeling en stelt hij vast, wat er nodig zal zijn om

die ontwikkeling mogelijk te maken. De blauwdruk is gebaseerd op literatuurstudie, op werk van anderen, en daar ligt precies het zwakste punt: er wordt slechts gepraat over de nodige evolutie van de maatschappij, maar de praktische uitvoering, waarbij het individu in al zijn psychische, sociale en culturele functies méé moet evolueren, wordt maar zeer ten dele uitgewerkt. Want juist in de naaste omgeving van het individu ziet de blauwdruk noodzakelijke veranderingen: men wil komen tot een „stabiele maatschappij”, met een vergaand gedecentraliseerde organisatievorm, opgebouwd uit een groot aantal min of meer op zichzelf staande gemeenschappen.

Het is hier niet de plaats om op vóór en tegen nader in te gaan; ik wil volstaan met vast te stellen, dat ieder voor zich kennis moet nemen van dit provocerende, wellicht wat utopische wereldbeeld — maar zeker is, dat het betrokken zal moeten worden in iedere discussie over de wijze waarop wij de ondergang van de wereld dan wel precies zullen gaan afwenden.

Rapport-Mansholt

Een adviesgroep van het overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR (gevormd door de heren *Brugsma, De Galan, Gruijters, Jurgens, Mansholt, Van Mierlo, Pronk en Den Uyl*) heeft zich zoals bekend eveneens, en wel ongeveer gelijktijdig met de samenstellers van de blauwdruk, gebogen over de ontwikkeling naar een andere samenleving. Naast de inmiddels bekende opsommingen van argumenten, die nauwelijks verschillen van bijvoorbeeld de conclusies van de *Club van Rome*, al worden enkele in een duidelijker politiek gekleurde context gebracht, wordt er een aantal doelstellingen geformuleerd, die erg veel lijken op die van de *Blueprint for Survival*: er moet een volstrekt ander soort samenleving komen, de bevolkings-

groei moet worden afgeremd, de leefbaarheid van de eigen onmiddellijke omgeving moet losgemaakt worden van de nationale produktiebelangen, de economische groei moet worden omgebogen (met als maatstaf meer het bruto nationaal *nut* dan het bruto nationaal *produkt*), de arbeid moet geherwaardeerd worden (arbeid en consumptie afstemmen op de maatschappelijke voorkeur), er moet een grotere maatschappelijke gelijkheid zijn (met als ingebouwd stokpaardje het inkomensbeleid), de steden moeten leefbaarder worden, de economische beslissingen waar mogelijk gedecentraliseerd, en de politiek gedemocratiseerd.

Op het eerste gezicht voor een groot deel bekende kreten, maar hier toch wel in een heel duidelijk maatschappelijk en politiek perspectief geplaatst. Een eerste aanzet tot een discussie die, als zodanig bedoeld, een schok-effect teweeg moet brengen. Interessant is nog, dat de schrijvers een exemplarisch optreden van ons land („Nederland gidsland”) voorstaan, en in een later stadium zou Europa, dat immers als vanouds de wereld leidt, in een vereniging van naties voorop moeten gaan.

Rood boekje

Het *Milieuboekje* van *Bram van der Lek* is een klein, rood boekje. Het past de verhalen over de aanstaande ondergang van onze, en de verrijzenis van de volgende beschaving in het rode licht van zijn pacifistisch-socialistische wereldvisie, en vertelt daarbij eigenlijk niets nieuws. Alle ouds is echter in handzame, plezierig leesbare vorm gegoten, in voor ieder begrijpelijke, eenvoudige, soms té eenvoudige taal. Erg goed vind ik de passage over de rol van Deskundigen in de besluitvorming, en verder wordt er duidelijk vermeld, in 26 pagina's, waar, wanneer, en hoe je nou precies actie

moet voeren, verder welke clubs er in ons land allemaal aan milieuzaken doen, en een literatuurlijst.

„Handboek”

Wouter van Dieren ten slotte heeft ruim 20 publicisten rond zich verzameld om een handboek te schrijven voor Vervuild Nederland: van *Godfried Bomans* tot *dr. J. W. Copius Peereboom*, van *Bert Garthoff* tot *ir. G. J. Kleinhoonte van Os* en van *dr. B(ram) van der Lek* tot *Jan van Hillo*. Het boek „is een alarmkreet”, gevormd in 23 verschillende en qua vormgeving, taal, onderwerp en diepgang zeer uit-

eenlopende kelen. *Godfried Bomans* deelt op pagina 19 al mee, doof getoeterd te zijn door alle jobstijdingen, en als de volhardende lezer de artikelenreeks in zijn geheel doorgeworsteld heeft, kan hij van harte met *Bomans* meevoelen. Duidelijk gericht op het grote publiek is dit boek een staalkaart van meningen en opvattingen die ten aanzien van milieuvervuiling heersen, maar dan minder verhalen over hoe het nou wel verder moet dan over hoe erg het nou wel is. Als u nog niet weet hoe erg het wel is, moet u dit boek lezen. Als u al overtuigd bent, zal dit boek zeker geen handboek voor u zijn.

Omroep rapport - losse flodders van PvdA-commissie

G. A. J. M. Abbenhuis * bespreekt het „Rapport van de PvdA-Omroepcommissie”; uitg. PvdA, Tesselschadestraat 31, Amsterdam, postrekening 18 21 8; 1972; 15 pag.; f 1,—.

In de meestal stormachtige omroep-politieke vijver is begin september een steen geploft, die voor zeer velen een steen des aanstoots en slechts voor weinigen een steen der wijzen werd. Het betreft een rapport van de *Omroepcommissie van de PvdA* (leden: *Jan Nagel*, de Kamerleden *Brautigam*, *Meijer*, *Voogd*, *Ter Beek* en de journalisten *Philip van Tijn* en *Joris van den Berg*).

Voor de goede orde volgen hier de voornaamste conclusies van het rapport:

— verdubbeling van de vastgestelde minimumbedragen voor het lidmaatschap en de omroepbladen (thans f 5 en f 13);

— vervanging van de in de Omroepwet genoemde getalscriteria door percentages; discussie vooraf op parlementair niveau over de door de minister te regelen zendtijd, zendtijdverdeling, enz.;

— rechtstreekse omroepverkiezingen eens in de vier jaar, met stemrecht voor iedereen (volgens de normen van de Kieswet); dit in de plaats van de huidige zendtijdverdeling op basis van de ledentallen van de omroeporganisaties (ontkoppeling lidmaatschap-omroepblad);

— sterke terugdringing van de NOS-zendtijd (thans 40 %), scheiding tussen de technische en coördinerende taken van de NOS resp. haar programmakende functie;

— programmatische autonomie en onafhankelijkheid voor de democratisch samengestelde regionale organen die straks de regionale omroep gaan exploiteren;

— snelle realisering van een instructieve omroep, enz. enz.

Plus en min

Het rapport heeft ongetwijfeld de ver-

* Drs. G. A. J. M. Abbenhuis is staffunctionaris voor omroepzaken bij het Nederlands Cultureel Contact te Amersfoort. (Red.).

dienste, dat het een aantal levensgrote knelpunten in de Omroepwet nog eens duidelijk op een rijtje zet. Daarnaast worden voor die knelpunten een aantal alternatieven geboden, die voor de meeste ingewijden nauwelijks of in het geheel niets nieuws betekenden en dus alleen al daarom kritiek opleverden. Daarbij heeft vooral het voorstel van de vierjaarlijkse rechtstreekse omroepverkiezingen het moeten ontgelden. De commentaren liepen ongeveer uiteen van „het omroepbestel wordt verpolitiekt”, via „een slechte opkomst kan leiden tot een enorme zwijgende meerderheid” en „het wordt kiezen tussen Mies Bouwman en Willem Duys” naar „waar blijft de keuzemogelijkheid voor de nationale-omroepkiesers?”.

In de diverse commentaren zijn echter een tweetal uiterst belangrijke zaken niet uit de verf gekomen. Te weinig is erop gewezen, dat de vaderlandse omroep ook een bedrijf met duizenden werknemers is, die je — daar heeft de voorzitter van de personeelsraad van de NOS groot gelijk in — niet zomaar kunt afdanken als bureaus. Het gaat om mensen, die gebaat zijn bij efficiëntie en continuïteit. In het hele rapport

over deze sociale problematiek geen enkel woord. Wel uitermate merkwaardig voor een partij die „sociale actie” zo graag monopoliseert.

Verder is het onbegrijpelijk, dat de PvdA-commissie zich *niet* tot taak heeft gesteld in het kader van een multi-mediabeleid een grondige beschouwing te wijden aan de sociaal-culturele functie van de omroep, terwijl het in feite onmogelijk is te praten over democratisering in de omroep, instructieve en educatieve omroep, kabeltelevisie enz. zonder dat de filosofie achter het geheel duidelijk wordt gemaakt.

Door de minimale opstelling van de commissie en het zich bewegen op de nullijn van de zo gemakkelijke oppervlakkigheid is ook dit „omroeprapport” niet meer dan knabbelen aan de marge van ons zo belangrijke omroepbestel. De commissie heeft niet meer gedaan dan wat losse flodders afschieten die even een reactie hebben gewekt, maar niet bijdragen tot een werkelijk zinvolle discussie over uitermate belangrijke achtergrondvragen en praktische uitwerkingen. Wanneer gaat dat eindelijk komen?

Aankondigingen

Tijdsein

„Tijdsein - peiling en perspectief van onze tijd; de crisissituatie in de Westerse wereld in beeld gebracht door vertegenwoordigers van vijftien verschillende takken van wetenschap”; onder redactie van dr. S. W. Couwenberg; uitg. Samsom, Alphen a/d Rijn; 1972; 249 pag.; f 22,50.

Specialisme en pessimisme zijn wel de voornaamste kenmerken van verhandelingen die, geschreven vanuit de gezichtshoek van een bepaalde discipline, analyse van deze tijd als object hebben. Dat de genoemde -ismen in overwegende mate de wetenschappelijke

betogen van deze tijd beheersen, wordt afdoende verklaard en verontschuldigd door enerzijds de stand van wetenschap en technologie en anderzijds de ernstige situatie — crisissituatie volgens de ondertitel — waarin de mensheid verkeert en waarvan zij zich pas

sinds kort bewust begint te worden.

Dat neemt intussen niet weg, dat de goedwillende lezer maar al te vaak het slachtoffer van dit verschijnsel wordt. Door zijn onbekendheid met het specifieke terrein verliest hij zijns ondanks vroeg of laat het contact en legt hij ten slotte in sombere machteloosheid ter zijde waaraan hij vol goede moed was begonnen.

Iets dergelijks zal hem, wanneer hij de moed kan opbrengen om voor deze bundel een korte spanne tijds te reserveren, niet gemakkelijk overkomen. Want de vijftien opstellen die samen de inhoud ervan vormen, vertonen maar zeer ten dele de hierboven gesignaleerde tendensen. Hiervoor zijn, naar ik meen, twee oorzaken aan te wijzen. De eerste heeft te maken met de *vorm*. Vijftien takken van wetenschap komen aan het woord, en vooral ook: laten elkaar aan het woord. Zonder al te veel moeite legt de lezer zelf de verbindingslijnen tussen de parallel lopende of in elkaar grijpende redeneringen van de historicus en de polemoloog, de pedagoog en de bioloog, de econoom en de filosoof. Beschouwingen over cultuur en ethiek worden aan elkaar vastgeklonken, evenals die over de exacte wetenschappen enerzijds en de sociale en medische wetenschappen

anderzijds. Aldus ontstaat een verrassend compleet beeld. De multidisciplinaire aanpak houdt intussen de omvang van elk essay beperkt en dwingt de schrijver zich te bepalen tot de hoofdzaken. Dat komt de leesbaarheid zeer ten goede.

De tweede oorzaak betreft de inhoud of, juister gezegd, de *richting* waarin de analyse zich beweegt. Die is namelijk voor elk onderdeel gelijk: peiling en perspectief van onze tijd en de daaraan te verbinden uitdagingen vormen het grondpatroon waarop de beschouwingen zijn geënt. Dit heeft tot gevolg, dat het specialistisch pessimisme — zonder te verdwijnen — een aanzienlijke plaats moet inruimen voor de overtuiging, dat inzicht in de problemen alles te maken heeft met uitzicht op de toekomst en dat het op correcte wijze afbakenen van het probleemterrein de eerste en belangrijkste stap is naar een bevredigende en afdoende oplossing.

De wijze waarop bovengenoemde elementen elkaar aanvullen en corrigeren, is even opmerkelijk als boeiend. De kans dat lezing van deze bundel het tijdsbewustzijn verdiept, lijkt daarom reëel. Dat is een compliment dat verdere aanbeveling overbodig maakt.

J. B. A. Hoyinck

Opstaan tegen de ondergang

Rob Vermaas: „Opstaan tegen de ondergang“; interviews met mr. B. W. Biesheuvel, prof. dr. C. J. F. Böttcher, dr. B. van der Lek, prof. dr. Fred L. Polak, prof. dr. G. Th. Rothuizen, mevr. ir. N. C. de Ruiter, dr. J. C. Terlouw, dr. ir. D. de Zeeuw en prof. dr. G. Zoutendijk; uitg. Semper Agendo, Apeldoorn; 1972; 152 pag.; f 11,90.

In een serie interviews met een aantal politici en wetenschapsmensen van verschillende richting stelt *Vermaas*, parlementair redacteur van *De Tijd*, vragen over de toekomst aan de orde. Centraal punt is de milieuproblematiek.

De politiek zal antwoord moeten geven op de vraag, wat er moet gebeuren om de catastrofe die ons o.a. door de

Club van Rome wordt voorgehouden, te voorkomen. Het is niet alleen een zaak van technologie, al verwachten de politici daar blijkbaar veel van. Bij de opstelling van een politiek program is de benadering van de grote toekomstproblemen in ieder geval van doorslaggevend belang.

Als een rode draad loopt door het boek

heen de noodzaak tot, en het vertrouwen in studie en research met betrekking tot het milieuvraagstuk, maar tegelijkertijd haakt daar toch een beetje pessimisme bij aan. Enerzijds denkt men, dat biologen, chemici enz. voor een vergaande oplossing kunnen zorgen, anderzijds is iedereen er vast van overtuigd, dat beperkingen op allerlei gebied noodzakelijk zijn. Een greep uit de interviews kan dit verduidelijken.

Premier *Biesheuvel* wijst op de recente totstandkoming van de *Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid*. Hij verwacht, dat de kosten voor een schoner milieu via algemene belastingdruk zullen leiden tot inperking van de consumptievrijheid. *Prof. Rothuizen* is van mening, dat de regering propaganda moet voeren tegen te veel kinderen. Overigens klinkt zijn betoog erg fatalistisch: hij is blij, dat hij er na het jaar 2000 wel niet meer zal zijn! Ook *prof. Polak* wijst op de noodzaak van een bevolkingspolitiek. Een grote belemmering bij het vormen van een visie, bij een lange-termijn-planning en bij het hanteren van prognose-technieken ziet hij in het langs elkaar heenwerken van departementen en sectoren van departementen; coördinatie en integratie zijn zeer belangrijk. Het Tweede-

Kamerlid *Van der Lek* wijst op de industriële omzet, het elektriciteitsverbruik en het autoverkeer, die alle talloze malen sneller toenemen dan de bevolkingsgroei. Hij legt ook een relatie met de ontwikkelingslanden, waar vaak ter wille van de export naar de rijke landen de produktie voor het binnenland wordt achtergesteld. KVP-voorzitter *De Zeeuw* beoordeelt het advies van de commissie-*Mansholt* positief, maar levert er tevens kritiek op: de vraag hoe de mens zijn geluk kan vinden, hoe het mensbeeld van de toekomst er uit zal zien, is onbesproken gebleven. *De Zeeuw* ziet de toekomst hoopvol tegemoet; hij verwacht veel van een bewustwordingsproces, van voorlichtingsprogramma's en *recycling*.

Vermaas heeft duidelijke vragen gesteld. De antwoorden die hij kreeg zijn in het algemeen niet erg diepgaand, maar dat mag men nauwelijks verwachten in het bestek van een bundel (korte) interviews. Al met al is het een goed leesbaar boek, dat terecht twee vereisten naar voren haalt: (wetenschappelijk) onderzoek en afremming van de groei op velerlei gebied.

J. Chr. G. Fijen

Bestuurlijke organisatie

„Onderzoek bestuurlijke organisatie”, deel 1; publikatie van het Instituut voor Bestuurswetenschappen, Sir Winston Churchilllaan 275, Rijswijk (Z-H); 1972; 588 pag.; f 37,75 (verkoop via genoemd instituut, postrekening 674500).

In 1969 bracht de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken een nota uit over de bestuurlijke organisatie. Bij die gelegenheid verzocht hij aan de Raad voor de Territoriale Decentralisatie een advies op te stellen over de bestuurlijke organisatie in Nederland. Daarin zou met name de toekomstige positie van provincie, gemeente en gewest, zowel onderling als ten opzichte van het Rijk en van de indivi-

duële burger, aan de orde dienen te worden gesteld.

Het *Instituut voor Bestuurswetenschappen*, dat met het onderzoek is belast, heeft nu de eerste fase daarvan afgesloten. In dit literatuurrapport is geïnventariseerd hetgeen met betrekking tot de bestuurlijke organisatie in de periode 1960-1972 is gepubliceerd. Het is een onmisbare documentatie voor het entameren van de tweede en

derde fase van het onderzoek: het krijgen van inzicht in de verschillende oordelen die met betrekking tot de bestuurlijke organisatie zijn gevormd, en het doen van aanbevelingen voor de toekomst.

Deze literatuurstudie bevat een heldere uiteenzetting van de bestaande bestuurlijke eenheden gemeente, provincie, waterschap en gewest. Zij geeft van elk bestuursniveau de knelpunten aan, de doeleinden die bij de bestuurlijke organisatie dienen te worden nagestreefd en de wijze waarop daaraan gestalte kan worden gegeven. Bovendien wordt de bestuurlijke organisatie geplaatst tegen de achtergrond van belangrijke begrippen zoals decentralisatie en deconcentratie, en van het toezicht met name op de gemeentebesturen.

In een afzonderlijk hoofdstuk is op basis van de bestuurstaak inzake milieuhygiëne nagegaan, welke eisen in dit opzicht worden gesteld aan de

bestuurlijke organisatie, welke knelpunten er zijn en welke voorstellen ter oplossing daarvan worden gedaan. De jonge wetgeving op dit gebied heeft een zekere herverkaveling van overheidstaken tot gevolg gehad. Dit is daarom zo interessant omdat een herverkaveling van taken tussen de verschillende bestuursseenheden een belangrijke plaats zal innemen bij een toekomstige algehele bestuurlijke reorganisatie.

De studie wordt voorafgegaan door een historische beschouwing en afgesloten met een overzicht van de situatie in een aantal Europese landen.

De stroom van publikaties die in de loop der jaren met betrekking tot de onderhavige problematiek zijn verschenen, is systematisch en helder verwerkt. Het boek is een onmisbare uitgave voor hen die zich op enigerlei wijze op het gebied van de bestuurlijke organisatie willen of moeten begeven.

J. H. A. G. van Maasakkers

Agglomeratieproblemen

Dr. H. van Ruller: „Agglomeratieproblematiek in Nederland”; uitg. Samsom, Alphen a/d Rijn; 1972; 290 pag.; f 27,50.

Deze dissertatie geeft een verslag van een bestuurskundig onderzoek naar het feitelijk verloop van de intergemeentelijke coördinatie in acht Nederlandse stedelijke agglomeraties op het gebied van de overheidstaak ruimtelijke ordening. Naast een analyse van de organisatorische betrekkingen wordt een op research-gegevens opgebouwde beschrijving gegeven van de coördinatie zoals die zich afspeelt in een imaginaire agglomeratie met een centrumgemeente en twee randgemeenten. Het proefschrift mondt uit in een pleidooi voor een structurele wijziging van het Nederlands bestuursstelsel waarbij het thans geldende stelsel van drie uniforme bestuurslagen blijft gehandhaafd. De elf provincies zullen, aldus Van

Ruller, op den duur plaats moeten maken voor ongeveer 35 sterke gewesten.

Als uitgangspunt voor zijn voorstel geldt de opvatting, dat een algehele bestuurlijke reorganisatie op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau vereist is. Dit betekent een overgang van drie min of meer autonome bestuurskringen naar een volledig complementair bestuur. De toekomstige bestuursstructuur zal tenminste aan de volgende maatstaven moeten voldoen: effectiviteit, flexibiliteit, democratie en *efficiency*. Met name de laatste twee maatstaven dwingen ertoe, het aantal bestuurslagen zo beperkt mogelijk te houden. Met behulp van deze maatstaven komt de schrijver wat betreft

de processen van besluitvorming tot een tweedeling, nl. „groot bestuur” en „klein bestuur”. Het gewest, belast met het groot bestuur, vervult die overheidstaken die *planning*, ruimte, financiën, personeel en uitvoeren en beheren van grote werken inhouden. De gemeenten, belast met het klein bestuur, nemen die besluiten die direct te maken hebben met de individuele burger of de plaatselijke groep.

Het boek geeft een interessant beeld van het feitelijk functioneren van een belangrijk deel van het openbaar bestuur, hoewel het beperkt is tot de problematiek van de ruimtelijke ordening voor zover die speelt in agglomeratieverband. Binnen dit kader heeft de schrijver zijn bijdrage verleend aan

de reeds jaren durende discussie over een structurele verandering van het Nederlandse bestuursstelsel. Inhoeverre de geboden oplossing ook bij het coördinatieprobleem van andere belangrijke overheidstaken dan ruimtelijke ordening kan gelden, zoals *Van Ruller* veronderstelt, is en blijft een vraag. Ook het probleem van de vierde bestuurslaag, met name in een overgangstijd, is niet opgelost. De opvatting omtrent een onderscheid tussen groot bestuur en klein bestuur en de ten gevolge daarvan nieuwe (of hernieuwde) taakopdracht voor de gemeenten is daarom niet minder het overwegen waard.

J. H. A. G. van Maasakkers

Vademecum politiek vormingswerk

„Vademecum van het politiek vormingswerk in Nederland - inventarisatie van aktiegroepen, vormingsinstellingen en andere organisaties die politiek vormingswerk verrichten”; uitg. Documentatie- en informatiecentrale, De Horstink, Amersfoort; 1972; 182 pag.; f 11,50.

Het *Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming* heeft een nuttige inventarisatie gemaakt van groeperingen die zich met politiek vormingswerk bezighouden.

In de inleiding wordt de politieke betrokkenheid van de burger onder de loep genomen. De in frequentie en omvang schaarse gang naar de stembus is nauwelijks als graadmeter van de uiting van politieke gevoelens bruikbaar; dat wisten we al. Alleen een minder statisch democratisch systeem dan dat waar de burger slechts bij institutionele organen kan aankloppen, zal kansen bieden voor directere invloed op politieke beslissingen en medezeggenschap in werk- en leefsituaties.

De overtuiging dat opvoeden tot democratie even noodzakelijk is als het leren van een vak, vindt steeds meer gehoor. Bij het vormingswerk gaat het dan meer om de vorming van de totale per-

soon dan om de kennisoverdracht, ook al zijn er activiteiten die enkel informatie-overdracht betreffen. De concretisering van die vorming wordt bepaald door de inhoud die men geeft aan begrippen zoals democratie, verantwoordelijkheid, vrijheid, openbaarheid, tolerantie, enz. De scala van uiteenlopende groeperingen die het vademecum bevat, toont aan, dat een duidelijke theoretische begripsbepaling even ver weg is als een effectieve, praktische samenwerking tussen verwante werkvormen.

De betrokkenheid van de burger is waarschijnlijk wel het best te realiseren in zijn eigen omgeving, maar de opbouw van de samenleving is geen optelsom van allerlei verlangens. Dat is één probleem van de democratie. Het vademecum hoopt een bijdrage te zijn tot de oplossing van dit probleem. Het verschaffen van inzicht is dan inder-

daad als een stap in de goede richting te beschouwen, zeker waar het gaat om het politieke vormingswerk. Deze inventarisatie is als zodanig namelijk uniek.

Zowel de geïnstitutionaliseerde, de geëngageerde als ook de veranderlijke en onafhankelijke categorieën en organisaties op dit terrein kan men er in aantreffen. Via een duidelijk overzicht

van algemene kenmerken zoals de juridische vorm, de werkwijze, de financiering en de „deskundigheid”, gecompleteerd met een overdadig aandoend adressenbestand — hoewel a priori nooit volledig! — geeft het vademecum een aardig inzicht in de ingewikkelde materie van het politieke vormingswerk in Nederland.

J. Chr. G. Fijen

De communautaire maatschappijvisie

Lino Rodríguez-Arias Bustamante: „Alternativa ideológica, Comunitarismo”; uitg. Universidad de los Andes, Mérida (Venezuela); 1971. (Deze bespreking is met toestemming overgenomen uit „Panorama démocrate-chrétien”, het tijdschrift van het Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum, waarvan de recensent redacteur is. Vertaling: Hans Hoyinck).

In dit boek zijn op systematische wijze de opvattingen bijeengebracht van de schrijvers die de idee van de communautaire maatschappij op alle mogelijke terreinen — filosofie, instituties, economie, sociale sector en cultuur — hebben bepleit.

Het werk is opgezet in drie gedeelten, waarvan het eerste is gewijd aan het denken van de belangrijkste auteurs. Achtereenvolgens komen aan bod *Maritain*, *Mounier*, *Teilhard de Chardin*, *Buber*, *Fromm*, *Lebret*, *Castillo*, *Caldera*, enz. Dit gedeelte wordt afgerond door een systematische beschrijving van de ideeën die betrekking hebben op de communautaire maatschappij; een maatschappij die wordt gekenmerkt door haar sociale gerichtheid. Zij streeft een doel na dat nooit ten volle zal worden bereikt en dat derhalve wezenlijk revolutionair is, want onmogelijk in te passen in structuren, die — zoals onvermijdelijk met elke sociale structuur gebeurt — in het keurslijf van de sociologie gevangen raken. *Bustamante* legt duidelijk het accent op de kern van de gedachten-gang van *Maritain* en *Mounier* de communautaire revolutie voltrekt zich ten behoeve van de mens als persoon.

Derhalve is elk compromis met liberalisme zowel als communisme uitgesloten. Laatstgenoemde stroming loochent immers niet alleen de transcendentie, maar ook de waarde van elke mens als persoon; slechts van de collectieve gedachte is volgens haar heil te verwachten.

Het tweede gedeelte bevat een analyse van de democratische gedachte en haar verschillende toepassingen. In het derde gedeelte wordt de communautaire maatschappijvisie bekeken op haar toepassingsmogelijkheid in de economische verhoudingen. De rode draad in het betoog is de democratisering van de onderneming en de humanisering van de arbeidsverhoudingen. Voor *Bustamante* lijdt het geen twijfel, dat ook het kapitalisme aan grondige herziening toe is; anders is naar zijn mening elke poging om tot een communautaire ondernemingsvorm te komen tot mislukken gedoemd. Vervolgens wordt het probleem van de hervorming van partijen en staatsinstellingen aangeroerd. Wat betreft de partijhervorming aanvaardt *Bustamante*, zij het met enige nuances, de ideeën van *prof. Zampetti*: openstellen van de partijen voor de verschillende maat-

schappelijke groeperingen en verkiezing van partijleiders door alle burgers. De crisis van het parlementaire stelsel kan volgens de schrijver worden ondervangen door omvorming van de Tweede Kamer in een Kamer waarin de verschillende belangengroepen zijn vertegenwoordigd.

Het boek van *Rodríguez-Arias Busta-*

mante schetst in grote lijnen het profiel van de communautaire maatschappij; het ideaal daarvan is een bron van inspiratie voor de politieke activiteiten van de christen-democraten. Deze publikatie is dan ook een bijdrage van de eerste orde voor de christen-democratische beweging.

Roberto Papini

Inhoudsopgave

„Politiek perspectief” 1971/1972

Alfabetische lijst van auteurs en bijdragen*

Rapporten en nota's

- Centrum voor Staatkundige Vorming*
- *Commissie Defensiebeleid* 4 71 UNCTAD III — een teleurstelling
1 57 Memorandum betreffende hoofdpunten van het defensiebeleid
— *Stuurgroep Welzijn* 2 6 Kanttekeningen bij de politieke situatie
- 3 47 Memorandum inzake welzijnsbeleid — aanwijzingen voor de CRM-begroting 1973
— *Werkgroep Sociaal-economische structuur* 3 81 Nieuwe middelen voor nieuwe taken
- 5 Dynamiek en participatie — een harmonische inrichting van de samenleving (ingevoegd katern) 1 21 Overheid — maatschappij — burger
- *Katholieke Volkspartij* 3 36 Heeft politiek nog perspectief?
— *Dagelijks Bestuur* 1 26 Christelijk denken in de praktische politiek
- 5 3 De veiligheid van Europa — reactie op standpuntbepaling Interkerkelijk Vredesberaad 4 46 De verlaging van het cultuurbeleid — of de bewustwording in de KVP

Artikelen

- *Adriaansen, drs. W. L. M.* 1 64 Centrum voor Staatkundige Vorming — heden en verleden
- 2 77 Naar een horizontale volkspartij 6 9 KVP, wat nu?
- 5 16 Op weg naar een internationaal milieubeleid
— *Agt, mr. A. A. M. van* 11 21 Bevriezing van kinderbijslag — een ei van Columbus?
- 11 1 Abortus en euthanasie
— *Amelsvoort, drs. M. J. J. van* 1 16 KVP-koers op empirische basis
- 11 16 De profijtgedachte — een randverschijnsel 2 34 Politisering gevraagd — Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971

* In de eerste kolom hieronder zijn de nummers die in 1971 zijn verschenen, aangeduid met een Romeins cijfer, en de afleveringen van de jaargang 1972 met een Arabisch cijfer. De tweede kolom verwijst naar de eerste pagina van de bijdrage in het betrokken nummer.

- Cloudt, H. G.*
- I 3 De stand van zaken (inleiding themanummer „De koers van de KVP”)
- Couwenberg, dr. S. W.*
- I 34 Het DCN en de partijvernieuwing
- 1 43 Subsidie- en cultuurbeleid — zwakke stee in het Nederlandse bestuur
- 4 3 Op- en neergang der christendemocratie — proeve van een historische plaatsbepaling
- Crijnen, A. J. J.*
- II 47 Joseph Luns — een poging tot typering
- Does de Willebois, jhr. drs. W. R. I. Th. M. van der*
- II 60 Praalgraven langs de weg naar politieke vernieuwing
- Duynstee, A. E. M.*
- 6 18 Defensie in de jaren '70
- Eyden, mr. drs. A. P. J. van der*
- 4 61 Voorontwerp selectieve investeringsregeling mag geen wet worden
- Gerlings, mr. H. J. Marius*
- 6 15 Kabinetscrisis en Tweede Kamer
- Gommers, drs. P. H.*
- I 52 De actualiteit van de christendemocratische maatschappijvisie
- 1 35 Ecologisch evenwicht en planning
- 2 69 Bijzondere trekkingsrechten voor de ontwikkelingslanden
- Hahn, dr. K. J.*
- 2 73 Vervroegde verkiezingen in Italië
- Hermans, drs. J. G. H. J.*
- 6 28 Moet de spelling gewijzigd worden?
- Hilkens, drs. G. H. E.*
- 4 37 De consumptiemaatschappij — een verkenning
- Hoyinck, mr. J. B. A.*
- 3 71 Verhoging college- en inschrijfgelden
- Iersel, mr. J. P. van*
- 3 87 De Europese Gemeenschap — ontwikkeling in verscheidenheid
- Kortmann, mr. C. A. J. M.*
- 2 49 Rechtsbescherming zonder vierde macht
- Maarseveen, prof. mr. H. Th. J. F. van*
- II 41 Versterking van grondrechten
- 4 24 Participatie overmorgen
- Meuwissen, prof. mr. D. H. M.*
- 3 3 Confessionele partijvorming en de KVP
- Mommersteeg, mr. J. A.*
- 1 48 Bangla Desj — een bloedige geboorte
- Purnot, mr. J. P. G. W.*
- 6 40 De positie van het Europees Parlement
- Reijntjes, mr. J. M.*
- 2 59 Een modern tuchtrecht voor militairen?
- Schillebeeckx, prof. dr. E. C. F. A.*
- 2 19 De christen en zijn politieke partijkeuze
- Schmelzer, drs. W. K. N.*
- I 48 De eigen visie van de christendemocraten
- Smal, drs. C. A.*
- 6 22 Onzekerheid in het politieke ambt
- Top, dr. G. J. van der*
- 3 58 Het lot van het welzijnsbeleid
- Veenhoven, drs. R.*
- 5 27 Alternatieven voor abortus
- Veldkamp, dr. G. M. J.*
- 3 21 Moderne sociale politiek

- Vries, dr. J. L. K. F. de*
- 6 49 Bestaat de Amerikaanse uitdaging nog?
Westerwoudt, Th. W.
- II 30 Polarisation — en de lering voor de KVP
Witte, mr. P. C.
- II 54 Correcties op de eigendomsverhoudingen
Zeeuw, dr. ir. D. de
- 1 11 Naar een nieuwe volkspartij?
Zelissen, dr. P. G. J.
- 3 30 Van diagnose naar therapie — de politieke conceptie van de KVP
Zelissen, dr. P. G. J., & drs. M. J. J. van Amelsvoort
- 4 71 UNCTAD III — een teleurstelling

Respons

- Adriaansen, drs. W. L. M.*
- I 65 Waarheen met de KVP?
Beugels, P. J.
- 5 36 Repliek (aan drs. R. M. de Haan)
Bruyn, drs. L. P. J. de
- II 73 Een poging tot beantwoording (van Th. W. Westerwoudt; zie onder „Boeken & brochures”)
Gommers, drs. P. H.
- 1 72 Een andere interpretatie van polarisation
Haan, drs. R. M. de
- 5 32 Over onwil en onmacht (reactie op artikel van P. J. Beugels over „De verlaging van het cultuurbeleid”)
Janmaat, drs. J.
- 5 39 De koers van de KVP en het effect voor de Nederlandse politiek
Visser, dr. W. J. A.
- I 67 Bezint eer gij begint

Boeken & brochures

- Abbenhuis, drs. G. A. J. M.*
- 6 76 Omroeprapport — losse flodders van PvdA-commissie
Adriaansen, drs. W. L. M.
- 4 85 Nederlands macht in de „derde wereld” (Eric Paërl)
Beugels, P. J.
- II 68 De overheid en de cultuur (H. Molendijk)
Bibo, mr. Frank A.
- I 90 Beleid voor de zeventiger jaren (P. J. A. Idenburg e.a.)
- 5 63 Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum
Cloudt, H. G.
- I 91 Christen-democratische cahiers (Internationaal Christen-democratisch Studie- en Documentatiecentrum)
- II 77 Het Christelijk Instituut in Zuid-Afrika (dr. E. Emmen)
- 4 81 Herinneringen van Luns (Michel van der Plas)
- 5 60 De ontwikkelingsstrategie van de Verenigde Naties
Cornelissen, dr. R. J. F.
- 4 76 De wankelende zuil (prof. dr. J. M. G. Thurlings)
Couwenberg, dr. S. W.
- 1 74 Inzake rechts — doctorstitel op een koopje (dr. J. Sizoo)
Crijnen, A. J. J.
- II 75 Honderd jaar wereldgeschiedenis (dr. A. Stam)
- 4 93 Nederland in de Eerste Wereldoorlog (mr. dr. C. Smit)
Duijn, drs. A. A. van
- 5 58 Bezwaren tegen subsidies (dr. A. J. Verbrugh e.a.)

- Fijen, mr. J. Chr. G.*
- 4 89 Staatsrecht of politiek recht (prof. dr. H. Th. J. F. van Maar-seveen)
- 6 78 Opstaan tegen de ondergang (Rob Vermaas: interviews met mr. B. W. Biesheuvel e.a.)
- 6 81 Vademecum politiek vormingswerk (Documentatie- en Informatiecentrale, De Horstink)
- Gommers, drs. P. H.*
- 5 56 Medezeggenschap in de onderneming (dr. R. Papini, red.)
- Gorgels, drs. J. P. M. C.*
- 5 45 Kwaliteit en toekomst van onze samenleving I (rapport van de Club van Rome, Europa 2000, Milieubalans van Nederland)
- 6 72 — II (Milieuhygiëne in Nederland, Urgentienota Milieuhygiëne, Blauwdruk voor overleving, rapport commissie-Mansholt, Milieuboekje van Bram van der Lek, en Handboek voor vervuild Nederland)
- Grevenstein, mr. J. A. U. M. van*
- II 65 Internationaal cultureel beleid (Centrum voor Staatkundige Vorming)
- Gribnau, drs. H. A. H.*
- II 74 Politiek jaarboek 1971 (Dick Houwaart)
- 5 62 De geschiedenis van het DCN (drs. F. G. J. M. Beckers)
- Hahn, dr. K. J.*
- 4 94 De toekomst van de Oostenrijkse Volkspartij (Alois Mock e.a.)
- 5 54 Terug tot Emmanuel Mounier (Wolfgang Seeger)
- Hazekamp, Th. M.*
- 1 79 Consumentenbeleid in een consumptie maatschappij (Centrum voor Staatkundige Vorming)
- Hoyinck, mr. J. B. A.*
- 6 77 Tijdsein (dr. S. W. Couwenberg, red.)
- Janmaat, drs. J.*
- 2 87 De Nederlandse kiezer '71 (Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971)
- Leeuw, drs. J. H. M. de*
- 4 92 Macht, politiek en bewapening (Thomas C. Schelling)
- Maasackers, mr. J. H. A. G. van*
- 2 90 Wijkraden (Wiardi-Beckmanstichting)
- 6 79 Bestuurlijke organisatie (Instituut voor Bestuurswetenschappen)
- 6 80 Agglomeratieproblemen (dr. H. van Ruller)
- Meuwissen, prof. mr. D. H. M.*
- 5 52 Bepanking van grondrechten (mr. M. C. B. Burkens)
- 5 62 Wijziging van de Grondwet (dr. H. Th. Ambagtsheer)
- Niekerk, dr. A. E. van*
- 4 87 De grote taak van Latijns Amerika (Raúl Prebisch)
- Papini, dr. R.*
- 6 82 De communautaire maatschappijvisie (Lino Rodríguez-Arias Bustamante)
- Penders, drs. J. J. M.*
- I 89 Politieke vernieuwing 1966-1971 — kritische evaluatie en toekomst („Civis Mundi”)
- II 76 Zoek de vrede (Dieter Emeis)
- 4 90 Geweldloze weerbaarheid (Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken)
- Smeltzer, F. W. M.*
- 5 48 Ruimtelijk beleid (Wiardi-Beckmanstichting)

- Soest, drs. J. J. M. van
- 2 84 Naar nieuwe verhoudingen (Kuypersichting)
- Thissen, mr. J. P. H.
- II 78 Allochtonen in Nederland (dr. H. Verwey-Jonker, red.)
- Till-D'Aulnis de Bourouill, dr. mr. H.A.H. baronesse van
- 4 79 De laatste levensfase (dr. P. Sporken en J. Michels)
- W., J.
- II 79 Het onderhandelings-element in de vreedzame regeling van geschillen tussen staten (Paul J. I. M. de Waart)
- Westerwoudt, Th. W.
- II 71 Verkenningen in de politiek (prof. dr. A. Hoogerwerf, red.)
- 1 82 Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek (Godfried Bomans)
- 2 88 Politiek in beweging (prof. dr. A. Hoogerwerf)

Documentatie

- Amersfoortse groep
- I 78 Grondslag en toekomst van de confessionele partijen
- Christelijk-historische Jongeren-organisatie
- II 81 Profiel van een Christen-democratische Volkspartij

- Democratisch Centrum Nederland
- I 76 Brief aan partijbestuur KVP
- I 86 Oproep van het DCN
- Europese Unie van Christendemocraten, Werkgroep van de
- I 71 De koers van de christen-democratie in de moderne samenleving
- Veerman, dr. A.
- I 83 Samenwerking ARP-CHU-KVP

Diversen

- Aalberse, mr. P. J. M.
- 2 3 In memoriam dr. L. A. H. Albering
- Bibo, mr. Frank A.
- II 84 Subsidiëring politiek-wetenschappelijke instituten
- Klompé, dr. M. A. M.
- 1 3 In memoriam mr. J. Cals
- Redactie
- 6 3 „Politiek perspectief”
- Schmelzer, drs. W. K. N.
- 1 7 Dr. C. P. M. Romme, minister van staat
- Wüst, mr. L. B. M.
- I 1 „Politiek perspectief” — Ten geleide

Register*

	<i>nr.</i>	<i>pag.</i>		<i>nr.</i>	<i>pag.</i>	
Abortus provocatus	I	29, 50	Christen-democratie	I	14, 40, 48	
	II	1			52, 62, 71	
	5	27			91	
Adoptie	5	27		II	81	
			1	12, 19, 36		
Agglomeraties	6	80		2	14	
			3	3		
Alberding, dr. L. A. H.	2	3		4	3	
			5	54		
Allochtonen	II	78		6	11	
Amersfoortse groep	I	10, 32, 78	College- en inschrijfgeld	3	71	
Anti-conceptie	5	29	Consumentenbeleid	1	79	
				4	37	
ARP-CHU-KVP, Samenwerking —	I	5, 9, 12 21, 27, 63 83 10, 43, 81 16 18 39 12	Consumptiemaatschappij	4	37	
				Cultureel beleid, Internationaal —	I	94
					II	65
				Cultuurbeleid	II	68
					1	43
				3	32, 49	
				4	46	
				5	32	
				Decentralisatie	6	58
					Deconfessionalisering	I
		72				
	II	37				
	1	16				
Bangla Desj	1	48		2	37, 77	
				3	32	
Belastingpolitiek	3	84		4	76	
				6	10	
Bestuurlijke organisatie	6	79				
Bevolkingspolitiek	1	38				
	3	24				
Cals, mr. J. M. L. Th.	1	3				
Centrum voor Staatkun- dige Vorming	1	64				

* In dit register wordt alleen verwezen naar onderwerpen die in een artikel of in een andere bijdrage min of meer uitvoerig aan de orde zijn geweest.

Defensiebeleid	1	57	Gezag	1	25
	4	90, 92		3	36
	5	3	Grondrechten	11	41
	6	18		5	52
Democratie	1	30	Grondwet	2	51
	2	8		5	62
	3	42	Huurbeleid	3	85
	4	31			
Democratisch Centrum Nederland (DCN)	1	6, 10, 34	Interkerkelijk		
		40, 76, 86	Vredesberaad	5	3
	5	62	Investeringsheffing	4	61
Draagkrachtbeginsel	11	16	Italië	2	73
Economische groei	3	22, 34	Kabinetscrisis	6	15
Economische politiek	4	40	Katholiek Documen- tatiecentrum	5	63
	5	10 ¹			
Eerste Wereldoorlog	4	93	Katholieke Volkspartij	1	3, 7, 15
Eigendomsverhoudingen	11	54			16, 22, 26
Europees Parlement	6	40			34, 46, 59
Europese Gemeenschap	11	56			65, 67, 76
	3	25, 87			78, 86
	6	40		11	38, 60, 73
Europese partijvorming	1	14, 91		1	11
	1	19		2	10, 19, 41
	3	38, 93			77
Europese veiligheid	1	95		3	3, 18, 31
	5	3		5	39
Euthanasie	11	9		6	9
	4	79			
Geloof en politiek	1	29, 32, 44	Kinderbijslag	11	21
		71	Kunstbeleid	4	48
	1	16	Latijns Amerika	4	87
	2	11, 19, 41	Lunst, mr. J. M. A. H.	11	47
		80		4	81
	3	8			
	4	10, 76			

¹ Ingevoegd katern.

Maatschappijstructuur	I	54	Overheid en burger	1	21, 38
	1	11, 21, 36		3	36
	2	20, 80		5	17 ¹
	3	30, 48	Participatie	1	59, 73
	4	7		1	22
	5	7 ¹		2	6, 16
	6	22, 49, 77		3	38, 40
		82		4	24
Medezeggenschap	II	55		5	21 ¹
	5	56, 22 ¹	Polarisatie	I	82
	6	82		II	30
Milieubeheer	1	35		1	72
	3	21		2	13
	5	16, 45		4	14
	6	65, 72, 78		5	43
Militair tuchtrecht	2	59		6	10
Monetaire politiek	II	58	Politiek ambt,		
Numerus fixus	3	72	Onzekerheid in —	6	22
Omroepbeleid	6	76	Politiek Jaarboek 1971	II	74
Omzetbelasting	3	82	„Politiek perspectief”	I	1
Onderwijs, Herstructure- ring tertiair —	3	72		6	3
Ontwikkelingssamen- werking	II	56	Politieke vernieuwing — partijvernieuwing	I	89
	2	69		II	60, 71
	4	71, 85		1	74, 82
	5	20, 60		2	6, 16, 34
Oostenrijkse Volkspartij	4	94			88
Openheid open partij)	I	9, 11, 24	Politiek vormingswerk	6	81
		43, 81	Politisering KVP	I	39
	1	17		2	19, 46
	2	82	Profijtbeginsel	II	16
	3	18		3	58
	4	10		4	48, 58
	6	10		5	34

¹ Ingevoegd katern.

Romme, dr. C. P. M.	1	7	Verenigde Staten	6	49
Ruimtelijk beleid	5	48	— vergelijking met		
Sociale politiek	3	21	Nederland	6	57
	5	10 ¹ , 25 ¹	Verkiezingsonderzoek		
	6	61	1971, Nationaal —	1	18
Socialisme	1	56, 61		2	6, 34, 87
	4	6, 17	Verkiezingsonderzoek		
Spelling Nederlandse taal	6	28	1972, Nationaal —	6	9
Spreadingsbeleid	4	61	„Verlaging van de		
Staatsrecht	2	49	verhoging”	1	93
	3	39		4	47, 54
	4	89		5	32
	6	15	Vredespolitiek	1	50
				11	76
Staten, Geschillen				5	3
tussen —	11	79	Vredesweek 1972	5	3
Studiefinanciering	3	77	Vierde macht	2	49
Subsidiebeleid	1	43	Welzijnsbeleid	3	47, 58
	3	52, 58		4	46
	5	58	Wereldgeschiedenis	11	75
Subsidiëring politiek-we-			Wetenschap en politiek	3	40
tenschappelijke instituten	11	84		4	21, 35
Suriname en Nederlandse			Wijkraden	2	90
Antillen	2	84	Zuid-Afrika	11	77
UNCTAD	4	71			

¹ Ingevoegd katern.